

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Igor Vukmanić

DUNAVSKI LIMES U HRVATSKOJ

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2017.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Igor Vukmanić

DUNAVSKI LIMES U HRVATSKOJ I.

DOKTORSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Mirjana Sanader

Zagreb, 2017.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Igor Vukmanić

THE DANUBE LIMES IN CROATIA I

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Mirjana Sanader, PhD

Zagreb, 2017

O MENTORU

Prof. dr. sc. Mirjana Sanader je stalni djelatnik Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na kojem vodi Katedru za antičku provincijalnu i ranokršćansku arheologiju. Od 1997. do 2000. g. je bila članica hrvatskog Povjerenstva za UNESCO, a od 2005. je pripadnica Bratislavske skupine, međunarodne radne skupine stručnjaka za rimske granice. U Aalenu u Njemačkoj je 2006. bila *Patron of the UNESCO – Upper German-Raetian Limes Charter Presentation Ceremony*. Od 2010. g. je članica radne skupine *Corpus Limitis Imperii Romani*, a od 2014. predstojnica Arheološkog zavoda Odsjeka za arheologiju zagrebačkoga Filozofskog fakulteta. Predaje različite kolegije te vodi seminare iz antičke provincijalne i ranokršćanske arheologije. Na dodiplomskom i diplomskom studiju arheologije spomenutoga sveučilišta provodi i terenski rad, dok je na doktorskom studiju voditeljica antičkog smjera. Dosad je bila mentorom većeg broja diplomskih, magistarskih i doktorskih radova. Napisala je nekoliko knjiga, primjerice *Kerber u antičkoj umjetnosti*, Split 1986.; *Rasprave o rimskim kultovima*, Zagreb 1999.; *Antički gradovi u Hrvatskoj*, Zagreb 2001.; *Arheološke studije i ogledi*, Zagreb 2002.; *Tilurium I. Istraživanja 1997.–2001.*, Zagreb 2002.; *Antike Städte in Kroatien*, Zagreb 2004.; *Ancient Greek and Roman cities in Croatia*, Zagreb 2004.; *Antički gradovi u Hrvatskoj* (II. nadopunjeno izdanje), Zagreb 2004.; *Okori Görög es romai varasok Horvatorszagban*, Budapest 2006.; *Imago provinciarum*, Zagreb 2008.; *Dalmatia*, Mainz 2009.; *Dalmazia. Una provincia romana sull'Adriatico*, Milano 2014. Sa suradnicima je objavila djelo *Tilurium III. Istraživanja 2002.–2006., I., II.*, Zagreb 2014. dok je monografiji *Kroatien in der Antike*, Mainz 2007. glavna urednica i koautorica. Napisala je i više od 250 znanstvenih, stručnih ili preglednih radova, recenzija, prikaza. Vodila je ili vodi više istraživačkih projekata među kojima *Between the Danube and the Mediterranean. Exploring the role of Roman military in the mobility of people and goods in Croatia during the Roman Era* koji od 2014. financira Hrvatska zaklada za znanost. U Zagrebu je organizirala tri međunarodna arheološka skupa: *VIIIth International Colloquium on Roman Provincial Art*, 5.–8. svibnja 2003.; *XVIIth ROMEC – Roman Military Equipment Conference*, 24.–27. svibnja 2010. te *The Century of the Brave. Archaeology of the Roman Conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs, International Conference*, 22.–26. rujna 2014. g. Članica je Hrvatskoga arheološkog društva i nekoliko međunarodnih stručnih udruga.

ZAHVALA

Mnogo je osoba kojima je po dovršetku izradbe ovoga doktorskog rada vrijedno istaknuti zahvalnost. Među njima se izdvaja prof. dr. sc. Mirjana Sanader koja je kao temu autoru ovih redaka i predložila (rad) „Dunavski limes u Hrvatskoj” te bila njegovim mentorom. Hvala joj na svim savjetima, prijedlozima i susretljivosti te ohrabrivanju i višestruko iskazanoj strpljivosti pri tome poslu.

Zahvalnost, osim toga, dugujem velikom broju stručnjaka s različitih područja djelovanja i interesa. To su prof. dr. sc. Domagoj Tončinić s Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu koji je nesebično pomogao pojasniti neke nedoumice u vezi s rimskom vojnom terminologijom, zatim dr. sc. Branko Mušič s *Univerze v Ljubljani* koji me uputio u provođenje geofizičkih metoda za istraživanja arheoloških lokaliteta te muzejska savjetnica Muzeja Slavonije dr. sc. Hermine Göricke-Lukić. Ona me je prva usmjerila prema mjestima pohrane relevantne literature o lokalitetima iz rimskoga doba u hrvatskom Podunavlju. Višem konzervatoru Konzervatorskog odjela u Vukovaru Marku Mikolaševiću zahvaljujem na ustupljenoj dokumentaciji iz toga tijela državne uprave, a višoj konzervatorici Vlatki Revald-Radolić i stručnoj suradnici iz Konzervatorskog odjela u Osijeku Višnji Gubici na pristupu arhivi pohranjenoj u njihovim prostorijama. Dr. sc. Marku Dizdaru iz Arheološkog instituta u Zagrebu hvala na vrijednim, usmeno prenesenim podacima o položajima nekih rimskih nalazišta u Baranji, Slavoniji i Srijemu, a dr. sc. Jacqueline Balen, dr. sc. Ivanu Radmanu-Livaji i višoj dokumentaristici Ani Solter iz Arheološkog muzeja u Zagrebu na ustupljenoj dokumentaciji o lokalitetima uz limes otkrivenima na srijemskome tlu još početkom 20. st. U Iloku je mikrolokaciju nekih nalazišta pomogla odrediti kustosica Muzeja grada Iloka Andrea Rimpf. Kruni Zubčiću iz Hrvatskoga restauratorskog zavoda hvala na ustupljenim rezultatima o istraživanju rimskoga mosta u Osijeku, a arhivistu Državnog arhiva u Osijeku Danijelu Jelašu na prilici za uvid u arhivske zemljovide iz te ustanove. Goran Skelac (Geoarheo d. o. o.) je rado ustupio podatke o arheološkom iskopavanju koje je vodio nedaleko od Bilja.

Djelatnicima Muzeja Slavonije u Osijeku – kustosu Domagoju Dujmiću zahvaljujem na smjernicama pri prvim arheološkim iskopavanjima po mojemu zaposlenju u tadašnjem Arheološkom muzeju Osijek, a višoj kustosici Dragani Rajković na pristupu dokumentaciji o arheološkom iskopavanju na mjestu jedinoga, do početka 2. tisućljeća, poznatog rimskog vojnog logora u Batini. Višem kustosu Tomislavu Hršaku hvala na podacima do kojih je on o Rimljanima došao iskopavajući u tom naselju, a kustosu Zvonku Bojčiću na informacijama o građevinskim ostacima koje je u Mursi (Osijek) mogla napraviti rimska vojska. Viša

kustosica Slavica Fiipović omogućila mi je pristup dokumentaciji Mirka Bulata koja joj je bila bila poznata. Viši preparator Anđelko Kovačević uspješno je pak restaurirao elemente keramičkog materijala navedenog u ovome radu. Izradbu većeg dijela terenske fotodokumentacije, odnosno crteža napravljenih za arheoloških iskopavanja uz limes u hrvatskom Podunavlju dugujem negdašnjem preparatoru Arheološkoga muzeja u Osijeku Vedranu Mesariću te vanjskom suradniku Daliboru Radmanu. Dr. sc. bibl. Marini Vinaj i višoj knjižničarki Ivani Knežević iz knjižnice Muzeja Slavonije sam zahvalan na pomoći pri pribavljanju stručne i znanstvene literature o temi o kojoj je riječ. Sanja Dušić, muzejska tehničarka Muzeja Slavonije, je rado prihvatila zamolbu za ucrtavanje lokaliteta koji su predmet proučavanja ovoga rada na dostavljene joj ortofotografije ili topografske karte. Hvala i Dejanu Koberu (DD3D d. o. o.) na iznimnoj strpljivosti pri izradbi kompjutorske trodimenzionalne rekonstrukcije kastela za koji se vjeruje da je (u Batini) nosio naziv *Ad Militare*.

S područja međunarodne suradnje i upravljanja Spomenikom svjetske baštine „Granice Rimskoga Carstva” zadovoljstvo mi je zahvalnost izraziti dr. sc. Andreasu Thielu, i to na ustupljenoj dokumentaciji o Gornjogermansko-retijskom limesu, dr. sc. Davidu Breezeu na proslijeđenoj Nominaciji Antoninova nasipa za navedeni UNESCO-ov spomenik, a dr. sc. Sonji Jilek na savjetima o svim bitnim pitanjima vezanima uz proces imenovanja dijelova rimskih granica na popis svjetske kulturne baštine. Hvala i dr. sc. Sebastianu Sommeru te prof. dr. sc. Zsoltu Visyju na smjernicama o interpretiranju rimskih vojnih lokaliteta, svim drugim članovima Bratislavske skupine kao i dionicima radne grupe programa *European Union Instrument for Pre-Accession Assistance I South East Europe – Danube Limes Brand* na iskustvu stečenom kroz višegodišnji rad odnosno prilikama za posjet najatraktivnijim lokalitetima uz podunavski dio negdašnjega rimskog pograničnog područja. Voditeljici službe za prezentacijske aktivnosti „Parka prirode Kopački rit” Ružici Marušić zahvaljujem na pomoći pri organiziranju stručnog izleta za članove spomenute (radne) skupine u taj rezervat, a višoj kustosici Muzeja Slavonije Marini Kovač na suradnji za trajanja navedenog (*South East Europe – Danube Limes Brand*) programa. Hvala i negdašnjem ravnatelju Muzeja Slavonije prof. Grguru Marku Ivankoviću na potpori za ostvarenje provedbe citiranih aktivnosti te onomu sadašnjem, prof. Denisu Detlingu. Dr. sc. Karin Drda-Kühn, ravnateljici udruge *Kultur und Arbeit*, pak zahvaljujem na pozivu u savjetodavno tijelo projekta *Large-scale Innovative Mobile European Service in Rural Areas (LIMES)*. Kustosica *Gradskog muzeja u Somboru* Anđelka Putica i viša kustosica Divna Gačić iz *Muzeja grada Novog Sada (Zavičajna zbirka Sremski Karlovci)* u Srbiji nesebično su dostavile podatke o nekim

arheološkim lokalitetima ili nalazima koji se odnose na rimsko pogranično područje u Hrvatskoj, a čuvaju se u toj državi. Sličan su posao iz Mađarske napravili dr. sc. Zsolt Mráv koji je zaposlen u *Magyar Nemzeti Múzeumu* u Budimpešti i Gergely Kovaliczky, djelatnik *Janus Pannonius Múzeuma* u Pečuhu. Dr. sc. Attila Toth, koji radi u *Belügyminisztérium, Örökségvédelmi Főosztály*, me je obavijestio o mrežnim stranicama s člancima na temu rimske arheologije iz te zemlje. Hvala i dr. sc. Ani Pavlović na prijevodu tekstova s latinskoga i grčkoga na hrvatski, a Peteru Molnaru iz Kopačeva i Eldini Lovaš iz Zmajevca s mađarskog na hrvatski jezik. Sažetak je ovoga rada na engleski s hrvatskoga prevela Una Križmantić-Ožegović. Ljubisav Luković, nekadašnji ravnatelj osnovne škole u Kneževim Vinogradima dragovoljno mi je povjerio vrijedne podatke o položajima nekih, struci dotad neznanih, rimskih lokaliteta u okolici toga mjesta. Hvala i brojnim terenskim radnicima koji su 2008.–2016. g. sudjelovali u istraživanjima nalazišta uz negdašnje rimsko pogranično područje u Hrvatskoj bez kojih ovaj rad ne bi mogao biti napravljen na ovakav način ni u ovakvom obimu. Na dugogodišnjoj moralnoj i financijskoj potpori zahvaljujem svojoj majci, Mirni Vukmanić-Metzger i ocu, Branku Vukmaniću. Nadam se da navedeni neće biti razočarani učinjenim.

SAŽETAK

Predmet su istraživanja doktorskoga rada „Dunavski limes u Hrvatskoj” oni arheološki lokaliteti koji su u prvim stoljećima poslije Krista bili dio rimske carske granice, a danas se nalaze na tlu Republike Hrvatske, te oni lokaliteti koji su s tim – u jednoj liniji izgrađenim (rimskim) obrambeno-nadzornim – sustavom kroz povijest tamo bili dovedeni u vezu. U navedeno su djelo (rad), u skladu s time, uvrštena registrirana, evidentirana i dosad neznana arheološka nalazišta koja su u regijama Baranja, Slavonija i Srijem bila podignuta za neku od spomenutih uloga. Takvim su nalazištima pridruženi i svi poznati natpisi, te opekarski proizvodi s pečatom iz kojih je moguće iščitati ili naslutiti pripadnost rimskim vojnim jedinicama, tj. građevinsku djelatnost (dijelova) legija, kohorta ili ala. Za temu je na području o kojem je riječ izabrano još studiranje rezultata arheoloških (terenski pregledi, iskopavanja), geofizičkih (magnetometarska, georadarska i geoelektrična metoda) i istraživanja aeroprospekcijom (satelitske snimke, fotografije iz zraka).

Ciljevi istraživanja

Navedenim su radnjama, koristeći se spektrom literarnih ili slikovnih izvora – sukladno trenutačnim spoznajama – u hrvatskom Podunavlju ciljevi:

1. Napraviti, s naglaskom na građevinske ostatke vojnih objekata, što precizniju rekonstrukciju antičkoga (rimskog) povijesnog krajolika.
2. Odrediti kronologiju i tipologiju rimskih fortifikacija.
3. (Pokušati) razlučiti glavne građevinske faze na lokalitetima koje je od početka 1. do kraja 4. st. podigla rimska vojska.
4. Ustanoviti kad su i koje rimske postrojbe boravile na baranjskome, slavonskome i srijemskome tlu.
5. Prosuditi, na osnovi studije, ima li sličnosti između rimskih vojnih objekata u Mađarskoj, Hrvatskoj i Srbiji.
6. Pokušati ustanoviti ukazuju li opekarski proizvodi s utisnutim nazivljima rimskih vojnih jedinica na mjesta stacioniranja tih postrojba.

Ciljevi su istraživanja u ovome radu zasnovani na sljedećim **hipotezama**:

1. Zbog međusobno je sličnih geografsko-topografskih obilježja u pograničnim regijama Mađarske, Hrvatske i Srbije sličan bio i odabir mjesta te tipova tamo izgrađenih rimskih vojnih instalacija.

2. Hrvatsko se podunavlje odlikuje dvama međusobno različitim entitetima. Jedno je Baranja, a drugo Slavonija i Srijem.
3. Topografske su okolnosti, tj. rubovi poplavnog područja Dunava uzrok što ni u hrvatskome ni u mađarskome dijelu Baranje Rimljanima nije bilo nužno podizati promatračnice.
4. Trasa rimske magistralne podunavske prometnice u Baranji nije bila izgrađena uz, nego usporedno s Dunavom. Od toga su puta do kastela ili fortifikacija podignutih uz navedenu rijeku ili rub njena poplavna područja (u spomenutom kraju) vodili *sljepi putovi* (priključci, odvojci, kraci).
5. Zaštita je pograničnih područja u ranorimsko i kasnorimsko doba bila organizirana na različite načine.
6. Nominalnu je rimsku vlast u zapadnome dijelu Rimskoga Carstva – čiji se konačni slom dogodio 476. g. – potrebno promatrati odvojeno od demilitarizacije, tj. napuštanja dijelova tamošnjih pograničnih područja.

Metodologija

Nabrojane će se ciljeve odnosno hipoteze, kako bi se i limes u Hrvatskoj moglo razmotriti u kontekstu cjelokupne rimske carske granice, u ovome radu nastojati dostići primjenjujući sljedeću metodologiju:

1. Analiziranjem rimskoga pograničnog područja u onome dijelu nekadašnje rimske provincije Panonije koji se danas nalazi u Hrvatskoj, Mađarskoj i Srbiji. Taj će posao biti obavljen na temelju prikupljenoga arhivskog materijala, literature i valoriziranih stručno-znanstvenih spoznaja ili pretpostavki. Sa studiranjem će predmeta proučavanja ovoga djela biti započeto prikupljanjem faktografskih podataka o pojedinačnim rimskim lokalitetima u hrvatskom Podunavlju, a završeno dokumentiranjem stanja tamošnjih nalazišta. Navedeni se zadatak odnosi na razdoblje do 31. prosinca 2016. g.
2. Proučavanjem identificiranih, izglednih i vjerojatnih (tipova) rimskih vojnih instalacija u hrvatskom Podunavlju izračunavanjem, između ostalog, razdaljina između nalazišta alatom za mjerenje udaljenosti na web-stranicama <http://geoportal.dgu.hr> ili <https://www.google.hr/maps>. Zemljopisne će pak dužine i širine tamošnjih lokaliteta biti očitane s web-adrese <http://twcc.fr/en/?sc=WGS84&dc=WGS84&wgs84=18.62454056739807%252C45.80632215092364&z=17&mt=hybrid#>.

3. Interdisciplinarnim pristupom autorskim istraživanjima:
  1. Stručnim arheološkim terenskim pregledima (rekognosciranja, reambulacije, nadzori).
  2. Nedestruktivnim metodama istraživanja (magnetometarska, georadarska ili geoelektrična metoda, studiranje fotografija iz zraka).
  3. Arheološkim iskopavanjima.
  4. Intervjuiranjem pučanstva koje trenutačno nastava hrvatsko Podunavlje.

Rezultati

Očekivani su rezultati ovoga rada:

1. Ustanoviti je li osobitostima regionalnog krajobraza bilo uvjetovano podizanje unaprijed određenih tipova rimskih vojnih građevina.
2. Definirati lokalitete koji su bili dio sustava limes u Hrvatskoj.
3. Tipološki razvrstati lokalitete uz limes u Baranji, Slavoniji i Srijemu.
4. Ustanoviti koji su lokaliteti u hrvatskom Podunavlju bili dio kasnorimske (pogranične) vojne zone.
5. Odrediti, gdje je to moguće, veličinu rimskih podunavskih fortifikacija u Hrvatskoj.
6. Ocijeniti interpretaciju već identificiranih lokaliteta.
7. Dokumentirati stanje i arheološki potencijal rimskih nalazišta uz Dunav u Baranji, Slavoniji i Srijemu.
8. Položaj odnosno vjerojatne dimenzije lokaliteta, gdje je to moguće, ucrtati u zemljovid(e).
9. Odrediti smjerove putova koji su u hrvatskom Podunavlju vodili do rimskih fortifikacija.
10. Evidentirati, u kraju o kojem je riječ, do ovoga časa poznate opekarske proizvode s pečatom rimskih vojnih postrojba.
11. Najpreciznije dosad artikulirati pravac dunavskoga limesa u Hrvatskoj.

Pojmovnik

Pri navođenju su građevina koje je uz pogranično područje Rimskoga Carstva na hrvatskome tlu koristila rimska vojska u ovome radu u uporabi sljedeći pojmovi:

Vojna instalacija – bilo koji objekt koji su izgradili rimski vojnici.

Fortifikacija – samostojeća rimska utvrđena građevina koja je mogla biti omeđena opkopom.

Kastel – vojni logor u kojem je u razdoblju 1.–3. st. najčešće boravila jedna rimska pomoćna postrojba i/ili legijski detašman.

Naselje – selo, grad ili skupina stambenih objekata u kojima su pretežno boravili civili.

Promatračnice – višekatni vojni objekti koji su mogli biti izgrađeni uz dunavsku obalu.

Nekropola – groblje.

Prometnica – put koji je vodio između ili do fortifikacija, odnosno naselja.

Utvrda – fortifikacija u kojoj je u razdoblju 3.–4. st. mogao boraviti veći ili manji broj rimskih vojnika. Osim za prihvatanje vojske, utvrde su mogle služiti kao opskrbeni središta ili mjesta u koja su se eventualno sklanjali civili.

Vila – objekt gospodarske namjene koji je viškove iz proizvodnje mogao stavljati na tržište te snabdijevati rimsku vojsku.

Signalne postaje – građevine izgledom nalik na promatračnice koje su Rimljani gdjegdje izgradili uz pograničnu prometnicu.

Luka ili pristanište – veće ili manje mjesto (džuk) na kojem su uz rijeke pristajala plovila.

SUMMARY

The research subject of the doctoral thesis "Danube Limes in Croatia" is the archaeological sites that were part of the Roman imperial frontier in the early centuries AD, situated in the present-day Republic of Croatia, as well as the sites which were related to this surveillance and defense system along a single border line. Therefore, the aforementioned locality consists of registered, documented and recently discovered sites which were constructed in Baranja, Slavonia and Srijem for any of the purposes stated above. These sites have been related to all known inscriptions and stamped tile products which can either confirm or hint at different attributions to military units, i.e., construction activities for (parts of) Roman legions, cohorts or cavalry units. Moreover, for the topic of the research, special attention was given to studying primary archaeological results (field surveys, excavations), geophysics (magnetometric, georadar and geoelectric method) and aerial reconnaissance (satellite imagery and aerial photographs).

Research goals

The above mentioned actions in the Croatian Danube region aim to achieve the following, using a range of literary or visual resources in accordance with current findings:

1. A detailed reconstruction of the ancient Roman historical landscape, with an emphasis on the remains of Roman military structures.
2. Determining the chronology and types of Roman fortifications.
3. Determining the main construction phases on sites built by the Roman army from early 1st to late 4th century AD.
4. Determining which Roman military units were present in Baranja, Slavonia and Srijem and when.
5. Establishing, according to the study, whether there are any similarities with Roman military buildings in Hungary, Croatia and Serbia.
6. Trying to determine whether Roman military stamped tiles indicate the location of those units.

Research goals of this thesis are based on the following **hypotheses**:

1. Due to similar geographical and topographical features in Hungarian, Croatian and Serbian border regions, locations and types of Roman military installations were built according to similar criteria.

2. Croatian Danube region is characterized by two different entities: Baranja on the one hand and Slavonia and Srijem on the other.
3. Due to topography, i.e., edges of flooded area along the Danube, watchtowers did not have to be built neither in Croatian, nor in the Hungarian part of Baranja.
4. Roman main traffic road in Baranja was not built immediately next to the Danube, but alongside it. This route along the river or its flooded area branched out towards forts or fortifications as a *cul-de-sac* (side-routes).
5. Protection of frontier in Early and Late Roman period was organized in different ways.
6. Nominal Roman authority in the western part of the Empire – which collapsed in 476 AD – should be viewed separately from demilitarization, that is, leaving some of the frontier areas.

Methodology

In order to consider the Danube Limes in Croatia in the overall context of the Roman imperial frontier, the following methodology will be applied in the thesis in an attempt to achieve the aforementioned goals:

1. Analysis of the Roman frontier area in the former Roman province of Pannonia, which is located in present-day Croatia, Hungary and Serbia. This will be conducted on the basis of collected archive material, both domestic and from abroad, literature and reviewed scientific discoveries or hypotheses. The research will gather facts about individual Roman sites in the Croatian Danube region and document the state on the sites ending on December 31st, 2016.
2. Study of confirmed, likely and possible types of Roman military installations in the Croatian Danube region by measuring, among other things, the distance between the sites with tools from <http://geoportal.dgu.hr> and <https://www.google.hr/maps>. Longitudes and latitudes of the sites will be read at <http://twcc.fr/en/?sc=WGS84&dc=WGS84&wgs84=18.62454056739807%252C45.80632215092364&z=17&mt=hybrid#>.
3. Interdisciplinary approach to research will focus on:
  1. Expert archaeological field surveys (reconnaissance, reambulation, supervision).
  2. Non-destructive survey methods (magnetometric, georadar or geoelectric method, study of aerial photographs).

3. Archaeological excavations.
4. Interviewing the residents in the Croatian Danube region.

Results

Expected results include:

1. Establishing whether the specific landscape features could have been responsible for building predetermined types of military structures.
2. Defining the sites that were part of the Limes system in Croatia.
3. Organizing the sites along the Limes according to type.
4. Determining which sites were part of the Late Roman military frontier zone.
5. Determining, where possible, the size of former Roman fortifications along the Danube.
6. Reassessing the interpretations of identified sites.
7. Documenting the state and archaeological potential of Roman sites along the Danube in Baranja, Slavonia and Srijem.
8. Drawing, where possible, potential sites and their dimensions on maps.
9. Determining the routes towards Roman fortifications in the Croatian Danube region.
10. Documenting Roman military stamped tiles that have been discovered so far in the area in question.
11. Articulating the Danube Limes in Croatia as precisely as possible.

Terminology glossary

For this thesis, the following list of buildings used by the Roman army along the Roman imperial frontier in Croatia is relevant:

Military installation – any construction built by Roman soldiers.

Fortification – detached Roman fortified building, possibly surrounded by a trench.

Fort – military camp for Roman auxiliary unit(s) and/or legionary detachment(s) from 1st to 3rd century AD.

Settlement – village, town or a group of residential buildings mostly occupied by civilians.

Watchtowers – multistorey military buildings constructed along the Danube coast.

Necropolis – cemetery.

Road – a path between the fortifications or to the settlements.

Late Roman fort – a fortification for a smaller or larger number of Roman soldiers from 3rd to 4th century AD. Apart from housing the army, these could be used as supply stations or shelters for civilians in case of emergency.

Villa – commercial building that could place its surplus products on the market and supply the Roman army.

Signal towers – buildings similar to watchtowers built sporadically along the Limes road by the Romans.

Dock or Port – location on the river for harbouring vessels.

KLJUČNE RIJEČI: rimsko pogranično područje, hrvatski, mađarski i srbijanski dio podunavlja, limes, kasnorimska pogranična vojna zona, opekarski proizvodi s pečatom rimskih vojnih postrojba

KEYWORDS: Roman frontiers; the Danube region in Croatia, Hungary and Serbia; Limes; late Roman frontier military zone; Roman military stamped tiles

DIO I.

I. LIMES – UVOD U TEMU.....	1
I. Uvod.....	1
II. Teze o konotacijama pojma <i>rimska carska granica</i>	1
III. Vrste prepreka pri krajnjim dijelovima Rimskoga Carstva.....	8
IV. Zaključak.....	32
II. PREGLED POVIJESTI ISTRAŽIVANJA UZ NEGDAŠNJE RIMSKO POGRANIČNO PODRUČJE U HRVATSKOJ.....	35
I. Uvod.....	35
II. Arheološka istraživanja uz negdašnje rimsko pogranično područje u Hrvatskoj (prije neovisnosti 1991.).....	35
III. Arheološka istraživanja uz negdašnje rimsko pogranično područje u Hrvatskoj (1991.–2016.)	52
IV. Lokaliteti koji su u hrvatskome Podunavlju označeni u rimskim itinerarima.....	64
V. Zaključak.....	65
III. DUNAVSKI LIMES U HRVATSKOJ.....	68
I. Uvod.....	68
II. Prijedlog za tipološko razvrstavanje lokaliteta.....	69
III. Sektor I	74
IV. Sektor II	111
V. Zaključak.....	163
VI. Prometnica.....	171
VII. Zaključak.....	204
IV. KASNORIMSKA POGRANIČNA VOJNA ZONA.....	211
I. Uvod.....	211
II. Sektor I	211
III. Sektor II	255
IV. Zaključak.....	276

V. STUDIJA O NEGDAŠNJEM POGRANIČNOM PODRUČJU	
RIMSKOGA CARSTVA U SREDNJEM PODUNAVLJU.....	281
I. Uvod.....	281
II. Negdašnje rimsko pogranično područje u Mađarskoj i Hrvatskoj.....	281
III. Zaključak.....	302
IV. Uvod.....	306
V. Negdašnje rimsko pogranično područje u Srbiji i Hrvatskoj.....	306
VI. Zaključak.....	327
VI. OPEKARSKI PROIZVODI S PEČATOM UZ NEGDAŠNJE	
RIMSKO POGRANIČNO PODRUČJE.....	331
I. Uvod.....	331
II. Opekarski proizvodi s pečatom.....	333
III. Izgled i opis.....	336
IV. Datiranje.....	337
V. Legijski pečati.....	338
VI. Opekarski proizvodi s pečatom pomoćnih jedinica rimske vojske.....	347
VII. Opekarski proizvodi s pečatom dvojbenog porijekla.....	354
VIII. Potencijalna mjesta radionica opekarskih proizvoda.....	356
IX. Zaključak.....	358
VII. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	360
VIII. POPIS TERENSKIH BILJEŠKI I IZVJEŠTAJA.....	368
IX. POPIS KARATA.....	377
X. POPIS SKICA.....	381
XI. POPIS CRTEŽA.....	383
XII. POPIS SLIKA.....	386
XIII. POPIS TABLICA.....	396
XIV. POPIS DIJAGRAMA.....	398
XV. POPIS LITERATURE.....	399
XVI. POPIS WEB-STRANICA.....	446

XVII. POPIS IZVORA.....	450
XVIII. POPIS KRATICA.....	453

DIO II.

IXX. KARTE.....	457
XX. SKICE.....	485
XXI. CRTEŽI.....	497
XXII. SLIKE.....	517
XXIII. KATALOG.....	564
XXIV. ŽIVOTOPIS I POPIS RADOVA.....	583

I. LIMES – UVOD U TEMU

I. I. Uvod

U prvom, uvodnom dijelu doktorskoga rada „Dunavski limes u Hrvatskoj” nisu izdvojene samo one znanstvene teze koje se odnose na način oblikovanja ili namjenu rimskih fortifikacija izgrađenih uz krajnji dio (rub) Rimskoga Carstva, već i one koje se odnose na značenje ili sadržaj pojma (*limes*) koji se s takvim instalacijama dovodi u vezu. I dok su – pokazat će se – u nekim slučajevima spomenute tvrdnje mogle biti potkrijepljene citatima iz vrela napisanih grčkim ili rimskim pismom (a u nekima ne), u nastavku će (ovoga) poglavlja biti napravljena i dioba na vrste prepreka uz koje je mogla biti postavljena granica države o kojoj je riječ. Na taj će način u opisani okvir odnosno povijesni kontekst biti stavljen i pogranični dio Rimskoga Carstva koji je u prvim stoljećima poslije Krista bio ustanovljen u jugoistočnome dijelu provincije Panonije, a danas se nalazi na tlu Republike Hrvatske.

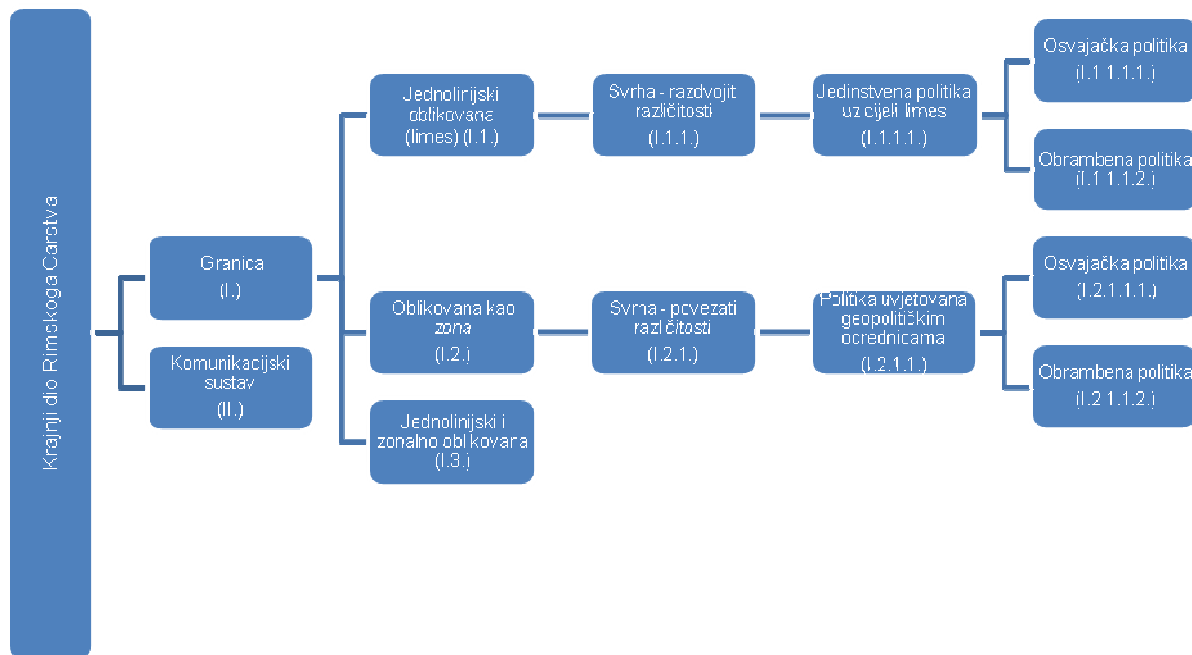
I. II. Teze o konotacijama pojma *rimska carska granica*

U suvremenoj su arheološkoj znanosti postavljena dva različita tumačenja o tome što su *krajnji dijelovi Rimskoga Carstva* mogli predstavljati Rimljanima. Dok se jednim od tih smatra da je značenjem toga pojma bila obuhvaćena cijela vanjska granica negdašnje rimske države, drugim se tvrdi da Rimljani rubne dijelove njihova Carstva nisu u političkome smislu smatrali granicom, nego komunikacijskim sustavom uz koji su građevine uz putove ili rijeke vojnici podignuli kako bi ih osigurali za putovanja, opskrbu ili prijevoz tereta.¹ I dok je neka od tih stanovišta – o kojima je napravljen hijerarhijski prikaz (**Tablica 1**), a oni označeni formulama (I.; II.; I.1.; I.2.; I.3.; I.1.1. itd.) – zbog očuvanosti antičkoga pisanog izvora moguće smatrati osnovanim, u istu su shemu (iako o njima potvrde u literarnome obliku nema) izdvojena i ona (stanovišta) koja se zasnivaju isključivo na pretpostavkama.

---

¹ Whittaker 1994., 1–158, 175, 195.

Tablica 1. Hijerarhijski prikaz znanstvenih teza o krajnjem dijelu Rimskoga Carstva

Tumačenju su kojime se drži da je uz rub Rimskoga Carstva bila postavljena granica (Tablica 1., I.) podređena tri različita načina prema kojima su dijelovi te tvorevine mogli biti oblikovani. Prvi je od tih načina snažno zagovarao povjesničar René Cagnat koji je uz rub o kojem je riječ *vidio* niz rimskih vojnih objekata izgrađenih u jednoj liniji ili pravcu (*limes*) (Tablica 1., I.1.). Ta se pak linija nije morala odnositi na zid, palisadu, nasip ili jarak, nego i na rijeku.² Uporište je za tu tvrdnju povijesno utemeljeno zahvaljujući citatima pisaca kao što su Arijan (*Αρριανός*) (o. 95.–165.): „... (Rimljani) Carstvo drže u krugu utvrđeno velikim vojskama i čuvaju čitavu tu zemlju i more kao jedno uporište.” (...*τὴν τε ἀρχὴν ἐν κύκλῳ περικάθενται μεγάλοις στρατοπέδιοις, καὶ φιλάσσουσι τὴν τοσηνδε γεν καὶ Θάλασσαν ὥσπερ χωρίον.*) (*Ἡ Ρωμαϊκὴ Αυτοκρατία* 7),³ Elije Aristid (*Αἴλιος Ἀριστείδης*) (117.–180.): (Vi Rimljani) „... zidove niste zaboravili, već ste ovima okružili Carstvo... .. Iza najudaljenijeg (vanjskog) kruga naseljenog (civiliziranog) svijeta povukli ste drugi (krug), više zaokružen i lakši za obranu, nalik vanjskim bedemima grada. Tu ste podigli zidove i izgradili pogranične gradove.” (...*τειχῶν γε μὴν οὐκ ἡμελήσατε, ταῦτα δὲ τῇ ἀρχῇ περιεβάλετε, οὐ τῇ πόλει... .. ὑπὲρ γὰρ τὸν ἐξωτάτω κύκλον τῆς οἰκουμένης ἀτεχνῶς οἶον ἐν τειχισμῶ πόλεως δευτέρον ἀγαγόντες ἕτερον εὐκαμπέστερόν τε καὶ εὐφυλακτότερον, ἐνταῦθα τείχη τε προὔβάλεσθε καὶ πόλεις ἐφορίου ἐδείμασθε, ἄλλας ἐν ἄλλοις μέρεσι πληρώσαντες*

² Cagnat 1913., 270.

³ Mattern 1999., 111, bilj. 136.

οἰκητόρων, τέχνας τε ὑπουργοὺς δόντες αὐτοῖς καὶ τᾶλλα κοσμήσαντες.) (*Εἰς Ρώμην* 80–82),⁴ Herodijan (*Ἡρωδιάνοσ*) (o. 180.–240.): „...podigao je (August) posade i vojne logore na granicama, stacioniravši u ovima plaćene vojnike kao obrambeno tijelo, a umjesto zidina Rimskoga Carstva. I *utvrdio* je Carstvo ograđujući ga velikim preprekama kao što su rijeke, jarci ili planine, ili teško prijelaznom pustinjom.” (*...φρούρια δὲ καὶ στρατόπεδα ἀρχῆς προυβάιето, μισθοφόρους ἐπὶ ῥητοῖς σιτηρεσίου στρατιώτας καταστησάμενος ἀντι τείχους τῆς Ρωμαίων ἀρχῆς. Ποταμῶν τε μεγέθεσι καὶ τάφρων ἢ ὀρῶν προβλήμασιν ἐρήμῳ τε γῆ καὶ δυσβάτῳ φράζας τὴν ἀρχὴν ὠχυρώσατο.*) (*ἦσ μετὰ Μάρκον Βασιλείας ἱστορία* II., 11., 5),⁵ te jedan nepoznati autor (*Anonymus*) (4. st.) koji je naveo da će za brigu o krajnjem dijelu Rimskoga Carstva: „...uzastopni kasteli (izgrađeni u jednoj liniji) međusobno povezani čvrstim zidom i jakim kulama bolje služiti nadgledanju, i to tako da ih se podigne (na) svakih tisuću koraka” [tj. jednu rimsku milju (1.6 km)]. (*...quorum tutelae assidua melius castella prospicient, ita ut millenis interiecta passibus stabili muro et firmissimis turribus erigantur.*) (*De Rebus Bellici* VI., 20) nalik na Hadrijanov zid u Britaniji (*Britannia*).⁶

Ipak, podatci iz pisanih (antičkih) izvora o tome da je vanjska granica Rimskoga Carstva bila uobličena jednolinijski nisu isključivi. Iz njih je, naime, moguće iznaći i argumente za to da je krâj o kojem je riječ bio organiziran kao široki prostor (zona) (Tablica 1., I.2.). Tu je tvrdnju, premda on uporište za to nije tražio u povijesnim vrelima nego u tezi da je koncept granice kao linije (na zemljovidu) bio osmišljen u moderno doba, postavio povjesničar Lucien Febvre.⁷ No pri takvoj bi odrednici o oblikovanju krajnjeg dijela nekadašnje rimske države na umu valjalo imati to da je pogranična zona koju je klasičar Charles R. Whittaker nazvao *zelenom granicom* (brisani prostor bez fizički napravljenih prepreka) bila ustrojena u dvama vremenski odvojenim razdobljima. U prvome je navratu to bilo početkom ranocarskoga doba i izvan Rimskoga Carstva, što ne proizlazi samo iz dijela Strabonova (*Strabo*) (63. g. pr. Kr.–24.) teksta u kojemu je navedeno da su *externae gentes* (ekonomski – da bi ih vrijedilo osvojiti – nedovoljno snažne zajednice rodova izvan provincija) bili podložni tomu Carstvu (*Geographia* II., 5, 8; XVII., 3, 25), nego i iz Svetonijeva (*Gaius Suetonius Tranquillus*) (70.–122.) navoda iz kojega je razvidno da se na starješine autohtonih naroda s kojima su Rimljani sklapali saveze gledalo kao na sastavni dio Carstva kojime su vladali (*membra partesque imperii*) (*Augustus* 48).⁸ U drugom je navratu rimska državna granica na širokome

⁴ Whittaker 1994., 37.

⁵ Mattern 1999., 111, bilj. 136.

⁶ Elton 1996., 111.

⁷ Febvre 1922., 331; Febvre 1928., 32.

⁸ Whittaker 1994., 16, 17, 44.

prostoru bila organizirana u kasnoantičko doba, ali ne više izvan nego unutar toga Carstva.⁹ O tome su – u kontekstu zapovjedi cara Konstantina (*Flavius Valerius Constantinus*) (306.–337.) o izmještanju vojnih posada s obala Dunava u naselja (gradove) u unutrašnjosti – pisali Amijan Marcelin (*Ammianus Marcellinus*) (oko 325.–391.) (*Historia Romana* XXXI., 5., 3; 8., 1; XXIII., 5., 2; XXIV., 8., 5), Temistije (*Themistius*) (317.–oko 390.) (*Orationes* X., 136–138) i Zosim (*Zosimos*) (5./6. st.) (XXIV., 1, 2).¹⁰

Trećom se po redu tezom o načinu na koji je rimska carska granica mogla biti ustrojena nastojalo pomiriti različitosti između gledišta o tome je li ona bila uobličena jednolinijski ili kao zona. Za takvu su se tvrdnju zalagali povjesničar i geograf Paul Guichonnet te geograf Claude Raffestin koji su mislili da su Rimljani (kao i Kinezi) granice oblikovane duž jedne linije mogli smatrati rubom civiliziranog svijeta (izvan kojega su također bili utjecajni), no da fortifikacije ipak nisu podigli uz taj rub (liniju), nego na neprecizno određenom prostoru (Tablica 1., I.3.).¹¹ Sličnog je stanovišta i C. R. Whittaker koji smatra da je granica nalik na pravac bila postavljana tamo gdje se, u birokratsko-administrativnome smislu, nastojalo odijeliti jedno (zemljopisno) područje od drugog [npr. na potezu Miltenberg-Lorch u Donjoj Germaniji (*Germania Inferior*)], a kao zona na mjestima gdje je u Rimsko Carstvo bilo odlučeno integrirati različite kulturne skupine ili utjecaje (npr. na Istoku) (također dio stanovišta označenog u Tablici 1. formulom I.2.1.1.).¹²

Kad je pak riječ o svrhovitosti negdašnje rimske državne granice, iz teza je o oblikovanju tamošnjega prostora proizišlo više predodžba. Iz tvrdnje je da je granica bila ustrojena jednolinijski (Tablica 1., I.1.) povjesničar i arheolog András Alföldi razvio hipotezu da njome nisu bila odijeljena samo područja dvaju različitih načina razmišljanja, nego i drugačijih moralnih načela (Tablica 1., I.1.1.).¹³ Takvo je gledište prihvatio i William S. Hanson smatrajući da je namjena granice koja je bila organizirana duž jednog pravca bila isključivo vojna.¹⁴ Uporište za to stanovište proizlazi iz *Historiae Augustae* u kojoj je navedeno da je

---

⁹ Dok je od Dioklecijanova doba (*Gaius Aurelius Valerius Diocletianus*) (284.–305.) pojam *limes* bio u uporabi za označivanje administrativnih pograničnih oblasti kojima je zapovijedao *dux* [*Panegyrici Latini* VIII. (V.), 3., 3; VI. (VII.), 11; XII. (IX.); *Ausonius, Gratiarum Actio* II. (VII.); CIL III., 12483; *Rufius Festus, Breviarum rerum gestarum populi Romani* XIV.; *Scriptores Historiae Augustae (SHA), Tyrani Triginta* 26], u ranobizantsko se doba (poslije 395.) u istočnim krajevima Rimskoga Carstva sličan termin, u obliku *Ἐσχατιά*, odnosio na zemljopisno područje bez administrativnog ili vojnog značenja (*Zos.* XXXIV., 1, 2; *Procopius, Anecdota* XXIV., 12, 13; *Malalas, Chronographia* 30, 143, 206, 230, 295, 308, 426, 434; *Codex Theodosianus* VII., 13, 15; *Notitia Dignitatum Orientis* XXVIII.; *Rufinus, Historia Ecclesiastica* II., 6; *Amm. Marc.* XXIII., 55; *Chronicon Paschale* 77) (Isaac 1988., 132–147).

¹⁰ Várady 1897., 101; Luttwak 1976., 130–131; Isaac 1988., 132–147; Whittaker 1994., 207, 209.

¹¹ Guichonnet, Raffestin 1974., 16.

¹² Whittaker 1994., 44, 72, 73.

¹³ Alföldi 1952., 1–16.

¹⁴ Hanson 1989., 55–63.

Hadrijanov zid bio podignut da bi se barbare odijelilo od Rimljana (...*qui barbaros Romanseque divideret*) (*Vita Hadriani* XI., 2), te iz već citiranog djela neznana autora u kojem piše da je zaštitu granica najbolje osigurati uzastopnim nizom kastela... ...s čvrstim zidom i snažnim kulama (*De Rebus Bellici* VI., 20).¹⁵ Iz tih je izvadaka dio autora prepoznao mogućnost da je duž cijele jednolinijski oblikovane granice bilo osmišljeno provoditi jedinstvenu politiku (Tablica 1., I.1.1.1.). Idejni je začetnik toga suda, poznatog pod nazivom "the Grand Strategy of the Roman Empire" – kojime se na jednome mjestu ustanovljene („statične“) granice Rimskoga Carstva promatra kao na početak propasti istog – bio povjesničar i vojni strateg Edward Luttwak.¹⁶ Takvo je promišljanje u postulat vjerojatno bilo oblikovano imajući u vidu navod pisca Vergilija (*Publius Vergilius Maro*) (70. pr. Kr.–19. pr. Kr.) kojime je Jupiter Rimljanima obećao dodijeliti „Carstvo bez granica (tj. kraja)“ (*imperium sine fine*) (*Aeneis* I., 278–279).¹⁷ Naime, iz toga je citata razvidno da je rimska vanjska politika mogla biti zasnovana na konceptu ekspanzionizma odnosno prevlasti nad *barbarskim* narodima izvan provincija (Tablica 1., I.1.1.1.). Prvi je to primijetio povjesničar John Mann cijeneći da je na utvrđivanje granica stoga potrebno *gledati* kao na politički neuspjio projekt.¹⁸ No postoji i drugačije mišljenje, a ono glasi da je pogranična rimska politika već od doba carevanja Augusta (*Gaius Iulius Caesar Octavianus*) (27. g. pr. Kr.–14. g.) bila vođena defenzivno (Tablica 1., I.1.1.2.). Međutim, navod je rimskog povjesničara Tacita (*Publius Cornelius Tacitus*) (56.–118.) na temelju kojeg je to bilo zaključeno – da je on (August) svojemu nasljedniku, tada vojskovođi, Tiberiju (*Tiberius Claudius Nero*) (14.–37.) oporučno savjetovao očuvati Rimsko Carstvo unutar graničnih kamenova (međaša) (*addideratque consilium coercendi intra terminos imperii*) (*Annales* I., 11) – također predmet različitih tumačenja.¹⁹ Dok je, naime, u monografijama i izdanjima enciklopedijskog tipa uvriježeno ono (tumačenje) da se otad političkim odlukama stremilo ustaliti rubove rimske države na jednome mjestu,²⁰ C. R. Whittaker je isti citat protumačio na način da se pritom nije mislilo na odustajanje od uvećanja Carstva, nego od umnoženja broja provincija ili na

¹⁵ Whittaker 1994., 82; Elton 1996., 111.

¹⁶ Luttwak 1976. Luttwakov prijedlog ne podrazumijeva to da je "the Grand Strategy" cijelo vrijeme bila jednaka. Isprva su Rimljani pogranična područja osiguravali organiziranjem klijentskih *kraljevstva*, potom jednolinijskim, a naposljetku dubinskim načinom obrane. No pitanje je je li išta od toga bilo napravljeno s namjerom ili je rezultat slučajnosti (Visy 2003.d, 136, 137).

¹⁷ Cupcea 2015., 13.

¹⁸ Mann 1974., 508–531; Mann 1979., 175–183; Whittaker 1994., 1–158, 175, 195.

¹⁹ Whittaker 1994., 25.

²⁰ Drummond, Nelson 1994., 8; <http://www.encyclopedia.com/topic/Augustus.aspx> (25. 8. 2015.). Zagovaratelji su razloge možebitne defenzivne politike Augustova doba vidjeli u ekonomskim (primjerice racionaliziranju troškova) (Drummond, Nelson 1994., 19, 20; Cupcea 2015., 14) ili geopolitičkim okolnostima (npr. niskom stupnju društvenog uređenja domicilnog stanovništva) (Breeze, Jilek 2005., 142, bilj. 6).

očuvanje provincijalnih granica na postojećim mjestima.²¹ Argumenti su za to činjenice da uz rimsku državnu granicu nisu bili postavljani međaši na kojima je bilo navedeno da je riječ o pograničnome području (za razliku od međa gradskih aglomeracija)²² te da ni sâm August nije slijedio (vlasti)to načelo, što je i razvidno iz popisa njegovih djela u kojemu piše da su onomad bile povećane granice svih provincija (*omnium provinciarum... ..fines auxi-*) (*Res Gestae XXVI.*). Prema tome, August tekstem da on sâm „...nikad nije zaratio s nekim narodom ako za to nije postojao valjani razlog te je bio daleko od želje za povećanjem Carstva ili vlastita osvajačkog ratobornog ugleda tako da je prisiljavao barbarske vođe da se zakunu... ..da će držati svoju riječ i mir...” (*...nec ulli genti sine iustis et necessariis causis bellumintulit tantumque afuit a cupiditate quoquo modo imperium uel bellicam gloriamaugendi, ut quorundam barbarorum principes... ..iurare coegeritmansuros se in fide ac pace quam peterent...*) (*Suet., Augustus XXI., 2*) zapravo govori da osvajački pohodi ne bi trebali biti jedni drugima povod, nego u skladu s moralnim načelima iz doba Republike (*bellum iustum*), vidljivim iz podcrtanoga dijela citirane rečenice. Osim toga, isto je načelo razvidno iz, na isti način označenoga, navoda Diona Kasija (*Lucius Cassius Dio Cocceianus*) (o. 155.–235.): „Dao im je savjet da budu zadovoljni prisutnim (onime gdje jesu) i da nipošto ne požele uvećati Carstvo... ..To je naime i sâm uvijek radio, i to ne samo riječju nego i djelom. Malo je naime njemu (trebalo) da mnogo iz barbarika zauzme, ali nije htio.” (*Γνώμην τε αὐτοῖς ἔδωκε τοῖς τε παροῦσιν ἀρκεσθῆναι καὶ μηδαμῶς ἐπὶ πλεῖον τὴν ἀρχὴν ἐπαυξῆσαι ἐθέλῃσαι... ..Τοῦτο γὰρ καὶ αὐτὸς ὄντως ἀεί ποτε οὐ λόγῳ μόνον ἀλλὰ καὶ ἔργῳ ἐτήρησε· παρὸν γοῦν αὐτῷ πολλὰ ἐκ τοῦ βαρβαρικοῦ προσκτήσασθαι οὐκ ἠθέλησε*) (LVI., 33).²³ Pritom (pod uvjetom da nije bila riječ o podjarmljivanju ljudi, nego teritorija) ni Augustovi ni Tiberijevi pohodi – kako to proizlazi iz *Historiae Romanae* pisca Veleja Paterkula (*Velleius Paterculus*) (19. g. pr. Kr.–31.) (II., 39, 3) – ne bi imali odveć smisla ako (već) unaprijed nije bilo razrađeno na koji će način, po zaposjedanju, određeno područje biti iskorištavano. Drugim riječima, uspjeh je u vojnoj kampanji mogao biti mjerjen ekonomskim ili društvenim napretkom novoosvojenog područja. A kako domicilno stanovništvo ne bi dizalo bune, taj je postupak – najčešće zvan *romanizacija* – uvijek trajao dulje od samog pohoda. Uostalom, i iz drugih je primjera razvidno da se Rimljani u carsko doba više nisu vodili tradicionalnim principima te da su odustali od navodne, nedugo prije toga, defenzivno usmjerene pogranične politike. Naime, već je 43. car Klaudije (*Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*)

---

²¹ Whittaker 1994., 25, 282, bilj. 7.

²² Elton 1996., 35.

²³ Whittaker 1994., 29–33.

(41.–54.) naredio osvojiti Britaniju²⁴, o čem je pisao *Florus* (74.–130.): „Bilo je dobro i slavno osvojiti ove (Britaniju i Armeniju), ne zbog određene vrijednosti, nego zbog velika ugleda koji su ove donijele veličanstvenosti Carstva...” (*Ut non in usum, ita ad imperii speciem magna nomina adquisisse pulchrum ac decorum...*) (*Epitome* I., 47., 4).²⁵ Osim toga, 63. g. su Rimljani zauzeli Malu Aziju, 106. Dakiju (*Dacia*), oko 114. Asiriju (*Assyria*), a 116. i ponovno 198. Mezopotamiju (*Mesopotamia*).²⁶

Na gledište se C. R. Whittakera o tome da rimskom državnom granicom, koja je prema njegovu mišljenju bila organizirana kao zona (Tablica 1., I.2.), nisu bile odijeljivane različite nego (ekonomski) istovjetne skupine (Tablica 1., I.2.1)²⁷ nadovezao Hugh Elton. Taj je stručnjak bio mišljenja da spomenuti dio Carstva nije bio organiziran isključivo kao vojno već kao područje s više uzajamno isprepletenih interesa (rimskih vojnika, civila, domicilnog stanovništva, *barbara*), odnosno da je izbor mjesta za prostor o kojem je riječ manje bio uvjetovan kulturnim, a više političkim odrednicama.²⁸ To je stanovište proizišlo iz hipoteze koju su zagovarali Benjamin Isaac²⁹ i C. R. Whittaker, a koja glasi da politika uz vanjski rub Rimskoga Carstva na Istoku i Zapadu nije mogla biti jednaka (suprotno ”*the Grand Strategy of the Roman Empire*”) jer ni geografski ni politički uvjeti u tim krajevima nisu bili jednaki (Tablica 1., I.2.1.1.).³⁰ Dok dio znanstvenika ove struje smatra da je izgradnja rimskih fortifikacija na suprotnim obalama pograničnih rijeka značilo da je i državna politika od posljednje trećine 3. st. bila osvajačka (Tablica 1., I.2.1.1.1),³¹ dio ih taj (isti) postupak smatra dokazom za to da je ta otad bila usmjerena na obranu (Tablica 1., I.2.1.1.2).³²

Glavni je zagovornik drugoga (Tablica 1., II.) znanstvenog pravca, odvojenog od teze da je krajnji dio Rimskoga Carstva predstavljao granicu, bio klasičar i arheolog B. Isaac,³³ a njegov idejni začetnik Colin M. Wells. On (Wells) je, naime, smatrao da organizirati rub te države uz rijeke – jer vodenim putovima, kroz povijest, etnički istovjetne skupine uglavnom nisu bile

²⁴ Drummond, Nelson 1994., 24; Goldsworthy 2003., 154.

²⁵ Whittaker 1994., 67. ”*The frontiers occupied by the Romans certainly were intended to oppose attacks from outside, but were not set as limits to roman power. Rome could and did operate well in advance of these whenever she chose.*” (Goldsworthy 2003., 154).

²⁶ Fabricius 1926., 652–654; Fitz 1962., 45, 94; Barkóczy 1980., 101, 102; Rodgers 2007., 75.

²⁷ Whittaker 1994., 72, 73.

²⁸ Elton 1996., 2–5, 9, 39, 109.

²⁹ Isaac 1990.

³⁰ Prema: Whittaker 1994., 49–59.

³¹ Barkóczy 1980., 101–105, 110–115; Visy 2003.c, 164–168.

³² Soproni 1973., 62–66; Johnson S. 1983., 114–151, 189, 251.

³³ Isaac 1990., 417, 418. B. Isaac koji je proučavajući rimske izvore [*SHA, Vita Hadr. XII.; Itinerarium Provinciarum Antonini Augusti; Acta Arvalia; CIL VIII., 22765; Pan. Lat. X. (II.), 7, 3*] zaključio da u razdoblju 1.–3. st. termin *limes* jest bio korišten za označavanje linije razdvajanja između Rimljana i susjednih naroda nije u njima uspjelo pronaći dokaz da se taj pojam odnosio na vojne građevine ili granicu. ”*The limes is always mentioned as distinct from the frontier of the empire. In no single case is a limes described as something made or constructed, although the term is now used very frequently.*” (Isaac 1988., 128–132).

odijeljene već združene – nije bilo prikladno.³⁴ Osim kod navedenih, elementi se toga stanovišta mogu pronaći u djelima E. Luttwaka,³⁵ J. Manna,³⁶ Valerie A. Maxfield³⁷ i C. R. Whittakera koji su rijeke promatrali u kontekstu logističko-administrativnog ustroja Rimskoga Carstva.³⁸ Naime, spomenuti su stručnjaci takvu zamisao smatrali opravdanom jer im u antičkim vrelima nije uspjelo pronaći potvrdu o defenzivnom karakteru onih rimskih vojnih objekata koji su bili izgrađeni uz rijeke. Stoga su i zaključili da su Rimljani fortifikacije ondje podigli jer je tamošnjim komunikacijskim pravcima (prometnice, rijeke) trebalo osigurati zaštitu. No taj je aspekt moguće opovrgnuti upravo onim što je bilo uporabljeno kao argument za potvrdu osnovanosti te teze, a to su povijesni izvori. Nije, naime, samo iz Herodijanova navoda o tome da je Rimsko Carstvo uz obale rijeka bilo branjeno vojskom: „...i (on) je stao opsjedati vojne postrojbe, postavljene uz obale rijeka, da bi branile granice Rimljana poput štita.” (...καὶ τα ἐπικείμενα στρατόπεδα τα ταῖς ὄχθαις τῶν ποταμῶν προασπιζοντά τε τῆς Ρωμαίων ἀρχῆς εεπολιόρκει.) (ιστορία VI., 2., 5),³⁹ već je i iz niza drugih djela razvidno da Rimljani rijeke jesu smatrali i dobrim i defenzivnim preprekama (*Tac., Ann. I., 9; IV., 5; Tac., Historiae IV., 26; Cicero, Hortensius sive de Philosophia X., 26; Seneca, Naturales quaestiones VI., 7., 1; Gaius Plinius Caecilius Secundus, Panegyricus XVI., 5; Anon., De rebus Bellicis*). Činjenica da je većina fortifikacija pri krajnjim dijelovima njihova Carstva pritom bila smještena uz jednu riječnu obalu morala je, smatra Boris Rankov, značiti da je njome bio spoznat upravo onaj vid prednosti koji je svojstven obrani.⁴⁰

I. III. Vrste prepreka pri krajnjim dijelovima Rimskoga Carstva

Jedna su vrsta prepreka uz rubove Rimskoga Carstva bile zapreke koje su Rimljani pravili sami (zidovi, palisade, nasipi, jarci), a druga prirodom uvjetovane prepreke (rijeke, planine, pustinje, mora). Da je takva podjela i opravdana je razvidno iz pisanih rimskih izvora. Naime, u takvim su kontekstima o granicama pisali Tacit: „...da nije bio ugrožen samo onaj limes Carstva (na kopnu), nego i (onaj) uz obalu rijeke, nego i zimski logori i naš posjed (teritorij).” (...*nec iam de limite imperii et ripa, sed de hiberniis legionum et possessione dubitatum.*) (*Agricolae LXI., 2*) i *SHA*: „...na mnogim su mjestima barbari (od Rimskoga Carstva)

---

³⁴ Wells 1972., 24.

³⁵ Luttwak 1976.

³⁶ Mann 1974., 513; Mann 1979.

³⁷ Maxfield 1987., 139.

³⁸ Whittaker 1994., 91, 168, 201.

³⁹ Mattern 1999., 111, bilj. 136.

⁴⁰ “The problem seems to lie in the deeply held, and undoubtedly correct, conviction that rivers normally unite rather than divide cultures. This, however, fails to recognise that fortifications can, and are designed to, change these linking highways into almost insuperable obstacles.” (Rankov 2006., 175–181).

odijeljeni ne rijekama (prirodnim preprekama), već *limitima* (fizički napravljenim zaprekama) ograđenima visokim, duboko u zemlju usađenim kolcima i povezanima na način da tvore palisadu.” (...*in plurimis locis, in quibus barbari non fluminibus sed limitibus dividuntur, stipitibus magnis in modum muralis saepis funditus iactis atque conexis barbaros separavit.*) (*Vita Hadr.* 6, 12) (citat se odnosi na Odenwald u Njemačkoj).⁴¹ Drugim riječima, te koje odjeljuju nisu bile prirodne prepreke, nego zapreke koje su u pozadini takvih prepreka bile napravljene ljudskom rukom (*limites*).⁴² Ukupna je dužina i jednih i drugih vrsta prepreka u Europi, Aziji i Africi iznosila više od 9600 km⁴³ (**Karta 1**).

I. III. I. Fizički napravljene prepreke

Fizičke su zapreke Rimljani uz rubove Rimskoga Carstva gradili na mjestima gdje nije bilo prirodnih prepreka. Hadrijanov zid i Antoninov nasip u Britaniji, palisada u Gornjoj Germaniji (*Germania Superior*), palisada, a potom zid u Retiji (*Raetia*) u Njemačkoj,⁴⁴ te jarak u sjevernoj Africi (*fossatum Africae*)⁴⁵ su najpoznatije od njih.⁴⁶ Sastavni su dio takvih zapreka bili različiti tipovi fortifikacija (legijski logori, kasteli, promatračnice, prometnica) od kojih one manje (promatračnice, prometnica) u pozadini prirodnih prepreka nije uvijek lako pronaći.⁴⁷ Glavnom se odlikom fizički napravljenih zapreka smatra to da se fortifikacije uz njih gradilo duž jedne, neprekinute linije, što kontinuiranost takvog dijela rimskoga pograničnog obrambeno-nadzornog sustava čini očiglednom.⁴⁸ I dok je u užem smislu danas isključivo tako oblikovani niz vojnih instalacija moguće zvati limesom,⁴⁹ u širem je smislu isti termin moguće koristiti i za (gore navedene) građevine koje su u nizu bile podignute uz obale barem dviju rijeka (Rajna, Dunav) kojima je u Europi bilo omeđeno Rimsko Carstvo.⁵⁰

I. III. II. Sustav vojnih instalacija koji je bio podignut uz prirodne prepreke

Prirodne su prepreke Rimljanima za daljnje napredovanje (tj. širenje Carstva) predstavljala mora, pustinje, oceani i rijeke. Budući da je kontinuiranost onih rimskih vojnih objekata

---

⁴¹ Isaac 1998., 350, 351.

⁴² Elton 1996., 35.

⁴³ Rodgers 2007., 78. Češće se citira manje precizan podatak koji glasi da dužina vanjskih granica Rimskoga Carstva nije bila kraća od 5000 km (Breeze, Jilek 2008., 25).

⁴⁴ Elton 1996., 35; Nomination, *Upper German – Raetian Limes*, 2004., 1–22, 51, 134–192.

⁴⁵ Fabricius 1926., 661; Visy 2005., 199.

⁴⁶ Fizičke su prepreke Rimljani podigli i u npr. Valahiji te Dobrudži u Rumunjskoj (Fabricius 1926., 645, 647).

⁴⁷ Nomination, *Upper German – Raetian Limes*, 2004.; Nomination, *The Antonine Wall*, 2007.; Tentative list, *ripa Pannonica*, 2009.; Nomination, *ripa Pannonica*, 2011.

⁴⁸ Jilek 2008., 65, 68.

⁴⁹ Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 32.

⁵⁰ Lóki, Szabó 2011., 101.

(legijski logori, kasteli, promatračnice, prometnica) koji su bili izgrađeni u pozadini Rajne ili Dunava bila osigurana samim tokovima tih rijeka, poduzimati uz njih građevinske aktivnosti kao što je pravljenje zida, palisade, nasipa i/ili iskopavanje jarka nije bilo potrebno.⁵¹ No, baš je to razlog zbog kojega će (jednolinijski) niz spomenutih (tipova) instalacija uz prirodne prepreke, dok ih se ondje ne identificira sve, ostati upitan.⁵² Kako uz rijeku Eufkrat (izuzev pojedinačnih građevina) u Aziji sustav fortifikacija – osim ako se pod time ne misli na međusobno vrlo udaljene građevine nalik na kastele – nije identificiran, graditi ih tamo nije moralo biti uvjetovano vojnim nego gospodarsko-nadzornim⁵³ ili, s obzirom na to da je pristup toj rijeci (bio) nepristupačan, geografskim okolnostima.⁵⁴

Da je korištenje rijeka u kasnocarsko doba podrazumijevalo kontrolu nad njihovim objema obalama je potvrđeno pisanim rimskim vrelima u kojima je navedeno da se podizanje utvrda na takvim mjestima odvijalo za carevanja Julijana (*Flavius Claudius Iulianus*) (361.–363.) i Valentinijana (I.) (*Flavius Valentinianus*) (364.–375.) (navod se odnosi na Rajnu) (*Amm. Marc.* XVII., 1., 11; XVIII., 2., 15; XXX., 7., 6; XXVIII., 2., 1). Ako je to točno, značilo bi da je pogranična zona u užem smislu bila oivičena prostorom dviju obala – ako ne Dunava a onda barem – rijeke Rajne.⁵⁵ Drugačijeg je mišljenja bio H. Elton koji smatra da je tek jedna riječna obala morala biti pod rimskim nadzorom.⁵⁶ Slično je stanovište zauzeo i B. Rankov tvrdeći da je uz rijeke granica bila postavljana zato što je to prilaz Rimskom Carstvu činilo manje pristupačnim. Osim toga, napomenuo je da se u pozadini te vrste prepreka namjerno izbjegavalo graditi mostove kako bi se olakšalo kontroliranje prometovanja rijekom.⁵⁷

I. III. II. I. Ripa Pannonica

Mjereno od izvora (koji se nalazi na području Schwarzwalda u Njemačkoj) pa do ušća (u Crno more u Rumunjskoj) dužina Dunava iznosi oko 2850 km.⁵⁸ Kako je tema ovoga doktorskog rada dio rimske granice koji je uz desnu obalu te rijeke u prvim stoljećima poslije Krista bio podignut na hrvatskome tlu, poseban je naglasak stavljen na tamošnje arheološke ostatke. Osim toga, proučavanje će prostora u jugoistočnome dijelu negdašnje rimske provincije Panonije (*Pannonia*) prvenstveno biti usmjereno prema pograničnim regijama Hrvatskoj susjednih zemalja, Mađarske [Baranya u Mađarskoj, a Baranja u Hrvatskoj gdje je

---

⁵¹ Jilek 2008., 67–69.

⁵² Kuttner 2008., 97.

⁵³ Whittaker 1994., 53–59.

⁵⁴ Traina 2015., 58.

⁵⁵ Whittaker 1994., 168, 201.

⁵⁶ Elton 1996., 2–5, 9, 39, 109.

⁵⁷ Rankov 2006., 175–181.

⁵⁸ Cvitanović 1968., 7.

taj kraj na istoku i jugu omeđen rijekama Dunavom i Dravom (sjeverni dio današnje Osječko-baranjske županije)]⁵⁹ i Srbije [zapadni ili gornji Srijem otprilike od rijeke Bosut do Iloka (veći dio Vukovarsko-srijemske županije u Hrvatskoj), a istočni ili donji Srijem odnosno Srem u Srbiji].⁶⁰ Podsjetimo, jedna je od hipoteza rada da zbog međusobno sličnih geografsko-topografskih obilježja u tim krajevima sličan nije bio samo odabir mjesta nego i tipova ondašnjih rimskih vojnih instalacija. Jednako tako, istovjetan je i prirodni uzročnik propasti srednjodunavskoga područja – koje je u Mađarskoj dugačko oko 417 km,⁶¹ u Hrvatskoj oko 137 km,⁶² a u Srbiji oko 320 km (dakle ukupno oko 872 km)⁶³ – „Coriolisov učinak”. Posljedica toga fenomena nije tek erozivno djelovanje te rijeke na vlastitu (zapadnu) obalu,⁶⁴ nego i pomicanje korita Dunava i Drave ka istoku i jugu.⁶⁵ Prema tome, svi su arheološki lokaliteti uz spomenute rijeke južno od *dunavskoga koljena* u Mađarskoj (uključujući cijelo hrvatsko Podunavlje s izuzetkom većeg dijela Daljske planine koja je orijentirana pravcem istok-zapad), izloženi nestanku.

S obzirom na to (da je moguće) da su Rimljani fortifikacije uz one dijelove Rimskoga Carstva koji su bili omeđeni prirodnom preprekom izgradili zato što je prijevoz roba i ljudi tamo, osim kopnenim, mogao biti obavljan i vodenim putom (rijekom), moguće je i da su pojmu *ripa* (lat. obala) – kojime je izvorno bilo označivano široko podunavsko pogranično područje – stoga bile pripisane konotacije pojma *granica*.⁶⁶ Prema tumačenju koje je na arheološkom nalazištu u mjestu Capidava (*Calidava*) u Rumunjskoj iznio dr. sc. Ioan Carol Opris, pojmom je *ripa* (u tom slučaju *ripae Moesicae*) u rimsko doba bio smatran onaj krâj spomenutoga Carstva gdje je jedna dunavska obala bila viša ili pogodnija za nadziranje nad suprotnom, nižom obalom te rijeke. U tom kontekstu termin *ripa* nije bio jedinstven za podunavlje, tj. za Meziju i Panoniju (*ripa Pannonica*) jer je u *Notitiae Dignitati Occidenti* – uz dijelove Panonije Druge (*Pannonia Secunda siue Savia*) (XXXII.) i Panonije Valerije (*Pannonia Valeria*) (XXXIII.) – isti (termin) u obliku *ripariensis* ili *ripensis* u kasnorimsko doba bio uporabljen i za Norik (*Noricum*) (XXXIV., 13) te Galiju (*Gallia*) (XLII., 13).⁶⁷

---

⁵⁹ O topografsko-povijesnim okolnostima u Baranji: <http://hips.hr/baranja> (31. 3. 2011.).

⁶⁰ O topografsko-povijesnim okolnostima u Srijemu: <http://proleksis.lzmk.hr/46649/> (30. 12. 2014.).

⁶¹ Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 8, 27; <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5452/> (3. 12. 2014.).

⁶² Prema podatku Mirjane Sanader dužina toka rijeke Dunav u Hrvatskoj iznosi 188 km, a dužina dunavskoga plovnog puta 137.5 km (Sanader 2003.a, 463; Sanader 2010., 225). Prvonavedeni je podatak naveo Tanju Lolić i Zorana Wiewegha na tvrdnju da je i limes tamo bio dugačak oko 190 km (Lolić, Wiewegh 2012., 218).

⁶³ Sommer von Bülow 2006., 157.

⁶⁴ Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 29; Visy et al. 2011., 57.

⁶⁵ Pinterović 1968., 56, 60, 77.

⁶⁶ Velkov 1977., 141; Isaac 1988., 61.

⁶⁷ Isaac 1988., 142, 146.

Premda je kao *ripa Pannonica* u rimsko doba bila poznata cijela zapadna (desna) obala Dunava u današnjoj Austriji, Mađarskoj, Hrvatskoj i dijelu Srbije (uz vanjsku granicu negdašnje Panonije),⁶⁸ jedino je u Mađarskoj – gdje je poslije 2005. pokrenut postupak za uvrštenje rimskoga pograničnog područja u UNESCO-ov popis svjetske baštine – to učinjeno pod tim nazivom (*Ripa Pannonica in Hungary*).⁶⁹ U Hrvatskoj – gdje je kustosica Arheološkoga muzeja u Zagrebu (AMZ) Ivica Degmedžić još 1955. g. pojam *limes* konstatirala odgovarajućim za tamošnji dio rimskodobnog podunavlja⁷⁰ – je taj u UNESCO-ovu pristupnu (tentativnu) listu,⁷¹ kao i u preostalim navedenim državama, odlučeno upisati pod nazivom *limes*.⁷² Termin *ripa* za to nije opravdan u lingvističkome smislu jer se tom riječju implicira da je prepreka bila prirodna, dok je iz već spomenutih objašnjenja o značenju pojma *limes* razvidno da je riječ o djelu napravljenom ljudskim rukama.⁷³ Stoga se, uostalom, ostatke rimskih pograničnih vojnih objekata stavlja na popis svjetske kulturne, a ne na popis svjetske prirodne baštine.⁷⁴

I. III. II. II. Panonski dio limesa u pisanim rimskim izvorima

Premda je pojam *limes* prvi, s obzirom na 10. g., upotrijebio Velej Paterkul (*Tiberius* II., 120), a u odnosu na 14. (*Ann.* I., 50) i 16. g. (*Ann.*, *Germanicus* II., 7; *Germania* XXIX., 4) Tacit i Frontin (*Frontinus*) (o. 40.–103.) (*Strategemata* I., 3, 10), taj termin pritom nije bio uporabljen kako bi se označilo granicu, nego put napravljen za pohoda na Germane. Međutim, spomenuta staza u to doba uopće nije vodila usporedno, nego prema rimskome pograničnom području.⁷⁵

U pograničnome je kontekstu *limes* prvi put naveden u Tacitovu djelu *Agricola*: „I onda su uslijedila republici takva vremena, koja nisu dopustila da se o Agrikoli štiti: tolike su vojske u Meziji, Dakiji, Germaniji i Panoniji brzopletošću ili kukavičlukom (naših) generala izgubljene, toliki vojnici s tolikim kohortama napadnuti i uhvaćeni, da nije bio ugrožen samo onaj *limes* Carstva (na kopnu), nego i (onaj) uz obalu rijeke, već i zimski logori i naš posjed (teritorij).” (*Et ea insecuta sunt rei publicae tempora, quae sileri Agricola non sinerent: tot*

---

⁶⁸ Visy 2008., 73–78.

⁶⁹ Tentative list, *ripa Pannonica*, 2009.; Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 1–8; Visy 2011.f, 111.

⁷⁰ Degmedžić 1955., 3.

⁷¹ Upisati određeno dobro u tentativnu listu znači da je namjera neke države nominirati to dobro za UNESCO-ov spomenik svjetske baštine.

⁷² <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/2014/> (3. 12. 2014.). Sintagma „Dunavski limes u Hrvatskoj” je uvedena u nominacijski postupak u revidiranoj tentativnoj listi za nacionalni dio limesa (Vukmanić 2014.a).

⁷³ Marević 2000., 1149, 1774, 2756, 2757, 3399.

⁷⁴ <http://whc.unesco.org/en/list> (1. 9. 2015.).

⁷⁵ Isaac 1988., 126, 127, 347–366; Whittaker 1994., 46; Visy 2003.d, 136.

exercitus in Moesia Daciaque et Germania et Pannonia temeritate aut per ignaviam ducim amissi, tot militares viri cum totis cohortibus expugnati et capti, nec iam de limite imperii et ripa sed de hibernis legionum et possessione dubitatum.) (XLI., 2). Sudeći prema tome vrelu, fortifikacije su uz vanjske dijelove spomenutih provincija morale biti izgrađene prije 97. g. (otprilike kad je citirano djelo i napisano).⁷⁶

Idući je put limes koji je bio podignut u Panoniji – kao limes Ilirika (*Illyricum*) – spomenut u životopisu cara Marka Aurelija (*Marcus Aurelius Antoninus Augustus*) (161.–180.): „Svi su se rodovi od limesa Ilirika pa sve do u Galiju urotili protiv nas...” (*Gentes omnes ab Illyrici limite usque in Galliam conspiraverant...*) (*SHA*, XXII., 1), a potom u djelu *Breviarum rerum gestarum populi Romani* koje je u 4. st. napisao Rufije Fest (320.–390.): „Markomani i Kvadi su protjerani iz mjesta u (provinciji) Valeriji koja se nalaze između Dunava i Drave, i između Rimljana i barbara je napravljen limes od (mjesta) *Augusta Vindelicum* (Augsburg) preko Norika, Panonijâ i Mezije.” (*Marcomanni et Quadi de locis Valeriae, quae sunt inter Danuvium et Dravum, pulsati sunt et limes inter Romanos ac Barbaros ab Augusta Vindelicum, per Noricum, Pannonias ac Moesiam est constitutus.*) (VIII.).⁷⁷ Posljednji je rimski pisac koji je pojam *limes* uporabio u panonskome kontekstu bio Aurelije Ambrozije (*Aurelius Ambrosius*) (o. 340.–397.): „Nismo li čuli da je cijeli limes, od krajeva Trakije, preko provincija Priobalne Dakije (*Dacia Ripenses*), Mezije te cijele (provincije) Valerije, u Panonijama zgrožen zbog svetogrđnih glasova (Arijanaca), te zbog barbarskih pokreta? Kakve li će nam nesreće ovi susjedi donijeti? Kako da se rimska država obrani od tih sila?” (*Nonne de Thraciae partibus per Ripensem Daciam et Mysiam, omnemque Valeriam Pannoniorum, totum illum limitem sacrilegis pariter vocibus et barbaricis motibus audivimus inhorrentem? Quid poterat nobis vicinia tam feralis invehere? Aut quemadmodum res Romana tali tuta poterat esse custodia?*) (*De fide* III., 140).⁷⁸

I. III. II. III. Povijesne okolnosti na prostoru hrvatskog dijela podunavlja nakon dolaska Rimljana

Budući da su osvajačkim pohodom koji je u međuriječju Drave, Save i Dunava (Slavonija, Srijem) vodio Tiberije Rimskom Carstvu bila podjarmljena ona područja koja su nastavali keltski Skordisci (*Dio*. LIV., 31., 2, 3; *Suet.*, *Tiberius* IX., XVI.), taj je prostor u razdoblju 16.–12. g. pr. Kr. postao dijelom rimske interesne zone (...*imperio populi Romani s[ubie]ci*

⁷⁶ Degmedžić 1955., 3.

⁷⁷ Nominat, *Upper German – Raetian Limes*, 2004., 57, 58.

⁷⁸ Whittaker 1994., 190.

protulique fines Illyrici ad r[ip]am fluminis Dan[uv]i.) (Aug., *Res Gestae* III., 30) (**Karta 2**).⁷⁹ Nakon što su, 13. (ili 12.)–11. (ili 9./8.) g. pr. Kr. u Panonskome ratu (*bellum Pannonicum*) Rimljani porazili i Breuke, a Ratom dvojice Batona (*bellum Batonianum*) (Panonsko-delmatski ustanak) 6.–9. g. Breuke, Desitijate, Mezeje, Piruste, Andizete i Delmate (*Vell.* II., 110–124; *Dio.* XV., 28–34) Panonija (prvotno *Illyricum Inferius*) je – najranije oko 10. g. – bila organizirana u zasebnu provinciju.⁸⁰ No, osim na strateški bitnim mjestima kao što su prijelazi preko većih rijeka podunavskoga sliva, uz Dunav Rimljani vojna uporišta tada nisu podizali u nizu.⁸¹ U Meziji (*Flor.*, *Epit.* II., 28) – koja je provincijom proglašena 14. (*Αππ.*, *Ρωμαϊκή* III., 30) ili 15. g. (*Tac.*, *Ann.*, I., 80)⁸² – su njihove posade u to doba bile zvane *praesidia*.⁸³ Njih je moglo biti i na hrvatskome tlu – na mjestu Osijeka (*Mursa*),⁸⁴ Sarvaša (?),⁸⁵ Dalja (*Teutoburgium*),⁸⁶ Sotina (*Cornacum*)⁸⁷ i Iloka (*Cuccium*)⁸⁸ (**Karta 3**) – gdje su možda bila osnažena Skordiscima.⁸⁹ Iako dokaza za to da su u pitanju bila stalna središta – a ne mjesta iskorištena za privremena premještanja (rimске) vojske uslijed ratnih pohoda ili diplomatskih akcija – nema,⁹⁰ zasigurno je rimska prisutnost poslije 9. g. i tamo bila mnogo snažnija nego prije.⁹¹ Međutim, ista za Julijejsko-klaudijejske dinastije (27. g. pr.

⁷⁹ U citiranomu se tekstu ne govori o izgradnji fortifikacija, nego o području podređenome caru Augustu.

⁸⁰ Klemenc 1961., 4, 6; Mócsy 1962., 583; Mócsy 1974., 39; Barkóczy 1980., 89; Szőnyi 2003., 68, 69; Dizdar, Radman-Livaja 2010., 217; Dzino, Domić Kunić 2012., 39, 98, 99.

⁸¹ Šašel 1972., 196.

⁸² Mirković 1968., 22.

⁸³ Dok se navodu *praesidium* nekoć pridavalo značenje rimskoga fortifikacijskog objekta (Soproni 1973., 62; Petrović 1986., 92; Mirković 1996., 29.) danas se taj termin (kad je u pitanju ranocarsko doba) izjednačuje s vojnom posadom (Bishop 1999., 111–119).

⁸⁴ Wagner 1938., 84, 85; Klemenc 1961., 17–19; Mócsy 1962., 621; Klemenc 1963., 59–62; Pinterović 1968., 63–67; Bulat 1977.a, 70, 74; Pinterović 1977.b, 89; Pinterović 1978., 36, 37; Bulat 1989., 13, 17, 30; Tonc, Filipović 2010., 503–518.

⁸⁵ Bez obzira na to što je Matija Petar Katančić (M. P. Katancivs) smatrao da bi tel *Gradac* (*Vlastelinski brijeg*) u Sarvašu trebalo izjednačiti s mjestom *Ad Labores*, to zbog udaljenosti koje su označene u rimskim itinerarima nije moguće učiniti (Sršan 1987., 364). Nalazi su poput ulomaka tegula i sjevernoitalske keramike na tom mjestu Marka Dizdara nagnali ustvrditi da je riječ o *keramici tankih stijenka* spočetka (Dizdar et al. 2003., 64), a Danicu Pinterović o *terrae nigrae* iz druge polovine 1. st. (Pinterović 1978., 119). Općenito je takav materijal moguće datirati do sredine 2. st. (Dizdar et al. 2003., 64). Premda je Mirko Bulat bio mišljenja da su Rimljani sa sarvaškoga *Gradca* prema prometnici *Teutoburgium–Mursa* kontrolirali područje u smjeru juga (Bulat 1969., 42; Bulat 1984.b, 126), navedeni predmeti zasad ne pružaju dovoljno osnova za zaključak da je ondje već u 1. st. bilo ustanovljeno mjesto za takvu namjenu. Dio stručnjaka vjeruje i da je za staciju taj položaj bio odabran zbog močvarnoga tla južno (*Hiulca palus* = močvara „Palača”) i zapadno od Murse (Bulat 1989.a, 7, 8, 36; Živaković-Kerže 2004., 83–88) (*Iaco, qui appellatur Mursiano; stagnus dilatatur Morsianus*) (*Jordanes, Getae XXXV.*, 30) (Pinterović 1978., 100).

⁸⁶ Šaranović-Svetek 1967., 61–72; Eadie 1977., 214.

⁸⁷ Majnarić-Pandžić 1973., 60–62; Majnarić-Pandžić 1996., 27, 28; Ilkić 2003.

⁸⁸ Dizdar et al. 2003., 58–70.

⁸⁹ Dizdar, Radman-Livaja 2010., 17.

⁹⁰ Visy 2003.d, 110; Petculescu 2006., 31.

⁹¹ Dizdar, Radman-Livaja 2010., 217.

Kr.–68.) nije u onome dijelu Panonije u hrvatskom Podunavlju identificirana sjeverno,⁹² nego je isključiva južno od Drave. No ni tamo, osim možda drvenih pilona postavljenih u stupišta mosta preko te rijeke kod Murse, nisu identificirani građevinski ostatci koje bi se nedvojbeno moglo dovesti u vezu s fortifikacijama.⁹³ U to da su one tada tamo postojale se vjeruje na osnovi pokazateljâ kao što su pogrebni običaj (pojedinačni incineracijski ukopi) ili pokoji arheološki nalaz⁹⁴ koji je ondje mogao završiti i kao plijen, dar ili sredstvo trgovinske razmjene. Prema tome, nije nemoguće da su spomenuti lokaliteti interpretirani na pogrešan način. Naime, slični su ranorimski nalazi ili nalazišta iz augustovsko-tiberijevskoga doba pronađeni diljem Srijema, ali su ih citirani stručnjaci – prema mišljenju autora ovih redaka – izdvojivši ih od unutrašnjosti (netočno) protumačili pograničnima (tj. „uz limes”). Naime, činjenica da su navedeni položaji jedan drugome osnovani relativno blizu, na pravilnim razmacima između oko 24 i 28 km (Osijek–Dalj–Sotin–Ilok),⁹⁵ bi posredno mogla ukazivati na to da je riječ o lokalitetima utemeljenima nakon što će izgradnja na sličnim udaljenostima uz Dunav (a ne više u unutrašnjosti provincije) postati definirani (ne i implementirani) strateški koncept, što se nije dogodilo prije Klaudijeva doba. Iako, dakle, pojedinci koji se bave proučavanjem prostora o kojem je riječ već samu pojavu prvotnih rimskih nalaza povezuju s podizanjem kastelâ (prikladniji bi termin za ovo razdoblje bio *praesidia*) koristeći pritom za krajnji dio Rimskoga Carstva pojam *limes*⁹⁶, niti je niz vojnih građevina u kontekstu Julijevaca identificiran, niti je o tome u pisanim izvorima dosad pronađen spomen. Uostalom, dolazak Rimljana do Rajne u Cezarovo (*Gaius Iulius Caesar*) (100.–44. g. pr. Kr.), a do Dunava u Augustovo doba nije mogao s jednolinijski ustanovljenim nizom fortifikacija biti u vezi jer su oni u to doba i unutar i izvan a uokolo Rimskoga Carstva organizirali tzv. *otvorene* pogranične zone.⁹⁷ Rodovske su pak zajednice koje su prebivale u takvim zonama prema tom

---

⁹² Tóth 2003.a, 22, 23. S akulturacijom je „saveznika rimskog naroda” (*socii populi Romani*) južno od Drave u Rimsko Carstvo bilo započeto poslije Rata dvojice Batona, dok to sjeverno od te rijeke nije bilo napravljeno prije Klaudijeva doba (Mócsy 1973., 32–36; Fitz 1977., 543; Sommer 2015., 17). Činjenicu je da podataka o bitkama u razdoblju 6.–9. g. u Baranji nema (Mócsy 1973., 32) Jenő Fitz objasnio na način da je na *Monumento Ancyrano* riječ o uvećanju teritorija, a ne o organiziranju provincije Panonije koja – vjerovao je – nije bila osnovana prije Klaudijeva carevanja (Fitz 1993.–1995., 34, 109).

⁹³ Prema kazivanju dr. sc. Mladena Radića, metodom je C-14 na Institutu Ruđera Boškovića u Zagrebu određeno da je drvo za stupove rimskoga mosta u Mursi, smještenog između Osijeka i Podravlja (njem. *Eugensdorf*, *Eugensfeld*, mađ. *Jenőfalva*, *Jenőfalu*), bilo odsječeno 50. g. pr. Kr.–50. g.

⁹⁴ Radman-Livaja, Dizdar 2010.; Dizdar, Radman-Livaja 2010.

⁹⁵ Rimski su nalazi iz 1./2. st. u Sarvašu evidentirani na otprilike 12 km udaljenosti između Osijeka i Dalja [u pitanju su razdaljine izračunate na web-stranici <http://geoportal.dgu.hr> (15. 7. 2015.)]. Prema tvrdnji Nigela Rodgersa, rimskomu je vojniku za prijeći 20 *millia passuum* (oko 30 km) bilo potrebno 5 sati. U slučaju da je marširao, u isto je vrijeme taj mogao prijeći 24 *m. p.* (36 km) (Rodgers 2007., 24).

⁹⁶ Dizdar et al. 2003., 57–77; Dizdar 2012., 130.

⁹⁷ Várady 1897., 74–77; Mócsy 1973., 32–36; Fitz 1977., 543; Preshlenov 2012., 43; Sommer 2015., 17. Tzv. *otvorena granica* je prostor kojime je moguć slobodan prolaz ljudi jer kontrola nad istim ne postoji [https://en.wikipedia.org/wiki/Open_border (13. 2. 2014.)].

Carstvu bile u klijentskom odnosu⁹⁸ odnosno *njegov* sastavni dio.⁹⁹ Na takav pristup vladavini nad autohtonim stanovništvom možda ukazuje i nalaz iz Bijele Crkve (Bele Crkve) u Banatu u Srbiji, tj. diploma (od 13. veljače 54.) koja je izdana za Dazija [*Dasenti Dasmeni f(ilio) Cornac(ato)*], unovačenog u *equitem cohortis II Hispanorum* (tj. rimsku vojsku) prije 29. g. (CIL XVI., 2). Taj bi predmet (čije okolnosti nalaženja nisu poznate) u slučaju da se Dazij po završetku službovanja vratio u rodno mjesto (smješteno uz lijevu dunavsku obalu) bio potvrdom (toga) da Rimljani prije 29. g. u pomoćne jedinice nisu novačili isključivo s područja unutar (npr. CIL XIII., 4377; CIL XIII., 7510; CIL XIII., 12062; CIL XVI., 17),¹⁰⁰ nego i izvan Rimskoga Carstva¹⁰¹ odnosno svega navedenog. Međutim, nije isključeno ni da bi citiranu diplomu trebalo vezati uz naseljavanje suprotne obale Dunava nakon što je Dazij iz vojske bio otpušten (poslije 54. g.), pa ni to da mu je ona bila otuđena. Prema tome, Rimljanima već u prvoj polovini 1. st. – čini se – nije bilo bitno čiji je prostor na lijevoj dunavskoj obali jer su oni bili ti koji su ga eksploatirali.

Do flavijevskoga je doba (69.–96.) većina većih rimskih postrojba (legijâ) bila smještena u unutrašnjosti provincija.¹⁰² Za prvih je careva te dinastije, Vespazijana (*Titus Flavius Vespasianus*) (69.–79.) i Tita (*Titus Flavius Vespasianus*) (79.–81.), bilo dovršeno (unutarnje) organiziranje provincije Panonije.¹⁰³ Neki su srednjoeuropski stručnjaci mišljenja da je s uspostavljanjem limesa uz Dunav u toj pokrajini (**Karta 4**) bilo započeto nakon što su se u Prvome dačkom ratu 85.–88./89. g. (*Bellum Suebicum et Sarmaticum*) sukobili rimski car Domicijan (*Titus Flavius Domitianus*) (81.–96.)¹⁰⁴ i dački kralj Decebal (*Decebalus*) [pri čem

---

⁹⁸ Prema definiciji Petera J. Heathera, *klijentizam* je agresivni oblik ponašanja koji su Rimljani primjenjivali pri stvaranju diplomatske mreže vrbujući uhode te svrgujući, ustoličujući i darujući lokalne moćnike [*Rex, sociusque, et amicus (populi Romani)*] (*Titus Livius Patavinus, Ab Urbe condita XXXI., XI.*) u ili izvan Rimskoga Carstva (Heather 2008., 198, 199).

⁹⁹ Luttwak 1976., 20–24. Ona bi područja koja su u 1. st. bila smještena uz rubove Rimskoga Carstva postala o tomu ekonomski i politički ovisna prije nego što bi teritorijalno postala dijelom spomenute države. Nakon što bi se to dogodilo, domicilno bi stanovništvo Carstvo o kojem je riječ postalo dužno braniti (Mócsy 1973., 32–36).

¹⁰⁰ Душанић 1995., 46, T. VII., 1; Domić Kunić 2012., 36 (bilj. 46), 40, bilj. 72.

¹⁰¹ Rodgers 2007., 82.

¹⁰² Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 32.

¹⁰³ Borusz, Kováts 2011., n. p.

¹⁰⁴ Alföldy 1959., 121, 125; Barkóczy et al. 1976., 7, 8; Sanader 2003.a, 465. Prvi je put naziv rimske provincije Panonije spomenut na spomeniku iz Lacija (*Latium*) iz 67.–69. g. (CIL X., 6225). Na osnovi je toga predmeta I. Degmedžić (pogrešno označivši navedeni izvor kao CIS X., 6265) (Degmedžić 1955., 3) zaključila da je limes u Panoniji bio podignut najkasnije 69. g.: [*L(ucio) T(ampio) L(uci) f(ilio) F(lavi)ano*] / [*co(n)s(uli) II*] [- - -] [*cand(idato) Cae]s(aris) proco(n)s(uli) p[rovinciae]*] / [*Africae extra sortem leg(ato) Au]g(usti) pro pr(aetore) Pan[on]iae*] / [*curatori aqu[arum]*] / [*huic senatus auctore Imp(erator) Caes(are) Vespasiano Aug(usto) triu[m]phalia ornamen[ta] decrevit*] / [*ob res in Pannonia prospere gestas in qua] ops[idi]bus(!) a Tran[s]danuviana[/rum] gentium principibus acceptis equitibus et ped[it]ibus omnibus ex [gente Iazu]/[gum] remissis Sueborum regibus ad civilis motus confirmavit*] L(ucius) T(ampius) Rufus [- - -] [<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD015137> (26. 10. 2015.)].

je sraz potrajao do u doba carevanja Nerve (*Marcus Cocceius Nerva*) (96.–98.)] 89.–97. g.¹⁰⁵ Drugi je razlog za takvo promišljanje taj što su bliže Dunavu tada bile premještene *legiones XIII Gemina, XV Apollinaris, XXI Rapax, XIII Gemina, IV Flavia, I Adiutrix* i *II Adiutrix* te detašmani *legionum VII Claudiae, V Macedonicae* i *I Italicae*¹⁰⁶, a treći jer je usporedno s tom rijekom – kao u nekim drugim dijelovima Carstva (npr. u sjevernoj Africi) prije [(*Carnuntum* (Deutsch-Altenburg)–*Arrabona* (Győr)] ili poslije toga [*Malata* (Banoštor)–*Cusum* (Petrovaradin) (CIL III., 3700)] – bilo započeto graditi prometnicu (*Tac., Agr. XLI., 2.*)¹⁰⁷ No u osnovi je toga stanovišta zapravo zamisao o podudaranju s dobom izgradnje većeg broja rimskih fortifikacija uz Rajnu (u Njemačkoj) poslije 83. g.¹⁰⁸ No, kako dokaz za slično na području Baranje, Slavonije i Srijema dosad nije pronađen, riječ je o tzv. „općem mjestu” (*locus communis*) iz kojega je zaključak izveden na osnovi interpretiranja povijesnih okolnosti u drugim dijelovima Panonije odnosno drugim provincijama.¹⁰⁹ Naime, najranije su do u Vespazijanovo doba pogranična područja Rimskoga Carstva bila „ničija zemlja”, s nejasnim krajnjim dijelovima.¹¹⁰ U Baranji je iz toga doba u Batini (mađ. Kiskőszeg) dosad zasigurno evidentiran tek jedan rimski vojni položaj (kastel) kojega je možebitna posada navedena u diplomi (od 5. rujna 85. g.) (CIL XVI., 31) pronađenoj u Belegu u Mađarskoj. Međutim, kako je od prvoga idućeg kastela (ili kastelâ) u Mursi [koji je mogao ili su mogli biti u funkciji do okončanja Domicijanovih¹¹¹ ili Trajanovih (*Marcus Ulpius Traianus*) (98.–117.) ratova s Dačanima]¹¹² taj (batinski) vojni logor udaljen pedesetak kilometara i kako između njih nije bilo drugih (stalnih) istodobnih fortifikacija, nije opravdano tvrditi da je nadzor nad tim prostorom tada bio učinkovit (**Karta 5**). Iako dio arheološkog materijala iz doba o kojem je riječ (oružje, nadgrobnici spomenici) južno od Osijeka,¹¹³ u Dalju,¹¹⁴ Sotinu¹¹⁵ i Iloku¹¹⁶ jest moguće pripisati rimskoj vojsci; isti nije morao biti vezan uz već otprije „za stalno” zaposjednute (vojne) položaje nego uz nagomilavanje

¹⁰⁵ Várady 1897., 74–77; Lőrincz 2003., 25.

¹⁰⁶ Alföldy 1959., 114, 115, 136, 139.

¹⁰⁷ Fabricius 1926., 662, 664; Eadie 1977., 214; Velkov 1977., 141; Isaac 1988., 61; Visy 2003.b, 43–46.

¹⁰⁸ Fabricius 1926., 586.

¹⁰⁹ Krajem su 1. st. Rimljani vojne instalacije u jednoj liniji započeli graditi na prostoru između Rajne i Dunava (Drummond, Nelson 1994., 28).

¹¹⁰ Šašel 1972., 198, 199.

¹¹¹ Šaranović-Svetek 1967., 64; Pinterović 1978., 104; Drummond, Nelson 1994., 28, 29.

¹¹² Pinterović 1978., 104. Postojanje je barem jednoga rimskoga vojnog logora *Mursa* u drugoj polovini 1. st. moguće potkrijepiti s obzirom na tipični vojnički pogrebni običaj (*bustum*) dokumentiran u osječkim nekropolama (Göricke-Lukić 2000., 152–154; Jovanović 2000., 205, 206; Leleković 2009., 46; Göricke-Lukić 2011., 26, 229; Leleković 2012., 327).

¹¹³ Šaranović-Svetek 1967., 64; Pinterović 1978., 104.

¹¹⁴ Várady 1897., 79–82; Hoffiller 1951., 94–99; Šaranović-Svetek 1967., 63, 70; Radman-Livaja 2003., 941.

¹¹⁵ Bulat 1977.a, 78–81; Lőrincz 2001., 18; Ilkić 2003., 22, 23, 55–69, 102; Ilkić 2009., 162.

¹¹⁶ Dizdar et al. 2003., 57–77.

trupa uoči nekog od navedenih ratova.¹¹⁷ U tom je kontekstu, prema mišljenju autora ovoga teksta, potrebno razmotriti i postojanje eventualnog legijskog logora u Petrijevcima (mađ. Keskend). To je mjesto, za koje nema dokaza da je već krajem 1. st. nosilo naziv *Mursela*¹¹⁸, stoga primjer kako nije svaki (potencijalni) rimski vojni lokalitet u hrvatskom dijelu Podunavlja morao biti u vezi s limesom. Naime, s *petrijevačkom* su Murselom¹¹⁹ Emil Ritterling, Géza Alföldy, J. Fitz i D. Pinterović povezali podatak da je Domicijan 88./89. iz Germanije u podunavlje preselio *legionem XXI Rapacem*, odnosno da je toj legiji ondje 89./90. g. bio prvi panonski logor. Nakon što je ta postrojba 92./93. bila uništena u Suebsko-sarmatskome ratu (*Suet., Domitianus* 6) na njezino je mjesto – smatrali su – pristigla *legio XIII Gemina*.¹²⁰ Takvu su se hipotezu spomenuti stručnjaci usudili postaviti imajući u vidu opeku s pečatom *leg(ionis) XIII Gem(inae)* (CIL III., 3755) koja je tamo pronađena.¹²¹ G. Alföldy je smatrao da je XIV. legija u Murseli boravila 92.–97.,¹²² a András Mócsy do 100. g., prije nego što je otišla u *Brigetionem* (Komárom/Szőny).¹²³ Nakon što su 1964. na *Ćerinama* kod *Dalagaja* (*Crkvine*) istočno od Petrijevacu bili uočeni ostatci „rimske građevine”, M. Bulat je spomenuti legijski logor doveo u vezu s tim položajem.¹²⁴ Međutim, zaštitnim arheološkim iskopavanjem koje je 2013. na obližnjem pravcu Koridora 5c vodio Nebojša Cingeli (tada Delmat d. o. o.) rimski lokalitet nije bio pronađen. Premda je, doduše, iskopavanjem na pravcu spomenutoga koridora koje je na *Bakovcu* kod Petrijevacu 2014. vodio Tomislav Hršak otkriven ulomak brončane ostruge (**Kat. 1**), malobrojne rimske nalaze

¹¹⁷ Klemenc 1961., 9.

¹¹⁸ Naselje *Μουρσέλλα* [*Γεωγραφική Υφήγησις/Geographia* II., 14, 163] je prvi spomenuo Ptolomej [*Κλαύδιος Πτολεμαῖος/Ptolemaeus*]. Krajem je principata tamo bila i *mutatio* (*Itinerarium Hierosolymitanum* 563) (Pinterović 1969., 62, 63). Kasnoantički je naziv toga mjesta bilo *Mursa minor* (*Tabula Peutingeriana* VI., 1; *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica* IV., 19).

¹¹⁹ Petrijevcima nisu oduvijek bili smatrani Murselom. M. P. Katančić (Katancsich 1824., 325, 326; Sršan 1989., 308, 309) je bio mišljenja da je to mjesto bilo između Jagodnjaka i Čeminca (mađ. *Puszta Laskafalu*; njem. *Zigainer post*), a Sámuel Timon (Timon 1754., 25) i Borislav Jankulov kod Darde (Јанкулов 1952., 15). No te je pretpostavke odbacila D. Pinterović tvrdnjom da rimska podravska prometnica nije mogla biti podignuta sjeverno od Drave (Pinterović 1956.b., 61; Pinterović 1961.a, 42–45). Doduše, i prije nje su u Petrijevcima Murselu *tražili* Ivan Kukuljević (Kukuljević 1873., 93, 110) i András Graf (Graf 1936., 66). Budući da i južno od kastela *Arrabona* u mađarskome dijelu Panonije postoji grad *Mursella* (*Itin. Ant.* 263, 11), nije sigurno na koji se od tih položaja odnose dva, u Surduku (*Rittium*) u Srbiji pronađena, žrtvenika na kojima je spomenut tamošnji dekurion: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) et Deo paterno / Comageno M(arcus) Aur(elius) Ap(ollinaris) dec(urio) col(oniae) Mur(selensium)* (CIL III., 10243a); *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) et Deo patern(o) / Com(a)geno M(arcus) Aur(elius) Ap(ollinaris) dec(urio) m(unicipii) Mur(selensium) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (CIL III., 10243b) (Brunšmid 1895.b, 181; Graf 1936., 66; Mócsy 1962., 613; Душанић 1968., 100; Душанић 1995., 39, T. I., 12). Vjerojatno na onaj u Mađarskoj jer je to mjesto u citiranim arama titulirano kolonijom.

¹²⁰ Ritterling 1925., 1736; Alföldy 1959., 125, 126, 137; Mócsy 1962., 629; Pinterović 1978., 44, 45, 103; Fitz 1980., 125–140.

¹²¹ Katancsich 1827., 427.

¹²² Alföldy 1959., 141.

¹²³ Mócsy 1962., 613; Sanader 2003.a, 465; Sanader 2008., 99, 100.

¹²⁴ Bulat 1965.a, 294; Bulat 1977.a, 79; Bulat 1990.a, 10.

odande i dalje nije moguće smatrati potvrdom hipoteze da je tamo bio izgrađen logor predmnijevane veličine. Za taj logor, nadalje, nikad nije ni bilo smatrano da je služio kao trajni vojni položaj ustanovljen uz prometni pravac *Poetovio–Mursa* [*mutatio Iovalia mil(lia) VIII–mutatio Mersella mil(lia) VIII–civitas Mursa mil(lia) X* (*Itin. Hieros.* 562, 9–563, 1); *Iovallio VIII–Mursa minor VIII–Mursa maior X* (*Tab. Peut.* VI., 1); *Mursa maior–Mursa minor–Ioballios* (*Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica* IV., 19)].¹²⁵ Imajući, dakle, u vidu i mjesto i relativno nisku kronološku odrednicu lokaliteta, možebitni rimski legijski logor na *Dalagaju/Ćerinama* nije mogao biti dio sustava limes. Nije jasno ni zašto bi uopće Rimljani krajem 1. st. logor te veličine osnovali oko 30 km jugozapadno od ušća Drave u Dunav, a ne u istočnijoj – Dunavu bližoj – Mursi ili još bliže Dunavu. Ako je taj logor, kako su to isto tako smatrali spomenuti stručnjaci, bio u vezi s pohodom na Dakiju – položaj mu na tom mjestu također nije logičan. Naime, bez obzira na to što nadzor podunavskoga prostora tada nije morao biti osiguran fortifikacijama ili prometnicom već rijekom, opasnost od napada u kraju o kojem je riječ nije prijetila sa zapada, tj. iz unutrašnjosti Panonije nego s onkraj, odnosno istočno od Dunava. Iako je iz povijesnih vrela razvidno da su Rimljani Dunavom patrolirali na početku (u Augustovo doba) (12. g.): „...dok nije Vitelije doplovivši nizvodno (dunavskim) valovima iskrcao vojsku i postavio vojne standarde protiv Geta.” (...*donec fluminea deuecta Vitellius unda intulit exposito milite signa Geti.*) (*Ovidius, Epistulae ex Ponto* IV., 7., 27, 28),¹²⁶ polovinom: „Ipak, on Vanije je spas potražio u flotili koja je čekala na Dunavu...” (*Vannius... Ceterum ad classem in Danuvio opperientem perfugit...*) (*Tac., Ann.* XII., 30) i vjerojatno krajem 1. st. (*classis Flavia Pannonica, classis Flavia Moesiaca*) (*CIL* XVI., 37),¹²⁷ pitanje je mogu li lokalni povijesni događaji iz različitih doba biti sinkrono preslikani na cijeli Dunav. Dakle, s obzirom na to da je broj arheoloških nalaza vezanih uz rimsku flotilu prije Trajanova Prvog rata s Dačanima (101.–102) [flotila je istočno od *Željeznih vrata* prikazana na Trajanovom stupu u Rimu (106.–113.) scenama 2–4; 33–35; 46–48] neznatan,¹²⁸ te da je i u Panoniji – između legijskih logora *Brigetio* i *Aquincum* (Budimpešta) – u to doba bilo započeto s izgradnjom međusobno 10–30 km udaljenih kastela, izgledno je da je organiziranje fortifikacija u jednoj

¹²⁵ Gračanin 2010., 18, 19.

¹²⁶ Gaertner 2005., 23; <http://www.danube.travel/main-menu/highlights/roman-emperors-/the-roman-imperial-fleet-on-the-danube.410.html> (1. 10. 2015.).

¹²⁷ Várady 1897., 74–77; Mirković 1968., 35; Fitz 1980., 132; Петровић 1995., 14; Mirković 1996., 37; Jilek 2011., 25. Dunavska je flota bila podijeljena u dvije flotile, uzvodno i nizvodno od *Željeznih vrata* u Srbiji (Rodgers 2007., 33).

¹²⁸ Zaninović 1993., 56, 57; http://www.trajans-column.org/?page_id=107 (28. 9. 2015.).

liniji (*limes*) bilo napravljeno upravo tada.¹²⁹ Tek je, prema tomu, demilitarizacijom unutrašnjosti, odnosno dolaskom novih vojnih postrojba u podunavlje, u Trajanovo doba bilo započeto s izgradnjom *limesa*.¹³⁰ Iako je između vojnih logora na Trajanovom stupu – u kontekstu 101.–102. i 105.–106. g. (Drugi Trajanov rat s Dačanima) – isklesan i niz promatračnica (scena 1),¹³¹ mali bi broj takvih dosad otkrivenih objekata mogao ukazivati na to da se njih tada ipak nije gradilo u većem broju.¹³² No, početak 2. st. jest doba u kojem su takve instalacije po prvi put dovedene u vezu s Dunavom. Promatračnice su Rimljani, kako bi među sobom mogli komunicirati svjetlosnim (bakljama) ili zvučnim signalima (trubama), a vidokrug između njih učinili što većim, gradili na dva ili tri kata. U objekte se toga tipa, kojima ulazna vrata često nisu bila u razizemlju nego na katu, ulazilo ljestvama.¹³³ S obzirom na to da su u promatračnicama vojnici bili obvezni boraviti dulje vrijeme pretpostavlja se i da su u prizemlju pohranjivali živežne namirnice.¹³⁴ A budući da je na ulomku ručnog žrvnja u jednoj od takvih građevina pronađen dio natpisa s tekстом *contuberii Au*, izgledno je da je ondje boravilo po osmero vojnika.¹³⁵ Premda uz desnu dunavsku obalu u Hrvatskoj postojanje promatračnica zasad nije dokazano i tamo je moguće navesti nekoliko položaja na kojima su vjerojatno bile izgrađene (npr. Batina, Erdut, Vukovar, okolica Sotina, *Veliko Renovo*, *Šaregrad*, *Turska Skela*).¹³⁶ No osnova za zaključak o dobu iz kojega potječu – nema.

S obzirom na to da je Panoniju Trajan zapovjedio podijeliti najkasnije 106., dva su se (*Brigetio*, *Aquincum*) od četiri tamošnja legijska logora otad našla u Donjoj (*Pannonia Inferior*) (na području Mađarske), a dva [(*Carnuntum*, *Vindobona* (Beč))] (u Austriji) u Gornjoj Panoniji (*Pannonia Superior*).¹³⁷ Ročnici koji su uz *limes* – čije se organiziranje, dakle, vremenski otprilike podudara s navedenim postupkom (osnivanjem Donje i Gornje

---

¹²⁹ Várady 1897., 74–77; Lőrincz 2003., 25; Visy 2006., 147; Jilek 2011., 34.

¹³⁰ Alföldy 1959., 140. Prva deklaracija Bratislavske skupine od 23. lipnja 2004. glasi: „Spomenikom bi svjetske baštine *Granice Rimskoga Carstva* trebao biti obuhvaćen jedan ili više nizova jednolinijski oblikovanih rimskih fortifikacija (*limes*) podignutih na vrhuncu Rimskoga Carstva, a između carevanja Trajana i Septimija Severa (oko 100.–200.) te vojne građevine iz drugih vremenskih razdoblja duž tih nizova. Takve su građevine legijski logori, kasteli, promatračnice, prometnica, fizički napravljene zapreke i civilni objekti uz njih.” (Dodatak WHC-08/32.COM/10B, 10f).

¹³¹ Soproni 1980.c, 220; http://www.trajans-column.org/?page_id=107 (28. 9. 2015.). Miroslava Mirković ne vjeruje u to da predstave na Trajanovom stupu prikazuju mezijski ili panonski dio *limesa*, nego da je riječ o idealiziranom prikazu granice (Mirković 1968., 2, bilj. 4). Na osnovi su zaključaka poput onoga Z. Visyja – koji smatra da je razmještanje jedinica uz Dunav bilo dovršeno do Trajanova ili najkasnije Hadrijanova (*Publius Aelius Hadrianus*) (117.–138.) doba (Visy 2011.b, 12) – T. Lolić i Z. Wiewegh zaključili da je i *limes* tada u potpunosti bio dovršen (Lolić, Wiewegh 2012., 218).

¹³² Barkóczi 1980., 93, 94; Visy 2003.c, 164.

¹³³ Rodgers 2007., 49; Visy 2008., 56; Visy n. d., 11.

¹³⁴ Nomination, *Upper German – Raetian Limes*, 2004., 16.

¹³⁵ Davison 1989., 170. Iz citiranoga djela nije razvidno odakle ni iz kojega doba potječe natpis *contuberii Au*.

¹³⁶ Heim 1967., 12–14; Pinterović 1968., 69, 70; Balen-Letunić 2004., 18, T. IX., 3; Balen-Letunić, Radman-Livaja 2008., 422, 423, Sl. 4; Ložnjak Dizdar et al. 2014., 159–163.

¹³⁷ Mócsy 1973., 34; Barkóczi 1980., 93, 94; Fitz 1993.–1995., 371, 372.

Panonije) – građevine tada pravili od drva i zemlje su oko vojnih logora mogli iskopati i jedan ili više opkopa (*fossae*) s presjekom u obliku slova V.¹³⁸ Premda o građevinskim fazama rimskih fortifikacija koje su u hrvatskom dijelu podunavlja bile podignute krajem 1. ili početkom 2. st. (u mjestima *Ad Militare, Mursa, Teutoburgium, Cornacum, Cuccium?*)¹³⁹ nije poznato mnogo,¹⁴⁰ za pretpostaviti je da su barem neke od njih – jer je od doba kad su vjerojatno bile osnovane dotad minula najmanje jedna generacija – navedenim materijalom bile obnovljene prije ili za Hadrijanova dolaska na vlast. Čvrsta je građevinska faza (opekarski proizvodi *legionis X Geminae*, kamen) u spomenutom kraju prvotno bila implementirana u Mursi.¹⁴¹ Otprilike je jednu generaciju kasnije, kad je to mjesto bilo proglašeno kolonijom rimskih građana (*Colonia Aelia Mursa*) (124. ili 133. g.), izgradnja o kojoj je riječ evidentirana i u civilnome kontekstu.¹⁴² Dakle, s obzirom na navedeno, uz Dunav je na području Baranje, Slavonije i Srijema – uvažavajući činjenicu da je pojedinačnih vojnih logora u istočnoj Panoniji bilo i prije – niz rimskih fortifikacija bio podignut od najkasnije oko 106., nakon što su Rimljani osvojili Dakiju i podijelili dotad jedinstvenu Panoniju na Gornju i Donju. Naime, potreba je za sustavnom zaštitom toga prostora bila uvjetovana kako položajem dviju spomenutih provincija, tako i smještajem sarmatskih plemenskih skupina zapadno (Jazigi) i istočno (Roksolani) od Dakije.¹⁴³ Oblikovati stoga otad određenu međuzonu između Rimskoga Carstva i Dačkog kraljevstva nije bilo nesuvislo.¹⁴⁴ Izgradnju se rimskih kastela kojima su temelji bili napravljeni u kamenu uz limes u Panoniji datira u vladavinu Antonina Pija (*Titus Aurelius Fulvius Boionius Arrius Antoninus Pius*) (138.–161.).¹⁴⁵ U hrvatskome dijelu Baranje struka zasad takvima smatra ostatke dva (rimska) vojna logora, jednog u Batini (*Gradac*)¹⁴⁶ i drugog kod Jasenovca (*Dragojlov brijeg*).¹⁴⁷ Ako je suditi prema povijesnim okolnostima, povod je za izbijanje Markomanskih ratova (167.–180.) u doba Marka Aurelija (u kojima su neprijatelji Rimu bili Kvadi i Sarmati)¹⁴⁸

---

¹³⁸ Visy 1988., 31, 93; Gabler 2003.a, 37.

¹³⁹ Várady 1897., 79–82; Hoffiller 1951., 94–99; Šaranović-Svetek 1967., 63, 64, 70; Pinterović 1971.a, 55–58; Pinterović 1978., 104; Dizdar et al. 2003., 57–77; Radman-Livaja 2003., 941.

¹⁴⁰ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2011., 9, 10, Sl. 1, 2; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012., 9–13; Hršak et al. 2013., 12, 15–18.

¹⁴¹ Szilágy 1933., 57, br. 145.p, T. XIII., 145; Klemenc 1961., 1, 16–19; Klemenc 1963., 59–62; Bulat 1965.b, 11, 12, T. II., 1, 2; Pinterović 1968., 63–67; Eadie 1977., 212, 218; Pinterović 1978., 111; Bulat 1989.a, 46; Fitz 1993.–1995., 114, 115, 371, 372; Шарановић-Светек 1990., 49.

¹⁴² Bulat 1965.b, 9–11; Pinterović 1978., 54.

¹⁴³ Visy 2010., 85.

¹⁴⁴ Barkóczy 1980., 90–93, 100; Gabler 2003.a, 37. Jazige su Rimljani povremeno plaćali kako bi spriječili prodor Dačana na zapad (Rodgers 2007., 82).

¹⁴⁵ Gabler 2003.a, 38, 39.

¹⁴⁶ Pinterović 1971.a., 55–58; Vukmanić, Mušič 2015., 871–879.

¹⁴⁷ Minichreiter 1989.b, 102, 103; Mušič et al. 2013., 106–109.

¹⁴⁸ Soproni 1973., 62; Soproni 1980.c, 222.

nedugo poslije toga bilo organiziranje provincija Markomanije [*Marcoman(n)ia*] i Sarmatije (*Sarmatia*) (*SHA, Marcus Aurelius XXIV.*, 5).¹⁴⁹ Limes bi, naime, osnivanjem Sarmatije iz srednjeg podunavlja bio izmješten i skraćen.¹⁵⁰ Premda je u kamenu tada na mjestu prijašnjeg drveno-zemljanog logora južno od Drave bio podignut kastel *Cornacum*,¹⁵¹ elemenata za zaključak je li to bilo uslijed prethodnoga stradanja toga mjesta – nema.¹⁵² Druge su tadanje rimske postrojbe, bez obzira na to što građevinski ostatci logora u kojima su boravile nisu identificirani, dokumentirane u *Teutoburgio*¹⁵³ i možda *Cuccio*¹⁵⁴ (**Karta 6**). Iako je na osnovi pronađenih natpisa (CIL III., 3385; CIL III., 10312; CIL III., 10313) poznato da su za Komodove vladavine (*Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus*) (180.–193.), navodno duž cijeloga donjopanonskog dijela limesa¹⁵⁵ – kako bi se pokušalo spriječiti razbojničke pohode koji su poslije Markomanskih ratova 184.–185. g.¹⁵⁶ s istočne obale Dunava bili upućivani prema Rimskome Carstvu – bili podignuti *praesidia* i *burgi*,¹⁵⁷ dovoditi je spomenute logore u vezu s Markomanskim ratovima dvojbeno.¹⁵⁸ I uz Komodova se nasljednika Septimija Severa (*Lucius Septimius Severus*) (193.–211.), koji se 202. uputio u obilazak limesa u Panoniji,¹⁵⁹ vezuje snažna građevinska djelatnost.¹⁶⁰ Sa sličnim je postupanjem u podunavlju nastavljeno i dok je carem bio Karakala (*Lucius Septimius Bassianus*) (211.–217.) koji je tamošnji pogranični sektor odlučio pohoditi 213.¹⁶¹ ili 214. g.¹⁶² Nakon obnove kastelâ u Donjoj su Panoniji Rimljani započeli popravljati prometnice.¹⁶³ U hrvatskome dijelu podunavlja na takav zaključak ne ukazuju samo rezultati zaštitnoga

---

¹⁴⁹ Mommsen 1856., 162; Pinterović 1978., 58.

¹⁵⁰ Vaday 2003., 206.

¹⁵¹ Ilkić 2009., 162.

¹⁵² Dizdar 2010., 17; Ložnjak Dizdar 2010., 22; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2011., 9, 10, Sl. 1, 2; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012., 9–13.

¹⁵³ Šaranović-Svetek 1967., 63, 70; Radman-Livaja 2003., 941, 942, Sl. 2.5–10, 3.17; Radman-Livaja 2004., 59, T. I., 65, 66 (bilj. 30), 68–71.

¹⁵⁴ Lőrincz 2005., 63, 64; Rendić-Miočević 2009., 80–101. M. Ilkić ne smatra uvjerljivom tvrdnju da je na mjestu *Gornjeg grada* u Iloku tijekom 2. st. bio izgrađen kastel (Ilkić 2003., 41).

¹⁵⁵ Barkóczy 1980., 97, 99; Mažuran 1994., 33.

¹⁵⁶ Fabricius 1926., 576; Soproni 1973., 62; Isaac 1998., 354; Lőrincz 2003., 29; Visy 2006., 152; Kovács 2008., 127; Visy n. d., 10. Svi su natpisi o fortificiranju Donje Panonije u Komodovo doba pronađeni u današnjoj Mađarskoj. Ferenc Várady je jedan (onaj iz Bate) od dvanaestak takvih spomenika datirao u 182. g. (Várady 1897., 100).

¹⁵⁷ Dok je u tekstove mađarskih i srbijanskih stručnjaka termin *burgus* uveden kao oznaka za promatračnicu koja je, veličine 10 x 10 m, bila napravljena u kamenu (Barkóczy et al. 1976., 25; Špehar 2010., 19), signalnu postaju uz prometnicu, mostobran (Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 38, bilj. 1) ili manju *utvrdu* za oko 100 vojnika (Petrović 1986., 92) u Njemačkoj, gdje su temelji promatračnica bili upola kraći (Thiel 2006., 117), je taj termin donedavno bio u uporabi kao oznaka za utvrđeni grad (Rodgers 2007., 17).

¹⁵⁸ Borusz, Kovács 2011., n. p.

¹⁵⁹ Barkóczy 1980., 101–105.

¹⁶⁰ Pinterović 1977.b, 95; Pinterović 1978., 66, 68.

¹⁶¹ Lőrincz 2003., 30.

¹⁶² Barkóczy 1980., 101–105.

¹⁶³ Fitz 1980., 138; Becker 2006., 47.

arheološkog iskopavanja obavljenog u okolici Bilja (mađ. Bellye),¹⁶⁴ nego i natpisi na tamošnjim miljokazima. Takvi su miljokazi onaj koji je poznat kao *batinski* (CIL III., 10647), te drugi koji su otkriveni u Bilju (CIL III., 3736=10649), Podravlju i Osijeku (CIL III., 10650).¹⁶⁵ No, ulaganja su u građevinsku infrastrukturu i tamo bila obustavljena po izbijanju političke i gospodarske krize nakon što je s prijestolja sišao Maksimin Tračanin (*Gaius Iulius Verus Maximinus Thrax*) (235.–238.).¹⁶⁶ Poslije 240. g. i pritisak je *barbarskih* naroda na Rimsko Carstvo postao snažniji nego prije. Napade su na tu državu, osim sarmatskih, do 250. učestali organizirati i germanski narodi [Kvadi, Vandali, Svevi (*Eutropius, Breviarium ab Urbe condita* IX., 8; *Jord., Get.* 89–93; 111, 112; *Jord., Romana* 287; *Zos., Historia nova* I., 23., 1)¹⁶⁷, Karpi, Taifali,¹⁶⁸ Heruli i Gepidi] koji su među sobom započeli ulaziti u labave konfederalne odnose. Ipak, već se ustoličenjem Galijena za rimskoga cara (253.–268.) moglo naslutiti prve naznake oporavka države koju je vodio. Spomenutoga se vladara, budući da je u unutrašnjosti pograničnih provincija bio prinuđen stacionirati konjičke postrojbe (koje su mogle brže odgovoriti na prodore s onkraj Dunava), smatra začetnikom tzv. *elastične* obrane Rimskoga Carstva. Taj je način ratovanja podrazumijevao povlačenje, odnosno čekanje dok se neprijatelja nije moglo napasti jačom silom – u svojoj je prijestolnici, *Mediolano* (Milano), spomenuti vladar okupio vojsku sastavljenu od pripadnika negdašnjih pograničnih trupa. Međutim, zbog konstantnog je pritiska Gota na donji Dunav¹⁶⁹ car Aurelijan (*Lucius Domitius Aurelianus*) (270.–275.) 271. morao donijeti odluku o napuštanju lijeve obale te rijeke, tj. provincije Dakije.¹⁷⁰ Iako je Panonija stoga postala izloženiya pritisku stranih naroda¹⁷¹ (pa je i odraz defenzivne politike u arheološkome kontekstu tamo otad gdjgdje prepoznatljiv prema kulama koje se gradilo uz bedeme utvrđenih gradova i vila¹⁷² označujući ujedno promjenu u dotadašnjem strateško-taktičkom djelovanju¹⁷³) istodobno je ondje – za carevanja Klaudija Gotskog (*Marcus Aurelius Claudius Gothicus*) (268.–270.) i Proba (*Marcus Aurelius Probus*) (276.–282.) – kod *Almae Montis* (Fruška gora) bilo investirano u značajne komunalne i poljodjelske poslove (isušivanje močvara, iskrčivanje šuma, podizanje vinograda) (*Aurelius*

¹⁶⁴ Skelac, Vodička 2006., 29, 30.

¹⁶⁵ Katancivs 1782., 1, 40–80; Kubitschek, Loewy 1879., 155–159, 170; Fröhlich 1888., 291; Hoffiller 1912.a, 6, 7; Pinterović 1978., 71, 95, 96, 127, T. XIX., 2, XXXII., 1–4; <http://www.glas-slavonije.hr/210622/4/Ljubitelj-starina-iz-Bilja-pronasao-rimski-miljokaz> (15. 6. 2015.).

¹⁶⁶ Pinterović 1977.b, 95; Pinterović 1978., 66, 68; Mažuran 1994., 33.

¹⁶⁷ Soproni 1973., 63; Sardelić 2012., 74–76; <http://povijest.net/goti-dokumentarni-film/> (7. 10. 2015).

¹⁶⁸ Goti su najkasnije do 248. g. bili u savezničkom odnosu s Rimljanima (Varbanov 2012., 301, 304).

¹⁶⁹ Rodgers 2007., 98, 104, 105.

¹⁷⁰ Barkóczy 1980., 101–105, 110–115.

¹⁷¹ Póczy 1980., 244, 245, 267.

¹⁷² Johnson S. 1983., 114–151, 189, 251; Whittaker 1994., 208.

¹⁷³ Rodgers 2007., 16.

Victor, De Caesares XXXVII. 4; XL. 9, 10). Ranocarskom je razdoblju (principat) kraj stigao sa smrću cara Numerijana (*Marcus Aurelius Numerius Numerianus*) (283.–284.).¹⁷⁴

Početak je kasnorimskoga doba (dominat) vezan uz uspostavu tetrahije 293. g., tj. dolazak na vlast careva Dioklecijana (284.–305.), Maksimijana (*Marcus Aurelius Valerius Maximianus*) (286.–305.), Galerija (*Gaius Galerius Valerius Maximianus*) (305.–311.) i Konstancija I. Klora (*Flavius Valerius Constantius*) (305.–306.).¹⁷⁵ Bez obzira na to što je od 294. Rimljanima vojsku i službeno bilo omogućeno pozicionirati istočno od Dunava (*Hydatius, Fasti - Consularia Constantinopolitana*), opasnost koja je njihovu Carstvu prijetila od susjednih *naroda* nije minula i mogla je, oko 296. g., nagnati Dioklecijana na diobu Gornje Panonije na Prvu (*Prima*) i Savsku (*Savia*), a Donje na Valeriju i Drugu Panoniju (*Pannonia Secunda*).¹⁷⁶ Pritom je, budući da je u *Not. Dign.* (XXXIII., 45) navedeno da je mjesto *Ad Militare* bilo u dukatu Valerija,¹⁷⁷ F. Várady smatrao da je razgraničenje između toga dijela Panonije i Panonije Druge bilo ili kod Batine ili pratilo liniju Popovac (mađ. Baán/Bán)–Branjih Vrh (mađ. Baranyavár)–Siklós (**Karta 7**).¹⁷⁸ I Sándor Soproni je bio mišljenja da je granica između tih provincija bila između *Altini* (Kölked) i *Ad Militare*.¹⁷⁹ No ako je vjerovati Rufiju Festu (*Brev.* 8), cijeli je hrvatski dio Baranje u kasnorimsko doba potpao pod Panoniju Valeriju (**Karta 8**). Dok su u 3./4. st. postojećim fortifikacijama – kao i drugdje – tamo vjerojatno bili pregrađeni svi izuzev jednog ulaza, novoizgrađenim se utvrdama poligonalna tlocrta pristup otad također nastojalo omogućiti jednim vratima.¹⁸⁰ Uz visoke su im i široke vanjske bedeme tom prilikom mogle biti napravljene i masivne ugaone kule, uokolo opkopi, a u unutrašnjosti podignut manji broj građevina. To pak ukazuje na zaključak da se (vojne) instalacije u to doba podizalo za manji broj ročnika nego prije i da su se u njih za neposredne ratne opasnosti iz okolnih zaselaka mogli skloniti civili.¹⁸¹ Premda je moguće da je nejednak izgled tih fortifikacija bio odlika manjkavih planova o izgradnji – s obzirom na to da ih se podizalo u skladu s topografskim okolnostima mjestâ (prateći oblike brežuljaka na kojima ih se gradilo) podalje od pograničnih rijeka¹⁸² – moguće je i da je plan bilo baš to.¹⁸³ U Baranji su za takve utvrde primjeri one na položajima *Várhegy* u Zmajevcu i *Pogan* kod Popovca.

¹⁷⁴ Faulkner 2008., 316. N. Rodgers kraj principata dovodi u vezu već sa smrću posljednjeg Severa, Aleksandra 235. g. Nakon njega, na rimskom se prijestolju do 284. g. izmijenilo pedeset careva (Rodgers 2007., 94).

¹⁷⁵ Heather 2008., 196.

¹⁷⁶ Mócsy 1962., 588; Mócsy 1973., 41; Whittaker 1994., 176; Šašel Kos 1996., 153; Mráv 2003., 207–209.

¹⁷⁷ Kovács 2003.a, 31.

¹⁷⁸ Várady 1897., 101.

¹⁷⁹ Soproni 1980.a, 59.

¹⁸⁰ Barkóczi 1980., 110–115; Visy 1988., 143, 144; Gabler 2003.a, 40, 41; Kovács 2003.a, 31.

¹⁸¹ U opisanim su utvrdama od Konstantinova doba mogli boraviti *comitatenses* (Rodgers 2007., 50, 51).

¹⁸² Soproni 1973., 62–66; Петровић 1995., 21.

¹⁸³ Rankov 1982., 182.

Ako su pojedini citati o rimskim vojnim jedinicama u spisu *Not. Dign.*¹⁸⁴ reminiscencija na stanje od oko 300. g.¹⁸⁵ – što je razvidno iz podataka koji se odnose na stacioniranje dviju tada osnovanih legija (*legio V Iovia*; *legio VI Herculia*) u Panoniju Drugu (*Occ. XXXII.*, 44–48)¹⁸⁶ – i ako se oznaka za tip jedinice (*legio*) pritom uistinu odnosila na tu (a ne na bilo koju) vojnu vrstu,¹⁸⁷ sjedište je prefekta *legionis VI Herculiae* bio *Teutoburgium* (*Occ. XXXII.*, 47), a sjedište prefekta *classis Histricae Mursa* (*Occ. XXXII.*, 52).¹⁸⁸ Iako Mato Ilkić, u tom kontekstu, smatra da mu je i na položaju *Vakub* u Popovcu uspješno evidentirati arheološki lokalitet veličine 400 x 480 m (19 ha) na kojem je mogla boraviti *legio VI Herculia*,¹⁸⁹ on pri toj ocjeni u obzir nije uzeo to da je Dioklecijanovom reformom broj vojnika u legijama bio reduciran,¹⁹⁰ odnosno da su legijski logori otad bili manji nego za principata uobičajenih dvadesetak hektara. Prema tome, hipoteza koju je iznio ne može biti valjana. Kasnorimske su utvrde kojima je zapovijedao *dux* u hrvatskom dijelu Panonije – sudeći prema *Not. Dign. Occ.* – bile *Ad Militare* i *Marinanae* (Slatina) (XXXIII.) u Priobalnoj Valeriji (*Valeria ripensis*),¹⁹¹ te *Marsonia* (Slavonski Brod), *Ad Novas* (Zmajevac?, mađ. Vörösmart), *Albanum* (Lug, mađ. Laskó), *Teutoburgium*, *Cornacum* i *Cuccium* u Drugoj Priobalnoj i Savskoj Panoniji (*Pannonia Secunda ripariensis et Savia*) (XXXII., 21–40).¹⁹² Ukoliko se citirani izvor upotpuni s trenutačno raspoloživim arheološkim materijalom, tj. građom koja je označena pečatima ondašnjih legija [*legio VI Herculia*; *legionis VI Herculiae cohors X*; *figulina Ivensiana* (ili *figulina I Vensiana*) *legio I Noricorum*],¹⁹³ tlocrtima fortifikacija identificiranih geofizičkim istraživanjima te arhivskim zemljovidima, građevinâ koje su od Dioklecijanova doba u kraju o kojem je riječ podignuli pripadnici rimske vojske je znatno više i trebalo bi ih – osim u Batini,¹⁹⁴ Zmajevcu,¹⁹⁵ Lugu, Osijeku,¹⁹⁶ Dalju,¹⁹⁷ Sotinu¹⁹⁸ i Iloku¹⁹⁹ – tražiti u

¹⁸⁴ <http://www.vortigernstudies.org.uk/artsou/notitia.htm> (15. 10. 2015.);

<http://www.lectio.org.uk/articles/numbers.htm> (15. 10. 2015.).

¹⁸⁵ <http://lukeuedasarson.com/DuxPannoniae.html> (2. 10. 2015.).

¹⁸⁶ Mócsy 1973., 41; Barkóczy et al. 1976., 8; Visy 1988., 22.

¹⁸⁷ Haverfield 1911., 379.

¹⁸⁸ Pinterović 1978., 109; Bulat 1989., 20; Fitz 1993.–1995., 1179, 1180.

¹⁸⁹ M. Ilkić položaj o kojem je riječ zove *Tuneli* ili *Židovsko groblje* (Ilkić 2008., 199–206).

¹⁹⁰ Legija je u 4. st. brojala oko 1000 ročnika (Goldsworthy 2003., 200–208).

¹⁹¹ Bulat 1991., 176; <http://lukeuedasarson.com/DuxValeriae.html> (2. 10. 2015.).

¹⁹² Pinterović 1978., 109; <http://lukeuedasarson.com/DuxPannoniae.html> (2. 10. 2015.).

¹⁹³ Takav je zaključak iznesen u skladu s proučavanjem Renate Kurzmanna (Kurzmanna 2006.) koja smatra da je opekarske proizvode s pečatima rimskih vojnih jedinica potrebno promatrati isključivo u vojnom kontekstu.

¹⁹⁴ Várady 1897., 187, br. 3; Šašel A. i J. 1978., 170, 171; Kovács 2003.a, 31.

¹⁹⁵ Pinterović 1968., 71; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 50.

¹⁹⁶ Npr. Bulat 1965.b, 13, T. II., 8; Шарановић-Светек 1990., 49.

¹⁹⁷ Bulat 1965.b, 13, T. III., 9–12.

¹⁹⁸ Szilágy 1933., 23, br. 1.k; Шарановић-Светек 1990., 49; Ilkić 2005., 22, 35, br. 9.

¹⁹⁹ Szilágy 1933., 23, br. 1.c; Bulat 1977.a, 78; Шарановић-Светек 1990., 49.

Popovcu, kod Jasenovca, Kopačevu (Poglavlje IV.), Borovu²⁰⁰, Petrijevcima,²⁰¹ *Močarima*²⁰² i Tompojevcima²⁰³ (**Karta 9**), a možda i u Boboti²⁰⁴ te Vinkovcima.²⁰⁵ Jedini pak lokalitet koji je naveden u *Not. Dign.* na kojemu nisu dokumentirani opekarski proizvodi označeni nekim od citiranih pečata je *Albanum*. Bez obzira na to što veliki dio takve građe u hrvatskom Podunavlju nije prikupljen iskopavanjem, nego terenskim pregledima ipak je riječ o naznaci toga da je premještanje rimske vojske iz fortifikacija koje su dotad bile uz dunavsku obalu na prostor podalje od te rijeke otpočelo u Dioklecijanovo, a ne Konstantinovo doba – kako je to dokumentirao Zosim (II. 34., 1, 2).²⁰⁶ Međutim, s obzirom na to da je u podunavlju položaj najmanje šest (Batina, Jasenovac, Osijek, Dalj, Sotin, Ilok) od barem četrnaest takvih, dosad evidentiranih, mjesta istovjetan položajima na kojima je rimska vojska bila i prije, zaključak da je riječ o pravilu nije konkluzivan. Spomenuto se postupanje, za koje na trenutačnom stupnju istraženosti nije određeno treba li ga vezati uz utvrđivanje cijelih naselja ili pojedinačnih vojnih građevina, smatra osnovom tvrdnje da je dotadašnji rimski jednolinijski obrambeno-nadzorni pogranični sustav i u Baranji, Slavoniji i Srijemu s vremenom bio izmijenjen u dubinski ustanovljenu vojnu zonu. Ako je suditi prema pisanim izvorima, opisana je promjena bila uvjetovana time što je prijetnju Rimskom Carstvu dotad predstavljalo povremeno prodiranje manjih *barbarskih* skupina, a otad odnosno nešto prije kraja 3. st. trajno nadiranje većih skupina *barbarskih* naroda ka toj državi (*Amm. Marc. XXXI., 5., 3; 8., 1; Them., Or. X., 136–138*)²⁰⁷.

Po Dioklecijanovoj je abdikaciji, uz obje obale Dunava i Rajne, fortifikacije i mostobrane zapovjedio graditi Galerije. Građevine toga tipa nisu služile obrani mostova, već kao pristaništa, spremišta ili vojne ispostave.²⁰⁸ Nakon što je carem postao Konstantin rimska je vojska, poslije 325. g., bila podijeljena u dvije skupine vojnika. Jedna su skupina (kojom je zapovijedao *dux*) – stacionirana uz spomenute rijeke – bili *limitanei*, a druga (kojom je u unutrašnjosti provincija zapovijedao *magister militum*) *comitatenses*.²⁰⁹ Mjesta na kojima je u

---

²⁰⁰ Ilkić 2005., 22.

²⁰¹ Bulat 1977.a, 79; Pinterović 1978., 106, 111; Шарановић-Светек 1990., 49.

²⁰² Bulat 1962., 368; Bulat 1965.b, 13, T. III., 3; Pinterović 1978., 111.

²⁰³ Шарановић-Светек 1990., 50.

²⁰⁴ Dorn 1977.a, 151; Minichreiter 1989.a, 188.

²⁰⁵ Marsigli 1726., 47, T. IXX., Sl. 8.

²⁰⁶ János Szilágyi, čija je razmišljanja o reorganiziranju rimske granice prenio F. Várady (1897., 101), je prvi primijetio da arheološki nalazi s kraja 3. st. nisu istovjetni povijesnim izvorima (*Zos., Not. Dign.*).

²⁰⁷ Luttwak 1976., 130, 131; Póczy 1980., 245; Whittaker 1994., 207, 209; Tóth 2003.b, 181–193.

²⁰⁸ Barkóczy 1980., 101–105, 110–115; Visy 2003.c, 164–168.

²⁰⁹ *Limitanei* su prvi put navedeni u Teodozijevoj zakoniku nakon 363. g. (*Codex Theodosianus* XII., 1, 56). Prije toga ih se nazivalo *ripenses* (*Cod. Th.* VII., 20, 4) [Quast 2008., 278; <http://www.romanarmy.net/Latearmy.shtml> (3. 12. 2014.)] ili – jer su bili stacionirani nedaleko od *ripae limites* – naizmjenično jednim od tih naziva (Whittaker 1994., 174, 201, 203, 225).

hrvatskom Podunavlju tada boravila vojska su bila *Cornacum*, *Teutiborgium (sic)*, *Cuccium*, *Novae*, *Antianae* (Popovac) (*Not. Dign. V.*, 112, 262)²¹⁰ i *Aureus Mons* [*Not. Dign. XXXII.*, 92; *in medio Aureo Monte et Ad Novas (Itin. Ant. 243)*].²¹¹ Osim tamo, vojnici su vjerojatno nastavili prebivati u već navedenim položajima ustanovljenima za carevanja Dioklecijana. Za Konstantinovih nasljednika (337.–361.) *comitatenses* više nisu bili jedinstvena, u naseljima stacionirana vojska, nego ročnici koji su iz manjih utvrda (za 100–200 vojnika) djelovali po dijecezama (upravnim jedinicama).²¹² Koji je bio odnos između premještanja rimske vojske u unutrašnjost provincija i izgradnje nasipâ odnosno jaraka (*limes Sarmatiae*) kojima je izvan Rimskoga Carstva u potisju tada bilo omeđivano područje na kojem su obitavali Sarmati – nije razjašnjeno.²¹³

Nakon što je, možda kao posljedica bitke kod Murse u kojoj je tadašnji car Konstancije II. (*Flavius Iulius Constantius*) (337.–361.) 351. g.²¹⁴ pobijedio uzurpatora Magnencija (*Flavius Magnus Magnentius*) (350.–353.) rimska vojna moć oslabila (*Aur. Vict., De Caes. XXXIII.*, 1, 2; *XLI.*, 21–25; *XLII.*, 4; *Eutr., Brev. X.*, 12; *Zos., Hist. II.*, 49, 50; *Zov., Eπit. XIII.*, 8), Kvadima je uspjelo stupiti u Panoniju Valeriju, a Sarmatima u Panoniju Drugu.²¹⁵ To da se rimski suverenitet počeo urušavati, a građanski ratovi nanositi više štete nego bitke s neprijateljem, je dokumentirao Sveti Jeronim (*Eusebius Sophronius Hieronymus*) (o. 347.–420).²¹⁶ Kad su, poslije 360., neke od kastela (dakle one rimske logore koji su bili izgrađeni između 1. i 3. st., a koji su do druge polovine 4. st. neko vrijeme bili napušteni) počeli nastanjivati civili seleći se tamo iz obližnjih naselja (*vici*), počelo ih se (*vici*) koristiti kao

²¹⁰ Pinterović 1978., 109; Radman-Livaja 2012., 173, bilj. 127; Barker 2015., 31, 172.

²¹¹ Maier 2013., 1–3. Premda dio stručnjaka smatra da je *praefectus legionis sextae Herculeae cohortis quintae partis superioris* (*Not. Dign. Occ. XXXII.*, 45) bio stacioniran u mjestu *Aureus Mons* (*Itin. Ant. 243*) u Hrvatskoj ipak je, s obzirom na redosljed nabiranja u *Not. Dign.* – jer je spomenutom prefektu sjedište navedeno između mjesta *Bononia* (*Praefectus legionis quintae Ioviae cohortis quintae partis superioris*) (*Not. Dign. Occ. XXXII.*, 44) i *Burgena* (*Praefectus legionis quintae Ioviae*) (*Not. Dign. Occ. XXXII.*, 46) – izglednije da je riječ o *civitate Aureo Monti* (*Itin. Ant. 132; Itin. Hieros. 564, 5*) koji u Gornjoj Meziji (*Moesia Superior*) [Seona (*Gradište*) u Srbiji (Mirković 1968., 37; Vučković-Todorović 1969., 124; Mócsy 1974., 224; https://de.wikisource.org/wiki/RE:Aureus_mons_1 (8. 11. 2016.))] spominju *Eutropius* [*Brev. (IX.)*, 17]] i *Aur. Vict. (De Caes. XXXVII)*. Rimska je vojska tamo za carevanja Proba podigla vinograde (Várady 1897., 84). Navedena je tvrdnja osnažena i činjenicom da u Baranji, Slavoniji i Srijemu dosad nije pronađen nijedan opekarski proizvod s oznakom *legionis VI Herculiae cohortis V*. Autor ovoga rada smatra da su naziv *Aureus Mons* (Zlatno brdo) u Hrvatskoj Rimljani nadjenuli Banskom (Banovom) brdu (srb. Banska kosa; njem. Steinberg, mađ. Köhegy) jer je boja tamošnjega tla nalik zlatnoj.

²¹² Luttwak 1976., 173; Isaac 1988., 140, 146, 147; Whittaker 1994., 174; Elton 1996., 68–77; Goldsworthy 2000., 172; Gróh, Gróf 2003., 90–93.

²¹³ Dosadašnjim je istraživanjima šanaca dokazano da su bili napravljeni u razdoblju 300.–360. g. (Soproni 1973., 64; Mócsy 1974., 271, 272; Sekereš 1986., 144–152; Станоев 2000., 29–43).

²¹⁴ Dok su uz obalu Dunava u Panoniji Valeriji za Konstantina ili Konstancija II. Rimljani nastavili praviti mostobrane, podalje su od te rijeke podizali naselja (Kapospula-Hetenpuszta, Ságvár, Környe, Kisarpas, Keszthely-Fenekpuszta) (Soproni 1973., 64) koja su mogla služiti kao zbjegovi (Fitz 1993.–1995., 1192), industrijska ili opskrba središta te mjesta prikupljanja poreza (Tóth 2003.b, 181–193).

²¹⁵ Pinterović 1978., 92, 94; Bulat 1989., 16, 20.

²¹⁶ Rodgers 2007., 124.

nekropole.²¹⁷ Nakon prodora Kvada i Sarmata u Gornju Meziju i Panoniju 364. i 374. g. (*Amm. Marc.* XVII., 12., 1; XXIX., 6., 6; XXVI., 4., 5), ta je drugonavedena provincija bila toliko devastirana da se na njezinu oporavku više nije moglo mnogo učiniti: „...što ćemo reći o Panoniji, koja je tako poharana, da lijek ne postoji?” (...*quid dicemus de Pannonia, quae sic erasa est, ut remedium habere non possit?*) (*Ambrosiaster, Quaestiones Veteris et Novi Testamenti* 115, 49).²¹⁸ No nakon što je na prijestolje stupio Valentinijan rimske su postrojbe iznova bile preustrojene. I nova je građevinska faza²¹⁹ (kod *dunavskoga koljena*) u unutrašnjosti Panonije Valerije tada bila pospješena izgradnjom većih, a uz Dunav manjih utvrda te promatračnica.²²⁰ Ipak, na to da je organiziranost vojnih jedinica bila lošija nego prije ukazuje sljedeći navod: „Stanovnici Panonije su bili izloženi pljačkanju barbara jer su vojnici nemarno držali straže u gradovima; zapravo su prouzročili štetu u mjestima uz rijeku, ne manju nego barbari” (*Zos., Hist.* IV., 16, 5).²²¹

Jedno je od velikim dijelom dvojbenih pitanja u *Not. Dign.* koegzistiranje jedinica tipa *equites* i *auxilia-cunei*. Mišljenja se o tome razlikuju, no rezultati *posljednjih* proučavanja ukazuju na to da *equites* nije moguće datirati poslije *cunei*. Naime, na mađarskom su tlu u *Castrae ad Herculem* (Pilismarót) *equites Delmatae* – otkriveno je – služili već za tetrahije. Da su takve postrojbe (*equites*) morale postojati i poslije Konstantinova doba je jasno jer je u citiranome spisu navedeno nekoliko utvrda u kojima je naveden isključivo taj tip jedinice, a kojima pogranično područje u Panoniji poslije 378. više nije bilo branjeno.²²² No jesu li *equites* i *cunei* za sinkrona boravka u nekomu mjestu bili stacionirani u jednom te istom ili u više fortifikacijskih objekata – nije još pouzdano određeno.

O dobu i o načinu na koji je onaj dio pograničnog područja Rimskoga Carstva u jugoistočnome dijelu Panonije bio napušten su postavljene dvije hipoteze. Prvom se od tih, na osnovi interpretiranja povijesnih okolnosti, smatra da je nestanak tamošnjega rimskog vojno-administrativnog aparata bio posljedica seobe Gotâ poslije 378. g. Naime, jedan se dio toga naroda (Ostrogoti) pod vodstvom Alateja (*Alatheus*) i Safraksa (*Saphrax*) povlačeći se pred Velikim Hunima odlučio skloniti na rimsko tlo poslije pobjede koju su nad carom Valensom (*Flavius Iulius Valens Augustus*) (364.–378.) – suvladarom Valentinijana u istočnoj polovici

---

²¹⁷ Kovács 2003., 33; Kovács 2004., 119.

²¹⁸ Lunn-Rockliffe 2007., 14, bilj. 14; Sardelić 2012., 74–76.

²¹⁹ Várady 1897., 101; Petrović, Vasić 1996., 22; Kuzmová, Rajtar 2003., 196.

²²⁰ Barkóczi et al. 1976., 53–64; Šašel Kos 1996., 155–158, 161. Budući da krajem 4. st. problem nije bila samo loša financijska situacija (Whittaker 1994., 181) nego i manjak vojnika (*Visy n. d.*, 16), moguće je da dijelovi *Not. Dign.* koji se odnose na to razdoblje ne govore o stvarnom, nego o idealnom stanju rimske vojske.

²²¹ Šašel Kos 1996., 171.

²²² Kovács 2004., 118, 119. Tradicionalno se *equites* i *cuneos* datira poslije 378. g. (u doba carevanja Teodozija) (Haas 1845., 113; Várady 1897., 84).

Rimskoga Carstva, a poslije njegove smrti i nasljednika na Zapadu – izvojevali kod grada koji je nosio naziv *Hadrianopolis* (Drinopolje) (*Amm. Marc.* XVI., 6., 11) u današnjoj Turskoj.²²³ O panici i masovnoj hysteriji koja je tad zavlada podunavljem ponajbolje govori citat: „Glasine putuju među Gotima o ljudskoj rasi, nikad prije viđenoj, koja kao da je proizišla iz same zemlje, a uništava sve pred sobom” (*Amm.* o Hunima).²²⁴ Kad je potom Ostrogote iz panonskih provincija pokušao izgnati *Illyrici comes* Vitalijan (*Vitalianus*), oni su u savezu s Alanima i Hunima²²⁵ poraz nanijeli i dijelu rimske vojske pod njegovim zapovjedništvom. Nakon što im se 380. na putu našla i *Mursa*, koju su tom prilikom razorili, dodijeljen im je bio federatski status i dozvoljeno naseliti Panoniju Valeriju odakle je iseljavati krenulo romansko stanovništvo (*Pacatus, Panegyricus Theodosio Augusto dictus* XXXII., 3, 4; *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum* 35., 8).²²⁶ Međutim, to da su spomenuti grad uništili baš Ostrogoti (odnosno navedeni savez) nije i posve sigurno. Naime, dio stručnjaka tvrdi da je toj etničkoj skupini car Teodozije I. (*Flavius Theodosius*) (379.–395.) dozvolio naseliti Meziju, a da je privolu za napući Panoniju zapravo dao Vizigotima.²²⁷ U kontekstu je, dakle, pristizanja novih narodnosti u dio te provincije koji je danas u Hrvatskoj – gdje je nekolicina gotskih grobova pronađena u Zmajevcu – (do oko 380. g.) izgledno promatrati cijelo baranjsko područje. Ipak, dosadašnje objave nalaza iz nekropole koja je tamo otkrivena na položaju *Mocsolás* ne daju osnove za razlučiti ondašnji precizni slijed pokapanja, iako iz tih (objava) jest razvidno razlikovati najmanje dvije faze. Raniju rimsku, koju bi trebalo vezati najkasnije uz Dioklecijana,²²⁸ Konstantina i njegove nasljednike²²⁹ i kasniju za koju tek predstoji odrediti je li za Valensova carevanja ili u razdoblju neposredno nakon njegove smrti, osim Gota, bila u vezi s naseljavanjem Sarmata, Alana (*Amm. Marc.* XVII., 12., 8; 12., 17; XXXI.)²³⁰ ili Huna. Više dokaza, jer je u Zmajevcu otkriveno nekoliko grobova koje je moguće pripisati Sarmatima (Poglavlje IV.), ukazuje na to da je u pitanju bio onaj prvonavedeni val. Ako je mjesto na kojem su se ovi nastanili pritom bilo na istom položaju (*Várhegy*) koji su krajem 3. st., imajući u vidu neke građevinske ostatke, podigli pripadnici

²²³ Pinterović 1978., 89–98; Whittaker 1994., 173; Petrović, Vasić 1996., 22; Kovács 2003., 35, 36; Kuzmová, Rajtar 2003., 196; Rodgers 2007., 114–116; Atanassov 2012., 353, bilj. 9.

²²⁴ Prema: Rodgers 2007., 114.

²²⁵ Dio Huna o kojima je riječ se u 2. st. odvojio od glavnine Velikih Huna (Barkóczi 1980., 115–118; Fitz 1993.–1995., 1324–1328).

²²⁶ Lengyel, Radan 1980., 28; Gračanin 2005.b, 13, bilj. 14. To da je *Mursa* bila razorena je navedeno u pismu cara Magna Maksima (*Magnus Clemens Maximus*) (383.–388.) Valentinijanu II. (*Flavius Valentinianus*) (375.–392.) (Rapan Papeša 2012., 415–439; Sardelić 2012., 74–76). M. Bulat je vjerovao da se to uništenje dogodilo 379. g. (Bulat 1979.a, 13, 14; Bulat 1989.c, 195).

²²⁷ Rodgers 2007., 114, 115.

²²⁸ Várgy 1897., 87; Јанкулов 1952., 15.

²²⁹ Dombay 1943.a, (JPM); Filipović 2010., 16–22.

²³⁰ Душанић 1995., 37, bilj. 51.

legionis VI Herculiae (Poglavlje VI.) – bilo bi to ne samo najstarije, već i jedino poznato naselje jedne strane *kasnoantičke* etničke skupine unutar Rimskoga Carstva na hrvatskome tlu. To što se spomenuti narodi nisu u Panoniji odlučili zadržati trajno (*Jord., Get. XXVII., 140, 141; Zos., Hist. IV., 34, 2–4*) nego doskora to područje napustiti²³¹ se nesumnjivo uklapa u opisani kontekst zmajevačke skupine nalaza čije datiranje ne premašuje uvelike 380. g.

Drugom se po redu tezom o propasti kasnorimske pogranične vojne zone tvrdi da do toga nije došlo isključivo iznenadnim prodorom Gota, Alana, Sarmata ili Huna, već dugoročnim procesom čiji su uzročnik bile nestabilne unutarnje prilike u samome Carstvu.²³² Naime, s obzirom na to da migrirati prema središtu rimske države oko 380. nisu odlučili svi starosjedioci, a poslije njih ni svo tamo novopridošlo *barbarsko* stanovništvo, nego da su u posljednjoj trećini 4. st. u mjestima *Brigetio*, *Castra ad Herculem* i *Intercisa* (Dunaújváros) istovremeno egzistirale zajedničke rimsko-*barbarske* (u citiranim primjerima hunske) nekropole, zagovornici te tvrdnje smatraju je i potkrijepljenom arheološkim iskopavanjima.²³³ Međutim, budući da su nalazi iz arheoloških iskopavanja podložni različitim interpretacijama, nije ih moguće promatrati isključivo u kontekstu s *barbarskim* narodima ugovorom reguliranog položaja o obrani Rimskoga Carstva, nego i u kontekstu navala ili napućivanja istog.²³⁴ Kako poslije Valentinijanove smrti (zbog brojnih bitaka) Rimljani više nisu mogli unovačiti dovoljno ročnika, pogranično su područje iz dvaju tipova utvrda u to doba branile manje skupine njihovih vojnika (oko 30–40). Jedan su tip bile male, samostojeće utvrde (s bedemima dugačkim 10–30 m), a drugi fortifikacije koje se gradilo uz unutarnje uglove vojnih logora izgrađenih još za principata.²³⁵ Takve utvrde dosad između Szeksárda (*Őcsény*) [*Alisca (ad Latus)*] u Mađarskoj²³⁶ i Iloka u Hrvatskoj nisu otkrivene. Kako između navedenih stanovišta prevladava ono da je u pitanju bilo miroljubivo naseljavanje federata unutar Rimskoga Carstva, podatak da su Rimljani *barbarskim* vojskovođama pritom dodjeljivali titule kao što su *dux*, *comes* ili *magister militum*²³⁷ je protumačen na način da se Hune između Dunava i Tise, Alane u Panoniji Valeriji i Gote u Panoniji Prvoj držalo dužnim braniti rimsku državnu granicu, tj. dokazom da je zaštita srednjodunavskoga područja poslije 380. bila organizirana planskim prihvaćanjem stranih naroda na Carsko tlo. U tom je kontekstu i

---

²³¹ Kovács 2003.a, 35, 36.

²³² Mihăilicescu-Birliba 1981., 412, 413; Whittaker 1994., 183.

²³³ Barkóczy 1980., 115–118; Fitz 1993.–1995., 1324–1328. Na nekropoli *Mocsolás* u Zmajevcu nisu pronađeni ukopi koje je u 4. st. moguće dovesti u vezu s Hunima.

²³⁴ Rapan Papeša 2012., 436.

²³⁵ Barkóczy et al. 1976., 39; Fülep 1980., 36; Visy 2003.d, 115; Visy 2006., 151; Visy n. d., 16.

²³⁶ Graf 1936., 111; Visy 2008., 168.

²³⁷ Kovács 2003., 35, 36.

„kontinuitet” *rimске* crkve protumačen opstankom prijašnjega administrativnog sustava.²³⁸ No za stvarno, biskupske stolice u južnoj Panoniji u drugoj polovini 5. st. nisu bile popunjavane.²³⁹ Bez obzira na to koja je od dviju teza o propasti rimske granice točna, posljednja je građevinska faza u podunavlju, dok je Rimsko Carstvo još bilo jedinstveno, dokumentirana za cara Teodozija I.²⁴⁰ u mjestima kao što su Esztergom-Hidegtelelőskereszt u Mađarskoj,²⁴¹ te Čezava (*Novae*),²⁴² Karataš (*Diana*) i Kostolac (*Viminacium*) u Srbiji.²⁴³ U hrvatskom Podunavlju izgradnja od toga doba pa nadalje više nije evidentirana – u regionalnim su ili gradskim muzejima tamo pohranjeni tek osobni predmeti germanskih (Gota) i iranskih (Sarmata), a ne i mongolsko-turkmenskih (Huna), naroda koji su prikupljeni u Batini, kod Jasenovca i u Štrbincima.²⁴⁴

Nakon što je 395. g. Rimsko Carstvo podijeljeno, pogranični su krajevi dijelova te države dijelili različitu sudbinu. Zapadni je dio Rimskoga Carstva i dalje bio zahvaćen procesom koji se običava opisivati „barbarizacijom”, „društvenom deevolucijom” ili „postupnom transformacijom” kad, na osnovi nalaza u grobovima, više nije jednostavno odrediti je li u njima pokopan *barbarizirani* starosjedilac ili *barbarski* došljak.²⁴⁵ To što vojnici uz pogranična područja otad više nisu bili plaćani²⁴⁶ posredno ukazuje na to da ih ondje onomad više nije bilo. Nakon što je panonskim prostorom oko 402. pod vodstvom Alarika (got. *Alareiks*) prošao dio Vizigota, potisnuvši odande Vandale i Alane (*Jord., Get.* 161), iz toga se kraja prema Jadranskoj obali i Apeninskom poluotoku uputio još jedan val romanskog i romaniziranog stanovništva. Ta je godina, prema tomu (pisanom izvoru), krajnja moguća gornja granica opstojnosti nekropole *Mocsolás* u Zmajevcu. Godine 405., srednjim je podunavljem (koje su i *Rimljani* i *barbarski* narodi prije toga napustili) prošao i dio Gotâ kojima je zapovijedao Radagaiz (*Radagaisus*).²⁴⁷ Nakon što se 406./407. zamrznuo dio Rajne,

---

²³⁸ Barkóczi 1980., 115–120; Quast 2008., 276, 278. Vizigoti, Ostrogoti i Vandali su pokršteni u 4. st. No budući da su (kao i car Valens) bili sljedbenici svećenika Arija, gušenjem su njegova nauka i ti narodi nestali s povijesne pozornice (Rodgers 2007., 99, 114). To je uzelo maha već poslije 380. kad su se biskupi ediktom obvezali poštivati dogovoreno na sinodi u Nikeji 325. g. Otad (od 380. g.) je i arijanizam bio smatran *barbarskom* vjerom (Atanassov 2012., 358).

²³⁹ Gračanin 2013., 156–161.

²⁴⁰ Whittaker 1994., 173; Quast 2008., 276.

²⁴¹ Merczi 2003., 89, 90.

²⁴² Pribaković, Piletić 1965., 105–108; Pribaković, Piletić 1966., 103–108; Pribaković, Piletić 1967., 77–80; Pribaković et al. 1968., 108–110; Pribaković 1969., 150–154; Pribaković 1970., 86–91.

²⁴³ Tomović 1996., 79.

²⁴⁴ Filipović 2010.; Migotti 2012., 18–20; Rapan Papeša 2012., 424, 425 (Sl. 50), 426 (Sl. 57, 58.a, 58.b, 59, 60.a, 60.b), 428.

²⁴⁵ Migotti 2012., 18–20.

²⁴⁶ Visy 2003.d, 142.

²⁴⁷ Posredno su Vizigoti u *rimsku* vojsku mogli biti integrirani na način da je njihovim poglavarima bio dodijeljen naslov *magister militum per Illyricum* (Mócsy 1973., 43; Lengyel, Radan 1980., 28; Whittaker 1994., 171, 181, 253; Kovács 2003.a, 35, 36; Gračanin 2005.b, 20).

velike su skupine Germana (Svevi, Gepidi, Vandali, Burgundi) i Alana ušle u Rimsko Carstvo. U zapadnom je dijelu te države u Honorijevo (*Flavius Honorius*) (395.–423.) ime tada vladao Stilihon (*Flavius Stilicho*) (395.–408.) koji je bio ubijen 408. g.²⁴⁸ Podatak da su Rimljani 427., poslije pedeset godina, od Huna²⁴⁹ povratili nadzor nad Panonijom (Valerijom) (*Marcellinus* 427.1; *Jord., Get.* 166) je još jedan dokaz da su se oni odande (u prvome navratu) povukli oko 379. g.²⁵⁰ Sporazumom u Raveni 433. Rim pak Velikim Hunima vlast nije ustupio samo u Valeriji, nego i u Drugoj (*Prisci Panitae Fragmenta* II.),²⁵¹ a možda i Prvoj Panoniji.²⁵² Poslije smrti njihova vođe Atila (oko 434.–453.) Veliki su Huni vjerojatno bili asimilirani u druge etničke skupine,²⁵³ među kojima i Ostrogote koji su uz dopuštenje cara Istočnoga Rimskog Carstva (*Jord., Get.* 264) u to doba ponovo naselili Panoniju Drugu.²⁵⁴ Više je pojedinačnih predmeta toga naroda (iz 5. st.) prikupljeno kod Jasenovca,²⁵⁵ a onih germanske²⁵⁶ i hunske (Veliki Huni) provenijencije u Zmajevcu.²⁵⁷ Ostrogotskima se iz druge polovine 5. st. smatra i dio pokretnih predmeta iz Belog Manastira, Iloka, Sotina, Dalja (454.–473. ili 497./504.–537.) i Štrbinaca (518.–527.). U spomenuti su kraj poslije (do 568.) doselili i drugi germanski narodi – Gepidi i Langobardi.²⁵⁸ Dio stručnjaka je primijetio da je i to nastanjivanje maha uzelo u napuštenim rimskim kastelima, utvrdama ili naseljima.²⁵⁹

I. IV. Zaključak

U prvome je dijelu doktorskoga rada „Dunavski limes u Hrvatskoj” autoru namjera bila iznijeti problematiku vezanu uz kontekstualiziranje pojma *limes*. To je za uvodnu temu bilo odabrano ne bi li se uvidjelo koja se sve značenja pridaju tom pojmu, odnosno imaju li ta značenja uporišta u povijesnim izvorima. U konačnici je takav poriv rezultirao hijerarhijski napravljenom strukturom teza, tj. shematski oblikovanim prikazom načinâ na koje je krajnji dio Rimskoga Carstva mogao biti organiziran. Pritom je kao glavna odlika toga termina (*krajnji dio Rimskoga Carstva*) izdvojena ta da je on svojim sadržajem nadređen svim

²⁴⁸ Vizigoti (Alarik) 410. g. u Rim nisu ušli da bi ga opljačkali (bili su kršćani), već tražeći naslove, novac i zemlju (u Galiji) (Rodgers 2007., 116, 117).

²⁴⁹ A. Mócsy (1974., 359, 360) smatra da je bila riječ o Velikim Hunima, a Hrvoje Gračanin (2005.b, 24, 25) o Hunima koji su tamo pristigli s Alanima i Ostrogotima.

²⁵⁰ Quast 2008., 276–278. Iz citiranoga je podatka jasno da *equites* u Panoniji nisu mogli braniti granicu poslije 378. g.

²⁵¹ Gračanin 2005.b, 28.

²⁵² Mócsy 1973., 43; Lengyel, Radan 1980., 28.

²⁵³ Chant, Goodman 1999., 115.

²⁵⁴ Sardelić 2012., 74.

²⁵⁵ Pinterović 1956.a, 237, 238; Bulat 1984., 118, 120.

²⁵⁶ Dizdar et al. 2009., 7.

²⁵⁷ Vinski 1957., 36–41; Pinterović 1969., 58, 59; Minichreiter 1987., 98.

²⁵⁸ Rapan Papeša 2012., 417, 425–428 (Sl. 69, 71), 436.

²⁵⁹ Visy 2011.h, 27.

metodama oblikovanja rubnog dijela nekadašnje rimske države. Bez obzira na to što se ni u jednom, danas očuvanome, izvoru ne navodi je li (rimski) pogranični sustav nosio određeni naziv, nije nemoguće da je taj bio upravo *Limes*, kako mu je to i pripisano u 19. st. Stručnjaci dvoje i odnosi li se spomenuti naslov na:

1. niz rimskih vojnih instalacija izgrađenih duž jedne linije,
2. skupinu rimskih vojnih objekata izgrađenih na širokom prostoru, ili
3. skupinu građevina koje je rimska vojska izgradila i duž jedne linije i na širokom prostoru.

Dok je iz rimskih izvora i danas razvidno da značenje pojma *limes* u 1. st. nije bilo istoznačno onome u 2.–3. odnosno 4. st., kao i da fizički napravljene zapreke uz krajnje dijelove Rimskoga Carstva jesu bile razlikovane od prepreka u pozadini rijeka, o tome jesu li se vojnim objektima uz rub države o kojoj je riječ mogli služiti isključivo pripadnici rimske vojske ili su mogućnost uz njih trajno boraviti imali i civili, starosjedioci ili pridošlice kao i o tome jesu li limesom strogo bile odvojene različite civilizacijske tekovine ili *se radilo* o zoni u kojoj su bili prožimani različiti kulturni utjecaji – suglasnost ne postoji. Iz dviju su posljednjih premisa o načinu na koji je život uz pogranični dio Rimskoga Carstva, kad se govori o tome je li tamo bilo osmišljeno primjenjivati jednoznačnu politiku, proizišla različita stanovišta. Naime, nije nemoguće da su u međusobno udaljenim dijelovima spomenute države političke odluke bile podložne promjeni ovisno o zbivanju u određenoj regiji. Vanjska je rimska politika, slijedom oba navedena gledišta, prema susjednim narodima mogla biti usmjerena ekspanzionistički ili defenzivno.

Iako neki od autora koji se bave proučavanjem onog dijela podunavlja koji je danas u Hrvatskoj pojam *limes* upotrebljavaju već po neposrednoj pojavi rimskih nalaza u tom kraju, koje potom povezuju s osnivanjem fortifikacija, taj termin nema uporište biti korišten u pograničnome kontekstu Rimskoga Carstva (sve) do pred kraj 1. st. iz najmanje dva razloga. Jedan je taj što su rubna područja te države dotad bila organizirana kao *otvorena* granica, a drugi jer su uz Dunav vojne logore Rimljani prije toga gradili na previše velikim udaljenostima da je nadzor nad pograničnim područjima iz njih mogao biti učinkovit. Uglavnom, nema dokaza ni za to da je podizanje rimskih fortifikacija uz Dunav u navedeno doba bilo usmjereno prema prostoru na lijevoj obali te rijeke, već je vjerojatnije da je u pitanju bilo organiziranje unutarnjih područja (tj. provincija) Carstva, desno od Dunava. Dakle, čak ukoliko se prihvati mišljenje da je navod cara Augusta (o tome) da je on vanjsku granicu države kojom je vladao savjetovao utvrditi u tadašnjem opsegu interpretiran ispravno pa je, teoretski, koncept o limesu kao o rubu Rimskoga Carstva mogao biti ispunjen već

samim dolaskom *njegovih* vojnika do većih prirodnih prepreka odnosno rijeka (povijesni izvori iz 1. st. limes povezuju s putom u Germaniji, a ne s granicom); dokazi su za to da je niz različitih pograničnih vojnih objekata tvorbeno bio ustanovljen prije nego što je carem postao Trajan manjkavi. Drugim riječima, tek nakon što je današnje baranjsko i slavonsko-srijemsko područje uz Dunav neko vrijeme bilo pod rimskom kontrolom taj je kraj, unutar konteksta koji to područje nadilazi, bio organiziran u provinciju uz čije je rubove, također poslije nekog vremena, započeto s izgradnjom jednolinijski oblikovanih fortifikacija (limes). Kad je pak riječ o slomu rimskoga vojno-obrambenog aparata, u jugoistočnoj se Panoniji to u 4./5. st. moglo dogoditi na dva načina: iznenadno na vanjski poticaj, tj. kao posljedica prodora *barbarskih* naroda ili dugoročno, tj. kao posljedica procesa uzrokovanog nizom događaja ne samo oko, nego i unutar Rimskoga Carstva. Takvi su događaji možda bili nestabilne unutarnje prilike, sveopća kriza, borbe za prijestolje ili (unutarnje) migracije stanovništva.

II. PREGLED POVIJESTI ISTRAŽIVANJA UZ NEGDAŠNJE RIMSKO POGRANIČNO PODRUČJE U HRVATSKOJ

II. I. Uvod

U zapadnoeuropskim je državama proučavanje rimskog limesa u srž zanimanja znanstvene i stručne javnosti utkano od završetka 19. st. Premda su arheološka iskopavanja uz taj pogranični obrambeno-nadzorni sustav otad uzela maha i u većem dijelu srednjoeuropskih zemalja, u Hrvatskoj istraživanja uza nj nikad nisu postala prioritet. To nije bio slučaj ni dok je ta zemlja bila jedna od ustrojbenih jedinica zajednice južnoslavenskih naroda (1918.–1991.) kad je ovdašnji dio te (rimske) granice bio smješten u središnjem dijelu tadašnjih republika. Nije to slučaj niti sad kad mu se ostatci nalaze u krajnjem sjeveroistočnom dijelu neovisne hrvatske države (od 1991.), podalje od sfera interesa tradicionalnih središta nacionalne arheologije u Puli, Splitu (muzeji), Zadru (Sveučilište, muzeji) ili Zagrebu (Sveučilište, Institut, muzeji). Veća zainteresiranost znanstvene zajednice i turističkog sektora za antičkim ostacima na Jadranskoj obali, uz stalni nedostatak stručnog kadra, tehničkog osoblja, infrastrukture i financijskih sredstava u hrvatskom Podunavlju za posljedicu ima to da su lokaliteti iz različitih povijesnih razdoblja tamo danas uvelike neistraženi.

Iako je o temi koja se odnosi na istraživanje rimskoga pograničnog područja u Hrvatskoj – kad ta uključuje proučavanje vrsta predmeta – napisan poveći broj radova, sveobuhvatni komentar o nalazištima vojnog karaktera lociranima uz nacionalni dio istog dosad nije (bio) napravljen. A kako podunavski prostor u Baranji, Slavoniji i Srijemu, kao što će to biti opisano u nastavku teksta, zauzima prostor dugačak oko 137 km, istraživanje se toga kraja odnosi i na rekonstrukciju krajolika u kojem su Rimljani u razdoblju 1.–4. st. podigli različite tipove lokaliteta (vojne logore i civilna naselja uz njih, nekropole, promatračnice, prometnice i putove).

Zbog relativno je male površine na kojoj su na rimskim vojnim lokalitetima uz Dunav u Hrvatskoj dosad obavljena arheološka istraživanja (**Tablice 2, 3**) ovaj rad tek (jedna od) postaja na putu koji će njegova čitatelja voditi prema zaključcima o kronološkom okviru, izgledu, tipu ili veličini tamošnjih instalacija.

II. II. Arheološka istraživanja uz negdašnje rimsko pogranično područje u Hrvatskoj (prije neovisnosti 1991.)

Za antičke su se ostatke na području koje danas zauzima suvremena hrvatska država prvi školovani pojedinci počeli zanimati u 16. st. István Brodarics je onomad sumirao dotad

poznate podatke o Mursi,²⁶⁰ a Wolfgang Lazius o Mursi i *Teutoburgio*.²⁶¹ Flamanski je pak kartograf Abraham Ortelius²⁶², napravivši popis poznatih arheoloških lokaliteta iz rimskoga razdoblja, 1590. stvorio i prvi etimološki rječnik antičkog nazivlja Hrvatske. Pritom je, na bakrorezu *Pannoniae et Illyrici veteris tabula*, u podunavsko-dravskom prostoru kao rimske označio sljedeće lokalitete: *Mursella*, *Anciana* (*sic*), *Hiulca palis*, *Mursa* i *Cornacum* (**Karta 10**).²⁶³ Dokumentiranje je rimskih nalazišta u tom dijelu srednjopodunavskoga područja bilo nastavljeno kartografskom izmjerom granice tadašnje Habsburške monarhije prema Otomanskom Carstvu. Naime, taj je kraj početkom 18. st. obišao talijanski grof i general austrijske vojske Luigi Ferdinando Marsigli. Međutim, on ondje izuzev ostataka rimske prometnice kod Osijeka te puta (*agger longissimus*) između toga grada i suvremenog mjesta Darda (**Karta 11**) (*in situ*) nije zabilježio nijedan drugi rimski lokalitet. Spomenuti je (rimski) put u djelima L. F. Marsiglija nacrtan u još dvama navratima; prvi je put označen tekstem *Agger Romano Antiquus* (**Karta 12**), a drugi *Ant. Rom.* (**Karta 13**). Navedeni je zapovjednik skicirao i nekolicinu građevinskih ostataka iz rimskoga doba u Iloku, a na mjestu današnjih Vinkovaca (*Cibalae*) plan kasnorimskoga utvrđenog grada.²⁶⁴ Nedugo je poslije toga, 1733. g., nekoliko natuknica o rimskodobnim nalazištima u sjeveroistočnoj Hrvatskoj na latinskome jeziku napisao isusovac Sveučilišta u Košicama S. Timon zanimajući se zapravo za tadašnju Ugarsku. Iz hrvatskog su mu dijela podunavlja bila poznata mjesta *Antiana* (*sic*), *Mursa*, *Mursella*, *Teutoburgium*, *Cornacum* i *Cuccium*.²⁶⁵ Prije 1750. zemljovid je pak toga prostora napravio slovačko-ugarski profesor i kartograf Sámuel Mikoviny čiji je rad očuvan zahvaljujući skici A. E. Fritscha napravljenoj stotinjak godina kasnije (**Karta 14**). Franjevci su zapisali da se u koritu rijeke Drave u Osijeku 1777. moglo vidjeti ostatke rimskoga mosta.²⁶⁶ U drugoj su se polovini 18. st. istraživanjem ostataka iz doba o kojem je riječ uz Dunav na hrvatskome tlu bavili i Friedrich Wilhelm von Taube²⁶⁷ i Stephan (István) Schoenwisner.²⁶⁸ No prvi je poznatiji pregled lokalitetâ i opise nalaza iz negdašnje rimske

²⁶⁰ Broderici 1688., 18, 19.

²⁶¹ Lazius 1551., 1112–1114.

²⁶² Ortelius 1578.

²⁶³ Prema: Marković 2004., 13, 14.

²⁶⁴ U Iloku je L. F. Marsigli vidio ostatke koje je smatrao dijelom hrama: „tri tambura stupa ispred male džamije i izvan gradskih vrata, te tri sarkofaga.” [Marsigli 1726., 49, 55 (T. XXI., Sl. 11), 115, T. XLVI. (Sectio X.); <http://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=4224> (30. 12. 2014.); Marsigli 1726., 47, T. IXX., Sl. 8].

²⁶⁵ Timon 1754., 8, 12–16, 25.

²⁶⁶ Prema: Pinterović 1956.b., 58, 59, bilj. 27, 28; Gardaš 2002., 14.

²⁶⁷ Taube 1778.

²⁶⁸ Schoenwisner 1780.

provincije Panonije u Baranji, Slavoniji i Srijemu napravio franjevac M. P. Katančić²⁶⁹ koji je u više svojih radova tematizirao značenje antičkih toponima (*Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum; Istri adcolarum Illyrici geographia vetus e monumentis epigraphicis, marmoribus et commentariis illustrata*) ili sadržaj Peutingerove tabule (*Orbis antiquus ex tabula itineraria Theodosii imperatoris et Peutingeri audit...*).²⁷⁰ U djelu naslovljenom *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta* iz 1782., koje je nastalo kao rezultat putovanja podunavljem, spomenuti se stručnjak bavio preračunavanjem rimskih udaljenosti u austrijske komentirajući Taubeovu i Schoenwisnerovu objavu rimskoga miljokaza iz 236. g. Taj je spomenik, nedugo prije toga, bio otkriven na sjecištu rimske prometnice s onom suvremenom koju se tada gradilo između Osijeka i Bilja. M. P. Katančić je još poznat kao autor plana Murse, ondje označenoga rimskoga mosta, te pravaca već navedenih putova (**Karta 15**).²⁷¹ Oko 1785. položaj je rimske prometnice između Osijeka i Bilja s ucrtanim mjestom otkrića citiranoga miljokaza, mosta i ruševina Murse (bez označenoga sjevernog bedema) napravio zemljomjernik Dost (*Országos Széchényi Könyvtár*, inv. br. TK. 57) (**Karta 16**). Godine 1796. kartografsku je izmjeru Batine izradio A. Nagy (HR-DAOS-470-C,1/1) (**Karte 17.a, 17.b**). Slični je posao 1798.–1799. za južni dio Baranje učinio Samuel K. Pávai ucrtavši tada u zemljovide u Kopačevu (HR-DAOS-470-C,11/18), Osijeku, te između Osijeka i Bilja (HR-DAOS 26-8) građevinske ostatke koje je napravila rimska vojska (**Karte 18–20**). Profesor biskupske bogoslovije u Pečuhu Joseph Koller je 1804. nacrtao plan Osijeka i bliže okolice toga grada na kojem su dvostrukom iscrtkanom linijom označeni tragovi Murse, položaj rimskoga mosta, prometnice u okolici Bilja te mjesto na kojem je pronađen spomenuti miljokaz (**Karta 21**).²⁷² Prije 1819. g. pravac je rimskoga puta od Bilja ka Osijeku opisao i Johann von Csaplovics navevši pritom da su ruševine kolonije Murse i dalje postojane.²⁷³ Osim toga, tom su putopiscu arheološki ostatci bili poznati i u okolici Popovca²⁷⁴ gdje su na karti Albrechtova kanala početkom 19. st. označene ruševine „rimskoga grada” (*Rudera arcis Romanae Quadri Burgi*) (HR-DAOS-470/C/27/34) (**Karte 42, 43**).

Kako je južni dio Baranje, u dijelu između Batine i Osijeka koji je danas u Hrvatskoj, do

---

²⁶⁹ Sarkofag u kojem je bio pokopan *Quintus Valerius Severianus* koji je 1726. u okolici Iloka vidio L. F. Marsigli (Marsigli 1726., 115, T. XLVI.; CIL III., 3265) je M. P. Katančić poslije dokumentirao u Osijeku (Katancsich 1827., 429, br. 417). Citirajući D. Pinterović (Pinterović 1978., 106, T. XLVI., 2) kao mjesto se pronalaska toga predmeta često stoga pogrešno navodi Osijek (Göricke-Lukić 2011., 71, Sl. 8).

²⁷⁰ Prema: Marković 2004., 14, 15.

²⁷¹ Katancivs 1782., 1; Sršan 1987., 349, 352.

²⁷² Koller 1804.; Pinterović 1956.b, 67, 68; Pinterović 1961.b., 39, Sl. 4.

²⁷³ Csaplovics 1819., 6–10, 22, 23.

²⁷⁴ Csaplovics 1834., 258.

1920. bio dio Mađarske,²⁷⁵ prve je detaljnije podatke o rimskim lokalitetima u toj pograničnoj regiji moguće pronaći u mađarskoj literaturi iz oko polovine 19. st. Mihály Haas, učenjak kojemu je kao izvor informacija (o tome) poslužio M. P. Katančić, 1845. spominje tri rimska prometna pravca sjeverno od Osijeka te navodi nazivlja i natuknice o antičkim nalazištima u Batini, Branjinom Vrh, Kneževim Vinogradima (mađ. Hercegsöllös), Dardi, Čemincu, Zmajevcu i Osijeku.²⁷⁶ Zemljopisac Elek Fényes je dokumentirao da se 1851. kod Popovca moglo vidjeti ostatke rimskoga naselja, a južno od Darde tvrdi naboj (prometnicu) koji je odande vodio u pravcu Drave (Osijeka).²⁷⁷ Godine 1852. taj je put u autorskom zemljovidu kao *Alte Römer Strasse* označio Josef Obadiel (NSK sign. XI-SK-J-104) (**Karta 22**). Jedan je od utemeljitelja mađarske arheologije, Floris Rómer, pak prije 1866. obišao Batinu i u tamošnjim vinogradima primijetio rimski „*castrum*” napomenuvši da se poslije kiše tamo moglo pronaći ulomke rimskih opekarskih proizvoda i sigilatnih posuda (*terra sigillata*).²⁷⁸ U Zmajevcu (*Ad Novas?*) se taj isti stručnjak uvjerio u to da se ruševine iz rimskoga doba ondje mogu vidjeti na zemljištu u obliku paralelograma veličine 250 x 120 koraka.²⁷⁹ A kad je hrvatski povjesničar I. Kukuljević 1873. napisao djelo u kojem je sumirao dotadašnje spoznaje o Panoniji, rimske je lokalitete u toj provinciji razmotrio u kontekstima prometnih pravaca označenih u (rimskim) itinerarima.²⁸⁰ Mađarski arheolog Joszef Hampel izvješćuje da je u Batini 1876. pronađen rimski grob kojega se inventar čuva u *Magyar Nemzeti Múzeumu* (MNM) u Budimpešti.²⁸¹ Neistraženi je rimski vojni logor („*castra*”) kod Popovca tada spomenuo Josip (József) Brüstle.²⁸²

Nakon što je u Slavoniji i Srijemu krajem 19. st. Narodni muzej (danas Arheološki muzej u Zagrebu) uspostavio mrežu muzejskih povjerenika, u hrvatske su muzeje iz istočnoga dijela te zemlje počeli pristizati prvi arheološki predmeti.²⁸³ Na prostoru je toga dijela Podunavlja prvi

²⁷⁵ Podjela je Baranje na južni (koji je pripao Kraljevstvu, a zatim Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca) i sjeverni dio (koji je ostao u Mađarskoj) bila dogovorena 1920. Trianonskim mirom. Godine 1941. Mađari su zauzeli cijelu Baranju, ali je od 1944. južni dio te regije ponovo bio pripojen Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji u čijem je sastavu tada bila Hrvatska [<http://hips.hr/baranja> (31. 3. 2011.)].

²⁷⁶ Haas 1845., 113–118.

²⁷⁷ Fényes 1851., 90, 240.

²⁷⁸ Rómer 1866., 165.

²⁷⁹ Prema: Várady 1897., 87. M. P. Katančić je vjerovao da bi *Ad Novas* trebalo locirati u Haljevo (mađ. Hálé) (Katancivs 1782., 61, 62), A. Graf u Lug (Graf 1936. 112), a Robert Fröhlich (Fröhlich 1888., 294), B. Jankulov (Янкулов 1952., 14, 15) i Josip Klemenc u Zmajevac (Klemenc 1961., 17).

²⁸⁰ I. Kukuljević je smatrao da se *Aureus Mons* odnosi na planinu „Harćan”, tj. Haršanj ili Harkanj (*Nagyharsány*) u Mađarskoj. *Antianae* je on tražio u Branjinom Vrh, a *Cornacum* u Sotinu ili kod ušća Vuke u Dunav (Vukovar). Mjesto *Mursella* je on predložio tražiti kod Petrijevac, *Ad Labores* kod Nemetina, *Donatiana* u Kozarcu, a *Pons Ulcae* na rijeci Vuki (Kukuljević 1873., 93, 94, 114, 116, 122, 125).

²⁸¹ Hampel 1877., 77; Pinterović 1968., 76.

²⁸² Brüstle 1876., 93–95.

²⁸³ Balen-Letunić 2004., 15.

muzej (Gradski muzej u Osijeku), danas Muzej Slavonije u Osijeku (MSO), osnovan 1877. g.²⁸⁴ Godine 1879. Slovak Wilhelm Kubitschek i Austrijanac Emmanuel Loewy su pohodili Dalj, Erdut, Aljmaš i Osijek,²⁸⁵ a Josip Brunšmid i W. Kubitschek Osijek, Dalj, Vukovar, Sotin i Ilok opisujući pritom nalaze koje bi zatekli na terenu, spomenutome muzeju ili privatnim zbirkama.²⁸⁶ Na razmatranja su se u prethodnom dijelu teksta, od za temu (rada) značajnih stručnjaka, nadovezali još povjesničari Ivan Bojničić²⁸⁷ te Šime Ljubić, autor kratkih napomena o arheološkome materijalu s područja južno od Drave (Vukovar, Sotin, Ilok) i istočnog Srijema odakle su mu povjerenici slali niz dopisa.²⁸⁸ Oko 1880. u Kamencu (mađ. Kő) u Baranji je R. Fröhlich iskopao zidove koje je pripisao ostatcima „kastela” navevši da je tamo bilo i rimskih grobova. Isti je stručnjak 1887. obišao i kastel u Batini no, kao ni F. Rómer u Zmajevcu, nije ondje proveo druga istraživanja. Krajem je 19. st. u Batini navodno bio otkriven miljokaz,²⁸⁹ potom stela²⁹⁰ te opekarski proizvodi,²⁹¹ a u Sotinu zidana grobnica.²⁹² F. Várady je 1897., nakon što je izrekognoscirao pravac rimske prometnice od Mohača (mađ. Mohács) do Popovca, objavio knjigu o tadašnjoj mađarskoj županiji Baranji. U tom je djelu on opisao arheološke nalaze iz Batine i Popovca postavivši, staveći ih u razmatranje, hipotezu o postojanju rimskodobnoga provincijalnog obrta.²⁹³ Hrvatski je znanstvenik J. Brunšmid prije 1901. u pravoslavnoj crkvi na *Gornjem gradu* u Iloku vidio jedan od stupova koje je prije toga dokumentirao L. F. Marsigli, a objavio je i neke sitne nalaze iz toga grada. Riječ je o prvom domaćem stručnjaku koji je neke predmete (brončane kipiće iz Dalja) sa srednjopodunavskoga prostora pripisao majstorima domaćih (provincijalnih) radionica.²⁹⁴ Podatke je o arheološkim lokalitetima do kojih bi došao J. Brunšmid imao običaj zapisati u bilježnice (*Skizzenbücher*) kojih je dio pohranjen u AMZ-u. Riječ je o dokumentaciji u kojoj su na nekoliko mjesta navedeni položaji mogućih rimskih promatračnica u zapadnome Srijemu. Jednu je od tih on vidio na mjestu negdašnje turske

²⁸⁴ U hrvatskom su dijelu podunavlja poslije utemeljeni Muzej grada Iloka (MGI) (1952.), Gradski muzej Vukovar (GMVu) (1946.), Gradski muzej Vinkovci (GMVi) (1946.), Muzej Đakovštine (1951.) [<http://www.mdc.hr/hr/muzeji-u-hrvatskoj/hvm-pregled-muzeja/adresar-muzeja/?prikazi=adresar> (15. 11. 2014.)] i Muzej Baranje (1984.) (Minichreiter 1987., 46, 47, 102).

²⁸⁵ Kubitschek, Loewy 1879., 152, 153.

²⁸⁶ Brunšmid, Kubitschek 1880., 97–106.

²⁸⁷ Bojničić 1879., 174–177.

²⁸⁸ Ljubić 1880., 28–32.

²⁸⁹ Fröhlich 1888., 289–295.

²⁹⁰ Várady 1897., 142.

²⁹¹ Rómer 1866., 165; Várady 1897., 186, 187, br. 1.a–d, 3, 4.a–e, 5, 6, 7.b.

²⁹² Brunšmid 1901.b, 144.

²⁹³ Iz Batine su F. Váradyju bila poznata imena dvojice majstora otisnutih pečatom na keramičkim posudama, a iz Popovca drška posude s imenom jednoga grčkog majstora. Spomenuti se stručnjak (Várady 1897., 71–82, 115, 117, 125), kao i poslije M. Bulat (Bulat 1969., 39–49), bavio mišlju o više zona uz limes na današnjemu hrvatskome tlu. Naročito ga je pritom zanimala Baranja (tada u Mađarskoj).

²⁹⁴ Brunšmid 1901.a, 145–147; Pinterović 1954.b, 20–28.

skele (*Turska Skela*) kod Iloka, a drugu na brežuljku *Gradac (Mjesna rudina)* u Šarengradu, gdje je arheološko iskopavanje obavio Kosta Arsenić.²⁹⁵ Slične je ostatke spomenuti stručnjak spomenuo i na *Velikom Renovu* između Mohova i Šarengrada. U Šarengradu je pak nalaze iz rimskih grobova J. Brunšmid dokumentirao kod crkve Sv. Arhandela Mihaila i Gavrila, te kod gostione *Telarović*,²⁹⁶ uz napomenu da bi ih moglo biti i uz put iz Sotina u Grabovo.²⁹⁷ Smatrao je da je tamo, u mjestu *Cornacum*, bilo raskrižje prometnih pravaca, a u 2./3. st. beneficijarijska postaja.²⁹⁸ Henrik Bátor koji je u Batini pronašao dijelove rimske konjaničke opreme ih je i ponudio 1904. na otkup stručnjacima MNM-a.²⁹⁹ Arheološku je zbirku sotinskoga župnog ureda s predmetima iz toga mjesta župnik Robert Thurmayer 1906. poklonio AMZ-u.³⁰⁰

Drugi je, uz J. Brunšmida, veliki vinkovački stručnjak za arheološki materijal s početka 20. st. – Viktor Hoffiller – vjerovao da su tri spomenika iz osječčkoga *Donjeg grada* tada bila pronađena na izvornome položaju; vojnička stela, nadgrobna ploča i gornji dio stele. U istome je članku, osim tih nalaza, objavljen i dio miljokaza otkrivenog na nepoznatom mjestu u Podravlju.³⁰¹ Godine 1911., V. Hoffiller je dokumentirao položaje rimskih grobova, oružja i opreme u Sotinu i Dalju – na lokaciji gdje je u 19. st. „na području rimskoga kastela, Skivina ciglana (poslije *Dunav*) vadila glinu.” Djelatnošću je radnika te tvornice logor za pomoćne jedinice rimske vojske koji je ovaj tamo pretpostavio, a gdje se po odronjavanju dijelova dunavske obale u tu rijeku moglo vidjeti grobove i opkope („jarke”), navodno uništen.³⁰²

Pri melioraciji je i reguliranju vodotokâ u istočnoj Hrvatskoj zanimanje za arheološka nalazišta prije i za 1. svjetskog rata pokazao inženjer Radoslav Franjetić.³⁰³ No njegova pretpostavka da je na *Krčevinama* istočno od Bijelog brda bila rimska utvrda do danas nije potvrđena.³⁰⁴ U izgubljenome je rukopisu „Limes na Dravi” ili „Kako je mogao izgledati rimski limes duž Drave” (MSO inv. br. 11/63) R. Franjetić naveo mjesta koja uz tu rijeku – prema njegovu mišljenju – ukazuju na postojanje „utvrda, postaja i kula” (iz rimskoga doba). Smatrao je da su Rimljani na mjestu današnjeg Nemetina pontonskim mostom omogućili prijelaz preko Drave, te da je željeznička pruga Osijek–Dalj u 19. st. bila izgrađena na pravcu

²⁹⁵ Prema: Balen-Letunić, Radman-Livaja 2008., 417–438.

²⁹⁶ Balen-Letunić 2004., 18, prema: Arhiv AMZ-a, Sk.II/71.

²⁹⁷ Balen-Letunić, Radman-Livaja 2008., 430.

²⁹⁸ Brunšmid 1907., 111, 112.

²⁹⁹ Mráv 2010., 213–219, br. 3–5.

³⁰⁰ Brunšmid, Kubitschek 1880., 105; Korda 1961., 61; Ilkić 2003., 26.

³⁰¹ Hoffiller 1912.a, 1–7.

³⁰² Prema: Bulat 1977.a, 77. M. Bulat, premda navodi da je V. Hoffiller rimski logor u Dalju vidio 1927. g., citira djelo Hoffiller 1912.a.

³⁰³ Prema: Pinterović 1969., 53.

³⁰⁴ Prema: Bulat 1969., 42.

rimске prometnice.³⁰⁵ Godine 1916. u Sotinu je bio pronađen žrtvenik koji su podigli *Thrac[e?]*s iz *cohortis I Lusitanorum*, o čem je bilješke prikupio svećenik Ferdo Gerstner.³⁰⁶ Kartu je Panonije (*Pannonia Romana*) i opise dotad poznatih lokaliteta u toj provinciji koncem prve trećine 20. st. izradio A. Graf ucrtavši u nju rimske vojne logore, naselja i putove.³⁰⁷

S obzirom na to da se do 1945. mađarsko-jugoslavenska vladavina u Baranji već više puta unakrsno izmijenila,³⁰⁸ dio je tamo za 2. svjetskog rata pronađenih arheoloških nalaza pohranjen u MNM-u, a dio u *Janus Pannonius Múzeumu* (JPM) u Pečuhu. Na poziv je mještanina Jánosa Tótha arheolog János Dombay u blizini crkve u Kamencu 1941. pronašao temelje jedne građevine i šest grobova iz 3./4. st.³⁰⁹ te obišao Suzu (mađ. Csúza), Karanac i Branjin Vrh³¹⁰. Njemački je pak geolog i arheolog Robert Rudolf Schmidt arheološko iskopavanje 1942./1943. vodio na *Gradcu* u Sarvašu u Slavoniji gdje će u jugozapadnome dijelu tela kasnijim terenskim pregledima biti otkriveni građevinski ostatci iz rimskoga doba.³¹¹ J. Dombay i Tibor Nagy su 1943. posjetili Zmajevac (*Várhegy*), Batinu (*Leányvár*) i Kneževe Vinograde evidentiravši pritom kod pustare *Öböly* (koje je položaj označen u DAOS 470, 10/11) temelje koje je prvonavedeni stručnjak smatrao ostacima rimske vile. U Zmajevcu je J. Dombayu uspjelo dokumentirati položaj 52 rimskodobna groba, no arheološko je iskopavanje – zbog premalo radnika – morao obustaviti na dvadeset i petom po redu takvom istraženoome mjestu (grobu). Naveo je i da se u vlasništvu Józsefa Pilisija iz Zmajevca nalaze dvije zlatne ploče ukrašene almandinom koje su bile dio groba nekog uglednog hunskog vojnika. Spomenuti ih je mještanin pronašao na zemljištu koje je J. Dombay smatrao rimskim vojnim grobljem (riječ je o okovima mača koje će poslije objaviti kustos AMZ-a Zdenko Vinski).³¹² Prije 2. svjetskog rata arheologijom se u Sotinu amaterski bavio Đuro Haupt koji je dio svoje zbirke prodao AMZ-u, a vrjednije nalaze 1944. odnio u Njemačku.³¹³

---

³⁰⁵ Prema: Pinterović 1969., 53; Bulat 1990.a, 3–11. M. Bulat je posljednji citirao navedeni rukopis R. Franjetića koji je otad izgubljen.

³⁰⁶ Gerstner 1996., 4.

³⁰⁷ Graf 1936. A. Graf je na citiranoj karti *Ad Militare* i *Ad Novas* označio kao *castra stativa*. Uz Mursu je pritom naveo *castra legionis*, uz *Teutoburgium* i *Cuccium civitas vel vicus* (naselje ili selo), a uz *Albanum* i *Donatiana civitas vel vicus incerti* (grad ili selo, nije poznato).

³⁰⁸ <http://hips.hr/baranja> (31. 3. 2011.).

³⁰⁹ Dombay 1957., 232–241.

³¹⁰ Dombay 1943.a, (JPM).

³¹¹ Bulat 1969., 42; Bulat 1984.b, 126; Sršan 1987., 364.

³¹² Dombay 1943.a, (JPM). J. Dombay je, prema navodu D. Pinterović, u Zmajevcu istražio 53 rimska groba bez priloga (Pinterović 1954.a, 170). Z. Vinski je smatrao da je to arheološko iskopavanje bilo obavljeno 1942. g. (Vinski 1957., 37, bilj. 182).

³¹³ Korda 1961., 60, 61.

Nakon 2. svjetskog rata D. Pinterović je na području između Batine i Dalja prva obavila niz terenskih pregleda, manjih arheoloških iskopavanja i stručnih arheoloških nadzora. Ta je djelatnica MSO-a 1949. obišla Zmajevac, a 1951. zemljište iznad kamenoloma u Batini.³¹⁴ M. Bulat je bio mišljenja da je u pitanju škriljavac koji je bio korišten pri izgradnji Murse.³¹⁵ U nastavku je rimskoga mosta u Osijeku, na potezu od Podravlja do Bilja, Kamilo Firinger izrekognoscirao i dijelove puta.³¹⁶ Da su zidovi kastela *Cornacum* 1952. još bili dobro očuvani je ustvrdio B. Jankulov iz *Muzeja grada Pančeva*.³¹⁷ Kad je te iste godine *Istorijsko društvo iz Sombora* u *Gradskom muzeju u Somboru* (GMSO) osiguralo prostor, svoju im je arheološku i numizmatičku zbirku s mnogo predmeta iz Batine poklonio Imre Frey.³¹⁸ Slovenski je arheolog, povjesničar i geograf J. Klemenc naveo da se u profilu dunavske obale kod *bajera* u Dalju polovinom 20. st. moglo razaznati dva jarka rimskoga vojnog logora.³¹⁹ Naime, u više je navrata na toj lokaciji dolazilo do erozije blokova lesne obale u Dunav pri čem se moglo vidjeti ostatke iz rimskoga doba. Prema informacijama koje je dobio od mjesnog stanovništva, M. Bulat je napisao da se u tu rijeku 1925.–1975. g., prije nego što je u Dalju bila napravljena obaloutvrda, urušilo pedesetak metara *njezina* ruba. Po okončanju je 2. svjetskog rata tamošnja ciglana proširena pa je pri izgradnji ceste uočena nekropola koju su još 1878. spomenuli W. Kubitschek i E. Loewy.³²⁰ Godine 1954. Z. Vinski je obišao *Várhegy* u Zmajevcu evidentiravši tamo više kasnoantičkih nalaza prikupljenih u vinogradu već spomenutoga J. Pilišija (József Pilisi).³²¹ Suradnjom je između arheologa MSO-a i AMZ-a tada bio običen i arheološki lokalitet u Batini.³²² Stručnjaci su MSO-a onomad posjetili i Jasenovac (*Dragojlov brijeg*) te Grabovac (mađ. Albertfalu) i pregledali zbirke J. Pilišija u Kneževim Vinogradima (u kojoj je bio materijal iz Zmajevca) i zmajevačkoj školi.³²³ Baranjski je dio limesa u više navrata, ispred AMZ-a, posjetila Ivica Degmedžić koja je o tome podnijela izvješće 1955. g. Budući da je nekolicina rimskih opeka nekoć navodno bila pronađena na groblju u Lugu,³²⁴ u njezinu su društvu arheolozi MSO-a reambulirali i položaj

---

³¹⁴ Pinterović 1954.a, 170–173. Prema podacima koje je od mještana Batine prikupio M. Bulat, posljednji je kamen u Batini ubran oko 1960. g. Prije toga su ondje djelovala četiri kamenoloma (Bulat 1965.b, 13, bilj. 2).

³¹⁵ Bulat 1977.a, 70, 74.

³¹⁶ Firinger 1954.a, 148–152; Firinger 1954.b, 49.

³¹⁷ Јанкулов 1952., 16.

³¹⁸ Nađ I. i J. 1964. O mnogim predmetima iz Freyove ostavštine u GMSO-u nema pisane potvrde da potječu baš iz Batine. Zahvaljujem Anđelki Putici, kustosici toga muzeja, na navedenoj informaciji.

³¹⁹ Klemenc 1961., 20.

³²⁰ Bulat 1977.a, 77.

³²¹ Vinski 1957., 36–38, 41.

³²² Pinterović 1954.a, 171–173.

³²³ Pinterović 1954.a, 170; Pinterović 1961.a, 42–45.

³²⁴ I. Degmedžić je prva iznijela podatak da su na groblju u Lugu pronađene rimske opeke (Degmedžić 1955., 4). To se groblje nalazi oko 320 m zračne udaljenosti jugozapadno od tamošnjega tela.

crkve, u Zmajevcu *Várhegy*, a u Karancu položaj gdje su uoči 2. svjetskog rata navodno bili primijećeni rimski grobovi.³²⁵ U to je doba i učiteljica Terezija Roštaš iz Čemince³²⁶ izvijestila da je rimskih zidanih grobnica s priložima bilo u Grabovcu,³²⁷ dok je Šandor Eđed na otkup MSO-u ponudio niz nalaza s *Dragojlova brijega*³²⁸ odakle je rimski materijal poznat od završetka 19. st.³²⁹ Godine 1955./1956. su stručnjaci GMVi-ja obavili zaštitno arheološko iskopavanje ispred osnovne škole (Julija Benešića) na *Gornjem gradu* u Iloku – to je mjesto M. Bulat smatrao položajem rimskoga kastela.³³⁰ Ipak, značajniji ostatci iz doba o kojem je riječ tada nisu bili pronađeni pa je J. Klemenc pretpostavio da ih se u srednjem vijeku uzidalo u utvrdnu Nikole Iločkoga.³³¹ Krajem su pedesetih godina 20. st. u terenskim pregledima hrvatskoga Podunavlja sudjelovali Emil Spajić, Ive Mažuran i D. Pinterović.³³² Oni su 1957. obišli Dalj i *Dragojlov brijeg*, a 1958. Batinu, Zmajevac i Popovac (*Pogan*).³³³ Iz MSO-a su do 1960. još konzervator Blaž Katušić, preparator Dragutin Vukasović i M. Bulat povremeno obilazili lokalitete uz Dunav.³³⁴ „Profesor Mađarević” i Josip Brizgal su tada bili u posjedu numizmatičkih nalaza iz 3. i 4. st. koji su bili prikupljeni u Iloku.³³⁵ Kalvinski je biskup iz Luga onomad bio vlasnik numizmatičke zbirke iz toga mjesta, Šandor Trost (Sándor Troszt) rimskoga novca pronađenog u Kopačevu, a Andrija Pataky kovanica prikupljenih u Zmajevcu. Budući da je posljednje spomenuti dvojac muzealcima citiranoga muzeja ukazao na rimske opeke u nekim kopačevskim vrtovima, na temelju je njihova kazivanja zaključeno da su Rimljani tamo podigli „stražarnicu ili utvrdnu”. Sredinom šezdesetih godina 20. st. D.

---

³²⁵ Pinterović 1961.a, 45. Lokalitet se na zemljištu *Donje polje-Prosina* nalazi zapadno od suvremene ceste između Kozarca i Karanca, 4 km daleko od ruba stare obale Dunava. Na dubini su od 0.6 m tamo bili pronađeni ostatci temelja i grobovi koji upućuju na mogućnost da je riječ o ostacima *villae rusticae* i nekropole. Osim toga, u neposrednoj su blizini navodno otkriveni tragovi rimske prometnice [MKRH 2008.c, (KOS, D-999)]. Premda je u *Rješenju* tadašnjega Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku (RZZSK) [RZZSK 1986.c, (KOS, D-999)] navedeno da je taj lokalitet bio „u sastavu dobro organizirane vojne granice na Dunavu” (Minichreiter 1984., 6), nema dokaza koji su prilog tome da je opisano nalazište bilo vojnog karaktera. Prema tomu, nije isključeno da je u pitanju (putna) postaja koja je u kasnorimsko doba nosila naziv *Donatiana*.

³²⁶ U Čemincu su, oko 4 km od ruba nekadašnje obale Dunava, navodno zatrpani dijelovi popločane rimske prometnice koja je u pravcu istok-zapad vodila u pravcu te rijeke. Ta su prometnica i mjesna školska zbirka starina uništene u 2. svjetskom ratu (Pinterović 1956.a, 237; Pinterović 1961.a, 44, 45).

³²⁷ Danas položaj lokaliteta koji je T. Roštaš navela nije poznat.

³²⁸ Pinterović 1956.a, 237, 238.

³²⁹ Bulat 1984.b, 118, 120. K. Minichreiter netočno navodi da je lokalitet na *Dragojlovom brijegu* otkriven između dvaju svjetskih ratova (Minichreiter 1987., 91).

³³⁰ Bulat 1977.a, 78.

³³¹ Klemenc 1961., 20.

³³² Pinterović 1956.a, 238, 239.

³³³ Bulat 1958., 310, 312.

³³⁴ Bulat 1960.a, 253–256.

³³⁵ Korda 1961., 61.

Pinterović su mještani Luga uvjerali u to da su na groblju u tom mjestu prije 1941. mađarski arheolozi iskopali 26 rimskih grobova.³³⁶

Značajan je poticaj istraživanju rimskoga pograničnog područja u Jugoslaviji trebalo biti održavanje *Quinti congressi internationalis limitis romani studiosum* koji je 1960. bio implementiran u Celju, Ptuju, Varaždinskim Toplicama, Zagrebu, Osijeku, Novom Sadu, Sremskoj Mitrovici i Beogradu.³³⁷ Domaćin je tom skupu bila Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU), odnosno Komisija za limes Arheološkog društva Jugoslavije. Tom je prigodom dvadeset dvoje arheologa govorilo o proučavanju podunavskoga prostora u navedenoj saveznoj državi nakon 2. svjetskog rata. Godine je 1961. s tih izlaganja objavljen i zbornik koji je, prema citatu njegova urednika Miodraga Grbića, zamišljen poslužiti kao impuls budućim sustavnim iskopavanjima uz tamošnji dio limesa.³³⁸ U Hrvatskoj je te godine bio običen pravac rimske prometnice kod Bilja, Daljska planina i Dalj.³³⁹ A kako bi proučavanje ostataka rimske granice dobilo još snažniji zamah, u Jugoslaviji je 1962. bio osnovan Međuakademijski odbor za istraživanje limesa. U taj je odbor svaka republička akademija postavljala po nekoliko predstavnika. Budući da je već tada bilo jasno da su istraživanja uz limes u Hrvatskoj i Srbiji u zaostatku u odnosu na druge zemlje koje baštine taj lokalitet, članovi su navedenog odbora nastojali uspostaviti suradnju s ustanovama i pojedincima zainteresiranim za nova istraživanja tih krajeva.³⁴⁰ U Hrvatskoj je stoga bio običen vinograd iznad kamenoloma u Batini, susjedni obronak *Gradca (vinograd Zelember)*, te zaravan na kojoj je podignut spomenik „Pobjeda” (Spomenik Batinskoj bitci) koji je izradio Antun Augustinčić. Pregledana je bila i okolica Erduta te niski brežuljak u Nemetinu na kojem je M. P. Katančić spomenuo ruševine. U Zmajevcu je u to doba za školsku zbirku (općeg tipa) brinula učiteljica Julija Šnajder.³⁴¹ Godine 1963. M. Bulat je u vrtovima iza kuća u Kamencu, kako je naveo, mogao vidjeti tragove „kastela”,³⁴² a jugoistočno od Branjinog vrha ostatke rimskoga kamenoloma i prometnice. U sjeverozapadnom je dijelu ciglane u Dalju spomenuti kustos tada istražio više jama.³⁴³ Idućeg su ljeta (1964.) arheolozi MSO-a izrekognoscirali *Vodenu glavu*, položaj oko 4 km južno od Iloka.³⁴⁴ Novijim se istraživanjima

---

³³⁶ Pinterović 1956.a, 237. U JPM-u ne postoje podatci o rimskim nalazima iz Luga. Do informacije je li taj materijal završio u MNM-u autor do zaključenja ovoga rada nije uspio doći.

³³⁷ Sanader 2008., 94.

³³⁸ Grbić 1961., 3, 4.

³³⁹ Bulat 1962., 365–367.

³⁴⁰ Suić 1969., 3, 4.

³⁴¹ Bulat 1962., 365–367.

³⁴² Bulat 1977.a, 79.

³⁴³ Bulat 1965.a, 294.

³⁴⁴ Bulat 1977.a, 78, bilj. 76.

pokazalo da ondje pronađene keramičke vodovodne cijevi, postavljene od izvora *Dekana* i *Vodene glave* do iločkoga *Gornjeg grada*³⁴⁵ potječu iz vremena austrijske vladavine, dok je dio rimskoga vodovoda otkriven na brdu Principovac.³⁴⁶ Terenskim su pregledom 1964. u Sotinu, gdje se moglo vidjeti opkope, A. Dorn i M. Bulat evidentirali „brojna mjesta nalaza (rimskih) grobova”.³⁴⁷ M. Bulat je i tada³⁴⁸ i 1965. g. vodio rekognosciranje dijela rimskoga puta uočenog na potezu Mitrovac–Karanac–*Sarkanj*–Halica, a obišao je i položaj *Ćerine* u Petrijevcima.³⁴⁹ Sredinom šezdesetih godina 20. st. zajednička su sondažna arheološka iskopavanja na rimskim lokalitetima u hrvatskom Podunavlju dogovarali Branka Raunig iz Muzeja Đakovštine, Antun Dorn iz GMVu-a, Matija Klajn iz GMVi-ja i Josip Meštrović iz GMI-ja. Ta istraživanja nikad nisu bila realizirana.³⁵⁰ Oko 1965. su terenski pregledi bili obavljani u Batini, Popovcu (*Pogan*) i Dalju,³⁵¹ a u sjeveroistočnome dijelu *Várhegya* u Zmajevcu „otkrivene” zidane grobnice.³⁵² Sjeverozapadno je od ciglane u Dalju M. Bulat 1966. istražio više jama, navevši da je to bilo neposredno izvan tamošnjega kastela.³⁵³ Sustavna se registracija arheoloških lokaliteta na području Slavonije i Srijema provodi od 1967. g.³⁵⁴ Te je godine zaštitno arheološko iskopavanje na položaju *Jaroši* u Sotinu vodio A. Dorn istraživši ondje tri, i evidentiravši postojanje još jednoga rimskog groba.³⁵⁵ Južno od Bilja i zapadno od ceste za Osijek u više je navrata 1962.–1969. dokumentirano da se nakon oranja moglo vidjeti ostatke rimske prometnice. Budući da je ta prometnica pritome bila uočena na dvama različitim mjestima, K. Minichreiter je ustvrdila da joj je u dijelu od Osijeka do Bilja moguće rekonstruirati pravac.³⁵⁶ Kod *Várhegya* su u Zmajevcu 1968. bili pronađeni kosturni ukopi pokojnika bez priloga u zidanim grobnicama s krovom na sljeme.³⁵⁷ Dok D. Pinterović rimsko nalazište u Lugu nije bila sklona smatrati kastelom *Albanum*,³⁵⁸ suprotnog je mišljenja bio B. Jankulov.³⁵⁹ Citirana znanstvenica, premda je znala za rimske nalaze iz

---

³⁴⁵ Sanader 2008., 109.

³⁴⁶ Bulat 2004., 51.

³⁴⁷ Bulat 1977.a, 80, 81. „Opkopi” koje je na tom mjestu spomenuo M. Bulat su vjerojatno surduci, usjeci ili vododerine oko zaravni na kojoj je u središtu Sotina bio podignut kastel *Cornacum*.

³⁴⁸ Bulat 1964., 63.

³⁴⁹ Bulat 1965.a, 294.

³⁵⁰ Bulat 1964., 63.

³⁵¹ Bulat 1967., 358, 359.

³⁵² Pinterović 1969., 58, 59; Minichreiter 1987., 90, 136.

³⁵³ Bulat 1969., 43.

³⁵⁴ Kraljevska zemaljska vlada je odobrila u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 1910. osnivanje Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika (usmeno preneseni podatak Marka Mikolaševića iz Konzervatorskog odjela u Vukovaru).

³⁵⁵ Dorn 1967., 14, 15; Bulat 1977.a, 81; Hutinec 2010., 8, Sl. 1, 2.

³⁵⁶ Minichreiter 1987., 109.

³⁵⁷ Pinterović 1969., 58, 59; Minichreiter 1987., 90, 136.

³⁵⁸ Pinterović 1969., 59. M. P. Katančić je smatrao da je *Albanum* bio u Aljmašu (Pinterović 1968., 61).

³⁵⁹ Јанкулов 1952., 14.

toga mjesta i naslućivala da je lokalitet iz rimskoga doba tamo bio na lokaciji gdje je u 18. st. izgrađena Reformirana kršćanska crkva, u to nije bila i posve sigurna.³⁶⁰ Međuakademijskim odborom za istraživanje limesa je sedamdesetih godina 20. st. predsjedao Grga Novak, tajnik je bio Mate Suić, a njegova članica iz Hrvatske Branka Vikić iz AMZ-a. Iako se navedeni stručnjaci jesu trudili uspostaviti veze sa znanstvenicima iz inozemstva, na skupu posvećenom istraživanju limesa u SFRJ-u u Osijeku 1968. je jedini *strani* predavač bio A. Mócsy. Godinu poslije publiciran je i poseban otisak *Osječkoga zbornika* koji je posvećen istraživanjima duž jugoslavenskoga dijela rimske carske granice.³⁶¹ Prije 1969. g. južno su od Nemetina na položaju *Močari* terenskim pregledom bili dokumentirani tragovi za koje je M. Bulat vjerovao da su ostatci „stacije” na prometnici *Mursa–Teutoburgium*. U Erdutu se rimske opeke tada navodno moglo pronaći zapadno od staroga grada i sjeverno od pravoslavne crkve. Terenski je pregled onomad bio obavljen i u Sarvašu, no bez značajnijih rezultata s obzirom na rimsko razdoblje. *Gradac* je u Borovu, kako je to bilo dokumentirano u navedenoj godini, još bio zaštićen „valumima” (opkopima) iz neznana doba.³⁶² Istodobno, M. Bulat objavljuje članak u kojemu navodi da je limes moguće podijeliti u tri pojasa: jedan uski uz staru obalu Dunava,³⁶³ drugi u njegovu bližem³⁶⁴ i treći u daljem zaleđu.³⁶⁵

Kod Popovca su na zemljištu *Travnik* – južno od *Pogana* gdje je rimski lokalitet presječen odvodnim kanalom – 1970. g. bili uočeni ulomci polikromne žbuke.³⁶⁶ Istraživanja koja su na *Gradcu* u Batini onomad započeli stručnjaci MSO-a se običava smatrati prvim sustavnim arheološkim iskopavanjima uz limes u Hrvatskoj. Ta su istraživanja rezultirala proučavanjem dijela temelja kastela koji je možda nosio naziv *Ad Militare*.³⁶⁷ D. Pinterović je tamo tada iskopavati odlučila na obje strane ceste (*Spomeničkoga puta*) koja vodi prema spomeniku „Pobjeda”, iznijevši pritom hipotezu da su u Batini „zbog konfiguracije terena s dvaju platoa iznad Dunava i pogleda u barbarikum” mogla biti podignuta najmanje dva rimska vojna

---

³⁶⁰ Pinterović 1969., 59.

³⁶¹ Suić 1969., 3, 4.

³⁶² Bulat 1969., 42, 43. M. P. Katančić je u Starom Borovu (*Gradac*) znao za polukružni jarak i temelje koje je smatrao dijelom *Teutoburgii* (Katancivs 1782., 14; Katancsich 1824., 320; Pinterović 1956.b, 61).

³⁶³ M. Bulat je bio mišljenja da je prva zona limesa obuhvaćala Batinu, Zmajevac, *Dragojlov brijeg*, Mitrovac, Grabovac, Lug, Vardarac, Kopačevo, Nemetin, *Močare*, Sarvaš, Bijelo Brdo, Aljmaš, Daljsku Planinu, Erdut, Dalj, Borovo (*Gradac*), Borovo, Vučedol, Sotin i Ilok (Bulat 1969., 40–44).

³⁶⁴ Prema Bulatovu je mišljenju druga zona limesa obuhvaćala sljedeća mjesta: Popovac, Beli Manastir, Kamenac, Karanac, Kozarac, Čeminac, Dardu, Bilje, Osijek, Čepin, Klisu, Bobotu i Tompojevce (Bulat 1969., 44–47).

³⁶⁵ M. Bulat je bio mišljenja da je treća zona limesa obuhvaćala mjesta Sladojevci, Donji Miholjac, Sveti Đurađ, Podravski Podgajci, Petrijevcu, Kravničke livade, Retfala, Đakovo, Štrbinci, Vinkovci, Orolik i Tovarnik (Bulat 1969., 47, 48).

³⁶⁶ Bulat 1984.c, 141, Sl. 5.

³⁶⁷ Bulat 1970.a, 42, 43; Bulat 1970.b, 18. U arheološkim su iskopavanjima na prapovijesnom lokalitetu *Parlog* u Batini 1970. sudjelovali stručnjaci *Smithsonian Institution* iz Washingtona u Sjedinjenim američkim državama. Istraživanja je kastela poznatog kao *Ad Militare* D. Pinterović tada vodila s domaćim radnicima.

logora. Spomenuta su iskopavanja potrajala tri sezone.³⁶⁸ Poslije toga, niz je manjih zaštitnih arheoloških iskopavanja pri izgradnji vikendica u mjestu o kojem je riječ obavila K. Minichreiter.³⁶⁹

Terenskim je pregledom kojega su dionici 1971. bili S. Soproni, K. Minichreiter, Šandor Nadj i M. Bulat identificirana trasa rimske prometnice ili kasnoantičkog šanca u dijelu Širine–Mitrovac,³⁷⁰ a arheološkim iskopavanjem u Osijeku određen stratigrafski kontekst prilaza rimskom mostu.³⁷¹ U organizaciji je GMVu-a te godine bilo započeto i sa sustavnim rekognosciranjem uz Dunav u Slavoniji i Srijemu, južno od Drave. U Borovu su stoga A. Dorn, K. Minichreiter i fotograf Rudi Bartolović obišli *Gradac*, a rimsku su „utvrdu” ili vilu iz 3./4. st. oni uočili i istočno od Vučedola na lokalitetu Trojstvo (*Reissov salaš*). U Sotinu se taj tim zanimao za prirodni usjek uz rub sela gdje im je na nekoliko mjesta uspjelo dokumentirati tragove širokog nasipa.³⁷² U godini je o kojoj je riječ M. Bulat terenski pregled napravio u Batini, Podravlju i Dalju.³⁷³ S istraživanja se na limesu u Hrvatskoj 1974. povukla D. Pinterović (koja je još 1961. otišla u mirovinu).³⁷⁴ Arheološko je iskopavanje u Sotinu tada proveo A. Dorn otkrivši na tamošnjem *Gradcu* „značajne” ostatke arhitekture.³⁷⁵ Prije toga, sav je arheološki materijal odande bio prikupljen slučajno.³⁷⁶ Budući da je bio mišljenja da su izgradnjom kuća na položaju *Mala Dalmacija* jugozapadno od ciglane u Dalju 1974.–1975.³⁷⁷ bili otkriveni ostatci (rimskoga) kastela,³⁷⁸ M. Bulat je s članovima Arheološke grupe škole Božidara Maslarića (u suradnji s nastavnikom Zvonimirom Rimcem) tamo obavio (arheološko) sondiranje. Kako je i Josip Šlingar u to doba u svojem vrtu naišao na možebitne ostatke rimske nekropole,³⁷⁹ i na tom je mjestu bilo napravljeno iskopavanje. Ipak, pretpostavljena vrsta ostataka pritome nije bila dokumentirana.³⁸⁰ Godine 1975. u Varaždinu je bio održan znanstveni skup Antičke sekcije Saveza Arheoloških društava Jugoslavije s temom „Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima” na kojem je D. Pinterović održala izlaganje o Mursi,³⁸¹ a M. Bulat o stanju istraženosti rimskih naselja u

---

³⁶⁸ Pinterović 1971.a, 56–58.

³⁶⁹ Minichreiter 1987., 103.

³⁷⁰ Bulat 1971.c, 21–23.

³⁷¹ Bulat 1972.a, 158–161.

³⁷² Dorn 1973., 22–30.

³⁷³ Bulat 1972.a, 158, 159.

³⁷⁴ Malbaša 1977., 354.

³⁷⁵ Bulat 1977.a, 78–81.

³⁷⁶ Korda 1961., 60, 61.

³⁷⁷ Bulat 1977.a, 77–81.

³⁷⁸ Bulat 1984.b, 120, 126.

³⁷⁹ Bulat 1974.a, 85; Bulat 1981.c, 24.

³⁸⁰ Bulat 1975.b, 17, 18.

³⁸¹ Pinterović 1977.b, 89–104.

Slavoniji i Baranji.³⁸² Sljedeće je godine taj kustos u Kopačevu napravio manje arheološko iskopavanje objavivši odotamo građevinske ostatke koje je smatrao dijelom kanalizacijskog sustava iz 2.–4. st. kojime je voda iz tamošnjega „kastela” – za koji je smatrao da je nosio naziv *Ad Labores* – bila odvođena u močvaru.³⁸³ U 1976. g. je zaštitna iskopavanja na položajima *Gradac i Sredno* u Batini obavila K. Minichreiter. Na jednom je mjestu ona ondje pronašla materijal iz 1.–2. st., a na drugom iz 4. st.³⁸⁴ U Sotinu su onomad bile istražene tri manje sonde (A. Dorn?), a 1977. prikupljena nekolicina slučajno otkrivenih nalaza iz rimskoga doba.³⁸⁵ U jugozapadnome je dijelu ciglane u Dalju te godine bio pronađen grob omeđen polukružnim hipokaustnim opekama s krovom na sljeme. To je otkriće M. Bulata nagnalo na sud da je nekropola uz tamošnji vojni logor bila postojana još u 3.–4. st.³⁸⁶ Terenski su pak pregled u sjeveroistočnome dijelu *Gradca* u Batini 1977. napravili M. Bulat i Zvonko Bojčić,³⁸⁷ u to doba zaposlenik RZZSKOS-a. On je tada na lokaciji *Spomendoma Batinske bitke* bio prinuđen provesti i zaštitno arheološko iskopavanje.³⁸⁸ Godinu poslije, 1978., D. Pinterović objavljuje kartu hrvatskoga dijela limesa koju se kao relevantnu za pravac toga sustava reproducira i danas (**Karta 23**).³⁸⁹ Napokon, na znanstvenom skupu u Vukovaru M. Bulat predstavlja pregled istraživanja u Slavoniji i Baranji 1975.–1981. prometnuvši se u glavni izvor za većinu prethodno navedenih podataka.³⁹⁰ Godine 1978. je taj muzealac izrekognoscirao *Gradac* u Sarvašu pronašavši na južnom obronku tela prostor s rimskim građevinskim materijalom i keramikom.³⁹¹ Osamdesetih je godina 20. st. K. Minichreiter zaključila da je rimski lokalitet u Lugu morao biti u središtu mjesta (*Gradina*) jer je u tamošnju Reformiranu kršćansku crkvu uzidano više rimskih spomenika. Tvrdnje da su na položaju *Aljmaška (Kenderfeld, Almaška)* sjeveroistočno od Vardarca, a istočno od prometnice za Lug u nekoliko navrata bili uočeni ostatci rimskoga naselja te da je južno od Vardarca, istočno od ceste Bilje–Vardarac, na položaju *Selefeldek* 1982.–1984. bilo otkriveno naselje iz rimskoga doba³⁹² – nisu točne. Naime, kako je to navedeno u dokumentaciji KOS-a, riječ o tragovima iz brončanoga doba. U Iloku su prije 1981., nedaleko od Franjevačkog

---

³⁸² Bulat 1977.a, 63–87.

³⁸³ Bulat 1984.b, 120, 126.

³⁸⁴ Minichreiter 1976., 37–40.

³⁸⁵ Prema: Hutinec 2010., 9.

³⁸⁶ Bulat 1978.a, 92–94.

³⁸⁷ Bulat 1984.b, 117.

³⁸⁸ Bojčić 1977., 41–43.

³⁸⁹ Pinterović 1978., K. 2.

³⁹⁰ Bulat 1984.b, 127.

³⁹¹ Bulat 1981.a, 182.

³⁹² Minichreiter 1987., 127–129, 135.

samostana na *Gornjem gradu*, pronađeni ulomci rimske keramike.³⁹³ Te je godine izrekognosciran i dio *Gradca* u Batini, okolica Dalja (*Marinovci*) i *Várhegy* u Zmajevcu.³⁹⁴

Uz pomoć je suradnikâ Jozefa Mikuške i Drage Horvata M. Bulat 1983. obišao dio rimske prometnice na potezu Bilje–Podravlje.³⁹⁵ U Sotinu je tada (nije naveden voditelj) zaštitnim arheološkim iskopavanjem pronađeni materijal datiran u doba prije polovine 2. st.³⁹⁶ Po oranju je na zemljištu *Siloška* sjeveroistočno od Grabovca 1983. bila skupljena i brončana aplika za rúdo kola iz 2./3. st. kojom je, prema mišljenju M. Bulata i K. Minichreiter, potvrđen prolazak rimske prometnice *Aquincum–Mursa* kroz to mjesto.³⁹⁷ Osim toga, sjeverno je od rimske fortifikacije nedaleko od *Malog Sakadaša* u Kopačevu onomad bila otkrivena kasnoantička nekropola. Južna se (nekropola) tamo možda nalazi na lokalitetu *Čorda(ut)* dok je zapadna, smještena uz staro nogometno igralište, navodno uništena pri iskopavanju zemlje za izgradnju nasipa protiv poplave 1962.–1965. g.,³⁹⁸ a ne u pedesetim godinama 20. st.³⁹⁹ Prema usmeno prenesenom podatku Z. Bojčića – voditelja toga iskopavanja – u Vukovarskoj je ulici u Osijeku poslije 1984. bio iskopan dio opkopa (*fossa fastigata*) rimskoga vojnog logora ili (dio) fortifikacijskog sustava napravljenog uokolo grada Murse. Dokumentacija je o tom iskopavanju zametnuta.

Budući da je područje Baranje arheološki vrlo bogato, osamdesetih se godina 20. st. počelo razmišljati o osnivanju Muzeja Baranje (taj je muzej i bio osnovan 1984. g.)⁴⁰⁰ u Dardi. Arheološkim se poslom tamo bavio arheolog i povjesničar umjetnosti Pero Matić.⁴⁰¹ Godine 1984. je terenskim pregledom bilo obuhvaćeno područje *Brestovačkoga atara* kod Grabovca te Kamenac gdje su ostatke navodnoga rimskog „kaštela” K. Minichreiter i M. Bulat smatrali mjestom *Aureus Mons*. Rekognosciranjem je zapadno od *Dragojlova brijega* tada bila otkrivena i rimska nekropola.⁴⁰² Premda je na skrovitim obroncima, danas mjestimično

---

³⁹³ Batorović 1981., 21.

³⁹⁴ Bulat 1983.d, 1–6.

³⁹⁵ Bulat 1983.a, 7.

³⁹⁶ Hutinec 2010., 10.

³⁹⁷ Minichreiter 1987., 116, 117.

³⁹⁸ Minichreiter 1984., (KOS, D-965).

³⁹⁹ Minichreiter 1987., 122, 123.

⁴⁰⁰ Bulat 1984.b, 117, 127.

⁴⁰¹ Minichreiter 1987., 46, 47, 102. Materijal Muzeja Baranje je otuđen u Domovinskom ratu 1991.–1995. g.

⁴⁰² Minichreiter 1987., 91, 116, 118, 119; Minichreiter 1989.b, 102, 103. Austrijski humanist i povjesničar W. Lazius je vjerovao da se *Aureus Mons* odnosi na Mecsek gorje (Lazius 1551., 1113, 1114), a M. P. Katančić i I. Kukuljević na okolici Haršanja u Mađarskoj (Katancsich 1824., 296; Kukuljević 1873., 90). Dok je M. Haas smatrao da je to mjesto bilo nedaleko od Zmajevca (Haas 1845., 113), stanovišta su da je to bio naziv Banskoga brda bili Wilhelm Tomaschek i A. Graf [Graf 1936., 112; https://de.wikisource.org/wiki/RE:Aureus_mons_2 (8. 11. 2016.)]. Isztván Szalágyi (Stephanus Salagius) je pak bio uvjerenja da je *Aureus Mons* bilo predgrađe *Antianae* (Salagius 1777.–1800., 278).

šumovitih zaravni na zapadnoj strani Banskoga brda moguće očekivati kasnoantička utvrđena naselja ili zbjegove, ono dosad nije stručno pregledano.

Sustavno se registriranje i detaljna evidencija o arheološkim lokalitetima u Baranji provodi od 1985. g. (riječ je o poslu zasnovanome na rekognosciranjima započetima petnaestak godina prije).⁴⁰³ Arheološka su iskopavanja koja se nedugo poslije toga pod vodstvom M. Bulata planiralo voditi sustavno na *Dragojlovom brijegu* 1987. započeli obavljati K. Minichreiter, Hermine Lukić i P. Matić. Na tom su lokalitetu tada bili istraženi temelji zidova nekoliko prostorija s dijelovima podnica i zidanim kanalizacijskim sustavom.⁴⁰⁴ Pod ravnanjem je K. Minichreiter zaštitno arheološko iskopavanje te godine napravljeno i na telu u Lugu. U dvije su razine tom prilikom bili pronađeni rimski temelji, popločenje i podnica.⁴⁰⁵ Za to je mjesto spomenuta konzervatorica smatrala da je u rimsko doba nosilo naziv *Donatiana*. Kao i D. Pinterović, vjerovala je da se kod Kopačeva, koje je moglo biti okruženo trima nekropolama, pravac prometnice uz limes račvao – jedan prema Bilju i Osijeku, a drugi prema Nemetinu. Pogrešno je, citirajući M. Bulata, navela da je na *Várhegyju* u Zmajevcu „prema podacima iz 1897. g. rimski kaštel bio pravokutnog tlocrta dužine 200, a širine 90 m”.⁴⁰⁶ Naime, u pitanju su dimenzije koje odgovaraju kastelu *Ad Militare* u Batini. Godine je 1988. pod vodstvom K. Minichreiter bilo pregledano zemljište zapadno od Bilja te običen Popovac⁴⁰⁷. Bilo je to posljednje arheološko istraživanje uz dio rimskoga pograničnog područja koje je danas u Hrvatskoj prije 1991., odnosno proglašenja ove zemlje neovisnom.

Tablica 2. Arheološka istraživanja uz negdašnje rimsko pogranično područje u Hrvatskoj prije 1991. g.

Godina	Lokalitet	Metoda	Voditelj
oko 1706.	Bilje–Osijek (prometnica)	kartografska izmjera	L. F. Marsigli
1733.	Darda, Osijek, Erdut	rekognosciranje	S. Timon
1777.	Podravlje–Osijek (rimski most)	rekognosciranje	franjevci
1777.–1778.	Bilje–Osijek (prometnica)	rekognosciranje	F. W. von Taube
1780.	Bilje–Osijek (prometnica)	rekognosciranje	S. (I.) Schoenwisner
1782.	Kneževi Vinogradi, Lug, Bilje–Osijek (prometnica)	rekognosciranje	M. P. Katančić
1785.	Bilje–Osijek (prometnica), Osijek	kartografska izmjera	Dost
1796.	Batina	kartografska izmjera	A. Nagy
1798.	Kopačevo, Bilje–Osijek (prometnica), Osijek	kartografska izmjera	S. K. Pávai

⁴⁰³ Minichreiter 1987., 46.

⁴⁰⁴ Minichreiter 1989.b, 102, 103. Prema kazivanju H. Göricke-Lukić, ona u iskopavanju na *Dragojlovom brijegu* nije sudjelovala.

⁴⁰⁵ Minichreiter 1990., 81.

⁴⁰⁶ Minichreiter 1987., 91–96, 122–124, 129, 136.

⁴⁰⁷ Minichreiter 1988., (KOS, D-156; D-1021).

poslije 1800.	Popovac	kartografska izmjera	nije navedeno
1845.	Batina, Zmajevac, Branjin Vrh, Kneževi Vinogradi, Darda, Osijek	rekognosciranje	M. Haas
1851.	Popovac–Branjin Vrh, Bilje–Osijek (prometnica), Erdut	rekognosciranje	E. Fényes
1852.	Bilje–Osijek (prometnica)	kartografska izmjera	J. Obadiel
prije 1866.	Batina, Zmajevac	rekognosciranje	F. Rómer
prije 1873.	Branjin Vrh, Lug, Petrijevc, Nemetin, Dalj, Borovo (<i>Gradac</i>), Sotin, Ilok	rekognosciranje	I. Kukuljević
1876.	Batina	slučajni nalaz	nije dokumentirano
1876.	Popovac	rekognosciranje	J. Brüstle
1879.	Osijek, Aljmaš, Erdut, Dalj	rekognosciranje	W. Kubitschek, E. Loewy
1879.	Osijek, Dalj, Vukovar, Sotin, Ilok	rekognosciranje	J. Brunšmid, W. Kubitschek
oko 1880.	Kamenac	iskopavanje	R. Fröhlich
1888.	Batina	rekognosciranje	R. Fröhlich
1891.	Sotin	iskopavanje	J. Brunšmid
prije 1897.	Mohač–Popovac, Batina	rekognosciranje	F. Várady
oko 1900.	Sotin, Šarengrad, <i>Veliko Renovo</i> , Ilok (<i>Turska Skela</i>)	rekognosciranje	J. Brunšmid
oko 1900.	Šarengrad	iskopavanje	K. Arsenić
1906.	Osijek	iskopavanje	V. Hoffiller
1907.	Osijek	iskopavanje	V. Hoffiller
1911.–1912.	Sotin, Dalj	rekognosciranje	V. Hoffiller
prije 1914.	Osijek, Nemetin, Dalj	rekognosciranje	R. Franjetić
1916.	Sotin	iskopavanje	nije navedeno
1941.	Zmajevac, Branjin Vrh, Suza, Karanac	rekognosciranje	J. Dombay
1941.	Kamenac	iskopavanje	J. Dombay
1943.	Batina, Zmajevac, Kneževi Vinogradi	rekognosciranje	J. Dombay
1943.	Zmajevac	iskopavanje	J. Dombay
1949.	Zmajevac	rekognosciranje	D. Pinterović
1951.	Batina	rekognosciranje	D. Pinterović
1951.	Bilje–Osijek (prometnica)	rekognosciranje	K. Firingner
1954.	Batina, Zmajevac, <i>Dragojlov brijeg</i> , Grabovac	rekognosciranje	D. Pinterović
1954.	Zmajevac	rekognosciranje	Z. Vinski
1954.	Osijek (rimski most)	rekognosciranje	K. Firingner
prije 1955.	Lug, Zmajevac, Karanac, Kopačevo	rekognosciranje	I. Degmedžić
1955.	Ilok	iskopavanje	M. Klajn
1956.	Ilok	iskopavanje	M. Klajn
1957.	<i>Dragojlov brijeg</i> , Dalj	rekognosciranje	M. Bulat
1958.	Batina, Zmajevac, Popovac	rekognosciranje	M. Bulat
1961.	Bilje–Osijek (prometnica), Daljska planina, Dalj	rekognosciranje	M. Bulat
1962.	Batina, Zmajevac, Nemetin, Erdut	rekognosciranje	M. Bulat
1963.	Branjin Vrh, Kamenac, Dalj	rekognosciranje	M. Bulat
1964.	Grabovac, Ilok (<i>Vodena glava</i>)	rekognosciranje	M. Bulat
1964.	Sotin i okolica	rekognosciranje	A. Dorn, M. Bulat
1965.	Zmajevac	iskopavanje	nije navedeno
1965.	Batina, Popovac, Karanac, Mitrovac, <i>Sarkanj</i> , <i>Halica</i> , Kopačevo, <i>Čerine</i>	rekognosciranje	M. Bulat
1966.	Dalj	iskopavanje	M. Bulat

1967.	Sotin	iskopavanje	A. Dorn
1968.	Zmajevac	iskopavanje	D. Pinterović
1969.	Močari, Sarvaš, Erdut, Borovo	rekognosciranje	M. Bulat
1962.–1969.	Bilje (prometnica)	rekognosciranje	K. Minichreiter
1970.	Popovac	rekognosciranje	M. Bulat
1970.	Batina	iskopavanje	D. Pinterović
1971.	Borovo, Sotin, Trojstvo	rekognosciranje	A. Dorn, K. Minichreiter
1971.	Osijek (prilaz rimskom mostu)	iskopavanje	M. Bulat
1971.	Kozarac	rekognosciranje	M. Bulat
1971.	Batina	iskopavanje	D. Pinterović
1972.	Batina	iskopavanje	D. Pinterović
1972.	Batina, Popovac, Podravlje, Dalj	rekognosciranje	M. Bulat
1974.	Dalj	iskopavanje	M. Bulat
1974.	Sotin	iskopavanje	A. Dorn
1976.	Batina	iskopavanje	Z. Bojčić
1976.	Batina	iskopavanje	K. Minichreiter
1976.	Kopačevo	iskopavanje	M. Bulat
1976.	Sotin	iskopavanje	A. Dorn?
1977.	Dalj	iskopavanje	M. Bulat
1977.	Batina	rekognosciranje	Z. Bojčić/M. Bulat
1977.	Batina	iskopavanje	Z. Bojčić
1978.	Dalj	iskopavanje	M. Bulat
1981.	Batina, Zmajevac, Sarvaš, Dalj (<i>Marinovci</i>)	rekognosciranje	M. Bulat
1981.	Ilok	iskopavanje	M. Batorović
1983.	Sotin	iskopavanje	nije navedeno
1983.	Bilje–Osijek (prometnica), Osijek (rimski most)	rekognosciranje	M. Bulat
1983.	Kopačevo	iskopavanje	K. Minichreiter
1984.	Popovac, Kamenac, <i>Dragojlov brijeg</i> , Grabovac, Lug, Kopačevo	rekognosciranje	K. Minichreiter
1987.	<i>Dragojlov brijeg</i> , Lug	iskopavanje	M. Bulat
1988.	Popovac, Bilje	rekognosciranje	K. Minichreiter

II. III. Arheološka istraživanja uz negdašnje rimsko pogranično područje u Hrvatskoj (1991.–2016.)

Povijesno gledajući, uz nacionalni se dio negdašnjega rimskog pograničnog područja na osnovi tipoloških analiza nalaza pronađenih terenskim pregledima te slučajno otkrivenih artefakata dugo određivalo pravac širenja, vrijeme propasti i glavne građevinske faze podunavskih nalazišta. Mnogi se zaključci o tragovima koje je u tom kraju *ostavila* rimska vojska dandanas izvode posredno, studirajući predmete kao što su natpisi⁴⁰⁸, diplome,⁴⁰⁹

⁴⁰⁸ Pinterović 1978., 104.

⁴⁰⁹ U diplomama se nije navodilo sve rimske pomoćne postrojbe, nego one koje su u trenutku njihova izdavanja otpustile vojnike iz službe (Lőrincz 2003., 28). Takvi predmeti stoga nisu od pomoći pri određivanju broja kastela na određenom području (Eadie 1977., 216).

opekarski proizvodi s pečatom⁴¹⁰ i drugi. S istraživanjem cjelovitih lokaliteta uz limes u Hrvatskoj pak donedavno nije ni bilo započeto.

Za Domovinskoga rata (1991.–1995.) i poratnog razdoblja arheološka istraživanja u Baranji, Slavoniji i Srijemu nisu bila obavljena. Prema kazivanju arheologa Jovana Koledina iz *Muzeja Vojvodine* u Novom Sadu, a koji je početkom devedesetih godina 20. st. na tada – od srpskih paravojskih jedinica – okupiranome području istočne Slavonije bio zaposlenik GMVu-a, u okolici je Vukovara, dok su se ovi bavili iskopavanjem rovova, on „pazio na moguće arheološke nalaze”. Srbijanska je znanstvenica Olga Brukner 1995. objavila rimske keramičke posude koje su slučajno pronađene na Vučedolu (1.–3. st.) i u Sotinu (1.–3. st.)⁴¹¹. Nije navela išta o tome kad su te posude otkrivene i kako su dospjele u navedenu državu.

Prvi se podatak o arheološkim predmetima iz rimskoga doba poslije mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja odnosi na Zmajevac. U tom su mjestu, s obzirom na to da se ondje iza suvremenih kućanstava 1998. urušio podrum ukopan u Bansko brdo, žitelji primijetili ostatke grobnica. Premda je Jasna Šimić, tada kustos arheolog MSO-a, navela da je tom prilikom otkrivena dotad nepoznata rimska nekropola,⁴¹² jedan su od areala toga grobljanskog kompleksa, kako je već bilo navedeno, još 1943. istražili arheolozi iz Pečuha.⁴¹³ Isto tako, rimski su grobovi nedaleko odande bili dokumentirani i oko 1965. te 1968. g.⁴¹⁴ Danas je to nalazište poznato pod nazivom *Mocsolás*. Sustavna se arheološka iskopavanja tamo, pod vodstvom Slavice Filipović iz MSO-a, započelo provoditi 1999. g.⁴¹⁵

Godine 2000. u Sotinu je bila pronađena jedna zidana rimska grobnica,⁴¹⁶ a u Iloku, kako je to pri iskopavanju rova za plinovod dokumentirao M. Bulat, rimske vodovodne cijevi.⁴¹⁷ Na *Gornjem gradu* je tamo tada otkrivena i nadgrobna ploča veterana, bivšeg centuriona *cohortis I Lusitanorum*, Marka Aurelija Serena (*Marcus Aurelius Serenus*) i njegove supruge Klaudije Maksimile (*Claudia Maximilla*).⁴¹⁸ Arheološkim istraživanjima koja je 2001.–2003. ondje vodio Željko Tomičić iz Instituta za arheologiju (IARH) obuhvaćen bio sjeverni perimetar kasnosrednjovjekovnoga dvora knezova Iločkih (dvorac Odescalchi) pri čem je otkriven jedan ranorimski grob.⁴¹⁹ Kako je on to sâm naveo, „osobno arheološko rekognosciranje” u Sotinu

---

⁴¹⁰ Szilágy 1933.; Ilkić 2005., 19–54.

⁴¹¹ Брукнер 1995., 57, 74.

⁴¹² Šimić 1998., 55, 56.

⁴¹³ Dombay 1943.a, (JPM); Pinterović 1954.a, 170.

⁴¹⁴ Pinterović 1969., 58, 59; Minichreiter 1987., 90, 136.

⁴¹⁵ Filipović 1999., (KOS, D-1865).

⁴¹⁶ Hutinec 2010., 10.

⁴¹⁷ Bulat 2004., 51.

⁴¹⁸ Batorović 2000., 5; Rendić-Miočević 2009., 83, 84.

⁴¹⁹ Dizdar et al. 2003., 57–77; Jelinčić 2003., 79–88; Tomičić et al. 2005., 9–13.

od početka osamdesetih godina 20. st. provodi arheolog Filozofskog fakulteta u Zadru (FFZd) M. Ilkić. On je u (svojemu) doktorskome radu o Sotinu i okolici 2003. obradio takvim postupcima prikupljeni arheološki materijal.⁴²⁰ Na *Várhegyju* su u Zmajevcu pak navedene godine bila obavljena istraživanja koja je georadarskom metodom i metodom geoelektričnog otpora napravio B. Mušič.⁴²¹ H. Göricke-Lukić je, obavljajući arheološki nadzor u Kopačevu, 2004. zabilježila da su za rekonstrukcije Crkvene ulice bili „otkriveni nasuti recentni temelji prijašnje makadamske ceste”, ne i ostatci iz rimskoga doba.⁴²² Te su godine i na prostoru već spomenutoga sjevernog perimetra dvora knezova Iločkih u Iloku bile pronađene kasnoantičke jame s novcem, keramikom, staklom, opekama i tegulama.⁴²³ Godine je 2004. M. Sanader s Katedre za antičku provincijalnu i ranokršćansku arheologiju pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu bila inicijator ponovnog buđenja zanimanja za limes u Hrvatskoj.⁴²⁴ Stoga je i dio tamošnjih lokaliteta onomad fotografiran iz zraka infra-crvenom kamerom (Geofoto d. o. o.).⁴²⁵ Spomenuta je profesorica zauzela mišljenje da u Baranji, Slavoniji i Srijemu nije prikladno govoriti o trima, nego o dvama pojasevima rimskih vojnih nalazišta. Jednom neposredno uz dunavsku obalu i drugom koji se odnosi na zaleđe te obale.⁴²⁶ Istraživanjem su ispred središnje dvorane sjevernog krila dvora knezova Iločkih 2005. bili pronađeni ulomci keramičkih posuda, balzamariji i svjetiljke iz rimskoga doba,⁴²⁷ a 2006. u dvorištu toga objekta dijelovi arhitekture napravljeni od sredine 3. do kraja 4. st., te pet ranorimskih grobova.⁴²⁸ Na tom je mjestu, prema tumačenjima Ž. Tomičića i M. Dizdara, u prvoj trećini 1. st. bila „istočna nekropola (*Cuccii*) s pokopanim istaknutim pripadnicima autohtone zajednice i rimskih auksilijara autohtonog porijekla.”⁴²⁹

Pod vodstvom su K. Minichreiter, u to doba znanstvene savjetnice IARH-a, 2006. na trasi izgradnje ceste Ilok–Lipovac (Iločka transverzala) Mate Batorović, tada ravnatelj MGI-ja i arheologinja Katarina Botić obavili terenski pregled. Površinski su ostatci rimske pogranične prometnice tom prilikom bili primijećeni na sjevernim parcelama zemljišta *Orašje*, položaju

---

⁴²⁰ Ilkić 2003.

⁴²¹ Izvještaj o geofizičkim istraživanjima u Zmajevcu iz 2003. pri KOS-u ne postoji. B. Mušiču sam zahvalan na ustupljenim rezultatima tih istraživanja koji će biti opisani u poglavlju o kasnorimskoj vojnoj zoni uz Dunav na hrvatskome tlu.

⁴²² Göricke-Lukić 2004., (KOS, D-965).

⁴²³ Tomičić et al. 2005., 9–13.

⁴²⁴ Sanader 2008., 73, 75.

⁴²⁵ Od dvadeset tom prilikom iz zraka snimljenih mjesta, kojih posjed dugujem M. Sanader, nalazišta su za koja se pritom pretpostavilo da su u vezi s rimskom vojskom u devet slučajeva fotografirana ili nedovoljno precizno ili uopće nisu u pitanju lokaliteti uz negdašnju rimsku carsku granicu. O kojim je nalazištima riječ bit će razvidno iz Poglavlja III. i IV.

⁴²⁶ Sanader 2003.a, 463.

⁴²⁷ Tomičić et al. 2006., 9–12.

⁴²⁸ Tomičić et al. 2007., 12, 14, 15, Sl. 6, 7.

⁴²⁹ Tomičić, Dizdar 2007., 39, 40.

Ciglana jugozapadno od Iloka, zapadno od zemljišta *Sridelj* i u polju *Molovinski put* jugoistočno od Šarengrada. Osim toga, na oranicama su *Sridelja* tada pronađeni i dijelovi rimskog vodovoda koje su dionici toga istraživanja povezali s onim otkrivenim na zemljištu *Karagača* na jugu Iloka.⁴³⁰ Zaštitno je arheološko iskopavanje na trasi plinovoda Belišće–Osijek 2006. napravio i Goran Skelac (Geoarheo d. o. o.) pri čem su, između Osijeka i Bilja, bili istraženi ostatci „znatno uništene rimske (podunavske) prometnice.”⁴³¹ Pod ravnanjem su Ž. Tomičića zaštitna arheološko-konzervatorska istraživanja u 2007. g. bila usmjerena na zapadno dvorište dvora knezova Iločkih. Iz rimskoga su doba pritom bile pronađene jame, kanali i ukopi temelja objekata iz 3.–4. st.⁴³² U osječkom je *Donjem gradu* S. Filipović na položaju *Obrtnička škola* zaštitnim arheološkim iskopavanjem u godini o kojoj je riječ dokumentirala tri „kanala” i arheološke nalaze koji datiraju od polovine 1. st. pa nadalje,⁴³³ a kojih je dio izgledno dovesti u vezu s rimskom vojskom.⁴³⁴

Poslije je Uredbe Vlade Republike Hrvatske o osnivanju Arheološkog muzeja Osijek (AMO),⁴³⁵ pod vodstvom T. Hršaka, u Baranji bilo započeto s terenskim pregledom financiranim sredstvima programa Ministarstva kulture Republike Hrvatske (MKRH) „Arheološka baština Baranje”.⁴³⁶ Godine 2008. tim je povodom obideno područje između ruba dunavske lesne grede i prometnice Batina–Zmajevac. Na *Srednom* su u Batini i *Kigyosi Hegyju* u Zmajevcu tada bili locirani ostatci mogućih rimskih nekropola, a položaj *Zmajevac-Grovišće* doveden u vezu s (rimskom) promatračnicom. Ostatci su iz toga doba, uz rub istočnog dijela Banskoga brda, pritom bili dokumentirani i na položaju *Papszer*. Budući da rimska prometnica onomad nije bila pronađena, pretpostavljeno je da je podignuta zapadnije od opisanog pregleda. Arheološka su nalazišta iz različitih doba, kako je to tada bilo uočeno, smještena na visokoj lesnoj zaravni Banskoga brda, između surduka koji su bili upotrebljavani kao putovi koji su vodili ka Dunavu.⁴³⁷ Osim toga, 2008. je bio obavljen i terenski pregled područja Sotina. To je rekognosciranje, sjeverno od ceste Vukovar–Ilok, bilo napravljeno pod vodstvom Darie Ložnjak Dizdar iz IARH-a. Rimski je materijal tom prilikom bio dokumentiran na sljedećim položajima: *Popovo brdo*, *Vručak*, *Ilkićev vinograd* i *Srednje*

---

⁴³⁰ Minichreiter 2007., 89–92, K. 1.

⁴³¹ Skelac, Vodička 2006., 29, 30.

⁴³² Tomičić et al. 2008., 7–22.

⁴³³ Filipović 2007., 17, 18. O arheološkom iskopavanju na položaju *Obrtnička škola* u Osijeku je objavljen tek kratak izvještaj. Izvještaj s toga istraživanja u KOS-u ožujka 2017. nije pronađen.

⁴³⁴ Arheolozi Tomislav Pušić i Ozren Novaković, koji su pri iskopavanju položaja *Obrtnička škola* bili dio stručnoga tima, smatraju da su tamošnje rimske instalacije (kanali) ustvari presjeci opkopa vojnog logora.

⁴³⁵ <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/288612.html> (14. 2. 2013.).

⁴³⁶ MKRH 2009.a, (KOS, D-151).

⁴³⁷ Bojčić et al. 2009., 125–128, Sl. 1.

Polje (Didi Perina bašta).⁴³⁸ Na *Šmitovcu* i *Česti* kod Iloka, te *Kukavcu* i *Molovinskom putu* kod Šarengrada su evidentirani i ostatci poprečnih prijelaza preko surduka nalik na „rampe” (vijadukte) koji možda potječu iz rimskoga doba. U općinama Ilok, Lovas i Tovarnik je onomad bio običen rub visoke lesne grede, zaleđe dunavske obale (1–3 km) između Iloka i Šarengrada – gdje su rimska nalazišta locirana na udaljenosti od oko 2–3 km od te rijeke – te kraj između naselja Lovas i Tovarnik. Premda pravac rimske podunavske prometnice pritom nije bilo moguće potvrditi, pretpostavljeno je da na isti ukazuje znatan broj ulomaka keramike, opeka i cijevi. Na *Sridelju* su tim terenskim pregledom bili reambulirani i ostatci rimskoga vodovoda (ulomci keramičkih cijevi).⁴³⁹

S obzirom na to da su, primjerice, zaključci Jörga Fassbindera iz *Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege* o tome da su geofizička istraživanja osnova za detaljno planiranje budućih aktivnosti na arheološkim lokalitetima⁴⁴⁰ sukladni deklaraciji usvojenoj na sastanku Bratislavske skupine u Beču 2008. g. – u toj je deklaraciji navedeno da bilo koji dio granice Rimskoga Carstva može biti uvršten u UNESCO-ov popis svjetske baštine dokumentira li ga se na navedeni način – i u hrvatskom je Podunavlju autor ovih redaka stoga naglasak odlučio staviti upravo na tu vrstu istraživanja, a kako bi se čim prije odredilo što preciznije dimenzije lokaliteta koje je tamo izgradila rimska vojska. Kruno Zubčić iz Odjela za podvodnu arheologiju Hrvatskog restauratorskog zavoda je pak 2008. projektima MKRH-a „Unutrašnje vode” i 2009. „Osijek - antički ostaci plovnog puta Drava – Dunav” vodio podvodna arheološka istraživanja na mjestu rimskoga mosta u Osijeku sonarom⁴⁴¹. Terenskim je pregledom uz rub uzdignute lesne grede od Batine do Suze tada evidentirano da su rimska naselja ondje bila izgrađena 2–3 km od toga ruba.⁴⁴² A kad je 2009. zaštićenim arheološkim lokalitetima na *Srednom* i *Gradcu* u Batini bio postavljan vodovod, Domagoj Dujmić je tamo obavio stručni arheološki nadzor.⁴⁴³ U okviru je projekta „Razvoj i mobilnost protopovijesnih zajednica” pri Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa (MZOŠ) kojega je nositelj bio IARH – u suradnji s GMVu-om i Odsjekom za arheologiju FFZd-a – 2008. i 2009., pod vodstvom D. Ložnjak Dizdar, bio napravljen terenski pregled područja Sotina.⁴⁴⁴ Na položaju je *Jaroši* tamo stoga bilo obavljeno i probno arheološko iskopavanje pri čem su pronađeni

---

⁴³⁸ Ložnjak Dizdar et al. 2009., 122–124.

⁴³⁹ Dizdar, Ložnjak Dizdar 2009., 117–121, Sl. 3, 4.

⁴⁴⁰ Fassbinder 2008., 155, 170.

⁴⁴¹ Zubčić 2009., 44, 45; Zubčić 2010., 35–37.

⁴⁴² Bojčić et al. 2010., 80–87.

⁴⁴³ Dujmić 2009., (KOS, D-151).

⁴⁴⁴ Ložnjak Dizdar 2010., 20, bilj. 1; Ložnjak Dizdar et al. 2010., 77.

ostatci 29 rimskih paljevinskih i kosturnih grobova.⁴⁴⁵ Arheološka su iskopavanja na tom mjestu bila nastavljena i 2010. g. Tada je ondje, jugoistočno od kastela *Cornacum*, otkriven periferni dio rimskoga naselja, te – u obliku slova W – dio opkopa drugog po redu dokumentiranog rimskog vojnog logora u Sotinu.⁴⁴⁶ U Batini je na *Srednom* 2010. bilo otkriveno 14 paljevinskih i kosturnih grobova, nekoliko presjeka širokih i dubokih kanala („jaraka”), te dva – u obliku slova V – dijela opkopa rimskoga kastela.⁴⁴⁷ Iste su godine i na mjestu vojnog logora *Ad Militare* na tamošnjem *Gradcu* bila obavljena geofizička istraživanja. Tim je postupkom konačno i u praktičnome smislu započeto s dokumentiranjem stanja, očuvanosti, tipologiziranjem i znanstvenim određivanjem površina i tlocrta rimskih fortifikacija uz nacionalni dio rimske carske granice. Spomenuta su istraživanja bila financirana sredstvima UNESCO-ova BRESCE-ova (*Regional Bureau for Science and Culture in Europe*) ureda iz Venecije koja su hrvatskoj strani (AMO-u ih je prosljedilo MKRH) dodijeljena zahvaljujući Mechtild Rössler i M. Sanader. Rezultatima je tih istraživanja, koja je vodio Igor Vukmanić, a napravio B. Mušič, dokazano postojanje prvih cjelovitih tlocrta građevina s pouzdano određenom vojnom namjenom uz nekadašnje pogranično područje provincije Panonije i Rimskoga Carstva u Hrvatskoj.⁴⁴⁸ Pri postavljanju je javne rasvjete u Kopačevu u godini o kojoj je riječ arheološki nadzor obavio D. Dujmić,⁴⁴⁹ a na obavljanje nezakonitih radova pri izgradnji podrumske prostorije sjeverno od Reformirane kršćanske crkve u Lugu slučajno naišao I. Vukmanić.⁴⁵⁰ Arheološkim je iskopavanjem u Sotinu 2011. bilo pokušano locirati južni obrambeni opkop rimskoga, već spomenutog, navodno privremenog vojnog logora. Istočno je od *Popina brda* na tamošnjem *Gradcu* tada bilo pronađeno 6 rimskih grobova.⁴⁵¹ Arheološki je nadzor na pravcu distribucijskog plinovoda kroz Kopačevo⁴⁵² i Popovac te godine napravio I. Vukmanić.⁴⁵³ Isti je kustos tada i na mjestu rimskoga mosta uz lijevu obalu Drave u Podravlju organizirao dokumentirati trenutačno stanje toga objekta. Evidentirano je pritom izmjerio i nacrtao Dalibor Radman.

---

⁴⁴⁵ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2010., 32, 33.

⁴⁴⁶ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2011., 9, 10, Sl. 1, 2.

⁴⁴⁷ Bojčić et al. 2011., 16–18.

⁴⁴⁸ Mušič, Vukmanić 2011., 7–9; Vukmanić 2013., 549–553; Vukmanić, Mušič 2015., 870–879.

⁴⁴⁹ Dujmić 2010., (KOS, D-965).

⁴⁵⁰ Vukmanić 2010.a, (KOS, D-1004).

⁴⁵¹ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012., 9–13.

⁴⁵² Vukmanić 2011.b, (KOS, D-965).

⁴⁵³ Vukmanić 2011.c, (KOS, D-156).

Iako je odluka MKRH-a još 2005. bila lokalitete uz limes u Hrvatskoj uvrstiti u pristupnu listu UNESCO-ove svjetske kulturne baštine,⁴⁵⁴ financijska su sredstva za istraživanja toga spomenika prvi put – pod okriljem programa Arheološke baštine nevedenog ministarstva „Beli Manastir, Batina, Rimski limes u Hrvatskoj” – bila uložena 2012. g., i to po aplikaciji koju je napravio autor ovih redaka. U Batini je tada, na mjestu kastela za koji se vjeruje da je u rimsko doba nosio naziv *Ad Militare*, bilo nastavljeno geofizičko istraživanje započeto 2010. g.⁴⁵⁵ Nakon što je 2012. AMO pripojen MSO-u,⁴⁵⁶ na *Srednom* je ondje iskopavanjem pod okriljem programa „Arheološka baština Baranje” bio pronađen jarak u obliku izduženog slova V. Voditelj toga istraživanja pretpostavlja da je riječ o dijelu opkopa (još jednog) rimskog vojnog logora iz 1./2. st. u koji su u seversko doba bili ukopani paljevinski grobovi s ogorjelim stranama (*busta*).⁴⁵⁷ Godine 2012. po posljednji su put dosad bila poduzeta arheološka iskopavanja na nekropoli *Mocsolás* u Zmajevcu.⁴⁵⁸ U kontinuitetu su ta istraživanja tamo bila obavljana u deset kampanja, 1999.⁴⁵⁹–2008. g.⁴⁶⁰ Jednako tako, 2012. je publicirano i trenutno posljednje veće djelo u kojem se skupina autora bavila proučavanjem hrvatskoga dijela Panonije. Taj je posao napravljen kao rezultat projekta „Romanizacija i kristijanizacija hrvatskog dijela rimske južne Panonije” (2007.–2011.).⁴⁶¹ Antičke je literarne izvore iz doba prije Markomanskih ratova u citiranome radu objedinila Alka Domić Kunić,⁴⁶² a od Markomanskih ratova do 6. st. Mirko Sardelić.⁴⁶³ Analizirati se pak ulogu numizmatičkih nalaza koji datiraju do potkraj 2. st. a koji su pohranjeni u AMZ-u tom prigodom prihvatio numizmatičar navedenog muzeja Tomislav Bilić⁴⁶⁴ dok je analizu rimskoga, tamo pohranjenog, novca iz ere 193.–423. g. napravio drugi numizmatičar AMZ-a, Miroslav Nađ. Valja napomenuti da je sav novac koji je bio predmetom toga proučavanja pronađen južno od Drave. Zaključak je posljednje spomenutog arheologa bio da je veći broj primjeraka novca iz kovnice *Viminacium* u Meziji polovinom 3. st. bio u vezi s vojnom prisutnošću uz limes na hrvatskome tlu.⁴⁶⁵ U istoj je ediciji i Tino Leleković iz Hrvatske akademije znanosti i

---

⁴⁵⁴ <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/2014/> (3. 12. 2014.).

⁴⁵⁵ Vukmanić 2016., 275–278.

⁴⁵⁶ http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2012_04_39_1003.html (21. 3. 2013.).

⁴⁵⁷ Hršak et al. 2013., 15–18.

⁴⁵⁸ Filipović 2012., (KOS, D-1865).

⁴⁵⁹ Filipović 1999., (KOS, D-1865).

⁴⁶⁰ Filipović 2008., (KOS, D-1865).

⁴⁶¹ Migotti 2012.

⁴⁶² Domić Kunić 2012., 29–69.

⁴⁶³ Sardelić 2012., 71–92. U citiranom se članku zemljovid s označenim lokalitetima ne podudara s tekstualnim dijelom istog. I dok se u tekstu mjesto Vardarac opisuje kao rimski *Donatiana*, a Lug *Albanum*, iz priložene je karte razvidno da su *Donatiana* (ispravno) označene sjeverno od *Albani* [Sardelić 2012., 72 (Sl. 1), 78].

⁴⁶⁴ Bilić 2012., 371 (bilj. 219), 381–383.

⁴⁶⁵ Nađ 2012., 392–398.

umjetnosti (HAZU) obradio rimske nekropole navevši da dotad poznati broj grobova uz negdašnje rimsko pogranično područje u hrvatskome dijelu Panonije iznosi 1093 (Osijek, Ilok, Dalj, *Mocsolás*).⁴⁶⁶ Tom je broju, metodologijom koju je primijenio, do 2012. trebalo pridodati još grobove koji su prije 1. svjetskog rata bili pronađeni u Batini (2), za 2. svjetskog rata u Kamencu (6) i Zmajevcu (53), a poslije toga i u Tompojevcima (1). Podatak da je u Lugu ili Kopačevu bilo pronađeno 26 grobnih mjesta iz rimskoga doba nije pouzdan (Poglavlje IV.). U Sotinu su u godini o kojoj je riječ bila nastavljena arheološka istraživanja na položajima *Srednje polje-Vašarište*, *Selo-Vupik* i *Vupik d. o. o.* Uz prometnice su u istočnome dijelu tamošnjega rimskoga naselja pritom otkrivene jame i kanali. Arheološka je istraživanja otad, uz MZOŠ, ondje otpočelo financirati i MKRH.⁴⁶⁷ Zahvaljujući je Ljubisavu Lukoviću, nekadašnjem ravnatelju osnovne škole u Kneževim Vinogradima, između Kneževih Vinograda i Jasenovca zapadno od Crvene ćuprije, 2012. otkriven dotad nepoznati lokalitet uz limes. Autor je ovih redaka tamo, na položaju *Oranica Ciglana*, evidentirao presjek opkopa neke vojne instalacije. Osim toga, u spomenutoj su godini na zahtjev I. Vukmanića financijskim sredstvima iz programa MKRH-a „Rimski limes u Hrvatskoj” na *Dragojlovom brijegu* bila provedena geofizička istraživanja. Obavio ih je B. Mušič sa suradnicima. Interpretacijom rezultata tih istraživanja su definirani tip i površina tamošnje rimske fortifikacije [170 x 130 m (2.2 ha)]⁴⁶⁸.

Godina je 2013. po broju arheoloških istraživanja bila dosad najuspješnija uz limes u Hrvatskoj. Crpeći sredstva iz tada prepristupnog fonda EU-a *South East Europe – Danube Limes Brand (SEE – DLB)*, na dvama je mjestima u Batini (*Ad Militare*, *vinograd Zelember*) u navedeno doba bila provedena treća po redu kampanja geofizičkih istraživanja. Inicijator i izvoditelj tih istraživanja su bili isti kao i u prethodnim sezonama.⁴⁶⁹ Na mjestu je *vinograda Zelember* (danas oranica),⁴⁷⁰ na najistočnijem obronku *Gradca* (prije je i taj položaj bio poznat kao *Sredno*), u Batini I. Vukmanić programom MKRH-a „Baranja, Dunavski limes u Hrvatskoj” proveo arheološko iskopavanje otkrivši ondje velik broj tegula s krova neke rimske građevine. Taj je kustos MSO-a i na položaju *Oranica Ciglana* onomad iskopao ugaoni dio *fossae*, godinu prije toga evidentiranog rimskoga vojnog objekta,⁴⁷¹ a na pravcu distribucijskog plinovoda u Zmajevcu, zapadno od *Várhegyja*, notirao ostatke iz rimskoga

⁴⁶⁶ Leleković 2012., 315–317, T. I.

⁴⁶⁷ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2013., 8–11.

⁴⁶⁸ Vukmanić 2013.a, (KOS, D-151; D-152).

⁴⁶⁹ Mušič 2013., (KOS, D-151); Mušič et al. 2013., 106–109. Pomoć su pri geofizičkom istraživanju u hrvatskom Podunavlju B. Mušiču 2010. bili Igor Medarič, Matjaž Mori i Uroš Kirn; 2012. I. Medarič, U. Kirn i Eline Nas, a 2013. I. Medarič, M. Mori i Filip Matijević.

⁴⁷⁰ Bulat 1962., 365–367.

⁴⁷¹ Vukmanić 2014.p, (KOS, D-151; D-1004).

doba.⁴⁷² Na pravcu je distribucijskog plinovoda kroz Lug pak autor ovih redaka (te godine) obavio stručni arheološki nadzor⁴⁷³ te zaštitno arheološko iskopavanje. Tom su prilikom tamo bili otkriveni djelomično uništeni ostatci rimskoga stambenog i grobnog kompleksa iz 4. st.⁴⁷⁴ Osim toga, pod okriljem je navedenog programa I. Vukmanić u Lugu 2013. vodio geofizička istraživanja koja je napravio B. Mušič detektiravši pritom mali broj ostataka iz rimskoga doba.⁴⁷⁵ U godini je o kojoj je riječ terenskim pregledom i na pravcu lateralnog kanala za navodnjavanje „Bojana” na položaju *Prosina* kod Kneževih Vinograda pod vodstvom autora ovoga doktorskog rada dokumentiran još jedan mogući dio opkopa dotad neevidentirane rimske vojne instalacije.⁴⁷⁶ Oko 770 m⁴⁷⁷ južno od kastela *Ad Militare*, pod ravnanjem T. Hršaka, je istražen dio presjeka opkopa rimskoga vojnog logora otkrivenog 2010. te 6 paljevinskih grobova.⁴⁷⁸ Jednako tako, u 2013. su godini završeni terenski pregled i arheološki nadzor koje je od 2011. pri rekonstrukciji državne ceste D-212 Kneževi Vinogradi–Zmajevac u dužini od oko 6.8 km vodila D. Ložnjak Dizdar. U objavljenome je izvještaju o rezultatima toga nadzora pogrešno navedeno da se na ulazu u Zmajevac – jer je zapravo riječ o mjestu Suza – u profilu ruba lesnog grebena zapadno od ceste moglo vidjeti zapunu opkopa V-presjeka mogućega privremenog rimskog vojnog logora.⁴⁷⁹ D. Ložnjak Dizdar je 2013. vodila i terenski pregled područja zapadno te istočno od Sotina, na prostoru između Dunava i ceste Vukovar–Ilok, u općinama Sotin i Opatovac. Tim je rekognosciranjem bila obuhvaćena zona uz rub, surducima ispresijecane, visoke lesne zaravni uz koju se – kao u Baranji – nalaze arheološki lokaliteti. Pretpostavila je da rimski nalazi, premda rijetki, na položajima *Sotin-Trojstvo*, *Sotin Jakobovac zapad*, *Sotin Jaroši*, *Sotin Kalinski put jugozapadni rub sela*, *Sotin Dunavska ulica*, *Sotin-Srednje polje/Vašarište*, *Sotin-Plandište zapad*, *Sotin Trstenik*, *Opatovac Trščanik zapad*, *Opatovac Sokolovac Istok* i *Opatovac Šanac istok* upućuju na postojanje promatračnica.⁴⁸⁰ Nastavno na prošlogodišnja iskopavanja, u Sotinu su tada bili otkriveni i vjerojatni ostatci rimskih prometnica.⁴⁸¹ U nekim je županijama u Hrvatskoj, kako bi se legaliziralo tamošnje bespravno podignute objekte, prema nalogima nadležnih konzervatorskih odjela 2013. još započeto s manjim sondažnim iskopavanjima na

---

⁴⁷² Vukmanić 2014.b, (KOS, D-1865).

⁴⁷³ Vukmanić 2013.g, (KOS, D-1004).

⁴⁷⁴ Vukmanić 2013.h, (KOS, D-1004).

⁴⁷⁵ Vukmanić 2014.p, (KOS, D-151; D-1004).

⁴⁷⁶ Vukmanić 2013.j, (KOS, D-Arheologija - općine).

⁴⁷⁷ Navedena je dužina izmjerena na web-stranici www.arkod.hr (31. 3. 2011.).

⁴⁷⁸ Hršak et al. 2014., 14–20.

⁴⁷⁹ Ložnjak Dizdar, Dizdar 2014., 21–24.

⁴⁸⁰ Ložnjak Dizdar et al. 2014., 159–163, Sl.1, 2.

⁴⁸¹ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2014., 9–13.

katastarskim česticama koje se nalaze u zaštićenim arheološkim zonama. Brojna su takva iskopavanja u Osječko-baranjskoj županiji u sondama koje su – ako izričito u Poglavljima III. ili IV. neće biti navedeno drugačije – bile dimenzija 2 x 2 m otad provedena u Batini, Lugu, Kopačevu, Osijeku i Dalju. Bitno je manji broj takvih postupaka proveden u Vukovarsko-srijemskoj županiji, u Sotinu i Iloku. Ta su iskopavanja, s obzirom na to da su i dalje u tijeku te da ih je napravljen velik broj opisana u poglavljima koja se odnose na pojedinačne rimske pogranične vojne lokalitete. Ponajviše ih u podunavlju obavljaju djelatnici tamošnjega nacionalnog (MSO) i gradskih muzeja (GMVu, MGI).

Pod okriljem su programa Arheološke baštine MKRH-a „Baranja, Dunavski limes u Hrvatskoj” geofizička istraživanja koja je vodio I. Vukmanić 2014. g. u Kamencu obavili suradnici B. Mušiča. Rezultatima se tih mjerenja pokazalo da dokaza za to da je u pitanju nalazište vojnog karaktera – nema.⁴⁸² Probna su arheološka iskopavanja tada napravljena i na položaju *Oranica Ciglana* kod Crvene ćuprije,⁴⁸³ a terenski pregled na pravcu provođenja kabela uz lateralni kanal Zmajevac–Kneževi Vinogradi. Tim su istraživanjima, kojima je također ravnao I. Vukmanić, istočno uz mjesto *Oranica Ciglana* otkriveni bili rimski građevinski ostatci.⁴⁸⁴ T. Hršak na *Srednom* u Batini u godini o kojoj je riječ pronalazi tri rimska paljevinska groba,⁴⁸⁵ a jednaki broj i tip grobova on ondje otkriva i 2015. g.⁴⁸⁶ Terenski su pregled, uz potporu MKRH-a, fotografirajući podunavlje iz zraka u to doba započeli Bartul Šiljeg i Hrvoje Kalafatić iz IARH-a. Premda je naglasak taj dvojac stavio na dokumentiranje prapovijesnih lokaliteta uočili su i neke rimske.⁴⁸⁷ Te su godine i pod okriljem programskog plana Hrvatske zaklade za znanost projekta *Between the Danube and the Mediteranean. Exploring the role of Roman military in the mobility of people and goods in Croatia during the Roman Era (RomiCRO)* zalaganjem M. Sanader izrekognoscirani položaji *Mišino brdo* i *Rotkvinac* kod Aljmaša. Pronađeno je bilo malo nalaza iz rimskoga doba.⁴⁸⁸ Na položaju *Zmajevac* istočno od Sotina dijelove je rimske prometne infrastrukture i tri groba 2015. istražila D. Ložnjak Dizdar.⁴⁸⁹ Zaštitna je arheološka iskopavanja 2015. i 2016. u Lugu vodio N. Cingeli ne otkrivši pritom mnogo rimskodobnih ostataka⁴⁹⁰ potvrđujući tako već prije toga iznesenu pretpostavku autora ovih redaka da je na tamošnjem

---

⁴⁸² Mušič 2014.b, (KOS, D-1002).

⁴⁸³ Vukmanić 2014.m, (KOS, D-151; D-152).

⁴⁸⁴ Vukmanić 2014.c, (KOS, D-1865); Vukmanić 2014.d, (KOS, D-1865).

⁴⁸⁵ Hršak et al. 2015., 19–22.

⁴⁸⁶ Hršak et al. 2016., 17.

⁴⁸⁷ Šiljeg, Kalafatić 2016., 218 (Sl. 9, 10), 219.

⁴⁸⁸ Miloglav, Tončinić 2015., 9–14.

⁴⁸⁹ Ložnjak Dizdar et al. 2016., 10, 12.

⁴⁹⁰ Cingeli 2016.a, (KOS, D-1004); Cingeli 2016.b, (KOS, D-1004).

telu rimski sloj uvelike uništen u srednjem vijeku. Prema kazivanju Andree Rimpf iz MGI-ja, ona je tada za arheološkog nadzora na *Gornjem gradu* u Iloku dokumentirala otpadne jame iz 1. st. Godine 2016. u hrvatskom je Podunavlju, zahvaljujući sredstvima iz projekta *RomiCRO*, napravljen terenski pregled okolice Grabovca, Karanca i Popovca, a u Kopačevu – programom „Baranja, Dunavski limes u Hrvatskoj – Kopačevo” – geofizičko istraživanje koji je vodio I. Vukmanić, a izvršili suradnici B. Mušiča. Rezultatom se toga posla pokazalo da je rimski lokalitet kod *Malog Sakadaša* razmjerno uništen. T. Hršak je, nastavljajući arheološka iskopavanja brončanodobne nekropole na *Srednom* u Batini programom „Arheološka baština Baranje” u spomenutoj godini naišao na 8 grobova iz rimskoga doba. M. Dizdar je tada tamo, na dijelovima rimskih kastela, organizirao istraživanje magnetometrom (*Eastern Atlas*) (neobjavljeno). D. Ložnjak Dizdar u Sotinu otkriva jedan paljevinski grob i pita se nije li na tragu nekropoli sjeverno od kastela *Cornacum*. Deset je rimskih grobova ona tamo pritom otkrila i na *Vašarištu*.⁴⁹¹

Tablica 3. Arheološka istraživanja uz negdašnje rimsko pogranično područje u Hrvatskoj poslije 1991. g.

Godina	Lokalitet	Metoda	Voditelj
1980.–danas	Sotin	rekognosciranje	M. Ilkić
1998.	Zmajevac	iskopavanje	J. Šimić
1999.	Zmajevac	iskopavanje	S. Filipović
2000.	Sotin	iskopavanje	M. Hutinec?
2000.	Ilok	nadzor	M. Bulat
2000.	Ilok	nadzor	M. Batorović
2000.	Zmajevac	iskopavanje	S. Filipović
2001.	Zmajevac	iskopavanje	S. Filipović
2001.	Ilok	iskopavanje	Ž. Tomičić
2002.	Zmajevac	iskopavanje	S. Filipović
2002.	Ilok	iskopavanje	Ž. Tomičić
2003.	Zmajevac	iskopavanje	S. Filipović
2003.	Zmajevac	georadarska/geoelektrična	-
2003.	Šarengrad (<i>Kukavac, Molovinski put</i>), Ilok (<i>Šmitovac, Česta</i>)	rekognosciranje	M. Dizdar
2003.	Ilok	iskopavanje	Ž. Tomičić
2004.	Zmajevac	iskopavanje	S. Filipović
2004.	Kopačevo	nadzor	H. Göricke-Lukić
2004.	Batina–Ilok	aeroprospekcija	M. Sanader
2004.	Ilok	iskopavanje	Ž. Tomičić
2005.	Zmajevac	iskopavanje	S. Filipović
2005.	Ilok	iskopavanje	Ž. Tomičić
2006.	Zmajevac	iskopavanje	S. Filipović
2006.	Bilje–Osijek (prometnica)	iskopavanje	G. Skelac

⁴⁹¹ Citirani su podatci izneseni za predavanja i na marginama Okruglog stola *Recentna arheološka istraživanja u Vukovarsko-srijemskoj županiji* u Vinkovcima 13. ožujka 2017. g.

2006.	okolica Iloka	rekognosciranje	K. Minichreiter
2006.	Ilok	iskopavanje	Ž. Tomičić
2007.	Zmajevac	iskopavanje	S. Filipović
2007.	Osijek (<i>Obrtnička škola</i>)	iskopavanje	S. Filipović
2007.	Ilok	iskopavanje	Ž. Tomičić
2008.	Batina–Zmajevac	rekognosciranje	Z. Bojčić
2008.	Zmajevac	iskopavanje	S. Filipović
2008.	Osijek (rimski most)	rekognosciranje	K. Zubčić
2008.	Sotin, Ilok	rekognosciranje	M. Dizdar
2008.	Sotin	iskopavanje	D. Ložnjak Dizdar
2009.	Sotin	rekognosciranje	M. Dizdar
2009.	Sotin	iskopavanje	D. Ložnjak Dizdar
2009.	Batina	nadzor	D. Dujmić
2009.	Batina–Suza	rekognosciranje	Z. Bojčić
2009.	Osijek (rimski most)	rekognosciranje	K. Zubčić
2010.	Kopačevo	nadzor	D. Dujmić
2010.	Sotin	iskopavanje	D. Ložnjak Dizdar
2010.	Lug	nadzor	I. Vukmanić
2010.	Batina	georadarska/geoelektrična	I. Vukmanić
2010.	Batina	iskopavanje	T. Hršak
2011.	Popovac, Lug, Kopačevo, Osijek (rimski most)	nadzor	I. Vukmanić
2011.	Sotin	iskopavanje	D. Ložnjak Dizdar
2012.	Zmajevac	iskopavanje	S. Filipović
2012.	Batina	georadarska/geoelektrična	I. Vukmanić
2012.	Crvena ćuprija	rekognosciranje	I. Vukmanić
2012.	Crvena ćuprija	iskopavanje	I. Vukmanić
2012.	<i>Dragojlov brijeg</i>	magnetometarska/geoelektrična	I. Vukmanić
2012.	Batina	iskopavanje	T. Hršak
2012.	Sotin	iskopavanje	D. Ložnjak Dizdar
2013.	Kneževi Vinogradi	rekognosciranje	I. Vukmanić
2013.	Kneževi Vinogradi	iskopavanje	I. Vukmanić
2013.	Batina	magnetometarska/geoelektrična	I. Vukmanić
2013.	Lug	nadzor	I. Vukmanić
2013.	Lug	iskopavanje	I. Vukmanić
2013.	Lug	georadarska/geoelektrična	I. Vukmanić
2013.	Batina	iskopavanje	T. Hršak
2013.	Batina	iskopavanje	I. Vukmanić
2013.	Zmajevac–Kneževi Vinogradi	rekognosciranje	I. Vukmanić
2013.	Zmajevac	nadzor	I. Vukmanić
2013.	okolica Sotina	rekognosciranje	D. Ložnjak Dizdar
2013.	Sotin	iskopavanje	D. Ložnjak Dizdar
2013.	Suza, Zmajevac	nadzor	D. Ložnjak Dizdar
2014.	Batina	iskopavanje	T. Hršak
2014.	Kamenac	magnetometarska/geoelektrična	I. Vukmanić
2014.	Crvena ćuprija	iskopavanje	I. Vukmanić
2015.	Batina	iskopavanje	T. Hršak
2015.	Lug	iskopavanje	N. Cingeli
2015.	hrvatsko Podunavlje	aeropropekija	B. Šiljeg
2015.	Aljmaš (<i>Rotkvinac, Mišino brdo</i>)	rekognosciranje	M. Sanader
2015.	Sotin (<i>Zmajevac</i>)	iskopavanje	D. Ložnjak Dizdar
2015.	Ilok	nadzor	A. Rimpf

2016.	Batina	magnetometarska	M. Dizdar
2016.	Batina	iskopavanje	T. Hršak
2016.	Popovac, Karanac, Grabovac	rekognosciranje	M. Sanader
2016.	Lug	iskopavanje	N. Cingeli
2016.	Kopačevo	magnetometarska/geoelektrična	I. Vukmanić
2016.	Sotin	iskopavanje	D. Ložnjak Dizdar

II. IV. Lokaliteti koji su u hrvatskome Podunavlju označeni u rimskim itinerarima

Jedna su od polazišnih točaka pri identificiranju položaja i nazivlja rimskih lokaliteta u hrvatskom Podunavlju očuvani rimski ili ranosrednjovjekovni priručnici, itinerari ili atlasi. Od najstarijega su prema najmlađemu to: *Γεωγραφική Ὑφήγησις*,⁴⁹² *Itinerarium Provinciarum Antonini Augusti*,⁴⁹³ *Tabula Peutingeriana*⁴⁹⁴ i *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*.⁴⁹⁵

Pri prijevodu teksta *Γεωγρ.* na latinski jezik je naslikan prvi poznati regionalni zemljovid s koordinatama Ilirika i Panonije (*Qvinta Evropeae Tabula*, knjiga VIII.) (**Karta 24**).⁴⁹⁶ Na prostoru je koji danas zauzima hrvatski dio podunavlja prevodilac naveo sljedeće *gradove* (II., 15): *Mursella, Mursa Col. (Musia colonia* na karti), *Teutob(o)urgion* i *Kornakon*.⁴⁹⁷ U *Itin. Ant.* (243, 2–6) su pak u Baranji, Slavoniji i Srijemu, uz prometnicu koja je bila izgrađena usporedno s Dunavom, navedene postaje *Antianis, Ad Novas et Aureo Monte, Mursa, T(h)eutiburg(i)o, Cornaco* i *Cucci*, a u *Tab. Peut.* (**Karta 25**) *Antiana (sic), Donatianis, Ad Labores, Tittoburgo, Cornaco* i *Cuccio*. U dvama su posljednje navedenim itinerarima označene i udaljenosti između citiranih mjesta. U *Rav. Cosm.* su u hrvatskom dijelu podunavlja navedeni *Catio, Cornacum, Alusione?, Annama?, Clautiburgium, Livorin, Donatianis* i *Antiana (sic)*.⁴⁹⁸

U spisu (nije riječ o itineraru) *Notitia Dignitatum (Not. Dign.)*⁴⁹⁹ su uz Dunav u Hrvatskoj spomenute sljedeće utvrde: *Ad Militare, Novas, Aureo Monte, Albano, Teutiborgio*

⁴⁹² Ptolomejeva je karta izvorno nacrtana oko 150. g. [<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55005956k> (7. 1. 2015.)].

⁴⁹³ M. Sardelić smatra da je u *Itin. Ant.* (243, 2–5) iz 3. st. razvidna poveznost između podunavskih kastela (Sardelić 2012., 73), a ne (civilnih) putnih postaja.

⁴⁹⁴ Original je *Tab. Peut.* bio napravljen oko 340. g. Pretpostavlja se da je autor toga dokumenta kartograf *Castorius*. Njemu su, vjerojatno, kao predložak poslužile karte koje je izradio Marko Vipsanije Agripa (*Marcus Vipsanius Agripa*) u 1. st. (Ravlić 2008., 586).

⁴⁹⁵ *Rav. Cosm.* potječe iz 7. st. [<https://archive.org/details/ravennatisanonym00geoguoft> (7. 1. 2015.)].

⁴⁹⁶ Marković 2004., 44; http://www.swaen.com/zoomV2.php?id=23054&zif_first=true (5. 3. 2015.).

⁴⁹⁷ Pinterović 1968., 58. Pojam *πόλεις* se možda odnosio na rimska trgovačka središta na području neovisnih seoskih zajednica (Геров 1980., 67, 68).

⁴⁹⁸ Pinterović 1968., 58–60.

⁴⁹⁹ U *Not. Dign.* je naveden popis kasnorimskih utvrda i jedinica koje su u tim utverdama boravile najkasnije 375.–420. (Pinterović 1978., 109), oko 395. (kad je napravljena) ili 425.–430. g. (kad je ispravljana) (Mirković 1968., 33, 35; Kovács 2003.a, 31). S obzirom na to da nema dokaza za to da je poslije prodora *barbarskih* naroda

(*Teutibarcio*), *Cornacu(o)* i *Cuccis*.⁵⁰⁰ Stručnjaci se uglavnom slažu da je među navedenim lokalitetima položaj određen *Ad Militare* (Batina), *Ad Novas* (Zmajevac), *Mursae* (Osijek), *Teutoburgio* (Dalj), *Cornaco* (Sotin) i *Cuccio* (Ilok).⁵⁰¹ D. Pinterović je bila mišljenja da je u *Itin. Ant.* spomenuti *Ad Novas et Aureo Monte* bio oznaka za jednu postaju uz put, a *Aureus Mons* u *Not. Dign.* za utvrdu u kojoj je bilo sjedište prefekta *legionis VI Herculiae*.⁵⁰² M. Sanader smatra da „postaje koje su zabilježene na rimskim itinerarima: *Aureus Mons*, *Albanum*, *Donatiana* i *Ad Labores* nisu potvrđene na terenu, a da na itinerarima nisu označeni *Dragojlov brijeg*, *Lug*, *Kopačevo*, *Sarvaš* i *Aljmaš*.”⁵⁰³ No, imajući u vidu položaj lokaliteta *Donatiana* koji je u *Tab. Peut.* i *Rav. Cosm.* naveden između *Antianarum* i *Ad Labores/Livorin* te udaljenosti između tih mjesta, moguće je da se taj kasnoantički naziv odnosio na nalazište na *Dragojlovom brijegu*, putnu postaju u okolici Kozarca, pa i prvi sljedeći rimski lokalitet južno od toga, u Lugu. Premda su F. Várady i A. Graf smatrali da je tamo potrebno tražiti *Albanum*, što navodno proizlazi iz *Not. Dign.*, iz toga je popisa razvidno tek da je to mjesto bilo između *Aurei Montis* i *Teutiborgii*. Lokalitet koji je u *Tab. Peut.* (mogao biti) naveden kao *Ad Labores*, a u *Rav. Cosm.* kao *Livorin* se odnosi na rimsko nalazište u Kopačevu⁵⁰⁴ ili Nemetinu.⁵⁰⁵ Naselje odnosno postaja *Antiana (sic)* (*Itin. Ant.*, *Tab. Peut.*, *Rav. Cosm.*) se vjerojatno nalazilo tamo gdje je danas Popovac.⁵⁰⁶

II. V. Zaključak

U nekim je zapadnoeuropskim državama, primjerice Njemačkoj, limes predmet izučavanja više znanstveno-istraživačkih ustanova. Rimske se objekte uz taj jednolinijski obrambeno-nadzorni sustav,⁵⁰⁷ kao i u srednjoeuropskoj Mađarskoj, sustavno istražuje još od druge polovine 19. st.⁵⁰⁸ Kad je riječ o stanju istraženosti to jest prednost, no ne i s obzirom na to da se mnoge ostatke ili podatke iz tadašnjih arheoloških iskopavanja moglo previdjeti, nedovoljno ih stratigrafski razlučiti ili adekvatno tretirati. Kako u Hrvatskoj uz negdašnje rimsko pogranično područje dosad nije bilo većih arheoloških iskopavanja, proučavanje tamošnjih lokaliteta ima potencijal za istraživanje suvremenim znanstvenim metodama,

---

Život u fortifikacijama u Baranji, Slavoniji i Srijemu bio nastavljen citirani se spis, premda dovršen kasnije, u tim krajevima mogao odnositi isključivo na fortifikacije podignute prije 379.–380. g.

⁵⁰⁰ Pinterović 1968., 58–60.

⁵⁰¹ Marković 2004., 7, 180, 221.

⁵⁰² Pinterović 1969., 58.

⁵⁰³ Sanader 2003.a, 464. *Albanum* nije označen u itinerarima, nego u dokumentu *Not. Dign.*

⁵⁰⁴ Várady 1897., 98, 99; Graf 1936., 67, 111–113.

⁵⁰⁵ Pinterović 1978., 110.

⁵⁰⁶ Várady 1897., 101, 102.

⁵⁰⁷ Nomination, *Upper German – Raetian Limes*, 2004., 71–80.

⁵⁰⁸ Visy 1988., 13–15.

precizno datiranje i, u konačnici, prezentiranje javnosti. Iako, dakle, u ovome trenutku relativno mali broj sustavnih arheoloških istraživanja onemogućuje stvaranje cjelovite slike o tome kad su vojne instalacije o kojima je riječ Rimljanima u Baranji, Slavoniji i Srijemu bile (naj)važn(ij)e, napretkom tehnologije i metodologije istraživanja gro se nedostataka u znanstvenim i stručnim spoznajama o tom kraju razmjerno brzo pretvara u prednost. Uostalom, proučavanje lokaliteta i uz taj dio rimske carske granice ima razmjerno dugu tradiciju. Naime, prvi je znanstveno utemeljeni rad o predmetu o kojem je riječ bio rezultat kartografske izmjere za potrebe austrijske vojske, a napravljen je još početkom 18. st. (L. F. Marsigli). Potom su, u djelima S. Timona, F. W. von Taubea i S. Schoenwisnera, uslijedile natuknice o mogućim rimskim nalazištima u hrvatskome dijelu podunavlja. Idući je relevantni rad o tome bila disertacija koja je napravljena kao rezultat zainteresiranosti M. P. Katančića i njegova mentora, franjevca Josipa Paviševića (F. J. Pavissevich). No djela citiranih autora nisu napisana na hrvatskom, već na njemačkom (L. F. Marsigli, F. W. von Taube), odnosno latinskom jeziku (S. Timon, S. Schoenwisner, P. Katancivs). U 19. st. je pak skupina autora (M. Haas, E. Fényes, F. Rómer, R. Fröhlich, F. Várady) o limesu u južnoj Baranji pisala na mađarskom (materinskome) jeziku. A kad austrijski stručnjaci s kraja toga stoljeća (W. Kubitschek, E. Loewy) uz Dunav na hrvatskome tlu spominju lokalitete iz rimskoga doba, misle na područje južno od Drave, u Slavoniji i Srijemu. Prve su članke o nalazištima uz limes na hrvatskome jeziku krajem 19. ili početkom 20. st. napisali I. Kukuljević, J. Brunšmid i V. Hoffiller, a prva arheološka iskopavanja, za 2. svjetskog rata, obavili mađarski stručnjaci (J. Dombay). No ta iskopavanja nisu bila usmjerena na ostatke arhitekture, nego na nekropole iz kasnoantičkog razdoblja.

Evolucije arheološke misli o problematici vezanoj uz negdašnje rimsko pogranično područje u Hrvatskoj od sedamdesetih godina 20. st. (Socijalistička Republika Hrvatska, tada u sastavu SFRJ) pa sve do osnutka neovisne Republike Hrvatske ranih devedesetih godina 20. st. nije bilo. Za D. Pinterović i M. Bulata su arheološka istraživanja toga kraja prvenstveno bila obavljena jednodnevnim obilascima pojedinih nalazišta. Jedina su arheološka iskopavanja, ne računajući Osijek, u hrvatskom Podunavlju tada napravljena u Batini. Osim navedenih, i drugi su stručnjaci iz gradskih muzeja ili konzervatorskih odjela u istočnome dijelu zemlje terenskim pregledima provjeravali stanje lokaliteta te prikupljali materijal ili podatke (A. Dorn, K. Minichreiter). Zahvaljujući njima – iako precizna slika o dimenzijama kastela, položajima možebitnih promatračnica i pravcu puta između njih (dotad) nije (bila) dovoljno jasna – ipak je moguć djelomičan uvid u raspored, veličinu i značenje rimskih građevina uz dio limesa koji je predmet proučavanja ovoga djela. Sâm se pak arheološki materijal iz

Baranje, Slavonije i Srijema nalazi pohranjen na nizu mjesta: u privatnim *zbirdama* arheologa amatera te različitim muzejima u zemlji ili inozemstvu. U Hrvatskoj su to Arheološki muzej u Zagrebu, Muzej grada Iloka, Gradski muzej Vukovar, Arheološki muzej Osijek (2007.–2012.) i Muzej Slavonije u Osijeku, u Srbiji *Muzej Vojvodine*, *Muzej grada Novog Sada (Zavičajna zbirka Sremski Karlovci)* i *Gradski muzej Sombor*, u Mađarskoj *Magyar Nemzeti Múzeum* i *Janus Pannonius Múzeum*, u Austriji *Museum Carnuntinum* u Bad-Deutch Altenburgu⁵⁰⁹, a u Njemačkoj *Römisch-Germanisches Museum* u Mainzu.

Sa suvremenim je sustavnim arheološkim istraživanjima, kao rezultatom različitih nacionalnih ili međunacionalnih vremenski ograničenih programa, uz nacionalni dio limesa započeto tek oko 2010. g. No u kontekstu organiziranja poslova na tom polju – jer je Arheološki muzej Osijek doskora bio pripojen najvećem kompleksnom muzeju u državi (Muzeju Slavonije u Osijeku) – očekivanja stručnjaka i javnosti nisu ispunjena. Naime, posljedica je spomenute odluke hrvatske Vlade to da su Baranja, Slavonija i Srijem trenutačno jedine regije u Hrvatskoj u kojima ne postoji arheološki muzej. Usprkos tomu, u posljednjem je desetljeću što planski, a što stihijski bitno povećan broj arheoloških istraživanja na lokalitetima koji su u hrvatskom Podunavlju bili dio rimskoga pograničnog područja.

---

⁵⁰⁹ Ruske 2007., 407.

III. DUNAVSKI LIMES U HRVATSKOJ

III. I. Uvod

Arheološka se istraživanja negdašnjega rimskog pograničnog područja – terenske preglede, iskopavanja, geofizička istraživanja, aeroprospekciju i istraživanja sonarom – u hrvatskom Podunavlju značajnijim nacionalnim financijskim sredstvima obavlja(lo) u dvama, vremenski odvojenim, navratima (oko 1970., te od 2010. g. do danas). Tvrdnju je da je pritom u pitanju proučavanje rimskog obrambeno-nadzornog sustava koji je bio dio veće cjeline među ovdašnjim stručnjacima prva 1967. navela Vesna Šaranović-Svetek: „U arheološkom svijetu posebno mjesto zauzima istraživanje i proučavanje rimske državne granice u cijelom sistemu njene linije. Za razliku od iskopavanja pojedinačnih mjesta, istraživanje granice traži arheološku rekonstrukciju cijelog kraja i njegovih nekadašnjih putova.”⁵¹⁰ No u suprotnosti s aklamativnim pristupom većeg dijela međunarodne stručno-znanstvene zajednice, svjesne da je riječ o temi koja zahtijeva vlastitu istraživačku politiku, proučavanje je toga područja u Hrvatskoj oduvijek na rubu sfere zanimanja ovisno o, prije svega, zainteresiranosti pojedinca ili nekog vremenski ograničenog projekta, bez realne dubinske podrške Sustava. Sukladno tomu, djelovanje na tom polju ne može biti osmišljavano na srednji ili na dulji rok, a kako bi se postavilo temelje za održivo istraživanje toga predmeta koje je tu već jedanput (ne računajući zaštitna arheološka iskopavanja) bilo obustavljeno (poslije 1972. g.). To je i razlog zbog kojega točno ustanovljenih veličina rimskih vojnih instalacija prije 2003. g. – kad je to za kastel na *Popinom brdu* u Sotinu predložio M. Ilkić⁵¹¹ – u Baranji, Slavoniji i Srijemu nije bilo. Premda su podatci o dimenzijama nalazišta koja se u Batini i Zmajevcu od kraja 19. st. dovodilo u vezu s rimskom vojskom postojali i prije, na znanstveni način površina nijednog od tih nije bila određena sve do modernoga doba.

Cilj je istraživanja ovoga poglavlja doktorskoga rada „Dunavski limes u Hrvatskoj” što preciznije definirati položaj, ostatke i granice rasprostiranja rimskih vojnih građevina uz Dunav u sjeveroistočnome dijelu Hrvatske. Pritom će biti pokušano odrediti vremenski slijed utvrđivanja srednjodunavskoga područja o kojem je riječ, a tamo identificirane rimske fortifikacije metodološki razvrstati u jedinstveno osmišljeni obrazac razvijen u skladu s povijesnim okolnostima toga prostora. Tim će povodom i *slika* o tim instalacijama biti napravljena na osnovi trenutačno poznatih arheoloških dokaza uvažavajući činjenicu da će svakim novim istraživanjem biti djelomično promijenjena, tj. svedena u *stvarnije* okvire.

---

⁵¹⁰ Šaranović-Svetek 1967., 61, 62.

⁵¹¹ Ilkić 2003., 133.

Naime, u ovome trenutku raspoložemo s relativno malim brojem rezultata sustavnih arheoloških iskopavanja, odnosno stratigrafski određenih slojeva između samih nalazišta (iz rimskoga doba).

III. II. Prijedlog za tipološko razvrstavanje lokaliteta

Prema Statističkoj nomenklaturi prostornih jedinica [(*Nomenclature des unités territoriales statistique* (NUTS))] – službenom hijerarhijskome sustavu za identificiranje i klasificiranje prostora u Europskoj uniji – te nazivlju Nacionalne klasifikacije teritorijalnih jedinica za statistiku (NKPJS) Državnog zavoda za statistiku, hrvatsko je Podunavlje svrstano u NUTS-2 statističku regiju Kontinentalna Hrvatska (HR04). Unutar te se (statističke) regije nalaze druge, manje prostorne jedinice NUTS-3 razine – Osječko-baranjska (HR04B) i Vukovarsko-srijemska županija (HR04C).⁵¹² Zajedno s ostalih osamnaest jedinica područne samouprave i gradom Zagrebom, te su jedinice organizirane u (još) manje jedinice lokalne samouprave ili općine.⁵¹³ Ostatci su rimskoga vojnog obrambeno-nadzornog sustava iz doba principata u navedenom kraju dosad locirani u šest općinskih središta Osječko-baranjske (Draž, Popovac, Kneževi Vinogradi, Bilje, Erdut, Borovo) i tri takva središta Vukovarsko-srijemske županije (Vukovar, Lovas, Ilok), odnosno dva grada (Osijek, Ilok) – po jednom u svakoj od tih (županija) (**Karta 26**). Uzme li se u obzir i dominat, u općine je u kojima su evidentirani ostatci koje se povezuje s rimskom vojskom potrebno uključiti još Čeminac u prvonavedenoj, te Tompojevce u drugonavedenoj županiji.

Povijesno, prostor je o kojem je riječ u Novom vijeku bio dio Baranje, te Slavonije i Srijema, s prirodno uvjetovanom međom između tih regija uzduž rijeke Drave. No, imajući u vidu ono što je trenutačno poznato o savsko-dravsko-dunavskome međuriječju u rimskom dobu nije izgledno da su, primjerice, *Mursa*, *Teutoburgium*, *Cornacum* i *Cuccium* (južno od Drave) dijelom Rimskoga Carstva postali istodobno kad i, primjerice, *Albanum*, *Aureus Mons*, *Ad Novas* i *Ad Militare* (sjeverno od Drave) (Poglavlja I., III., IV.). Štoviše, spomenute se povijesne regije ne podudaraju ni s trenutačnim političko-administrativnim ustrojem ove zemlje (tj. županijama). Stoga je, kao i zbog izgledne vjerojatnosti opetovanoga unutarnjeg preustroja Hrvatske, za označivanje tamošnjih rimskih vojnih lokaliteta smisljeno uvesti

---

⁵¹² Tzv. NUTS regije nastaju grupiranjem upravnih jedinica s obzirom na broj stanovnika određenih regija. Hrvatska je trenutačno podijeljena u dvije regije NUTS-2 razine (Kontinentalna Hrvatska, Jadranska Hrvatska) kojima je obuhvaćen teritorij s oko 800 000–3 000 000 stanovnika [<http://hr.wikipedia.org/wiki/NUTS> (28. 8. 2014.); <http://hr.wikipedia.org/wiki/NUTS:HR> (28. 8. 2014.)]. Taj je podatak nužan pri prijavi za bilo koji program financiran od tijela Europske unije.

⁵¹³ <https://uprava.gov.hr/o-ministarstvu/ustrojstvo/uprava-za-politicki-sustav-drzavnu-upravu-te-lokalnu-i-podrucnu-regionalnu-samoupravu/lokalna-i-podrucna-regionalna-samouprava/842> (12. 6. 2016.).

konzistentnu metodologiju neovisnu o svakome takvom eventualnom budućem postupku. Uostalom, i u drugim je državama koje baštine rimske pogranične fortifikacije primijenjen sličan pristup. U Njemačkoj su to, uz Gornjogermansko-retijski limes, stručnjaci odlučili napraviti na način da su nazivima suvremenih mjesta u kojima su otkriveni logori za pomoćne jedinice rimske vojske, počevši od sjevera prema jugu, dodijelili redne brojeve. Tako je najsjevernijem kastelu u toj državi, onome u Niederbieberu, isprva bio dodijeljen broj 1 („Niederbieber 1”), a najjužnijem, u Einingu, broj 61 („Eining 61”). Nakon što je njih 58 bilo odabrano za postavljanje na UNESCO-ov Popis svjetske kulturne baštine, bročane su im oznake promijenjene pri čem je kao najsjeverniji na listu o kojoj je riječ uvršten „Heddesdorf 1” (prvi kastel južno od onog u Niederbieberu), dok je najjužniji i dalje, no ovoga puta pod brojem 58, ostao kastel u Einingu („Eining 58”). Promatračnicama su pak u toj razradbi pripisane skraćeniice WP i bročane oznake poput 1/1 (tj. „WP 1/1”) ili 15/47 („WP 15/47”) gdje prvi broj toga niza označuje jedan od petnaest u Njemačkoj osmišljenih sektora, a drugi (poslije kose crte) promatračnicu odnosno broj koji je toj promatračnici dodijeljen.⁵¹⁴ Budući da stručnjaci iz svake od zemalja u kojima su pri rubu negdašnjega Rimskoga Carstva evidentirani građevinski ostatci (rimskih) vojnih instalacija dokumentiranje ili postupak za njihovo nominiranje za Spomenik svjetske baštine (u ovome trenutku) vode na način kako sami smatraju da je to najbolje u Mađarskoj su se odlučili za drugačiji pristup. Tamo su u nacionalnu bazu podataka – uz Dunav od zapada ka jugoistoku – veći rimski vojni lokaliteti uvedeni pod latinskim nazivom tih mjesta uz koje se dopisuje tip ili tipovi fortifikacijskog objekta koji se na navedeni lokalitet odnosi, primjerice, „*Quadrata* kastel”, „*Brigetio* legijski logor”, „Tokod (pod suvremenim nazivom ako onaj rimski nije poznat) kasnorimska utvrda”. Drugim su, manjim tipovima fortifikacija brojevi redom bili dodijeljeni (tj. i dalje se dodjeljuju) istočno, a od *dunavskog koljena* južno od kastela ili legijskog logora od kojega su identificirani. Uz te se brojeve, nakon povlake, navodi tip objekta u određenome mjestu npr. „*Quadrata* – 1 promatračnica” uz koji, ako tip lokaliteta nije sa sigurnošću ustanovljen, može stajati upitnik npr. „*Ad Flexum* – 4 mostobran?”. Za dionice se rimskoga podunavskog puta, uz navod da je riječ o takvim ostacima, u Mađarskoj u zagradi dopisuje tek mjesto kod kojega su te dionice i identificirane, primjerice, „prometnica uz limes

---

⁵¹⁴ Nomination, *Upper German – Raetian Limes*, 2004., 51, 81, 82; Informationsbroschüre, *ORL*, 2005.-2008., 37, Sl. 29, 30. Prije opisanih podjela limes je u Njemačkoj bio podijeljen u jedanaest sektora s 64 identificirana kastela (Fabricius 1926., 582).

(Mosonmagyaróvár)”.⁵¹⁵ Tamo, dakle, metodologiju poput one u Njemačkoj nije (bilo) prikladno uvesti jer su uz dijelove negdašnjega rimskog pograničnog područja u tipološko razvrstavanje, osim iz doba principata, uvrštene i građevine iz razdoblja dominata. U Deklaraciji iz Koblenca iz 2004. (dodatak WHC-08/32.COM/10B, 10f.), kad je njemačka aplikacija za uvrštenje Gornjogermansko-retijskog limesa za (UNESCO-ov) spomenik „Granice Rimskoga Carstva” već bila dovršena, je navedeno da je instalacijama uz limes potrebno pripisati i civilna naselja uz tamošnje fortifikacije, naročito ako datiraju od Trajanova do u doba Septimija Severa te takve ranije ili kasnije datirane lokalitete ako se nalaze duž pravca o kojem je riječ.

Imajući u vidu napisano, autor ovih redaka smatra da je uz negdašnje rimsko podunavsko područje u hrvatskom Podunavlju, za podjelu prostora, *najbolje* uvesti diobu na dva sektora: sjeverniji Sektor I kojime bi uz Dunav bio obuhvaćen onaj dio Osječko-baranjske županije od mađarsko-hrvatske granice (otprilike južno od Batine) do lijeve obale Drave (tj. Podravlja) te Sektor II kojime bi južno od Podravlja bio obuhvaćen kraj od lijeve obale Drave, odnosno cijeli podunavski prostor Vukovarsko-srijemske županije do granice sa Srbijom istočno od Iloka (**Karta 26**). Kao kriteriji su za takvu podjelu, kako je to već bilo navedeno, izdvojena i geomorfološka obilježja toga prostora i povijesne okolnosti koje u nacionalnome kontekstu odgovaraju dijelovima tamošnjih pograničnih regija (Baranje, Slavonije i Srijema). U tu će razradbu potom biti razvrstani evidentirani tipovi lokaliteta koji su – kako u cijelome hrvatskom Podunavlju, tako i u jednom te istom suvremenom mjestu – bili u vezi s rimskom vojskom. Za takvo su, vremensko-prostorno određivanje odnosa različitih tipova lokaliteta za principata, osim kastela, izdvojena još civilna naselja uz kastele, promatračnice, nekropole i prometnica (**Tablica 4**). Kako su ti lokaliteti u arhivima konzervatorskih odjela u dijelu podunavlja o kojem je riječ u Registru kulturnih dobara RH, bez iznimke, zaštićeni kao zone unutar kojih su – bez da su teritorijalno definirana – upisana nalazišta iz različitih vremenskih razdoblja (npr. u arheološku su zonu u Batini uvršteni lokaliteti iz prapovijesnog, rimskog i ranosrednjovjekovnog doba), predložene su mjere korak naprijed pri razlučivanju i prostornih odnosa i dimenzija tamošnjih nalazišta. Citirani postupak autor ovoga djela predlaže napraviti na sljedeći način. Rimske je vojne objekte – budući da im latinski nazivi nisu svima znani – od sjevera prema jugu, a unutar Sektora I i II u razradbu o kojoj je riječ smisljeno uvrstiti pod imenima suvremenih mjesta u ili kod kojih se nalaze. Prvi bi arapski broj nakon toga pritome

---

⁵¹⁵ Lóki et al. 2011., 53–99. Privremeni vojni logori (označeni rimskim brojevima I–XXXIV) koji su dosad locirani u okolici legijskog logora *Brigetio* zasad nisu uvršteni u postupak nominacije ostataka pograničnog obrambeno-nadzornog sustava iz rimskoga doba za Spomenik svjetske baštine (Szabó, Visy 2011., 107–112).

uvijek ukazivao na tip objekta koji je u prethodno navedenom mjestu identificiran. Primjerice, broj 1 bi uvijek označivao kastel (Batina 1, Ilok 1 pojmovi koji su se stoga odnose na kastele u Batini odnosno Iloku), a broj 1 iza kose crte u nastavku te oznake (npr. Batina 1/1, Ilok 1/1) to da je riječ o prvom, ne nužno i najranijem, identificiranom kastelu u citiranome mjestu. Slijedom toga, oznaka Batina 1/2 bi bila za to da je riječ o drugom po redu otkrivenom kastelu u Batini, a oznaka Ilok 1/2 za to da je riječ o drugom po redu kastelu koji je identificiran u Iloku. Ako je uz, npr., oznaku Batina 1/3 naveden i latinski naziv tamošnjega lokaliteta i uz nju u zagradi redni broj, dakle *Ad Militare* (3), znači da je na trećoj lokaciji u mjestu *Ad Militare* [nakon *Ad Militare* (1) i *Ad Militare* (2)] identificiran rimski kastel poznatog imena. Prema tomu, brojčane se oznake u tom kontekstu odnose na prostor, a ne na dobâ. Na dobâ se, ako ih je u jednom te istom kastelu moguće nazrijeti, odnose faze. Njih se, u nastavku ovoga rada, označuje abecednim brojevima A, B, C, D itd. Ako i tu oznaku slijedi redni broj, znači da je riječ o podfazi napravljenj drugacijim građevinskim materijalom ili posredstvom neke druge vojne postrojbe. Slične bi se oznake, teoretski, moglo dodijeliti i drugim lokalitetima naseobinskoga tipa (uz limes) ili nekropolama, ali takva podjela izlazi izvan zamišljenoga okvira ovoga rada. Arapski bi pak broj 2 u nastavku predložene razradbe, a poslije naziva suvremenog mjesta, ukazivao na to da je riječ o civilnome rimskom naselju otkrivenom u određenomu mjestu. Dok bi oznaka Batina 2/1 pritom bila za to da je riječ o cijelom, prvom po redu rimskom naselju otkrivenom u Batini, Batina 2/2 bi značilo da je riječ o drugoj (prostorno odvojenoj od one prve) po redu evidentiranoj aglomeraciji toga tipa u tom mjestu. Na sličan bi način broj 3, nakon kose crte koju slijedi broj 1 (Batina 3/1), poslije naziva za Batinu bio oznaka za to da je riječ o (prvoj) tamošnjoj evidentiranoj promatračnici. Identificira li se pak ondje i druga građevina toga tipa dodijelilo bi joj se oznaku Batina 3/2. Prema tome, Ilok 3/3 bilo bi oznaka za treću, vremenskim slijedom, u Iloku otkrivenu promatračnicu. Broj bi 4 nakon naziva nekoga suvremenog mjesta ukazivao na to da je riječ o nekropoli, a broj 1 nakon kose crte odijeljene od toga broja na to da je riječ o prvoj po redu nekropoli koja je evidentirana u prethodno navedenome mjestu. Tako bi Batina 4/1 bila oznaka za prvu, prostorom definiranu, nekropolu u Batini, a Ilok 4/2 za drugu po redu nekropolu koja je evidentirana u Iloku. Ukoliko se stoga na nekom lokalitetu, npr. u Batini (na različitim mjestima) otkrije veći broj nekropola, nakon šifre Batina 4, redom bi se poslije kose crte dodavalo brojeve kao što su Batina 4/2 za drugu, a Batina 4/3 za treću itd. više ili manje približno prostorno određenu rimsku nekropolu u tom naselju. Opisano je označivanje prikladnije od obilježavanja prema arealima ili stranama svijeta jer se na jednom te istom prostoru, teoretski, moglo nalaziti više nekropola iz različitih vremenskih razdoblja [npr. u

Batini se između nekih rimskih kastela nalazi (jedan te isti) kraj koji je za pokapanje bio iskorištavan u različita doba. No budući da jedna grobna mjesta pritom vremenski odgovaraju barem jednom ranijem, a druga barem jednom kasnijem tamošnjem kastelu, iz ovakve je razradbe razvidno da je riječ o različitim nekropolama, no ne i uz koji je kastel tu nekropolu potrebno vezati. Za odrediti je takvo što potrebno podrobno objaviti svaki pronađeni pojedinačni grob, što je posao koji tek predstoji.]. Arapskim bi brojem 5, nadalje (u daljnjem tijeku tipološkog označivanja lokaliteta uz limes u Hrvatskoj), nakon naziva suvremenog mjesta uvijek bili označeni ostatci dijela rimske podunavske prometnice u kojem je dokumentirana određena dionica toga puta. Cijeloj je prometnici, s obzirom na to da je bila napravljena u kontinuitetu, dodijeljen (jedan) jedinstveni broj. Ako je tom prilikom, tj. u nastavku ove razradbe, poslije naziva nekog naselja naveden upitnik, (znači da) nije određeno o kojem je tipu nalazišta (ondje) riječ, npr. Kneževi Vinogradi ?. No i u takvim je slučajevima moguće napraviti daljnju podjelu, pri čemu bi oznaka Kneževi Vinogradi ?/2 ukazivala na to da je u pitanju drugo po redu evidentirano rimsko nalazište u Kneževim Vinogradima koje je vjerojatno bilo u vezi s rimskom vojskom, a kojega bi se s vremenom, po otkrivenju, razvrstalo u jedan od za stvarno određenih tipova (lokaliteta) [(Kneževi Vinogradi) 1–5]. Opisani je sustav, u kojem su uz naziv lokaliteta brojevi čimbenik pri obilježavanju tipa i brojnosti nalazišta, a građevinske faze (tih nalazišta) eventualno (ako ih je moguće nazrijeti) označene slovima latinske abecede osmišljen i za umetanje mogućih drugih tipova pograničnih građevina iz ranorimskoga doba koje bi uz Dunav u Baranji, Slavoniji i Srijemu mogle biti pronađene. Eventualnim bi se pristaništima (iz principata) tako uz naziv nekog suvremenog mjesta, ako ih se ondje otkrije, moglo dodijeliti brojčanu vrijednost 6, a mostobranima 7. U razradbi je o kojoj je riječ – ukoliko je poznat *ključ* – uvijek razvidno gdje se nalazi određeni lokalitet, koji je tip, odnosno način života bio prakticiran na tom mjestu, te najmanji broj tipova nekog lokaliteta u određenom mjestu.

S obzirom na to da su kasnorimski vojni lokaliteti u hrvatskom dijelu podunavlja u manjoj mjeri istraženi od onih iz razdoblja principata – iako im tipove jest moguće naslutiti (**Tablica 5**) – nije ih moguće i nesumnjivo definirati, tj. razlučiti koje je nalazište bilo kojega tipa. Razradbu sličnu navedenoj stoga za dominat (u ovome trenutku) nije zahvalno napraviti pa su u poglavlje o kasnorimskoj pograničnoj vojnoj zoni nalazišta iz toga doba uvrštena na uobičajeni, opisni, način.

Tablica 4. Oznake za tipove rimskih vojnih lokaliteta uz limes

Oznaka	Tip
1	kastel
2	naselje
3	promatračnica
4	nekropola
5	prometnica
?	neodređeno

Tablica 5. Tipovi mogućih rimskih lokaliteta u kasnoantičkoj pograničnoj vojnoj zoni

Tip
utvrda
naselje
vila
signalna postaja
nekropola
prometnica
luka

III. III. Sektor I⁵¹⁶

III. III. I. Batina 1/1 – *Ad Militare (I)*

Nadzirati je kretanje rubnim područjem Panonije i Rimskoga Carstva u pravcu sjevera, istoka i zapada – sa 165–177 m visoke lesne zaravni na kojoj je uz desnu obalu Dunava u Batini (**Karta 27, Skica 1**)⁵¹⁷ bio izgrađen kastel *Ad Militare (I)* – Rimljanima bilo razmjerno jednostavno. Kako je tamo izgrađenim objektima strmim padinama sjeveroistočnog jezičca *Aurei Montis* (**Slika 1**) masovni pristup – izuzev s juga – bio nemoguć, taj im je kastel bilo bez teškoća braniti.

Najstariji je poznati prikaz rimskoga vojnog logora *Ad Militare (I)* na batinskome *Gradcu* ucrtan u zemljovid koji je 1796. napravio A. Nagy (HR-DAOS-470-C,1/1), a koji je pohranjen u Državnom arhivu u Osijeku (DAOS) (**Karte 17.a, 17.b**). Prvi je pak ostatke kastela na tom mjestu evidentirao F. Rómer pronasavši ondje nekolicinu opekarskih proizvoda s pečatom *leg(ionis) II Ad(iutricis)* i *coh(ortis) VII Br(eucorum)*. Primijetio je i da je tamo moguće pronaći mnogo kosti, šute te temelja zidova koje nije imao vremena istražiti ni izmjeriti.⁵¹⁸ Da se u vinogradima na podugačkome prostoru na *Gradcu* moglo vidjeti ruševine rimskih zidina je dokumentirao i F. Várady. Taj je stručnjak, premda je krajem 19.

⁵¹⁶ Položaji i granice rasprostriranja lokaliteta uz negdašnje rimsko pogranično područje u Hrvatskoj su u skicama i kartama priloženima ovom radu ucrtani u ARKOD (<http://www.arkod.hr>) ili Geoportal (www.geoportal.dgu.hr), sustave evidencije zemljišnih parcela.

⁵¹⁷ Nadmorska je visina na mjestu kastela *Ad Militare (I)* određena uređajem GPS Magellan Explorist 600.

⁵¹⁸ Rómer 1866., 165; Várady 1897., 90, 91, 186.

st. prevladavalo mišljenje bi u Batini trebalo tražiti *Antianas*, ustanovio da bi naziv koji se na to (mjesto) zapravo odnosio bio (*Ad Militare (I)*).⁵¹⁹ Za arheološke su ostatke s navedenog položaja znali još M. Haas, koji je tvrdio da su Rimljani tamošnji kastel zvali *Bacincum*,⁵²⁰ J. Koller,⁵²¹ možda E. Fényes⁵²² te R. Fröhlich.⁵²³ A. Graf je pak vjerovao da je tamošnji logor bio naziva *Ad Miliars (K tisući vojnika)*.⁵²⁴ Stela,⁵²⁵ diploma (103./107.) (CIL XVI., 54),⁵²⁶ ostava (s oko 250 komada novca iz razdoblja 2.–4. st.),⁵²⁷ figuralna plastika,⁵²⁸ antefiks⁵²⁹ i opekarski proizvodi s pečatom⁵³⁰ su odande nekim europskim muzejima bili nuđeni na otkup ili im pristizali na dar sve do 1945., dok dio Baranje između Dunava i Drave nije dospio pod okrilje tadašnje Narodne Republike Hrvatske⁵³¹. Iako je – kako je to razvidno iz navedenoga – znanstvenicima s ugarsko-njemačkoga govornog područja proučavanje mjesta o kojem je riječ bilo nezaobilazna tema uz limes duž srednjeg Dunava, položaj je logora *Ad Militare (I)* hrvatskim stručnjacima do sedamdesetih godina 20. st.⁵³² ostao nepoznat. Stoga su se oni proučavanjem arheološkog materijala iz Batine dugo bavili identificiranjem odanle skupno ili pojedinačno prikupljenih predmeta od kamena, metala i keramike, bez podataka o stratigrafskom kontekstu ili mikrolokacijama tih otkrića.

Premda je do 1968. Jugoslavenska narodna armija (JNA) iz zrakoplova dovršila snimanje cijele Hrvatske, te su fotografije sve donedavno bile vojna tajna (**Skica 2**). M. Bulat je, sudeći prema *Not. Dign.*, vjerovao da se na opisanom položaju u Batini (**Slika 2**) moglo „ustanoviti pravce i veličinu zidova kasnorimskoga utvrđenja *Ad Militares*”⁵³³ pripisavši mu – kako je to danas poznato – ostatke koji su barem dva stoljeća stariji i od toga kastela i od toga spisa. Prvim je arheološkim iskopavanjima koja je na mjestu *Ad Militare (I)* vodila D. Pinterović, u dvadeset i jednoj manjoj sondi različitih veličina i oblika, bilo otkriveno nekoliko temelja rimskih zidova uz zaključak da je to nalazište „zbog stoljetne obrade zemljišta značajno

---

⁵¹⁹ Várady 1897., 79–82, 84.

⁵²⁰ Haas 1845., 113.

⁵²¹ Koller 1804., 52.

⁵²² Prema: Visy 1989., 121; <http://www.ripapannonica.hu/magyar/kulturalis2.php?id=17> (31. 3.2011.).

⁵²³ Fröhlich 1888., 289–295.

⁵²⁴ Graf 1936., 112.

⁵²⁵ Várady 1897., 142.

⁵²⁶ Hampel 1877., 77; Bulat 1981., 9.

⁵²⁷ Mirnik 1981., 76, br. 257.

⁵²⁸ Nađ I. i J. 1964., 29 (T. XL., 3), 31 (T. XLVII., 1, 2a, b), 32, T. L.

⁵²⁹ Bulat 1971.b, 79–89; Bulat 1984.b, 119.

⁵³⁰ Npr. Szilágyi 1933., 29, 35, 90, 92; Bulat 1965.b, 21, 22; Bulat 1977.a, 76; Bulat 1984.b, 117, 119; Filipović-Podrug 2006., 35–55; Стојановић 2009., 87.

⁵³¹ http://hr.wikipedia.org/wiki/Baranja_%28regija%29 (17. 4. 2014.).

⁵³² Pinterović 1971.a, 55–59.

⁵³³ Bulat 1962., 367; Bulat 1984.b, 117.

uništeno.”⁵³⁴ U tom se trenutku – jer o položaju toga vojnog logora podataka u ustanovama za proučavanje kulturne baštine na hrvatskom teritoriju nije bilo – to otkriće spomenutim stručnjacima učinilo neočekivano. Stoga je s iskopavanja prapovijesnog lokaliteta koje su u Batini obavljali kustosi MSO-a i Instituta *Smithsonian* iz Washingtona, u razdoblju od 15. kolovoza do 15. rujna 1970., a kako bi istražili građevinske ostatke *Ad Militare (1)*, bila izdvojena skupina isključivo hrvatskih stručnjaka.⁵³⁵ Tad je tamo „s obji strana suvremene prometnice koja vodi prema Spomeniku („Pobjeda”), bila otkrivena 1.8 m...”⁵³⁶ „...široka kamena podloga za temelj njegovih bedema.”⁵³⁷ Budući da ta istraživanja nisu u potpunosti objavljena, tj. da je dosad publiciran tek plan prve sezone iskopavanja (**Crtež 1**), kao jedan je od priloga ovom doktorskom radu priložena originalna skica s ucrtanim položajem arheoloških sonde na *Gradcu* 1970.–1972. g. (**Crtež 2, Slike 3–6**).⁵³⁸ No kako ni tim ni poslije toga tamo provedenim iskopavanjima nisu pronađeni ostatci drveno-zemljanog logora, a da su u Batini i oko 500 m i oko 770 m južno od *Ad Militare (1)*⁵³⁹ djelomično istraženi tragovi drugih dvaju [*Ad Militare (3)*, *Ad Militare (4)*] relativno starijih rimskih vojnih logora, postalo je jasno da se zaključci poput onoga D. Pinterović da je prva faza izgradnje kastela *Ad Militare (1)* bila napravljena prije,⁵⁴⁰ a S. Sopronija⁵⁴¹ i M. Sanader u posljednjoj četvrtini 1. st.⁵⁴² [zasnovani na vjerovanju da je ondje boravila jedna od postrojba čije je ime navedeno u diplomi iz Belega iz 85. g. (CIL XVI., 31)⁵⁴³] ne mogu odnositi na *Ad Militare (1)* nego eventualno na neki od navedenih, novootkrivenih logora.⁵⁴⁴ Dakle, ni citirani podatci o donjoj granici osnivanja ni stanovište K. Minichreiter koje je na tragu mišljenja M. Bulata da su na opisanom mjestu u Batini otkriveni ostatci „kasnorimskog kaštela *Ad Militares*, na položaju ranijeg augzilijarnog tabora na istom mjestu, podignutog krajem I stoljeća naše ere”⁵⁴⁵ se nisu

---

⁵³⁴ Pinterović 1971.a, 57, 58. Izuzev vinogradarstva, nema dokaza za to da je zemljište na kojem se nalazi *Ad Militare (1)* obrađivano. Na tom su prostoru, zahvaljujući tomu što je smješten na visokom, relativno uskom, brdu veći poljodjelski radovi izostali (Bulat 1970.a, 42, 43).

⁵³⁵ Bulat 1970.a, 42, 43.

⁵³⁶ Pinterović 1975., 76.

⁵³⁷ Pinterović 1971.a, 55–58.

⁵³⁸ Članak će o arheološkim iskopavanjima u Batini 1970.–1972., predstavljenima na Stručno-znanstvenom skupu „Dr. Danica Pinterović – rad i djelovanje”, 16.–17. veljače 2015. autor ovih redaka objaviti u zborniku radova s toga događaja.

⁵³⁹ Hršak et al. 2013., 12–19; Hršak et al. 2014., 14–20; Hršak et al. 2015., 19–22.

⁵⁴⁰ Pinterović 1971.a, 55–58.

⁵⁴¹ Soproni 1980.b., 220; Soproni 1980.c, 220.

⁵⁴² Sanader 2003.b, 137.

⁵⁴³ Sudeći prema diplomi iz Belega, u Panoniji je 85. bilo 5 ala i 15 kohorti otpuštanih iz mozebitnih kastela *Ad Flexum* (Mosonmagyaróvár), *Vetus Salina* (Adony), *Ad Statuas* (Vardomb), *Lugio* (Dunaszekcső) i *Ad Militare (3)* ili *(4)* (Soproni 1980.b., 220; Soproni 1980.c, 220; Radman-Livaja 2004., 64). No diplome, budući da su u njima navedeni tek ročnici koji su u nabrojanim kastelima zgotovili vojni rok, nisu pouzdan izvor o ukupnom broju takvih fortifikacija (Lőrincz 2003., 28).

⁵⁴⁴ Pinterović 1975., 77.

⁵⁴⁵ Minichreiter 1987., 103.

pokazali točnim. Iduća su arheološka istraživanja na mjestu kastela o kojem je riječ napravljena u razdoblju 19.–24. travnja 2010. g. Tada su tamo, pod vodstvom I. Vukmanića, bila obavljena geofizička istraživanja. Izvršio ih je doc. dr. sc. Branko Mušič (Gearh d. o. o.) sa suradnicima georadarskom metodom (GSSI SIR3000, s 400 MHz antenom) i metodom geoelektričnog otpora (Geoscan RM15) na katastarskim česticama (k. č.) br. 366, 367, 368, 375, 376, 379, 385, 386/2 i 387 (k. o. Batina) zahvaljujući financijskim sredstvima koja je MKRH-u doznačio *World Heritage Centre* preko UNESCO-ova *Regional Bureau for Science and Culture in Europe* iz Venecije. Njih je spomenuto ministarstvo na raspolaganje dostavilo AMO-u.⁵⁴⁶ Nastavak je navedenoga posla, na k. č. 384, 388/1 i 383, iz fonda programa Arheološke baštine pri MKRH-u „Beli Manastir, Limes u Baranji”, uslijedio u periodu 21.–26. listopada 2012.,⁵⁴⁷ a na k. č. 370, 371/1, 374, 378, 382, 362 i 524 (**Crtež 3, Slike 7, 8**) u razdoblju 20.–25. lipnja 2013. g., sredstvima projekta *South East Europe–Danube Limes Brand*.⁵⁴⁸ Premda je na mjestu *Ad Militare (I)* i prije toga bilo moguće naslutiti zemljom prekrivene obrise dijelova istočnog, sjevernog i južnog bedema, zidove samog logora – izuzev ulomaka šute – ondje okom nije moguće razaznati. Kako su na spomenutomu zemljištu podignuti vinogradi, voćnjaci, vikendice i drugi, napušteni stambeni, objekti (trideset i troje različitih vlasnika), način i obim geofizičkih istraživanja su bili uvjetovani visokim stupnjem parceliranosti. Naime, postojanje je šikara i žičanih okućnica između dvorištâ istraživanje toga zemljišta učinilo jednim od najzamršenijih u hrvatskom dijelu podunavlja. Uglavnom, ostatci se temelja rimskih građevina od opeka, kamena i žbuke⁵⁴⁹, kako je to dokumentirano georadarom, tamo nalaze zatrpani na dubini 0.3–0.5 m. Signalom je istoga uređaja određeno i da očuvana visina detektiranih zgrada *in situ* iznosi 0.5–1 m. Dok je debljina zidova objektima unutar kastela izmjerena u širini od oko 1 m, bedemi su mu bili napravljeni gotovo dvostruko širima. Budući da je istražujući (tom prilikom) ustanovljeno i da su u pitanju građevine napravljene u pravilnome rasteru, zaključeno je da su morale biti izgrađene za jedne te iste građevinske etape (**Slika 9**).⁵⁵⁰

U unutrašnjosti su kastela *Ad Militare (I)* geofizičkim istraživanjima najprije bili detektirani ostatci principije (*principia*) (zapovjedništvo) kojoj je 2010. bio određen dio tlocrta, usmjerenje i položaj (**Slika 10**), a onda i objekt u obliku slova L kojemu namjena tada nije mogla biti određena. Međutim, zahvaljujući je otkriću zapovjedništva odmah bilo moguće

⁵⁴⁶ Vukmanić 2010.b, (KOS, D-151).

⁵⁴⁷ Vukmanić 2013.a, (KOS, D-151; D-152).

⁵⁴⁸ Inicijator i koordinator programa *EU IPA I South East Europe – Danube Limes Brand* (2012.–2014.) je bila Sonja Jilek, a voditelj poslova vezanih uz limes u Hrvatskoj I. Vukmanić.

⁵⁴⁹ Bulat 1984.b, 117. Kamen danju upija, a noću isijava toplinu.

⁵⁵⁰ Mušič 2010., (KOS, D-151); Mušič, Vukmanić 2011., 7–9; Vukmanić, Mušič 2015., 871–879.

ustanoviti pravce pružanja dviju glavnih ulica logorom (*via principalis*, *via praetoria*). Principija je bila podignuta na mjestu gdje su se te ulice križale, sredinom stražnje polovine kastela (*retentura*), između glavne ulice (*via principalis*) – podignute u pravcu sjever-jug – i zapadnog bedema fortifikacije o kojoj je riječ. *Via praetoria* je pak pravcem istok-zapad prednju (*praetentura*) i stražnju polovinu *Ad Militare (I)* dijelila na lijevu i desnu zonu. Georadarom je tom prigodom određeno i da je longitudinalnom osi pozadine zapovjedništva vjerojatno bilo podignuto pet prostorija. Središnje je mjesto u nizu tih prostorija zauzeto s oko 12 m dugačkom i oko 8 m širokom komorom kojoj je kraj izgrađen u obliku isturene polukružne apside. Ta je prostorija Rimljanima služila kao svetište (*sacellum*, *aedes*). Svetišta su uvijek bila usmjerena prema najvažnijem (glavnom) ulazu u vojni logor kako bi pojedinac, prolazeći principalnom ulicom, odande mogao vidjeti u apsidi pohranjena carska znakovlja (*signa*, *vexilla*) (*Tac., Hist. III., 13, 2; Ann. IV., 23*) ili žrtvenike koje su prinoseći pripadnici jedinice koja je bila stacionirana u kastelu. Dok je Vegecije (*Vegetius*) tvrdio da je u svetištu bio čuvan i trezor (*Epitoma rei militaris II., 19*), sudeći je prema principijama u Saalburgu, Theilenhofenu i Marköbelu u Njemačkoj te Brough-by-Bainbridgeu u Engleskoj otkriveno da su tamo mogle stajati i statue rimskih careva⁵⁵¹. Takve su skulpture, od kojih je u Panoniji do danas pronađeno šezdesetak ulomaka, isto tako, mogle stajati u dvorištima bazilika kastelâ.⁵⁵² A kako je i u jednom od vinograda (sjeverno?) od *Ad Militare (I)* slučajno pronađen brončani prst, moguće je da je takva statua bila postavljena i u principiji toga kastela. Taj je predmet (o veličini kojega nije poznato išta) D. Pinterović 1970. poklonio neki mještanim Batine, a ona dokumentirala u terenskome dnevniku.⁵⁵³ Premda je bio dio izložbe „Arheološko naslijeđe Baranje” (poslije 1987. g.),⁵⁵⁴ spomenuti nalaz u Muzejskoj čuvaonici dosad nije pronađen. Principije s polukružnom, prema van orijentiranom, apsidom se uz limes često gradilo oko polovine 2. st.⁵⁵⁵ Uz drugu su, južnu stranu svetišta principije u mjestu Batina 1/1 pak georadarom dokumentirane dvije prostorije čije dužina i širina iznose oko 6.5 m. Toj je građevini (principiji) – čini se – kako na sjevernoj, tako i na južnoj strani svetišta raspored prostorija koje su mogle služiti kao uredi (*officia*, *tabularia*) bio simetričan. Urede su s jedne strane svetišta običavali koristiti pobočnik (*cornicularius*) i drugo službeno osoblje (*actuarius*, *librarii*) za pohranu arhivskog materijala, a urede s druge strane nositelji znakovlja

---

⁵⁵¹ Anne Johnson, iz čijega su djela citirani navodi preuzeti (Johnson A. 1983., 112), ne spominje izvor tih podataka.

⁵⁵² Balogh et al. 2011., 20.

⁵⁵³ Pinterović 1970.b, (MSO, Limes arhiva).

⁵⁵⁴ Šimić et al., n. d., n. p.

⁵⁵⁵ Johnson A. 1983., 131.

(*signiferi*). Osim toga, u tim se prostorijama odlagalo oružje (*armamentaria*)⁵⁵⁶ koje je moglo biti pohranjivano i u ostavama uz bočna krila principije⁵⁵⁷ – dvije su takve komore detektirane u principiji kastela *Ad Militare (I)*. Dimenzije zapovjedništva, uključujući eksterijerno orijentiranu polukružnu apsidu, tamo iznose dužinom oko 40 m, a širinom oko 30 m.⁵⁵⁸ U taj izračun nije uključena poprečna prostorija podignuta uz istočno pročelje principije (pravcem glavne ulice) jer geofizičkim metodama nije moguće odrediti je li ova bila izgrađena istodobno s ostatkom te zgrade ili joj dozidana naknadno. Dužina te, transverzalne, prostorije iznosi najmanje 60 m, a širina 16 m, a krajevi su joj vjerojatno bili duži od samog zapovjedništva. Ipak, to na sjevernoj strani zbog velikog broja povratnih georadarskih ili geoelektričnih signala – ruševina – nije moguće jasno razaznati tako da izgled poprečne prostorije u odnosu na ostatak principije djeluje asimetrično. Usporedbe radi, uz limes u Mađarskoj dosad nisu identificirane poprečne prostorije duže od preostalog dijela principije.⁵⁵⁹ No, objekti su slični ovomu u Batini identificirani u Njemačkoj. Tamo su najstarije takve građevine, iz oko 90. g., uz Dunav otkrivene u Künzingu. Bile su natkrivene i u njih se moglo ulaziti na kraćoj i/ili dužoj strani. Za određenje razdoblja, faze ili faza izgradnje kastela *Ad Militare (I)* postojanje transverzalne prostorije nije od prevelike pomoći jer su taj tip građevine Rimljani podizali od kraja 1. do prve polovine 3. st., u drvu ili kamenu⁵⁶⁰. Dok Graham Webster smatra da je namjena takvim prostorijama bila biti dvoranom za jahanje i da su ih Rimljani gradili u kastelima u kojima su, barem djelomično, boravili konjanici,⁵⁶¹ A. Johnson je došla do zaključka da ih nije moguće vezati isključivo uz tu vojnu vrstu.⁵⁶² Mortimer Wheeler je, zahvaljujući jednom Vegecijevom navodu (*Epit.* II., 23; III., 2), takve objekte interpretirao kao vježbališta.⁵⁶³ Nije isključeno ni da su zimi takve građevine služile kao zborna mjesto izdavanju naredbi, obavljanju religijskih svečanosti ili prezentaciji.⁵⁶⁴ To da je i poprečna prostorija u kastelu *Ad Militare (I)* bila natkrivena je ustanovljeno sondažnim arheološkim iskopavanjem na Planini Zapad 14 (k. č. 381) (**Slike 11, 12**). Naime, na navedenoj je adresi, na relativnoj dubini od oko 0.25 m, detektiran sloj urušenih tegula te kompaktno napravljeni dio zida principije kojega je širina prema sredini

---

⁵⁵⁶ Prema: Johnson A. 1983., 104, 117, 119; Connolly 2003., 16, 17.

⁵⁵⁷ Johnson A. 1983., 108, 109.

⁵⁵⁸ Premda se mogu znatno razlikovati, u prosjeku su dimenzije zapovjedništava bile 30 x 25 m (Johnson A. 1983., 104).

⁵⁵⁹ Visy 2003.b, 117.

⁵⁶⁰ Johnson A. 1983., 120–126, 263, 314.

⁵⁶¹ Webster 1985., 223.

⁵⁶² Johnson A. 1983., 122–126, 314.

⁵⁶³ Wheeler 1926., 42.

⁵⁶⁴ Johnson A. 1983., 109–111.

sonde iznosila 80 cm, a kojega se preostali dio podvlačio pod sjeverni profil iste (sonde). Zid je bio ukopan do dubine od 1.2 m, napravljen od ostataka maltera bež boje, ulomaka nepravilnih manjih komada škrljavca ubranih u kamenolomu u Batini (**Slike 13, 14**) i razlomljenih tegula.⁵⁶⁵ I na Planini zapad 11 i 16 (k. č. 367) je istražen sličan zid (**Slika 15**) koji se podvlačio pod zapadni profil sonde. Debljina je toga zida iznosila 35–45 cm, mjestimično 65 cm. Budući da je prije toga ondje bilo napravljeno istraživanje georadarom, jasno je da je u pitanju ostatak zapadnoga zida transversalne prostorije principije i unutrašnjeg dijela te prostorije. Sudeći prema rezultatima navedenog iskopavanja, poprečna prostorija nije bila popločana. Jednako tako, pri iskopavanju nisu bili uočeni tragovi podnih greda.⁵⁶⁶ Manji je pak dio zida ili popločenja zapadno od poprečne prostorije principije otkriven na adresi Planina Zapad 22 (k. č. 371/1). Na dubini su 0.25–0.55 m tamo dokumentirani ostatci rimskoga zida debljine 30 cm (**Slika 16**). Taj je zid, na kojem je pronađena čeljust konja, magarca ili goveda, bio podignut pravcem sjever-jug, iz zapadnoga profila sonde mogao biti izmjeren u dužini od 103 cm.⁵⁶⁷ Poprečne prostorije kojima je – kao u kastelu *Ad Militare (1)* u Batini – bio obuhvaćen dio glavne ulice su otkrivene u logorima pomoćnih rimskih postrojba u Aalenu, Zugmantelu, Einingu⁵⁶⁸, Unterböbingenu, Buchu⁵⁶⁹ i Welzheim-Westu u Njemačkoj.⁵⁷⁰

Druga je, 2010. g., georadarskim istraživanjem detektirana rimska građevina u kastelu *Ad Militare (1)* bila već spomenuta uska i dugačka zgrada u obliku slova L sjeverno od principije. Zidovi su te građevine, kako je to razvidno iz horizontalnih presjeka rezultata toga mjerenja, uži od zidova principije. Očuvana dužina objekta o kojem je riječ u pravcu sjever-jug iznosi oko 28 m, a širina u unutrašnjosti oko 7 m. Budući da su najčešće služile kao spavaonice (*centuriae*)⁵⁷¹ i toj je strukturi u stražnjoj lijevoj polovici kastela *Ad Militare (1)* izgledno pripisati istu namjenu (spavaonica 1). U dijelovima su takvih građevina, usmjerenima prema zapovjedništvu, Rimljani običavali (iz)graditi časničke odaje. U spavaonici 1 je takva odaja bila površine oko 49 m² (7 x 7 m). Čvrstim je temeljima bila podijeljena na tri manje komore; jednu veću, dimenzija oko 3.5 x 7 m (oko 24 m²) i dvije manje, veličine otprilike 3 x 4 m (12 m²). To što je spomenuti prostor zidom odijeljen od ostatka toga objekta, kao i podjela gdje je trećina prostora podređena potrebama časnika, odgovara opisanoj interpretaciji. Dijelu

---

⁵⁶⁵ Vukmanić 2013.e, (KOS, D-151).

⁵⁶⁶ Vukmanić 2015.h, (KOS, D-151).

⁵⁶⁷ Vukmanić 2015.a, (KOS, D-151).

⁵⁶⁸ Campbell 2009., 27, 41, 56.

⁵⁶⁹ Johnson A. 1983., 121, 131.

⁵⁷⁰ http://de.wikipedia.org/wiki/Kastelle_von_Welzheim (16. 4. 2011.).

⁵⁷¹ Campbell 2009., 34, 48.

spavaonice zapadno lice pri istraživanju georadarom nije utvrđeno, možda jer je čvrsti građevinski materijal odande otuđen. Unutrašnjost je spavaonica u Rimljana običaj bio podijeliti u dva niza prostorija (*contuberniae*), a pred njima napraviti trijem⁵⁷². Zapadno je pročelje spavaonice 1, pred kojim je stoga valjda bila izgrađena veranda, dimenzija 3 x 7 m. Premda su u vojnim logorima diljem Rimskoga Carstva spavaonice bile najbrojnije građevine, uzmu li se u razmatranje njihove dimenzije ili izgled, u ovome ih trenutku nije moguće izdvojiti u zasebne tipove.⁵⁷³ I dok je zgradama napravljenima u obliku slova L u kastelima u čijoj su se okolici poslije razvili gradovi Rottweil i Künzing (I) u Njemačkoj, Housesteads i Corbridge u Engleskoj, Gelligear i Pen Llystyn u Walesu,⁵⁷⁴ Fendoch u Škotskoj i Drobeta u Rumunjskoj takva namjena uistinu ustanovljena,⁵⁷⁵ u Valkenburgu (*Praetorium Agrippinae*) u Nizozemskoj je u jednoj od građevina opisanoga plana kemijskom analizom tla određeno da je služila kao konjušnica.⁵⁷⁶ Pa i po prvoj je sezoni geofizičkih istraživanja u Batini sumnja da je u kastelu *Ad Militare (I)* uz principiju bila podignuta baš spavaonica (spavaonica 1) bila izazvana orijentacijom (toga) objekta jer je njih u logorima bilo običavano graditi kraćom, a ne dužom stranicom usmjerenom prema glavnoj ulici. No s obzirom na to da su takve građevine, bez obzira na to jesu li bile podignute u prednjoj ili stražnjoj polovici kastela, gotovo uvijek bile orijentirane tako da su časničke odaje ležale na *viae sagularis* – koja je s unutarnje strane logora bila oblikovana uz bedeme ili, kad su spavaonice Rimljani smještali u središnjim dijelovima logora (*latera praetorii*), okomito na glavnu ulicu⁵⁷⁷ – te s obzirom na brojnost kastela kojima je uz zapovjedništvo bila izgrađena bolnica (*valetudinarium*)⁵⁷⁸ ili pretorij, autor je ovih redaka isprva bio mišljenja da je umjesto spavaonice 1 zapravo detektiran dio građevinskog kompleksa koji je služio pružanju medicinske skrbi ili zapovjednikov stan, a kojega su neke prostorije (jer nedostaju) još u rimsko doba bile uništene erozijom. Zgrada je u obliku slova L, uz sjeverozapadni ugao stražnje polovice *Ad Militare (I)*, odakle *puca* najbolji pogled na južni dio Karpatske kotline odnosno Dunav, na Limeskongresu u mjestu Ruse u Bugarskoj 2012. stoga bila predstavljena (I. Vukmanić) kao pretorij. Naime, u tom je trenutku položaj toga objekta djelovao kao pogodniji argument za interpretiranje njegove namjene nego tlocrt. Međutim, po geofizičkom je istraživanju 2013.,

---

⁵⁷² Rimljani su kastele isprva gradili od drva i zemlje. Poslije je pri rekonstrukciji bitnih građevina – principije, pretorija (*praetorium*) (zapovjednikov stan) i žitnice (*horreum*) – bio upotrebljavan kamen (Johnson A. 1983., 97). Drvenu se građu otad nastavilo koristiti za izgradnju krovništa te pregradnih zidova.

⁵⁷³ Davison 1989., 150.

⁵⁷⁴ Johnson A. 1983., 98, 99, 167.

⁵⁷⁵ Campbell 2009., 13, 15.

⁵⁷⁶ Johnson A. 1983., 178, 236.

⁵⁷⁷ Prema: Campbell 2006., 53.

⁵⁷⁸ Johnson A. 1983., 157–165.

premda uz cijelo pogranično područje Rimskoga Carstva dosad nisu otkrivene spavaonice s usmjerenjem kao u *Ad Militare (1)* – a nakon što je pretorij identificiran istočno od principije – postalo jasno da je u pitanju ostatak upravo takve građevine [spavaonice (1)]. I istočno je odande, nasuprot osi *viae principalis* u prednjoj polovici kastela – od glavne ulice do istočnoga bedema – georadarskim signalom ustanovljen ostatak zida dugačak oko 27 m (spavaonica 2), usporedan maločas opisanoj zgradi. Dakle, u *Ad Militare (1)* spavaonice nisu bile isključivo u prednjem odnosno stražnjem dijelu kastela. Napokon, okončanjem su geofizičkih istraživanja tamo detektirani djelomični ostatci ukupno šest takvih građevina dugačkih ne više od 70 m. Primjera radi, u Britaniji i Germaniji je najveći broj spavaonica mjerio 30–55 m. Npr. u Saalburgu je dužina građevina toga tipa iznosila 72 m, u Aalenu 79.6 m, a u Alteburgu 86 m. Širina je spavaonica općenito bila 5–10 m⁵⁷⁹. Kad je pak u pitanju usmjerenje, tj. orijentacija trjemova takvih objekata, ona je u mjestu Batina 1/1 i dalje upitna. Na Planini Zapad bb (k. č. 384) je, u sondi veličine 1.9 m x 1.6 m, pokraj prethodno iskopanoga šahta za vodospremnik (1.6 x 0.6 m) autor ovih redaka obavio sondažno arheološko iskopavanje (**Slika 17**) pronasavši tamo komad novca koji bi se – sudeći prema veličini i *zrakastoj* kruni na glavi cara koji ju je nosio – moglo datirati u polovinu 3. st. (neočišćeno). U južnom su dijelu te sonde, na dubini od 0.25 m, otkriveni i ostatci dijela zida visine 10–15 cm koji se u pravcu istok-zapad cijelom dužinom podvlačio pod južni profil iskopa. Širina toga zida nije mogla biti izmjerena više od 33 cm. Ostatci su mu napravljeni od maltera bež boje i nepravilno oblikovanog manjeg kamenja na podlozi od ulomaka razlomljenih tegula. Zdravični se sloj, u koji je bilo ukopano nekoliko jama, ondje nalazi na dubini od oko 0.5 m. Osim toga, u sondi su istražene dvije jame od manjih stupova pravokutnog oblika, veličine 20 x 20 cm i 15 x 15 cm, koje su u zdravicu ukopane do dubine od 11 cm. Iz rimskoga su doba, a o njihovoj je dataciji moguće zaključiti tek da su starije od spomenutog zida. Na istom je mjestu bilo dokumentirano i više drugih, u tlocrtu okruglih jama dubokih oko 30 cm (40 x 30 cm, 30 x 30 cm, 15 x 15 cm) od kojih su se neke podvlačile pod sjeveroistočni profil sonde.⁵⁸⁰ Brojni su ulomci rimske šute, opeka, tegula, keramike i životinjskih kosti, do dubine od oko 0.5 m, pronađeni i na Planini Zapad 8 (k. č. 387). Do dubine je od 0.8 m u sondi na toj lokaciji iskopan i stariji rimski sloj slična sastava, no bez keramike. U tom je sloju, u južnom profilu iskopa, bio otkriven niz tegula. Premda je autor ovoga rada u izvještaju o tom iskopavanju naveo da je tamo, na 1.1 m dubine, pronađen

---

⁵⁷⁹ Davison 1989., 79, 80, 211.

⁵⁸⁰ Vukmanić 2013.d, (KOS, D-151).

ostatak podnice iz prapovijesnog doba (**Slika 18**),⁵⁸¹ nije isključeno da je riječ o mjestu gdje su rimski vojnici (u jednoj od spavaonica) pripremali hranu. Krajnji je sjeverni ugao temelja vjerojatne spavaonice 4 (**Slika 19**), koji se podvlačio pod južni profil sonde (2.5 x 1.5 m), pronađen i na Planini Zapad 7 (k. č. 388/1). Širina je toga temelja, na dubini 0.74–0.81 m, a napravljenog od lomljenog kamenja i ulomaka tegula, iznosila 49 cm, tj. jednu i pol rimsku stopu (*sesquipedal*). Za iskopavanja je na tom mjestu pronađen ulomak narukvice od gagata ili stakla (**Kat. 2**).⁵⁸² Pri postavljanju je vodovodne cijevi na istoj adresi zapadno od ceste, a koja je (cijev) već prije bila spojena na odvod, na dubini od oko 1 m (k. č. 2759) bio uočen sloj usitjenih opeka i tegula. Rov je za tu cijev (k. č. 388/2), do dubine od oko 0.6 m, bio prokopan kroz sloj u kojemu je osim rimskih (ulomci opeka i tegula) bilo i recentnih nalaza. Naime, na navedenoj se dubini, oko 3 m od istočnog ruba *Ad Militare (1)*, nalazi vrh temelja rimskoga, kamenom napravljenog, zida. Spojni dio između k. č. 2759 i k. č. 388/2 nije bio kopan, već probušen *raketom* kroz koju su potom provučene dvije uske plastične (vodovodne) cijevi. Na to da se tamo nalazi istočni dio temelja spavaonice 4 ukazuje to što mu se lokacija podudara s rezultatom istraživanja georadarom te to što taj (zid) *raketom* nije mogao biti probijen.⁵⁸³

Premda identificirati namjenu većine građevina u kastelu *Ad Militare (1)* jest moguće, objektima ili objektu koji je detektiran uz istočni bedem u prednjoj desnoj zoni toga logora (građevina 7) – kako zbog nedovoljno velike površine obuhvaćene geofizičkim mjerenjem, tako i zbog tlocrta ziđa koji je moguće interpretirati na različite načine – nije moguće odrediti ni svrhu ni cjeloviti plan, tj. planove. Trenutačno, naime, nije određivo nalaze li se na tom mjestu ostatci dvorišta jedne natkrivene trobrodne građevine s kolonadom u srednjem brodu ili dijelovi trjemova dviju građevina. Sudeći prema položaju (u kastelu)⁵⁸⁴, ondje je mogla biti izgrađena bolnica ili stacionar. Takvom bi sudu u prilog možda išlo to što je u Batini svojedobno pronađen set od 8 brončanih medicinskih instrumenata (**Crtež 4**). Doduše, taj je nalaz, nestao 1945. iz jednog od berlinskih muzeja (*Museum für Vor- und Frühgeschichte*), premda objavljen kao keltski (2.–1. st. pr. Kr.),⁵⁸⁵ možda potrebno pripisati rimskim kirurzima (*medici*). Na to ne ukazuje samo poligonalnost jednog od tih instrumenata, nego i činjenica da je u pitanju set odnosno skupina predmeta, tj. specijalizacija kakva je više nego keltskim druidima ili vračevima bila svojstvena rimskoj vojsci. Ako je to točno – iako to nije bilo

---

⁵⁸¹ Vukmanić 2013.f, (KOS, D-151).

⁵⁸² Vukmanić 2015.e, (KOS, D-151).

⁵⁸³ Vukmanić 2016.b, (KOS, D-151).

⁵⁸⁴ Prema: Johnson A. 1983., 184.

⁵⁸⁵ Metzner-Nebelsick 1992., 78, bilj. 13; <http://www.sagittabarbarica.org/riproduzioni.html> (5. 9. 2016.).

uobičajeno za logore pomoćnih postrojba te ako je u *Ad Militare (I)* tlocrt građevine 7 identičan onima u kastelima Künzing (I) i Corbridge 1a/b koje su služile kao stacionar⁵⁸⁶ – zgrada je za tu namjenu bila podignuta i u tom kastelu. No, isto tako je logično da je unutar ili u bližoj okolici *Ad Militare (I)* – sudeći prema planu jedne od građevina u legijskom logoru *Vindonissa* (Windisch u Švicarskoj)⁵⁸⁷ – mogla djelovati klesarska radionica (*fabrica*) podignuta za obradbu sirovine ili nadzor nad kamenolomom kojega se istočni rub danas nalazi oko 240 m zračne udaljenosti zapadno odande. Je li i o kojoj je od navedenih građevina riječ odredit će se na osnovi sitnog materijala, nusproizvoda industrijske proizvodnje ili alatki po provedbi arheoloških iskopavanja. Bez obzira na to što su temelji svih identificiranih građevina na mjestu Batina 1/1 napravljeni od trajnog materijala, moguće je da im je nadstruktura zapravo bila drvena, ožbukana te eventualno oslikana kako bi sličila na nizove kamenih blokova.

Uz jugozapadnu je stranu *Spomeničkoga puta* u Batini pogledom moguće razaznati zemljom prekrivene ostatke istočnog bedema kastela *Ad Militare (I)* (Slike 20, 21).⁵⁸⁸ Na dvama je mjestima taj bedem i dokazan georadarskom metodom istraživanja. Dužinu je pak toga bedema od oko 210 m moguće izmjeriti imajući u vidu topografska obilježja okolnoga zemljišta. Otprilike je polovicom sjeveroistočnog dijela prednje lijeve zone kastela spomenuta cesta (put) bila izgrađena 1947. g.⁵⁸⁹ S obzirom na to da su u *Ad Militare (I)* određeni mjesto, dimenzije i orijentacija principije, u bedemima je toga logora moguće odrediti položaje ulaznih vrata (*portae*). Teoretski, tamo su mogla biti podignuta četvera, kulama flankirana, takva objekta. No kako prije prvih geofizičkih istraživanja nije bilo ikakvih naznaka o rasporedu građevina u unutrašnjosti kastela, položaj nijednih od njih nije već u prvoj sezoni istraživanja mogao biti ciljano obuhvaćen geofizičkim mjerenjima. No nakon što je logoru ustanovljena orijentacija, postalo je jasno da su – jer im je položaj ovisio o pravcu *viae praetoriae* – glavna vrata (*porta praetoria*) lokacije Batina 1/1 bila izgrađena u istočnom bedemu.⁵⁹⁰ Na pretpostavljenom se mjestu tih vrata danas nalazi betonski kolni ulaz u vikendicu na Planini Zapad 13 (k. č. 383). Odande se s *viae praetoriae*, kojom je kastel okomito na glavnu ulicu bio podijeljen u dvije zone, moglo doći do apsidalnog svetišta

---

⁵⁸⁶ Johnson 1983., 163, Sl. 121.

⁵⁸⁷ Johnson 1983., 184, Sl. 138: *Vindonissa*.

⁵⁸⁸ Dva su pravca bedema kastela *Ad Militare (I)*, sjeverni i zapadni, bili određeni 1970.–1972. g. (Bulat 1970.a, 42, 43; Pinterović 1971.a, 55–59; Bulat 1984.b, 117).

⁵⁸⁹ Bulat 1977.a, 76.

⁵⁹⁰ Dok je rimski pisac Higin smatrao da bi *portam praetoriam* trebalo usmjeriti prema neprijatelju (*De munitionibus castrorum*, 56), *Vegetius* je ustvrdio da je to trebalo učiniti prema istoku ili u pravcu marširanja (*Epit. II.*, 23). Ipak, često je prednost nad navedenim bila pružana strateški važnijim odrednicama kao što su olakšano skladištenje, komunikacija, pristup zalihama ili vodi (Johnson A. 1983., 41).

principije. S obzirom na to da je prosječna dužina ulaznih vrata u kastele iznosila 15–18 m⁵⁹¹, slične je dimenzije moguće pretpostaviti i u *Ad Militare (I)*. Budući da je *via principalis* u smjeru sjever-jug tamo vodila kroz poprečnu prostoriju zapovjedništva, na toj su osi morala biti podignuta ulazna vrata u južnom (*porta principalis dextra*), a možda i u sjevernom bedemu (*porta principalis sinistra*), desno i lijevo od principije. Ipak, procijeniti jesu li vrata u sjevernom bedemu kastela o kojem je riječ uopće bila napravljena nije lako zbog izmijenjena izgleda krajolika prirodnim (erozijom) ili ljudskim putem (denivelacijom zemljišta u terezijansko doba (1717.–1780.) ili izgradnjom suvremenih stambenih objekata). Na spomenutoj strani svijeta ulaz u *Ad Militare (I)* na rezultatima geofizičkih istraživanja nije uočljiv. Premda se Polibijev (*Polybius*) navod da su Rimljani u vojnim logorima pristup vodi i sirovinama mogli ostvariti izgradnjom stražnjih vrata (*porta decumana*) (*Historiae* VI., 40, 9) podudara s izgledom terena zapadno od ovoga kastela – to zbog odronima sklonog zemljišta i okolnosti da bi se ona u tom slučaju nalazila ispred najvažnije građevine logora, principije, nije izgledno.⁵⁹² Prostor je zapadno odande danas nekultiviran, teško prohodan i zarastao u šikaru pa su, zajedno s velikim visinskim odstupanjima u neposrednom zaleđu apsidalne prostorije principije, geofizička istraživanja na tom mjestu zasad nemoguća. Prema tome, kastelu *Ad Militare (I)* se zasigurno moglo pristupiti s juga i istoka, dok je manje vjerojatno da je to bilo moguće učiniti sa sjeverne i zapadne strane.

Naglasak je pri istraživanju georadarom 2013. g. bio stavljen na središnje i južne dijelove rimskoga vojnog logora *Ad Militare (I)*. Tom su prilikom, istočno od principije, otkrivene dvije, 26 m dugačke i 8 m široke, usporedno izgrađene građevine koje su mogle služiti kao spremišta (*horrea*) (građevine 8). Položaj je građevina toga tipa – jer bi u tom slučaju bile smještene uz istočni rub *viae principalis* čime bi do njih bilo bitno lakše dopreмати namirnice – logičan. Ipak, valja podsjetiti da nije riječ o rezultatu ustanovljenom arheološkim iskopavanjem – teoretski, žitnice [(h)ambari] su mogle biti i na mjestu već spomenutog stacionara ili radionice. U sezoni je istraživanja o kojoj je riječ određeno i da je pretorij na mjestu Batina 1/1 bio izgrađen ispred, tj. istočno od principije s kojom tvori jedinstveni kompleks. Pritom je u trodimenzionalnoj kompjutorskoj rekonstrukciji zapovjednikova stana, za razliku od ostalih tamo znanstveno određenih objekata (**Slike 22.a–c**) – kao slobodno uvjerenje autora ovih redaka – napravljen *impluvium*. Istraživanje je tada, kako bi se identificiralo izgled ugaonih kula, bilo usmjereno i na uglove kastela *Ad Militare (I)*. I 2012. su već geofizička istraživanja bila usmjerena na sjeverozapadni ugao toga logora, no ni tad ni

---

⁵⁹¹ Johnson A. 1983., 34, 89.

⁵⁹² Npr., u kastelu u Valkenburgu stražnja vrata nisu bila izgrađena (Johnson A. 1983., 236).

godinu poslije nijedna ugaona kula ondje nije bila dokumentirana. To bi pak moglo značiti ili da ih nije bilo ili da su bile podignute od drva. Međutim, takva im građevinska odrednica, barem u sjeveroistočnome uglu kastela, nije bila dokumentirana arheološkim iskopavanjem 1970. g. I dok se mjesta pretpostavljenih sjeverozapadne i jugozapadne ugaone kule logora o kojem je riječ nalaze na tlu ugroženom erozijom, na mjestu je one pretpostavljene jugoistočne izgrađena kuća [Planina Zapad (k. č. 374)]. *Summa summarum*, s obzirom na to da dosadašnjim istraživanjima postojanje ugaonih kula u kastelu *Ad Militare (I)* nije potvrđeno, u pitanju je mjesto izgrađeno prije severskoga doba⁵⁹³. Iako je geosnimanjem s vanjske strane dijela istočnog bedema toga kastela, pod uvjetom da je riječ o jednoj te istoj građevini, moguće rekonstruirati i položaj međukule kvadratne osnove (**Slika 23**)⁵⁹⁴ koje bi dužina i širina iznosile oko 5.5 m, njihovo je postojanje malo vjerojatno.

Imajući u vidu dosadašnja istraživanja u Batini, moguće je zaključiti da je tamošnji logor *Ad Militare (I)* izgledom bio jedinstven uz cijelu negdašnju rimsku carsku granicu. Kako je već usporedbom tlocrta kastela izgrađenih 1.–3. st. od osamdesetih godina 20. st. postalo razvidno da dva identična vojna logora, raspored, te jednaki tlocrti građevina istovjetne namjene u unutrašnjosti rimskih fortifikacija ne postoje, ne treba iznenaditi otkrije li se ubuduće još poneki izniman slučaj. Kasteli su *Dunium* (Hod Hill) u Engleskoj⁵⁹⁵, *Praetorium Agrippinae* i *Nigrum Pullum* (Zwammerdamm) u Nizozemskoj,⁵⁹⁶ te *Dimum* (Belene) u Bugarskoj iz Klaudijeva,⁵⁹⁷ a *Abusina* (Eining) u Njemačkoj iz flavijevsko-trajanskoga doba⁵⁹⁸ unutar njom podjelom prostora najsličniji kastelu *Ad Militare (I)* u Hrvatskoj. Naime, glavna je ulica u tim logorima bila izgrađena longitudinalnom osi sredinom kastela, dijeleći ih u dvije jednake polovice. No kako je pravac *viae principalis* u *Ad Militare (I)* vodio kroz, između pretorija i principije izgrađenu, poprečnu prostoriju, odnos dimenzija prednje i stražnje polovine toga logora sugerira na zaključak da je *retentura* ondje bila manja od *pretenture*. Usprkos sličnom izgledu, spomenuti je kastel (u Batini) bio izgrađen nakon navedenih. Niz je naznaka, kao što su polukružni oblik svetišta ili izgradnja poprečne prostorije uz prednje lice principije, koje ukazuju na to da je podizanje logora *Ad Militare (I)* potrebno datirati najranije u drugu trećinu 2. st. (Batina 1/1A1), a obnovu toga mjesta u kraj 2. ili prvu četvrtinu 3. st. (Batina 1/1A2 i/ili Batina 1/1B). Naime, polukružni oblik apside zapovjedništvo toga kastela najvjerojatnije

---

⁵⁹³ Prema: Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 33.

⁵⁹⁴ Od kraja 2. st. ugaone se kule i ulazna vrata u kastele više nije gradilo uklopljene u bedeme, već s njihove vanjske strane. Prvi su takvi slučajevi napravljeni za Antonina Pija (Johnson A. 1983., 77, 85, 92).

⁵⁹⁵ Johnson A. 1983., 31, 32, 241, 242.

⁵⁹⁶ Enkevort et al. 2006., 108, 109.

⁵⁹⁷ Ivanov 2012., 31, Sl. 5.

⁵⁹⁸ Ramstetter 2015., 170.

baštini iz antoninskoga doba, dok su elementi poput poprečne prostorije principiji mogli biti dograđeni i ili za dinastije Severa⁵⁹⁹ ili kad su tamo, 217.–218. g., bili popravljani putovi.⁶⁰⁰ Pritom su temelji iz doba izgradnje vojnog logora na toj lokaciji poslužili kao osnova *njegovoj* kasnijoj obnovi, u smislu da je raspored građevina u unutrašnjosti ostao nepromijenjen. No ni iz jedne od spomenutih okolnosti to nije moguće uistinu zaključiti jer su svi tlocrti građevina na kojima se taj sud zasniva bili podizani nedugo prije ili poslije toga.

U suvremenoj arheološkoj znanosti prevladava mišljenje da pri preoblikovanju kastela iz onih od drva i zemlje u one izgrađene kamenom nije postojala osmišljena politika ili trend, nego da ih se obnavljalo ili od temelja nanovo podizalo kad je mogućnost izbijanja sukoba s vanjskim neprijateljem bila svedena na najmanju moguću mjeru.⁶⁰¹ I dok uz gornji tok Dunava u Njemačkoj natpisi iz kastela u Günzburgu (77.–78.) i Köschingu (80.) ukazuju na to da je to preoblikovanje bilo obavljeno već za Vespazijana,⁶⁰² za usporedbu je s Hrvatskom prostorno primjereniji srednjodunavski limes u Mađarskoj gdje je revizijom *starijih* iskopavanja određeno da je podizanje kastela u kamenu potrebno datirati najranije u antoninsko doba (138.–161.), prije ili nakon Markomanskih ratova (kraj 2. st.)⁶⁰³ a ne, kako je to bilo smatrano nekoć, za Hadrijanova carevanja (117.–138.).⁶⁰⁴

Pokušajmo, u nastavku, razmotriti jesu li za veličinu kastela *Ad Militare (I)* u obzir bile uzete upute rimskih pisaca. Primijeni li se, naime, mjerilo koje je za dužinu i širinu vojnih logora u omjeru 3:2 preporučio Higin (*Hyginus, De munit. castr.*, 21) te se, eventualno, dokaže da terase na zapadnoj strani Banskoga brda u Batini nisu postojale u doba kad su Rimljani na tom mjestu izgradili prvotni kastel, izvorne bi dimenzije spomenutoga logora (dužina je logora o kojem je riječ od oko 210 m sigurna) iznosile oko 210 x 145 m (širina) ili 3 ha. No utvrđena dužina temelja bedema sjevernog lica toga kastela (**Slike 24, 25**) ne iznosi 145 m, nego oko 95 m⁶⁰⁵. Osim toga, pravac je pružanja zapadnoga bedema kastela *Ad Militare (I)*, pod pravim kutom u odnosu na sjeverni, arheološki potvrđen.⁶⁰⁶ Budući da i M. Bulat kao sudionik iskopavanja 1970. spominje rub prirodnog obronka nedaleko od zapadnog bedema

---

⁵⁹⁹ Navedeni su zaključci izvedeni na osnovi materijala i građevinskih obilježja kastela u Germaniji i Panoniji (Johnson A. 1983., 125, 131).

⁶⁰⁰ Fröhlich 1888., 291.

⁶⁰¹ Campbell 2009., 35.

⁶⁰² Johnson A. 1983., 252. Kamen je u Germaniji kao temelj bedema kastela služio od flavijevskoga doba. Cijela su prednja lica bedemima od toga materijala Rimljani tamo započeli podizati za Trajanova carevanja, gradeći istodobno nadalje logore od drva i zemlje (Johnson A. 1983., 57).

⁶⁰³ Gabler 2003.a, 38, 39.

⁶⁰⁴ Soproni 1973., 61.

⁶⁰⁵ Pinterović 1971.a, 55–58. Sudeći prema ortofotografijama, dužina je sjevernog bedema *Ad Militare (I)* iznosila oko 90 m.

⁶⁰⁶ Pinterović 1971.a, 57, 58; Pinterović 1975., 76, 77.

Ad Militare (I),⁶⁰⁷ i sâm je morao baratati podatkom o stvarnoj dužini tamošnjih, u pravcu sjever-jug izgrađenih, bedemâ. Naime, po tom je iskopavanju već bilo dokazano da je površ zaravni koja se slojevito spušta prema zapadu u rimsko doba bio podignut bedem od čvrstog materijala⁶⁰⁸. Dio je zemljišta na toj strani bio obuhvaćen i geofizičkim istraživanjem pri čem je, iza principije, također potvrđeno postojanje zapadnog, užeg od istočnog, bedema. Nasuprot tomu, zbog nepreglednog je područja uz zapadno lice *Ad Militare (I)* dugo opstala hipoteza koju je M. Bulat postavio 1975., a koja glasi da su dimenzije toga logora iznosile oko 220 x 200 m (4.4 ha).⁶⁰⁹ No budući da je navedena širina bila rezultat procjene, površina kastela – koja bi u tom slučaju iznosila 4.4 ha – nije dokaziva. Naime, i iz opisanih istraživanja i iz izgleda krajolika proizlazi da je logor *Ad Militare (I)* bio više nego dvostruko manji od citiranoga, te da mu je bedem na zapadnoj strani bio podignut nekoliko metara dalje od pozadine zapovjedništva. Dužina je istočnog bedema iznosila već navedenih oko 210 m, a sjevernog oko 90 m. Ako su pritom zapadni i južni bedemi bili jednako dugački, ukupna je površina *Ad Militare (I)* iznosila 1.7–1.9 ha. Međutim, vanjski je oblik toga kastela, ako je suditi prema istraživanjima i izgledu tamošnjega zemljišta, bio nepravilni mnogokut. I oblik i orijentacija su logoru o kojem je riječ vjerojatno bili uvjetovani prirodnim osobitostima *Aurei Montis* koje na odabranome mjestu nije bilo dovoljno široko za njegovo drugačije usmjerenje. U više je navrata reambulacijom položaja *Ad Militare (I)* autoru ovih redaka bilo moguće jasno razlikovati krajnje zapadne rubove toga kastela od naravski oblikovane padine (**Slike 26–28**). Već se oko 15–25 m zapadno od puta na toj strani Banskoga brda zemljište isprva blago spušta, a potom strmoglavo obrušava. Iako jugozapadni ugao, koji je za oko 2 m niži od nadmorske visine preostalog dijela logora, djeluje kao da je napravljen ljudskom rukom. D. Pinterović je, napravivši ondje sondažno arheološko iskopavanje, ustanovila da je riječ o prirodnoj terasi (**Crteži 1, 2** – sonda VII/3). Prema tome, malo je vjerojatno da je nepravilni sjeverozapadni dio zapadnog bedema kastela *Ad Militare (I)* posljedica izgradnje npr. aneksa u nekoj, zasad neodređenoj građevinskoj fazi premda su takve dogradnje – kojih je nekolicina istražena u Britaniji i Njemačkoj – Rimljani mogli napraviti uz bilo koji logor.⁶¹⁰

O tome je li uokolo *Ad Militare (I)* bio napravljen jedan, nijedan ili više opkopa dosad nije bilo raspravljano. Naime, u tlu se na mjestu toga kastela naznake jaraka ne očituju. Valja

⁶⁰⁷ Bulat 1970.a, 43; Bulat 1977.a, 76.

⁶⁰⁸ Pinterović 1971.a, 55–58.

⁶⁰⁹ Bulat 1977.a, 76. M. Bulat je još 1961. ustvrdio da poznaje površinu kastela *Ad Militare (I)*, izbjegavši tada o toj pisanim putem ponuditi odgovor (Bulat 1962., 367). Dimenzije koje je on za tu naveo 1975. su u suprotnosti s mišljenjem D. Pinterović koja je smatrala da je spomenuti kastel bio manji od 220 x 200 m, no o veličini kojega se nije izjasnila (Pinterović 1971.a, T. XXXV., Sl. 2). Da su točne, navedenim bi dimenzijama logor *Ad Militare (I)* bio među većima (Sanader 2009., 107; Bojčić et al. 2010., 128; Lolić, Wiewegh 2012., 219).

⁶¹⁰ Johnson A. 1983., 189, 275, 286; Campbell 2009., 13, 16, 25, 45, 60.

imati na umu i da broj opkopa na svakoj od strana neke fortifikacije nije morao biti jednak te da sa zapadne strane mjesta Batina 1/1, gdje se teren naglo spušta (**Slika 29**), opkopi nisu morali biti iskopani. Dakle, niti su na rezultatima geofizičkih istraživanja opkopi vidljivi niti topografska obilježja toga dijela Banskoga brda ukazuju na to da je takve strukture ondje bilo potrebno napraviti. Jednako tako (s obzirom na konfiguraciju tla), opkop(e) nije bilo nužno iskopati ni ispred sjevernog bedema kastela *Ad Militare (I)*. A kako se 15–20 m istočno odande nalazi surduk, postojanje umjetno napravljenog jarka uz istočni bedem kastela o kojem je riječ također nije izgledno. Imajući u vidu orijentaciju i položaj glavnih ulaznih vrata u *Ad Militare (I)*, izgledno je da je vododerina koja je do njih vodila bila postojana i u rimsko doba⁶¹¹ služeći kao put do, tj. od Dunava.

Budući da je jedna te ista skupina rimskih vojnika iz bilo kojeg logora mogla biti odaslana na zadatak drugdje, te da je u jednom te istom logoru istodobno moglo boraviti više jedinica,⁶¹² nagađati je o brojčanom stanju posade kastela *Ad Militare (I)* u ovome trenutku razmjerno nezahvalno. U kastelima slične veličine je moglo biti izgrađeno šest spavaonica za jedinicu tipa *cohors quingenaria*,⁶¹³ koliko ih georadarskim istraživanjima i jest potvrđeno. A o tome je kad je i koja od pomoćnih postrojba mogla biti posadom logora *Ad Militare (I)* već bilo vođeno više rasprava. Dok su Walter F. Wagner i J. Szilágyi smatrali da je u antoninsko doba tamo bila stacionirana *cohors II Asturum et Callaeocorum equitata* (120 konjanika),⁶¹⁴ Conrad Cichorius, A. Mócsy i Barnabás Lőrincz su (bili) mišljenja da je ta postrojba u *Ad Militare (I)* pristigla poslije Markomanskih ratova, zadržavši se ondje do polovine 3.⁶¹⁵ ili, kako je to mislila V. Šaranović-Svetek, 4. st.⁶¹⁶ Ipak, poradi nepostojanja grobova iz kasnorimskog doba,⁶¹⁷ nije izgledno da je to mjesto bilo u funkciji dugo nakon druge polovine 3. st. Prema mišljenju autora ovih redaka, *cohors II Asturum et Callaeocorum equitata* – koja je 80., 85., 110., 135., 143., 145., 157., 159., 167. i 192. g. bila u Panoniji (CIL XVI., 26; CIL XVI., 31; CIL XVI., 91; CIL XVI., 112; CIL XVI., 113; CIL XVI., 123; CIL XVI., 164)⁶¹⁸ napustivši poslije Trajanova doba kastel u Várdombu⁶¹⁹ ili poslije 126. g.

---

⁶¹¹ Većina je surduka nastala kao posljedica postglacijalne erozije (Bulat 1975.c, 18).

⁶¹² Campbell 2009., 31, 32. Nasuprot navedenom, Ersnt Fabricius je bio mišljenja da je svaka rimska postrojba bila stacionirana u logoru koji je sama izgradila (Fabricius 1926., 577).

⁶¹³ Postrojbe su od 480 vojnika [*cohors quingenaria* (6 x 80)] uz još dvojicu ili trojicu časnika po centuriji ukupno brojile 500 ročnika (Campbell 2009., 25).

⁶¹⁴ Szilágyi 1933., 92; Wagner 1938., 90, 91.

⁶¹⁵ Cichorius 1900., 248; Mócsy 1962., 621; Lőrincz 2001., 29.

⁶¹⁶ Шараповић-Светек 1990., 66.

⁶¹⁷ Hršak et al. 2013., 12–19; Hršak et al. 2014., 14–20.

⁶¹⁸ Roxan 1999., 249–273; MacDonald, Pangerl 2003., 259–71; Ilkić 2009., 143–164.

⁶¹⁹ Visy 2003.d, 101.

Britaniju (npr. CIL VII., 1195; CIL XVI., 65)⁶²⁰ – je bila prva postrojba kastela *Ad Militare (I)*. Taj je kastel – najkasnije oko 135. u doba Antonina Pija – ta kohorta i podigla ostavši tamo najranije do 167., a vjerojatno i pedesetak godina dulje, do potkraj dinastije Severa (Batina 1/1A1–A2).⁶²¹ *Aesica* u Great Chestersu u Britaniji⁶²² mogao je, na što ukazuje jedan tamo podignuti natpis, najkasnije od 225. g. ponovno biti kastel *cohortis II Asturum et Callaeocorum*.⁶²³ No dio žičanog (*karičastog*) oklopa (*lorica hamata*), popularnog i kod pomoćnih pješaka i kod konjaničkih jedinica⁶²⁴ koji je pronađen u Batini (**Kat. 3**) nije, premda to jest izgledno, nužno morao pripadati baš posadi kastela *Ad Militare (I)*. Naime, Rimljani su takve oklope izrađivali i prije i poslije toga doba. Ni opekarski pečati s oznakom *cohortis VII Breucorum* (Batina 1/1A2) koji su na tom mjestu pronađeni nisu (bili) u vezi s boravkom te jedinice u *Ad Militare (I)*, nego s pošiljkom te vrste materijala iz *Lugionis* gdje ih se vjerojatno proizvodilo⁶²⁵, možda za obnove toga batinskog kastela nakon Markomanskih ratova (s kojima ta obnova nije morala biti u vezi). Prema tome, *cohors II Asturum et Callaeocorum* je vjerojatno (i dalje) bila jedinica koja je vjerojatnije krajem 2. nego početkom 3. st. građevinskim materijalom *cohortis VII Breucorum* obnovila vlastiti kastel. Međutim, uzimajući u obzir stratigrafski zasad neodređene nalaze kao što su opekarski proizvodi s pečatom, nije nemoguće i da će se pokazati da su mjesto Batina 1/1, završetkom ratova s Dačanima u Trajanovo doba, zapravo izgradili pripadnici *legionis II Adiutricis*⁶²⁶. Da je tome tako, u pitanju bi bio jedan od prvoizgrađenih logora kojega su temelji u Panoniji bili od čvrstog materijala. No kako je ta legija od kraja 1. do početka 5. st. štitila potez *Singidunum–Aquincum*,⁶²⁷ jedan je odred toga roda vojske – teoretski – opekom ili kamenom u bilo kojem trenutku mogao opskrbiti ili obnoviti *Ad Militare (I)*. Prema kazivanju Z. Visyja, opekarski su proizvodi s pečatom *legionis II Adiutricis* u *Aquincum* uglavnom iz 4. st. Ipak, lokacija Batina 1/1 tom vrstom proizvoda pripadnika baš te legije u to doba vjerojatno nije bila obnovljena jer se principije i pretorije tada više nije gradilo u obliku kakav je tim građevinama ondje detektiran geofizičkim istraživanjem. Stoga autor ovoga djela smatra da je spomenuti posao (tj. obnova) bio napravljen istodobno s putom koji je vodio do *Ad Militare (I)* – posredstvom Decija Elija Tricijana (*Decius Aelius Tricillianus*) koji je u Donjoj Panoniji bio postavljen za

---

⁶²⁰ <http://www.roman-britain.org/military/coh2ast.htm> (5. 6. 2016.).

⁶²¹ Vukmanić 2016., 275–278.

⁶²² Fabricius 1926., 625.

⁶²³ http://roman-britain.co.uk/places/great_chesters.htm (5. 6. 2016.).

⁶²⁴ Gencheva 2012., 92.

⁶²⁵ Filipović, Podrug 2006., 45; Kurzmann 2006., 51.

⁶²⁶ Várady 1897., 89.

⁶²⁷ Radionice su opekarskih proizvoda *legionis II Adiutricis* bile u mjestu *Aquincum* [http://www.oakstone-keep.com/Legio_II.html] (31. 3. 2011.).

namjesnika za Makrinova carevanja – 218. g. (*Dio* LXXVIII., 13, 2; LXXIX., 4),⁶²⁸ tj. da se opekarski proizvodi s pečatom *leg(ionis) II Ad(iutricis)* odnose na doba poslije toga nadnevka (Batina 1/1B). To, međutim, ne znači da je dio II. legije ikada bio posadom *Ad Militare (1)* (**Tablica 6**). Nije, dakle, zasigurno određeno potječu li citirani nalazi iz oko 218.–260. kad je Galijen kod Murse pobijedio Ingenija, legata (vojnog zapovjednika) barem jedne od panonskih provincija (i možda Mezije)⁶²⁹ ili iz nešto duljeg razdoblja. No uzevši u obzir sve dosad identificirane postrojbe u *Ad Militare (1)*, a jer bi u suprotnom ondje bio postojan *hiatus* od najmanje osamdesetak godina bez posade [ako je iduća vojna postrojba početkom 4. st. tamo bila *legio VI Herculia*⁶³⁰ (Poglavlje IV.)], nije nemoguće da je u Batini u sve tri posljednje četvrtine 3. st. uistinu bio stacioniran dio *legionis II Adiutricis*. Najranije otad, naime, datira posuda u obliku ljudskoga lica (**Kat. 4**) koja je tamo pronađena u jednom od vinograda, a za GMSO ju je pribavio Petko Gal, učitelj iz Sombora.⁶³¹ Iz približno je sličnog doba i staklena čaša ukrašena skupinama *bobica* od kobalta koja je vjerojatno napravljena u radionicama gdje se danas nalaze Köln (*colonia Claudia Ara Agrippinensium*) ili Trier (*Augusta Treverorum*) (**Kat. 5**).⁶³² Doduše, nije poznato potječu li ti predmeti iz vojnog ili iz civilnog konteksta.

Tablica 6. Vjerojatne rimske postrojbe i građevinske faze na mjestu kastela *Ad Militare (1)*

Batina 1/1	Faza	Vojna jedinica	Doba
	A1	<i>cohors II Asturum et Callaeocorum</i>	oko 126.–218. g.
	A2	(<i>cohors II Asturum et Callaeocorum</i>) građevinskim materijalom <i>cohortis VII Breucorum Antoniniana</i>	oko 195.–218. g.
	B	<i>vexillatio(nes?) legionis II Adiutricis?</i>	oko 218.–260. g.?

III. III. II. Batina 1/2 – *Ad Militare (2)*

U Batini se, oko 90 m sjeveroistočno od sjevernoga kraja kastela *Ad Militare (1)* (**Skice 1, 2, Slike 30, 31**) nalazi povišeno, ljudskim rukama oblikovano, arheološki neistraženo zemljište nalik na pravokutni vojni logor iz rimskoga doba. Međutim, dimenzije i orijentaciju potencijalnog kastela na toj lokaciji, presječenju na istočnoj strani *Spomeničkim putom*,

⁶²⁸ Várady 1897., 80 (Sl. 40), 109; Pinterović 1968., 62; Pinterović 1978., 69; Minichreiter 1987., 89, 103. To što je, prema mišljenju autora ovoga rada, miljokaz iz 218. za koji je dosad bilo smatrano da potječe iz Batine potrebno vezati uz Popovac ili Kneževo (više u dijelu o rimskoj magistralnoj podunavskoj prometnici) ne znači i da je put od magistralnoga podunavskog pravca do *Ad Militare (1)* bio obnovljen puno prije ili poslije navedene godine. Naime, Rimljani su putove u Panoniji gradili po dionicama.

⁶²⁹ Drinkwater 1987., 22.

⁶³⁰ Várady 1897., 89; Šašel A. i J. 1978., 170, 171; Kovács 2003.a, 31.

⁶³¹ Pinterović 1970.c, (MSO, Limes arhiva).

⁶³² Даутова-Рушевљан 1995., 119, Т. XVII., 6.

odokativnom metodom nije moguće odrediti. Taj se teren, naime, podvlači i pod sjeverni i pod istočni profil opisanog dijela *Gradca*. Premda spomenuto zemljište struka dosad nije verificirala, djeluje kao da je – ako nije riječ o većem logoru nego što se čini – kraćim stranicama orijentirano u smjeru istok-zapad. S obzirom na to, ostatak je jasno razlučivog dijela toga tla ondje moguće izmjeriti u veličini od 60 x 30 m (0.18 ha). Budući da je navedena površina premala služiti logoru za numere (*numeri*) koje su, od Hadrijanova doba, Rimljani nerijetko stacionirali pokraj većih kastela, ili pak kao mjesto na kojem je mogao logorovati detašman od najviše 250 vojnika (slična su mjesta u Germaniji za Antonina Pija bila barem trostruko veća⁶³³), zemljište je o kojem je riječ izvorno moralo biti glomaznije. Opisani je prostor primijetila već D. Pinterović koja je isti i ucrtala u jedan od svojih Dnevnika (III.)⁶³⁴ ne navodeći pritom o čemu je riječ (**Crtež 5**). Nije poznato ni je li dio podnice koju je na k. č. 420 u Batini pronašao D. Dujmić (**Slika 32**) ostatak toga vojnog, ili civilnog dijela tamošnjega rimskog naselja.⁶³⁵ Na istoj je zaravni, na k. č. 392, nelegalno bio napravljen iskop za vodovodni šaht (**Slika 33**), a vlasnik je stambenog objekta na tom mjestu u vlastitom aranžmanu *ispolirao* dio zapadnog profila (uvjetno rečeno) lokaliteta (**Slika 34**). Za datiranje navedenog trenutačno nema osnova, tj. nije poznato prethodi li, je li suvremen, ili slijedi kastelu *Ad Militare (1)*.

Arheološki ostatci na položajima *Ad Militare (1)* i *Ad Militare (2)* na fotografiji snimljenoj pod infra-crvenom svjetlošću nisu vidljivi (**Slika 35**).

III. III. III. Batina 1/3 – *Ad Militare (3)*

Pod ravnanjem su T. Hršaka, oko 770 m južno od kastela *Ad Militare (1)*, u Batini 2010. bila obavljena prva veća arheološka iskopavanja poslije 1972. g. Tad je tamo, na položaju *Sredno* istočno od ceste (*Spomeničkoga puta*) (**Skica 3.a**) koja vodi prema spomeniku „Pobjeda” bilo otkriveno „više” širokih (do 18 m), duboko ukopanih kanala (**Slika 36**). Osim toga, otkrivena su bila i dva dijela opkopa „privremenog” rimskog vojnog logora kojih je presjek bio u obliku slova V. Presjeci su tih opkopa široki 1.45 m i 1.65 m, duboki 0.8 m, a orijentirani u pravcu sjever-jug (k. č. 1435, k. o. Batina). Na to da su u pitanju ostatci iz 1. st. ukazuju nalazi poput koljenaste fibule i novca cara Vespazijana koji su u njima pronađeni.⁶³⁶ Arheološkim je iskopavanjem i 2013., sjeverno odande, usporedno sa *Spomeničkim putom* također pronađen dio istoga kastela. Naime, u jednoj je od sonda tada otkriven dio opkopa (k. č. 1456) koji se

⁶³³ Prema: Fabricius 1926., 577–579, 593.

⁶³⁴ Pinterović 1970.c. (MSO, Limes arhiva).

⁶³⁵ Dujmić 2013., (KOS, D-151).

⁶³⁶ Bojčić et al. 2011., 17, Sl. 8.

vjerojatno spaja s onim prethodno navedenim (opkopom). Presjek je toga opkopa, napravljenog u smjeru sjever-jug, istražen u širini od 6.5 m. Bio je oblikovan nalik na izduženo slovo V, kojega je dubina iznosila 1.8–2 m.⁶³⁷ Kad je pri postavljanju stupova javne rasvjete u Batini 2015. (k. č. 2759), na dubini 0.5–0.6 m, a u dužini od 8–9 m, s istočne strane ceste istočno od građevine na k. č. 1454 bio napravljen arheološki nadzor uočen je rovom (za te stupove) presječeni dio rimskoga zida napravljenog od ulomaka tegula i opeka povezanih malterom (**Slika 37**).⁶³⁸ Premda se taj zid nalazi unutar prostora logora Batina 1/3, kojega dimenzije zasad nisu određene, trenutačno nije moguće zaključiti je li u pitanju dio kastela ili građevina iz nekog drugog (rimskoga) doba. Je li, osim toga, i ocjena da je riječ o logoru privremenog karaktera točna? Prema mišljenjima koja su početkom 20. st. iznijeli C. Cichorius i W. F. Wagner, a poslije citirali drugi, prva je poznata posada u *Ad Militare* bila *cohors II Augusta Thracum* za koju se pretpostavlja da je tamo boravila od Hadrijanova carevanja pa do početka ili završetka Markomanskih ratova (o. 118.–180.)⁶³⁹. No iz diploma je poznato da je ta postrojba u Panoniji bila 80. (CIL XVI., 26) i 85. g. (CIL XVI., 31).⁶⁴⁰ Stoga je, sudeći prema onomu što je danas poznato o Batini, i izglednije da *cohors II Augusta Thracum* (ako je uopće bila tamo) nije boravila na *Gradcu* nego – u flavijevsko doba u drveno-zemljanom logoru *Ad Militare (3)* (**Tablica 7.a**) – na *Srednom*, a da je novi kastel *Ad Militare (1)* na *Gradcu* poslije toga podigla novopridošla rimska vojna jedinica (*cohors II Asturum et Callaeocorum*). Budući da je barem oko 135.–157. g., kako je to također utvrđeno iz diploma, *cohors II Augusta Thracum* bila u Panoniji, no na nepoznatom mjestu⁶⁴¹ [možda u *Ad Militare (4)*], iz povijesnog se konteksta to – s obzirom na to da je *Ad Militare (3)* tada već bio napušten – podudara s navedenim tumačenjem. Prema tome, ne mora biti da je u pitanju (bio) privremeni vojni logor, već možebitno najstariji rimski kastel u Batini.

Tablica 7.a. Moguća rimska vojna postrojba u kastelu *Ad Militare (3)*

Batina 1/3	Vojna jedinica	Doba
	<i>cohors II Augusta Thracum</i>	oko 80. g.?

⁶³⁷ Hršak et al. 2014., 18, 20, Sl. 9.

⁶³⁸ Vukmanić 2015.l, (KOS, D-151).

⁶³⁹ Cichorius 1900., 338; Wagner 1938., 192, 193; Klemenc 1961., 18; Bulat 1977.a, 76; Sanader 2003.b, 137.

⁶⁴⁰ Cichorius 1900., 248; Wagner 1938., 91; Mócsy 1962., 621.

⁶⁴¹ Roxan 1999., 263. Michael S. DuBois ne navodi ranu povijest *cohortis II Augustae Thracum*. On za tu jedinicu tvrdi da je do 137. i poslije 164. bila u Noriku, a u Panoniji 140.–157. i ponovo 192. g. Naslov *equitata* je toj trupi bio dodijeljen nakon što se odande vratila u Norik 161.–169. g. (DuBois 2014., 318).

III. III. IV. Batina 1/4 – *Ad Militare* (4)

Na udaljenosti je od oko 220 m sjeverno od kastela *Ad Militare* (3), u pravcu istok-zapad, 2012. bio istražen 7 m širok i 48.5 m dugačak jarak presjeka u obliku izduženog slova V, kojega je najveća dubina iznosila 3 m (k. č. 1283/1, 1283/2, k. o. Batina). Kako je i oko 50 m jugoistočno od opkopa otkrivenog 2010. g. (Slika 38) na tom mjestu u Batini pronađena slična, u pravcu sjever-jug usmjerena, struktura (k. č. 1283/2) izgledno je da su u pitanju dijelovi jednog te istog (opkopa) vojnog logora iz rimskoga doba (Crtež 6). Budući da u sondama između spomenutih opkopa, gdje je bilo za očekivati sjeveroistočni ugao toga kastela, nisu pronađeni ostatci ikakve arhitekture, te da je u zapunama istih otkriveno malo nalaza, zaključeno je da je riječ o ostatku (još jednoga) privremenog rimskoga vojnog logora (Skica 3.a). Kako su, pritom, na površini omeđenoj opkopima pronađeni ostatci nekropole iz doba Severa, logor je o kojem je riječ morao biti izgrađen prije toga (Tablica 7.b).⁶⁴² A kad je i u rovu pri postavljanju stupova javne rasvjete, na k. č. 2759, ispred kuće na Planini Zapad 129 (k. č. 1442), 2015. bio napravljen arheološki nadzor, na 0.2 m dubine s istočne strane ceste koja vodi prema spomeniku „Pobjeda” je uočen presječeni temelj rimskoga, od tegula napravljenog, zida (Slika 39),⁶⁴³ možda dio jedne od građevina u tom logoru. U kontekstu je većeg broja dosad otkrivenih rimskih vojnih logora, a vjerojatno i postrojba, u Batini opravdan smisao latinskoga naziva za to mjesto – *Ad Militare* (Kod vojnog..., tj. *Vojnić*) (Skica 3.b). Nije isključeno da je jednu generaciju, oko ili u dijelu razdoblja 135.–157. g.,⁶⁴⁴ posadom logora Batina 1/4 bila *cohors II Augusta Thracum*.

Tablica 7.b. Moguća rimska vojna postrojba u kastelu *Ad Militare* (4)

Batina 1/4	Vojna jedinica	Doba
	<i>cohors II Augusta Thracum</i>	prije 192. g. (oko 135.–157. g.?)

III. III. V. Batina 2/1

Na neki oblik rimske prisutnosti u Batini ukazuju već tri kontramarkirana asa cara Tiberija koja su ondje bila pronađena na nepoznatom mjestu.⁶⁴⁵ Budući da se dozvolu ročnicima za zajednički život s obiteljima u naseljima pokraj rimskih vojnih logora dovodi u vezu s aktivnostima cara Septimija Severa (kojemu je cilj bilo povećanje istih), 197. su i službeno bile ukinute dugo prije toga izbjegavane pravne prepreke (*Lex Papia Poppea*) ženidbi rimskih

⁶⁴² Hršak et al. 2013., 15–18, Sl. 1, 11, 12.

⁶⁴³ Vukmanić 2015.I, (KOS, D-151).

⁶⁴⁴ Roxan 1999., 263; DuBois 2014., 318.

⁶⁴⁵ Macdowall 1966., 126–133; Pinterović 1968., 76.

vojnika.⁶⁴⁶ Premda veličina i opseg civilnoga (rimskog) naselja u Batini nisu određeni, ono je tamo zaista moglo biti uvećano upravo za navedenoga cara. Teoretski, stambenih je objekata iz rimskoga doba, pojedinačnih ili u skupinama, osim uz kastele, moglo biti i na istočnim padinama, usporedno sa sjeveroistočnim rubom Banskoga brda. Istraživanjima dosad nije određeno kako je mogao izgledati ni gdje je u eri o kojoj je riječ bio sjeverni rub *Aurei Montis*. No kako pogled odande smjera prema Dunavu i Transdanubiji (Bačkoj) te da je jedan od poslova rimskoga vojnika bilo nadzirati taj kraj, očekivati sjeveroistočno od kastelâ *Ad Militare (1)* i *Ad Militare (2)* veći ili ikakav broj civilnih objekata nije realno. Iako je i na istočnom dijelu spomenute planine (*Stanišićev vinograd*) i u surducima koji s *Gradca* ili *Srednog* vode prema Dunavu evidentirano mnogo ulomaka keramike i kamena⁶⁴⁷, pitanje je je li taj materijal tamo dospio skliznuvši sa središnjega platoa ili je riječ o *in situ* kulturnome sloju – kao što je to ustvrdio F. Rómer⁶⁴⁸. Novac koji je na tom mjestu pronađen, a koji je Matija Balić – do 2016. domar *Spomendoma Batinske bitke* – ustupio I. Vukmaniću pretežno datira iz druge polovine 3. st. i možda ukazuje na doba kad su Rimljani (civilno) naselje proširili na spomenuti (sjeveroistočni) obronak Banskoga brda, koji je njihova vojska dotad već mogla napustiti. Vrhunac samoga naselja, s obzirom na to da je zaštitnim iskopavanjem u Batini K. Minichreiter 1976. pronašla materijal iz 1.–2. st., moguće datira iz toga doba.⁶⁴⁹ Premda je ta konzervatorica smatrala da je i na padinama zapadno od kastela *Ad Militare (1)* moguće pronaći ostatke stanovanja⁶⁵⁰ to, imajući u vidu veliku strminu s te strane Banskoga brda, nije vjerojatno. Prije je pak nego što je između spomenika „Pobjeda” i kastela *Ad Militare (1)* 1979. bio izgrađen *Spomendom Batinske bitke* Z. Bojčić tamo (1976.) proveo zaštitno arheološko iskopavanje otkrivši izmiješan rimski i halštatski materijal (**Slika 40**).⁶⁵¹ Dok su zaposlenici tvrtke Baranjski vodovod d. o. o. uz istočni bedem mjesta Batina 1/1 2009. postavljali vodovod, stručni je arheološki nadzor napravio D. Dujmić zabilježivši da je u dužini od oko 266 m ondje „pratio pravac pružanja kastela i rimskoga civilnog naselja tik uz (taj) logor.”⁶⁵² Iako je sondažnim arheološkim iskopavanjima *vicus* dokumentiran i istočno i južno odande, nijedna cjelovita građevina koja bi se s tim uistinu mogla dovesti u vezu još nije istražena. Na to da je u Batini od 1. ili 2. st. uopće postojalo civilno naselje posredno ukazuje to što je velik broj profesionalnih vojnika uz granicu Rimskoga Carstva bio jamac

---

⁶⁴⁶ Boyanov 2012., 261, 262.

⁶⁴⁷ Bulat 1967., 369.

⁶⁴⁸ Rómer 1866., 165.

⁶⁴⁹ Minichreiter 1976., 37–40.

⁶⁵⁰ Minichreiter 1987., 89, 103.

⁶⁵¹ Bojčić 1977., 41–43; Bulat 1984.b, 117.

⁶⁵² Dujmić 2009., (KOS, D-151).

akumuliranju stanovništva iz cijele regije – toj su, naime, skupini djelatnih osoba bila osigurana stalna primanja. Za pretpostaviti je i da su Rimljani po dolasku u mjesto o kojem je riječ zatekli keltsku naseobinu⁶⁵³ i da su se s vremenom tamo naselili trgovci, obrtnici, nadničari, prostitutke i drugi nudeći Rimljanima spektar različitih usluga, a oni njima zauzvrat priliku za gospodarski uzlet, odnosno novac. Tek je potrebno otkriti je li civilno naselje u potpunosti dijelilo sudbinu tamošnjih rimskih vojnih postrojba ili je funkcioniralo i u razdobljima kada tih tamo, kao što na to nalazi trenutačno ukazuju, nije bilo.

Ostatci su koje je moguće dovesti u vezu s rimskim naseljem u Batini dokumentirani pri iskopavanju sonde za legaliziranje stambenog objekta na Planini Zapad 31 (k. č. 640, 637/2),⁶⁵⁴ te nadzorom pri iskopavanju rova za rasvjetu duž *Spomeničkoga puta* 2015. g. (**Slika 41**).⁶⁵⁵ Iste je godine Šandor Šipoš iz Batine I. Vukmanića uvjeravao da je pri izgradnji temelja na Planini Istok 51 (k. č. 843) nekoć bilo izvađeno mramorno stubište dugačko oko 2 m. Na parceli južno od toga (k. č. 842/2) u sondi je istraženoj do dubine od 1.35 m (**Slika 42**) utvrđen višeslojni rimski nasebinski sloj s mnogo ulomaka ranorimske keramike, *terrae sigillatae*, a pronađena su i tri željezna klina.⁶⁵⁶ Spomenuti je mještalin autor ovog rada još 2010. uputio i na vinograd sjeverno od objekta podignutog na k. č. 587, odakle je navodno bio izvađen veći broj rimskih opeka. Na toj je čestici tada, jer je ovaj bio mišljenja da se tamo nalazi „popločana rimska prometnica”, bilo napravljeno istraživanje georadarom. Premda prema mišljenju B. Mušiča citirani navod nije moguće smatrati neupitnim, spomenuta tvrdnja možda ukazuje na ostatke dosad nepoznate rimske nekropole iz 3. ili 4. st., tj. zidane grobnice. Na Planini Istok 73 (k. č. 592) su na zemljištu koje se blago spušta prema istoku, na oko 0.28–0.68 m dubine (1.8 x 1.8 m), bili pronađeni ostatci rimske šute. U navedenoj je naslazi, oko 0.65 m ispod hodne površine, u sjeverozapadnom uglu sonde otkriveno malo rimske građevinske šute – mogući ostatak temelja veličine 0.45 x 0.45 m koji se podvlačio pod spomenuti ugao (**Slika 43**).⁶⁵⁷ Na Planini Istok 75 (k. č. 605) su u jami ukopanoj u prapovijesni sloj pronađeni ulomci vrča s trakastom ručkom.⁶⁵⁸ Na br. 87 u istoj je ulici (k. č. 804) već ispod dubine od 0.1 m dokumentirana rimska, tvrdo-nabijena, naslaga. U tom su sloju, najmanje do dubine od 0.55 m, pronađeni ulomci tegula, keramike, opekâ i kamenje, te nož (**Kat. 6**).⁶⁵⁹ Zapadni je dio rimskoga naselja dosad sondažno istražen na Planini Zapad 31

⁶⁵³ Vinski-Gasparini 1959., 281–297.

⁶⁵⁴ Vukmanić 2015.b, (KOS, D-151).

⁶⁵⁵ Vukmanić 2015.l, (KOS, D-151).

⁶⁵⁶ Vukmanić 2016.g, (KOS, D-151).

⁶⁵⁷ Vukmanić 2016.f, (KOS, D-151).

⁶⁵⁸ Vukmanić 2015.g, (KOS, D-151).

⁶⁵⁹ Vukmanić 2015.j, (KOS, D-151).

(k. č. 640) gdje je do dubine od 1.5 m utvrđeno da je bio višeslojan (**Slika 44**).⁶⁶⁰ Na mjestu je pružanja pretpostavljenoga rimskog naselja u Batini istraženo i nekoliko sonda u kojima nisu pronađeni ostatci iz rimskoga doba.⁶⁶¹

III. III. VI. Batina 3/1

Najsjevernija je zaravan uz dunavsku obalu u Batini danas ona na kojoj se nalazi ljudskim rukama napravljeni humak, a povrh toga spomenik „Pobjeda” (**Karta 27**). Jedini je očuvani podatak o tome da je u rimsko doba tamo bila izgrađena promatračnica kazivanje mještana evidentirano u jednom od radova M. Bulata u kojem piše da su temelji takvoga objekta odande bili izvađeni 1920.–1930. g.⁶⁶² M. Balić, negdašnji domar *Spomendoma Batinske bitke*, je autoru ovih redaka prenio informaciju da je i 1981.–1982. zemljište toga zaštićenog kulturnog dobra bilo denivelirano djelatnošću JNA, a kako nijedan dio okolnoga tla ne bi bio viši od spomenutoga spomenika. Slično je tada navodno bilo napravljeno i južno od *Spomendoma* čime je dio tamošnjih arheoloških ostataka također *morao* biti uništen.

III. III. VII. Batina 3/2

Kad je u Batini 2008. g. bilo izrekognoscirano područje *Gradca* i *Srednog*, na najistočnijoj su zaravni tamošnjega dijela Banskoga brda uočeni „rimski zidovi”.⁶⁶³ D. Dujmić i I. Vukmanić su taj položaj (**Karta 27**) obišli godinu poslije, kad se u polju (prije *vinograd Zelember*) moglo primijetiti tragove raslinja svijetlozelenkaste boje u obliku četverokuta. Stranicama je toga četverokuta bio omeđen prostor veličine oko 25 x 25 m (**Slike 45, 46**). Najšira je, svjetlija od okolnoga zemljišta i jedina u cijeloj dužini uočljiva linija na južnoj strani te strukture bila široka oko 1.5 m. Unutar četverokuta – vjerojatnog opkopa ili palisade – osim ulomaka keramičkih posuda iz rimskoga doba nisu bili vidljivi tragovi izgrađenosti. Međutim, na osnovi oblika razmjerno pravilnih dimenzija autor je ovih redaka pretpostavio da je na toj lokaciji bila podignuta manja kasnoantička utvrda (eng. *tower-like fort*) ili promatračnica (*burgus*). Osim toga, tvrdnja da su na tom položaju do kraja 18. st. bili vidljivi ostatci višekratne građevine je već bila zasnovana imajući u vidu zemljovid koji je 1796. napravio A. Nagy (HR-DAOS-470-C,1/1) (**Karte 17.a, 17.b**). Još je D. Pinterović primijetila da je u toj karti, povrh zaravni o kojoj je riječ, označena rimska kula (promatračnica) (*turris*) ili toranj

⁶⁶⁰ Vukmanić 2015.b, (KOS, D-151).

⁶⁶¹ Npr. Vukmanić 2016.e, (KOS, D-151).

⁶⁶² Bulat 1965.d, 13, bilj. 4.

⁶⁶³ Bojčić et al. 2008., (KOS, D-151); Bojčić et al. 2009., 128.

crkve koja je nekoć bila izgrađena u podnožju platoa⁶⁶⁴. Kako je u *Not. Dign.* navedeno da su u mjestu *Ad Militare* krajem 4. st. bili stacionirani *equites Flavianenses* (*Occ. XXXIII.*, 45), a da spomenuta jedinica u kastelima *Ad Militare* (1), (2), (3) i (4) koji su iz uporabe izišli barem oko dva stoljeća ranije, nije mogla boraviti moguće je – iako dokaza za to nema – da su ti *equites* boravili na opisanome mjestu. Ipak, pristup je tom položaju, a jer se dotamo moglo pristupiti tek sa zapadne strane i spuštajući niz padinu, konjima mogao biti poprilično težak. Iako u Batini jest pronađen određeni broj nalaza iz kasnog 4. st. mjesto im je otkrića, kao i podatak potječu li iz civilnog ili vojnog konteksta, nepoznato. Ne bi li se odgonetnulo o kojem je tipu građevine riječ na toj je lokaciji (k. č. 969, k. o. Batina), 20.–25. lipnja 2013., bilo obavljeno geofizičko istraživanje magnetometarskom metodom i metodom geoelektričnog otpora. Budući da je tim istraživanjem, koja je pod vodstvom I. Vukmanića obavio B. Mušič, bilo određeno da navedeni položaj posjeduje istraživački potencijal (**Slike 47–50**), arheološka je iskopavanja, u sondi veličine 16 x 11.8 m, ovaj (I. Vukmanić) tamo odlučio poduzeti u razdoblju 17. listopada–9. studenoga 2013. g.⁶⁶⁵ Spomenutim je iskopavanjem određeno da je ondje bila podignuta najmanje jedna rimska građevina kojoj su pronađeni urušeni ostatci krova, tj. veći ulomci tegula (**Slika 51**), te ranorimska keramika (mali broj ulomaka *terrae sigillatae*) (**Slika 52**). Osim toga, diljem su oraničnog sloja u sondi pronađeni ulomak brave, klamfa, čavao, ulomci keramičkih posuda te novac koji je, sudeći prema veličini, mogao biti iskovan najranije polovinom 4. st. (neočišćeno). To što su ulomci tegula pronađeni jedino u sjeveroistočnom uglu iskopa ukazuje na to da je objekt koji je ondje – s obzirom na to da je riječ o ostacima izgrađenim uz krajnji rub zaravni, vjerojatno kako bi se odande moglo nadzirati Dunav, odnosno Bačku – mogla podići rimska vojska bio napravljen od drva, neposredno izvan sjeveroistočnog ugla sonde. Autor ovih redaka, imajući u vidu malobrojne nalaze, smatra da su možda u pitanju ostatci promatračnice kakve su Rimljani gradili u 2. st. Nije isključeno ni da je isti položaj (s obzirom na pronađeni novac) ponovo bio napućen za carevanja Valentinijana.

Ispod se ostataka iz rimskoga doba na spomenutoj parceli nalazi naselje Daljske kulture iz 9./8. st. pr. Krista (Halštat A, B) (**Slika 53**). Budući da kulturni slojevi tamo nisu poremećeni, te da na mjestu o kojem je riječ ne postoji suvremena infrastruktura, potencijala za neometano obavljanje arheoloških istraživanja ondje ne nedostaje.

---

⁶⁶⁴ Pinterović 1968., 56–58.

⁶⁶⁵ Vukmanić 2014.p, (KOS, D-151; D-1004).

III. III. VIII. Batina 4/1

Budući da su topografske osobitosti sjevernoga dijela *Aurei Montis* bile takve da je postavljanje većih nekropola u Batini bilo moguće jedino južno od *Ad Militare (I)*, istočno ili zapadno uz put koji je vodio prema tomu kastelu, Rimljani ih nisu mogli organizirati drugdje doli na navedenom pravcu. Međutim, na trenutačnom stupnju istraženosti o njihovu međusobnom kronološkom odnosu ili horizontalnom rasporedu nije poznato mnogo. To da su Rimljani na mjestu gdje je danas Batina običavali sahranjivati pokojnike je poznato još od 1876. kad je na zemljištu u vlasništvu obitelji Csáki bio pronađen grob datiran novcem cara Galijena. Inventar su toga ukopa činili staklene posuda i boca, zlatna ogrlica sa smaragdima, dvije zlatne naušnice od kojih jedna s ametistom, zlatni prsten i ulomak neidentificiranog srebrnog predmeta⁶⁶⁶. Taj je, prvi otkriveni, rimski grob u mjestu o kojme je riječ do današnjeg dana ostao vremenski najkasniji poznati (rimski) ukop u tom mjestu, iz oko 260. g. kad je Rimsko Carstvo u većoj mjeri počelo biti ugrožavano prodorima *barbara*⁶⁶⁷. Premda je spomenuti grob pri objavi prozvan „kneževskim”, neki su od tamošnjih priloga nesumnjivo ženski. Bez obzira na to što to grobno mjesto potječe iz doba kad je Galijen kod Murse pobijedio Ingenija, nema dokaza za to da je isti bio posljedicom baš toga sukoba. Posredno, riječ je o otkriću koje ukazuje na to da su Rimljani poslije polovine 3. st. u mjestu *Ad Militare* bili prisutni u malom broju. Nije isključeno da bi u slično doba trebalo datirati i razmjerno uništen grob djeteta koji je bez priloga otkriven na Planini Istok 71 (k. č. 590) (**Slika 54**),⁶⁶⁸ te grob koji je u istoj ulici na br. 85 (k. č. 610) (**Slika 55**) pronađen ukopan u naseobinski sloj ili veću jamu Daljske kulture. Ruke su te osobe bile položene uz tijelo uz koje su otkrivena i dva ulomka željeznih klinova lijesa, a ispod lubanje željezni šiljak.⁶⁶⁹

III. III. IX. Batina 4/2

Budući da je u Batini, u blizini „*ruderae castris*”, pronađen ulomak rimskoga nadgrobno spomenika s natpisom - - - - -] / *cilla c* / - - - *rissi* - - - / *pietati* - - - / *vit*[- - -] *et sap*[- - -] / *mater* (CIL III., 3296)⁶⁷⁰ te da odande, s nepoznatog mjesta, potječe stela s uklesanim tekstom *D(is) M(anibus) / Aelio Messio vet(erano) / ex Praet(orio) an(norum)LX Flavi/a Ingenua / coniugi pie/ntissimo po/suit h(ic) s(itus) e(st)* (CIL III., 10286);⁶⁷¹ u pitanju su

⁶⁶⁶ Hampel 1877., 77; Bulat 1981.d, 9.

⁶⁶⁷ Aurelijan je oko Rima, plašeći se dolaska *barbara*, oko 270. zapovjedio podići zidine (Rodgers 2007., 52, 79).

⁶⁶⁸ Vukmanić 2015.f, (KOS, D-151).

⁶⁶⁹ Vukmanić 2014.I, (KOS, D-151).

⁶⁷⁰ Várady 1897., 89, 146, br. 104.

⁶⁷¹ Koller 1804., 52; Várady 1897., 142, br. 90; Bulat 1977.a, 76.

spomenici koji su mogli biti dio jedne od najstarijih nekropola u Batini. Iako je za objave prvonavedenog nalaza naglašeno da je pronađen na nepoznatom mjestu, s obzirom na to da je u 19. st. na *Gradcu* bio poznat položaj jedino *Ad Militare (1)*, izgledno je da je otkriven južno ili istočno od ruševina baš toga kastela (**Karta 27**), tj. da je barem taj (od dva navedena) predmet(a) moguće dovesti u približnu vremensku vezu s istim. Nije isključeno i da *se radi* o grobnim mjestima koja su dijelila prostor s nekropolom Batina 4/1.

III. III. X. Batina 4/3

Tragovi su dotad nepoznate rimske nekropole na položaju *Sredno* u Batini locirani terenskim pregledom 2008. g.⁶⁷² U dvije je sonde ondje stoga 2010. bilo poduzeto probno arheološko iskopavanje kojime je istraženo 14 paljevinskih i kosturnih raka pravokutnog oblika zaobljenih uglova. Od dva je tada otkrivena kosturna ukopa jedan bio u zgrčenome položaju, a drugi inhumiran u zapunu opkopa kastela *Ad Militare (3)* (**Karta 27, Skica 3.a**). Jedan je od paljevinskih grobova pak bio *bustum*. Osim toga, na toj su lokaciji zabilježena još dva načina (paljevinskog) pokapanja: u urni te tip s, u raki, razasutim kostima. U zapunama su *bustorum*, osim kosti, pronađeni ulomci keramičkih posuda, svjetiljke, čavli, klinovi, zakovice, brončani okovi, ulomci staklenih perli i lonac ukrašen češljastim ukrasom (koji je bio iskorišten kao urna). Dok najstariji paljevinski ukopi odande potječu iz 1. st., *busta* datiraju iz 2./3. st. U kosturnim grobovima, izuzevši novac iz 3. st., nalaza nije bilo. Godine su 2012. grobovi u opkopu kastela *Ad Militare (3)* pronađeni ukopani u nizu u pravcu sjeverozapad-jugoistok, slično kao oni iz 2010. g. Među tim ukopima vrijedi izdvojiti tri kosturna ukopa djece.⁶⁷³ Tijekom 2013. na *Srednom* je, zapadno od *Spomeničkoga puta*, bilo istraženo još šest – u pravcu sjeverozapad-jugoistok usmjerenih – *bustorum* od kojih je jedan bio etažni. U jedinom su grobnom mjestu s nalazima tom prilikom otkriveni keramička svjetiljka s natpisom *LNari*, novac, šest željeznih čavala te nekoliko željeznih zakovica.⁶⁷⁴ S obzirom na navedeno, u pitanju su ukopi iz različitih doba. One je iz 1. st. pritom vjerojatno moguće vezati uz kastel *Ad Militare (3)*, a one iz 2.–3. st. uz kastel *Ad Militare (1)*. Spol dosad istraženih pokojnika otkrivenih kod položaja gdje je prije bio kastel *Ad Militare (3)* ukazuje na to da su za postojanja *Ad Militare (1)*, osim vojnika, na istoj nekropoli bile pokapane i njihove priležnice, djeca i drugi.

⁶⁷² Bojčić et al. 2008., (KOS, D-151); Bojčić et al. 2009., 126.

⁶⁷³ Hršak et al. 2013., 15–18.

⁶⁷⁴ Hršak et al. 2014., 17, 18, Sl. 6, 7.

III. III. XI. Batina 4/4

Istočno je od puta koji je u rimsko doba vodio u pravcu kastela *Ad Militare (1)* (**Karta 27, Skica 3.a**), 2010.–2013. g., na *Srednom* bilo istraženo 27, u pravilne redove, organiziranih grobova napravljenih inhumiranjem i incineriranjem (u običnoj jami, *bustum*) koji datiraju iz i nakon dinastije Severa (**Slika 56**). Od deset su tamo otkrivenih ukopa iz 3. st. dva omanja *busta* istodobna ranoj fazi nekropola Osijek 4/1⁶⁷⁵ i Sotin 4/2.⁶⁷⁶ Dok su u zapunama dijela grobova na toj lokaciji u Batini pronađeni prilozima kao što su posuda za piće, svjetiljka i novac, u drugima su otkriveni ostatci lomače i kosti. Po količini i kvaliteti pronađenih predmeta se ističe „grob 73” u kojem su bili ulomci keramičke svjetiljke, koštanog vretena i keramičkog pršljena, a vjerojatno pokopana žena (**Slika 57**). S obzirom na to da su spomenuti nalazi fragmentirani i oštećeni vatrom, na lomaču su bili postavljeni prije spaljivanja. No keramički su vrč i brončani novac s likom rimske carice Julije Domne (*Julia Domna*) (oko 170.–217.) u to grobno mjesto bili položeni nakon što je lomača već bila ugašena.⁶⁷⁷ Godine 2014. su na toj nekropoli otkrivena tri paljevinska groba (i nijedan kosturni) od kojih su dva bila *busta*. Među njima vrijedi istaknuti onaj s bojnim nožem, ručkom kovčega, brončanim okovom, srebrnom drškom, koljenastom fibulom, ulomcima brončane posude ili okova, keramičkom svjetiljkom, dvjema čašama te novcem iz doba Marka Aurelija.⁶⁷⁸ U idućoj su kampanji ondje bila otkrivena još tri rimska paljevinska groba i primijećeno da su neki od njih, tvoreći grobnu arhitekturu, omeđeni kanalima.⁶⁷⁹ Premda se kosturne grobove, kako je to u jednom od svojih dnevnika citirajući nekog mještana Batine evidentirala D. Pinterović, tamo moglo razaznati i u sjevernijoj Crkvenoj (tada „Surduk Crvene Zvezde”) i istočno od opisanoga položaja u Staklenoj ulici („Stakleni surduk”),⁶⁸⁰ danas takvi ostatci u profilima spomenutih usjeka nisu vidljivi. I dok je istražujući T. Hršak zaključio da veći broj paljevinskih grobova (na *Srednom*) bližih južnom dijelu rimskoga naselja (na *Gradcu*) svjedoči o počecima istog, a da oni kosturni pritom ukazuju na kontinuitet pokapanja na sličnome mjestu, tj. da je u pitanju južna nekropola mjesta *Ad Militare (1)*⁶⁸¹ mišljenje se autora ovih redaka razlikuje od toga. Naime, iz situacijskog je plana Batine razvidno da su pokojnici na *Srednom* bili sahranjivani u praznim prostorom, odvojenim skupinama. Dok T. Hršak smatra da razlog toga grupiranja

---

⁶⁷⁵ Leleković 2012., 342.

⁶⁷⁶ Hutinec 2010., 29–33.

⁶⁷⁷ Hršak et al. 2013., 15–18.

⁶⁷⁸ Hršak et al. 2015., 19–22, Sl. 6.

⁶⁷⁹ Hršak et al. 2016., 14–18.

⁶⁸⁰ Pinterović 1970.a, (MSO, Limes arhiva).

⁶⁸¹ Bojčić et al. 2011., 16–18, Sl. 6, 7; Hršak et al. 2016., 14.

trenutačno nije moguće ustanoviti,⁶⁸² I. Vukmanić smisao tomu pronalazi u postojanju različitih nekropola koje se na ovome mjestu prostorno podudaraju. U tom je smislu dio paljevinskih ukopa vremenski mogao biti istovjetan kastelima *Ad Militare (3)* i/ili *Ad Militare (4)* dok bi oni kasniji, kosturni, morali biti sinkroni kastelu *Ad Militare (1)*, možda i *Ad Militare (2)*. Otkriće tih (kosturnih) grobova, datacijski sličnih kasnijoj fazi toga (tih) logora, ukazuje na to da su preminuli vojnici ili civili ondje bili inhumirani jednu ili dvije generacije nakon osnivanja toga (ili tih) kastela, nakon što su *Ad Militare (3)* i *Ad Militare (4)* već izišli iz uporabe. Godine 2016. na opisanoj su mikrolokaciji u Batini bila otkrivena još dva kosturna i šest paljevinskih rimskih grobova.

III. III. XII. Suza ?/1

Povodom rekonstrukcije ceste D-212 na potezu Kneževi Vinogradi–Zmajevac, rubom istočne padine Banskoga brda, 2011.–2013. g. su bili napravljeni arheološki terenski pregled i nadzor. U objavi proizišloj iz tih istraživanja je navedeno da je s istočne strane lesne grede na ulazu u Zmajevac moguće vidjeti zapunu opkopa kojega je presjek nalik slovu V, a koji su u rimsko doba bili karakteristični dio „privremenih vojnih logora podizanih tijekom pohoda ili za vježbu”.⁶⁸³ Uistinu, s obzirom na to da je riječ o lokaciji izvan standarda izgradnje kastela uz Dunav na sličnim udaljenostima (Poglavlje V.), nije izgledno da je u pitanju ostatak za stalno izgrađenog vojnog objekta. Navedeno se mjesto zapravo i ne nalazi u Zmajevcu, nego u Suzi (*Ratnička zemlja* ili *Csatar*) (**Karte 41.a, 41.b**) gdje je opisani negativ moguće razaznati u profilu ruba povišene lesne grede zapadno od spomenute ceste. U vidljivome dijelu profila zapune toga, ljudskim rukama napravljenog, opkopa nisu uočeni ikakvi nalazi što otvorenim ostavlja pitanje pripadnosti i datiranja istog (**Slika 58**). Budući da profilacija samog opkopa djeluje razmjerno širom i plićom nego što su to tipični rimski opkopi V-presjeka, možda je riječ o obrambenome rovu iz nekoga drugog doba. Potvrđi li se pak da je u pitanju rimski lokalitet, osim opkopa vojnog logora, opisano je moglo biti dio jarka iskopanog oko promatračnice. Negativ se o kojem je riječ nalazi u profilu lesne grede koje je nepoznati dio u više navrata bio tesan kako bi se napravilo mjesta za tamošnji, danas srušeni, stambeni objekt.

---

⁶⁸² Hršak et al. 2013., 15–18, Sl. 13–15.

⁶⁸³ Ložnjak Dizdar, Dizdar 2014., 22, 23, Sl. 1. Na topografskoj je karti u citiranome radu mjesto rimskoga lokaliteta o kojem je riječ označeno pogrešno.

III. III. XIII. Suza 4/1

U Suzi je, na položaju *Csatar*⁶⁸⁴ (*Ratnička zemlja*) u istočnome profilu Banskoga brda usmjerenog prema cesti D-212 sjeverno od opkopa vjerojatnoga rimskog fortifikacijskog objekta Suza ?/1 trenutno moguće vidjeti tri jame (**Karte 41.a, 41.b**). Jedna, pravokutnog presjeka (**Slika 59**), a druga uzdužno ovalnog (**Slika 60**) možda predstavljaju ostatak djelomično uništenih paljevinskih grobova s ogorjelim stranama (*busta*). S obzirom na *ritus* i pretpostavku da je riječ o nalazima u vezi s lokalitetom Suza ?/1, spomenute bi *grobove* trebalo datirati najkasnije u prvu trećinu 3. st. Posredno je postojanje tih ukopa dokaz za to da je lokalitet Suza ?/1 iz rimskoga doba.

III. III. XIV. Kneževi Vinogradi ?/1

Na vanjskim je zidovima pri renoviranju Reformirane kršćanske crkve u Kneževim Vinogradima (**Karta 28**) autor ovih redaka 2013. g. uočio nekoliko rimskih opeka. Jedna je od tih, u dva dijela, razlomljena cigla, bila uzidana u istočnu stranu zvonika spomenute građevine. Drugi je takav predmet tada pronađen odložen ispred crkvenog tornja, a radnik koji je tom prigodom na nj nanosio žbuku je tvrdio da ju je uklonio iz gornjeg dijela njegova zapadnog pročelja (**Slika 61**). Iako to nije moguće dokazati, spomenute opeke ukazuju na mogućnost da je u Kneževim Vinogradima – ili na lokaciji same crkve ili u okolici toga mjesta – u rimsko doba bio podignut objekt od opeka. Vjerojatno su to, budući da je u pitanju mjesto neposredno uz rub krajnjega visokog istočnog obronka Banskoga brda odakle pogled smjera na negdašnje poplavno područje Dunava, *Dragojlov brijeg* i Lug, ostatci u vezi s rimskom vojskom. Međutim, navedene opeke nisu i neupitna potvrda da je baš tamo bio rimski lokalitet jer taj građevinski materijal nije pronađen *in situ*. Premda je crkva o kojoj je riječ podignuta na strateški iznimno povoljnom položaju, nije isključeno ni da su ti opekarski proizvodi tamo donijeti s jednog od navedenih mjesta ili iz Zmajevca.

III. III. XV. Kneževi Vinogradi ?/2

Sa strateškog je stanovišta krajolik južno od Kneževih Vinograda Rimljanima morao biti iznimno bitan. Naime, rub negdašnje dunavske obale, nedaleko od krajnjeg zapadnog obronka Banskoga brda, ondje prirodno smjera na jug. Jedan je rimski lokalitet tamo, kod Crvene ćuprije na položaju *Oranica Ciglana* (**Karta 28**) između Kneževih Vinograda na sjeveru i *Dragojlova brijega* na jugu, bio evidentiran 2012. g. Zasluge je za otkriće toga, dotad

---

⁶⁸⁴ Bojčić et al. 2010., 81, 85, K. 1 (br. 32).

nepoznatoga, nalazišta potrebno pripisati Lj. Lukoviću iz Kneževih Vinograda koji je na k. č. 2199/2 i 1499/3 (k. o. Kneževi Vinogradi) MSO-u prijavio postojanje djelomično uništenoga rimskog groba. Na teren je stoga izašao I. Vukmanić, utvrdivši pritom da je ta mikrolokacija presječena suvremenim odvodnim kanalom u kojem je spomenuti pojedinac prepoznao navedeno. Međutim, po *poliranju* je južnog profila tamošnjega kanala postalo jasno da nije riječ o grobu, nego o dijelu opkopa jednog, dotad neubiciranog rimskog fortifikacijskog objekta (**Slika 62**). Presjek je toga opkopa, usmjerenog pravcem sjever-jug, bio u obliku slova V. To je otkriće autora ovih redaka nagnalo ondje, od 30. listopada do 5. studenoga 2012. g., poduzeti probno arheološko iskopavanje. U sondi veličine 4 x 3 m je tom prilikom dokumentiran bio završetak kraka istočnog ulaza kroz taj opkop u neidentificirani objekt (**Crtež 7, Slika 63**). Istraženi je dio opkopa, dubine 1.85 m, bio ukopan u les i zatrpan rimskim građevinskim materijalom koji nije moguće pobliže datirati. Da je na tom mjestu bio trajni, a ne kratkotrajni privremeni, pomoćni ili vježbovni rimski logor ili promatračnica su dokaz veći ulomci tegula iz zapune opkopa kojih tamo ne bi bilo da je instalacija o kojoj je riječ bila podignuta kratkoročno.⁶⁸⁵ Opkop poslije 2./3. st. – čini se – više nije bio održavan, nego povremeno zatrpavan, što je moguće objasniti napuštanjem, prenamjenom ili redizajniranjem fortifikacije koju je omeđivao. Godine 2014., od 4. do 12. studenoga, i na sjevernoj je strani spomenutoga (odvodnog) kanala bilo napravljeno probno arheološko iskopavanje. Ono je bilo obavljeno u sondi dimenzija 12 x 3 m (**Slika 64**), orijentiranoj u pravcu istok-zapad, 6.4 m sjeverno od (odvodnog) kanala u čijem se sjevernom profilu također moglo vidjeti ostatak rimske *fossae* (**Slika 65**). U istočnom su dijelu sonde koja se blago spušta prema negdašnjem močvarnom terenu stare obale Dunava, na dubini od 0.92 m, tada bile otkrivene u niz postavljene tegule (**Slika 66**). U oba su ugla iskopa, sjevernom i južnom, evidentirani još dijelovi temelja visokih 25 cm koji su se podvlačili izvan zacrtanog *okvira* istraživanja. Sastav je tim temeljima bila šuta, ulomci tegula, kamen i žbuka (**Slike 67, 68**).⁶⁸⁶

Budući da nije određeno je li uz limes na baranjskome tlu u razdoblju 1.–3. st. bilo promatračnica, nije posve jasno o kojem je tipu instalacije riječ. Na tom se položaju, *Oranica Ciglana* (Kneževi Vinogradi ?/2), nalaze ostatci koje bi trebalo pripisati ili opkopu takve građevine (promatračnici) ili opkopu rimskoga logora koji datira najranije iz 1./2. st. (starijeg ili sinkronog prvoizgrađenomu kastelu na obližnjem *Dragojlovom brijegu*). Iako udaljenost od toga mjesta do kastela kod Jasenovca (*Dragojlov brijeg*) iznosi 1.7 km, jer dokaza za to da

⁶⁸⁵ Vukmanić 2012.b, (KOS, D-151; D-152); Vukmanić 2013.a, (KOS, D-151; D-152).

⁶⁸⁶ Vukmanić 2014.m, (KOS, D-151; D-152).

su u pitanju ostatci iz sličnoga (tj. sinkroni) doba nema, ta u ovome trenutku nije uzeta kao kriterij koji bi bio prilog odrednici da je ondje nekad stajala promatračnica (iako to nije isključeno). Pri iskopu je rova zapadno od distribucijskog plinovoda, a između odvodnog kanala na sjevernoj i prilazne ceste na južnoj strani (k. č. 1499/15), između 27. svibnja i 3. lipnja 2014., na dubini od oko 0.5 m bilo moguće vidjeti sporadične nalaze rimskih tegula i opeka (**Slika 69**). Osim toga, sitnih je ulomaka rimske šute bilo u zemlji izbačenoj iz rova koji je odande vodio prema Industrijskoj zoni Kneževi Vinogradi (k. č. 1499/7) (**Slika 70**).⁶⁸⁷ A kad je na pravcu lateralnog kanala za navodnjavanje od Zmajevca do Kneževih Vinograda od 13. do 17. prosinca 2013. bio napravljen terenski pregled, jugozapadno je od položaja *Oranica Ciglana*, na mjestima gdje je kanal bio proširen (k. č. 1502/1, 1502/2, 1502/3, 1503), također bilo pronađeno nekoliko ulomaka tegula. To se mjesto nalazi istočno od spomenutoga (lateralnog) kanala, oko 25 m južno od makadamskog puta na sjeveru, a dužinom rasprostire oko 300 m usporedno s objektom Baranjskoga vodovoda na jugu (**Slika 71**). Nije određeno je li u pitanju jedan te isti lokalitet ni je li riječ o nekome, sezonski korištenom, (rimskom) pristanišnom objektu.

III. III. XVI. Kneževi Vinogradi ?/3

Terenskim je pregledom pravca iskopa lateralnog kanala Zmajevac–Kneževi Vinogradi, u razdoblju 13.–17. prosinca 2013. g., dvadesetak metara zapadno od mosta izgrađenog preko toga infrastrukturnog objekta na županijskoj cesti 4042 Grabovac–Kneževi Vinogradi (**Karta 28**), pronađen vjerojatni rimski vojni lokalitet (k. č. 1367, k. o. Kneževi Vinogradi). U južnom je profilu iskopa spomenutoga (lateralnog) kanala, koji se danas nalazi na položaju *Prosina*, tada bila uočena zapuna u obliku slova V kojoj je dno oblikovano u uski odvod koji nije bio zahvaćen bagerskim iskopom. Riječ je o mogućem ostatku opkopa nekog, zasad neodređenog rimskoga fortifikacijskog objekta (**Slike 72, 73**). Dio je iskopa kanala na toj lokaciji bio napravljen bez odobrenja nadležnog konzervatorskog odjela (KOS) i po izlasku je arheologa na teren već bio uništen. No s obzirom na to da je taj (mogući opkop) na malo više od polovice južnog dijela kanala, na otprilike desetom metru dužine, bio prekinut⁶⁸⁸ – tj. da mu se nastavak nije moglo vidjeti u sjevernom profilu – možda je u pitanju ugaoni dio istog (opkopa). Nije nemoguće da se na položaju *Prosina* stoga nalazi ostatak privremenoga rimskog logora napravljenog za noćenje ili vježbu, a kojem je takva ocjena pripisana jer ni u jednom od okolnih profila (lateralnoga kanala) nije bilo ikakvih nalaza. Budući da se to

⁶⁸⁷ Vukmanić 2014.j, (KOS, D-Arheologija - općine).

⁶⁸⁸ Vukmanić 2013.j, (KOS, D-Arheologija - općine).

mjesto ne nalazi uz sâm rub negdašnje dunavske obale, nego u pozadini lokaliteta označenoga u ovom tipološkom razvrstavanju kao Kneževi Vinogradi ?/2, isključeno je isto interpretirati opkopom promatračnice. Međutim, možda je riječ o opkopu signalne postaje koja je tek za dominata bila podignuta uz put koji je od magistralne rimske podunavske prometnice vodio u pravcu utvrde na *Dragojlovom brijegu*. Naime, signalne su postaje Rimljani u podunavlju ponegdje gradili s *unutarnje* strane prometnice koja je bila izgrađena najbliže Dunavu⁶⁸⁹.

III. III. XVII. Jasenovac 1/1 – *Novae*?

Dragojlov brijeg je uvriježeni naziv za mjesto na kojem se jugozapadno od Jasenovca, istočno od Županijske ceste 4042 (na potezu) između Kneževih Vinograda i Grabovca, nalazi lokalitet iz rimskoga doba (**Karta 28, Skica 4, Slike 74, 75**). Taj je lokalitet, tipološki, vojni logor za pomoćne jedinice rimske vojske koji je pri krajnjem sjeveroistočnom dijelu tamošnje (lesne) grede, uz staru obalu Dunava, vjerojatno bio izgrađen kako bi se osiguralo odstupnicu prema magistralnoj prometnici izgrađenoj usporedno, podalje od (današnjega) korita spomenute rijeke te prepolovilo udaljenost od oko 45 km između *Ad Militare* i *Mursae*. Na istočnoj, sjeveroistočnoj i južnoj je strani nalazište o kojem je riječ danas omeđeno kanalom za navodnjavanje, a uz istočni mu je rub početkom 20. st. bila izgrađena jednotračna željeznička pruga (koja više ne postoji)⁶⁹⁰. Rimski naziv za to mjesto je dvojbena. Dok je M. P. Katančić mogao smatrati da mu je ime bilo *Donatiana*e (Kneževi Vinogradi)⁶⁹¹ I. Kukuljević je, s čim se slaže i autor ovoga rada, bio mišljenja da taj naziv više odgovara današnjem Kozarcu. Friedrich Pichler je *Donatiana*e tražio u okolici Branjinog Vrha, a A. Graf u Lugu ili Vardarcu⁶⁹². Premda je i M. Haas vjerovao da je kastel na *Dragojlovom brijegu* nosio naziv *Donatianum (sic)*,⁶⁹³ F. Várady nije imao razumijevanja za one koji su tvrdili da je uz limes ikada postojao slično imenovani lokalitet. R. Fröhlich je spomenuti naziv objasnio vjerujući da je pri jednom od prijepisa *Tab. Peut.* između *Lugionis* i *Antianarum* bio izostavljen *Altinum*, odnosno da je umjesto *Antianarum* bilo napisano *Donatiana*e. Ta je pogreška, kako je to poslije ustvrdio F. Várady, dovela do toga da je za „fiktivnim” *Donatianis* bilo tragano u Kneževim Vinogradima.⁶⁹⁴ Prema tomu, pitanje naziva *Donatiana*e i postojanje rimskoga lokaliteta između *Ad Militare* i Murse su dvije odvojene teme. Iako H. Gračanin smatra da je

⁶⁸⁹ Barkóczy et al. 1976., 97; Visy 1988., 33, 106; Visy 2003.c, 168; Visy 2003.d, 74, 77, 79, 98, 103; Visy 2008., 55, 68, 168; Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 39; Szabó 2011., 131, 132.

⁶⁹⁰ Usmeno preneseni podatak Lj. Lukovića.

⁶⁹¹ Katančić 1782., 60; Sršan 1989., 309.

⁶⁹² Kukuljević 1873., 94, 115, 117; Pichler 1904., 141; Graf 1936., 113; Pinterović 1969., 57–59.

⁶⁹³ Haas 1845., 113.

⁶⁹⁴ Várady 1897., 85.

kod Jasenovca, a ne u Zmajevcu, bilo mjesto *Ad Novas*, te da su tamo negdje bile i *Novae*,⁶⁹⁵ pogriješio je u ocjenama da je na *Dragojlovom brijegu* bila putna postaja (a ne kastel), a u Zmajevcu „kastel” [a ne kasnoantička utvrda ili naselje (Poglavlje IV.)], obrnuto nego što je *danias* ustanovljeno. Uostalom, nalaza je iz rimskoga doba koji ukazuju na vojni karakter *Dragojlova brijega*, kao i onih koji ne ukazuju na vojni karakter zmajevačkoga nalazišta (iz razdoblja principata) bilo i prije 2010. g. (tj. objave članka citiranog autora), ali je pozornost od jasenovačkoga lokaliteta u 20. st. u većoj mjeri započeo odnositi baš onaj u Zmajevcu. A ako je pritom ime *Donatiana*e zaista (bilo) izvedenica od *Antiana*e ili ako mjesto (putna postaja, a ne kastel) toga naziva nikada nije postojalo ili je postojalo samo u kasnoj antici, vjerojatnije je da je (ranorimski) kastel Jasenovac 1/1 nosio naziv *Novae*, a postaja *Ad Novas* (*Not. Dign.*) u kasnorimsko doba bila podignuta na nepoznatomu mjestu, možda Zmajevcu. U tome je slučaju ta postaja tako mogla biti označena jer je put dotamo vodio u istom pravcu kao do *Novae* (nakon što je to mjesto možda već izišlo iz uporabe). Naime – u itinerarima nisu bili označavani vojni, već civilni lokaliteti (postaje) (no nije isključeno da su neki kasteli mogli nositi isti naziv kao i putne postaje). I sâm o je ime tomu mjestu – *Novae* (bez obzira na koje se nalazište odnosilo) – moglo biti nadjenuto jer je poslije kastela *Ad Militare (I)* to bio prvi novopodignuti rimski vojni logor odande do *Mursae*. Slično mjesto – koje datira iz principata – na tom potezu nije identificirano.

Na samom je *Dragojlovom brijegu* 1955. bio otkriven dio žrtvenika iz prve četvrtine 3. st. za koji je D. Pinterović mislila da je posvećen *Mar[ti et] Victo[ri]ae pro sal[ute] Aug[usti] n[ostri]* za zdravlje cara Makrina,⁶⁹⁶ a M. Bulat *Mar[ti In]victo pro sal[ute] Aug[usti] n[ostri]* (**Kat. 7**).⁶⁹⁷ Pod pretpostavkom da je taj natpis bio podignut bogu rata – to je moglo biti učinjeno kao posljedica neke bitke ili pohoda do kojeg je uz srednjodunavski dio limesa, vjerojatno s Jazigima, došlo 217. ili 218. g.⁶⁹⁸ Sličan je natpis, posvećen Marsu i Viktoriji iz 226. ili 229. pronađen u hramu na položaju *Weinberg* u Einingu.⁶⁹⁹

U suradnji je s K. Minichreiter M. Bulatu na *Dragojlovom brijegu* u jedanaest sondi veličine 5 x 2 m u ukupnoj dužini od 55 m 1987. g. uspjelo istražiti dijelove pet prostorija s podnicama i kanalizacijskim sustavom (**Slike 76–79**). Već je tada bilo pretpostavljeno da je u pitanju lokalitet koji je bio u sustavu limesa. Starija je faza, zidana od koso slagane opeke *na riblju*

---

⁶⁹⁵ Gračanin 2010., 30, 31.

⁶⁹⁶ Pinterović 1968., 69; Perinić Muratović 2003., 101. Citirani je žrtvenik prema navodu K. Minichreiter bio pronađen 1957. g. (Minichreiter 1988., 55–57).

⁶⁹⁷ Bulat 1984.b, 120.

⁶⁹⁸ Pinterović 1968., 69. Nije određeno je li citirani natpis bio posvećen za carevanja Makrina (Bulat 1984.b, 120) ili u Karakalino doba (Fitz 1980., 138; Becker 2006., 47).

⁶⁹⁹ Sulk 2015., 179.

kost ili od nabacanih ulomaka opeka i kamena u temeljima toga logora datirana u seversko doba, tj. prvu polovinu 3. st.,⁷⁰⁰ a mlađa – u jednoj od prostorija – u 4./5. st.⁷⁰¹ No ni namjena ni položaj tih ostataka u odnosu na ostatak lokaliteta – jer u potpunosti nije moglo biti isključeno da je riječ o ostacima naselja⁷⁰² – pritom nisu bili (pouzđano) određeni. Postojanje možebitne prijašnje, drveno-zemljane faze na toj lokaciji nije dokumentirano.

Na *Dragojlovom brijegu* su, pod vodstvom autora ovih redaka, u razdoblju 14.–23. listopada 2012. g. bila obavljena geofizička istraživanja (**Slike 80–88, Crteži 8.a, 8.b**). Izvršitelj je tih istraživanja bio B. Mušič obavivši ih magnetometarskom metodom i metodom geoelektričnog otpora u istočnom dijelu k. č. 1653 (k. o. Kneževi Vinogradi). Na četvrtini sjeveroistočnog dijela nalazišta ta istraživanja nisu mogla biti napravljena jer je ondje podignuto suvremeno groblje.⁷⁰³ Ipak, rezultatima su citiranih mjerenja definirani ukupna površina tamošnje rimske fortifikacije koja mjeri oko 2.2 ha, tj. 170 x 130 m, te nekoliko metara široki opkop (ili više njih). Osim prema zapadu usmjerenoj principiji, koje je dio temelja vjerojatno bio istražen još iskopavanjem 1987., a kojoj je zasad poznata tek dužina od oko 28 m, u unutrašnjosti je logora relativno pouzdano moguće interpretirati jedino ostatke dvije usporedno izgrađene zgrade dugačke oko 65 m i široke oko 12 m. To su mogli biti temelji bloka spavaonica ili žitnicâ. Štoviše, tom je prilikom određen i izgled bedemâ, te (teoretski) definirane možebitne tri građevinske faze. Taj je pak zaključak zasnovan na osnovi različita oblika tamošnjih ugaonih kula, tj. mogućnosti da je ondje zapravo detektiran dio kasnoantičke utvrde kojoj su temelji napravljeni na, odnosno povrh opkopa prijašnjeg kastela (Jasenovac 1/1) na čije postojanje posredno ukazuje obližnja nekropola (Jasenovac 4/1). Doba osnivanja toga kastela nije ustanovljeno, tj. nije poznato je li se ono dogodilo prije, za ili poslije carevanja Komoda. Upravo s toga položaja (*Dragojlova brijega*) najvjerojatnije potječe votivna pločica (*insignia*) za koju se tvrdilo i da je pronađena u Branjinom Vrhju ili Popovcu, a na kojoj se nalazi sljedeći natpis: *Signis coh(ortis) I / Alp(inorum) p(editatae?) Antonin<i>/an<a>e All(ius?) Exsupe/ratus preaf(ectus) d(edit) d(edicavit)*. Prema nastavku *Antoniniana*e, taj je predmet datiran u ranoseversko (poslije 198.), Karakalino ili Elagabalovo doba (218.–222.)⁷⁰⁴ pri čem je donju granicu spomenute titule moguće još sniziti (poslije 195. g.).⁷⁰⁵ Kako je na toj insigniji navedena ista kohorta kao i na kod Jasenovca pronađenomu opekarskom

⁷⁰⁰ Matić 1988., 8; Minichreiter 1988., 55–57; Minichreiter 1989.b, 102, 103; Minichreiter 1990., 81.

⁷⁰¹ Minichreiter 1989.a, 182.

⁷⁰² Minichreiter 1987., 91, 120, 121; Minichreiter 1989.a, 182.

⁷⁰³ Vukmanić 2013.a, (KOS, D-151; D-152); Tončinić 2015., 32, 33.

⁷⁰⁴ Radman-Livaja 2003., 118; Radman-Livaja 2012., 174, bilj. 133.

⁷⁰⁵ Birley 1971., 184; Lőrincz 1982., 142–144.

proizvodu⁷⁰⁶, vjerojatno je i da je uistinu prikupljena na tom mjestu. Premda je *cohors I Alpinorum peditata*, isto tako, navedena na titulu (*titulus*) za koji se smatra da potječe iz Osijeka, nije bez izgleda da je taj natpis zapravo bio pronađen ugrađen u dvorišni zid stare upravne zgrade šumarije u Bilju (dvorac Eugena Savojskog) i da se – s obzirom na istovjetnu postrojbu – odnosi na ili potječe s *Dragojlova brijega*. Tekst [*Imp(eratori) Caes(ari) L(ucio) Sept(imio) Severo / Pio Per]tin[aci Aug(usto) Arabico / Ad]iabenic[o Parthico Max]/imo et Imp(eratori) [Caes(ari) M(arco) Aur(elio) An[t]onino Pi[o Aug(usto) et P(ublio) Sept(imio) / G]etae nobili[ssimo Caes(ari) / C(aius) Iul(ius) C]astinu[s praefect(us) / co]h(ortis) I Alp[inor(um) peditatae / d]ev[otus num(ini) eo(rum)]* (CIL III., 10269) (**Kat. 8**) datira iz 198.–209. g. ako je Geta na njemu bio naveden kao cezar, a 209.–211. ako je ondje bio naveden kao car. Iako je (u tekstu toga natpisa spomenuti) Kastin u Panoniji bio namjesnik 209.–212./3. g., nije poznato kad je on tu ploču dao i napraviti.⁷⁰⁷ *Cohorti I Alpinorum* su pak oznake *peditata* i *equitata* bile dodijeljene još za Antonina Pija.⁷⁰⁸ Prema tome, i u skladu s navedenim, tri različita predmeta (natpisa) koja je razmjerno sigurno moguće dovesti u vezu s *Dragojlovim brijegom* ukazuju na to da je citirana postrojba u 2./3. st. zaista bila posadom kastela na toj lokaciji. Prije nego tamo, jedinica je o kojoj je riječ, od Domicijana do poslije Markomanskih ratova, mogla biti u kastelu *Lussonium* (Dunakömlöd-Paks),⁷⁰⁹ a – od polovine 2. st. – u *Cirpi* (Dunabogdány) (*equitata*).⁷¹⁰ Često joj se (*peditata*) kastel u prvoj polovini 3. st. dovodio i u vezu s mjestom *Altinum*.⁷¹¹ No ako je suditi prema spomenutim nalazima, *cohors I Alpinorum* (**Tablica 8**) nije u to doba bila tamo, već u Jasenovcu 1/1A gdje je mogla biti premještena najranije nakon Markomanskih ratova i zadržati se ondje do oko 220. ili 260. g.

Kad je u pitanju vidljivost, tj. udaljenost između rimskih vojnih lokaliteta u Baranji, varijablu je između njih optimalno dočarati baš na primjeru *Dragojlova brijega*. Naime, odande se *prostim* okom u ranorimsko doba moglo nadzirati prostor sve do Batine, a u kasnorimsko vidjeti većinu fortifikacija smještenih duž visoke lesne grede (Zmajevac) na sjeveru ili negdašnju obalu Dunava (Lug) na jugu. Taj je podatak moguće ključan pri argumentiranju hipoteze da Rimljani uz rub stare obale Dunava, uz plićinu zapadno od korita te rijeke, u tom dijelu Donje Panonije (u Hrvatskoj) nisu izgradili niz promatračnica kao što su to učinili uz

⁷⁰⁶ Ilkić 2009., 157.

⁷⁰⁷ Pinterović 1960., 29; Pinterović 1977.b, 94, 95; Pinterović 1978., 65, 66, T. XII., 1; Lőrincz 2001., 233, br. 250. Budući da je J. Brunšmid smatrao da citirani natpis potječe iz Murse, zaključio je da je *cohors I Alpinorum* u 2./3. st. bila stacionirana u tom mjestu (Brunšmid 1900.a, 25).

⁷⁰⁸ Ilkić 2009., 157.

⁷⁰⁹ Visy 2011.e, 61.

⁷¹⁰ Borusz, Kováts 2011., n. p.

⁷¹¹ Lőrincz 2001., 28.

Rajnu u Gornjoj i Donjoj Germaniji (u Njemačkoj i Nizozemskoj) ili Dunav u Donjoj Panoniji (u Mađarskoj). Kako zbog dobre vidljivosti, tako i ocjene da je resursa za spriječiti opasnost od vanjskog napada s onkraj dunavske obale bilo dovoljno, to tamo možda nije bilo potrebno učiniti.

Tablica 8. Vjerojatna rimska posada u kastelu Jasenovac 1/1

Jasenovac 1/1	Faza	Vojna jedinica	Doba
	A	<i>cohors I Alpinorum peditata Antoniniana</i>	oko 195.–222./260. g.

III. III. XVIII. Jasenovac 4/1

Godine 1955. u MSO su na otkup bili ponuđeni sljedeći rimski predmeti s *Dragojlova brijega*: srebrna fibula, fibula tipa samostrijel, vršak koplja te razlomljeni nož. Kako je to navela D. Pinterović, srebrna je fibula bila pronađena u rimskom „grobu od ploča (poklopnica) veličine 50 x 40 cm”, fibula u grobu (bez opeka) pokraj spomenutoga groba (s nožem), a koplje podalje od njih. Opisani su predmeti otkupljeni od Š. Eđeda koji ih je ondje i pronašao.⁷¹² No on kustosima nadležnoga muzeja tada nije prijavio ili uspio prodati kipić koji je dugo bio pohranjen u školskoj zbirci u Zmajevcu koja je nestala za Domovinskoga rata devedesetih godina 20. st. (**Kat. 9**).⁷¹³ S obzirom na dostupne mu podatke, a prije terenskog pregleda 1962. g., M. Bulat je ustvrdio da je na *Dragojlovom brijegu* bilo otkriveno nekoliko kosturnih grobova u kojima su pronađene svjetiljke i dijelovi kola.⁷¹⁴ Za položaj je nekropole zapadno uz mjesto Jasenovac 1/1 znala i K. Minichreiter navodeći da je grobne nalaze ondje moguće pronaći u dužini od oko 1 km (**Karta 28, Slika 89**).⁷¹⁵ Na tom je mjestu i 2012. bilo evidentirano mnogo ulomaka stolne rimske keramike i *terrae sigillatae* koja datira najranije iz polovine 2. st., a u proizvodnji je bila do oko 230. g. (**Slika 90**). I ti nalazi posredno ukazuju na doba osnivanja prvog rimskoga kastela na *Dragojlovom brijegu*, na čijem je mjestu poslije bila izgrađena utvrda (Poglavlje IV.). Budući da je oranica na kojoj se ti ostatci nalaze podvrgnuta stalnom oranju, i nekropoli i tamošnjoj fortifikaciji prijeti nestanak.

⁷¹² Pinterović 1956.a, 238.

⁷¹³ Baranyai 1977., 15, Sl. 1.

⁷¹⁴ Bulat 1969., 41.

⁷¹⁵ Minichreiter 1987., 91, 120, 121.

III. IV. Sektor II

III. IV. I. Osijek 1/1

U nastavku su ovoga doktorskog rada, osim nalaza koji ukazuju na to da je tijekom druge polovine 1. st. na prostoru današnjega osječkog *Donjeg grada* bio podignut jedan ili više vojnih logora u kojima su bili smješteni ročnici rimskih postrojba, uvrštene i naznake onih arheoloških istraživanja koje upućuju na takav sud (**Karta 29**).

Mjesto Mursa, koje je bilo podignuto oko 17.8 km zapadno od ušća Drave u Dunav, je već dugo predmet proučavanja niza stručnjaka. Prvi su među značajnijim pojedincima koji su spomenuli Osijek u rimskome kontekstu bili humanisti I. Brodarics (1470.–1539.),⁷¹⁶ W. Lazius (1514.–1565.),⁷¹⁷ I. Szalágyi,⁷¹⁸ L. F. Marsigli,⁷¹⁹ S. Timon,⁷²⁰ S. Schoenwisner,⁷²¹ M. P. Katančić⁷²² i J. Koller⁷²³ koji su primijetili da je razvitak toga mjesta bio uvjetovan povoljnim geografskim okolnostima odnosno prometnim položajem na čvorištu putova koji nisu vodili samo smjerom istok-zapad – uz Dravu – nego i sjever-jug – usporedno s Dunavom. Premda zbog razmjerno velike udaljenosti od te rijeke izravni nadzor nad barbarikom iz Murse nije bio moguć, ta je aglomeracija bila nezaobilazna *postaja* uz magistralnu prometnicu koja je bila izgrađena prateći tok Dunava. Dok je sa sjeveroistoka pristup mjestu o kojem je riječ bio onemogućen močvarno-poplavnim staništima Kopačkoga rita, plovnim je putom sjeverno od Murse Dravom, pravcem istok-zapad, bila osigurana hitra veza s Dunavom. Mursa je – dakle – bila izgrađena na položaju koji nije oskudijevao vodom i hranom iz rijeka i rječica spomenutoga sliva na povišenoj južnoj (desnoj) obali Drave, gdje nije bila ugrožena poplavama.⁷²⁴ Lingvist A. Mayer je bio mišljenja da su ime *Mursa*, u značenju močvarnoga mjesta, Rimljani preuzeli od Kelta.⁷²⁵

Kad je u pitanju limes, od samih su začetaka proučavanja južnih dijelova Panonije stručnjaci dvojili je li Mursa bila uz ili u pozadini toga dijela pograničnoga područja Rimskoga Carstva. Osim toga, prijeporno je bilo – kao što je to u osječkome dnevniku *Die Drau* u članku „Mursa” 1911. raspravljao J. Koller koji je to mjesto smatrao „logorom u drugoj liniji limesa” – jesu li na Katančićevu planu Osijeka ucrtani stvarni obrisi Murse ili ukras njegovoj

---

⁷¹⁶ Broderici 1688., 18, 19.

⁷¹⁷ Lazius 1551., 1113, 1114.

⁷¹⁸ Prema: Visy 1988., 127; Gabler 2003.c, 9, 10.

⁷¹⁹ Marsigli 1726.

⁷²⁰ Timon 1754., 16, 26.

⁷²¹ Schoenwisner 1780.

⁷²² Katančić 1782.

⁷²³ Koller 1804.

⁷²⁴ Bulat 1968.b, 70–74.

⁷²⁵ Mayer 1935., 5–8. Istog su korijena kao i *Mursa* nazivi *Mursella* i *Marsonia* (Bulat 1990.a, 5, 6).

disertaciji.⁷²⁶ Argumentirajući to popriličnom udaljenošću od Dunava, nemali je broj eminentnih znanstvenika vjerovao ili vjeruje da Mursa nije bila uz, nego u zaleđu spomenutoga rimskog obrambeno-nadzornog sustava.⁷²⁷ No do takvog se zaključka prije moglo doći jer je limes do u drugu polovinu 20. st. bio drugačije definiran nego danas, tj. stoga što je za nj – kako je to mislila i D. Pinterović – tada bila smatrana rijeka. Posredno je tako i Mursa bila svrstana u zaleđe limesa.⁷²⁸ Međutim, nasuprot takvom stanovištu, danas se pojam limes (u užem smislu) odnosi na – za principata – ljudskim rukama oblikovani sustav vojnih objekata izgrađenih u pozadini pograničnih rijeka Rimskoga Carstva u Europi (a ne na prirodnu prepreku).⁷²⁹ Udaljenost od rijeke koja je, dakle, u shvaćanju poimanja limesa prije bila ključna pri interpretiranju toga što jest, a što nije bio dio toga sustava – prema mišljenju autora ovih redaka – ne može biti kriterij za određivanje je li neki lokalitet bio uz limes ili ne. Naime, budući da se zbog močvarnog zemljišta (**Slike 91, 92**) koje je u 1. st. bilo bitna prepreka sjeverno, južno (*Dio LV., 32, 3*) i istočno od ušća Drave u Dunav (*palus Hiulca*) (*Aur. Vict., De Caes. XLI., 5*) Rimljani nisu mogli ulogoriti ni izgraditi put bliže Dunavu, to je moralo biti učinjeno na „prvome pogodnome” mjestu prijelaza preko Drave – tamo gdje se danas nalazi Osijek (*Donji grad–Pristanište*).⁷³⁰ U tom kontekstu pojmovi *stagnum Mursianum* i *lacus Morsianus* (*Jord., Get. 30, 35*) nisu istovjetni poplavnom porječju Vuke – *τοῖς Ὀβολκαίοις* – (*Dio LV., 32, 3*), nego ušću Drave u Dunav.⁷³¹ Prema tomu, u osnovi je razmatranja o spomenutom pitanju jesu li si Rimljani mogli dozvoliti da na mjestu kao što je Mursa tijekom 1. st. ne bude njihovih vojnika. Posredno na zaključak da jest riječ o lokalitetu uz limes argument koji je za takvu odrednicu – jer je vjerojatno da je niz vojnih instalacija i okolnih civilnih naselja bio na višem razvojnem stupnju od unutrašnjosti provincije – uporabljen u slučaju Donje Mezije⁷³², taj što su u Mursi postojale vjerske građevine⁷³³ odnosno natpisi posvećeni *Deo Aeterno*,⁷³⁴ *Solo Invicto*,⁷³⁵ *Terrae Matri*⁷³⁶, Mitri, Serapisu i Jupiteru Dolihenijeskom.⁷³⁷ Kultove tih božanstava pritom nisu morali širiti isključivo vojnici, nego i trgovci, obrtnici, državni i javni službenici, libertini te robovi pristigli na zapad

⁷²⁶ Prema: Pinterović 1956.b, 70. Tezu će o više linija uz limes poslije razviti M. Bulat (Bulat 1969., 39–49).

⁷²⁷ Npr. Várady 1897., 83, 84; Pinterović 1956.b, 70–73; Klemenc 1961., 18; Bulat 1969., 40; Sanader 2003.a, 466: bez konkluzivnog zaključka.

⁷²⁸ Pinterović 1975., 75; Pinterović 1978., 103–113.

⁷²⁹ Dodatak WHC-08/32.COM/10B, 10f (Deklaracija iz Koblenca, 23. 6. 2004.).

⁷³⁰ Kukuljević 1873., 90; Bulat 1989.a, 7, 8.

⁷³¹ Sardelić 2012., 71, bilj. 4.

⁷³² Alexandrov 2012., 280, 281.

⁷³³ Sanader 2013., 267–278.

⁷³⁴ Pinterović 1977.a, 94, 95, Sl. 3; Pinterović 1978., 64, 65; Šašel A. i J. 1986., 450, br. 3092.

⁷³⁵ Brunšmid 1901.a, 146

⁷³⁶ Pinterović 1958.b, 52; Bulat 1965.a, 294; Pinterović 1978., 135, T. XXVII., 3.

⁷³⁷ Bulat 1960.b, 5–12, Sl. 1–5; Pinterović 1965.b, 77–95; Bulat 1983.d, 5, 6; Bulat 1989.b, 34, 35, br. 3.

iz istočnih provincija nakon Markomanskih ratova.⁷³⁸ No koji su tip vojnog objekta, i kad, Rimljani mogli izgraditi u Mursi? Dio stručne javnosti smatra(o je) da su se oni tamo utvrdili već u prvoj polovini 1. st., nakon okončanja Panonsko-delmatskog ustanka, za Augusta ili početkom Tiberijeve vladavine, u blizini tamošnjega keltskog naselja.⁷³⁹ To je, budući da im je bio potreban pristup svakodnevnim potrošnim proizvodima ili uslugama, a Keltima ili Panonima kupac istih, moglo biti učinjeno na zajedničku korist. Iz jednoga je povijesnog izvora koji se odnosi na Meziju (*Flor., Epit. II., 28*) razvidno da su takva uporišta (ili posade u tim uporištima) u doba o kojem je riječ bila zvana terminom *praesidia*. Iako je isti pojam stoga vjerojatno moguće koristiti i za ondašnje vojne objekte u Panoniji, isto nije i odgovor na pitanje je li takva građevina zaista bila podignuta i u Mursi, a kako bi se poraženu stranu držalo pod kontrolom. S obzirom na to da fizički, *in situ*, ostatci fortifikacije u kojoj je rimska posada tamo mogla biti stacionirana dosad nisu pronađeni, kovovi novca s kontramarkom *Aug(ustus)* – premda mogu biti naznaka prisutnosti vojnika – nisu i dokaz da su se Rimljani tamo od Augustova ili Tiberijeva doba do trenutka kad će u hrvatsko Podunavlje pristići njihove brojnije postrojbe (*auxilia*) zadržali u kontinuitetu.⁷⁴⁰ Pojedinačni su nalazi iz 1. st. koji su pronađeni u Osijeku npr. *Aco* pehar,⁷⁴¹ zatim paljevinski grob u kojem su pronađeni keltski novac srijemskog tipa C/D i Augustov as,⁷⁴² proizvodi koje su u Tiberijevo doba napravili majstori *Gallius* i *Murrius*,⁷⁴³ ulomak padanske sigilate s pečatom *Lucci* iz kasnoaugustovsko-ranotiberijevskoga doba te ulomak aretinske sigilate s pečatom *Manne* u stopalu iz tiberijevsko-kladijevskoga doba.⁷⁴⁴ Alternativni pogled na razmotreno pitanje glasi da je taj materijal prethodio dolasku rimskih jedinica u jugoistočne krajeve Panonije koje, u tom slučaju, ondje nisu pristigle prije kladijevsko-neronskoga doba (*Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus*) (54.–68.), odnosno da su u pitanju predmeti koji su tamo dospjeli trgovanjem ili bili prodani zahvaljujući putujućim trgovcima⁷⁴⁵ i odgovaraju potrebama pojedinca, a ne vojsci. Različiti autori, ovisno o uvjerenju, na jedan od tih dvaju načina tumače sve nalaze iz prve polovine 1. st.

Prva je u Mursi dokumentirana rimska postrojba bila *cohors II Alpinorum*. Premda dio stručnjaka smatra da je ta tamo bila i prije Kladijeva doba, u Iliriku je ta kohorta (ako je

---

⁷³⁸ Alexandrov 2012., 280, 281.

⁷³⁹ Klemenc 1961., 17–19; Klemenc 1963., 59–62.

⁷⁴⁰ Kos 1984., 48.

⁷⁴¹ Tonc, Filipović 2010., 503–518.

⁷⁴² Göricke-Lukić 2000., 22, 64, T. III., 1.

⁷⁴³ Pinterović 1978., 36.

⁷⁴⁴ Gábler 1977., 110, 111.

⁷⁴⁵ Eadie 1977., 209–222.

suditi prema diplomama) bila do 60. g.,⁷⁴⁶ potom nakratko u Donjoj Germaniji,⁷⁴⁷ a tek onda, do 84. g., u Panoniji⁷⁴⁸ uoči, a ne za Domicijanova Dačkog ili Suebsko-sarmatskoga rata. Od posljednjeg je desetljeća 1. st. ista jedinica, tada *equitata*, bila stacionirana u kastelu *Quadrata* (Lébény-Barátföldpuszta).⁷⁴⁹ Tumačenje je da su *cohors II Alpinorum* i uz tu još *ala II Hispanorum et Aravacorum* u drugoj polovini 1. st. bile stacionirane u Mursi zasnovano na osnovi stela na kojima je navedeno da su vojnici tih postrojba Velagen (**Kat. 10**) i Niger (**Kat. 11**) ondje preminuli dok su još bili aktivni vojnici. Ako je to točno, pitanje koje se u tom slučaju nameće glasi je li to bilo u jednom te istom (**Tablica 9.a**)⁷⁵⁰ ili, kao što je to bilo uobičajenije⁷⁵¹, u dvama odvojenim kastelima (**Tablica 9.b**). Međutim, naučnici koji su se tom problematikom bavili su propustili zaključiti da su sinkrono te postrojbe u Mursi mogle boraviti najdulje do 84. g. Neko je vrijeme prije i poslije toga doba *ala II Hispanorum et Aravacorum* zasigurno bila u *Teutoburgio* (Dalj 1/1).

Premda položaj nijednoga rimskog vojnog logora na mjestu Osijeka nije pouzdano određen još je M. P. Katančić ustvrdio da je u središnjem dijelu Murse mogao vidjeti ostatke pravokutne građevine („palače”) veličine 135 x 75 m (1.01 ha) (**Karta 15**), a u blizini južnih bedema civilnoga dijela toga grada četvrtastu zgradu dimenzija 67 x 67 m (0.44 ha).⁷⁵² Bez obzira na to što bi veličinom ti ostatci mogli predstavljati kastel(e), dosad ih se s takvom pretpostavkom nije dovelo u vezu. Jednako tako, vremenski oni ne mogu biti sinkroni bedemima izgrađenima uokolo Murse. Je li, dakle, prvi kastel u kojemu je tamo bila stacionirana *cohors II Alpinorum*, a nakon što je u Mursu možda pristigla *ala II Hispanorum et Aravacorum*, bio proširen ili je ta, drugonavedena konjanička postrojba tamo možda podigla vlastiti logor, nije određeno. Isto tako, nije određeno je li dio jednog od tih kastela već lociran u osječkomu *Donjem gradu* gdje je – prema navodu dionika arheološkog iskopavanja na tom mjestu T. Pušića – na položaju *Obrtnička škola* istražen dio opkopa rimskoga vojnog logora. Izvještaj koji je o tom istraživanju objavljen ne pruža dovoljno osnova za odgovor na pitanje je li to ili nije tako⁷⁵³, tj. bi li to mjesto trebalo dovesti u vezu s ostacima (jednog od tih) kastela [uz koji je bila nekropola s – između drugih grobova – navedenim stelama (Velagenova, Nigerova)], logorom jedne od centurija tamo privremeno stacionirane legije (Osijek 1/3) ili opkopom na istočnoj strani grada odnosno kolonije Murse. Prema kazivanju

⁷⁴⁶ Klemenc 1928., 274; Wagner 1938., 84, 85; Klemenc 1961., 18; Mócsy 1962., 621.

⁷⁴⁷ Spaul 2000., 264.

⁷⁴⁸ Klemenc 1928., 274; Wagner 1938., 84, 85; Klemenc 1961., 18; Mócsy 1962., 621.

⁷⁴⁹ Lóki et al. 2011., 56.

⁷⁵⁰ Pinterović 1978., 104.

⁷⁵¹ Fabricius 1926., 577.

⁷⁵² Katančić 1982., 94; Pinterović 1956.b, 75; Filipović 1997., 55.

⁷⁵³ Filipović 2008., 17, 18. Presjek je opkopa u kojem je riječ u citiranome izvješću nazvan „kanalom”.

O. Novakovića, također člana stručne ekipe citiranog istraživanja, na položaju *Obrtnička škola* su pronađene i jame (*lillia*) kakve su uz Antoninov nasip služile usmjeravati prolaznike ka ulazima u Rimsko Carstvo⁷⁵⁴. Budući da je u slučaju spomenutih jedinica riječ o dvama tipovima postrojba – kohorti i ali – za koje je bilo potrebno izgraditi nejednake tipove građevina, izglednije je (ako su *ala II Hispanorum et Aravacorum* i *cohors II Alpinorum* u Mursi bile sinkrono) da su u pitanju morala biti dva, a ne jedan (te isti) kastel. S obzirom na opkop, možda je na navedenom mjestu identificiran dio kastela za pješake, tj. logor *cohortis II Alpinorum*. *Ala II Hispanorum et Aravacorum* – uostalom – možda nikad i nije boravila u Mursi, nego je tek jedan ročnik te postrojbe mogao biti pokopan na groblju na kojem se, ili iznimno ili zajednički, pokapalo vojnike iz *cohortis II Alpinorum* koja jest bila stacionirana u Mursi i *alae II Hispanorum et Aravacorum*, koja je otprilike istodobno bila stacionirana u *Teutoburgio* (Dalj 1/1).

III. IV. II. Osijek 1/2

U Osijeku dosad *in situ* nisu pronađeni (ili nisu objavljeni – vidjeti Osijek 1/1) dokazi kojima bi se pouzdano moglo tvrditi da je ondje ustanovljena veličina ili položaj ijedne rimske fortifikacije iz 1. st. No, još je V. Hoffiller vjerovao da je u Mursi u navedeno doba morao biti izgrađen kastel koji je tražio nedaleko od današnjeg *Ginekološkog odjela* Kliničko-bolničkog centra Osijek.⁷⁵⁵ Poslije je pak J. Klemenc, kao izvor većini stručnjaka u drugoj polovini 20. st., utabao put vjerovanju da je u Mursi, otprije Panonsko-delmatskog ustanka pa do u Domicijanovo doba, bio podignut logor napravljen od drva i zemlje odakle je prijelaz preko Drave nadzirala *ala II Hispanorum et Aravacorum* (CIL III., 3286).⁷⁵⁶ Stoga je i Dénes Gábler dio nalaza koje je objavio pripisao kastelu u kojem je u Osijeku bila stacionirana upravo ta *ala*.⁷⁵⁷ I M. Bulat je (kao i V. Hoffiller) smatrao da je logor spomenute postrojbe bio izgrađen na mjestu bolnice, te da su Niger iz *alae II Hispanorum et Aravacorum* i Velagen iz *cohortis II Alpinorum*⁷⁵⁸ služili u zajedničkome logoru tih dviju jedinica. Poslije se on, poučen negativnim rezultatima arheoloških iskopavanja na tom položaju predomislio, tvrdeći da je lokacija toga kastela i dalje neodređena.⁷⁵⁹

---

⁷⁵⁴ Nomination, *The Antonine Wall*, 2007., 42, 76–79.

⁷⁵⁵ Bulat 1977.a, 70, 74, prema: Hoffiller 1912.a, 2, 3.

⁷⁵⁶ Klemenc 1961., 17–19; Klemenc 1963., 59–62; Pinterović 1968., 63–67; Pinterović 1977.b, 89.

⁷⁵⁷ Gabler 1977., 110, 111.

⁷⁵⁸ Bulat 1977.a, 70, 74.

⁷⁵⁹ Bulat 1989.a, 13, 17, 30.

Sudeći prema diplomama, *ala II Hispanorum et Aravacorum* je u Panoniji boravila najdulje 41.⁷⁶⁰–97. g.⁷⁶¹, uoči i za Suebsko-sarmatskoga rata.⁷⁶² No u Mursi je ta postrojba – kako je to već bilo navedeno i ako je to uopće jednim spomenikom na kojem je ta ala ondje spomenuta moguće dokazati – mogla biti do 84. g. Naime, i prije je i poslije toga doba, kako to danas izgleda, ta jedinica – vjerojatnije je – bila u *Teutoburgio* (Dalj 1/1) koji je od Murse kopnenim putem udaljen oko 23 km. A kako je upitno i jesu li tamo (u Mursi) – u doba dok koncept o nizu obrambeno-nadzornih građevina još nije bio implementiran (za Flavijevaca) – bila podignuta do dva kastela, a što bi pojedinca moglo navesti na zaključak da Mursa nije bila uz limes, isto za tu odrednicu nije ključno jer je kontinuiranost između vojnih instalacija podignutih usporedno s Dunavom sjeverno i južno odande baš u tom mjestu (1.–4. st.) bila osigurana mostom koji put nije mogao zaobići. Izmjestiti je pak jedan ili više vojnih logora odande krajem 1. st. bilo moguće jer je unutrašnjost Panonije dotad već generacijama bila lišena bilo koje vrste sukoba, što je početka toga vijeka bilo pospješivano novačenjem domicilnog stanovništva koje je potom u vojsku bilo slano u druge dijelove Rimskoga Carstva. Pritom to što udaljenost od mosta na Dravi do kastela *T(h)eutiburg(i)um* u Dalju plovnim putem Drava–Dunav iznosi oko 47 km, tj. to što je kopnenim putem (prema *Itin. Ant.*) otprilike dvostruko kraća sugerira na zaključak da su Rimljani već prije ustoličenja tih prometnih pravaca bili dobro upoznati s regionalnom topografijom. Mursu je, uostalom, od potencijalnih navala s istoka najprikladnije bilo braniti baš iz *Teutoburgii*. Prirodne su prepreke mogućim invazijama ili razbojničkim prodorima sa sjevera donde predstavljali Kopački rit i Drava.

III. IV. III. Osijek 1/3

Polovinom je 20. st. dio stručnjaka uvjerljivom smatrao tezu da je na mjestu današnjeg Osijeka početkom 2. st. bio podignut logor jedne od rimskih legija. S tom je tvrdnjom u vezu bila dovedena rasprava o položajima takvih fortifikacija duž cijelog, nekoliko stotina kilometara dugačkog, srednjodunavskoga područja. Sporno je bilo to što na oko 424 km dugačkom potezu *Aquincum–Singidunum* – od kojega su razdaljine između drugih legijskih logora u Panoniji (*Carnuntum–Aquincum* od 195 km i *Singidunum–Viminacium* od 73 km)

---

⁷⁶⁰ Beneš 1970., 165.

⁷⁶¹ Weiß 1997., 233–238, br. 4; Tentea, Matei-Popescu 2004., 269.

⁷⁶² Klemenc 1928., 274; Wagner 1938., 84, 85; Klemenc 1961., 18; Mócsy 1962., 621; Beneš 1970., 198. Citirani autori na osnovi im dostupnih diploma navode da je *ala II Hispanorum et Aravacorum* u *Teutoburgio* boravila do 99. g.

znatno kraće – takvo mjesto nije identificirano pa se pretpostavljalo da je moglo biti⁷⁶³ ili jest bilo izgrađeno u Mursi.⁷⁶⁴ No Mursa nije i jedino mjesto za koje se to vjeruje. Sličnu je hipotezu – jer se to mjesto nalazi na polovici puta između dva prvonavedena legijska logora – za *Lussonium* postavio Pierre Cosme.⁷⁶⁵

Zagovornici tvrdnje da je u Mursi bio izgrađen legijski logor su uvjereni da na to ne ukazuje samo broj natpisa porijeklom iz toga mjesta na kojima su navedene legije,⁷⁶⁶ nego i povijesne okolnosti koje su se odvijale na prostoru o kojem je riječ. B. Jankulov, J. Klemenc i D. Pinterović su kao razloge koji navodno upućuju na takav sud, uz crtež Murse u disertaciji M. P. Katančića, izdvojili geostrateške okolnosti te stalni pritisak Sarmata.⁷⁶⁷ I R. Franjetić je u uleknucu između *Zelenoga polja* i Drave *vidio* opkop legijskog logora.⁷⁶⁸ A budući da su u Osijeku pronađeni nadgrobni spomenik s natpisom na kojem je uklesano ime Verekunda iz *legionis X Geminae* iz kojega je razvidno da je on u Mursi preminuo kao ročnik, te opekarski proizvodi s pečatom te postrojbe, J. Klemenc, D. Pinterović, J. W. Eadie i J. Fitz su ustvrdili da je logor te legije tamo bio ustanovljen za Trajanova rata s Dačanima 102.–107. g. Nakon toga je ta jedinica odande, preko *Aquinci*,⁷⁶⁹ bila premještena u *Vindobonam* (Beč).⁷⁷⁰ Premda je J. Klemenc vjerovao da je vrijednost logora X. legije u Mursi s vremenom rasla pa da su ga Rimljani pojačali ziđem⁷⁷¹ – što odgovara relativno novoustanovljenom zaključku da se tim materijalom u doba o kojem je riječ gradilo jedino legijske logore (a ne kastele)⁷⁷² – za to da je (cijela) *legio X Gemina* ikad bila u Mursi – jer na spomenutoj (Verekundovoj) steli nije navedena cjelovita, nego jedan odred te legije (Petova centurija)⁷⁷³ – nema pouzdanih dokaza.⁷⁷⁴ Uostalom, pitanje je je li ekonomska pozadina Murse, odnosno cijeloga hrvatskog dijela podunavlja, u 1.–2. st. uopće mogla podnijeti veći broj rimskih vojnika. Nasuprot tvrdnji D. Pinterović, koja je smatrala da su ročnici dio proizvoda koje su izrađivali mogli prodavati, pa je ona opekarske proizvode s pečatom X. legije isključila iz rasprave o

⁷⁶³ Sanader 2003.a, 466; <http://orbis.stanford.edu/> (20. 11. 2014.).

⁷⁶⁴ Filipović 1997., 53.

⁷⁶⁵ Cosme 2008., 103, Sl. 4.

⁷⁶⁶ Sanader 2003.a, 466.

⁷⁶⁷ Јанкулов 1952., 14, 15; Pinterović 1978., 112; Sanader 2008., 100.

⁷⁶⁸ Prema: Pinterović 1956.b, 73, 77, 82.

⁷⁶⁹ Klemenc 1961., 1, 16–19; Klemenc 1963., 59–62; Pinterović 1968., 63–67; Eadie 1977., 212, 218; Bulat 1989.a, 46; Fitz 1993.–1995., 114, 115, 371, 372. Žrtvenik s natpisom *I(ovi) (Optimo) M(aximo) / Q(uintus) Sabini(us) Maximus / mil(es) leg(ionis) I Ad(iutricis) / centuriae Egnati(i) Paet(i) / s(olvit) l(ibens m(erito))* koji je podignut za Domicijanovih ratova s Dačanima 86.–97. g. u *Sirmio* nosi naziv (iste) postrojbe (centurije) koja je za Trajana, 102.–107. g., navedena na Verekundovom nadgrobnom spomeniku u Mursi kao dio X. legije (Klemenc 1928., 273; Klemenc 1961., 19; Alföldy 1962., 121).

⁷⁷⁰ Klemenc 1963., 59–62; Filipović, Podrug 2006., 51.

⁷⁷¹ Klemenc 1961., 17.

⁷⁷² Gabler 2003.a, 38, 39.

⁷⁷³ Klemenc 1928., 273, 274.

⁷⁷⁴ Шарановић-Светек 1990., 61.

eventualnom postojanju logora te postrojbe u Mursi⁷⁷⁵, danas prevladava stanovište da dokaza za to da se takav, od vojske označeni, materijal nudio na otkup civilima – nema.⁷⁷⁶ I D. Pinterović i M. Bulat su smatrali da po odlasku ročnika navedene legije, do u doba kad je to mjesto postalo sjedištem zapovjednika dunavske flote (4. st.), rimske vojske ondje nije bilo.⁷⁷⁷ Pritom to što je arheološki materijal iz Osijeka koji je moguće pripisati *legioni II Adiutrici* višestruko brojniji od onog *legionis X Geminae* za tvrdnju da je i ta legija neko vrijeme provela u Mursi nije relevantan jer ga, osim možebitno jednog natpisa, nije moguće dovesti u vezu s postojanjem logora II. legije. Taj je natpis votivna ploča (Po)ntija ili (Ma)ntija Antonina koji je u Mursi boravio ili za Trajanovih ratova s Dačanima ili za Hadrijanovih ratova sa Sarmatima, možda kao pojedinac, a možda s ostatkom I. i II. Pomoćne legije: [- - -]ntius / [An]toninus / trib(unus) mil(itum) leg(ionis) / I et II Adi(utricium) / praef(ectus) coh(ortis) I / Ulp(iae) Tra[iana]e] Cu[g(ernorum)] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) koji je pronađen u *Donjem gradu*.⁷⁷⁸ Iako je u više navrata objavljeno da su ostatci te ploče otkriveni na mjestu topničke vojarne, u inventarnoj je knjizi MSO-a navedeno da se to (otkriće) dogodilo na prostoru Kliničko-bolničkog centra Osijek, bliže Dravi. Drugi su poznati natpisi vojnika koji su služili *legionem II Adiutricem*, a pokopani su u Mursi, u ovome radu navedeni pri opisu nekropole u kojoj su pronađeni (Osijek 4/1). Osim tih, u vezi su s rimskom vojskom u Mursi još votivna ara s natpisom *Fortuna[e] / Casual(i) M(arcus) / Ael(ius) Balbin(us) te[sser]ar(ius) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (CIL III., 10265) koju je u 2. st. podigao noćni stražar neodređene centurije (CIL III., 10265) za koju podataka o mjestu pronalaska nema,⁷⁷⁹ zatim žrtvenik iz druge polovine 3. st. s tekstom *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(arcus) Aur(elius) Co(c(ceius) Eutychnus imm[unis?]) / - - - pr(o) se et [s]uis* koji je otkriven u Srijemskoj 5,⁷⁸⁰ te ploča s natpisom - - -] *exercitus(?) Pa]nnonici b[- - -* koje je nalaz evidentiran u *Donjem gradu*.⁷⁸¹

Nakon što su cjelovite rimske postrojbe vjerojatno već više od pola stoljeća prije toga napustile Mursu, trojica su konzularnih beneficijarija ondje oko 164.–171. g. postavila tri žrtvenika.⁷⁸² Premda je nekoć bilo smatrano da su ti spomenici tamo bili postavljeni u hramu

⁷⁷⁵ Pinterović 1978., 104.

⁷⁷⁶ Kurzmann 2006., 168, 215.

⁷⁷⁷ Pinterović 1978., 44; Bulat 1989.a, 46.

⁷⁷⁸ Pinterović 1958.b, 40; Šašel A. i J. 1963., 103, br. 291; Barkóczy 1964., 302; Bulat, Pinterović 1967., 89–92, br. 7, Sl. 7; Pinterović 1968., 54; Mócsy 1969., 353, Sl. 127; Pinterović 1978., 48, T. VII., 3; Šašel A. i J. 1978., 168, br. 1064; Perinić Muratović 2003., 108, 109, br. 12, Sl. 4. Neki od citiranih stručnjaka vjeruju da je na ploči o kojoj je riječ spomenuta *cohors I Ulpia Traiana Campanorum Voluntariorum*.

⁷⁷⁹ Brunšmid 1907., 84, 85, br. 94; Pinterović 1978., 107, T. XXIV., 1–3.

⁷⁸⁰ Bulat 1960.c, 13, 14; Pinterović 1978., 107, T. XVIII., 1.

⁷⁸¹ Kubitschek, Loewy 1879., 156.

⁷⁸² Klemenc 1961., 12, 25, 29; Bulat 1989.a, 21.

na forumu,⁷⁸³ zahvaljujući je suvremenim arheološkim iskopavanjima danas poznato da glavni gradski trg u Mursi nije mogao biti na tom mjestu.⁷⁸⁴ Ti su žrtvenici, dakle, mogli biti postavljeni ili u postaji gdje su ti beneficijariji boravili ili pokraj svetišta, na mjestu Trga bana Josipa Jelačića, a gdje je u drugoj polovini 1. i početkom 2. st. bila ustanovljena nekropola Osijek 4/1. Na spomenutim su arama uklesani natpisi *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Censorinius / Maximus / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) / acc(epta) missione / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* iz oko 164.,⁷⁸⁵ *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / T(itus) Fl(avius) Iustus / [b(ene)f(iciarius) [c]o(n)s(ularis) leg(ionis) IIII / Macrino [et] / Celso co(n)[s(ulibus)] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* iz 164.,⁷⁸⁶ te *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iul(ius) Salu(taris) b(ene)f(iciarius) / co(n)s(ularis) quod / aras in hunc / locum recollocaverit*, koji je datiran poslije 171. g. Datiranje se spomenutih žrtvenika običava dovoditi u vezu s napadom *barbarskih naroda* na Mursu u Markomanskim ratovima.⁷⁸⁷ Jednako tako, iz Osijeka vjerojatno potječe (beneficijarijski) žrtvenik s natpisom *I(ovi) O(ptimo) Maximo / L(ucius) M(arcus) / Avitus / b(eneficiarii) p(rocuratoris) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*, također iz 2. st.⁷⁸⁸

Konačno, nijedan od dosad navedenih podataka ne ukazuje pouzdano na to da je na mjestu Osijeka ikad bio izgrađen logor za cijelu jednu rimsku legiju. Takav je zaključak sukladan onome M. Mirković kojime se tvrdi da su Rimljani uz limes u podunavlju stalne logore te veličine podizali na međama susjednih provincija,⁷⁸⁹ podalje od Osijeka. Drugim riječima, zaštita je Panonije i Mezije, odnosno hrvatskoga dijela podunavlja istovremeno mogla biti osigurana detašmanima legijskih jedinica koje su s vremena na vrijeme obilazile taj prostor i iz *Aquinci* i iz *Singiduni*,⁷⁹⁰ sudjelujući pritome u izgradnji pojedinih građevina u Mursi, tj. otiskujući na opekarske proizvode pečate s oznakom legije kojoj su pripadali ili podižući nadgrobne natpise suborcima ukoliko bi ih ondje u tom trenutku ili po povratku u rodni kraj, a nakon umirovljenja zatekla smrt. Slična je mišljenja bio i John W. Eadie koji je uzroke

⁷⁸³ Pinterović 1977.b, 92; Bulat 1989.a, 17.

⁷⁸⁴ Prema mišljenju R. Franjetića, *forum* je u Mursi bio podignut na mjestu Parka kraljice Katarine Kosače (prema: Filipović 2004., 162), a prema mišljenju D. Pinterović omeđen Ulicom cara Hadrijana, Huttlerovom ulicom i Vukovarskom cestom (Pinterović 1978., 76). Beneficijarijska je postaja, s mogućim hramom, stoga vjerojatno bila izgrađena uz jednu od ulica izvan rimskih gradskih zidina (Filipović, Katavić 2005., 9).

⁷⁸⁵ Bulat, Pinterović 1971., 103, br. 2, Sl. 2; Pinterović 1978., 60, 128, T. X., 2; Dautova-Ruševljan 1983., 26, br. 160, T. XIV., 2 A, B; Perinić Muratović 2003., 104, br. 4, Sl. 1; Sinobad 2010., 214, br. 204.

⁷⁸⁶ Bulat, Pinterović 1971., 101, br. 1, Sl. 1; Pinterović 1978., 59, 128, T. X., 1; Dautova-Ruševljan 1983., 26, br. 165, T. XVII., 3 A, B; Perinić Muratović 2003., 106, br. 6, Sl. 3; Sinobad 2010., 214, br. 203.

⁷⁸⁷ Bulat, Pinterović 1971., 103–105, br. 3, Sl. 3; Pinterović 1978., 60, T. X., 3; Dautova-Ruševljan 1983., 26, br. 163, T. XVI., 1 A, B, C; Perinić Muratović 2003., 105, br. 5, Sl. 2.

⁷⁸⁸ Citirani je spomenik možda bio podignut u okolici Klise (Brunšmid 1900.b, 187; Pinterović 1958.b, 23).

⁷⁸⁹ Mirković 1961., 110–112; Mirković 1968., 28, 29.

⁷⁹⁰ Eadie 1977., 209, 212, 218–221; Fitz 1993.–1995., 371, 372.

izostanku potrebe za izgradnjom legijskoga logora u Mursi *vidio* u širokome močvarnom području Kopačkoga rita te nepostojanju snažnijih *barbarskih* zajednica uz lijevu obalu srednjodunavskoga područja. Bio je mišljenja i da je ugroženost od vanjskog napada tamo minula završetkom Domicijanova Suebsko-sarmatskoga rata. Uostalom, ni iz doba Trajanova rata s Jazigima sjeverno od Drave ne postoji više nego „malo dokaza” kojima bi moglo biti dokazano da je taj prostor (Baranja) 107. i 117. g. bio u ikakvoj opasnosti⁷⁹¹. Pa i iz očuvanih je povijesnih izvora koje je o Panoniji za principata objedinila A. Domić Kunić⁷⁹² razvidno da potvrđuje o sukobima u to doba na spomenutom tlu – nema. Prema tome, izgledno je da je od 1./2. st., zahvaljujući jednostoljetnomu mirnodopskom stanju,⁷⁹³ veći broj vojnika umjesto u jugoistočnu Panoniju radije bio odaslan drugdje.

Tablica 9.a. Rimske vojne jedinice u Mursi za principata (ako im je logor bio na jednom mjestu)

Osijek 1/1	Faza	Vojna jedinica	Doba
	A	<i>cohors II Alpinorum</i>	oko 60.–84. g.
	B	<i>ala II Hispanorum et Aravacorum?</i>	do 84. g.?
	C	<i>Paeti centurii legionis X Geminae</i>	102.–107. g.

Tablica 9.b. Rimske vojne jedinice u Mursi za principata (ako je svaka od njih boravila u vlastitom logoru)

Osijek	Kastel	Vojna jedinica	Doba
	1/1	<i>cohors II Alpinorum</i>	oko 60.–84. g.
	1/2	<i>ala II Hispanorum et Aravacorum?</i>	do 84. g.?
	1/3	<i>Paeti centurii legionis X Geminae</i>	102.–107. g.

III. IV. IV. Osijek 2/1

Arheološki su nalazi koji su pripadali stanovnicima rimskoga naselja [*Μουρσία κολωνία* (*Πτολ.* II., 15, 4); *Μοῦρσα πόλις Παιονίας, κτίσμα Ἀδριάνου* (*Στέφανος Βυζάντιος, Τα Εθνικά* 458); *Mursa civitas* (*Itin. Ant.* 131, 1; 232, 6; 243, 5; 265, 5; 267, 3); *civitas Mursa* (*Itin. Hieros.* 562, 13; 563, 1); *Mursia* (*Aur. Vict., De Caes.* XXXIII., 1)] u Osijeku otkriveni na *Pristaništu*. Dio su takve građe iz otprilike polovine 1. st. importirane italske posude, a dio posude napravljene u latenskoj tradiciji.⁷⁹⁴ Iako raster najstarijeg naselja – koje je na

⁷⁹¹ Eadie 1977., 209, 212, 218–221.

⁷⁹² Domić Kunić 2012., 29–69.

⁷⁹³ Visy 1988., 20.

⁷⁹⁴ Klemenc 1961., 17; Bulat 1977.b, 25–27, 29, 48.

spomenutome mjestu moralo biti izgrađeno u drvu i zemlji – nije identificiran, na njegovo postojanje u navedeno doba posredno ukazuje činjenica da su južno odande, na Trgu bana Josipa Jelačića, otkriveni incinerirani ostatci ženskih osoba.⁷⁹⁵ Iz 1. st. je iz Murse već poznato ime jednoga, tamo pokopanog, člana skupštine rimskih građana (*Quintus*) koje je urezano u dno keramičke posude.⁷⁹⁶ Je li upravo to kasnolatensko-ranorimsko naselje (*civitas peregrinae*) iz kojega je domicilno stanovništvo moglo biti novačeno u rimsku vojsku ili je kasniji rimski vojni logor mjesto koje je Hadrijan podigao na rang kolonije [(*Divo / Hadriano / Mursenses / conditori / suo* (CIL III., 3279=10260, izgubljen)⁷⁹⁷, *Μοῦρσα πόλις Παιονίας, κτίσμα Ἀδριάνου* (*Στέφ. Βυζ., Εθν.* 458)] – nije određeno. Jednako tako, taj je status mogao biti dodijeljen naselju u kojemu su živjeli isluženi vojnici⁷⁹⁸ nakon što su rimske postrojbe već napustile Mursu.⁷⁹⁹ Nije, dakle sigurno da je *colonia Aelia Mursa* ili *colonia Aelia Mursensium* nastala baš dedukcijom (*deductio*)⁸⁰⁰ premda je to, bez obzira na tamošnju neveliku vojničku komponentu, izgledno. Navedeni je rang, dakle, mogao biti dodijeljen i civilnom i vojnom dijelu mjesta⁸⁰¹ 118., 124. ili 133. g. Jedan osječki spomenik s tekstom [*Imp(erator)] Cae[sar Divi Tra]fiani P[arthic]i fil(ii) Divi Nervae / nepo]s Tra[ianus Hadrianus / Aug(ustus)] Pon[tifex Maximus / tribunicia potestate / XVII co(n)s(ul) III per / legi(onem) II Adi(utricem)]* (CIL III., 3280=10261) [*col(oniam) Aeliam Mursam fec(it)?*] (LUPA 26297) možda ukazuje na to da je u pitanju bila 133. g. Naime, pripadnici su II. legije baš tim povodom u Mursi mogli podići neku javnu zgradu (natpis je pronađen uzidan u zgradu Šumske uprave u Bilju)⁸⁰² ili gradska vrata.⁸⁰³ No, dio stručnjaka vjeruje i da je Mursu kolonijom opisao već Ptolomej 125.–129. g.⁸⁰⁴ što bi, ako je točno, značilo da je tomu mjestu taj status mogao biti dodijeljen 124. ili 118., kad je Hadrijan bio u Panoniji. Kako god bilo, čvrsta faza u izgradnji ondje (u civilnome kontekstu) koincidira upravo s tim dobom.⁸⁰⁵

Dimenzije koje su Mursi pridavali M. P. Katančić (631.76 x 631.76 m = 39.9 ha),⁸⁰⁶ Karlo Matassich (640 x 500 m = 32 ha⁸⁰⁷ ili 740 x 500 m = 37 ha)⁸⁰⁸ i R. Franjetić (760 x 680 m =

⁷⁹⁵ Leleković 2012., 327.

⁷⁹⁶ Klemenc 1961., 19; Eadie 1977., 212, 218; Fitz 1993.–1995., 114, 115, 371, 372.

⁷⁹⁷ Csaplovics 1819., 23; Katančič 1827., 367; Suić 1985., 65.

⁷⁹⁸ Brunšmid 1900.a, 23, 24.

⁷⁹⁹ Pinterović 1978., 50–54.

⁸⁰⁰ Graf 1936., 98, 99; Barkóczy et al. 1976., 83. Spomenike je na kojima je navedeno ime *Mursa* diljem Rimskoga Carstva obradila Edit Szabó (Szabó 2003., 251–257, br. 369–379).

⁸⁰¹ Suić 1985., 63, 64.

⁸⁰² Brunšmid 1900.a, 23, 24; Pinterović 1978., 53, 54, T. VIII., 1.

⁸⁰³ Suić 1985., 64.

⁸⁰⁴ Mócsy 1962., 554; Pinterović 1978., 53.

⁸⁰⁵ Pinterović 1978., 50–54.

⁸⁰⁶ Prema: Klemenc 1961., 18.

⁸⁰⁷ Prema: Pinterović 1956.b, 71.

51 ha)⁸⁰⁹ veličinom odgovaraju većemu rimskom gradu.⁸¹⁰ Prema izračunu T. Lolić i Z. Wiewegha površina je toga mjesta, analizom citiranih planova, iznosila oko 42 ha.⁸¹¹ Iako je izgledno da je kolonija Mursa bila onaj dio grada koji je omeđen bedemima bez podgrađa i drugih, izvan tih bedema podignutih građevina – to nije moguće nedvojbeno dokazati. Dok je D. Pinterović smatrala da je Mursa – prema navodima dijela spomenutih istraživača – bila okružena dvama usporednim, međusobno dvadesetak metara odvojenim bedemima⁸¹² taj je podatak moguće protumačiti i na način da su u pitanju bedemi iz različitih doba (**Karta 15**), pri čemu je onaj manji mogao biti kasnoantički.⁸¹³ Citirani je pak Katančićev plan moguće interpretirati i tako da je vanjski obrub ucrtane fortifikacije predstavljao opkop, a unutarnji gradski bedem. Dijelovi su toga opkopa⁸¹⁴ pouzdano određeni nasuprot početka Bosanske ulice, na jugu i zapadu negdašnje Murse.⁸¹⁵ Jugoistočni je ugao grada, uz opkop koji je datiran prije Markomanskih ratova, istražen na položaju *Silos*.⁸¹⁶ Južno od Divaltove 127 uz južni je bedem Murse možda pronađena polukružna kula koja je ucrtana u plan iz 1786. godine (**Karta 30**).⁸¹⁷ Na sjevernoj je strani dio opkopa možebitno evidentiran kod Crkvene⁸¹⁸ i zapadno od Huttlerove ulice,⁸¹⁹ od carinarnice do bolnice. Napokon, u krajnjem su zapadnome dijelu mjesta o kojem je riječ u Ulici cara Hadrijana otkrivena dva usporedna, međusobno 24 m udaljena, bedema široka 2.8–3.7 m.⁸²⁰ Iako je na bedemima omeđenomu prostoru Murse dosad obavljen veliki broj arheoloških iskopavanja,⁸²¹ u pitanju su bili mahom zaštitni radovi tako da je samo mali dio istraženoga predstavljen javnosti.⁸²² Problem pri identificiranju *in situ* ostataka jest i to što je nepoznat broj kamenih spomenika odotamo ugrađen u cestu koja je 1773.–1777. izgrađena na potezu Osijek–Bilje, a koju je M. P.

---

⁸⁰⁸ Prema: Klemenc 1961., 18.

⁸⁰⁹ Prema: Pinterović 1956.b, 73.

⁸¹⁰ Pinterović 1956.b, 71–73; Bulat 1977.a, 67; Bulat 1989.a, 23, 24.

⁸¹¹ Lolić, Wiewegh 2012., 206.

⁸¹² Pinterović 1956.b, 72, 89.

⁸¹³ Migotti 2009., 130–132.

⁸¹⁴ Göricke-Lukić 2001., 175.

⁸¹⁵ Bulat 1981.a, 186, 187.

⁸¹⁶ Sunko et al. 2008., 22, 23. U plan iz 1786. koji je pronašao R. Franjetić je moguće uklopiti tragove gradskog (Mursa) bedema i jarka koji su otkriveni na položaju *Plodine (Silos)*.

⁸¹⁷ Pinterović 1978., K. 3; Bulat 1983.d, 2.

⁸¹⁸ Hoffiller 1912.a, 2, 3; Bulat 1977.a, 70.

⁸¹⁹ Bulat 1967., 358. Dio stručnjaka vjeruje da sjeverni bedem Murse nije postojao (Katancivs 1782., 1; Dost 1785. (OSK, inv. TK. 57); Koller 1804; Göricke-Lukić 2011., 190).

⁸²⁰ Bulat 1974., 9; Pinterović 1978., 165, 166; Bulat 1990.b, 419–431.

⁸²¹ Npr. Pinterović 1958.a, 89–92, Sl. 1–3; Bulat 1968.a, 127, 128; Bulat 1970.c, 122–124; Bulat 1973.a, 30–35; Bulat 1973.b, 54–57; Bulat 1974.b, 83–86; Bulat 1981.a, 76–81; Bojčić, Bulat 1985., 87–90; Bulat 1985., 87–93; Bulat 1990.b, 419–431; Filipović, Katavić 2005., 107–108; Filipović 2008., 17, 18; Vukmanić 2011., 47–50.

⁸²² Ostatci su iz rimskoga doba u Osijeku u ovom trenutku prezentirani na položajima *Parkiralište Plodine, Dječji vrtić Mak, Građevinski fakultet, Park ispred Kliničko-bolničkog centra Osijek*.

Katančić prozvaov „grobljem spomenika rimske Murse.“⁸²³ Slični je materijal dugo bio upotrebljavan i pri izgradnji Tvrđe, Kolođvara⁸²⁴ ili je uzidan u temelje građevina u *Gornjem gradu* i *Retfali* (Osijek), Bilju, odvožen na pustare,⁸²⁵ Tenju, Bijelo brdo i Lug. Manji su pak broj spomenika iz toga mjesta, uz zainteresirane pojedince, čuvali Franjevci⁸²⁶. Osim toga, poviše je južnoga dijela Murse (*Vojarna*) u 18. st. bila stacionirana austro-ugarska vojska koja je pritom uništila dio tamošnjega kulturnog sloja. To je pak bilo razvidno za posjete autora ovih redaka arheološkim iskopavanjima položaju studentskoga kampusa.

Godine 260. rimskom je caru Galijenu kod Murse odani zapovjednik konjice Aureol (*Manius Acilius Aureolus?*)⁸²⁷ pobijedio vojsku uzurpatora Ingenija⁸²⁸ kojega su u Panoniji (vojnici) tada proglasili carem.⁸²⁹ Kako je to naveo Aurelije Viktor (*De Caes. XXXIII.*) kod Murse je onda, međusobno se boreći, izginuo golemi broj vojnika (*Mursina Labes/clades*).⁸³⁰ Budući da je Galijen pritom bio potpomognut legijama iz cijeloga Carstva, a naročito Mezije (*Eutr., Brev. IX., 8*), najkasnije bi se s tim dobom u vezu moglo dovesti dio opekarskih proizvoda s pečatom legija koje su se na njegovu stranu pristigle boriti iz te rimske provincije [*l(egio) V M(acedonica) i leg(io) VII Cl(audia)*].⁸³¹

III. IV. V. Osijek 4/1

Položaj je možebitne jedne ili više rimskih (isključivo) vojničkih nekropola u Mursi problem koji u Osijeku dolazi do izražaja više nego igdje u hrvatskom dijelu podunavlja. Uzrok je tomu opetovano pokapanje koje su već Rimljani tamo obavljali na jednom te istom mjestu. Stručnjacima koji su se sustavno bavili proučavanjem nekropola Murse⁸³² je do 2012. ondje uspjelo evidentirati 910 ukopa iz rimskoga doba.⁸³³ U ovo su razvrstavanje stoga, sukladno temi, unutar nekropola sjeverno, istočno, zapadno i južno od Murse – navedenom su broju pridodani još i oni koji su u međuvremenu pronađeni ili za tih objava propušteni – uvršteni grobovi koje je moguće pripisati rimskim vojnicima. Jedino to, budući da mikrolokacija otkrića toga spomenika nije određena, nije moglo biti učinjeno za grob u kojemu je bio

⁸²³ Firinger 1954.a, 150, prema: Katancivs 1782.

⁸²⁴ Bulat 1989.a, 38, 44.

⁸²⁵ Pinterović 1978., 55, 162.

⁸²⁶ Kubitschek, Loewy 1879., 155–159; Bulat 1975.a, 43; Pinterović 1978., 70, 71, 135.

⁸²⁷ Halfmann 2005., 230.

⁸²⁸ Drinkwater 1987., 22.

⁸²⁹ Jones et al. 1971., 457.

⁸³⁰ Pinterović 1958.b, 32.

⁸³¹ Bulat 1991., 48. Veksilacije su iz *legiones V Macedonicae* i *VII Claudiae* već 89.–92. g. mogle iz Mezije povremeno svraćati u Panoniju (Alföldy 1962., 139). Prema tome, opekarski proizvodi s pečatom tih postrojba potječu najranije iz toga doba.

⁸³² Görlicke-Lukić 2011.

⁸³³ Leleković 2012., 315., T. I. (Mursa).

pokopan centurion Aurelije Sekund kojemu su spomenik podigli sinovi, također vojnici, a na kojem je uklesan tekst *D(is) M(anibus) / Aurel(io) Secund(o) centurio leg(ionis) XIII Ge(minae) M(artiae) V(ictricis) / qui vix(it) ann(os) XL m(enses) VIII / d(ies) XV Aur(elii) Annianus / et Maximianus sig(nifer) / parent(i) bene merito pos(uerunt)* (CIL III., 3284) (izgubljen).⁸³⁴

Nekropola koja je u ovome radu označena kao Osijek 4/1 (**Skica 5**) je najstarije poznato rimsko groblje u Osijeku. Ta je nekropola, koju se u suvremenoj literaturi opisuje kao istočnu, iz oko 30.–130. g. kronološki slična prvotnom rimskom civilnom naselju u Mursi, tamošnjim mogućim vojnim logorima (Osijek 1/1–1/3) odnosno fazi jedinoga tamošnjega logora (Osijek 1/1A–C). Najstarije je grobno mjesto ondje, s jezgrom (nekropole) na Trgu bana J. Jelačića u *Donjem gradu*, ukop s ostacima kosti u raki ogorjelih strana u kojem su pronađeni keltski novac srijemskog tipa C/D i Augustov as. Osim toga, vojnički je mogao biti grob u kojem su otkriveni ulomci karboniziranog drva, pređica, ulomak vrča i jedan predmet od kovine. U drugom su pak *busto* – ako je riječ o tipično vojničkom načinu pokapanja, a isti i posredan dokaz da je Mursa u drugoj polovini 1. st. bila vojno uporište – pronađeni ulomci dva keramička tanjura (tzv. *Soldatenteller*) i dva čavla.⁸³⁵ Sinkroni nalazi potječu i iz *busti* u kojemu je pronađen vrč s ručkom, balzamarij i čavli, te iz *busti* u kojem su otkriveni sestercij Nerve, ulomak staklene posude, brončani instrument, ulomak noža i koštane igle ili ukosnice, polovica bončane alke, željezni obruč te čavli.⁸³⁶ Dio su ove nekropole bili i već u više navrata spomenuti paljevinski ukop kojega je na steli očuvan natpis *Velagenus / Manti f(ilius) Ulattius / eq(ues) coh(ortis) II Alpinorum / ann(or)um XXXVIII / stip(endiorum) XVI / h(ic) s(itus) e(st) / Longinus (centurio) et / Primus c(ustos) ar(morum) b(eneficiarius) / heredes / posuerunt* iz 60.–84. g., te kosturni grob s lubanjama tri, možebitno na natpisu navedena, pokojnika: *Niger / Bataro/nis f(ilius) Sve/ltrius / eques / ala(e) Ara/vacorum / ann(or)um XXXVII / stipendio/rum XVII / h(ic) s(itus) est / Marcellus et / Publius consob/rini idem here/des posuerunt* (CIL III., 3286) iz doba prije 84. g.,⁸³⁷ te stela s tekstom *D(is) M(anibus) / C(aio) Iulio C(ai) f(ilio) / Cl(audia) Verecund(o) / Iuva[v(o)] mili(ti) leg(ionis) / X Gem[(inae)] p(iae) fid(elis) / (centuriae) Pae[t(i)] stip(endiorum) XX heres f(aciendum)*

⁸³⁴ Katancsich 1827., 426; Brunšmid 1901., 124; Pinterović 1978., 104, 105.

⁸³⁵ Göricke-Lukić 2000., 22., 64, T. III., 1; Göricke-Lukić 2011., 204 (grobovi 27, 28, 31); Leleković 2012., 327.

⁸³⁶ Bojčić, Bulat 1985., 89; Göricke-Lukić 2011., 208, 209 (grobovi 93, 94).

⁸³⁷ Prema: Klemenc 1928., 271–274; Wagner 1938., 84, 85; Klemenc 1961., 18; Mócsy 1962., 621; Šaranović-Svetek 1967., 67; Pinterović 1978., 44–48, 104, 105, T. VI., 1–3; Šašel A. i J. 1986., 452, br. 3104; Göricke-Lukić 2000., 31; Göricke-Lukić 2011., 9.

c(uravit) (**Kat. 12**) iz 102.–107. g.⁸³⁸ Poput tih, iz pretkolonijalne je faze Murse vojnički mogao biti paljevinski grob u kojem su kao prilog pokojniku bile ostavljene brončane posude.⁸³⁹ Na to da je u doba o kojem je riječ na nekropoli Osijek 4/1 bio pokopan veći broj vojnika, ali i civila ukazuje to što je pri izgradnji suvremene tržnice na Trgu bana J. Jelačića pronađeno (još) stotinu muških i ženskih (paljevinskih) grobova od kojih je više od polovine bilo *busta*.⁸⁴⁰ Jednako tako, a s obzirom na mjesto otkrića, u tu bi nekropolu trebalo svrstati nadgrobnu ploču veterana i njegove supruge na kojoj je uklesano *D(is) M(anibus) / A<u>reliae Sabinae q(uon)d(am) co/niugi A<u>r(elii) Abellon(is) vet(erani) / qu<a>e vixit ann(os) XXX Aur(eli)us Gratus et Grata f(ili)i heredes matri b(ene)me(re)nti facerunt cu(r)ante Aur(elio) Sabino tu(t)ore p(uerorum) s(upra) s(c)riptom h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(e)quetur* (CIL III., 10271) iz 1./2. st.,⁸⁴¹ nadgrobnu ploču vojnika nepoznate ale na kojoj je navedeno još ime njegove sestre Petronile *[Dis] M(anibus) / - - -] Marti]ali d(ecurioni) equi(tum) / - - -] qui vi]xit ann(os)XXIII / - - -] et Petron]ille quae vi/[xit] ann(os) [- - - / - - -] fi]lis dulcis [simis suis] et nepot[ibus - - -]* iz Hadrijanova doba (CIL III., 15144),⁸⁴² stelu s tekstem *T(itus) Aur(elius) Avitus / vet(eranus) leg(ionis) II Adi(utricis) / ann(or)um LXXVI vivo(s) / sibi et Ulpiae / Appianae con(iu)gi pientissimae / vivi sibi posue(ru)nt* (CIL III., 3283) iz polovine 2. st.,⁸⁴³ nadgrobni natpis zastavnika i njegove gospode *Sisiae et / Aur(eliano) Sibiae/no ve(xillario) et / co(m)muni ? / - - -* (CIL III., 3285) iz 2. st. (izgubljen),⁸⁴⁴ te titul *D(is) [M](anibus) / M(arcus) Aur(elius) D(iomedes?) / qui vixit an(nos) [- - - / mens(es) VIII dies [- - - / M(arcus) Aur(elius) Achilleus [vet(eranus)?) / ex cust(ode) armor(um) leg(ionis) [II] / Adiut(ricis) vivo se fecit et [f]il(io) karissimo* (CIL III., 10270) s kraja 2. st.⁸⁴⁵ Natpise je pripadnika II. Pomoćne legije u Mursi autor ovih redaka – s obzirom na to da su oni u Hadrijanovo doba često sudjelovali u javnim poslovima u jugoistočnom dijelu Panonije, a za Karakale, Makrina, Elagabala⁸⁴⁶ i Aleksandra Severa i pri izgradnji prometnice *Aquincum–Singidunum* – sklon tumačiti u kontekstu posjeta veksilacija ili ondje preminulih veterana te legije. Budući da između 84. i 102. g., kako to danas izgleda, u Mursi nije bila stacionirana nijedna cjelovita rimska postrojba (**Tablice 9.a, 9.b**), to je

⁸³⁸ Klemenc 1961., 19; Eadie 1977., 212, 218; Šašel A. i J. 1986., 452, br. 3103; Fitz 1993.–1995., 114, 115, 371, 372.

⁸³⁹ Pinterović 1962., 92, 93.

⁸⁴⁰ Leleković 2012., 327.

⁸⁴¹ Ljubić 1881., 84, 85; Pinterović 1978., 80, T. XX., 1.

⁸⁴² Liebl 1900., 100, Sl. 21; Pinterović 1978., 48, T. VII., 2; Göricke-Lukić 2011., 36, br. 1.

⁸⁴³ Katancivs 1782., 83; Brunšmid 1909., 167–169, br. 362; Pinterović 1978., 81, 105; Sršan 1991., 54.

⁸⁴⁴ Katancsich 1827., 445; Pinterović 1978., 107.

⁸⁴⁵ Kubitschek, Loewy 1879., 155; Pinterović 1978., 106, T. XX., 2; Göricke-Lukić 2011., 46, br. 10.

⁸⁴⁶ <http://www.livius.org/articles/legion/legio-ii-adiutrix/> (7. 10. 2016.).

mjesto (u razdoblju 92.–101.⁸⁴⁷), iz *Singiduni* povremeno mogao obilaziti pokoji odred II. legije. Godine 106. je, po završetku dačkih ratova, cijela *legio II Adiutrix*⁸⁴⁸ upravo hrvatskim Podunavljem bila na putu u svoj budući stalni logor *Aquincum*, pri čem je morala proći (ne i zadržati se tamo) kroz Mursu.

Nije nemoguće, premda to s obzirom na to da položaj *Obrtnička škola* na kojem je u Osijeku napravljeno zaštitno arheološko iskopavanje nije podrobno objavljen⁸⁴⁹ zasad nije moguće i dokazati, da su stariji od navedenih grobova bili dio prvotne rimske nekropole u Mursi, sjeverno ili zapadno od vojnog logora kojega je na tom mjestu djelomično istražena *fossa*. Uvećanjem je grada od Hadrijanova doba nekropola Osijek 4/1 mogla postati istočnom nekropolom te, otad mnogo veće urbane cjeline. Pokapanje je tamo okončano potkraj 4. st.⁸⁵⁰

III. IV. VI. Osijek 4/2

Prostorno je najmanja rimska nekropola u Osijeku na sjeveru omeđena rijekom Dravom, a na jugu urbanim cjelinama same Murse (**Karta 29, Skica 6**). Na istoku i zapadu granice toga groblja nisu sigurne. Najstariji je dosad evidentirani ukop u toj, pretežno civilnoj, nekropoli grob s novcem cara Vespazijana iz 69.–71., a najkasniji onaj s novcem cara Valensa, iz 364.–378. g. Kao vojnički je odande zasad moguće izdvojiti jedino kosturni ukop u raki koji je pronađen na položaju *Medicinski fakultet*, a u kojem su otkriveni vrh sulice, čavao i žvale.⁸⁵¹ Osim toga, na spomenutom je prostoru otkriven dislocirani ulomak nadgrobne ploče s natpisom - - - / *an(norum)* - - - [*mil(iti) leg(ionis)*] / *II Ad [iutri]/cis [f(ilio) - - - pa]/ren[tes posuerunt]* koji datira s početka Hadrijanove vladavine, a izvorno je mogao biti dio paljevinskoga groba.⁸⁵²

III. IV. VII. Osijek 4/3

U onomu je arealu prostorno najveće rimske nekropole južno od gradskih bedema Murse (**Karta 29, Skica 6**)⁸⁵³ koji se u Osijeku nalazi u Divalentovoj 120–122, između 77 grobnih mjesta iz 2.–4. st., oko petina pokojnika bila incinerirana. U paljevinskom su grobu (grob 24) ondje pronađeni ostatci vojnika pokopanog u djelomično uništenoj raki nepravilna oblika, s priloženim polucilindrom i tauširanom brončanom pojasnom pločicom (**Kat. 13**), tipičnim

⁸⁴⁷ Alföldy 1959., 121, 140; Todorović 1963., 73–75.

⁸⁴⁸ Alföldy 1962., 139–141; <http://www.livius.org/articles/legion/legio-ii-adiutrix/> (7. 10. 2016.).

⁸⁴⁹ Filipović 2008., 17, 18.

⁸⁵⁰ Göricke-Lukić 2011., 37–48.

⁸⁵¹ Göricke-Lukić 2011., 194–199, grob 104.

⁸⁵² Bulat 1977.b., 33, br. 2; Pinterović 1978., 48, T. VII., 1.

⁸⁵³ Göricke-Lukić 2011., 23, 50–54, 225–240.

dijelom rimske vojne opreme iz 1./2. st.⁸⁵⁴ U najmanje su deset kosturnih grobova [grobovi 7 (**Slika 93**), 22, 36, 41 (**Crtež 9**), 43, 47, 51, 52, 67, 71]] tim iskopavanjem pronađene zakovice s *calligarum* (bez drugih nalaza *militariae*), što možda ukazuje na to da su u pitanju ukopi rimskih vojnika. Datiraju iz severskoga doba.

III. IV. VIII. Osijek 4/4

Većina je grobova zapadno od kolonije Murse (**Karta 29**, **Skice 5, 6**) u Osijeku datirana u kraj 2. ili početak 3. st.⁸⁵⁵ No i tamo je, na uglu Frankopanske i Zagorske ulice, dokumentirano nekoliko paljevinskih grobova.⁸⁵⁶ Južno se od toga mjesta nalazi položaj *Vojarna* gdje je, blizu ugla Svačićeve i Klovićeve ulice pronađen etažni paljevinski pravokutni grob iz 1./2. st. u kojem je bio pokopan neki visoki časnik rimske vojske. Taj je grob, otkriven 1966., a orijentiran pravcem istok-zapad, bio poklopljen s četiri kamene ploče (**Crtež 10**) ispod kojih je bio zid od lomljenoga kamenja povezanog malterom. U pepelu su ispod tih ploča u manjoj četvrtastoj, opekama obloženoj udubini pronađena dva brončana vrča. Jedan je od tih vrčeva oinohoa napravljena u južnoj Italiji, a drugi tipični primjerak vojne opreme kakve se uz obalu Rajne masovno otpočelo proizvoditi u Hadrijanovo doba. U tom su grobu otkriveni još brončani pladanj, višestruko profilirana okrugla pločica, dijelovi željeznog stolca na sklapanje (*sella castrensis*), čavli, željezna alka u obliku elipse, tri ulomka dugačkog, blago povijenog predmeta od željeznog lima, dvije ručke i dva poklopca, donji dio brončane plitice na niskoj nozi, dno glinene posude, drveni ugljen i ulomci izgorjelih kosti (**Kat. 14–18**). Nije isključeno da su oko opisane grobnice bili podignuti i zidovi kojih su dijelovi na dvama mjestima bili presječeni iskopavanjem. Dok je M. Bulat taj ukop pripisao časniku II., X. ili XIV. legije,⁸⁵⁷ H. Göricke-Lukić je isti dovela u vezu s ročnikom *legionis X Geminae*.⁸⁵⁸

III. IV. IX. Aljmaš ?/1

Mjesto Aljmaš se nalazi nedaleko od ušća desne obale Drave u Dunav (**Slika 94**). W. Kubitschek i E. Loewy su ondje reambulirali natpis *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) Oppius / Bebius / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) / leg(ionis) II Ital(icae) p(iae) f(idelis) / Sever(iana) pro / se et suis / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) Imp(eratore) d(omino)*

⁸⁵⁴ Leleković, Hršak 2009., 5, 14.

⁸⁵⁵ Göricke-Lukić 2011., 21, 49, 215, 223.

⁸⁵⁶ Bulat 1989.c, 198.

⁸⁵⁷ Bulat 1977.c, 79–90, Sl. 1, T. I.–III.

⁸⁵⁸ Göricke-Lukić 2001., 173, 175, 216 (grob 189).

n(ostro) Sever(o) / Alexandr(o) Aug(usto) II et Marcello co(n)s(ulibus) (CIL III., 3270) (izgubljen)⁸⁵⁹ iz 226. g. Nije, stoga, nemoguće da je tamo u rimsko doba bila beneficijarijska postaja. Naime, D. Pinterović je pretpostavila i da je ondje morala biti „...povećana kontrola osobito ljeti kad je plovidba zbog visokog vodostaja lakša, a zimi kad se rijeke smrznu lakše se stupalo na rimsko tlo.” Iz okolice mjesta o kojem je riječ, s položaja poznatog kao *Dravski ugao*, pak potječe hiperdimenzionirana ara koju je Danuviju i Dravu (CIL III., 10263) za carevanja Elagabala posvetio neznani namjesnik. Na njoj je uklesan tekst: *Danuvio / et Dravo / [pro sa]lut[e] et in[columit]a[te / imp(eratoris) Ca]es(aris) M(arci) Aur(eli) [Antonini / div]i [Ant]onini [Magni] fil(ii) / [- - - -] / [leg(atus) Aug(usti)] pr(o) pr(aetore)*. Pretpostavlja se da je spomenuti predmet napravljen uvećan kako bi ga se moglo lakše uočiti s plovilâ (**Kat. 19**).⁸⁶⁰ Premda navedeni nalazi vremenski koincidiraju s razvijenom fazom limesa, na trenutačnom stupnju istraženosti ne djeluje izgledno da je riječ o mjestu koje se nalazilo uz glavni prometni (kopneni) pravac toga sustava, već eventualno o jednom, uz Dunav projiciranome, *punktu* neodređenog tipa. Kako su ulomci rimskih opeka i tegula bili pronađeni i istočno od samog Aljmaša, na *Čvorkovcu*, M. Bulat i D. Pinterović su ustvrdili da je uz rub visoke i strme lesne zaravni u dijelu Aljmaš–Erdut moglo biti kastela ili promatračnica⁸⁶¹. Kao argument su za to spomenutoj stručnjakinji poslužili nalazi koji u zaleđu tih mjesta ukazuju na postojanje prometnice za koju je vjerovala da je južno od Drave bila izgrađena neposredno uz Dunav.⁸⁶² Dandanas, ta su mjesta upitna kao rimski vojni položaji. Ipak, budući da se Aljmaš ne uklapa u načelo razmjerno pravilnih udaljenosti na kojima su Rimljani gradili kastele (Poglavlje V.), pretpostavku je da se tamo nalazio takav objekt moguće odbaciti.

III. IV. X. Erdut 3/1

Mjesto Erdut se nalazi na visokome brijegu uz desnu obalu Dunava, na krajnjem istočnom dijelu Daljske planine, nedaleko od mosta koji povezuje Hrvatsku i Srbiju (**Slika 95**). Pogledom je odande – s položaja gdje je u srednjem vijeku bio izgrađen grad – ka sjeveru, istoku i jugu, moguće obuhvatiti „Bačku, Baranju, Srijem, Slavoniju i Bosnu i mogu se nazirati brda u Mađarskoj, Fruška gora (u Srbiji) i Majeveca u Bosni”.⁸⁶³ S obzirom na

⁸⁵⁹ Kubitschek, Loewy 1879., 152; Bulat 1975.c, 19.

⁸⁶⁰ Pinterović 1968., 69, T. III., 6; Pinterović 1978., 69, 70, T. XV., 1, 2.

⁸⁶¹ Pinterović 1961.a, 42–45; Bulat 1969., 42, 43.

⁸⁶² Pinterović 1978., 110.

⁸⁶³ Heim 1970., 22–24.

navedeno, izgledno je da su strateške prednosti toga mjesta prepoznali već Rimljani,⁸⁶⁴ te isto i iskoristili za nadziranje dunavskoga plovnog puta i možebitnih migracija barbarikom, na lijevoj obali spomenute rijeke. Međutim, podatci su o ostacima objekta koji je ondje mogao služiti toj svrsi kontradiktorni. Dok je E. Fényes naveo da u Erdutu jest bilo ostataka rimskih građevina, za koje je smatrao da su nosile naziv *Teutoburgium*,⁸⁶⁵ W. Kubitschek i E. Loewy ruševine iz toga doba tamo nisu pronašli.⁸⁶⁶ Prema mišljenju profesora Drage Heima, takvi su se ostaci u Erdutu vjerojatno nalazili „na uzvisini 76 m iznad Dunava, koji je nekada tekao bliže gradini oko 50 do 100 m”, gdje su pronađeni ulomci keramike iz rimskoga i željeznoga doba. „Prema nedavnim iskapanjima (1966., 1967.), vršenim na gradini, vidi se da je ona (srednjovjekovna kula) starija. Temelji su građeni na rimski način, te bi to mogao biti dio rimskog limesa iz II i III st. Iskopani temelji zidova su pretežno građeni od rimske opeke i na antički način. Grad je vjerojatno srušen kod seobe naroda, ali je ostalo zidina i cigli koje su kasnije opet poslužile kao građevinski materijal za gradnju srednjovjekovnog grada, tamo negdje u XII i XIII st.” Spomenuti je profesor još napisao: „U manjem unutrašnjem četverokutu (staroga grada) nalazi se četverokatna, četverougona kula. Grad je iz XIII – XIV st. ali temelji četverougane kule su iz rimskog razdoblja, ulomci rimske cigle vidljivi su i u ostalim zidinama. Po izgledima grad je od razdoblja Rimljana pregrađivan, a vjerojatno i razaran te ponovo podizan, naročito u srednjem vijeku. U XV st. dobiva sadašnji oblik. Iskopani temelji daju mu pravo na ranije datiranje.”⁸⁶⁷ I D. Pinterović je, s obzirom na položaj, smatrala da je u mjestu o kojem je riječ morao biti rimski vojni položaj.⁸⁶⁸ Međutim, to za navedenu mikrolokaciju nije ustvrdio i M. Bulat koji je (1969.) zapisao da ulomke rimskih opeka ondje nije bilo moguće pronaći kod kule, nego oko 170 m zapadnije, sjeverno od pravoslavne crkve⁸⁶⁹ (vjerojatno k. č. 664–667, k. o. Erdut). Stoga je i D. Heim poslije (1970.) djelomično izmijenio ono što je o toj kuli dokumentirao prije: „U zidinama (staroga grada) i oko njih nalaze se komadi a i neke cijele rimske cigle koje su kao i razni kameni komadi vjerojatno doneseni ovamo sa neke rimske građevine.”⁸⁷⁰ No mišljenje je doskora (1975.) promijenio M. Bulat, ustvrdivši da spomenuta kula jest napravljena na rimskim temeljima.⁸⁷¹ Kako bi se razriješilo nedoumice o postojanju i lokaciji rimskog objekta u Erdutu, autor je ovih redaka pregledao devet, u KOS-u pohranjenih, registratora o zaštićenom

⁸⁶⁴ Bulat 1969., 43; Visy 1988., 127.

⁸⁶⁵ Prema: <http://www.ripapannonica.hu/magyar/kulturalis2.php?id=20> (20. 8. 2014.).

⁸⁶⁶ Kubitschek, Loewy 1879., 152.

⁸⁶⁷ Heim 1967., 12–14.

⁸⁶⁸ Pinterović 1961.a, 44; Pinterović 1969., 56.

⁸⁶⁹ Bulat 1969., 43.

⁸⁷⁰ Heim 1970., 22–24.

⁸⁷¹ Bulat 1975.c, 21.

nepokretnom kulturnom dobru *Srednjovjekovni grad Erdut* (D 999–1005). No iz podataka je u tim dosjeima razvidno da nikakva tekstualna ili slikovna informacija o ostacima iz rimskoga doba u tomu mjestu nikad nije bila evidentirana, naročito za iskopavanja starogradske kule. Ipak, bez obzira na to što ostatci rimske građevine u Erdutu nisu pouzdano identificirani, izgledno je da je ta tamo morala biti jer bi u suprotnome i dio Dunava koji omeđuje Daljsku planinu u dijelu Aljmaš–Erdut–Dalj i područje nasuprot navedenom (na lijevoj obali Dunava) bilo ostavljeno bez nadzora. A kako zbog ograničenosti prostorom za Rimljana u Erdutu nije mogao biti podignut objekt mnogo veći od promatračnice, vjerojatno su tragovi takve instalacije otuđeni, uništeni ili uklopljeni u naknadnu izgradnju neke neznane građevine. Jedini je dosad objavljeni rimski nalaz iz Erduta pločica za razmazivanje masti, bez detaljnih podataka o mjestu gdje je otkrivena⁸⁷².

III. IV. XI. Dalj 1/1 – *Teutoburgium* (1)

W. Lazius je ustvrdio da se ruine *Teutoburgii* nalaze na jednom od dunavskih otoka južno od Drave.⁸⁷³ „*Teutoburgium* ili *Teutoburgum* pak Simler smješta *južno od Osijeka*, kod ušća Drave i Dunava, gdje bijaše erdutski dvorac... ..uistinu iznad ušća Drave *Teutoburgum*, rečeno je erdutska *Teutoburgum* tvrđava bijaše.” [*Teutoburgium sive Teutoburgum cum Simlero locat infra Essecum, ad confluentem Dravi & Danubii, ubi erat Erdedium (Erdöd) castrum... ..ultra ostium vero Dravi Teutoburgum, Teutoburgum arcem esse... ..erdedia dicta est.*] (S. Timon).⁸⁷⁴ Za razliku od citiranih stanovišta, Julius Weiss iz Dalja je W. Kubitscheku i E. Loewyju, koji su krajem sedamdesetih godina 19. st. obilazili to mjesto, pozornost skrenuo na okolnost da je podlokavanjem Dunava ondje dotad već bio uništen *dobar* dio obale uz koju je bilo moguće pronaći novac iz rimskoga doba (**Karta 31, Skica 7**). Spomenutom dvojcu to, dakako, nije bilo dovoljno za utvrditi da je riječ o ostacima *Teutoburgii* pa su naveli da je naselje s takvim nazivom umjesto, tj. osim u Dalju (**Slike 96, 97**), moglo biti u Erdutu ili Aljmašu.⁸⁷⁵ Premda je još I. Kukuljević sumnjao da bi *Teutoburgium* trebalo tražiti na mjestu Dalja,⁸⁷⁶ značajnijeg napretka u promišljanju o ubikaciji toga lokaliteta (otad) nije bilo gotovo cijelo stoljeće. Npr. Pavle Velenrajter je, jer je tako urezano u bakrorez *Pannoniae et Illyrici veteris tabula* (A. Ortelius), bio zaveden mišlju

⁸⁷² Gregl 1984., 175–181, T. II., Sl. 1.

⁸⁷³ Lazius 1551., 1112, 1113.

⁸⁷⁴ Timon 1754., 12, 15.

⁸⁷⁵ Kubitschek, Loewy 1879., 152, 154, 155.

⁸⁷⁶ Kukuljević 1873., 93.

da *Teutoburgium* nije bio izgrađen uz desnu, nego uz lijevu dunavsku obalu, u Bačkoj.⁸⁷⁷ Iako je to da bi za (rimskim) kastelom trebalo tragati u Dalju ustvrdio i F. Várady,⁸⁷⁸ tek je trideset godina kasnije, 1927., na mjestu tamošnje ciglane („Skive”) (Slike 98, 99) opkope rimskoga vojnog logora – za koji je smatrao da potječe s kraja 1. st. – uočio V. Hoffiller, objavivši pritom oklop za konjsku glavu koji je vjerojatno otkriven na tome mjestu (Kat. 20).⁸⁷⁹ Budući da su i 1954. nedaleko od ciglane bili pronađeni „brončana posuda u obliku poprsja Pana, dva brončana vrča, novac cara Filipa, fragmenti brončanih kotlića i dosta fragmenata tipične latenske i rimske keramike”, D. Pinterović je zaključila da su ti predmeti otkriveni na mjestu kastela *Teutoburgium*. Tamo su, iz 1./2. st., prikupljene i ručke od kotlića sa zavnutim krajevima, ulomci ruba i dna brončanih posuda, okov,⁸⁸⁰ (možda) četiri vrha željeznih sulica, pojasne pločice, jezičci, falere, otvor za remen, pričvrsnica za ženski remen, te više privjesaka konjske opreme i spojnih petlji.⁸⁸¹ S obzirom na to da se odande, s mjesta na kojem Dunav gotovo pod pravim kutom s istoka skreće prema jugu, a gdje se prije navodno moglo razaznati dva opkopa vojnog logora, do 1955. odronilo daljnjih pedesetak metara tla – ondje je morala biti napravljena obaloutvrda.⁸⁸² Prouči li se i iz zraka snimljeno područje južno od ciglane (npr. <http://www.geoportal.dgu.hr/>) razvidno postaje da je tamo, s tzv. *Daljske krivine*, erozijom uništen neznani dio zemljišta. Taj je kraj, gdje su pronađeni rimski nadgrobni spomenici i žrtvenici, nekad bio poznat kao *Banjkas*⁸⁸³. No kako fizički ostatci kastela na toj lokaciji nisu bili uočeni, M. Bulat je zaključio da je od polovine 19. do polovine 20. st. cijeli istočni dio tamošnjega logora uništen iskopavanjem gline.⁸⁸⁴ Uostalom, u Dalju je zapadno od ciglane još uvijek moguće uočiti barem dvije goleme nesanirane jame napravljene iskopavanjem sirovinskog materijala za proizvodnju opekarskih proizvoda; stariju istočnu i zapadniju mlađu.⁸⁸⁵ A kako se u profilu strme dunavske obale istočno od ciglane šezdesetih godina 20. st. moglo vidjeti jame s pepelom i ulomcima halštatske, latenske i rimske keramike,⁸⁸⁶ citirani je kustos ondje odlučio napraviti nekoliko sondažnih arheoloških iskopavanja. Ono što je otkrio bili su ulomci opeka, keramika i perla od zelenkaste paste. I u

---

⁸⁷⁷ Velenrajter 1961., 52.

⁸⁷⁸ Várady 1897., 79–82.

⁸⁷⁹ Hoffiller 1951., 94–99.

⁸⁸⁰ Pinterović 1954.b, 19–21 (bilj. 4), 28 (Sl. 3), 29, 30.

⁸⁸¹ Radman-Livaja 2005., 941–943, Sl. 1–4, 14, 17, 23–35, možda 36–40.

⁸⁸² Klemenc 1961., 20; Šaranović-Svetek 1967., 63; Bulat 1977.a, 77.

⁸⁸³ Bulat 1975.c, 22. Zasiurno su uz dunavsku obalu na citiranome mjestu u Dalju pronađeni sljedeći spomenici: Brunšmid 1909., 170, 171, br. 368; Brunšmid 1911.a, 121, br. 742. U ovomu su radu ti predmeti razvrstani sukladno navedenome u uvodu Poglavlja III.

⁸⁸⁴ Bulat 1969., 43; Bulat 1977.a, 78; Bulat 1978.a, 94–94.

⁸⁸⁵ <http://earth.google.com/intl/en/download-earth.html> (13. 4. 2014.).

⁸⁸⁶ Bulat 1962., 366.

Podunavlju je, južno od ciglane, M. Bulatu uspjelo pronaći manje rimsko željezno oruđe. S obzirom na to da je slična iskopavanja on nedaleko odande vodio u više navrata,⁸⁸⁷ imao je priliku dokumentirati da su „u novijem zapadnom iskopu (gliništa) prema zapadu sve rjeđe samo jame s crnom zemljom, ulomcima rimske keramike, životinjskim kostima, lijepom, no ponekad i sa željeznim i brončanim predmetima, znak da je ovaj teren bio već izvan terena augzilijskog i legijskog tabora, kako je pretpostavljao Hoffiller”⁸⁸⁸, ustvrdivši stoga da su ostatci kastela u Dalju možda očuvani u četvrti *Mala Dalmacija*.⁸⁸⁹ Mjesto je o kojem je riječ (Dalj), za drugog najvećeg vodostaja otkad u Hrvatskoj o tome postoje mjerenja, 16. lipnja 2013., obišao I. Vukmanić s namjerom da utvrdi je li tamošnji rimski lokalitet mogao biti ugrožen poplavom. Osim što je tada evidentirano da je obaloutvrda obrasla travom, pokazalo se da je navedena zamisao bespredmetna jer je obala ondje razmjerno visoka. Jednako tako, položaj se koji su opisali citirani stručnjaci autoru ovih redaka učinio prijeporan. Naime, ako je (kastel) *Teutoburgium* bio izgrađen na mjestu daljske ciglane, ploveći nizvodno Dunavom nije ga se moglo vidjeti neposredno do pred sâm dolazak do nj. No ako je logor, na što možda još i danas ukazuje izgled dijela dunavske obale uz *Daljsku krivinu*, bio smješten nekoliko desetaka metara južno od ciglane što – kako je to moguće razaznati iz priloženih karata (**Karte 32, 33**) – djeluje izglednije, bio bi već izdaleka primjetan ikomu tko je s istoka (tj. nizvodno) putovao spomenutom rijekom. Pitanje je što je od navedenog Rimljanima bilo namjera; učiniti taj kastel putniku s Dunava više ili manje vidljivim. Upravo je taj položaj optimalan za nadzor i nad Dunavom i nad Daljskom planinom. Naime, zapadni je dio toga brda vidljiv sa spomenutoga mjesta, odakle je u pravcu Murse vodio kopneni put, i nije u suprotnosti s tvrdnjom V. Hoffillera koji je naveo da je u profilu danas nepostojećeg dijela dunavske obale u Dalju vidio istočni opkop rimskoga kastela. Dužina topografskoga zemljišta nalik kastelu tamo iznosi 170–180 m, pri čem se u Dunav dosad već moglo odroniti oko 130–140 m (širina) tla. No to da je baš taj krajnji zapadni dio obale uistinu ostatak logora *Teutoburgium* više nije moguće i dokazati. Da jest, površina je opisane fortifikacije iznosila najmanje 2.4 ha.

Premda je u *Teutoburgio* natpisima posvjedočeno više rimskih postrojba, nije zasigurno određeno jesu li one tamo bile smještene u jednom te istom ili u većem broju kastela. U slučaju da je ondje bilo podignuto više vojnih logora, u središte bi zanimanja moglo doći pitanje je li svaka od tih jedinica imala nekropolu uz vlastiti kastel ili im je mjesto pokapanja

---

⁸⁸⁷ Bulat 1967., 358; Bulat 1969., 43; Bulat 1977.a, 78; Bulat 1978.a, 92–94.

⁸⁸⁸ Bulat 1978.a, 92–94.

⁸⁸⁹ Bulat 1977.a, 77, 78; Bulat 1984.b, 120, 126.

bilo zajedničko. Činjenicu da ni od jednog od tih logora ili – prema mišljenju autora ovih redaka – više različitih faza jednog te istog kastela u Dalju nisu dokumentirani opekarski proizvodi s pečatom (pod uvjetom da su ih ondje stacionirane postrojbe uopće označivale na taj način) je moguće objasniti tako što je mjesto na kojem je taj bio izgrađen uništeno erozivnim djelovanjem Dunava ili poslovanjem negdašnje ciglane. Okolnost da su – pokazat će se – doba boravljenja rimskih postrojba razvidnih iz **Tablice 10** u *Teutoburgio* različita vjerojatno ukazuje na to da su one tamo, u različito vrijeme, bile stacionirane na jednom te istom položaju.

Dok pojedini istraživači, kao npr. J. W. Eadie, smatraju da je kastel *Teutoburgium* bio podignut već početkom 1. st. (Dalj 1/1A),⁸⁹⁰ V. Hoffiller,⁸⁹¹ V. Šaranović-Svetek⁸⁹² i I. Radman-Livaja⁸⁹³ – s obzirom na to da su tamo pronađena dva asa iz 16.–2. g. pr. Kr. na koja su, kako to tvrdi P. Kos, u tiberijevsko ili kladijevsko doba bile otisnute kontramarkes s oznakom *al(ae) (II) Ar(avacorum)*⁸⁹⁴ – vjeruju da je *ala II Hispanorum et Aravacorum* ondje pristigla oko 41.–69. g.⁸⁹⁵ Ta je, drugonavedena teza vjerojatnija jer je spomenuta postrojba još 39. bila u Germaniji⁸⁹⁶. Odvojenim se pak pravcem u promišljanju o povijesti te postrojbe koju je u Mursi možda – prema mišljenju J. Klemenca⁸⁹⁷ i D. Pinterović *ala II Hispanorum et Aravacorum* je i prije i za Domicijanova Suebsko-sarmatskoga rata bila stacionirana u Mursi – služio *Niger Sve(l)trius* (CIL III., 3286)⁸⁹⁸ pretpostavlja da je ona u *Teutoburgium* bila premještena iz toga mjesta. Ta je ala, što je razvidno iz diploma, 86./87. g.⁸⁹⁹ otišla u rat s Dačanima⁹⁰⁰ i razdoblje je 97.⁹⁰¹–200. provela u Donjoj Meziji.⁹⁰² Imajući, dakle, u vidu doba u kojem je ta jedinica mogla boraviti u *Teutoburgio*, kastel joj je morao biti napravljen od drva i zemlje. U Dalju je *ala II Hispanorum et Aravacorum* navedena na steli u koju je uklesano *Ti(ti) ili Ti(berii) Cl(audi) Britti / filio / Valerio decurioni / alae II Aravacorum / domo Hispano annor(um) L / stipendiorum XXX et / Cl(audiae) Ianuariae coniugi eius / et Cl(audiae) Hispanillae filiae / vivis / ex testamento Flacchus / dec(urio) / frater et Hispanilla*

---

⁸⁹⁰ Eadie 1977., 214.

⁸⁹¹ Hoffiller 1951., 94–99.

⁸⁹² Šaranović-Svetek 1967., 64.

⁸⁹³ Radman-Livaja 2005., 941.

⁸⁹⁴ Eadie 1977., 214; Kos 1984., 51.

⁸⁹⁵ Beneš 1970., 165.

⁸⁹⁶ Knight 1991., 190.

⁸⁹⁷ Klemenc 1961., 18.

⁸⁹⁸ Pinterović 1978., 104.

⁸⁹⁹ Beneš 1970., 165.

⁹⁰⁰ Wagner 1938., 47, 48; Lőrincz 2001., 70, 71; Roxan 2003., 390.

⁹⁰¹ Weiß 1997., 233–238, br. 4; Tentea, Matei-Popescu 2004., 269.

⁹⁰² Beneš 1970., 165.

filia heredes / faciundum curaverunt (CIL III., 3271) (**Kat. 21**),⁹⁰³ na nadgrobnim spomenicima s natpisima - - - [*de*]/*curio mis[s]icius / alae (II) Ar[avacor(um)] / annor[um - - - / h(ic) s(itus) e(st) / testam[ento fieri] / iussit sibi [et Com(atio) Cle]menti [fr]a[tri et] / Com(atiae) Anton[iae so]rori / - - -* (CIL III., 3273=10258)⁹⁰⁴ i (vjerojatno) *Aur(elio) De[- - -] / equiti ala(e) [- - -] / armor(um)[- - -] / vixit an[(nos) - - -] / stip(endiorum) XX[- - -] / heres f(aciendum) [c(uravit)]*.⁹⁰⁵ Premda je ta postrojba na nekim natpisima navedena kao *ala II Arabacorum*, a u diplomama u Donjoj Meziji kao *ala II Hispanorum et Arvacorum* ili *ala II Hispanorum Arvacorum*,⁹⁰⁶ cjeloviti joj je naziv – *ala II Hispanorum et Aravacorum* – naveden u diplomi (od 2. svibnja 60.) koja je otkrivena u Vukovaru.⁹⁰⁷

Uvriježeno je mišljenje da je u *Teutoburgium*, nakon što je to mjesto (oko 97.) napustila *ala II Hispanorum et Aravacorum*, oko 99. g.⁹⁰⁸ iz Germanije pristigla *ala I Praetoria*.⁹⁰⁹ Ipak, takav se slijed događaja ne podudara s podacima koje je moguće iščitati iz diploma. Naime, *Praetoria singularium*⁹¹⁰ (= *ala I Praetoria*) je tamo (u Dalju) ili mogla podići vlastiti logor ili, vjerojatnije je, boraviti na istom mjestu kao i *ala II Hispanorum et Aravacorum* već od 80. g. (CIL XVI., 26). U Panoniji je ta postrojba bila i (ili do) 85. g. (CIL XVI., 31).⁹¹¹ No već je krajem te iste godine, prije nego što su Rimljane napali Dačani, *ala I Praetoria* odande otišla u Siriju gdje je dokumentirana 88. i 91. g. Do 93. (CIL XVI., 39) se ta jedinica mogla vratiti u *Teutoburgium*. Pritome je to što je iz gornjomezijskih diploma razvidno da je *ala I Praetoria* razdoblje 93.–103./107. g. (CIL XVI., 54) – premda u *Teutoburgio* – bila u toj provinciji (Gornjoj Meziji) protumačeno na način da je Srijem do 106., kad je i Donja Panonija bila organizirana kao provincija, bio dio Gornje Mezije.⁹¹² Idući je put *ala I Praetoria*, koju se u konstitucijama (CIL XVI., 39, 46, 54) navodilo bez oznake *I (prima)*, u Donjoj Panoniji (u *Teutoburgio*) (Dalj 1/1B) posvjedočena 110. g. (CIL XVI., 164). Tada je toj postrojbi – vjerojatno zbog zasluga u Trajanovim ratovima s Dačanima – već bila dodijeljena titula

⁹⁰³ Душанић 1995., 42, Т. IV., 1. Zahvaljujem Divni Gačić, kustosici muzeja iz Sremskih Karlovaca na ustupljenoj kataloškoj jedinici i fotografiji citirane stele.

⁹⁰⁴ Brunšmid 1911.a, 135, br. 763.

⁹⁰⁵ Brunšmid 1909., 170, 171, br. 368; Šaranović-Svetek 1967., 64; Šašel A. i J. 1986., 435, br. 3016; <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=4292> (17. 10. 2016.). J. Brunšmid je smatrao da je i spomenik s natpisom - - -] / *missicius alae / II Aravac(or)um ann(or)um LX / Ti(berius?) Cl(audius) Coslicim/* - - - (CIL III., 14039) – s obzirom na alu – u Pečuh bio dopremljen iz Dalja (Brunšmid 1909., 171; LUPA 639).

⁹⁰⁶ Šaranović-Svetek 1967., 64; Beneš 1970., 165.

⁹⁰⁷ Wagner 1938., 49; Коледин 2000., 231–238.

⁹⁰⁸ Lőrincz 2001., 70, 71.

⁹⁰⁹ Radman-Livaja 2005., 941–943, Sl. 1–7.

⁹¹⁰ Beneš 1970., 166.

⁹¹¹ Klemenc 1961., 20; Beneš 1970., 166; Mellor 1979., 180; Ilkić 2005., 30; Ilkić 2009., 153, 154.

⁹¹² Beneš 1970., 166; Mellor 1979., 180, 181; Radman-Livaja 2004., 65. Nakon što je Domicijan 86. g. ustanovio Gornju Meziju, jugoistočni je dio Panonije podvrgnuo legatu te pokrajine. Međuriječje je Drave, Save i Dunava osnivanjem Donje Panonije toj provinciji bilo vraćeno za Trajana 106. g. (Mócsy 1962., 586; Mócsy 1974., 72).

civium Romanorum.⁹¹³ Da je *ala I Praetoria civium Romanorum* uistinu bila stacionirana u *Teutoburgio* je razvidno iz natpisa na steli koju su tamo podčasniku (*principalis consularis*) Marku Ulpiju Superu podigli brat *sesquiplarius* (vojnici koji je poradi svoje hrabrosti zaslužio veću plaću) Marko Ulpije Simil i sestra Ulpija Siscija: *M(arcus) Ulp(ius) Super, dec(urio) / alae praetoriae c(ivium) R(omanorum) / ex s(ingulari) c(onsularis) alae (I) c(ivium) R(omanorum) an(norum) XXXII / stip(endiorum) XVI h(ic) s(itus) e(st) / M(arcus) Ulp(ius) Similis, sesq(uiplarius) / alae (I) c(ivium) R(omanorum) frater et Ulpia / Siscia soror fratri pi(entissimo, iuventuti / q(ue) eius parum sibi fru/[gi] facie[nd]um c[u/raverunt]* (CIL III., 3272=10257).⁹¹⁴ Nije isključeno da je isti sud moguće iščitati i iz topografskog načela pri navođenju postrojba u diplomama.⁹¹⁵ Premda su dijelovi *alae I Praetoriae civium Romanorum* 159./160. dokumentirani u Gornjoj Meziji, a za Marka Aurelija u ratu s Partima, u *Teutoburgio* je ta ala za stalno mogla ostati stacionirana sve do 192. g. Godinu je poslije toga, za Septimija Severa, jedinica o kojoj je riječ odande otišla u pravcu Rima.⁹¹⁶ Ipak, pitanje je je li ta postrojba, s obzirom na to da je na citiranome spomeniku navedena s titulom *c(ivium) R(omanorum)*, u *Teutoburgio* bila prije nego što joj je dodijeljen taj naslov. Dok je W. F. Wagner smatrao da je Marko Ulpije Super u jednoj od nekropola u Dalju bio pokopan pri izmjeni posada tamošnjega kastela – u trenutku kad je *ala I Praetoria civium Romanorum* odande otišla u rat s Partima, a *ala I civium Romanorum* se tamo vratila iz Dakije⁹¹⁷ – J. Klemenc je bio mišljenja da je citirani natpis potvrda o istodobnom boravku tih (dviju) ala u *Teutoburgio*.⁹¹⁸ Ipak, tekstom citiranog spomenika nije moguće dokazati da su na njem navedene ale bile sinkrono jer ga je Marko Ulpije Simil bratu dao podići osobno, a ne u ime cijele jedinice. Osim toga, takva se interpretacija ne podudara sa zaključkom koji je na osnovi diploma o dobu boravka *alae I civium Romanorum* u *Teutoburgio* donio I. Radman-Livaja, a iz kojih je razvidno da ta postrojba tamo nije bila prije početka 3. st.,⁹¹⁹ kad bi stoga otprilike trebalo datirati opisanu stelu.

Osim navedenih, postoji mogućnost da je još jedna rimska postrojba bila u *Teutoburgio*. Takvu je hipotezu, nasuprot stanovištima A. Radnóti i L. Barkóczija,⁹²⁰ J. Klemenca,⁹²¹ S.

⁹¹³ Klemenc 1961., 20.

⁹¹⁴ Kubitschek, Loewy 1879., 152–155; Brunšmid 1911.a, 133, 134, br. 762; Šaranović-Svetek 1967., 63, 64; Radman-Livaja 2004., 66 (bilj. 30), 68–71.

⁹¹⁵ Radman-Livaja 2004., 65, 66 (bilj. 30), 68–71; Radman-Livaja 2005., 941.

⁹¹⁶ Beneš 1970., 166; Mellor 1979., 181.

⁹¹⁷ Wagner 1938., 26, 27, 63.

⁹¹⁸ Klemenc 1961., 8, 9, 20.

⁹¹⁹ Radman-Livaja 2004., 65, 66 (bilj. 30), 68–71; Radman-Livaja 2005., 941.

⁹²⁰ Radnóti, Barkóczy 1951., 214, 216.

⁹²¹ Klemenc 1963., 63.

Dušanića,⁹²² B. Lőrincza⁹²³ i I. Radmana-Livaje – koji su mišljenja da je *cohors I Montanorum* od Trajanova doba do Markomanskih ratova bila stacionirana u kastelu *Cornacum*⁹²⁴ jer dokaza o boravku te jedinice južno odande, u npr. Sotinu nema – postavio M. Ilkić.⁹²⁵ U tom je slučaju, budući da je riječ o strukturno različitim postrojbama – konjaničkim [(*ala II Hispanorum et Aravacorum, ala I civium Romanorum, ala I Praetoria (civium Romanorum)*)] i pješачkoj (*cohors I Montanorum*) – kastel za tu kohortu u *Teutoburgio* morao biti izgrađen na zasebnom mjestu. Međutim, kako je u kasnoantičkom popisu časti, koji je mogao biti sastavljen u skladu s tradicijom *Teutoburgii*, zapisano da su ondje i za *dominata* bili isključivo konjički odredi – *cuneus* (*Not. Dign. Occ. XXXII.*, 23) i *equites* (*Not. Dign. Occ. XXXII.*, 30) – te da ni u Dalju dokaza za to da je tamo ikad boravila *cohors I Montanorum* nema, kastel je te postrojbe tijekom 2. st. možda bio podignut nedaleko od Borova (*Gradac*). Naime, Rimljanima je u *Teutoburgio* više moglo odgovarati stacionirati konjicu jer su njome odande s lakoćom mogli nadzirati prostor na potezu *Mursa–Erdut–Teutoburgium–Annama?* (Borovo?), bez da su u barem dvama od tih mjesta za stalno smjestili veću vojnu posadu.

Premda je, kako je to poznato iz diploma, i *ala I civium Romanorum* 80. (*CIL XVI.*, 26), 84. (*CIL XVI.*, 30) i 85. g. (*CIL XVI.*, 31) bila u južnoj Panoniji, stručnjaci dvoje je li to bilo u – *Teutoburgio, Cornaco* ili *Malatae*.⁹²⁶ Dok su J. Brunšmid⁹²⁷ i V. Hoffiller vjerovali da je ta jedinica razdoblje 85.–101. g., prije nego što je otišla ratovati protiv Dačana, bila stacionirana u *Teutoburgio*,⁹²⁸ V. Šaranović-Svetek je smatrala da je ta (*ala*) ondje bila u dvama navratima; prvo osamdesetih godina 1. st., a potom, s titulom *ala I veterana civium Romanorum*, sredinom 2. st.⁹²⁹ Ipak, danas je poznato da je postrojba o kojoj je riječ u to, drugonavedeno, doba bila u kastelu *Intercisa*⁹³⁰ kad joj se boravak, osim s tim mjestom, dovodi u vezu s *Rittio* (*Surduk*), *Burgenis* (*Novi Banovci*) ili toponimom *Őcsény-Szigetpuszta*.⁹³¹ U Dalju su pak ročnici *alae I civium Romanorum* navedeni na nizu, tamo pronađenih, spomenika. No ara s natpisom *I(nvicto) d(eo) M(ithrae) / [Ve]t(urius) Du/[bi]tatus / [vet(eranus)] a(lae) (I) c(ivium) R(omanorum) / [e]x dupl(icario) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* koja je iskopana

⁹²² Душанић 1968., 98.

⁹²³ Lőrincz 2001., 39.

⁹²⁴ Radman-Livaja 2012., 173, bilj. 126.

⁹²⁵ Cichorius 1893., 1237; Wagner 1938., 26, 27; Ilkić 2005., 28.

⁹²⁶ Wagner 1938., 26; Klemenc 1961., 20; Šaranović-Svetek 1967., 64, 65; Beneš 1970., 161; Mócsy 1974., 88; Lőrincz 2001., 18, 61–65, 68.

⁹²⁷ Brunšmid 1911.a, 121.

⁹²⁸ Hoffiller 1951., 94–99.

⁹²⁹ Šaranović-Svetek 1967., 63, 70.

⁹³⁰ Visy 2011.d, 52.

⁹³¹ Lőrincz 2001., 18.

kod pristaništa (tada Limanska ulica) nije, kako je to smatrao J. Brunšmid, dokaz da je *ala I civium Romanorum* bila stacionirana u *Teutoburgio*⁹³² jer ju podići dao isluženi vojnik.⁹³³ Idući je to spomenik s naslovom jedinice o kojoj je riječ žrtvenik Marsu Viktoru koji se običavalo datirati u kraj Trajanove vladavine, a koji je u *Teutoburgio* postavio Gaj Aurelije Martin sa suprugom i djecom: *C(aius) Aur[elius] / Marti[nus] / praef(ectus) [al(ae) I c(ivium) R(omanorum)] / et Iuv[entia] / Zosi[ma uxor] / eius et C(aius) Au[r(elius)] / Atilianu[s] / et Aurelia / Faustiniana / fili[i] signum / Mart(is) Vic(toris) / alae I c(ivium) R(omanorum) / don(o) pos(uerunt)* (CIL III., 10256).⁹³⁴ Zahvaljujući podacima koji su navedeni u diplomama i povijesti te postrojbe, I. Radman-Livaja zaključuje da je *ala I civium Romanorum* u Dalju mogla boraviti jedino tijekom prve polovine 3. stoljeća (Dalj 1/1C).⁹³⁵ Prema tome, predmeti su koje bi se – s obzirom na to da su u uporabi na mjestu današnjega Dalja bili otprilike u eri 170.–270. g. – moglo dovesti u vezu s tom jedinicom tri privjeska u obliku polumjeseca, kopča, dijelovi pojase garniture, pojasni jezičac, dio pojase pločice s natpisom (*utere feli*)x, privjesak pojasa mača, dijelovi konjske orme, ulomci ljuskastog oklopa,⁹³⁶ ostruga,⁹³⁷ dva umba, okov korica mača⁹³⁸ ili pojasna pločica,⁹³⁹ projektili,⁹⁴⁰ brončani vrč s lijevanom ručkom,⁹⁴¹ te (možda) četiri vrha i jedna brončana nožica sulice.⁹⁴² Pretpostavka bi se T. Lelekovića da je u Ivandvoru, mjestu koje se nalazi oko 30 km zapadno od Dalja, identificirano naselje u kojem su Rimljani od ranoseverskoga doba uzgajali konje za alu koja je tada bila stacionirana u *Teutoburgio*⁹⁴³ stoga morala odnositi na *alam I civium Romanorum*. Godine 252., ta je ala već bila u Aziji, u ratu s Perzijancima⁹⁴⁴. Budući da položaj kastela te postrojbe u Dalju nije određen, te da kronološki slijedi nakon faza Dalj 1/1A i Dalj 1/1B, vjerojatnije je da je u pitanju jedno te isto mjesto (kastel), a ne različiti vojni položaji.

⁹³² Brunšmid 1911.a, 121, br. 742.

⁹³³ Šašel A. i J. 1986., 435, br. 3015; Radman-Livaja 2004., 68, bilj. 46.

⁹³⁴ Kubitschek, Loewy 1879., 154, 155; Radman-Livaja 2004., 65.

⁹³⁵ Radman-Livaja 2004., 65, 66 (bilj. 30), 68–71; Radman-Livaja 2005., 941.

⁹³⁶ Radman-Livaja 2005., 942, 943. Predmete je s natpisom *utere felix* moguće datirati i u 4. st.

⁹³⁷ Radman-Livaja 2002., 68, 84.

⁹³⁸ Hoffiller 1912.b, 65 (Sl. 25), 67, 110, Sl. 41.

⁹³⁹ Radman-Livaja 2005., 942, Sl. 3.17.

⁹⁴⁰ Radman-Livaja 2001., 136.

⁹⁴¹ Pinterović 1965.b, 90, 91, Crtež 3.

⁹⁴² Radman-Livaja 2004., 59, T. I.; Radman-Livaja 2005., 941, 942, Sl. 2.5–10. I. Radman-Livaja smatra da su navedenim sulicama mogle biti opremljene i *ala I Praetoria civium Romanorum* i *ala I civium Romanorum*.

⁹⁴³ Leleković, Rendić-Miočević 2012., 300; Migotti 2012., 17.

⁹⁴⁴ Lőrincz 2001., 18.

Tablica 10. Vjerojatni slijed građevinskih faza odnosno rimskih vojnih postrojba u kastelu *Teutoburgium*

Dalj 1/1	Faza	Vojna jedinica	Doba
	A	<i>ala II Hispanorum et Aravacorum</i>	oko 41.–69.(/???)84.–97. g.
	B	<i>ala I Praetoria (civium Romanorum)</i>	oko 80.–85.?, 93.–107.?, oko 110.–193. g.
	C	<i>ala I civium Romanorum</i>	oko 200.–252. g.

III. IV. XII. Dalj 2/1

Naselju koje je za principata egzistiralo na mjestu današnjeg Dalja (**Karta 31, Skica 7**) veličina nije određena. U pisanim je izvorima to mjesto kao *Τευτοβούργιον* prvi put posvjedočeno u prvoj trećini 2. st. (*Πτολ., Γεωγρ.* II., 15, 3). Tamo je, kako je to označeno u *Itin. Ant.* [*T(h)eutiburg(i)um* (243, 4)], bila izgrađena postaja uz rimsku magistralnu podunavsku prometnicu. Korijen su riječi *Teutoburgium* ili *Teutiburgium (sic)* W. Lazius i A. Graf *vidjeli* u jeziku panonsko-ilirsko-pelazgičkoga podneblja, sličnom nazivu germanskog plemena Teutonaca. Ovaj je potonji smatrao i da bi to ime trebalo prevesti kao *Mjesto Naroda* ili *Narodni grad*.⁹⁴⁵ Sličnog su mišljenja i lingvisti kao Tibor Lénárd.⁹⁴⁶ T. Mommsen je, opisujući Dalj, naveo da se tamo nalaze „ruševine rimskoga naselja” (*rudera vici Romani*).⁹⁴⁷ Međutim, ni položaj ni tlocrt ijedne od tamošnjih privatnih ili javnih građevina, kojih je dio mogao biti stup koji je tamo evidentiran šezdesetih godina 20. st. (**Slika 100**), dosad nije određen. No, na osnovi je arheoloških nalaza za pretpostaviti da je među njima bilo svetište u ili pokraj kojega je u drugoj polovini 2. st. bio postavljen žrtvenik s natpisom *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) M(arcus) Aurel(ius) Quin(ti)/lianus, dec(urio) c/ol(oniae) Cibal(ensium) Qua(estorius) / ob incolum/itatem suam / suorumque / omnium / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (EDH-HD 008670)⁹⁴⁸, a 226. možda i žrtvenik koji je podigao beneficijarijski konzular *legionis II Italicae*, tada stacionirane u mjestu *Lauriacum* (Lorch u Austriji), Gaj Opije Bebije – *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) Oppius / Bebius / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) / II Ital(icae) p(iae) f(idelis) / Sever(ianae) pro / se et suis / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / Imp(eratore) d(omino) n(ostro) Sever(o) / Alexandro Aug(usto) II / et Marcello co(n)s(ulibus)* (CIL III., 3270).⁹⁴⁹ W. Kubitschek i E. Loewy su taj spomenik prije reambulirali kod Aljmaša.⁹⁵⁰ Za brončanu se rimsku plastiku koja potječe iz, ili iz okolice

⁹⁴⁵ Lazius 1551., 1113; Graf 1936., 113, bilj. 2.

⁹⁴⁶ Lénárd 2002., 55.

⁹⁴⁷ Prema: Graf 1936., 114.

⁹⁴⁸ Bulat 1979.b, 263–267; <http://www.ripapannonica.hu/magyar/kulturalis2.php?id=20> (20. 8. 2014.).

⁹⁴⁹ Winkler 1971., 277–279; Petrovitsch 2006., 254.

⁹⁵⁰ Kubitschek, Loewy 1879., 152.

Dalja – npr. kipić Amora,⁹⁵¹ Zeusov ili Gigantov lik, nastavak u obliku poprsja dječaka, lavlju masku, stopalo, te ručku u obliku sfinge i orla koji su pronađeni na Daljskoj planini – pretpostavlja da je djelo provincijalnih majstora.⁹⁵² Sondiranjem je koje je 1966. u sjeverozapadnom dijelu iskopa ciglane u Dalju (**Slika 101**) vodio M. Bulat bilo dokumentirano „više jama u prostoju zemlji, raznovrsnog nepravilnog oblika, na malom razmaku, dubokih katkada do 4 metra, ispunjenih crnom zemljom sa brojnim životinjskim, najčešće goveđim kostima, ulomcima seskvipedalnih opeka i crjepova, raznovrsnih posuda, komadima kamenja i drugim, no neke su jame i potpuno sterilne. Među nalazima osobito se ističu brončani vrč i razni sitni željezni alat, među njima i jedan *stilus*. Ovdje se najvjerojatnije radilo o jamama razne upotrebe neposredno izvan tabora... ..Sondiranje na drugim mjestima dalo je slabije rezultate, dok su kasnijim rekognosciranjem sjeverno od željezničke pruge sjeverno od ciglane (nedaleko od Bogaljevaca), ustanovljeni ostaci neke građevine od opeka i kamena, izbačeni prilikom oranja na tom mjestu.”⁹⁵³ Budući da je za toga iskopavanja pronađen Konstancijev novac, zaključeno je da su navedeni nalazi bili dio građevine iz 4. st.⁹⁵⁴ A kako je i na većim razmacima u sjevernom i južnom profilu zapadnijeg iskopa za glinu 1972. bio uočen velik broj otpadnih jama različitog oblika i dubine s rijetkim ulomcima rimske provincijalne keramike,⁹⁵⁵ M. Bulat je pretpostavio da bi naselje *Teutoburgium* trebalo tražiti u Bogaljevcima, sjeveroistočno od Dalja,⁹⁵⁶ tj. na zemljištu koje se nadovezuje na daljsku ciglanu.⁹⁵⁷ Međutim, sondiranjem na toj lokaciji⁹⁵⁸ takva pretpostavka nije bila potvrđena. Godine 1974. oko 200 m zapadno od Dunava, a 500 m južno od ciglane u Dalju su bile otvorene tri manje sonde od kojih su u drugoj pronađeni vatrište i jama, dva željezna ključa, *terra sigillata*, željezni nožić, klinovi, probojac i ulomci rimskoga građevinskog materijala. Osim toga, na spomenutom je mjestu bilo životinjskih kosti, stakla, a pronađena je i željezna pojasna kopča.⁹⁵⁹ Niz je sondažnih arheoloških iskopavanja u Dalju, na pretpostavljenome mjestu rimskoga naselja, obavio i D. Dujmić. Riječ je o istraživanjima na Šetalištu Josipa Kemenjija – Joce 48 (k. č. 1532/1, k. o. Dalj), gdje je na dubini 0.5–1.3 m pronađeno mnogo ulomaka keramike i rimskoga građevinskog materijala, te *urušenje* jednog

---

⁹⁵¹ Bach 1936., 172, 173, br. 301.

⁹⁵² Brunšmid 1914., 210 (br. 5), 243 (br. 88), 246 (br. 107), 251 (br. 181), 254 (br. 200), 263, br. 257.

⁹⁵³ Bulat 1967., 358; Bulat 1969., 43.

⁹⁵⁴ Minichreiter 1989.a, 184.

⁹⁵⁵ Bulat 1972.b, 20, 21; Bulat 1984.a, 21.

⁹⁵⁶ Bulat 1978.a, 94.

⁹⁵⁷ Bulat 1975.c, 21.

⁹⁵⁸ Bulat 1967., 358.

⁹⁵⁹ Bulat 1975.b, 18.

objekta (**Slika 102**).⁹⁶⁰ Slični su nalazi otkriveni i u Ulici Hrvatskih žrtava Domovinskoga rata 8 (k. č. 1555/6) gdje su identificirana dva sloja iz rimskoga doba (0.45–0.9 m mlađi; 0.9–1.4 m stariji), te ulomci razlomljenih posuda, šuta i životinjske kosti. Nije određeno je li u pitanju ruševina nekog objekta, otpadna jama ili rov (**Slika 103**).⁹⁶¹ U toj je ulici još na br. 6 (k. č. 1555/30) istražen dio etažne jame dimenzija 1.6 x 0.8 m, duboke 1 m, koja se podvlačila pod sjeverni i istočni profil sonde. U zapuni su te jame, okružene manjim jamama od kolaca, otkriveni ostatci keramičarske peći (**Slika 104**), keramika i životinjske kosti.⁹⁶² U Hrvatskih su žrtava Domovinskoga rata 13 (k. č. 1585), na dubini 0.4–0.8 m, pak pronađeni ulomci keramike i kosti ljudske lubanje.⁹⁶³ Nije isključeno da se nedaleko odande nalazi rubni dio rimskoga naselja, odnosno nekropola Dalj 4/1. Krajnje zapadne i južne dijelove naselja o kojem je riječ u ovome trenutku nije moguće točno odrediti.

III. IV. XIII. Dalj 4/1

U ranorimsko je doba na mjestu današnjega Dalja bilo više nekropola koje su vjerojatno bile orijentirane prema tadašnjim putovima; jedna (Dalj 4/1) uz prometnicu koja je iz *Teutoburgii* vodila u pravcu *Cornaci*, a druga (Dalj 4/2) koja je tamo bila napravljena u pravcu Murse, usporedno s putom koji iz Dalja vodi u pravcu Erduta. Na trenutačnom je stupnju istraženosti odnos, položaj i veličinu kastela, te nekropola i civilnog rimskog naselja u mjestu o kojem je riječ moguće odrediti tek približno (**Karta 31, Skica 7**).

Bez obzira na to što izvorni položaj nalazâ iz najstarije rimske nekropole uz dunavsku obalu nizvodno od daljske ciglane (Dalj 4/1) južno od mjesta gdje je vjerojatno bio podignut kastel *Teutoburgium*⁹⁶⁴ nije dobro dokumentiran, s razmjernom je sigurnošću to groblje ipak moguće smjestiti u prostor. Jednako tako, izgledno je da je u pitanju paljevinski kompleks pokapanja sinkron fazama Dalj 1/1A i Dalj 1/1B. Prve su nadgrobne spomenike, datiravši ih u posljednju četvrtinu 1. st., ondje dokumentirali W. Kubitschek, E. Loewy i J. Brunšmid. Riječ je o već spomenutom natpisu podignutom Komatiju iz *alae II Hispanorum et Aravacorum* (CIL III., 3273=10258)⁹⁶⁵ i također već citiranoj steli napravljenoj za Marka Ulpija Supera iz *alae I Praetoriae civium Romanorum* (CIL III., 3272=10257) koji su tamo bili uočeni ispred

---

⁹⁶⁰ Dujmić 2014.c, (KOS, D-190).

⁹⁶¹ Dujmić 2014.d, (KOS, D-190).

⁹⁶² Dujmić 2014.e, (KOS, D-190).

⁹⁶³ Dujmić 2014.a, (KOS, D-190).

⁹⁶⁴ Bulat 1969., 43; Bulat 1978.a, 93, 94.

⁹⁶⁵ Kubitschek, Loewy 1879., 154, 155; Brunšmid 1911.a, 135, br. 763.

pravoslavne crkve, oko 2 km južno od *Daljske krivine*.⁹⁶⁶ U Dalju je i jednu ploču s uklesanim tekstom Wirth Roth 1877. g. navodno uzidao u svoju ledaru, ali karakter toga natpisa prije toga nije bio evidentiran.⁹⁶⁷ Iz vojničkih grobova odande potječu i dva, u kontekstu Dalj 1/1B spomenuta, umba te okov korica mača koji je pronađen s jednim od njih.⁹⁶⁸ Nije isključeno ni da još poneki sličan predmet koji je naveden pri opisu lokaliteta Dalj 1/1, npr. ulomak stele s prikazom oružja (**Slika 105**), potječe iz ove nekropole. Je li i gornji dio nadgrobnog spomenika sa zabatom ukrašenim prikazima dviju ptica i glavom Meduze kojega je friz ukrašen rozetama, a koji je iskopan ispred *kapije* kuće Karajanković⁹⁶⁹ i gornji dio stele s reljefnim ukrasom – koji je u doba kad je dokumentiran bio u posjedu S. Knežević – potrebno dovesti u vezu s ročnicima rimske vojske,⁹⁷⁰ nije poznato. Na neznanoj je lokaciji u Dalju pronađeno i krunište stele s dva nasuprotno okrenuta lava između kojih se nalazi košara te tekst *Dis M(anibus) [- - - - -]*, za koje se pretpostavlja da je bilo postavljeno na grobu neznana časnika.⁹⁷¹ Iz toga je mjesta vjerojatno i dio nadgrobničkih spomenika dokumentiranih izvan samog Dalja, kao npr. dio stele muškarca i žene iz 2. st. koji je moguće vidjeti ugrađen u česmu manastira Daljska Vodica kod Aljmaša.⁹⁷² Okolica toga manastira nije izrekognoscirana, tamošnjim su makadamskim putom, podignutim ispod sjevernoga ruba Daljske planine na potezu Aljmaš–Erdut, 2012. tek prošli Mia Leljak, D. Rajković i I. Vukmanić. Isti su ulomak 19. siječnja 2015. g. reambulirali i M. Sanader, Domagoj Tončinić, Dino Demichelli, Iva Kaić, Ina Miloglav, Mirna Vukov i I. Vukmanić. Na sličan je spomenik koji je u 2./3. st. bio ukrašen muškim, ženskim i dječjim portretom, a uočen je na groblju u Borovu (gdje je mogao biti prenijet iz Dalja), u 18. st. bio dopisan ćirilični natpis.⁹⁷³ Isto tako, jedna je stela s tekstem *Signi [- - - - -] / [- - -] (alae?) II Ar(avacorum) / [- - -]ndio [- - -]*, na koju je kasnije također bio uklesan natpis na ćiriličnome pismu, u Dalju bila viđena na pravoslavnom groblju.⁹⁷⁴ Konačno, pri rušenju je staroga patrijaršijskog dvora u Sremskim Karlovcima u Srbiji pronađena već spomenuta stela (CIL III., 3271) koja je u to mjesto bila prenijeta iz Dalja.⁹⁷⁵ S obzirom na to da navedeni spomenici nisu isključivo vezani uz rimsku

⁹⁶⁶ Brunšmid 1911.a, 133, br. 762; Šaranović-Svetek 1967., 63, 64.

⁹⁶⁷ Kubitschek, Loewy 1879., 152, 154, 155.

⁹⁶⁸ Hoffiller 1912.b, 65 (Sl. 25), 67, 110, 111, Sl. 41.

⁹⁶⁹ Kubitschek, Loewy 1879., 155; Bulat 1969., 43.

⁹⁷⁰ Bulat 1960.a, 256, br. 7.

⁹⁷¹ Pinterović 1958.b, 38–40, Sl. 7.

⁹⁷² Bulat 1962., 365–367.

⁹⁷³ Pinterović 1969., 60. Nije poznato gdje je taj spomenik danas.

⁹⁷⁴ Bulat 1979.c, 41–44. Nije poznato gdje je taj spomenik danas.

⁹⁷⁵ Dautova Ruševljan 1983., 31, T. IX., 1, 1a; Душанић 1995., 42, T. IV., 1.

vojsku te da ih nekolicini nije poznata ni mikrolokacija otkrića, moguće je da se civile i vojnike u *Teutoburgio* pokapalo na zajedničkim, dugotrajnim, nekropolama.

III. IV. XIV. Dalj 4/2

„Poslije (2. svjetskog) rata djelatnost ciglane (u Dalju) se i proširila na sve strane, uglavnom prema sjeveru i zapadu, te je na sjeveru skinut gornji sloj zemljišta u debljini od oko 3 m sve do ceste za Erdut kojom prilikom je, prema naknadnom pričanju radnika, nađeno navodno mnogo skeleta; mnogo novaca i skeleta kod gradnje ceste spominje i Kubitschek 1878. godine.”⁹⁷⁶ Ovomu (W. Kubitscheku) je tada, u društvu s E. Loewyjem, za taj (kosturni) grobljanski kompleks u središtu Dalja rekao J. Weiss.⁹⁷⁷ Iz citiranog je navoda jasno da je ta rimska nekropola, nedefiniranih dimenzija, u Dalju (bila) smještena uz cestu koja odande vodi prema Erdutu, odnosno uz pretpostavljeni pravac prometnice koja je iz *Teutoburgii* vodila na sjeverozapad, u pravcu Murse (**Karta 31, Skica 7**). Kako je pokapanje inhumacijom maha uzelo od 2. st. izglednije je nego da je u pitanju jedna⁹⁷⁸ to da je nekropola o kojoj je riječ (Dalj 4/2) ustanovljena na različiteme mjestu od one koja je označena kao Dalj 4/1. Je li to bilo groblje *alae I civium Romanorum*, a južno od toga ono *alae II Hispanorum et Aravacorum* (Dalj 4/1) i *alae I Praetoriae* trenutno nije moguće zaključiti. Dosad je na nekropoli Dalj 4/2, u Ulici Matije Gubca 9 (k. č. 1478/2) na dubini većoj od 0.8 m, istražen kosturni grob mlađe osobe bez priloga koja je, u smjeru istok-zapad s licem okrenutim prema jugu, a rukama prekriženima na prsima, bila položena na leđima (**Slika 106**).⁹⁷⁹ Zapadno su od ulice Ruđera Boškovića, bez preciznijih podataka, na dubini od 1.4 i 2.4 m, također bila otkrivena druga dva kosturna ukopa, od kojih je uz trup jednoga pronađeno nekoliko ulomaka posuda te željezni nož.⁹⁸⁰

III. IV. XV. Vukovar 3/1

Jovan Koledin, koji je za Domovinskoga rata bio zaposlen u vukovarskome muzeju, a danas je kustos MV-a u Novom Sadu u Srbiji, je 2013. autoru ovoga doktorskog rada prenio podatak da je nedaleko od Vukovara, povrh lokaliteta Belegiške kulture, rimska vojska izgradila promatračnicu. No, točan položaj toga nalazišta tada nije želio odati. Premda su nedaleko od

---

⁹⁷⁶ Bulat 1977.a, 77.

⁹⁷⁷ Kubitschek, Loewy 1879., 152, 154, 155.

⁹⁷⁸ Bulat 1981.c, 23.

⁹⁷⁹ Dujmić 2014.b, (KOS, D-190).

⁹⁸⁰ Bulat 1984.a, 21.

Vukovara nalazi iz rimskoga doba pronađeni na Vučedolu⁹⁸¹ – prema podacima iz KOVu-a – u „Arheološkoj zoni Vučedol” nisu evidentirani ostatci napravljeni u razdoblju 1.–3. st.⁹⁸² Nije nemoguće da se lokalitet na koji je spomenuti stručnjak mislio odnosi na Cerić (*Plandište*) kod Vinkovaca gdje je dokumentiran sličan slučaj (prapovijesni i rimski nalazi na jednom te istom položaju)⁹⁸³. No kako se to mjesto nalazi podalje od Dunava vjerojatnije je da je u pitanju neka manja građevina nedaleko od nekog od putova u unutrašnjosti provincije.

III. IV. XVI. Sotin 1/1 – *Cornacum* (1)

Položaj je mjesta koje je u rimsko doba nosilo naziv *Cornacum* dugo bilo predmet rasprava (**Karta 34, Skica 8**). Primjerice, S. Timon je za nj napisao da se nalazi „nasuprot rijeke Valdan” (*trans fluvium Valdanum*),⁹⁸⁴ I. Kukuljević u Sotinu ili kod ušća Vuke u Dunav, tj. Vukovaru,⁹⁸⁵ a G. Finály⁹⁸⁶ i J. Brunšmid da je izgledno da je u pitanju Sotin.⁹⁸⁷ Dok su navedene crtice prvenstveno bile usmjerene na određenje lokacije u kojoj je spomenuti kastel mogao biti napravljen, prvi je detaljni pregled nazivlja *Cornaci* iz antičkih pisanih izvora objedinio Carl Patsch.⁹⁸⁸ Korijen je *corn* (*cornu*, *-ūs*, *n.* = rog, rukavac) možda „keltsko-ilirskoga”, a sufiks *-ac* keltskoga porijekla.⁹⁸⁹ Budući da je Nikola Vulić ustvrdio da je u Sotinu koncem prve trećine 20. st. u dobrom stanju bilo moguće razaznati temelje „rimske tvrđave”⁹⁹⁰, položaj je logora na tamošnjem *Gradcu* već tada morao biti poznat (**Slike 107.a, 107.b**). I B. Jankulov je polovinom toga vijeka naveo da su ondje očuvani reprezentativni ostatci zidova kastela (**Skica 9**).⁹⁹¹ Sâm je logor [*Cornacum* (1)] smješten na oko 40 m visokoj lesnoj zaravni, na jednoj od pet prostorno odvojenih cjelina do kojih na zemljištu dugačkome oko 1 km iz unutrašnjosti ka Dunavu vode surduci dužine 100–300 m.⁹⁹² Spomenuta je zaravan (**Slike 108, 109**) poligonalna oblika i na sjeverozapadnoj je strani, prema Dunavu, omeđena strmim obronkom te usjekom koji je – osim kao prirodna zaštita – mogao služiti kao put prema navedenoj rijeci. Na zapadnoj je i istočnoj strani kastel također

⁹⁸¹ Петровић 1995., 27.

⁹⁸² <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=244541448> (Registar kulturnih dobara RH-a) (25. 10. 2016.).

⁹⁸³ ЕК *Plandište* - Cerić 1966., (GMVu, D-1548).

⁹⁸⁴ Timon 1754., 15.

⁹⁸⁵ Kukuljević 1873., 93, 125.

⁹⁸⁶ Prema: Graf 1936., 113.

⁹⁸⁷ Brunšmid 1901.b, 139.

⁹⁸⁸ Patsch 1900., 1246, 1247.

⁹⁸⁹ Graf 1936., 113, bilj. 3.

⁹⁹⁰ Вулић 1930., 8.

⁹⁹¹ Јанкулов 1952., 16.

⁹⁹² Пкић 2003., 1. Nasuprot tvrdnji da je na jednoj od zaravni u Sotinu, zvanoj *Gradina*, bila podignuta rimska promatračnica (Bulat 1977.a, 78–81) stoji navod da je riječ o ostacima iz srednjeg vijeka (Dizdar et al. 2009., 122; Пкић 2010., 14).

prirodno zaštićen surducima. S južne se pak strane nalazište (**Slika 110**) u blagome luku stapa s ostatkom okolnoga tla kojime vodi makadamski put. Budući da su povrh lokaliteta izgrađeni crkva Marije Pomoćnice kršćana i župni dvor (**Slika 111**),⁹⁹³ te da ondje stanuje svećenik, opisani je položaj poznat kao *Popino (Popovo) brdo*.⁹⁹⁴

S modernim dobom, čini se, započinje i ubrzano propadanje lokaliteta na sotinskome *Gradcu*. Naime, početkom je sedamdesetih godina 20. st. A. Dorn naveo da su ondje „Prije nekoliko godina nesavjesni mještani počeli vaditi iz temelja ciglu za gradnju manjih gospodarskih objekata pa je Gradski muzej morao intervenirati putem milicije da se zabrani dalje devastiranje ovog objekta. U većoj jami koja je tom prilikom načinjena mogu se vidjeti temelji utvrde debljine dva metra, zidani opekom i jakom žbukom.”⁹⁹⁵ Taj je citat M. Bulata poslije nagnao na konstataciju da je manji dio zidova kastela *Cornacum (1)* oko 1974. istražio spomenuti kustos vukovarskog muzeja.⁹⁹⁶ Izgled je opisanoga mjesta 2008.–2013. dodatno devastiran. Otad je to nalazište ogradom te novim stambenim i garažnim objektom mjesnog župnika podijeljeno u dva dijela kojega tek još onaj zapadni služi kao oranica.

Premda je pri odabiru položaja za fortifikacije koje su uz Dunav gradili rimski vojnici intervizualnost bila jedan od čimbenika, tvrdnja da je odande bila moguća vizualna komunikacija s kastelima *Teutoburgium* i *Cuccium* – kako je to naveo M. Ilkić⁹⁹⁷ – nije točna jer je isto onemogućeno meandriranjem Dunava. O samom je kastelu *Cornacum (1)* poznato relativno malo. Spomenutom je stručnjaku istom početkom prvog desetljeća 2. tisućljeća uspjelo izmjeriti da je taj bio podignut na zemljištu veličine do oko 200 x 100 m (2 ha).⁹⁹⁸ Nije poznato je li tih dimenzija bio i prvi, na toj lokaciji, izgrađeni rimski vojni logor. Naime, sudeći prema nalazima prikupljenima na *Popinom brdu* i *Vrućku*, uz dunavsku obalu podno *Gradca* gdje je nekad bilo više izvora, te drugdje u Sotinu – među kojima je građa koja je pripadala rimskim vojnicima, npr. *pilum*, dijelovi karičastog oklopa (možebitno iz kasnijega doba),⁹⁹⁹ konjska oprema (karike i falere), dijelovi pojasne garniture,¹⁰⁰⁰ figuralna plastika, nakit, keramičke posude, fibule i novac – Rimljani su na taj položaj stigli prije polovine 1. st., za Julijevsko-klaudijevske dinastije (Sotin 1/1A).¹⁰⁰¹ Bez obzira na to što je i tamo i blizu

---

⁹⁹³ Dizdar et al. 2009., 122; Ložnjak Dizdar 2010., 22.

⁹⁹⁴ Ilkić 2008.a, 200.

⁹⁹⁵ Dorn 1973., 24.

⁹⁹⁶ Bulat 1977.a, 78–81.

⁹⁹⁷ Ilkić 2005., 28.

⁹⁹⁸ Ilkić 2003., 133; Ilkić 2009., 162.

⁹⁹⁹ Dorn 1976., 13; Ilkić 2003., 55, 61–66, br. 37, 83–92, 98, 99; Ilkić 2007., 282.

¹⁰⁰⁰ Radman-Livaja 2002., 86, 129, T. XXXVIII., 305; Ilkić 2003., 65–69, br. 98–125, 128–135, 147.

¹⁰⁰¹ Brunšmid 1901.b, 144, 145; Ilkić 2003., 22, 23, 68–128.

Popina brda dokumentirano nekoliko zidova iz rimskoga doba¹⁰⁰² te da se ondje, kao i na jugozapadnoj strani Ulice dr. Franje Tuđmana, prije moglo vidjeti tragove širokoga jarka, a možebitnog puta,¹⁰⁰³ osim u eventualno tom, posljednje navedenom, slučaju nisu u pitanju ostatci najstarije građevinske faze – koja je morala biti napravljena od drva i zemlje.¹⁰⁰⁴ Prema tomu, dio je *in situ* predmeta prikupljenih na *Popinom brdu* stariji od tamošnjih, do današnjega dana dokumentiranih, građevinskih ostataka napravljenih čvrstim materijalom. Nije sigurno koja je rimska postrojba prva bila stacionirana u najstarijem kastelu na tom mjestu (**Tablica 11**). To je tek od oko Vespazijanova doba (69.–79.) do oko 101. mogla biti ili *cohors I civium Romanorum*¹⁰⁰⁵ ili *cohors I Lusitanorum*.¹⁰⁰⁶ Ta je, drugonavedena, jedinica bila ustanovljena najkasnije do sredine 1. st.¹⁰⁰⁷ Dok je u 75., 100. i 159./160. g. ta kohorta bila u Meziji,¹⁰⁰⁸ u Panoniji je ona zasad dokumentirana 61. (CIL XVI., 4), 84., 85. (CIL XVI., 30, 31), 110. (CIL XVI., 164) i 192. g. Jedni te isti autori tvrde da je ta postrojba, od oko 100.–190. g., čas bila posadom kastela *Matrica* (Százhalombatta),¹⁰⁰⁹ a čas *Altinum*,¹⁰¹⁰ gdje je mogla ostati sve do kraja 3. st.¹⁰¹¹ Jednako tako, s istom se kohortom povezuje *Alisca*. Iako nije nemoguće da su pod istim imenom i rednim brojem sinkrono djelovale dvije kohorte, jedna u Panoniji, a druga u Meziji, vjerojatnije je da su u pitanju dva dijela jedne te iste postrojbe (od kojih je onaj u Meziji bio dodijeljen naslov *cohors I Lusitanorum Cyrenaica*) koja je u razdoblju 86.–88., i možda ponovo 97. g., dokumentirana u Meziji.¹⁰¹² Već je bilo spomenuto kako je Srijem u eri 86.–106. mogao biti dio te provincije.¹⁰¹³ Napokon, M. Ilkić pretpostavlja da je u *Cornaco (I)* (Sotin 1/1B) *cohors I Lusitanorum* boravila krajem 2. i početkom 3. st. U Sotinu je, naime, stotinjak metara zapadno od osnovne škole, desetak metara južno od župnog ureda uz put koji vodi prema Dunavu, pronađen žrtvenik s natpisom *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) I Thrac[e?]s I coh(ortis) I / Lusitan(orum) v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)* (izgubljen) (**Kat. 22**), koji je mogao biti postavljen u južnom dijelu kastela *Cornacum (I)*.¹⁰¹⁴ Činjenica da su slične žrtvenike u svetištima

¹⁰⁰² Dorn 1973., 25; Ilkić 2003., 19–21, Sl. 20.

¹⁰⁰³ Dorn 1973., 24, 25; Bulat 1977.b, 81; Hutinec 2010., 8.

¹⁰⁰⁴ Majnarić-Pandžić 1973., 60–62; Majnarić-Pandžić 1996., 27, 28; Ilkić 2009., 162.

¹⁰⁰⁵ Lőrincz 2001., 18.

¹⁰⁰⁶ Ilkić 2005., 30; Ilkić 2009., 153, 154.

¹⁰⁰⁷ Spaul 2000., 62.

¹⁰⁰⁸ Mirković 1968., 34; Beneš 1970., 181, 182.

¹⁰⁰⁹ Wagner 1938., 163; Spaul 2000., 62; Rendić-Miočević 2009., 91, 92.

¹⁰¹⁰ Wagner 1938., 163; Spaul 2000., 62; Rendić-Miočević 2009., 91, 92; Lóki 2011.a, 125.

¹⁰¹¹ Lóki et al. 2011., 99.

¹⁰¹² Wagner 1938., 163; Spaul 2000., 62; Rendić-Miočević 2009., 91, 92.

¹⁰¹³ Mócsy 1962., 586; Mócsy 1974., 72.

¹⁰¹⁴ Gerstner 1996., 4; Ilkić 2003., 26, 27; Ilkić 2005., 30; Ilkić 2009., 154, 155; Rendić-Miočević 2009., 94–98, Sl. 2.

principija običavali podizati pripadnici postrojba koji su u nekome kastelu bili stacionirani¹⁰¹⁵ je posredan dokaz da su i ta postrojba i takva građevina uistinu neko vrijeme bile na toj lokaciji. U Sotinu je i oko 1860. (u nenavedenoj ulici ispred k. br. 77) bio pronađen spomenik s tekstem *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Tib(erius) Nev(us) (?) / [- - - - -] v(otum) s(olvit) l(ibens) merito)* (izgubljen) na kojem je također možda bila navedena *cohors I Lusitanorum*.¹⁰¹⁶ Ta je postrojba, dakle, na *Popinom brdu* mogla biti već 166./167. g. kad je uz put koji iz Sotina vodi u Grabovo u brončanoj posudi bila zakopana ostava s oko 2000 komada novca koju je J. Brunšmid doveo u vezu s prodorom Markomana,¹⁰¹⁷ a D. Pinterović s navalom Kvada, Vandala i Jaziga.¹⁰¹⁸ No kako ikakvo iole veće arheološko iskopavanje na spomenutom brdu dosad nije napravljeno, nema dokaza da su navedene skupine to mjesto uistinu i napale. Otprilike su iz istoga doba još ulomci diploma koje je na položajima *Vručak*¹⁰¹⁹ i *Crkva Marije Pomoćnice* pronašao M. Ilkić. Jedna je od tih diploma bila izdana 6. prosinca 157. g.¹⁰²⁰ za Valerija Frontona, sina Marka iz Anazarbe (*Valerio Mar[c]i f(ilio) Frontoni, Anaz(arbo)*) koji je, možda baš u *Cornaco*, služio u kohorti koje je naziv završavao slovom *r* – [*I Lusitano*]r(um), [*I Montano*]r(um) ili [*I Thracum civium*] R(omanorum). A kako je na zapadnom dijelu *Popina brda* pronađen ulomak opeke s pečatom koji je moguće restituirati kao *coho(rtis) p(rimae) T(hracum) c(ivium) R(omanorum)*, M. Ilkić je zaključio da je i ta postrojba dio 2. st. mogla provesti u Sotinu. Ta je pak kohorta do 167. bila navedena u više donjopanonskih diploma, a povremeno je bila i drugdje¹⁰²¹ – 100. u Gornjoj Meziji, a 110. g., s epitetom *pia fidelis*, u Dakiji.¹⁰²² Iz činjenicâ da je logor te postrojbe s titulom *pia felix* u drugoj polovini 2. st. bio *Burgenae*, a u 4. st. *Bassianae* ili *caput Bassianense* (Solnok) (*Not. Dign. Occ. XXXII.*, 59), možebitni je boravak *cohortis I Thracum civium Romanorum* u *Cornaco* moguće ograničiti na prvu polovinu 2. st.¹⁰²³ Ipak, pouzdanih pokazatelja za to da je ta jedinica ikad bila u Sotinu – nema. To, osim u slučaju da nije riječ o detašmanu koji je bio stacioniran u kastelu neke druge jedinice, ne mogu biti dvojbeno protumačeni ulomci opeke s pečatom koji ne odgovaraju vjerojatnijem dobu boravka *cohortis I Lusitanorum* na tom mjestu.

¹⁰¹⁵ Johnson A. 1983., 112.

¹⁰¹⁶ Rendić-Miočević 2009., 95, bilj. 19, Sl. 2.

¹⁰¹⁷ Brunšmid 1911.b, 241–277; Вулић 1930., 8. Dio je novca iz citirane ostave pohranjen u Bad-Deutch Altenburgu (*Museum Carnuntinum*) (Ruske 2007., 407). U Grabovu je također bilo rimskih nalaza (Brunšmid, Kubitschek 1880., 103).

¹⁰¹⁸ Pinterović 1978., 58.

¹⁰¹⁹ Ilkić 2003., 30; Ilkić 2005., 20, bilj. 4.

¹⁰²⁰ Ilkić 2003., 29, 31, 32, Sl. 23, 24.

¹⁰²¹ Ilkić 2003., 26, 27, 29–43 (Sl. 24–26), 155, br. 25; Ilkić 2005., 23; Ilkić 2010., 13.

¹⁰²² Beneš 1970., 185; Holder 1999., 243.

¹⁰²³ Петровић 1995., 12, 29.

V. Šaranović-Svetek je – s obzirom na to da je dio pečata na opekarskim proizvodima iz Sotina prije bio (pro)tumačen kao *c(ohortis) I(I) Aur(eliae) D(ardanorum) An(toniniana)* – smatrala da je na *Popinom brdu* za Karakale ili Elagabala, u razdoblju 211.–222. g., bila stacionirana upravo ta postrojba.¹⁰²⁴ No cjeloviti je naziv jedinice o kojoj je zapravo riječ naveden u donjopanonskim diplomama iz 192. i 193. u kojima je urezano da joj je naslov bio *cohors II Aurelia Dacorum pia fidelis milliaria equitata* (Sotin 1/1C1). Ta je postrojba bila unovačena najkasnije 168., za carevanja Marka Aurelija, a citirana joj titulacija¹⁰²⁵ – osim naslova *pia fidelis* – dodijeljena (tek) poslije toga.¹⁰²⁶ Bez obzira na to što je dio stručnjaka smatrao ili smatra da je žrtvenik s natpisom *Deo / Sancto / Herculi / T(itus) Fl(avius) Mac/[i]/anus¹⁰²⁷ prae(fectus) / coh(ortis) I His/pan(or)um eqq(uitatae) / trib(unus) coh(ortis) / II Aur(eliae) Dac(or)um / p(iae) f(idel)is (milliariae) eqq(uitatae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (CIL III., 6450=10255) iz 2./3. st. pronađen u Dalju,¹⁰²⁸ a dio u Vukovaru (gdje je prvi put i evidentiran)¹⁰²⁹ izglednije je da on – s obzirom na to da je u Sotinu pronađen i velik broj opekarskih proizvoda¹⁰³⁰ i olovnih plomba od kojih vrijedi izdvojiti dvije s tekstem *coh(ortis) I[I]/Aur(eliae) D(acorum)* odnosno *[co]h(ortis) II A/[u]r(eliae) D(acorum)* – imajući u vidu jednu te istu postrojbu, potječe ili se odnosi na to mjesto. M. Ilkić, budući da na spomenutim predmetima nije naveden naslov *Antoniniana*, smatra da bi citiranu postrojbu u *Cornaco (I)* (Sotin 1/1C2) trebalo tražiti nedugo nakon što je bila osnovana.¹⁰³¹ Mišljenja je da su *Cornacum* u kamenu i opeci ili poslije ratova s Markomanima i Sarmatima¹⁰³² ili u eri 211.–222. g. podigli upravo pripadnici te,¹⁰³³ tamo stacionirane, jedinice¹⁰³⁴ koja je – s obzirom na otkriće diploma¹⁰³⁵ i opekarskih proizvoda s nastavkom *Antoniniana* – u tom kastelu mogla ostati najranije do u navedeno doba. Prema tomu, evidentirane je ostatke čvrste izgradnje iz rimskoga doba u Sotinu zasad moguće vezati najranije uz postrojbu poznatu kao *cohors II Aurelia Dacorum pia fidelis*, odnosno navedeno doba. Takvi ostatci su zidovi u

¹⁰²⁴ Šaranović-Svetek 1967., 65.

¹⁰²⁵ Lőrincz 2001., 34; MacDonald, Pangerl 2003., 265; Ilkić 2005., 25; Ilkić 2006., 66, bilj. 56.

¹⁰²⁶ Holder 1999., 247, 249.

¹⁰²⁷ Kognomen je dedikanta o kojem je riječ – osim *Macianus* – moglo biti *Magianus* ili *Macrianus* (Sanader 1994., 93; Ilkić 2003., 28; Ilkić 2005., 25; Radman-Livaja 2005., 941, bilj. 3; Radman-Livaja 2012., 176, bilj. 146).

¹⁰²⁸ Mócsy 1962., 622; Šaranović-Svetek 1967., 64, 65; Pinterović 1976., 48; Bogaers 1977., 610, 611; Ilkić 2006., 64, 65.

¹⁰²⁹ Brunšmid, Kubitschek 1880., 102, 103.

¹⁰³⁰ Ilkić 2005., 25, 28, 30; Ilkić 2006., 64–66.

¹⁰³¹ Ilkić 2003., 116, br. 460, 461; Ilkić 2005., 25; Ilkić 2006., 58, 64–67, 71, br. 1, 2. S obzirom na to da su plombe bile službeni pečati carskog, fiskalnog ili vojnog porijekla moguće je pomišljati na to da je u *Cornaco*, gdje ih je dosad pronađeno devedesetak, bila carinarnica.

¹⁰³² Ilkić 2012., 352.

¹⁰³³ Ilkić 2006., 67; Ilkić 2009., 162.

¹⁰³⁴ Ilkić 2006., 64–66.

¹⁰³⁵ Ilkić 2005., 26, 30.

potkopanom profilu zapadnog obronka *Popina brda* ispred surduka prema *Gradini* (**Slika 112**), ruševine oko 100 m istočnije, uz kuće Toneta Ljubasa i Jakova Mravunca, te one uz pročelje župne crkve¹⁰³⁶ i osnovnu školu oko 120 m jugoistočnije, u Ulici kardinala Alojzija Stepinca 8¹⁰³⁷ gdje se, kao i sa jugozapadne strane Ulice dr. F. Tuđmana, prije moglo vidjeti tragove jarka koji je mogao služiti kao put.¹⁰³⁸ No kako – koliko je to danas poznato – nisu svi od nabrojanih ostataka (oni na posjedu T. Ljubasa i J. Mravunca) bili na, nego izvan pretpostavljenoga prostora čvrste građevinske faze kastela *Cornacum* (Sotin 1/1C1, Sotin 1/1C2) pitanje je jesu li uvriježene dimenzije toga logora (o. 100 x 200 m) točne, odnosno pripadaju li i ti otatci tomu kastelu. Budući da je desetak metara sjeveroistočno od osnovne škole u Sotinu otkriven¹⁰³⁹ žrtvenik s natpisom *Libero Pa/tri sac(rum) / C(aius) Antonius Sabinus b(ene)ff(iciarius) c[o(n)]s(ularis) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*, neki stručnjaci taj spomenik smatraju dokazom da je ondje u 2./3. st. bila i beneficijarijska postaja.¹⁰⁴⁰ Naime, žrtvenike se s posvetom *Libero Patro* dosad pronalazilo isključivo blizu vojnih logora i većih naselja.¹⁰⁴¹ Najranije su u početak 3. st. iz *Cornaci* datirane (dvije) vojničke spone tijela oblikovanog u obliku slova S, s predstavom *draconis*.¹⁰⁴²

Tablica 11. Pomoćne jedinice rimske vojske u mjestu *Cornacum* (1)

Sotin 1/1	Faza	Vojna jedinica	Doba
	A	?	polovina 1. st.
	B	<i>cohors I Lusitanorum/cohors I Thracum civium Romanorum?</i>	101.?–oko 167. g.
	C1	<i>cohors II Aurelia Dacorum pia fidelis (milliaria equitata)</i>	oko 168.–222. g.
	C2	<i>cohors II Aurelia Dacorum Antoniniana</i>	195.–222. g.

III. IV. XVII. Sotin 1/2 – *Cornacum* (2)

U jugoistočnome je dijelu Sotina [jugoistočno od kastela *Cornacum* (1)], na položaju *Jaroši* – kako to smatraju D. Ložnjak Dizdar i M. Dizdar – 2009. g. otkriven dio privremenoga rimskog vojnog logora (**Karta 34**). Točnije, s vanjske je strane sjevernoga bedema kastela na tom mjestu bio istražen dio opkopa napravljenog u obliku dvostrukog slova V (**Slika 113**)

¹⁰³⁶ Ilkić 2003., 19–21, Sl. 20.

¹⁰³⁷ Dorn 1973., 25.

¹⁰³⁸ Dorn 1973., 24, 25; Bulat 1977.b, 81; Hutinec 2010., 8.

¹⁰³⁹ Pinterović 1978., 70; Hutinec 2010.b, 30.

¹⁰⁴⁰ Brunšmid 1907., 111, 112, br. 232; Pinterović 1978., 134; Šašel A. i J. 1986., 435, br. 3014; Душанић 1995., 38, T. I., 1.

¹⁰⁴¹ Alexandrov 2012., 278.

¹⁰⁴² Ilkić 2007., 278, br. 1–3, T. I., 1–3 (br. 3 nije rimska, nego novovjekovna spona za remen); Ilkić, Ćurković 2008., 223, 229, 230, br. 6, 10, T. I., 6, 10.

kojega se unutrašnjost nalazi na oranicama južno od Ulice Vladimira Nazora.¹⁰⁴³ Poslije je, oko 140 m istočnije, otkriven i drugi dio toga opkopa. Prema tome, rimskom su logoru na toj lokaciji određeni sjeverni i istočni rubovi. Sjeverni je opkop do današnjega dana istražen u dužini od 16 m. Bio je širok 3.4 m, a dubok 1.2 m. U zapuni mu je pronađen manji broj keramičkih ulomaka te ostruga.¹⁰⁴⁴ Premda u dosadašnjim objavama nije navedeno iz kojega doba potječe spomenuto mjesto, prema obliku je *fossae* ono moglo biti napravljeno najranije potkraj 1. st. i biti u vezi s pohodima koje je na Dakiju vodio Trajan. Ako se takva ocjena pokaže točnom, Klemencovu bi se tvrdnju da su kasteli uz onaj dio limesa koji je danas u Hrvatskoj Rimljanima služili kao postaje na putu za ratovanje s Dačanima¹⁰⁴⁵ moglo preoblikovati na način da za tu namjenu nisu služili prije toga tamo izgrađeni kasteli, nego privremeni logori podignuti nedaleko od tih. Međutim, tvrdnja da je mjesto Sotin 1/2 napravljeno preko jugozapadnoga ruba gospodarskog dijela civilnoga rimskog naselja u Sotinu¹⁰⁴⁶ ukazuje na nešto kasnije doba. Godine je 2011. kastelu o kojem je riječ bio istražen i dio unutrašnjosti.¹⁰⁴⁷ Uglavnom, osim ocjene da je u pitanju privremeni logor, opisani su ostatci mogli biti dio prvotnoga rimskog vojnog logora u Sotinu, logora možebitnog pojačanja iz, za ili po Markomanskim ratovima ili ostatak logora napravljenog za vježbu. Na to, možda, ukazuje to što mu na prostoru omeđenom opkopima nisu pronađeni ikakvi građevinski ostatci. Nije poznato ni koja je kohorta napravila taj logor – neka koja se u *Cornaco* zadržala nakratko ili neka koja je bila posadom *Cornaco (I)*. Izgledno je tek da na *Jarošima* nije bio stalni kastel postrojba stacioniranih na mjestu Sotin 1/1.

III. IV. XVIII. Sotin 2/1

Budući da je Ptolomej naveo da je mjesto *Kόρνακον* smješteno na povoljnoj krivini (ili prijelazu) uz Dunav (*Γεωγρ.* II., 15, 2; II., 15, 5) M. Bulat je pretpostavio da je, osim kastela, u Sotinu moralo postojati civilno (rimsko) naselje.¹⁰⁴⁸ Za to se naselje pretpostavlja da se, za najvećeg opsega, prostiralo sjeverozapadno od *Popina brda* do surduka prema položaju *Kamenac*, a na jugu do *Jaroši*.¹⁰⁴⁹ Krajnji je istočni dio mjesta o kojem je riječ mogao biti u *Ilkićevom vinogradu*, a sjeveroistočni u vinogradu Ivana Radića. Nad zapadnim se pak rubom

---

¹⁰⁴³ Dizdar 2010., 17.

¹⁰⁴⁴ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2011., 9, 10, Sl. 1, 2; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012., 9.

¹⁰⁴⁵ Klemenc 1961., 8, 9, 20.

¹⁰⁴⁶ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2011., 9, 10, Sl. 1, 2; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012., 9. Na Okruglom stolu *Recentna arheološka istraživanja u Vukovarsko-srijemskoj županiji* u Vinkovcima 13. ožujka 2017. g. M. Dizdar je ustvrdio da je bilo obrnuto, tj. da je rimsko naselje bilo napravljeno preko (tj. nakon) kastela Sotin 1/2.

¹⁰⁴⁷ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012., 9.

¹⁰⁴⁸ Bulat 1977.a, 78–81.

¹⁰⁴⁹ Ilkić 2003., 23.

rimskoga naselja na *Srednjem Polju* nalazi školsko igralište i *Dida Perina bašta*, nad sjeverozapadnim kuće i okućnice, a u središnjem i istočnom dijelu oranice.¹⁰⁵⁰ Vjerojatni se jugozapadni rub toga naselja nalazi iza kuća u Ulici dr. F. Tuđmana, nasuprot Ulice M. Gubca, tj. položaja *Fancage* (**Karta 34, Skica 8**). S obzirom na to da je ponajviše ulomaka rimske keramike (od *terrae sigillatae* do kasnoantičke) pronađeno južno od središta Sotina, iza posljednjih kuća na početku Ulice V. Nazora, jezgra je naselja iz rimskoga doba mogla biti između Ulice dr. F. Tuđmana i Ulice V. Nazora.¹⁰⁵¹ M. Ilkić je zaključio da je ishodište (rimskoga) mjesta bio kastel *Cornacum* (1), te da se ono od Dunava širilo prema unutrašnjosti i uz prometnice u pravcu *Cibalae* i *Cuccii*.¹⁰⁵² S nepoznata položaja u Sotinu potječu poklopac u obliku dva nasuprotno okrenuta pijetla i ulomak ploče brončanoga kipa, predmeti koje su u nepoznate svrhe mogli upotrebljavati civili.¹⁰⁵³ Kad su 2010. tamo, južno, jugoistočno i istočno od kastela Sotin 1/1 bila provedena probna arheološka iskopavanja,¹⁰⁵⁴ istražene su bile jame iz 2.–3. st. koje su služile za pohranu zaliha ili kao bunari. Kako su te jame u 4. st. bile presječene kanalima, zaključeno je da je riječ o rubnom dijelu naselja, korištenom u gospodarske svrhe. Slična su otkrića, u vezi sa stambenom fazom, dokumentirana i na mjestu nekropole južno od logora *Cornacum* (1), pri čem su pronađeni ukopi temelja veće građevine podignute usporedno s kanalima otkrivenima uz cestu Sotin–Ilok.¹⁰⁵⁵ Godine 2012. na položajima su *Srednje polje-Vašarište* i *Selo-Vupik*, na lokaciji negdašnjega istočnog ruba rimskoga naselja, pronađeni dijelovi prometnice, ukopi jama za stupove i druge jame.¹⁰⁵⁶

III. IV. XIX. Sotin 4/1

Zaštitnim je arheološkim iskopavanjem na zemljištu obitelji Duraković u Ulici V. Nazora u Sotinu 1983. bio pronađen vrč iz 1./2. st.¹⁰⁵⁷ Usporedno je s tom ulicom, iza posljednjih kuća u jugoistočnome dijelu mjesta, jugozapadno od ceste Vukovar–Ilok, i 2009. bilo dokumentirano postojanje većeg broja rimskih grobova.¹⁰⁵⁸ Spomenuti je položaj poznat kao *Jaroši* (**Karta 34, Skica 8**). Na toj su lokaciji dosad potvrđena tri horizonta pokapanja: paljevinski grobovi u običnoj jami, paljevinski grobovi sa zapečenim stranama (*busta*) te kosturni grobovi u raki, iz 2./3. st. Prilozi su pokojnicima pritome bili ulomci fibula, svjetiljke

¹⁰⁵⁰ Dizdar et al. 2009., 122–124; Ložnjak Dizdar 2010., 20–23.

¹⁰⁵¹ Ložnjak Dizdar et al. 2010., 78.

¹⁰⁵² Ilkić 2003., 126; Ilkić 2010., 13.

¹⁰⁵³ Brunšmid 1914., 264 (br. 263), 268, br. 287.

¹⁰⁵⁴ Ložnjak Dizdar 2010., 22.

¹⁰⁵⁵ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2011., 10, Sl. 3.

¹⁰⁵⁶ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012., 11, 12; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2013., 9, 10, Sl. 1, 2.

¹⁰⁵⁷ Hutinec 2010.a, 10, 50, br. 16.

¹⁰⁵⁸ Ložnjak Dizdar et al. 2010., 78.

te komadi rimske i prapovijesne keramike. Osim toga, pronađeni su čavli. To što u *Cornaco* u više slučajeva paljevinski grobovi presijecaju kosturne nije često, a ukazuje na doba nakon što je običaj inhumiranja uzeo maha, no nije i posve potisnuo incineriranje. Na *Jarošima* je do 2010. bilo istraženo 29 grobova od kojih je 25 bilo paljevinskih (4 su ukopa kosturna). Među paljevinskim su grobovima većina bili jame, 8 su bila *busta*. Dva su groba datirana novcem Trajana i Hadrijana, preostali su iz 2./3. st.¹⁰⁵⁹ U skladu s time, *bustum* je uz *limes* u Hrvatskoj moguće datirati od završetka 1. do kraja 3. st.¹⁰⁶⁰

U razdoblje je principata iz Sotina moguće svrstati još stelu s natpisom *M(arco) Domitio / M(arci) / f(ilio) Viminaci(o) / [- - - (centurioni)] leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis) sti(p)endiorum) XVII qui / vixit annis / [XXXVII Do(mitius)] [- - - - - (CIL III., 10250)*¹⁰⁶¹ koje mikrolokacija pronalaska nije poznata. Podatak koji je objavio Antun Bauer, navevši da je taj spomenik otkriven blizu Sotina,¹⁰⁶² je V. Šaranović-Svetek prevario u ocjeni da je ondje bila stacionirana *legio IV Flavia Felix*.¹⁰⁶³ Citirani je natpis, s obzirom na titulu (*Felix*), moguće datirati u trajansko-hadrijansko doba.¹⁰⁶⁴ Budući da je pritom kao zavičaj pokojniku naveden *Viminacium*, kojemu je gradski status bio dodijeljen za carevanja Hadrijana, tu je stelu moguće datirati 117.–138. g., pri čem je Marko Domicije u Panoniju mogao doći još za Domicijanovih ratova s Dačanima.¹⁰⁶⁵ S obzirom na to da drugi nadgrobni spomenici iz rimskoga doba u Sotinu nisu pronađeni, M. Hutinec je pretpostavila da su ili iskorišteni kao spolije ili – za one koji su bili napravljeni od vapnenca – uništeni pravljenjem kreča.¹⁰⁶⁶

U ovom trenutku, iako o tome postoje naznake (Sotin 4/3), nije zasigurno utvrđeno postoje li i na nekom drugom mjestu u Sotinu, bliže *Gradcu*, ostatci rimske nekropole iz 1. st. Ako ne, onda su upravo u grobovima na *Jarošima* – jer podatci o mjestima njihova otkrića ne postoje – pronađeni najstariji iz *Cornaci (I)* (Sotin 1/1) poznati dijelovi rimske vojne opreme istodobne prvoj tamošnjoj stacioniranoj postrojbi [fibule, strjelice,¹⁰⁶⁷ paradna maska iz 1. (Kat. 23)¹⁰⁶⁸ ili 2. st.,¹⁰⁶⁹ dijelovi ljuskastog (*lorica squamata*) i karičastog oklopa, te dio

¹⁰⁵⁹ Hutinec 2010.a, 7, 8; Hutinec 2010.b, 29–32, 51, 53–59, br. 18–20., 1–9; 21.1, 2; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2010., 7, 8.

¹⁰⁶⁰ Leleković 2012., 323.

¹⁰⁶¹ Brunšmid, Kubitschek 1880., 104; Brunšmid 1909., 175, br. 372; Mirković 1968., 29, bilj. 52; Душанић 1995., 40, Т. II., 1; Ilkić 2003., 24, 25; Hutinec 2010.b., 29, 30.

¹⁰⁶² Bauer 1942., 91.

¹⁰⁶³ Šaranović-Svetek 1967., 65.

¹⁰⁶⁴ Alföldy 1959., 118, 119, bilj. 30.

¹⁰⁶⁵ Mirković 1968., 29 (bilj. 52), 43, 120, bilj. 29.

¹⁰⁶⁶ Hutinec 2010.b., 29, 30.

¹⁰⁶⁷ Вулић 1930., 8.

¹⁰⁶⁸ Hoffiller 1911., 218, Sl. 38.

¹⁰⁶⁹ Radman-Livaja 2002., 62–64, br. 123, Sl. 18.

figuralne plastike].¹⁰⁷⁰ A kako se nekropola Sotin 4/1 nalazi nedaleko od ruba južnog opkopa kastela Sotin 1/2¹⁰⁷¹ s kojim se može bitno i kronološki podudara – premda je dosad bila opisana kao areal jugoistočne nekropole kastela *Cornaci (1)*¹⁰⁷² – nije nemoguće da je riječ o nekropoli vezanoj uz kastel *Cornacum (2)*.

III. IV. XX. Sotin 4/2

Probna su arheološka iskopavanja u Sotinu 2012. bila obavljena jugoistočno i istočno od tamošnjega rimskog naselja. Ta su istraživanja napravljena na položajima *Selo-Vupik* (k. č. 459, 460, k. o. Sotin), *Vupik d. o. o.* (k. č. 380, 381) (**Karta 34, Skica 8**),¹⁰⁷³ te između *Srednjeg polja* i *Vašarišta*, blizu nogometnog igrališta na raskrižju cesta Vukovar–Ilok i Sotin–Tovarnik. Tamo su, uz dio rimske magistralne podunavske prometnice istočno od kastela *Cornacum (1)* – od koje su istraženi ukopi pokrajnjih kanala – u pravcu *Cuccii* 2011. g. bili otkriveni ostatci šest rimskih kosturnih grobova. Pokraj tih su grobova, isto tako, otkriveni ukopi djece, bez priloga. Bliže su pak spomenutoj prometnici bili paljevinski grobovi tipa *bustum* s prilozima kao što su ulomci keramičkih posuda i svjetiljke.¹⁰⁷⁴ Budući da je na tom mjestu istražen i kanal širok oko 3 m koji je u pravcu sjever-jug bio ispresijecan ukopima kasnije napravljenih kanala, širokih oko 1.5 m, ti su ostatci može bitni nagovještaj barem dviju rimskih građevinskih faza u *Cornaco*.¹⁰⁷⁵ Iako je po iskopavanju 2012. bilo navedeno da je krajnji rub nekropole Sotin 4/2 – s obzirom na to da grobovi tada nisu bili pronađeni – morao biti jugoistočno od postavljenih sonda,¹⁰⁷⁶ 2015. su oko 2 km istočnije, na položaju *Zmajevac* također bila otkrivena grobna mjesta iz rimskoga doba uz opasku voditeljice tih iskopavanja da jest riječ o istočnoj nekropoli *Cornaci*.¹⁰⁷⁷ Tom su prilikom ondje bila istražena tri *busta*.¹⁰⁷⁸ Teoretski, nije nemoguće i da je riječ o krajnjem

¹⁰⁷⁰ Brunšmid 1901.b, 142; Hoffiller 1912.b, 38, 39, 42, 65, 67, Sl. 12, 16, 26; Ilkić 2003., 61, 62, 65, 66, br. 83–92, 98, 99.

¹⁰⁷¹ Dizdar 2010., 19.

¹⁰⁷² Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012., 11, 12.

¹⁰⁷³ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2013., 8–11.

¹⁰⁷⁴ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012., 11, 12; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2014., 9–11.

¹⁰⁷⁵ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2014., 11.

¹⁰⁷⁶ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2013., 9, 10, Sl. 1, 2.

¹⁰⁷⁷ Ložnjak Dizdar et al. 2016., 10, 12.

¹⁰⁷⁸ Usmeno preneseni podatak M. Dizdara. Krajem su 19. st. (1878.–1881.) i na položaju *Ciglana* oko 2 km jugoistočno od Sotina bili pronađeni rimski grobovi. Među prilozima koji su tada otkriveni vrijedi izdvojiti brončane narukvice sa završecima u obliku zmijskih glava, ogledala, ključ i svjetiljke, jednu s pečatom *CDessi*, i drugu s pečatom *Phoetaspī* (Brunšmid 1901.b, 141–143, br. 8, 9, 11, 25). Nasuprot tvrdnji A. Dorna, koji je neznanom broju tih grobova položaj notirao u ataru *Pavlovac* s lijeve strane ceste Vukovar–Tovarnik (prema: Hutinec 2010.b, 30), M. Ilkić tvrdi da su pri iskopavanju gline ondje bili otkriveni ostatci građevine, a ne grobovi. Nema podataka koji bi ukazivali na zaključak da je spomenute grobove moguće dovesti u vezu s rimskim vojnicima (Ilkić 2003., 21).

jugoistočnom arealu nekropole Sotin 4/1, odnosno da su nekropole Sotin 4/1 i Sotin 4/2 bile jedna te ista nekropola.

III. IV. XXI. Sotin 4/3

Prema kazivanju D. Ložnjak Dizdar ukupno je u Sotinu iskopavanjima pod vodstvom stručnjaka IARH-a u razdoblju 2006.–2016. otkriveno 45 rimskih gobova. Godine 2016., u Dunavskoj je ulici na položaju *Fancaga* sjeverno od kastela *Cornacum (1)* istražen dio rimskoga paljevinskoga groba. Prema tome, moguće je da se na tome mjestu, uz prometnicu koja je vodila u pravcu *Teutoburgii*, nalazi sjeverna nekropola sinkrona spomenutomu [*Cornacum (1)*] vojnom logoru (**Karta 34, Skica 8**).¹⁰⁷⁹

III. IV. XXII. Veliko Renovo 3/1

Ostatke je možebitne promatračnice iz rimskoga doba na položaju *Veliko Renovo* spomenuo J. Brunšmid. To se mjesto nalazi između Mohova i Šaregrada (**Karte 41.a, 41.b**), a ugroženo je erozivnim djelovanjem Dunava.¹⁰⁸⁰ Budući da se zemljište navedenoga naziva danas odnosi na površinu veličine nekoliko hektara, točan položaj toga objekta nije poznat, niti je poslije 1901. ikada više bio evidentiran.

III. IV. XXIII. Šaregrad 3/1

U Šaregradu je, mjestu koje se nalazi neposredno uz dunavsku obalu na putu između Sotina i Iloka, dosad pronađeno relativno malo nalaza iz razdoblja principata. Ipak, i ti su predmeti dokaz rimske prisutnosti na tomu i okolnomu području – svjetiljka iz razdoblja 1.–3. st., a strjelica i novac iz kasnijega doba. J. Brunšmid je naveo da je na *Gradcu* u Šaregradu (**Crtež 11**) moguće pronaći ulomke opeka, tegula, keramike i školjke. Ti su ga nalazi nagnali na pretpostavku da je u rimsko doba tamo bila izgrađena „stražarnica” (promatračnica).¹⁰⁸¹ Riječ je o položaju *Mjesna rudina* jugoistočno od središta spomenutoga naselja, lociranomu na 25–30 m visokom brežuljku iznad Dunava (**Karte 35, 36, 41.a, 41.b**) koji je na sjeveru omeđen rijekom, a na jugu Državnom cestom 2. Ta cesta odande, usporedno s Dunavom, vodi u pravcu Iloka. Na navedenoj je mikrolokaciji, promjera 9–10 m, iskopavao K. Arsenić.¹⁰⁸² Danas je tamo nepristupačna šikara. Prema kazivanju M. Dizdara, za iskopavanja su

¹⁰⁷⁹ Prema podacima D. Ložnjak Dizdar i M. Dizdara iznesenima na predavanju „Sotin – arheološka istraživanja 2016. godine” na Okruglom stolu *Recentna arheološka istraživanja u Vukovarsko-srijemskoj županiji* u Vinkovcima 13. ožujka 2017. g.

¹⁰⁸⁰ Balen-Letunić 2004., 18.

¹⁰⁸¹ Balen-Letunić 2004., 18.

¹⁰⁸² Balen-Letunić, Radman-Livaja 2008., 423, Sl. 4.

avarskoga groblja u podnožju spomenuta ovalna brežuljka 2016. pronađeni dislocirani ulomci tegula.

III. IV. XXIV. Šarengrad 4/1

J. Brunšmid je naveo da je u Šarengradu, kod crkve Sv. Arhandela Mihaila i Gavrila te kod gostionice *Telarović*, bilo rimskih grobova.¹⁰⁸³ O tome jesu li u pitanju vojni ili civilni ukopi, kao i o dobu iz kojega potječu nema podataka.

III. IV. XXV. Turska Skela 3/1

U svojim je „putnim bilježnicama” J. Brunšmid ostatke jedne rimske promatračnice 1901. g. dokumentirao na „eksponiranome brežuljku sa šamcima”, na mjestu nekadašnje *turske skele* u vlastelinskom vinogradu u Iloku (**Karte 41.a, 41.b**).¹⁰⁸⁴ Julije Vitman je s Ivankom Jelčić tamo prije 1963. vršio amaterska arheološka iskopavanja otkrivši pritom uz izvor nekoliko velikih rimskih vodovodnih cijevi koje su odande vodile u pravcu *Cuccii*.¹⁰⁸⁵ Položaj o kojem je riječ danas nije poznat.

III. IV. XXVI. Ilok 1/1

Na oko 130 m se visokome lesnom brijegu uz desnu obalu Dunava, odakle pogled *puca* daleko u Bačku, nalazi iločki *Gornji grad*. Pretpostavlja se da je tamo (**Karta 37, Slika 114**) – na nepoznatom položaju i u doba koje je predmet za raspravu – bio izgrađen kastel *Cuccium*. Premda je još L. F. Marsigli ondje dokumentirao *varia antiqu. Rom. rudera, inscriptiones, columnarum fragmenta*,¹⁰⁸⁶ S. Schoenwisner je smatrao da bi za mjestom spomenutoga naziva trebalo tragati između Iloka i Suseka u Srbiji.¹⁰⁸⁷ I. Kukuljević je pak bio mišljenja da je *Cuccium* bio podignut na mjestu Iloka ili Neština u Srbiji,¹⁰⁸⁸ a Konrad Miller između Šarengrada i Iloka.¹⁰⁸⁹ Argumentirajući to tvrdnjama da je Dunav u tome dijelu razmjerno uzak, a zemljište „nešto zapadnije od današnjeg Iloka” pogodno za prijelaz i upade *barbara* u Rimsko Carstvo, dio je stručnjaka (bio) uvjerenja da je tamo bila stacionirana vojna posada respektabilne veličine,¹⁰⁹⁰ a dio da je u pitanju manji vojni položaj.¹⁰⁹¹ Dok se jednim

---

¹⁰⁸³ Balen-Letunić 2004., 18.

¹⁰⁸⁴ Balen-Letunić, Radman-Livaja 2008., 423.

¹⁰⁸⁵ Šamšalović 1973., 8.

¹⁰⁸⁶ Marsigli 1726., II., 13; T. II., XLV., XLVI.

¹⁰⁸⁷ Schoenwisner 1780., 57.

¹⁰⁸⁸ Kukuljević 1873., 93.

¹⁰⁸⁹ Miller 1916., 435.

¹⁰⁹⁰ Šaranović-Svetek 1967., 66.

¹⁰⁹¹ Graf 1936., 114.

stanovištem tvrdi i da za Julijevsko-klaudijevske dinastije rimske fortifikacije ondje nije bilo,¹⁰⁹² prema drugome tumačenju u *Cuccium* nije moguće svrstati nijednu od u diplomama iz doba prije Markomanskih ratova navedenih postrojba zato što je instalacija u kojoj je ta boravila bila u funkciji najkasnije do flavijevskoga doba.¹⁰⁹³ Premda su temelji takve fortifikacije, teoretski, zbog blizine kamenoloma na Fruškoj gori već zarana (nije poznato kad) mogli biti izgrađeni tim sirovinskim materijalom, ni tip ni naziv jedinice koja je tamo bila stacionirana za principata nisu određeni. Iako neki stručnjaci vojni logor *Cuccium* općenito, ne razmatrajući išta od navedenog, datiraju u razdoblje 1.–2. st. (npr. A. Mócsy je smatrao da su svi kasteli uz Dunav bili podignuti u eri 89.–102. g.),¹⁰⁹⁴ mjerljivi dokazi o postojanju takve instalacije na *Gornjem gradu* dosad nisu pronađeni.¹⁰⁹⁵ U tom je kontekstu ulomak opeke ili crijepa s pečatom *coh[(ortis) - - -]*¹⁰⁹⁶ rijedak nalaz koji ukazuje na to da je riječ o položaju koji je bio vojnog karaktera koji, doduše, to mjesto ne datira u uži vremenski raspon od razdoblja 2.–4. st. Iz Iloka je zasad objavljen tek jedan vojnički nadgrobni spomenik koji je krajem 2. ili početkom 3. st. bio podignut centurionu, veteranu Marku Aureliju Serenu iz *cohortis I Lusitanorum*. Premda dio stručnjaka stoga vjeruje da je ta postrojba tada bila posadom kastela *Cuccium*,¹⁰⁹⁷ M. Ilkić tvrdi da je vjerojatnije da joj je logor u to doba bio *Cornacum (I)*.¹⁰⁹⁸ No povijest se te kohorte, čini se, ne podudara s utvrđenim vremenskim slijedom jer je tamo, kako je to napomenuto pri opisu lokaliteta *Cornacum (I)*, ta postrojba mogla boraviti već 101.–167. g. Kasnija pojava (tj. datacija) spomenute ploče u kontekstu gdje je pronađena, s obzirom na to da je riječ o veteranu pokopanom u ili nedaleko od mjesta gdje je služio, nije sporna.

Budući da uokolo dvorca Odeschalchi (na mjestu dijela srednjovjekovne tvrđave Nikole Iločkog) u Iloku ostatci građevina stariji od 3. st. zaštitnim arheološkim iskopavanjima u eri 2001.–2007. nisu bili otkriveni, Ž. Tomičić i M. Dizdar su zaključili da je rimski kastel morao biti podignut zapadno odande.¹⁰⁹⁹ Navedenim su iskopavanjima opovrgnuta i mišljenja J. Klemenca¹¹⁰⁰ i V. Šaranović-Svetek¹¹⁰¹ da su ostatci vojnog logora *Cuccium* uzidani u spomenutu utvrdu. U razgovorima je s mještanima A. Rimpf došla do saznanja da je pri

---

¹⁰⁹² Pinterović 1978., 35, 37.

¹⁰⁹³ Rendić-Miočević 2009., 91, 97–101, bilj. 23.

¹⁰⁹⁴ Mócsy 1974., 105; Sanader 2009., 108.

¹⁰⁹⁵ Ilkić 2003., 41.

¹⁰⁹⁶ Tomičić et al. 2008., 15, 16.

¹⁰⁹⁷ Batorović 2000., 5; Lőrincz 2005., 63, 64; Rendić-Miočević 2009., 80–101.

¹⁰⁹⁸ Ilkić 2003., 26, 27; Ilkić 2005., 30; Ilkić 2009., 154, 155.

¹⁰⁹⁹ Tomičić, Dizdar 2007., 39, 40.

¹¹⁰⁰ Klemenc 1961., 20.

¹¹⁰¹ Šaranović-Svetek 1967., 66.

izgradnji jednoga velikog domaćeg trgovačkog lanca (Konzum d. o. o.), zapadno od dvorca Odeschalchi, uništeno više rimskih zidova. No je li riječ o ostacima kastela ili naselja koje, sudeći prema dosad tamo pronađenom materijalu, ne bi trebalo datirati prije 2. st., nije određeno.

III. IV. XXVII. Ilok 4/1

Položaje je rimskih grobova u Iloku J. Brunšmid naveo na trima mjestima (**Karta 37, Skica 10**). K. Arsenić mu je oko 1901. rekao sljedeće: „Jugoistočno od pravoslavnog groblja našao je neki Madžarević zarušen zidan rimski grob s kosturom, iz kojega je ciglju povadio.” Prilog je tom pokojniku bio novac rimske carice Fauste (*Flavia Maxima Fausta*) (289.–326.), supruge Konstantina Velikog. Blizu tog su ukopa navodno bila otkrivena i tri dječja groba s krovom na sljeme.¹¹⁰² Riječ je o mjestu omeđenom ulicama Ante Benešića i Matice Hrvatske. Budući da je 2000. g. tamo (Ulica M. Hrvatske) na br. 3 bila pronađena i ploča s natpisom *D(is) M(anibus) / M(arco) Aurel(io) Sereno vet(erano) / ex 7 (centurione) coh(ortis) Lusi(tanorum) domo / Bass(ianis) vixit ann(os) LVI / h(oc) s(epulcrum) f(ecit) (?) / Cl(audia) Maximilla coniug(i) / pientissimo et si/bi posuit* (**Kat. 24**),¹¹⁰³ vjerojatnije je nego da je riječ o nalazu iz izolirana groba u pitanju veća nekropola. Nije stoga isključeno da bi u taj predio trebalo svrstati i otkriće ulomka nadgrobnog spomenika s ostacima dvaju poprsja i natpisom *[D(is)] M(anibus) [- - - - -]*,¹¹⁰⁴ te sarkofag koji je 1958. otkriven na lokalitetu Čaire.¹¹⁰⁵ Taj je pak položaj danas omeđen ulicama Ante Starčevića, Braće Đaković i Josipa Jurja Strossmayera u jugozapadnom dijelu Iloka, a prirodno se oslanja na već navedene ulice. Za taj sarkofag A. Rimpf smatra da je bio u sekundarnoj uporabi i služio kao pojilište. Spomenuti nalazi, prostorno bliski jedni drugima, ukazuju na civilne ukope i iz ranocaraskog i iz kasnocaraskog doba. Do danas, veličina i granice nijedne rimske nekropole u Iloku nisu pouzdano određene.

III. IV. XXVIII. Ilok 4/2

Na zemljištu je *Alvalug* (*Alvaluk/Arvaluk/Delvaluk*) jugoistočno od Iloka (**Karta 37, Skica 10**) Josip Maljak 1893. slučajno pronašao opljačkani sarkofag pokojnika kojega su kosti otkrivene u neposrednoj blizini. Otprilike 1 m dalje je on prikupio i glazirani vrč s pepelom. „Blizu ovoga sarkofaga našao se i jedan siromašniji rimski grob u trokut sagrađen, kao oni što

¹¹⁰² Brunšmid 1901.a, 147.

¹¹⁰³ Batorović 2000., 5; Rendić-Miočević 2009., 83, 84.

¹¹⁰⁴ Brunšmid, Kubitschek 1880., 106; Brunšmid 1900.a, 146.

¹¹⁰⁵ Brunšmid 1901.a, 146, 147; Göricke 1976., 26; Dizdar et al. 2003., 58, 59.

ih je našao Madžarević, od ciglje...”¹¹⁰⁶ Premda s toga položaja potječe još jedan, u MGI-ju pohranjeni, sarkofag¹¹⁰⁷ nije poznato je li odotamo i ulomak takvog spomenika koji je u Iloku vidio L. F. Marsigli. Na prednjoj je, danas jedinjoj očuvanoj, stranici kovčega toga sarkofaga, za koji je D. Pinterović smatrala da potječe iz doba Galijenova sukoba s Ingenijem i iz Murse, uklesano *M(anibus) Q(uinti) Val(erii) Severiani equ(itis) / coh(ortis) III pr(a)etoriae / qui vix(it) ann(os) XVIII / me(n)s(es) VIII d(ies) VIII / Flavia Ianu[a]r[i]a mat[er] / vi[va] si]bi et e[i]dem / Severiano Q(uinti) fil[i]o / carissi[mo] posui[t]* (CIL III., 3265).¹¹⁰⁸ Prema mišljenju H. Göricke-Lukić i T. Lelekovića, spomenuti su sarkofazi potvrda postojanja nekropole koja je u 3. st. bila organizirana uz tamošnju dionicu rimske pogranične prometnice.¹¹⁰⁹

III. IV. XXIX. Ilok 4/3

J. Brunšmid je 1901. napisao da se „na kraju Šimićeve strane na općinskom pašnjaku na lijevoj strani od ceste idući prema selu Ljubi” (Ljuba u Srbiji) u više navrata nailazilo na ostatke ljudskih kosti, te da je K. Arsenić ondje pronašao rimski vrč.¹¹¹⁰ Danas su to ulice Stjepana Radića i Vladka Mačeka, južno od *Gornjeg grada* u Iloku (**Karta 37, Skica 10**). Nije određeno je li u pitanju samostalna nekropola ili areal grobljanskoga kompleksa označenog u ovom radu kao Ilok 4/1. Podataka o dobu u kojem je ta nekropola bila organizirana nema.

III. IV. XXX. Ilok 4/4

Kad je ispred dvorca Odescalchi u Iloku 2002. g. pronađen dio paljevinskoga groba, bila je to prva naznaka da se i na tome dijelu *Gornjeg grada* (**Karta 37, Skica 10**) nalazi dio jedne rimske nekropole. Za tri je, u tom grobu pronađene, keramičke posude – dva rukom napravljena lonca zaobljenog tijela i zdjelu S-profilacije – M. Dizdar ustvrdio da su bitne za etničko određenje pripadnosti toga ukopa (koji je pripisao Skordiscima).¹¹¹¹ Takvim objašnjenjem on zapravo slijedi tumačenje stručnjaka koji vjeruju da keramika autohtonih obilježja do u flavijejsko doba ukazuje na postojanje starosjedilačkih (peregrinskih) zajednica

¹¹⁰⁶ Brunšmid 1901.a, 147, Sl. 98.

¹¹⁰⁷ Šamšalović 1973., 8.

¹¹⁰⁸ Marsigli 1726., T. XLVI; Katancsich 1827., 429, br. 417; Pinterović 1958.b, 29–31; Pinterović 1978., 106, T. XLVI., 2; Душанић 1995., 38, T. I., 2.

¹¹⁰⁹ Göricke-Lukić 2011., 71; Leleković 2012., 353, bilj. 204.

¹¹¹⁰ Brunšmid 1901.a, 147.

¹¹¹¹ Dizdar et al. 2003., 57–77, Sl. 4, T. I., 1.–6, T. II., 1, 2, 8.

unutar rimskoga konteksta.¹¹¹² Osim navedenih predmeta, u spomenutomu je grobu pronađen sjevernoitalski import: posuda tankih stijenka, svjetiljka volutnoga nosa ukrašena motivom rozete, stakleni ljevjak, brončana naušnica, žeton za igru od staklene paste, fibule, ulomci *attaché* posude i igli, te novac otisnut za carevanja Tiberija, Kaligule ili Klaudija. Svi su ti predmeti bili položeni u drveni sanduk napravljen navodno od „lako dostupne hrastovine”, o čijem su postojanju svjedočile četiri rupe za stupove.¹¹¹³ V. Dautova-Ruševljan je smatrala da je materijal sličan nabrojanom (volutne svjetiljke, keramika tankih stijenka) u podunavlju (Zemun, Novi Banovci, Surduk) dokaz da se isti ondje uvažalo kako za potrebe rimske vojske, tako i za viši društveni sloj predrimskoga stanovništva.¹¹¹⁴ Povodeći se za sličnim zaključcima L. Barkóczy je postavio hipotezu da su lokaliteti na kojima je uz Dunav moguće pronaći sjevernoitalsku samijsku robu, novac i stele zapravo bili prvotni rimski kasteli.¹¹¹⁵ M. Dizdar i I. Radman-Livaja (kako to posredno proizlazi iz njihovih radova) su zagovaratelj takvog stanovišta. Dok ti povjesničari-arheolozi vjeruju da su spomenuti predmeti u *Cuccium* iz Italije, preko *Aquileae*, pristigli posavinom (*Strabo* IV., 6, 10) pravcem *Aquileia–Nauport–Ljubljana–Sava–Dunav*,¹¹¹⁶ V. Šaranović-Svetek je smatrala da su u pitanju predmeti koji su tamo (također preko *Aquileae*) dospjeli nizvodno Dunavom.¹¹¹⁷ Premda nije nemoguće da veliki broj grobalja i naselja iz 1. st. u istočnom dijelu međuriječja Save, Drave i Dunava donekle ukazuje na kontinuitet materijalnog ili duhovnog naslijeđa latenske kulture, tj. da uloga Skordiska u procesu rane *romanizacije* nije bila mala, istraživanja na kasnolatskim lokalitetima (naseljima) u Privlaci, Oroliku, Vinkovcima i Starim Mikanovcima, podalje od Dunava, upućuju na drugačiji zaključak. U tim mjestima, naime, sjevernoitalski import kasnoaugustovsko-tiberijevskoga doba nije dokumentiran, a život je po dolasku Rimljana bio naglo prekinut.¹¹¹⁸ I utvrđeno je keltsko naselje na *Dirovom brijegu* u Vinkovcima već potkraj 1. st. pr. Kr. Tiberijevim osvajanjem Srijema bilo napušteno tako što je stanovništvo odande bilo preseljeno u novoosnovano rimsko naselje kojega su navodno svjedok brojne, tijekom 1./2. st. – u latenskoj tradiciji izrađene – keramičke posude.¹¹¹⁹ Može li, dakle, tumačenje kojime se tvrdi da je u slučaju ranorimske nekropole u Iloku ili naselja u Vinkovcima – kad je riječ o očuvanosti keltskoga etnosa – izdržati suvremenu znanstvenu kritiku? Naime, između je Save i Drave – na prostoru koji su

¹¹¹² Todorović 1971., 125–134; Brukner 1981., 48; Šaranović-Svetek 1981., 24.

¹¹¹³ Dizdar et al. 2003., 60, 61, bilj. 8, Sl. 2, 4.

¹¹¹⁴ Dautova-Ruševljan 1987., 57, T. XXXVIII., 1, T. XLII., 1, 2.

¹¹¹⁵ Barkóczy 1996., 24.

¹¹¹⁶ Dizdar et al. 2003., 68; Dizdar, Radman-Livaja 2010., 213.

¹¹¹⁷ Šaranović-Svetek 1986., 50, 55.

¹¹¹⁸ Majnarić-Pandžić 1984., 27, 28; Dizdar 2001., 104, 105; Dizdar et al. 2003., 68, bilj. 16.

¹¹¹⁹ Šaranović-Svetek 1981., 29; Iskra-Janošić 2001., 51–53; Dizdar et al. 2003., 68, bilj. 16.

Rimljani u Augustovo doba kontrolirali politički¹¹²⁰ – uz Dunav u dvorištu dvorca (parkiralište) Odeschalchi otkriven dio nekropole¹¹²¹ iz koje su pokojnici interpretirani kao pripadnici lokalne (keltske) aristokracije koja je u tiberijevsko-klaudijevsko doba sudjelovala „u obrani limesa”.¹¹²² Riječ je o jednom incineracijskom (najkasnije s Klaudijevim novcem¹¹²³) i šest ukopa za koje način pokapanja nije naveden.¹¹²⁴ Zasigurno je od tih pokojnika *in situ* kremiran na lomači (*ustrinum*) bio najmanje jedan, po čem je pepeo toga pojedinca bio umetnut u urnu i stavljen u grob zajedno s priložima¹¹²⁵ u drveni sanduk. Ti su prilozi bili: importirano keramičko (*terra sigillata*, keramika tankih stijenka, amfore, stolno posude), stakleno i brončano posuđe, predmeti za zabavu, voće, grožđe, breskve, šljive, žitarice, kosti svinje i peradi, a od nošnje (*Aucissa*) fibula i nakit. U dvama su grobovima pronađeni mač u koricama s cingulom (*cingulum*), brončane korice te – ponovimo – nalazi koji navodno ukazuju na to da su, s obzirom na dio keramike autohtonih obilježja, njihovi vlasnici bili vojnici pomoćnih jedinica rimske vojske starosjedilačkog podrijetla (Skordisci).¹¹²⁶ No zašto ti pokojnici – nasuprot toga stanovišta – ne bi mogli biti pripadnici rimske, tamo privremeno smještene posade koja je uz finiju za posebne prilike, za svakodnevnu uporabu koristila jeftinu, lako dostupnu robu nabavljenu od obrtnika keltskoga porijekla? Budući da kvalitetni proizvodi, osim rimskim vojnicima, udovoljavaju prohtjevima naseljenika ili lokalne domicilne elite,¹¹²⁷ je li uistinu moguće ustvrditi da su u pitanju grobovi uz „dunavski limes” u kojima su, kako ih etiketiraju njihovi otkrivači, pokopani vojnici „u obrani limesa”? Naime, niti je limes kao sustav rimskih vojnih objekata izgrađenih u pozadini prirodnih prepreka početkom 1. st. postojao niti je Dunav u to doba bio smatran vanjskom granicom Rimskoga Carstva. Takve je lokalitete i sinkrone pojedinačne nalaze moguće pronaći ne samo uz tu rijeku, nego i u unutrašnjosti Srijema. Primjer su za to u Slavoniji i zapadnom Srijemu (Sektor II) položaji *Gradina* kod Markušice nedaleko od Gaboša uz Vuku, te *Tukovi* kod Koprivne uz Veliku Osatinu gdje su, 20–30 km zapadno od Dunava, aeroprospekcijom otkrivena dva kasnolatensko-ranorimska vojna uporišta¹¹²⁸. Nije li spomenute grobove, prema tomu, prikladnije objasniti još klijentizmom? S uma se opetovano

¹¹²⁰ Mócsy 1973., 32; Fitz 1993.–1995., 34, 109; Tóth 2003.a, 22, 23.

¹¹²¹ Dizdar et al. 2003., 57–77.

¹¹²² Dizdar 2012., 130.

¹¹²³ M. Dizdar i drugi tvrde da je na *Gornjem gradu* u Iloku u prvoj polovini 1. st. bila nekropola *Cuccii* (Dizdar et al. 2003., 62) iz čega proizlazi da smatra da je *Cuccium* već tada postojao.

¹¹²⁴ Dizdar et al. 2003., 57–77; Tomičić et al. 2007., 14, 15; Tomičić et al. 2008., 12 (Sl. 7), 14–16; Dizdar 2012., 130.

¹¹²⁵ Leleković 2012., 313, Sl. 6.

¹¹²⁶ Tomičić et al. 2008., 12, 14, 15, Sl. 6, 7.

¹¹²⁷ Dizdar, Radman-Livaja 2010., 219–221, Sl. 9–12.

¹¹²⁸ Šiljeg, Kalafatić 2016., 218 (Sl. 9, 10), 219.

smeće i da je rimsko društvo bilo uređeno robovlasnički, a umjesto toga naglasak stavlja na savezništvo Rimljana s pokorenim Keltima. Zar u ranocarskom razdoblju podjarmljene urođenike unovačene u rimsku vojsku na služenje nije bilo običaj poslati daleko, a ne ostaviti ih u rodnom kraju? U tumačenje M. Dizdara ne vjeruju ni Danijel Dzino i A. Domić Kunić koji smatraju da se „teško složiti da uporaba lokalne keramike ili keltskih mačeva odražava poseban identitet (Kelta u rimskoj vojsci) kojime je moguće identificirati etnik ili pojedinca”¹¹²⁹. Dok, osim toga, M. Dizdar u citiranome radu u Tiberijevom, Klaudijevom ili Kaligulinom novcu iz jednog od grobova mjesta Ilok 4/4 vidi dokaz ranorimskog osvajanja savsko-dravskog međuriječja, taj primjerak tome ne može biti potvrda jer su takvi, i Republički i ranocarski, kovovi bili u uporabi sve do 3. st.¹¹³⁰ U spomenutomu grobu ipak – jer je u pitanju optjecajni primjerak – taj novac vjerojatno apsolutno datira pokojnika. No nije nemoguće i da je na aversu toga komada naknadno bila utisnuta kontramarka¹¹³¹ pa da je – bez obzira na to što je riječ o novcu iskovanom za jednoga od navedenih careva – citirani primjerak zapravo iz kasnijeg doba.

Tablica 12. Ustanovljeni podatci o lokalitetima uz dunavski limes u Hrvatskoj

Br.	DLH oznaka	Broj kulturnog dobra	Površina	Datacija	GPS (WGS84) ¹¹³²
1.1.	Batina 1/1	Z-6604	1.7–1.9 ha	oko 126.–260. g.	z. š.: 45.85247 z. d.: 18.84469
1.2.	Batina 1/2	Z-6604	do 0.18 ha		z. š.: 45.85406 z. d.: 18.84683
1.3.	Batina 1/3	Z-6604		oko 80. g.	z. š.: 45.84510 z. d.: 18.84042
1.4.	Batina 1/4	Z-6604		prije 193. g. (oko 135.–157. g.?)	z. š.: 45.84756 z. d.: 18.84220
1.5.	Batina 2/1	Z-6604		1.–4. st.	z. š.: 45.84880 z. d.: 18.84479
1.6.	Batina 3/1				z. š.: ? z. d.: ?
1.7.	Batina 3/2	Z-6604	oko 25 x 25 m	2./4. st.	z. š.: 45.85073 z. d.: 18.84838
1.8.	Batina 4/1	Z-6604		253.–268. g.	z. š.: 45.85150 z. d.: 18.84577
1.9.	Batina 4/2	Z-6604		2. st.	z. š.: 45.85236 z. d.: 18.84511

¹¹²⁹ Dzino, Domić Kunić 2012., 102, bilj. 93.

¹¹³⁰ Brunšmid 1911.b, 242; Migotti 2012., 10.

¹¹³¹ Francesco Gnecci je krajem 19. st. ustanovio da su kontramarke, od oko 100. g. pr. Kr. do oko 14. g., najčešće bile otisnute na prednjem licu zlatnog i srebrnog novca (Gnecci 1890., 21–49). U ostavi koja je 1909. bila pronađena uz put Grabovo–Sotin je najkasnije kontramarkirani novac denar cara Tita (Brunšmid 1911.b, 247).

¹¹³² Za engleske su termine *latitude* i *longitude* u ovom radu uporabljeni pojmovi zemljopisna širina (z. š.) i zemljopisna dužina (z. d.).

1.10.	Batina 4/3	Z-6604		1.–2./3. st.	z. š.: 45.84522 z. d.: 18.84191
1.11.	Batina 4/4	Z-6604		2./3. st.	z. š.: 45.84691 z. d.: 18.84329
1.12.	Batina 5	Z-6604		2.–3. st.	z. š.: 45.85134 z. d.: 18.84351
2.1.	Suza ?/1				z. š.: 45.78948 z. d.: 18.78744
2.2.	Suza 4/1			do polovine 3. st.	z. š.: 45.78951 z. d.: 18.78769
3.1.	Kneževi Vinogradi ?/1				z. š.: 45.75162 z. d.: 18.73442
3.2.	Kneževi Vinogradi ?/2			prije 2./3. st.	z. š.: 45.73773 z. d.: 18.73083
3.3	Kneževi Vinogradi ?/3				z. š.: 45.73018 z. d.: 18.72724
4.1.	Jasenovac 1/1	Z-6118	do 2.2 ha	195.–378. g.	z. š.: 45.72285 z. d.: 18.74027
4.2.	Jasenovac 4/1	Z-6118		oko 195.–230. g.	z. š.: 45.72321 z. d.: 18.73512
5.1.	Bilje 5	Z-3638		početak 3. st.	z. š.: 45.59332 z. d.: 18.72920
6.1.	Osijek 1/1 ili 1/1A	Z-6380		60.–84. g.	z. š.: ? z. d.: ?
6.2.	Osijek 1/2 ili 1/1B	Z-6380		do 84. g.?	z. š.: ? z. d.: ?
6.3.	Osijek 1/3 ili 1/1C	Z-6380		102.–107. g.	z. š.: 45.55476? z. d.: 18.71871?
6.4.	Osijek 2/1	Z-6380	oko 42 ha	1.–4. st.	z. š.: 45.55676 z. d.: 18.71417
6.5.	Osijek 4/1	Z-6380		1.–4. st.	z. š.: 45.55521 z. d.: 18.71967
6.6.	Osijek 4/2	Z-6380		1.–4. st.	z. š.: 45.55990 z. d.: 18.72059
6.7.	Osijek 4/3	Z-6380		2.–4. st.	z. š.: 45.54988 z. d.: 18.70722
6.8.	Osijek 4/4	Z-6380		1.–4. st.	z. š.: 45.55667 z. d.: 18.70139
6.9.	Osijek 5	Z-6380		1.–4. st.	z. š.: 45.56215 z. d.: 18.71808
7.1.	Erdut 3/1				z. š.: ? z. d.: ?
8.1.	Dalj 1/1	Z-6174		oko 41.–252. g.	z. š.: 45.50075 z. d.: 19.00404
8.2.	Dalj 2/1	Z-6174, Z-3743		1.–4. st.	z. š.: 45.49825 z. d.: 18.99879
8.3.	Dalj 4/1	Z-6174		1.–3. st.	z. š.: 45.49648 z. d.: 18.99965
8.4.	Dalj 4/2	Z-6174		poslije 2. st.	z. š.: 45.49842 z. d.: 18.99527
9.1.	Vukovar 3/1	Z-1183?			z. š.: 45.34719 z. d.: 19.00831
10.1.	Sotin 1/1	Z-4988	2 ha	polovina 1. st.–oko 222. g.	z. š.: 45.29707 z. d.: 19.09871
10.2.	Sotin 1/2	Z-4988		1.–2. st.	z. š.: 45.28962 z. d.: 19.10091
10.3.	Sotin 2/1	Z-4988		1.–4. st.	z. š.: 45.29372 z. d.: 19.10110
10.4.	Sotin 4/1	Z-4988		1.–3. st.	z. š.: 45.29030

					z. d.: 19.10018
10.5.	Sotin 4/2	Z-4988, Z-4986		2./3. st.	z. š.: 45.29193 z. d.: 19.10153
10.6.	Sotin 4/3	Z-4988		polovina 1. st.–oko 222. g.	z. š.: ? z. d.: ?
10.7.	Sotin 5	Z-4988		1.–4. st.	z. š.: 45.29103 z. d.: 19.10391
11.1	<i>Veliko Renovo 3/1</i>	Z-4979			z. š.: ? z. d.: ?
12.1.	Šaregrad 3/1	Z-5308			z. š.: 45.23307 z. d.: 19.29474
12.2.	Šaregrad 4/1				z. š.: ? z. d.: ?
13.1.	<i>Turska Skela 3/1</i>				z. š.: ? z. d.: ?
14.1.	Ilok 1/1	Z-4062		2. st.?	z. š.: 45.22364 z. d.: 19.37269
14.2.	Ilok 4/1	Z-4062		2.–4. st.	z. š.: 45.22148 z. d.: 19.36221
14.3.	Ilok 4/2	Z-4062		3. st.	z. š.: 45.21501 z. d.: 19.38840
14.4.	Ilok 4/3	Z-4062		2.–4. st.	z. š.: 45.22232 z. d.: 19.37698
14.5.	Ilok 4/4	Z-4062		1. st.	z. š.: 45.22415 z. d.: 19.37342

Tablica 13. Stanje lokaliteta uz dunavski limes u Hrvatskoj

Br.	DLH oznaka	Istraživanje	Očuvanost	Prezentacija	Ugroženost
1.1.	Batina 1/1	+	+	+	Urbanizacija, poljodjelstvo
1.2.	Batina 1/2	-	+	-	Urbanizacija, poljodjelstvo
1.3.	Batina 1/3	+	+	-	Urbanizacija, poljodjelstvo
1.4.	Batina 1/4	+	+	-	Urbanizacija, poljodjelstvo
1.5.	Batina 2/1	+	+	-	Urbanizacija
1.6.	Batina 3/1	-	-	-	Uništeno
1.7.	Batina 3/2	+	+	-	Poljodjelstvo
1.8.	Batina 4/1	-	-	-	Poljodjelstvo
1.9.	Batina 4/2	-	+	-	Urbanizacija
1.10.	Batina 4/3	+	+	-	Poljodjelstvo
1.11.	Batina 4/4	+	+	-	Poljodjelstvo
1.12.	Batina 5	-	?	-	Poljodjelstvo, urbanizacija
2.1.	Suza ?/1	-	?	-	Erozija
2.2.	Suza 4/1	-	+	-	Erozija
3.1.	Kneževi Vinogradi ?/1	-	-	-	Nije poznato
3.2.	Kneževi Vinogradi ?/2	+	?	-	Poljodjelstvo
3.3.	Kneževi Vinogradi ?/3	+	?	-	Poljodjelstvo
4.1.	Jasenovac 1/1	+	+	-	Poljodjelstvo
4.2.	Jasenovac 4/1	+	+	-	Poljodjelstvo
5.1	Bilje 5	+	+	-	Poljodjelstvo
6.1.	Osijek 1/1	-	?	-	Urbanizacija

6.2.	Osijek 1/2	-	?	-	Urbanizacija
6.3.	Osijek 1/3	-	?	-	Urbanizacija
6.4.	Osijek 2/1	+	+	+	Urbanizacija
6.5.	Osijek 4/1	+	+	-	Urbanizacija
5.6.	Osijek 4/2	+	+	-	Urbanizacija
6.7.	Osijek 4/3	+	+	-	Urbanizacija
6.8.	Osijek 4/4	+	+	-	Urbanizacija
6.9.	Osijek 5	+	?	-	Osiguravanje plovnog puta
7.1.	Erdut 3/1	-	?	-	Nije poznato
8.1.	Dalj 1/1	-	-	-	Erozija
8.2.	Dalj 2/1	+	-	-	Urbanizacija
8.3.	Dalj 4/1	+	+	-	Urbanizacija
8.4.	Dalj 4/2	+	+	-	Urbanizacija
9.1	Vukovar 3/1	-	-	-	Uništeno
10.1	Sotin 1/1	+	+	-	Poljodjelstvo, urbanizacija
10.2.	Sotin 1/2	+	+	-	Poljodjelstvo
10.3	Sotin 2/1	+	+	-	Poljodjelstvo, urbanizacija
10.4.	Sotin 4/1	+	+	-	Poljodjelstvo, urbanizacija
10.5.	Sotin 4/2	+	+	-	Poljodjelstvo, urbanizacija
10.6.	Sotin 4/3	+	?	-	Poljodjelstvo, urbanizacija
10.7.	Sotin 5	+	+	-	Poljodjelstvo
11.1	<i>Veliko Renovo</i> 3/1	-	?	-	Nije poznato
12.1.	Šaregrad 3/1	-	?	-	Erozija
12.2.	Šaregrad 4/1	-	?	-	Nije poznato
13.1.	<i>Turska Skela</i> 3/1	-	?	-	Nije poznato
14.1.	Ilok 1/1	-	?	-	Urbanizacija
14.2.	Ilok 4/1	+	?	-	Urbanizacija
14.3.	Ilok 4/2	+	+	-	Urbanizacija
14.4.	Ilok 4/3	+	+	-	Urbanizacija
14.5.	Ilok 4/4	+	+	+	Urbanizacija

III. V. Zaključak

To što je u ovo poglavlje uvršten dosad najveći broj lokaliteta uz limes u hrvatskom dijelu podunavlja (**Tablice 12, 13**) nije posljedica samo uporabe velikog broja izvora o toj temi, nego i metodologije izradbe rada u kojem su tamošnja nalazišta tipološki razvrstana u skladu s deklaracijom Bratislavske skupine iz Koblenca (od 23. lipnja 2004.). U toj je deklaraciji navedeno da su dijelom sustava limes bili legijski logori, kasteli i civilne građevine uz njih, promatračnice, prometnica te prepreke podignute ljudskom rukom. Uz takva su nalazišta, poradi boljeg razumijevanja konteksta obližnjih fortifikacija ili naselja, u ovaj rad iz Baranje, Slavonije i Srijema uvršteni još opisi nekropola. Ipak, niti su tamo evidentirani svi od navedenih tipova lokaliteta niti je uvijek lako razlučiti koji je lokalitet dio kojega nalazišta, tj. odrediti međusobne odnose istih. Nekima, jednako tako, zbog premalo očuvanih podataka ili *in situ* ostataka položaj nije poznat niti ih je stoga moguće ucrtati u zemljovide priložene ovoj disertaciji. Dijelu su rimskih vojnih objekata veličina, datacija ili prostorni raspored građevina u unutrašnjosti te nazivi ili kronološki okvir djelovanja postrojba koje su bile stacionirane u sjeveroistočnoj Hrvatskoj pritome mogli biti ažurirani, a dijelu to nije ili (jer su uništeni)

nikada neće biti moguće učiniti. Kako su istraživanja na području o kojem je riječ i dalje u tijeku, stanovišta o vojnim instalacijama uz limes u Baranji, Slavoniji i Srijemu ne treba smatrati konačnima, već temeljem za buduća istraživanja toga kraja.

Na potrebu za interdisciplinarnim pristupom predmetu proučavanja ovoga doktorskog rada, koji je dosad u hrvatskom dijelu podunavlja bio istraživan terenskim pregledima, nadzorima, arheološkim iskopavanjima, aeroprospekcijom i podvodnim istraživanjima ukazuju okolnosti poput onih da je dio tamošnjih lokaliteta danas urbanistički onečišćen, u poljoprivrednoj uporabi ili parceliran između više vlasnika, s ograničenim mogućnostima za provedbu sustavnih arheoloških iskopavanja. Ipak, prvenstveno je uz pomoć geofizičkih metoda u istraživanju i na takvim mjestima doprinijeto razumijevanju rimske vojne povijesti, tj. potvrđeno da i u Baranji, Slavoniji i Srijemu postoje ostatci koje su (nam) u naslijeđe ostavili rimski vojnici. Zahvaljujući je proučavanju topografskih osobitosti uz staru obalu Dunava sjeverno od Drave ili pak sadašnju obalu južno od te rijeke postalo razvidno da je i tamo moguće pretpostaviti ne samo položaj, nego i tipove ustanovljenih rimskih nalazišta. Ponekad je, osim toga, na osnovi vrste posade ili njena izostanka načelno moguće zaključiti ponešto o karakteru, veličini ili dobu egzistiranja nekog lokaliteta. Za razliku od fizički napravljenih prepreka, koje su Rimljani u jednoj liniji mogli graditi bez obzira na izgled krajolika, uz rijeke su njihove vojne instalacije bile podignute poštujući geomorfološke odlike (tj. geografsku raznolikost) različitih regija imajući u vidu sezonska plavljenja, zamočvarenost ili razvedenost tamošnjega zemljišta. Prema tomu, nalazišta bi uz limes u hrvatskom Podunavlju trebalo tražiti uz pritoke Dunava kao što su Karašica, Drava ili Vuka, tj. uz ili nedaleko od ušća tih rijeka u Dunav, a ne na dunavskim otocima ili uz današnju obalu te rijeke u Baranji. Odabir je mjesta za fortifikacije, čini se, u rimsko doba bio uvjetovan prirodnim prednostima terena, a uslijed opasnosti koja je jugoistočnoj Panoniji prijetila od *barbarskih skupina* na suprotnoj obali Dunava. Ako je točno da je smještaj rimskih postrojba i drugdje bio organiziran na osnovi prethodno prostudiranog krajolika, isto je moralo biti unaprijed promišljeno, o čemu podataka iz pisanih rimskodobnih izvora nema. Stoga se – jer limes nije svugdje bio jednakoga izgleda – nameće pitanje nisu li nasumična rješenja, tj. prilagodba mjesnih zapovjednika na okolnosti u različitim regijama ono što s priličnim vremenskim odmakom istraživaču danas djeluje kao smislena cjelina.

Osim vojnih aspekata, položaj je većim fortifikacijama uz limes u Hrvatskoj – kastelima – mogao biti uvjetovan postojanjem kamenoloma [*Ad Militare (1)*], raskrscicama putova (*Novae, Cornacum*), prijelazima na suprotnu obalu (*Mursa, Cuccium*) ili riječnom krivinom (*Teutoburgium*). No dokazati da su kod *Cornaci* i *Cuccii* bili i prijelazi preko Dunava, u što je

na osnovi pisanih izvora (*Πτολ., Γεωγρ.* II., 15, 2; II., 15, 5) vjerovao dio stručnjaka koji se u Baranji, Slavoniji i Srijemu bavio limesom,¹¹³³ nije moguće jer nasuprot tih mjesta nije bilo kontrafortifikacija, mostobrana, lateralnih ili, s Dunavom, usporednih putova. Na primjeru je *Teutoburgii* – gdje je bila smještena konjanička jedinica (drugdje su u dijelu jugoistočne Panonije koji je danas u Hrvatskoj boravile rimske pješačke postrojbe) – razvidno i da je izbor vojne vrste također bio pomno odabran kako bi se njome učinkovito moglo nadzirati određeni prostor [Osijek–Erdut–Dalj–(Borovo?)]. Kad je pak riječ o rimskoj vojsci u *Mursae* i *Teutoburgio*, izgledno je da je položaj toga, drugonavedenog mjesta za obranu vanjskih granica Rimskoga Carstva s vremenom postao prikladniji od položaja na kojemu je bila ustanovljena Mursa. Nema dokaza za to da je, poput Dalja na jugu, za principata jedan kastel bio izgrađen u Kopačevu, sjeveroistočno od današnjeg Osijeka. I dok, primjerice, s obzirom na arheološke nalaze u Batini (Batina 1/1), kod Jasenovca (Jasenovac 1/1A–C2?) ili u Sotinu (Sotin 1/1) različiti vremenski slijed postrojba koje su ondje bile stacionirane valjda ukazuje na to da su one tamo boravile na jednom te istom mjestu, odnosno na to da je moguće govoriti o više različitih faza jednog te istog kastela, isto nije zasigurno određeno i za Osijek ili Dalj. Faze koje su predložene za ta dva lokaliteta nisu – kako se to pokazuje na primjeru kastela na mjestima Batina 1/1 i Sotin 1/1C1–C2 – nužno vezane uz izmjenu posada vojnih logora. Naime, dokazano je da su rimske postrojbe tamo u različita doba boravile u različitim kastelima, na različitim mjestima (Batina 1/1, Batina 1/2, Batina 1/3, Batina 1/4). Nažalost, te faze nisu određene stratigrafski, nego iz slučajno prikupljenog materijala.

Tvrđnja da su Rimljani na tlu hrvatskoga Podunavlja isprva podizali drvene palisade¹¹³⁴, a povrh tih potom i bedeme od kamenja se nije pokazala točnom. U ovome trenutku, rimska drveno-zemljana građevinska faza u vojnom kontekstu, ne računajući most u Osijeku, u navedenom kraju nije pouzdano identificirana. Objekti koji su bili napravljeni od drva zbog kontinentalne klime u kojoj se vruća ljeta izmjenjuju s hladnim zimama i prirodnog propadanja te vrste građe tamo nisu mogli biti u dugotrajnoj uporabi. Kako, osim toga, u Baranji, gdje je podloga les – osim u nekim surducima¹¹³⁵ – tlo nije pogodno za rast većeg drveća, fortifikacije od toga materijala nisu mogle biti podignute ni od većeg broja lokalno pribavljenih stabala. Malom je količinom kvalitetnog drva nakon što je za izgradnju vojnih instalacija počeo biti upotrebljavan i kamen – kojega u jugoistočnom dijelu Panonije također nema mnogo – vjerojatno bio uvjetovan nastanak ciglana. Na to, osim velike količine

---

¹¹³³ Npr. Franjetić R.: „Kako je mogao izgledati limes na Dravi” (MSO, inv. br. 11/63); Šaranović-Svetek 1967., 66.

¹¹³⁴ Iskra-Janošić 2001., 33–43, 158; Iskra-Janošić 2005., 13, 14.

¹¹³⁵ Bulat 1975.c, 18.

opekarskih proizvoda (Poglavlje VI.) ukazuje otkriće dvije peći (**Slike 115, 116**) za pečenje takve građe koje su 2015. istražene na položaju *Popova zemlja* između Petlovca i Belog Manastira, zapadno od Banskoga brda (neobjavljeno, Kaducej d. o. o.). Doduše, nema dokaza da su iste bile korištene u vojnome kontekstu. Poznata je činjenica i da doba promjene iz drveno-zemljane faze u onu napravljenu od čvrstog materijala nije bilo sinkrono, a moglo je ovisiti o blizini izvorišta sirovine o kojoj je riječ (kamen). U hrvatskom Podunavlju rimska vojska izgradnju u tom materijalu nije značajnije implementirala prije Hadrijanova doba. Tad je, naime, kamenom u mjestu *Ad Militare* bio izgrađen potpuno novi kastel [*Ad Militare (1)*]. Opekarskim je proizvodima i prije toga, za Trajana, bio izgrađen kastel Mursa 1/3 ili Mursa 1/1A, kojega lokacija nije poznata. Teoretski, u *Cornaco (1)* su kamen za podizanje takvog logora u antoninsko doba mogli koristiti pripadnici *cohortis I Lusitanorum*. No s obzirom na slabu kvalitetu istog, vojni objekti od čvrstog materijala ni u Baranji ni u Slavoniji i, vjerojatno, Srijemu, nisu bili napravljeni u visini višoj od temelja.

Imajući u vidu rezultate dosadašnjih arheoloških iskopavanja nije moguće tvrditi ni da su *barbarski narodi* uz limes u Hrvatskoj – osim možda Murse, prije, za ili poslije Markomanskih ratova – napali ijedan kastel ili naselje. Prema tome, iako to jest izgledno, pitanje je je li ostave koje su tamo pronađene – i to ne samo one iz 2. st. – moguće dovoditi u vezu s ratnom opasnošću. Naime, bugarski su stručnjaci ustanovili da je jedino skupine *blaga* (ostava) pronađenih na približno istom mjestu ili iz približno istoga doba moguće vezati uz prodore *barbara*, a ne devalvaciju ili ekonomske razloge (npr. štednju). Jednako tako, oni smatraju da je pojedinačne ostave (ne računajući zavjetne ostave ili *blaga* u grobovima) prikladnije vezati uz građanske ratove, pljačku, epidemije ili nesreće.¹¹³⁶ Dakle, takva su u hrvatskom Podunavlju otkrivena *blaga*¹¹³⁷ mogla, primjerice, biti posljedica štednje, a ne izvanrednoga stanja. Otprilike su u vezi s dobom Markomanskih ratova dvije ostave iz Osijeka (iz doba Antonina Pija) te *blago* iz Sotina (koje je datirano u doba carevanja Marka Aurelija). Tri su ostave iz Osijeka, dvije iz doba Gordijana III. i jedna iz Galijenova doba,¹¹³⁸ te jedno *blago* iz Aljmaša (*Vručak*) pod zemlju možda dospjeli dokazujući prodor Gota na prostor Slavonije i Srijema u drugoj polovini 3. st.¹¹³⁹ Najčešće se ostave zakopavalo od jedne do tri godine nakon posljednje navedenog datuma na sakrivenom novcu, a što je moglo ovisiti o zanimanju ili statusu vlasnika, odnosno mjestu gdje je taj obitavao. Budući da je rimska vojska plaću dobivala jedanput godišnje, posljednje bi se vremenski izdane serije novca

¹¹³⁶ Vagalinski 2012., 313; Varbanov 2012., 289–298.

¹¹³⁷ Npr. ostava iz 1. st. koja je pronađena između Valpova i Osijeka (Brunšmid 1895.a, 108–114).

¹¹³⁸ Mirnik 1978., 41 (br. 134, 135), 42 (br. 143), 56 (br. 199–201), 68 (br. 255–257), 72 (br. 280), 77, br. 313.

¹¹³⁹ Bulat 1975.c, 19; Mirnik 1981., 76, br. 255; Bulat 1986., 11; Jarak 1994., 131, br. 194, 195.

(teoretski) moralo pronaći u vojnim logorima¹¹⁴⁰. No one na takvim mjestima na hrvatskome tlu dosad nisu otkrivene.

Smještaj je vojnih postrojba uz limes u Hrvatskoj poznat zahvaljujući natpisima na kojima su one i navedene, a koji su pronađeni u Dalju (Dalj 4/1), Osijeku (Osijek 4/1) i možda Iloku (Ilok 4/1). U Mursi (Osijek 1/3) je jedna nadgrobna ploča na kojoj je spomenut (Po)ntije ili (Ma)ntije Antonin možda potvrda toga da je tamo neko vrijeme bio stacioniran dio *legionis I* ili *II Adiutricis*. Nije nemoguće da kastel (ili više tih) iz rimskoga doba u Osijeku dosad nije identificiran jer je u funkciji bio razmjerno kratko (krajem 1. st.), tj. zato što je već doskora bio pregrađen drugim objektima. Na osnovi su pak građevinskih ostataka ili sitnijih pokretnih nalaza vojne posade poznate i iz mjesta Batina 1/1, Sotin 1/1, Sotin 1/2 i Jasenovac 1/1. No zaključiti je isključivo na temelju natpisa na različitim vrstama materijala gdje je u Baranji, za principata, boravila određena vojna jedinica izgledno jedino za Jasenovac 1/1. Na toj su lokaciji sjeverno od Drave, kao i na mjestima Batina 1/3 i Batina 1/4, dokumentirani zasad jedini opkopi iskopani uokolo nekih većih rimskih fortifikacija [ne računajući one uokolo (neodređenih tipova) vojnih instalacija Kneževi Vinogradi ?/2 i Kneževi Vinogradi ?/3]. Južno od Drave su takvi jarci vjerojatno bili napravljeni oko instalacije Dalj 1/1 i Sotin 1/2. Drugdje su Rimljani, kao u slučaju Batina 1/1, Batina 1/2 te Sotin 1/1 (možda i Ilok 1/1) iskoristili prirodne prednosti zemljišta na kojima su ih izgradili. Tamošnji su vojni logori, naime, prirodno okruženi usjecima ili strmim padinama tako da se navedenu vrstu zaštite (opkope) ondje nije moralo napraviti. Budući da je rimska vojska u određeno mjesto mogla doći ili otići po potrebi, uz neke su od kastela u Baranji, Slavoniji i Srijemu neko vrijeme mogli biti izgrađeni i privremeni vojni logori. No tvrdnje da su u Batini, Suzi, okolici Kneževih Vinograda ili Sotinu takvi logori zaista identificirani valja uzimati s oprezom. Ako su postojali, logori su za tu namjenu u kraju o kojem je riječ mogli služiti za smještaj postrojba koje su u 1./2. st. bile na putu za dačko ratište, a bili su izgrađeni na određenoj udaljenosti od stalnih kastela. Premda je, promatrajući očuvane arheološke ostatke, *gušći* niz fortifikacija iz rimskoga doba u hrvatskom Podunavlju jasnije moguće razaznati tek od oko polovine 2. st., imajući je u vidu sličnost s tim sustavom sjeverno i južno odande izgledno da je limes i tamo bio ustanovljen u Trajanovo ili Hadrijanovo doba i to ne iznenada, nego kao rezultat dugoročnog podizanja vojnih instalacija na sve manjem i manjem razmaku. Kako je nedugo prije toga, u prvoj trećini 2. st., bila proglašena kolonijom, u odnosu je na druga rimska naselja u sjeveroistočnoj Hrvatskoj Mursa bila visoko urbanizirano središte. Da je i to

---

¹¹⁴⁰ Vagalinski 2012., 313; Varbanov 2012., 289–298.

mjesto, prema mišljenju autora ovih redaka, potrebno promatrati u kontekstu limesa ne ukazuje samo niz vojničkih natpisa i opekarskih proizvoda koji su tamo pronađeni, već i kontinuirana prometna veza koja je u smjeru sjever-jug, usporedno s Dunavom, vodila kroz ili neposredno pokraj toga grada. Naime, magistralna podunavska prometnica – kako će to biti pojašnjeno u nastavku Poglavlja III. – istočnije od Murse nije mogla biti izgrađena jer bi sezonski bila ugrožena jednim od najjačih prirodnih sila uništenja, tj. poplavom.

Razmotrimo, nadalje, je li moguće išta reći o porijeklu jedinica koje su za principata bile stacionirane uz Dunav na hrvatskome tlu? U to je doba, naime, iz nekoga razloga, razmjerno visoka bila vojna komponenta porijeklom s Iberskog poluotoka. Uz Savu je to početkom 1. st. u *Sisciae* (Sisak) bila *legio IX*¹¹⁴¹, a u podunavlju, u drugoj polovini 1. st., u *Mursae* (Osijek 1/2 ili Osijek 1/1B) ili *Teutoburgio* (Dalj 1/1A) *ala II Hispanorum et Aravacorum*. U *Ad Militare (1)* (Batina 1/1A, Batina 1/1B) je u 2. st. bila stacionirana *cohors II Asturum et Callaeocorum*, a u *Cornaco (1)* (Sotin 1/1B) ili *Cuccio* u prvoj polovini 2. st. *cohors I Lusitanorum*. Na Zapadu su, možda porijeklom s razmeđe današnje Italije i Francuske, bili unovačeni i pripadnici *legionis X Geminae* (Osijek 1/3 ili Osijek 1/1C), *alae I Praetoriae* (Dalj 1/1B), *cohortis I Alpinorum peditatae (Antoniniana)* (Jasenovac 1/1A) i *cohortis II Alpinorum* (Osijek 1/1 ili Osijek 1/1A). *Cohors I Montanorum*, koja je možda bila stacionirana u Sotinu ili Borovu, vjerojatno potječe s tla današnje Austrije. Na Istoku su pak bile unovačene ili su po tamošnjim krajevima ime dobile *cohors II Augusta Thracum* (Batina 1/3 ili Batina 1/4) i *cohors I Thracum civium Romanorum* (možda Sotin 1/1B). Te su jedinice u hrvatskom Podunavlju služile rimsku vojsku došavši ondje s područja Bugarske, Grčke ili Turske. S područja je današnje Rumunjske tu pristigla *cohors II Aurelia Dacorum*. Pripadnici *alae I civium Romanorum* (Dalj 1/1C) su bili unovačeni na nepoznatoj lokaciji. Dok su, pritome, nekropole različitih rimskih jedinica na mjestu Dalja vjerojatno bile na različitim mjestima, a u Batini se prostorno podudarale, rimska je civilno-vojna nekropola u Osijeku (Osijek 4/1) s vremenom postala isključivo civilna. U Iloku je pak najstarije grobove iz rimskog razdoblja, iz 1. st., moguće objasniti na više načina.

Premda nije poznata posljedica koju su na brojnost rimskih postrojba u hrvatskom Podunavlju *ostavili* građanski ratovi iz kojih je u razdoblju 192.–197. kao pobjednik izišao Septimije Sever, a u kojima je poginuo veliki broj vojnika,¹¹⁴² na razmjerno visok stupanj kultiviranosti uz limes toga doba ukazuju rezultati arheoloških iskopavanja u mjestima Jasenovac 1/1A, Batina 1/1A2, Dalj 1/1C i Sotin 1/1C1–C2, te nalazi iz nekropole Osijek 4/3. S obzirom na to

---

¹¹⁴¹ <http://www.livius.org/articles/legion/legio-viii-hispana/> (4. 7. 2016.).

¹¹⁴² Rodgers 2007., 94.

da je vjerojatno da su Rimljani još od 1. st., za principata [(Klaudije?)–Domicijan–Trajan–Hadrijan–Antonin Pio–Marko Aurelije–Severi–(?)] [i poslije dominata (?)]–Dioklecijan–Konstantinova dinastija–Valentinijan] fortifikacijske objekte uz dio pograničnog područja o kojem je riječ obnavljali svakih tridesetak godina, nisu točne ocjene da je njihov niz u Hrvatskoj bio „u potpunosti razvijen za Hadrijana” ili sukcesivno nadograđivan u eri 1.–4. st. Naime, nisu sve od navedenih faza utvrđene na svakome od tamošnjih nalazišta. Primjerice, građevinska je aktivnost u mjestima Jasenovac 1/1 i Sotin 1/1 po prvi put nesumnjivo potvrđena tek u antoninsko ili kasnije doba. U Mursi [Osijek 1/1–(1/2?)–1/3 ili Osijek 1/1A–(B?)–C] pak nakon ranog 2. st. vjerojatno više (za principata) nije bila stacionirana nijedna cjelovita rimska vojna postrojba. Iako je iznimkom od tvrdnje o sukcesivnom nadograđivanju moguće smatrati upravo to mjesto, maločas se navedeni sud ne odnosi na lokalitete fortifikacijskog karaktera. A kako bi mogli zaključiti je li obnavljanje u relativno pravilnim vremenskim razmacima bilo pravljeno stihijski ili u vezi s mišlju da je građevine o kojima je riječ – bilo na svakom lokalitetu zasebno bilo na određenim dionicama uz Dunav – nakon određenog vremena bilo potrebno obnoviti, nužno je biti upoznat sa svim fazama izgradnje na svakoj pojedinačnoj instalaciji, što ni u zemljama s višestruko duljom tradicijom istraživanja od one u Hrvatskoj nije slučaj.

Iz suvremena je pogleda na limes u Hrvatskoj, kakav je predstavljen u ovomu radu, razvidno da zone toga sustava na način koji ih je *vidio* M. Bulat ne mogu biti točne. Štoviše, devet od dvadeset i jednog lokaliteta iz Bulatove zamisli o „prvoj zoni limesa” nije moguće dovesti u vezu s rimskom vojskom. Iz „druge je zone limesa” – kako će to biti razvidno iz nastavka (ovoga) rada – u taj jednolinijski nadzorno-obrambeni sustav, uz dvanaest lokaliteta za koje nije pogriješio izglednije uvrstiti dijelove rimskih prometnica u mjestima Popovac, Karanac, Kozarac, okolica Darde, Bilje i Osijek. Uostalom, baratati pritome terminom *zona* nije prikladno jer limes to nije bio. Jednako tako, s prvotno je pretpostavljenog stanovišta a koje glasi da je 10–15 km u pozadini Dunava u kraju o kojem je riječ bilo mnoštvo manjih rimskih naselja¹¹⁴³, premda (još) nije poznato iz kojega doba potječu, danas određeno da je takvih cjelina bilo već na udaljenosti od oko 2–3 km te rijeke. Tamošnje je pak stanovništvo namirnicama moglo namirivati potrebe obližnjih vojnih posada¹¹⁴⁴ kao što je dokumentirano na tlu današnje Njemačke.¹¹⁴⁵

---

¹¹⁴³ Minichreiter 1989.c, 191, 192; Dizdar, Ložnjak Dizdar 2008., 98–101.

¹¹⁴⁴ Dizdar et al., 2009., 7.

¹¹⁴⁵ Nomination, *Upper German – Raetian Limes*, 2004.

Imajući je u vidu i dvojbene rezultate nekih znanstvenih istraživanja kad je u pitanju izgled pojedinačnih lokaliteta uz limes u Hrvatskoj, u ovome je poglavlju postavljeno i nekoliko hipoteza (koje nužno ne proizlaze jedna iz druge). Naime, od Domicijanova su doba Rimljani dio njihova Carstva na prostoru Slavonije i Srijema mogli započeti utvrđivati iz predostrožnosti ili straha od Sarmata i Dačana koji su se duž južnog dijela Karpatske kotline – u što je vjerovao L. Barkóczy – prijetili domisliti stvoriti kompaktno, neprijateljski im nastrojeno, područje. Za Trajana su rimske jedinice (sa zapada) u pravcu Dakije mogle odlaziti marširajući ili brodovljem, Savom ili Dravom. Za to da je ijedna od tih trupa, ako su tamo odlazile i Dunavom, ikad pristala na hrvatskome tlu nema dokaza. Nije, nadalje, isključeno ni da su u Batini, na barem dvama različitim mjestima (Batina 3/1, Batina 3/2), bile podignute promatračnice, te da je barem uokolo jedne od njih bila napravljena palisada ili opkop. U Baranji, kilometrima daleko od korita Dunava, Rimljani niz promatračnica možda nisu ustanovili. Osim tih, moguće je postaviti još jednu, dosad nerazmatranu hipotezu koja glasi da su promatračnice uz limes, u slučaju da ih Rimljani jesu podizali sjeverno od Drave, mogle biti izgrađene krajnjim sjevernim rubom Banskoga brda (npr. na položaju *Veliki Baratvud*) (**Slika 117**) i dalje potezom Topolje–Duboševica–Republika Mađarska (**Slike 118, 119**). Naime, to je područje – s obzirom na to da je riječ o rubu stare i povišene obale Dunava podalje od današnjeg toka te rijeke – nalik onomu u dijelu Zmajevac–(Suza, Kneževi Vinogradi, Grabovac, Lug, Vardarac, Kopačevo, Bilje)–Osijek (**Slika 120**) do kojega Dunav sezonski plavi. Dvije posljednje navedene pretpostavke isključuju jedna drugu. Posve je pak izgledno da je u principiji kastela *Ad Militare (I)*, kojemu je u unutrašnjosti određen izgled i položaj većeg broja građevina, bio podignut brončani kip rimskoga cara u nadnaravnoj veličini. U tom je kastelu, isto tako, mogao djelovati neznani kirurg ili više njih. U pitanju je – koliko je to danas poznato – (s obzirom na izgled pretorija i principije) jedinstveno mjesto uz limes. Budući da je, napokon, u Batini identificiran najveći broj rimskih vojnih logora i drugih građevina vojne namjene to mjesto – kad je o rimskom dobu riječ – zaslužuje ponijeti naslov *ključ Baranje*. Premda je M. Nađ, imajući u vidu prisutnost novca iz kovnice *Viminacium*, zaključio da je uz limes na hrvatskome tlu polovinom 3. st. južno od Drave još bilo rimskih vojnika,¹¹⁴⁶ izostanak drugih (vrsta) arheoloških nalaza ukazuje na to da bi se ta tvrdnja morala odnositi na sâm kraj egzistiranja toga sustava. Uostalom, pitanje je je li taj novac bio u vezi sa službovanjem u vojsci. Naime, s iznimkom *cohortis I Thracum civium Romanorum* u *caputi*

---

¹¹⁴⁶ Nađ 2012., 392–398.

Basenti i *cohortis III Alpinorum* u *Sisciae* (Not. Dign.)¹¹⁴⁷, rimske se postrojbe uz Dunav u jugoistočnoj Panoniji istekom prve trećine 3. st. u izvorima više nije navodilo. Naravno, nije pritom u potpunosti moguće isključiti da su u nekim drugim fortifikacijama u tom kraju i nakon toga nastavile prebivati manje skupine ročnika. No kako je 259. g. rimskog cara Valerijana kod mjesta *Edessa* u Mezopotamiji porazio Šāpūr I. (zarobivši mu bolešću desetkovanu vojsku od oko 70 000 vojnika)¹¹⁴⁸, te da se u zaleđu Istre, između Hrvatske i Slovenije, tada započelo graditi *claustra Alpium Iuliarum* (jednolinijski niz fizički napravljenih prepreka u unutrašnjosti Rimskoga Carstva)¹¹⁴⁹ i da je u bitci kod Murse (gdje je Galijen 260. porazio Ingenija) izgubio velik broj rimskih vojnika – ne postoje dokazi za to da kasteli uz limes otad većim dijelom, kao na njemačkome i britanskome tlu,¹¹⁵⁰ nisu bili napušteni. Neposredno je pak poslije toga, u razdoblju 260.–270., uslijedio i prodor Gota koje će car Klaudije (stoga Gotski) pobijediti kod mjesta *Nais* (Niš) u Srbiji. Izgledno je, dakle, da je uz opću krizu (3. st.) napuštanje jednolinijskog načina obrane pograničnih područja Rimskoga Carstva krajem principata bilo u vezi sa svim, ili barem nekima od spomenutih čimbenika. U skladu s navedenim, između je principata i dominata moglo proći najviše tri (otprilike od Severa do Dioklecijana), a najmanje jedna generacija (otprilike od Galijena do Dioklecijana) za kojih rimski vojni objekti u hrvatskom Podunavlju nisu bili obnavljani. U kasnorimsko će doba, od kraja 3. st. pa nadalje, izgradnjom fortifikacija u dubinu biti izgubljena nadzorna uloga pograničnih građevina iz razdoblja principata, a tamošnji objekti postati obrambeni mehanizam koji je na raspolaganju bio i vojsci i civilnom stanovništvu. Spomenuta je zona u kraju o kojem je riječ predmet proučavanja IV. poglavlja ovoga rada.

III. VI. Prometnica

III. VI. I. Uvod (Sektor I)

Između pograničnih su vojnih objekata – za principata – u pozadini i usporedno s desnom obalom Dunava Rimljani ustanovili jedan glavni prometni pravac. Premda je još uvijek upitno kojom je točno trasom taj put vodio, zahvaljujući je dosadašnjim terenskim istraživanjima prepoznato da su se od toga infrastrukturnog objekta – za koji nije određeno kad ga je bilo započeto graditi – prema vojnim logorima ili drugim manjim (vojnim) građevinama podignutima uz dunavsku obalu granali pristupni putovi ili staze koje su prohodnima održavali pripadnici rimske vojske. Iako je, dakle, smjer magistralne podunavske prometnice

---

¹¹⁴⁷ Kovács 2004., 117.

¹¹⁴⁸ Rodgers 2007., 97.

¹¹⁴⁹ <http://www.claustra.org/hr/> (7. 2. 2017.)

¹¹⁵⁰ Nomination, *Upper German – Raetian Limes*, 2004., 27–29.

– uz pomoć rimskih (*Itin. Ant.*; *Tab. Peut.*) i srednjovjekovnih (*Rav. Cosm.*) itinerara, nalaza, te poznatih položaja nekih uz put o kojem je riječ pronađenih miljokaza – u relativnome smislu definiran, sama joj je trasa u hrvatskom Podunavlju i dalje prijeporna. Općenito, ni o drugim prometnicama u negdašnjoj Panoniji nije uvijek moguće navesti više dõli, u spomenutim ispravama označene, nazive odmorišta ili postaja za izmjenu konja (*mutationes*) na manjim, ili prenoćišta (*mansiones*) na većim razdaljinama¹¹⁵¹.

Glavni su zadatci (ciljevi) u ovome poglavlju, u skladu s trenutačno raspoloživim dokazima, pokušati odrediti kojom je trasom vodila ona rimska prometnica koja je na tlu današnje sjeveroistočne Hrvatske bila podignuta uz limes i pokušati joj ustanoviti odnos s putovima koji su vodili do tamošnjih fortifikacija.

III. VI. I. I. Magistralni podunavski put (*Itin. Ant.*)

Izgradnjom je magistralne podunavske prometnice (*via ripensis*) između pograničnih područja u različitim dijelovima Rimskoga Carstva bila ustanovljena neprekinuta cestovna veza. Premda se pretpostavlja da je taj put bio trasiran u Klaudijevo doba istodobno s podizanjem tamošnjih fortifikacijskih objekata, te da makadam (oblutci, šljunak, krečnjak) na spomenuti pravac nije bio nasut prije nego što se na prijestolje uspeo Trajan,¹¹⁵² to da je izgradnja puta o kojem je riječ uopće bila u vezi s podizanjem vojnih instalacija nije i posve sigurno. Naime, s navedenim je poslovima na potezu *Aquincum–Mursa* moglo biti započeto i nakon što je *Aquincum* bio proglašen za sjedište Donje Panonije (106. g.).¹¹⁵³ J. Klemenc je nagađao da je podunavsku prometnicu, u doba dok je logorovala u *Carnunto*, izgradila *legio XV Apollinaris* čije je područje odgovornosti (oko 14.–62. ili 71.¹¹⁵⁴–106. g.) odande navodno bilo sve do *Teutoburgii*.¹¹⁵⁵ Kvaliteta toga puta nije svugdje bila jednaka, a ovisila je o pristupačnosti građevinskog materijala ili izgledu krajolika.¹¹⁵⁶

Magistralni su put, uz koji je mogao biti napravljen odvodni kanal,¹¹⁵⁷ Rimljani nastojali projektirati u što dužim ravnocrtnim dionicama, širokima 6–10.5 m, na udaljenosti koja je od Dunava mogla varirati od nekoliko metara do nekoliko kilometara.¹¹⁵⁸ Iako istraživanja na

¹¹⁵¹ Kukuljević 1873., 103; Degmedžić 1955., 3. Jedno je odmorište uz rimski magistralni podunavski put u potpunosti istraženo u mjestu Gönyű u Mađarskoj (17 x 21 m) (Bíró 2011., 94–98).

¹¹⁵² Visy 1989., 46–125; Visy 2003.a, 43–46; Visy 2003.d, 133; Visy 2006., 152.

¹¹⁵³ Јанкулов 1952., 12–15.

¹¹⁵⁴ <http://www.livius.org/articles/legion/legio-xv-apollinaris/> (14. 2. 2016.).

¹¹⁵⁵ Klemenc 1961., 9–13.

¹¹⁵⁶ Lóki, Szabó 2011., 102.

¹¹⁵⁷ Visy 1988., 33; Visy 2003.a, 43–46; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012., 11, 12; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2013., 8–11; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2014., 9–11.

¹¹⁵⁸ Visy 1989., 46–125; Visy 2003.a, 43–46; Visy 2003.d, 133; Visy 2006., 152; Lóki, Szabó 2011., 106.

pravcu te prometnice južno od Kólkeda u Mađarskoj dosad nije bilo, pretpostavlja se da joj je smjer do granice s Hrvatskom vodio uz autocestu M6 ili Općinsku cestu 56.¹¹⁵⁹ Putanja je obaju navedenih pravaca pratila tok Dunava; onoga prvonavedenog dalje, a drugonavedenog bliže spomenutoj rijeci. Od spomenute je međudržavne granice taj put pak morao voditi u pravcu Branjinog Vrh¹¹⁶⁰ ili Popovca, prema mjestu koje je u rimsko doba nosilo naziv *Antianae*.¹¹⁶¹ Ta je dionica dugačka oko 11 km (10.36–11.84 km) (VII–VIII m. p.) što je, osim iz stanja na terenu, razvidno i iz razdaljina označenih u *Itin. Ant. (Altino XXV m. p.–Antianis–Ad Novas et Aureo Monte m. p. (X)XIII–Mursa m. p. XVI (XV) (109; 243, 4–6) (Tablica 14)* i iz arheoloških ostataka pronađenih u tim (baranjskim) naseljima (tj. položajima *Logor, Pogan i Mala Lačka*)¹¹⁶². Magistralna je podunavska prometnica na tom području mogla prolaziti između niza različitih građevinskih, prostorno odvojenih cjelina.

Tablica 14. Magistralni rimski put u hrvatskom dijelu podunavlja (prema *Itin. Ant.*)

Postaje	m. p.	= km	Za stvarno km
<i>Antianis–Ad Novas et Aureo Monte</i>	(X)XIII*	35.52	≈ 35.5 (20.7*)
<i>Ad Novas et Aureo Monte–Mursa</i>	XVI (XV)	23.68 (22.2)	oko 24.5
<i>Mursa–T(h)eutiburg(i)o</i>	XVI	23.68	23.5
<i>T(h)eutiburg(i)o–Cornaco</i>	XVI	23.68	oko 28
<i>Cornaco–Cucci</i>	XVI (XV)	23.68 (22.2)	23.7
Ukupno:	LXXXVIII	130.24	135.2

Od Popovca je preko Branjinog Vrh¹¹⁶⁰ put o kojem je riječ na jug u rimsko doba vodio jednim od sljedećih pravaca:

1. Beli Manastir–Kozarac–Haljevo–Darda (Bilje)–Podravlje (Osijek).¹¹⁶³ Premda je M. P. Katančić na tom putu naveo i Jagodnjak (*Csemin*),¹¹⁶⁴ to se naselje ne nalazi na osi usporednoj s Dunavom, nego uz smjer Beremend–Bolman–(Jagodnjak)–Darda.¹¹⁶⁵
2. Beli Manastir–Kozarac–Čeminac–Bilje–Podravlje (Osijek) (**Karta 38**).¹¹⁶⁶

Iz navedenih je nizova naselja razvidno da je u Baranji (Sektor I) dvojbena dio magistralnoga puta koji se, usporedno s Dunavom, nalazi na potezu Kozarac–Bilje. Međutim, budući da je u slučaju puta spomenutog pod rednim brojem 2 veza s mjestom gdje se danas nalazi Osijek

¹¹⁵⁹ Visy 2003.d, 131; Lóki, Szabó 2011., 102.

¹¹⁶⁰ Katancivs 1782., 62; Visy 1988., 126; Sršan 1989., 309; MKRH 2013.a, (KOS, D-156).

¹¹⁶¹ Várady 1897., 101; Янкулов 1952., 13.

¹¹⁶² Katancivs 1782., 62; Várady 1897., 101; Pinterović 1968., 58; Pinterović 1969., 57; Gračanin 2010., 19 (bilj. 47), 28, 32, bilj. 117. U *Itin. Ant.* milijacija označuje udaljenost od prethodno navedenog lokaliteta.

¹¹⁶³ Katancivs 1782., 59–62; Hoffiller 1912.a, 6, 7; Pinterović 1961.a, 42–45; Kosanović 1979., 157; Sršan 1987., 360; Sršan 1989., 306–310.

¹¹⁶⁴ Katancivs 1782., 59–62.

¹¹⁶⁵ Haas 1845., 114.

¹¹⁶⁶ Katancivs 1782., 59–62; Hoffiller 1912.a, 6, 7; Sršan 1989., 308.

(*Mursa*) bila kraća, taj je smjer izgledniji biti glavna trasa rimske podunavske prometnice. Valja imati na umu i da se nazivi pograničnih mjesta označenih u itinerarima ne odnose na fortifikacije, nego na (putne) postaje koje su, kako je to eventualno moguće zaključiti iz stanja južno od Drave (npr. *Teutoburgium*, *Cornacum*, *Cuccium*), nosile ista imena kao i vojni objekti u čijoj ih se blizini podiglo.

Zasigurno je iz rasprava o rimskim putovima – s obzirom na to da nije riječ o itineraru, nego o dokumentu u kojem su navedena mjesta u kojima su krajem 4. st. bili stacionirani pripadnici rimske vojske¹¹⁶⁷ – moguće isključiti *Not. Dign.* Prema tome, pisani trag o tome da je između vojnih uporišta označenih u toj ispravi – *Ad Militare*, *Novas*, *Aureo Monte*, *Albano* te u nastavku, a duž pravca Bilje–[Kopačevo (HR-DAOS-470-C, 11/18)]–Osijek – bio napravljen vojni put (*via militaris*) ne postoji. No upravo se za taj pravac – za koji su to da je u pitanju vojna prometnica ustvrdili R. Fröhlich, F. Várady¹¹⁶⁸ i D. Pinterović (**Karta 23**)¹¹⁶⁹ – vjeruje da su njime bile povezane sve rimske fortifikacije u hrvatskom Podunavlju. Da je to točno, put bi bio izgrađen uz dunavsku, poplavnu, prirodno vijugavu, zaravan što nije karakteristika rimskih prometnica, prepoznatljivih po dugačkim pravocrtnim dionicama i iznenadnim promjenama smjera¹¹⁷⁰. Dakle, budući da za – razliku od trasa koje je naveo M. P. Katančić – u naravi glavni podunavski put (u Hrvatskoj) nije dokumentiran ni na jednoj dionici označenoj u *Not. Dign.*, jedna je od hipoteza ovoga doktorskoga rada da su u Baranji – slično kao u Öcsényju¹¹⁷¹, Kölkedu i Mohaču¹¹⁷² – od magistralnoga puta izgrađenog podalje od Dunava do vojnih instalacija podignutih uz tu rijeku ili uz rub njena poplavna područja vodili lateralni pristupni, *slijepi putovi* (priključci, odvojci, kraci) (**Karta 39**). Na taj bi se način moglo objasniti što ni u *Itin. Ant.* ni u *Tab. Peut.* nisu navedena nazivlja vojnih logora, što je pak razvidno iz stanja sjeverno od Drave gdje je uz magistralni put označeno naselje i/ili postaja (a ne kastel) *Antianae*. Prema tome, izostavljanje – u ranorimsko doba – navođenja vojnih objekata (Batina, *Dragojlov brijeg* i poslije Kopačevo) s glavnog pravca podunavskoga puta u Sektoru I nije bilo ni presedan ni slučajnost, a bilo je izbjegnuto jer je riječ o krajnjim točkama tamošnjih *slijepih putova*. *Slijepi putovi* o kojima je riječ su:

---

¹¹⁶⁷ <http://www.vortigernstudies.org.uk/artsou/notitia.htm> (15. 10. 2015.).

¹¹⁶⁸ Prema: Várady 1897., 79–82, 109, 110.

¹¹⁶⁹ Pinterović 1978., 110, K. 2.

¹¹⁷⁰ Visy 2003.d, 27.

¹¹⁷¹ Visy 2003.d, 132.

¹¹⁷² Katancivs 1782., 31–33, 63.

III. VI. I. II. Priključak na magistralnu prometnicu u dijelu Kozarac–Batina

Suprotno uvriježenome mišljenju¹¹⁷³, mjesto *Ad Militare* nije bilo na putu za *Aquincum*. Naime, tvrdnja M. P. Katančića – koji je u Baranji još mogao slijediti dionice nekih rimskih prometnica – da se mjesto Kozarac nalazi na pravcu tri rimska puta¹¹⁷⁴ nije slučajna. Dio pravca jednog od tih putova spominje i M. Bulat tvrdeći da se nalazi 1.5 km sjeverozapadno od Kozarca, oko 200 m istočno od ceste za Beli Manastir, te vodi na jugoistok sjeverno od tamošnje ciglane.¹¹⁷⁵ Upravo se na toj lokaciji (kod Kozarca), jugozapadno od Banskoga brda (promatrajući iz pravca juga ka sjeveru) rimska magistralna podunavska prometnica morala granati nalik na slovo *Y*. Istočni je krak toga znaka (tj. put), južno od spomenutoga brda, vodio prema Batini dok se onim zapadnijim – glavnim pravcem puta izgrađenog usporedno s Dunavom – iz Kozarca odlazilo u smjeru Belog Manastira odnosno Popovca i dalje Kölkeda. Dakle, put koji je u rimsko doba vodio prema Batini nije bio magistralni put, već odvojak na koji su uz *Ad Militare* bili vezani i svi drugi (rimski) lokaliteti na potezu Kozarac–Batina (**Karte 41.a, 41.b**). Autor ovih redaka smatra da je to razvidno i iz *Itin. Ant.*, tj. navoda *Ad Novas et Aureo Monte* koji, zbog prijedloga *ad* (*prema, do*), ukazuje na to da je riječ o kraku koji je od glavne trase *Antianae–Mursae* (24 m. p.¹¹⁷⁶) bio izgrađen voditi u pravcu spomenutih mjesta. Sličan je slučaj potvrđen u Mađarskoj gdje je od magistralnoga puta do postaje *Aliscaae (Ad Latus) (Postrance)* put uistinu vodio bočno, tj. postrance¹¹⁷⁷. Drugačijeg je stanovišta Z. Visy koji smatra da je riječ o nazivu mjesta u punome obliku.¹¹⁷⁸ Je li slično bilo i kad su u pitanju druga naselja čija su imena uz Dunav u itinerarima označena s prijedlogom *ad*, npr. (*Castra*) *ad Herculem*, *Ad Statuas* (Vardomb), *Ad Mures* (Ács-Bumbumkút) ili *Ad Flexum*, odnosno jesu li i dotamo vodili zasebno napravljeni odvojci od glavnoga podunavskog puta, nije ustanovljeno.

U Batini – gdje se na krajnjem sjeverozapadnom dijelu strmovite zaravni nalazio kompleks rimskih lokaliteta – o građi pristupnog puta nije poznato mnogo. No zahvaljujući je tome što je ondje u kastelu *Ad Militare (I)* detektiran položaj poprečne prostorije principije kroz koju je taj morao biti trasiran (*via principalis*) danas moguće rekonstruirati položaj ne samo sjevernih i južnih (vrata podignutih u bedemima duž toga pravca), nego i glavnih ulaznih vrata u taj logor, na osi *viae praetoriae*. Do tih se pak vrata s istoka nije moglo doći drugim

¹¹⁷³ Várady 1897., 81–83; Pinterović 1978., 110; Minichreiter 1987., 95; Sanader 2008., 94.

¹¹⁷⁴ Katančič 1782., 59–62. I. Kukuljević je smatrao da bi naziv *Donatiana* (*Tab. Peut.*) trebalo pripisati Kozarcu (Kukuljević 1873., 115).

¹¹⁷⁵ Bulat 1967., 359; Bulat 1971.c, 21.

¹¹⁷⁶ Várady 1897., 83; Haas 1845., 115, 116.

¹¹⁷⁷ Katančič 1782., 69, 70; Sršan 1989., 312.

¹¹⁷⁸ Visy 2003.d, 101, bilj. 698.

putom dõli stazom kroz tamošnji surduk (Crkvena ulica) na čije postojanje i u rimsko doba ukazuju sljedeći parametri: izgled, dimenzije, položaj te orijentacija spomenutoga vojnog logora. Naime, budući da se tim usjekom moglo pješice, no ne i tovarnim ili putničkim kolima spustiti ka Dunavu ili se uspeti nazad (**Slike 121, 122**), jasno je da je u pitanju mjesto koje je moralo biti uz kraj tamošnjega kopnenog dijela puta, tj. odvojka Kozarac–Batina. Završni je dio toga odvojka – prema tomu – morao biti kod *portae principalis dextrae* u južnom bedemu *Ad Militare (I)*. I dok je neposredno izvan (k. č. 639/3 ili 637/1, k. o. Batina) toga kastela pristupni put, čini se, uništen suvremenim hortikulturnim uređenjem, preostali je pretpostavljeni dio infrastrukturnog objekta o kojem je riječ ondje vjerojatno moguće pratiti topografski najvišim, pravolinijski napravljenim nasipom širokim ne više od desetak metara (**Slike 123, 124, Skica 11**). Krajnji je dio toga nasipa u Batini možda vidljiv sjeverozapadno od građevine koja je za 2. svjetskog rata služila kao previjalište (k. č. 1454) (**Slika 125**), gdje je *nasip* naizgled prekinut, a završni mu je dio dužim možda učinio višak zemlje izvađene iz iskopa za podrumsku prostoriju spomenutog stacionara. Na to da je riječ o ostatku rimskoga puta posredno ukazuje i to što se opisani pravac izravno nastavlja na os *viae principalis* odnosno poprečnu prostoriju principije *Ad Militare (I)*. Premda posljednjim, tamo obavljenim, terenskim pregledom ti tragovi nisu bili prepoznati¹¹⁷⁹, moguće je da je riječ o dionici za koju je još R. Fröhlich bio uvjeren da se odnosi na opisanu antičku komunikaciju.¹¹⁸⁰

Budući da, dakle, mjesto *Ad Militare* nije bilo uz glavnu trasu rimskoga magistralnog puta izgrađenog usporedno s Dunavom, nego na krajnjem dijelu odvojka kojime su limitski lokaliteti bili povezani s tim putom, je li moguće da je ondje – kako se to danas smatra – bio postavljen miljokaz (CIL III., 10647) (**Kat. 25**) kojima je bio obilježavan isključivo pravac magistralne podunavske prometnice (*via iuxta omnem Danuvium*) (CIL III., 11846)?¹¹⁸¹ Spomenuti je predmet, kako se tvrdi, iz Batine bio premješten na imanje nadvojvode Albrechta u Fõherceglak (Kneževo, nedaleko od Popovca¹¹⁸²), a odande u MNM. F. Várady je, citirajući o tom miljokazu R. Fröhlicha, naveo: „Pronađen je u vinogradima nedaleko od

---

¹¹⁷⁹ Bojčić et al. 2009., 125–128.

¹¹⁸⁰ Várady 1897., 81.

¹¹⁸¹ Várady 1897., 81; Fabricius 1926., 634. Miljokaze se južno od *Aquinci* u najvećem broju podizalo za carevanja Septimija Severa (Soproni 1980.b, 208), Makrina (*Marcus Opellius Macrinus*) (217.–218.), Aleksandra Severa (*Marcus Aurelius Severus Alexander*) (222.–235.), Maksimina Tračanina (Graf 1936., 94; Fitz 1956., 198, 206; Soproni 1980.b, 208; Visy 1988., 62; Fitz 1993.–1995., 373) i Licinija (*Flavius Valerius Licinianus Licinius*) (317.–324.) (Graf 1936., 96, 103–110).

¹¹⁸² <http://www.dnevbr.hr/ekalendar/na-danasnji-dan/feldmarsal-nadvojvoda-albrecht-najbogati-ji-austrijski-rodak-cara-franje-josipa-1895-115274> (30. 11. 2015.). Godine 1827. je sjedište beljskoga posjeda bilo premješteno iz Bilja u Kneževo gdje je i ostalo narednih 110 godina.

ostataka rimske prometnice koja je i sad vidljiva, a kako mi je kazao János Schwerer, u vinogradu je njegova rođaka dugo ležao bijeli kameni stup dok ga nije sedamdesetih godina 19. st. odotamo odnio neki časnik. Udaljenost od 137 *m. p.* odnosi se na Batinu.” Natpis *Imp(erator) Caes(ar) [Marcus] / [Op]e[lli]us Ma[crinus] pius Aug(ustus) co(n)[s](ul) [proc]o(n)s(ul) trib[un]ic[ia]e [pot](estatis) / et Opelliu[s] Diad[um]eni/an[us] Nobiliss[imus] Caes(ar) vias et pontes vetustate co[rrup]tas restitu[er]er(u)nt / [c]ura [agente] Aelio T[r]i[ccian]o / [l]eg(ato) [aug(usti) pr(o) pr(aetore) ab Aq(uinco) m(illia) p(assuum)] CXXXVII* taj miljokaz datira u 218. g., u doba nakon što je dotadašnjeg prefekta *legionis II Adiutricis* Decija Elija Tricijana (*Decius Aelius Tricicianus*) Makrin proglasio namjesnikom Donje Panonije (*Dio. LXXX., 5*).¹¹⁸³ A pitanje je je li taj spomenik ikad bio postavljen u Batini moguće razmotriti kroz niz okolnosti. Prvo, teoretski izračunata udaljenost između toga (s oznakom od 137 *m. p.*) i miljokaza (s oznakom od 159 *m. p.*) koji je *in situ* bio pronađen u Bilju 2014. g. (*Bilje I*) (**Kat. 26**) iznosi 22 *m. p.* (32.56 km). Kako razdaljina između ta dva mjesta ni najkraćim mogućim putom – uz negdašnju dunavsku obalu – nije manja od oko 35 km (24 *m. p.*), već je razvidno da je riječ o previše velikoj udaljenosti da se ta mogla odnositi na Batinu i Bilje. Drugo, okolnost da je „batinski” miljokaz bio postavljen oko 32.5 km daleko od biljskog (*Bilje I*) ukazuje na to je da je prvonavedeni takav nalaz („batinski”) izvorno bio podignut baš nedaleko od mjesta odakle je i bio prenijet u budimpeštanski muzej, tj. kod Kneževa. Treće, za razliku od Batine, Kneževo se nalazi duž negdašnjega rimskoga magistralnog podunavskog puta. Četvrto, Kneževu su najbliža mjesta na kojima su uz taj put pronađeni rimski ostatci Popovac (*Antianae*) (oko 4 km daleko) (*Itin. Ant.; Tab. Peut.*) i Branjin Vrh (oko 5.6 km daleko). No kako trasa toga puta ni tamo nije određena, nije poznato je li miljokaz o kojem je riječ bio postavljen uz samu prometnicu ili, primjerice, skretanja (odvojka) koji je od toga puta vodio do *Antianarum*. Konačno, peto, uzme li se u obzir prvi pronađeni miljokaz (na dionici *Aquincum–Antianae*) sjeverno od hrvatsko-mađarske granice – a to je onaj iz mjesta Bába (*Furkótelep*) 113 *m. p.* daleko od *Aquinci* (CIL III., 3734=10646)¹¹⁸⁴ – udaljenost od oko 24 *m. p.* (35.52 km) bolje će se podudarati s razdaljinom Bába–Popovac od oko 40±1 km nego kad se u obzir uzmu Bába i Batina pri čem bi ta, najkraćim putom, iznosila 50±1 km. Uzroke bi se razlici prvonavedene kilometraže (od oko 4–5 km, tj. oko 3 *m. p.*) od stvarne udaljenosti između Bába i Popovca moglo tražiti u tome što ni točno mjesto pronalaska toga miljokaza, ni trasa magistralnoga puta ondje nisu poznate, te stoga što su i sami Rimljani pri postavljanju miljokaza unutar jedne milje mogli zanemariti do

¹¹⁸³ Várady 1897., 80, 81 (Sl. 41), 109; Pinterović 1968., 62; Pinterović 1978., 69; Minichreiter 1987., 89, 103.

¹¹⁸⁴ Visy 2003.d, 105.

polovinu iste.¹¹⁸⁵ Premda je s vremenskim odmakom o tome nezahvalno nagađati, do zabune je o mjestu na kojem je „batinski” miljokaz izvorno stajao moglo doći i jer je dio stručnjaka Batinu krajem 19. st. poistovjetio s *Antianis*¹¹⁸⁶. To je mogao učiniti i J. Schwerer koji je, čuvši da je miljokaz u Kneževo bio prenijet iz *Antianarum*, mogao pomisliti da je riječ o Batini, ne znajući ni da je tamošnji lokalitet zapravo nosio naziv *Ad Militare* ni da su *Antianae* bile kod Popovca. Uostalom, J. Schwerer nije izričito spomenuo da je „kameni stup” koji je opisao R. Fröhlichu bio miljokaz ni da ga je on sâm ikad vidio u Batini. No dokaz za to da nalaz o kojem je riječ nije bio postavljen u tomu mjestu, nego u okolici Kneževa ne zasniva se na tumačenju mogućih značenja Schwererovih riječi, nego na osnovi prikladnijeg podudaranja udaljenosti navedenih na tomu najbližim miljokazima iz Bâte i Bilja, sukladno trasi magistralnoga podunavskog puta označenog u *Itin. Ant.*

Kad je riječ o preostalome dijelu odvojka Batina–Kozarac, trasa toga puta izvan Batine nije identificirana. Prema zamislima R. Fröhlicha, F. Váradyja¹¹⁸⁷ i D. Pinterović¹¹⁸⁸ taj je krak, u dijelu Zmajevac–Suza–Kneževi Vinogradi, bio podignut gornjim rubom baranjske lesne grede, usporedno sa Županijskom cestom 4042 (**Slika 126**). Prednost bi puta, da je bio izgrađen na tom mjestu, bio dobar pregled nad poplavnim područjem Dunava. Druga je mogućnost da se priključak o kojem je riječ pružao zapadnije¹¹⁸⁹ od Zmajevca, Suze i Kneževih Vinograda (tj. ruba spomenute grede), bliže južnim obroncima Banskoga brda. Takva je pretpostavka, ako su Rimljani u obzir uzeli posebnost toga kraja i tako izbjegli podizanje vijadukata preko četiri tamošnja (jednog u Zmajevcu, dva u Suzi i jednog u Kotlini) veća surduka, logična. Ostatci su dionice toga puta u sjevernom dijelu Baranje eventualno dokumentirani na položajima *Ravnica* između Batine i Zmajevca te *Eszealja* i *Csatari Szanto* u Zmajevcu¹¹⁹⁰. Prednost bi puta izgrađenoga na toj lokaciji bilo to što ne bi bio izložen neprijatelju. Naime, fortifikacijama se podignutima uz rub tamošnje lesne grede u tom slučaju moglo pristupiti jedino iz unutrašnjosti provincije.

Oko 6 km jugozapadno od *Ad Militare* krakom se dužim od 2 km, a napravljenim od odvojka Batina–Kozarac ako je njime bio zaobiđen najsjeverniji surduk u Zmajevcu (Županijskom cestom 212 pa ulicom Šandora Petefija), sa sjeverozapada moglo prići mjestu na kojem je najranije u 3. st. bio ustanovljen lokalitet koji je u *Itin. Ant.* možda obilježen kao *Ad Novas* (Poglavlje IV.). Kako je u pitanju nalazište čiji je zenit – ako je suditi i prema rezultatima

¹¹⁸⁵ Katancivs 1782., 31–33; Sršan 1987., 368, 369.

¹¹⁸⁶ Várady 1897., 82.

¹¹⁸⁷ Prema: Várady 1897., 109.

¹¹⁸⁸ Pinterović 1969., 56–58.

¹¹⁸⁹ Bojčić et al. 2009., 125–128, Sl. 1; Bojčić et al. 2010., 85.

¹¹⁹⁰ Bojčić et al. 2010., 81, 83, K. 1, br. 12, 15, 20.

geofizičkih istraživanja na *Várhegyju* i ustanovljenome arheološkim iskopavanjima na *Mocsolásu* – bio u posljednjoj četvrtini 4. st., to mjesto nije nužno uzeti u obzir pri traganju za cestovnom mrežom koja je bila izgrađena uz limes (za principata). Jednako tako, to što je postaja citirana naziva označena u spomenutom itineraru ne mora biti (datacijski) relevantno jer je riječ o ispravi koja je očuvana u kasnijim prijepisima (iz doba dominata). Smjer je o kojem je riječ, prema tome, dio dionice (odvojka, a ne glavne trase) *Ad Novas et Aureo Monte*¹¹⁹¹ uz koji su – promatrajući iz pravca *Antianarum* (trasom južno od Banskoga brda) – bila najmanje dva mjesta (*Ad Novas, Aureo Monte*). Ono je koje je pritom bilo označeno kao *Aureus Mons* autor *Itin. Ant.* tako mogao nazvati misleći ili na brdo (Bansko brdo) ili na postaju u podnožju Banskoga brda. Štoviše, dionicu je *Antianis–Ad Novas et Aureo Monte*, dugačku XXVIII m. p., moguće objasniti na tri načina:

1. Ako je mjesto *Ad Novas*, iako je u *Itin. Ant.* navedeno kao prvo,¹¹⁹² zapravo bilo postaja pri krajnjem dijelu opisanoga odvojka, razdaljinu bi se od XXVIII m. p. – baš kao i mjesta *Ad Novas et Aureo Monte* – umjesto kao na jednu, trebalo promatrati kao na dvije odvojene vrijednosti (tj. *Aureo Monte m. p. X–Ad Novas m. p. XIII**). U tom bi slučaju – jer se udaljenost od X m. p. (14.8 km) od Popovca preko Kozarca podudara s onom do Kamenca – nedvojbeno bilo određeno da je u Kamencu bila postaja (a ne vila kojima imena nisu evidentirana) naziva *Aureus Mons*.¹¹⁹³ Da je tome (bilo) tako potvrda je i razdaljina od Kamenca do Osijeka od oko 24.5 km koja se pritom (+1 km) podudara s razdaljinom (*Aureo Monte–Mursa*) od XVI m. p. Dakle, u slučaju da je prostorni raspored postaja na tom odvojkju bio poštovan, ispravan bi navod glasio *Ad Aureo Monte–Novas*. Pritom je autor *Itin. Ant.*, možda i ne uputivši se dalje od *Aurei Montis* (u tom slučaju Kamenca), dopisao da je do mjesta *Ad Novas* bilo još XIII m. p. (20.7 km) [što je za oko 4 m. p. (6 km) dalje od Zmajevca].

---

¹¹⁹¹ Schoenwisner 1780., 68; Kukuljević 1873., 114, 116, 122.

¹¹⁹² S obzirom na to da je *Ad Novas* (bez obzira na to o kojem je mjestu riječ) kasnoantički lokalitet koji je naveden i u *Itin. Ant.* i u *Tab. Peut.* redakcije su tih itinerara, u dijelu koji se odnosi na podunavsko područje u Hrvatskoj, morale biti napravljene poslije 260./270. g.

¹¹⁹³ Prema izjavi Gorana Đurđevića, geodetskog tehničara iz Ureda ovlaštenog inženjera geodezije Zorana Marčeca iz Belog Manastira, on je istočno od Kamenca na 0.8 m dubine naišao na popločanu „rimsku prometnicu.” No, s obzirom na to da saznanja iz Mađarske ukazuju na to da su tamo jedino prometnice u manjem broju vojnih logora (*Brigetio, Aquincum, Intercisa*) bile popločane (Visy 2006., 152), tom bi navodu trebalo pristupiti oprezno. Naime, moguće je da u navedenom slučaju (u Kamencu) nije riječ o trgovima rimskoga puta, već o *otresniku* kakve je – na mjestima gdje se s oranica pristupalo cestama, a koji su služili odstranjivanju zemlje s vozila korištenih pri obrađivanju polja prije nego što bi se uključila u promet – od kraja 19. st. u Baranji uvriježila podizati jedna prehrambena tvrtka (Belje d. d.). Nekoliko se takvih tragova uz cestu Kneževi Vinogradi–Kamenac u dokumentaciji KOS-a (slike B–31413, B–31414) smatra mogućim ostatkom trase rimskoga puta (**Slika 127**). Osim toga, možda je indikativno to što makadam na rimskim prometnicama u Mađarskoj južno od *Intercisae* nije dokumentiran (Visy 2003.d, 133).

2. Pod uvjetom da je redosljed navođenja postaja na dionici *Antianis–Ad Novas et Aureo Monte* naveden smjerom kojime se iz *Antianarum* moglo doći u *Ad Novas* prvi se dio te oznake, tj. X od XXIII *m. p.* (dakle *Antianis–Ad Novas m. p. X*), mogao odnositi na udaljenost od Popovca do Kamenca. Pritome se *Aureus Mons*, udaljen odatle XIII *m. p.*, morao odnositi na ostatak odvojka Kozarac–Batina, odnosno dio Kamenac–Batina (*Ad Novas–Aureo Monte XIII*) gdje (u Batini) i jest bio krajnji dio *Aurei Montis* (Banskoga brda).
3. Razdaljina *Antianis–Ad Novas et Aureo Monte* od XXIII *m. p.* se možda ne odnosi na put *Antianae–Ad Novas*, nego na krak magistralnoga puta u dijelu *Antianae–Ad Militare*. Naime, jedino se u tom slučaju citirana udaljenost podudara s onom na terenu. *Ad Militare* u *Itin. Ant.* pritom možda nije spomenut jer je tamo bila vojna, a ne civilna (putna) postaja.

III. VI. I. III. Priključak na magistralnu prometnicu u dijelu Kozarac–Jasenovac

Budući da je u zapadnom bedemu rimskoga kastela na *Dragojlovom brijegu* (Jasenovac 1/1) georadarom¹¹⁹⁴ otkriven položaj glavnih vrata, te da na to ukazuje još usmjerenje samoga logora, za principata je dotamo – ili od magistralnoga podunavskog puta ili od odvojka Kozarac–Batina – sa zapada vodio pristupni put dugačak oko 5 km (**Skice 4, 12**). Danas više nije moguće ustanoviti je li taj put bio dio dionice puta Širine–Mitrovac, posvjedočenoga u obliku blagog uzvišenja svjetlije boje na sjevernoj i udubljenja na južnoj strani. Premda je taj trag M. Bulat smatrao ostatkom rimskoga šanca (jarka)¹¹⁹⁵ moguće je da je riječ o tumačenju kojime je naglasak, umjesto na put napravljen od iskopane zemlje spomenutoga jarka, (pogrešno) stavljen na šanac. Iako je i u mjestu Jasenovac 1/1 – slično kao kod rimskih vojnih logora u onome dijelu Panonije koji je danas u Mađarskoj – moguće očekivati postojanje zaobilaznoga puta¹¹⁹⁶, u iskopu rova za distribucijski plinovod zapadno od Županijske ceste 4042 između Kneževih Vinograda i Grabovca¹¹⁹⁷ taj nije bio uočen (**Slika 128**). A kako se i sjeverno i istočno od *Dragojlova brijega* nalazi rub poplavnog područja Dunava, put u pravcu Batine (direktno) odande nije mogao voditi. A budući da su, s druge strane, i u južnom bedemu rimske fortifikacije na *Dragojlovom brijegu* dokumentirana vrata (*porta principalis sinistra*), moguće je da je put ili staza odande – za dominata – bila napravljena barem do

¹¹⁹⁴ Mušič et al. 2013., 106–109.

¹¹⁹⁵ Bulat 1964., 63; Bulat 1965.a, 294; Bulat 1967., 359; Bulat 1971.c, 21–23.

¹¹⁹⁶ Visy 2003.d, 73, 132 (npr. u okolici Adonyja).

¹¹⁹⁷ Vukmanić 2013.g, (KOS, D-1004).

prvog sljedećeg lokaliteta, u Lugu (*Albanum*).¹¹⁹⁸ No s obzirom na to da pouzdanih dokaza za to da je to mjesto (*Albanum*) bilo ustanovljeno prije kraja 3. st. nema, nema osnove ni za sumnju da je od glavne trase podunavskoga puta, u razdoblju 1.–3. st., dotamo bio izgrađen zasebni odvojak (zapad-istok). Ni arheološkim nadzorom pri izgradnji spomenutoga plinovoda usporedno sa Županijskom cestom 4042 kod Luga presjek takvoga puta nije prepoznat.¹¹⁹⁹ A kako mu ostataka nije bilo ni u rovu za plinovodne cijevi iskopanom u pravcu Mitrovca (do kojega je na zapad vodio 1.5 km dugačak, na rub stare dunavske obale okomiti, rov), put je u rimsko doba od sjevernog ulaza u Lug do tamošnjega lokaliteta mogao biti napravljen ili:

1. rubom dunavske poplavne zaravni (u kasnoantičko doba) ispod današnje Županijske ceste 4042 ili
2. zapadnije od Mitrovca i Grabovca gdje je – 1.5–2.5 km daleko od ruba negdašnje dunavske obale – uz *Kozaračku šumu* slučajno pronađeno rúdo rimskih kola (**Kat. 27**). Iako K. Minichreiter smatra da su Rimljani magistralni podunavski put izgradili baš na citiranoj udaljenosti od navedene ivice,¹²⁰⁰ taj je pravac M. P. Katančić vidio jasnije dokumentirajući da je – u dužini od najmanje 17 km – bio napravljen još zapadnije, smjerom Kozarac–Čeminac¹²⁰¹–Darda–Bilje. A kako je pritom spomenuti dio kola sinkron kastelu Jasenovac 1/1A, vjerojatnije je da je pronađen blizu odvojka koji je od magistralnog puta vodio do tamošnjega rimskoga kastela. Glavna je pak trasa podunavskoga puta tada od Bilja vodila u pravcu Podravlja, a zasebni odvojak ka Kopačevu.

III. VI. I. IV. Priključak na magistralnu prometnicu u dijelu Bilje–Kopačevo i nastavak u pravcu Osijeka

Od Bilja je prema rimskom lokalitetu u Kopačevu od magistralne podunavske prometnice sa zapada vodio pristupni put dugačak oko 5 km. Taj je put dužinom bio sličan kraku napravljenom od magistralnoga podunavskog puta do mjesta Jasenovac 1/1. Iz zemljovida je

---

¹¹⁹⁸ Oko 8.5 km južno od *Dragojlova brijega*, uz rub negdašnje dunavske obale, se nalazi mjesto Lug. Zita Jukić iz DAOS-a tvrdi da je na ulazu u to naselje iz pravca Grabovca prije izgradnje Županijske ceste 4042 bilo moguće vidjeti makadamom napravljeni put. No elemenata za zaključak da je riječ o ostacima iz rimskoga doba nema.

¹¹⁹⁹ Vukmanić 2013.g, (KOS, D-1004).

¹²⁰⁰ Minichreiter 1984., 34; Minichreiter 1984., (KOS, D-965); Minichreiter 1987., 96, 97 (Sl. 53), 116.

¹²⁰¹ Kod Čeminca je navodno bio uočen popločani dio rimske prometnice koji je vodio prema fortifikacijama uz negdašnju obalu Dunava (Pinterović 1961.a, 45). No s obzirom na to da ga nije vidio nitko od stručnjaka, citirani bi navod valjalo uzeti s oprezom. Moguće je i da nije riječ o ostatku rimske, već o *otresniku* ili ostatku prometnice iz nekoga drugog doba.

HR-DAOS-470-C,11/18, u kojem je završni dio puta do Kopačeva ucrtan obrubljen crvenom bojom i u obliku slova L (**Karta 20**), razvidno da puta odande uz rub stare dunavske obale u pravcu Luga (na sjever) nije bilo. Ako je, dakle, spomenuti pravac u citiranomu zemljovidu označen ispravno, do Kopačeva je taj vodio duž jugoistočnog ruba poplavnog područja Dunava zemljištem *Camalja*¹²⁰². No u dijelu te trase koja je tamo – sudeći prema navedenom zemljovidu – morala biti izgrađena Crkvenom ulicom, H. Göricke-Lukić nije pri njenoj rekonstrukciji prepoznala rimski put.¹²⁰³ Isto tako, ni D. Dujmiću za stručnoga arheološkog nadzora (k. č. 108, 654, 655, 1078, 1090 i 1094, k. o. Kopačevo) ondje u rupama za stupove javne rasvjete nije uspjelo evidentirati ikakve nalaze.¹²⁰⁴ Dokaže li se, s obzirom na vjerojatnu trasu rimskoga puta u Kopačevu (usporedivog s podatkom da je i kod mjesta Širine jedna rimska prometnica bila izgrađena oko 120 m dalje od negdašnje obale Male Karašice), da su Rimljani važnije prometne pravce u Baranji gradili usporedno i malo dalje od prirodom uvjetovanih odrednica kao što su rubovi starih riječnih obala – tj. predjela kojima su u topografskom (visinski) i pedološkom smislu (močvarno tlo od lesa) bila odijeljena različita područja – moralo bi se uvažiti to da je pri njihovu projektiranju u obzir bilo uzimano upravo citirano obilježje regije o kojoj je riječ. Stoga i jest moguće (postaviti hipotezu) da su Rimljani u Sektoru I putove podizali nekoliko desetaka ili stotina metara daleko od riječnih obala, negdašnjih vodenih tokova ili rubova poplavnih područja – kako bi na najmanju moguću mjeru sveli opasnost od propadanja tih putova eventualnim plavljenjem ili erozijom – podalje od močvarnih staništa u kojima su obitavali komarci, zvijeri ili drumski razbojnici. Ako su ti navodi točni moglo bi značiti i da „vojni put”, za koji stručnjaci koji slijede stanovišta D. Pinterović smatraju da je bio izgrađen uz staru dunavsku obalu u dijelu Batina–Kopačevo, nije (izvorno osmišljeni) rimski prometni pravac, nego staza iz prapovijesnog doba koja je u uporabi možda ostala i nakon što su Rimljani zaposjeli to područje ili drum ustanovljen u kasnocarsko doba.

Glavna trasa podunavskoga puta nije u rimsko doba od Bilja vodila ka Kopačevu nego prema Podravlju (tj. Osijeku). Nikakvih dokaza za to da je na potezu Bilje–Podravlje tada postojao ijedan drugi put, nema. U Bilju je dio te prometnice, sjeverno od stare Drave, evidentiran zapadno od mjesnoga groblja¹²⁰⁵. Oko 950 m južno odande, na pravcu pretpostavljenoga

---

¹²⁰² K. Minichreiter navodi da je put do Kopačeva u rimsko doba vodio položajima *Čordaut*, *Kišpaldomb* i *Dekanj Peti* [Minichreiter 1984., (KOS, D-965); Minichreiter 1987., 91–96, 122–124; RZZSK 1986.g. (KOS, D-965)]. To, ako je suditi prema zemljovidu s oznakom HR-DAOS-470-C,11/18 nije bilo tako.

¹²⁰³ Göricke-Lukić 2004., (KOS, D-965).

¹²⁰⁴ Dujmić 2010., (KOS, D-965).

¹²⁰⁵ Bulat 1983.a, 7.

(drvenog rimskoga) mosta (ili skele¹²⁰⁶) preko rukavca „Barbara” koji je u najužemu dijelu danas širok oko 60 m, je pronađen ulomak *terrae sigillatae* te novac istočnorimskog cara Arkadija (*Flavius Arcadius*) (395.–408.)¹²⁰⁷. Taj bi novac valjalo vezati uz svojinu nekoga *barbarskog* došljaka (Vizigota?) pristiglog iz Istočnog Rimskoga Carstva. Isti dokazuje i da je taj put bio korišten još u 4./5. st. Godine 1988. zapadno je od naselja *Demeč* (*Demeđ*) u južnom predjelu Bilja i u nastavku pravca o kojem je riječ uočen vjerojatni ostatak rimske magistralne podunavske prometnice.¹²⁰⁸ I južno je od toga mjesta (k. č. 1761, k. o. Bilje), na položaju *Kovačke livade*, zahvaljujući *in situ* pronađenomu miljokazu (*Bilje I*), u dijelu Bilje–Osijek, danas toj prometnici moguće odrediti sjeverni kraj. Spomenuti su miljokaz, na poziv Ištvana Paliža,¹²⁰⁹ tamo identificirali Marina Kovač i I. Vukmanić (**Kat. 26**). Djelomično očuvani natpis *Imp(erator) Caes(ar) / [///] / [///] / p(ontifex) m(aximus) trib(uniciae) pot(estatis) / VIII co(n)s(ul) III p(ater) p(atriciae) r(efectiones) r(ecuperat)o / co(rrupta)s restituit / Ab Aq(uinco) · m(illia) p(assuum) / CLVIII* – ako je točno restituiran – ukazuje na to da je bio postavljen pri obnovi već jednom prije toga obnovljenog puta, tj. da je navedena dionica bila rekonstruirana već po treći put. Premda je carevo ime na tom miljokazu namjerno oštećeno (*damnatio memoriae*)¹²¹⁰, iz preostalog je teksta moguće doznati da je put o kojem je riječ, CLVIII (159) m. p. (235.32 km) daleko od *Aquinci*, bio popravljen u godini cara (čije ime više nije čitljivo) u kojoj je taj po deveti put obnašao tribunsku, a po treći put konzulsku dužnost. Budući da careva genealogija, kakve su bile uobičajene do 199. g.,¹²¹¹ na tom miljokazu nije navedena uz prometnicu je spomenuti spomenik morao biti postavljen nakon toga. Kako bi se, stoga, odredilo ime koje je nekad bilo uklesano na miljokazu *Bilje I* potrebno je odgovoriti na sljedeće pitanje: Koji je to car vladao najmanje devet godina, a deveta mu je po redu godina na prijestolju bila identična onoj u kojoj je po treći put obnašao konzulsku dužnost? U tom bi slučaju (budući da je carevo ime s miljokaza bilo otučeno namjerno) u obzir mogli doći Komod, Maksimijan i Licinije.¹²¹² No kako se izračun za

¹²⁰⁶ Preko Dunava skele nisu bile postavljane jer bi njima bilo onemogućeno kretanje brodica rijekom. No nije nemoguće da je takvim plovilima prijelaz bio osiguran poprijeko manjih tekućica (Cvitanović 1965., 56, 57).

¹²⁰⁷ Bulat 1984.a, 20.

¹²⁰⁸ Minichreiter 1988., (KOS, D-156; D-1021). Isti je put hodočasnici i križarima bio poznat i u srednjem vijeku (Kosanović 1965., 106).

¹²⁰⁹ <http://www.glas-slavonije.hr/210622/4/Ljubitelj-starina-iz-Bilja-pronasao-rimski-miljokaz> (15. 6. 2015.).

¹²¹⁰ Miljokaz *Bilje I* je Mirna Crnković, tada volonterka pri MSO-u, u izjavi za jedan pisani medij datirala u Karakalino doba navevši pritome da je riječ o 205.–208. g. [<http://www.glas-slavonije.hr/210622/4/Ljubitelj-starina-iz-Bilja-pronasao-rimski-miljokaz> (15. 6. 2015.)]. Spomenuti je car, za stvarno, vladao 211.–217. g.

¹²¹¹ Fitz 1956., 198.

¹²¹² Fitz 1956., 198–201; <http://www.livius.org/concept/damnatio-memoriae/> (15. 6. 2015.); <http://www.livius.org/articles/person/commodus/> (15. 6. 2015.); <http://www.livius.org/articles/person/maximian/> (15. 6. 2015.); <http://www.livius.org/articles/person/licinius/> (15. 6. 2015.).

navedeno po pitanju Komoda i Licinija ne podudara, u prvi mah djeluje kao da je obnova toga dijela prometnice bila napravljena za Maksimijana – 293. g. Ipak, pravilno oblikovana slova koja su na tom spomeniku isklesana klasičnom rimskom kapitalom ukazuju na ranije doba. Štoviše, identične su oznake o obnašanju tribunske i konzulske vlasti uz Dunav dosad već dokumentirane u više navrata (npr. CIL III., 3703; CIL III., 3704; CIL III., 3710; CIL III., 3715; CIL III., 3719; CIL III., 3721; CIL III., 3731; CIL III., 3738) i u svakome je od tih riječ o istome caru i godini – Aleksandru Severu i 230. g. O tome je, dakle, zašto je s biljskoga miljokaza o kojem je riječ ime toga cara u mogućem obliku *[M(arcus)] [A]u[r]e[l(ius)] S[(everus)] [A]l[(exander)] / [Pius Fel]ix [Aug(ustus)]* – kad nad njime nije bilo naredeno obaviti *damnationem memoriam* – otučeno, moguće samo nagađati.

Nekoliko je desetaka metara južno od miljokaza označenog kao *Bilje 1*, oko 490–540 m zapadno od Državne ceste 7, zaštitnim arheološkim iskopavanjem na 2–6 m širokoj trasi plinovoda Belišće–Osijek (na stacionaži od 33+798.58 do 34+328.78 km) definiran nastavak rimskoga magistralnog podunavskog puta (**Slika 129**). Zaključak je Gorana Skelca, koji je to iskopavanje vodio, bio da je „teško utvrditi pravi kontekst istraženih područja i točniji smještaj i rasprostiranje lokaliteta izvan zadane zone.” Naime, ostatci koji su na tom mjestu otkriveni su bili „na 30–40 cm dubine, znatno razvučeni i uništeni poljoprivrednom obradom”, a napravljeni od čvrsto vezanih ulomaka opeka, tegula, krečnjaka te pješčenjaka, u debljini od oko 10 cm. Osim toga, za toga je iskopavanja bio pronađen novac iz polovine 4. st. (Konstantinova dinastija) te ures za kola u obliku Apolonove ili Merkurove glave (**Kat. 28**).¹²¹³ Budući da je pritome taj predmet napravljen kao lovorom ovjenčani lik osobe mlađe životne dobi moguće je i da je u pitanju prikaz duha zaštitnika, lara ili čuvara raskršća¹²¹⁴.

Premda danas nije vidljiva okom, trasa je rimske prometnice između Bilja i Podravlja razvidna iz zemljovidâ koje su u 18. st. napravila barem petorica putopisaca, kartografa i istraživača. Jedan je od njih bio L. F. Marsigli, zahvaljujući kojemu je u tri – iz njegova rada proizišla – zemljovida taj put ucrtan te označen terminima *agger longissimus*, *Agger Romano Antiquus* i *Ant. Rom.* (**Karte 11–13**), a opisan na sljedeći način: „Preko onih močvara koje se naširoko protežu s onu stranu rijeke Drave, vidi se da prolazi vrlo dugačak nasip. On počinje od obale Drave, ide dalje do dvije njemačke milje, a sav je od zemlje pomiješane s kamenjem.”¹²¹⁵ Prije 1750. g. jedan je od tih planova dopunio S. Mikoviny (**Karta 14**) iscrtkavši tom prilikom od Bilja i mogući preostali dio te rimske prometnice koji je u smjeru

¹²¹³ Skelac, Vodička 2007., 29, 30; Skelac 2007., (KOS, D-1021).

¹²¹⁴ Prema: Pinterović 1965.b, 82.

¹²¹⁵ Marsigli 1726., T. XXI., Sl. 11 (Osijek), Sectio X.; <http://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=4224> (4. 3. 2015.).

Belog Manastira zapadno od Banskoga brda vodio na sjever (na karti nije označeno o čemu je riječ pa je možda u pitanju pravac suvremenoga puta). Godine 1782. je taj put u dijelu Bilje–Osijek dokumentirao i M. P. Katančić (**Karta 15**) ustvrdivši da nije dugačak ni jednu njemačku milju. Ondje je, otprilike na pola puta između Bilja i Podravlja, CLX (160) *m. p.* (236.8 km) južno od *Aquinci* – točno jednu rimsku milju južno od miljokaza *Bilje 1* – prije toga bio pronađen još jedan takav nalaz, koji je u ovome radu označen kao miljokaz *Bilje 2* (CIL III., 3735=3736=10649) (**Crtež 12**)¹²¹⁶. Natpis *Imp(erator) Caes(ar) / C(aius) Iul(ius) Verus Maxim(inus) p(ius) f(elix) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) trib(uniciae) pot(estatis) / bis Imp(erator) III co(n)s(ul) proco(n)s(ul) / p(ater) p(atriciae) et C(aius) Iul(ius) Verus Maxi/mus nobilissimus / Caes(ar) fil(ius) Aug(usti) n(ostri) Daci/ci German(ici) Sar(matici) Imp(eratoris) / Maximi(ni?) / Ab Aq(uinco) m(illia) p(assuum) / CLX* se odnosi na popravak opisane dionice tijekom 236. g. (za Maksimina Tračanina).¹²¹⁷ Mjesto na kojem je taj miljokaz pronađen s oznakom je „Monument” 1785. s istočne strane „Römische Strassen” i u nastavku „Römische Brücken” ucrtano u Dostovu zemljovidu (**Karta 16**). Spomenuti je pak M. P. Katančić, prateći tu dionicu, naveo: „III. put, koga smo se dotle držali (t. j. nova cesta Josipa II), od prilike po sredini siječe neki stari put (op. a. rimski), koji od obale Drave, nasuprot crkve grčkog obreda nesjedinjenih u donjogradskom predgrađu, vodi između Bilja i Darde, bliže ipak onom (t. j. Bilju), sve do polja gdje prestaju močvare, u razmaku od 2.040 bečkih heksapeda (3 km 867 m). Njegovi tragovi, ovdje i ondje preostali, mogu se sve do danas vidjeti, a dižu se ovdje do šest stopa, tu do dvije, drugdje do tri stope (do 90 cm), i dolaze pod narodnim imenom kamena ograda (*Stein-Riegel*), a također put zla duha (*Teufels weg*). Dakako ono što se prostom narodu čini čudno, običava on svoditi na bogove ili na izmišljene bogove, kada ne zna odakle je došlo. Osnova ovog puta ima gotovo istu širinu, naime 10 pariških heksapeda (19 m 50 cm), koju ima osnova novog puta. Da li je ona i u visini bila ovoj jednaka, tko bi se usudio proricati? Ako bi pak bilo dopušteno nagađanje, kad se Drava razlije, na ovim se mjestima vodeni virovi valjaju i osam stopa (2.60 m) visoki, pa je lako moguće, da je stari put dosizao okomicu novog puta.”¹²¹⁸ Trasu je te rimske prometnice u

¹²¹⁶ Katancivs 1782., 6, 40–80; Sršan 1987., 353–356; Sršan 1989., 299–316. Nije poznato gdje je miljokaz *Bilje 2* danas, a po otkriću je bio smješten na lijevoj obali Drave, uz južnu stranu ceste za Osijek (Sršan 1987., 354).

¹²¹⁷ Seidl 1846., 147; Várady 1897., 81, 109, 110. Budući da ime Maksimina Tračanina na miljokazu *Bilje 2* nije, a trebalo je biti otučeno uslijed *damnationis memoriae*, možda je neki nepismeni izvršilac toga zadatka s pogrešnog miljokaza (*Bilje 1*) otklonio drugi i treći redak ošteivši stoga greškom ime Aleksandra Severa.

¹²¹⁸ Firinger 1954.a, 150–151, prema: Katancivs 1782., 6. Osim u Hrvatskoj, termin *Csörsz-árok* (jarak *Csörsz*) (Mráv 2011., 101) ili *Vražja (Đavolja) Leđa* (*Greda* ili *Jarak*) u uporabi je i kad je riječ o *limiti Sarmatico* u Mađarskoj kojime je teritorij Sarmata bio odijeljen od Vandala, Gepida, Taifala i Gota (Whittaker 1994., 178). Osim toga, s time je u vezi i toponim *Ördögvetetés (Đavolji jarak)* (Visy 2003.d, 101) koji je na potezu Szekszárd–Öcsény vodio od magistralne podunavske prometnice do *Aliscaae* (Lóki et al. 2011., 93).

dvama zemljovidima precizno označio Samuel K. Pávai. U onomu je iz 1796. (**Karta 18**) na mjestu Osijeka, dokle je taj put bio vidljiv, napisano *Civitas Inferior olim Mursia magna Romanorum* (DAOS 26/7), a u onomu iz 1798. (DAOS 26/8) navedeno da je riječ o *Ruderae Viae antiquae Romanorum per C. I. V. Maximinum Romanorum Imperatorem Anno Chr. 236 extructae* u nastavku *Ruderae Pontis Lapidei* (**Karte 19.a, 19.b**). Nadalje, u tzv. Jozefinskim je mapama po prvoj vojnoj izmjeri Habsburške monarhije krajem 18. st. kod Osijeka uz trasu rimskoga podunavskog puta navedeno: „Hier waren die römischen Brücken”.¹²¹⁹ Godine 1804. u predgovoru je djela *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum* spomenutu dionicu označio J. Koller (**Karta 21**),¹²²⁰ a sljedećim opisom 1845. upotpunio M. Haas: „...počevši od grčke neujedinjene crkve, gotovo do Bilja i to sve do močvarnih predjela između Bilja i Darde, gdje močvare nestaju, napreduje na ogromnom nasipu, čije ostatke u visini dvije, mjestimice i tri stope, narod danas naziva vražjim putem (*Teufels-Weg*) ili kamenim nasipom (*Stein-Riegel*).”¹²²¹ Godine 1852. put je između Bilja i Osijeka kao *Alte Römer Strasse* označio J. Obadiel (NSK sign. XI-SK-J-104) (**Karta 22**). U 20. st. K. Firinger će, intervjuirajući Franju Schmeisla, doznati da se u Podravlju „...točno sjeverno od nekadanjeg mjesta rimskog mosta (nalazi) prosjek (*Steinriegel*) okrenut ravno prema sjeveru dug oko 200 m. Prosjek je imao izgled ostalih šumskih prosjeka iako za nj u ovoj podvodnoj šikari nije postojao razlog, a razlikovao se od običnih šumskih prosjeka u tome, što zemljište prosjeka nije bilo iste visine kao okolišno zemljište, već ga je zapravo činio profil nasipa ili ceste širok 16 m, a visok od podnožja 40 cm. Za nasip nije međutim odgovarao ni njegov smjer ni oblik, za cestu nedostajao je kamen i šljunak. Ni kamenu ni šljunku nije bilo nikakvog traga, što nije čudo, jer je takva građa u ovom močvarnom kraju bila dragocjena, pa se u sva vremena razvlačila, a i Katančić na prvoj strani svoje knjige veli, da će novootkriveni nasip, u kojem je iskopan rimski miljokaz (*Bilje 2*), dati pijesak i kamenje za novu austrijsku beljsku (biljsku) cestu. Budući da je pravac te ceste preko čitavog poplavnog zemljišta Drave od Drave sve do stare Drave potpuno ravan, pošao sam njime s članovima osječkog muzeja sve do njegovog križanja sa austrijskom beljskom cestom. Ostatke rimske ceste našli smo u dužini od nekoliko desetaka metara pred križanjem s austrijskom cestom, sve ostalo odnijeli su kroz tolika stoljeća valovi Drave u nepovrat.”¹²²² Podatak je da su tamo, na *Kovačkim livadama*, 150 m zapadno od ceste, na polovici puta Osijek–Bilje pri iskopavanju jama za „stup 15” dalekovoda

---

Retijski (*Raetia*) je dio limesa također pučkoga naziva *Teufelsmauer* (*Đavolji zid*) (Fabricius 1926., 613; Sommer 2015., 24).

¹²¹⁹ Visy 2003.d, 12.

¹²²⁰ Koller 1804., T. XIII.; Pinterović 1956.b, 67, 68, 87; Pinterović 1978., T. LXXVII.

¹²²¹ Haas 1845., 115.

¹²²² Firinger 1954.a, 148–152; Firinger 1954.b, 49.

Osijek–Kneževi Vinogradi 1957. na dubini od oko 2 m bili pronađeni šiljci četiri hrastova stupa poredana u pravcu istok-zapad – za koje je u MSO dojavio inženjer Juričić¹²²³ – iz današnje perspektive nemoguće objasniti. U pitanju je mogao biti i ostatak signalne postaje koje su Rimljani uz magistralnu prometnicu gradili u kasnocarsko doba i dio Sulejmanova mosta iz kasnoga srednjeg vijeka. Za dionicom je opisanoga puta tragao i M. Bulat navevši da joj se ostatke – u obliku manjih komada kamena na tvrdoj podlozi – moglo vidjeti u ulici Grmić u Podravlju te u odvodnom kanalu i na oranici¹²²⁴ jugoistočno od križanja Državne ceste 7 s tom prometnicom.

Uz pomoć je navedenih podataka, te stoga što je i u Podravlju (oko 1905.) bio pronađen miljokaz s tekstom - - - - -] *Aug(usto) / nos(tro) / Ab Aq(uinco) / m(illia) p[assuum) / CL[- - -]* koji možda potječe iz doba Aleksandra Severa (**Kat. 29**),¹²²⁵ danas dionicu rimskoga puta u dijelu Bilje–Podravlje moguće u potpunosti predočiti (**Skica 13**). Pritome jedinu dvojbu predstavlja oznaka udaljenosti koja je u obliku CL (150) *m. p.* (222 km) navodno uklesana na tom spomeniku. No pretpostavi li se da nije u pitanju cjelovita oznaka za broj CL, nego dio oznake toga broja CL[- - -] (čiji je ostatak propao), izvorno je taj miljokaz mogao biti postavljen na bilo kojoj milji više od 150 *m. p.* sjeverno ili južno (što je manje vjerojatno) od Drave. A pretpostavi li se i da je taj nalaz otkriven na ili blizu puta koji je u rimsko doba vodio Podravljem, dio je koji nedostaje broju CL morao biti XI, a cjelovita oznaka CL[XI] *m. p.* (238.28 km) – točno onoliko koliko je Podravlje udaljeno od Budimpešte. Međutim, to da je taj miljokaz tamo bio postavljen za Aleksandra Severa nije posve sigurno jer je umjesto imena toga cara na nj moglo biti uklesano i ono Septimijevo. Naime, još je J. Fitz analizirajući godine podizanja miljokaza u Panoniji i Retiji dokazao da je Donja Panonija od 198.–199. bila ishodište iz kojega se popravke prometnica obavljalo prema drugim dijelovima Rimskoga Carstva. Tvrdio je da je to, za Makrina (i Dijadumenijana) (218.) istočno od Murse bilo činjeno na dionicama, a za Aleksandra Severa (230.) i Maksimina Tračanina (235.–237.) u cijeloj dužini magistralnoga podunavskog puta. To što je taj posao u Panoniji, u prvoj trećini 3. st., bilo potrebno napraviti u najmanje trima navratima je on protumačio dovršetkom prethodno započetih radova (Makrin je vladao tek godinu i dva mjeseca, a Maksimin Tračanin dvije i pol godine). No nasuprot prijašnjoj praksi, za Maksimina Tračanina je to bilo učinjeno od juga (Murse) ka sjeveru.¹²²⁶

---

¹²²³ Bulat 1958., 312.

¹²²⁴ Bulat 1983.a, 7. S obzirom na to da je od Podravlja do križanja s Državnom cestom 7 danas minski sumnjivo područje, stanje rimskoga puta u ovome trenutku nije moguće provjeriti.

¹²²⁵ Hoffiller 1912.a, 6, Sl. 6, 7; Pinterović 1956.b, 87; Pinterović 1968., 62; Gračanin 2010., 30.

¹²²⁶ Fitz 1956., 199–201; Scott 2008., 64.

Summa summarum, budući da su na trima posljednjim miljama (CLVIII, CLX, CLXI) uz put *Aquincum–Mursa* na jednoj te istoj (rimskoj) prometnici između Bilja i Podravlja na međusobnim razmacima od oko 1500 m pronađena tri miljokaza, izvan je svake sumnje da je riječ o dionici magistralne podunavske prometnice, tj. puta uz limes. Jednako tako, navedeni je niz miljokaza dokaz za to da je put na toj dionici (Bilje–Podravlje) bio obnavljan za različitih careva (Septimija ili Aleksandra Severa, Aleksandra Severa, Maksimina Tračanina). Prvo je mjesto na kojem se taj put sjeverno od Drave račvao bilo u okolici Bilja. A kako je od Bilja do Podravlja, istočno od negdašnje obale Dunava, poplavno područje Kopačkoga rita, ta je okolnost bila glavna zapreka zbog koje put ondje nije mogao biti napravljen bliže Dunavu. I odande je na sjever, od Podravlja do Kozarca magistralni put – kako bi se njime zaobišlo Bansko brdo – morao biti napravljen podalje od spomenute rijeke. Prema tome, u Baranji glavninu eventualnih, dosad nedokumentiranih, miljokaza ne bi trebalo tražiti uz staru dunavsku obalu, tj. uz tamošnje rimske fortifikacijske objekte, nego 5–8 km daleko od te obale. To nužno ne znači i da su miljokazi ondje uopće bili podignuti jer se studiranjem mjesta na kojima ih se pronašlo u Panoniji i Retiji pokazalo da im brojnost s većom udaljenošću od *Aquinci* opada. U tim se dvjema provincijama miljokaze postavljalo kod ulaza u vojne logore (ako su ti logori bili izgrađeni uz glavnu trasu podunavskoga puta), zatim na udaljenostima 1–3 *m. p.* od tih logora, na polovicama putova između dva susjedna logora, kod prenoćišta, blizu promatračnica, mostova ili naselja, tj. na bitnim, opetovano istim mjestima, a ne na svakoj rimskoj milji¹²²⁷. Napokon, niz je podataka koji ukazuju na to da se rimskim vojnim logorima u hrvatskome dijelu Baranje pristupalo *slijepim putovima* (odvojcima), uz koje miljokazi nisu bili podizani (ili nisu pronađeni). To jesu li ti putovi bili napravljeni s čvrstom podlogom, kao nasip ili utabani put, još nije određeno. Prema navedenom, ukupna je dužina glavne trase rimskoga magistralnog podunavskoga puta u Sektoru I iznosila 41–42 km. Taj je put, samo tijekom prve trećine 3. st., ondje (u Baranji) bio popravljan u najmanje trima navratima – za Makrina, Aleksandra Severa i Maksimina Tračanina. Plovni je pak put na tom području – računajući ga današnjim koritom Dunava – od mađarsko-hrvatske granice do ušća Drave u spomenutu rijeku dugačak oko 51.5 km (ne brojeći 17.68 km Dravom do Murse).

III. VI. II. Uvod (Sektor II)

S izgradnjom je prometnica u savsko-dravskom međuriječju (Slavonija, Srijem) (Sektor II) moglo biti započeto već poslije 9. g., čim su Rimljani to područje i osvojili. Izgledno je da je

---

¹²²⁷ Fitz 1956., 202.

u tom kraju tada bio ustanovljen put uz Savu, a poslije 14. g. i onaj uz Dravu (pravcima istok-zapad) (*Tac., Ann. I., 20*).¹²²⁸ Navedeni su radovi prethodili toj vrsti posla uz Dunav, gdje s izgradnjom magistralnoga puta nije bilo započeto prije Klaudijeva doba.¹²²⁹ Prema tome, s cestogradnjom je, kako sjeverno tako i južno od Drave, a prateći tok Dunava moglo biti započeto istodobno, neposredno nakon što su Rimljani prisvojili cijelo današnje baranjsko područje (barem jednu generaciju kasnije nego prostor južno od te rijeke). Međutim, uzmu li se u obzir isključivo arheološki nalazi njih se u Baranji, ranijih od flavijevskoga doba – za razliku od stanja u Slavoniji i Srijemu – dosad nije pronašlo.

Budući da u arhivskim zemljovidima savsko-dravskog međuriječja uz Dunav nije dokumentiran ikakav ostatak antičkog puta te da je – usprkos obavljenim terenskim pregledima i arheološkim iskopavanjima – trasa te prometnice ondje dvojbena, pružanje joj je slabije poznato nego u Sektoru I.

III. VI. II. I. Magistralni podunavski put (*Itin. Ant.*)

U prvotnom je kontekstu putova južno od Drave mjesto Mursa bilo podignuto duž pravca koji je u smjeru istok-zapad vodio desnom obalom spomenute rijeke. Isti je predio (Mursa) poslije odabran i za izgradnju mosta. Bio je to prvi položaj zapadno od Dunava gdje se, s obzirom na veliko inundacijsko područje Kopačkoga rita (omeđenog Dunavom i Dravom), relativno sigurno moglo prijeći Dravu. Na taj je način i u smjeru sjever-jug, usporedno s Dunavom, bila omogućena kontinuirana kopnena prometna veza, a što je Mursu učinilo nezaobilaznom postajom uz magistralni put u nastavku dionice identificirane na potezu Bilje–Podravlje.

Rimski je most, koji je u osječkomu *Donjem gradu* lociran 17.68 km zapadno od ušća Drave u Dunav,¹²³⁰ sukladno organiziranju rimskih vojnih instalacija u hrvatskom Podunavlju u ovomu radu, svrstan u Sektor II jer se predmnijeva da je bio građen s južne prema sjevernoj (Sektor I) obali Drave. Taj se most (**Slika 130**) danas nalazi između spruda u Podravlju na lijevoj i obaloutvrde kod restorana „Javor” na desnoj dravskoj obali, a dosad je bio promatran kao građevina koja je bila podignuta na drugoj po redu rimskoj prometnici zapadno od Dunava¹²³¹. Na mjestu je o kojem je riječ u Dravi 1777. bilo viđeno šest kamenih „stupova” (potpornja, baza) širokih 1.89 m, od kojih su dva bliža južnoj (osječkoj) obali te rijeke bila na manjem razmaku od preostala četiri.¹²³² O tom je mostu M. P. Katančić naveo: „Nadalje na

¹²²⁸ Pinterović 1969., 56–58; Domić Kunić 2012., 43, 44.

¹²²⁹ Visy 2003.a, 43–46; Visy 2003.d, 133; Visy 2006., 152.

¹²³⁰ Gardaš 2002., 11.

¹²³¹ Katancivs 1782., 59–62; Pinterović 1969., 57; Milotić 2010., 385.

¹²³² Pinterović 1956.b., 58, 59, bilj. 27, 28; Gardaš 2002., 14.

onom mjestu, gdje ovaj nasip (rimski put) na lijevoj obali počima, vidi se usred rijeke šest stubova od klesanog kamena, bez sumnje ostaci nekog mosta. Osobito ako rijeka opada. Njihov je oblik odista takav, da se mogu, čini se, odnositi samo na rimsko doba.... ..Njegovi stupovi, izgrađeni iz najogromnijeg tesanog kamena, još i sada su tako čvrsti i čitavi, da se čini, da ne bi trebalo mnogo posla za njihovu obnovu.”¹²³³ Ukratko su o toj građevini pisali još J. von Csaplovics,¹²³⁴ Mór Wosinsky¹²³⁵ i K. Firinger: „Od građevina rimske Murse poznati su danas samo ostaci kamenitih stupova rimskog dravskog mosta kraj današnje skele između Donjega grada i prekodravskog baranjskog sela Podravlja, a poznati su zato, jer su oni kod svakog nižeg vodostaja Drave smetali plovidbi. Stoga su god. 1938. ti stupovi razbijeni.”¹²³⁶ Prvi je pak dokumentirani put razbijanje *stupova* toga mosta, izgrađenih „od opeka i kamena tučenca”, bilo poduzeto tri godine prije toga.¹²³⁷ Nakon što je eksplozivom 1985. prvo bila smanjena visina dvaju potpornja koja su bila najbliža desnoj obali Drave,¹²³⁸ a potom i trećeg,¹²³⁹ jaružalom je odande bio povaden dio raznovrsnoga rimskog građevinskog materijala – kamenja, opeka i drvenih kolaca okovanih željeznim šiljcima (**Kat. 30**). Za te je kolce Miro Gardaš smatrao da su bili „zabijani u riječno dno oko stupova mosta kako bi ih još više učvrstili” dvojeći pritome je li to bilo činjeno ispod ili pokraj spomenutih potpornja. Njegovim su zalaganjem – uz napomenu Igora Milotića (koji je mišljenja) da je taj posao bio napravljen u širini većoj od tih (šest) stupišta od kojih se jedno danas nalazi ispod južne, a jedno ispod sjeverne dravske obale – preostali potpornji evidentirani na udaljenosti od 25 m (potporanj A) (neznane veličine), 47–48 m (potporanj B) (veličine 12 x 11 m), 85–98 m (potporanj C) (veličine 17 x 12 m) i 107–108 m (potporanj D) (neznane veličine) od desne obale Drave.¹²⁴⁰ Isto je potkrijepljeno i primjenom nekih suvremenih istraživačkih metoda (*Multi beam echosounder, side scan sonar*), a stručno obavljenim zaronom i da su potpornji o kojima je riječ napravljeni od obrađenog i smrvljenog kamenja u koje su umetnuti kolci.¹²⁴¹ Međutim, s obzirom na to da bi to značilo da se njih (kolce ili pilone) u dravsko dno postavljalo poslije izgradnje (kamenih) baza mosta – što ne odgovara redosljedu kojim su Rimljani podizali građevine na pjeskovitom tlu¹²⁴² – citirani sud ne može biti valjan. Kad je

¹²³³ Firinger 1954.a, 150, 151, prema: Katancivs 1782., 6.

¹²³⁴ Csaplovics 1819., 6–10.

¹²³⁵ Prema: Visy 1988., 127.

¹²³⁶ Firinger 1954.a, 148–152; Firinger 1954.b, 49.

¹²³⁷ Bulat 1988., 51.

¹²³⁸ Pinterović 1978., 116, 159; Bulat 1989.b., 11; Gardaš 2002., 8. Kruno Zubčić je mišljenja da je visina dvaju stupova rimskoga mosta uz desnu obalu Drave 1985. bila smanjena za oko 4–5 m (Zubčić 2010., 36).

¹²³⁹ Bulat 1988., 53.

¹²⁴⁰ Gardaš 2001., 7, 15–25 (Sl. 2), 26, Sl. 3; Gardaš 2002., 9–15; Milotić 2010., 386.

¹²⁴¹ Zubčić 2009., 44, 45; Kordić et al. 2010., 1–8; Zubčić 2010., 35–37.

¹²⁴² http://www.mariamilani.com/ancient_rome/Ancient_Roman_Bridges.htm (8. 1. 2016.).

za niskoga vodostaja u rujnu 2011. kod dva najsjevernija potpornja (potpornji C i D) rimskoga mosta u Podravlju dokumentirano njihovo trenutačno stanje (**Crtež 13**) primijećeno je da su u pravilnim redovima oko potpornja D poredane seskvipedalne opeke (**Slika 131, Kat. 31**).

O dobu podizanja navedenoga mosta, kojega ostatci danas leže između Osijeka i Podravlja, postoji nekoliko dvojbi. U dnevniku je osječkoga franjevačkog samostana (iz 1882.) zapisano da je riječ o građevini koja je bila podignuta u Trajanovo doba.¹²⁴³ Ipak, M. Gardaš smatra da je prijelaz preko Drave na tom mjestu postojao i u predrimsko doba, a da su most Rimljani izgradili 69.–138. (u razdoblju od Vespazijana do Hadrijana), a najvjerojatnije 98.–117. g. (za Trajana)¹²⁴⁴. Ako je to točno, taj su objekt – budući da su za izgradnju mostova bili obučavani odredi ustanovljeni od ročnika legija (*vexillatio legionis*)¹²⁴⁵ – mogli izgraditi pripadnici *legionis X Geminae (Paeti centuriae?)* ili, manje vjerojatno, *legionis II Adiutricis*. Naime, riječ je o jedinim legijskim postrojbama koje su tijekom 1. ili početkom 2. st. u Mursi ostavile trag. Međutim, izravne epigrafske potvrde o tome da su u pitanju bile baš te jedinice ili njihovi detašmani nema. Manje je izgledno i da je rimski most o kojem je riječ bio napravljen zahvaljujući trudu (*vexillationis*) *legionis XIV Geminae* čiji je privremeni logor možda bio u okolici Petrijevacu. Prema kazivanju je M. Radića uzorak jednog od kolaca stupišta spomenuta mosta bio poslan na C14 analizu kojom je određeno da je riječ o hrastovu drvu iz 0±50 godine. No to nužno ne znači da je most bio izgrađen upravo tada, već da je u tom razdoblju bilo odsječeno drvo koje je iskorišteno za njegovo podizanje. Imajući u vidu tako nizak kronološki podatak, možda su svi ili neki od tih pilona izvorno bili uporabljeni pri izgradnji neke druge građevine (npr. u Mursi pretpostavljenog *praesidii*), a u most ugrađeni nakon određenog vremena.

Kad su u pitanju popravci, M. Gardaš je pretpostavio da ih se na mostu u Mursi moglo obaviti u više navrata; nakon Markomanskih ratova (poslije 180.), za Karakale (211.–217.)¹²⁴⁶ te po sukobu Galijena s Ingenijem (260. g.). Mišljenja je da je to posljednji put bilo napravljeno ili (u eri 313.–360.) za arijanski usmjerenoga mjesnog biskupa Valenta (*Valens*) (330.–340.) ili

---

¹²⁴³ Pinterović 1956.b., 58, 59, bilj. 27, 28; Gardaš 2002., 14.

¹²⁴⁴ Gardaš 2002., 17, Sl. 3; Gardaš 2003., 8, 11–13, Sl. 1, 2. Uvriježeni je naziv za rimski most u Osijeku *Hadrijanov most*.

¹²⁴⁵ Tully 2002.

¹²⁴⁶ Budući da je na mjestu rimskoga mosta u Dravi pronađena ploča s natpisom [*Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aurel(ius) Antoninus Aug(ustus) Pontem vetustate] consump[tum] rest[ituit]*] koja je – kao što to smatra dio stručnjaka (Pinterović 1956., 88; Pinterović 1960., 35; Pinterović 1978., 68, T. XIII., 2; Šimić, Filipović 1997., 57; Filipović 2004., 160) – bila u vezi s obnovom toga objekta u Karakalino (211.–217.) (Karakalino je ime bilo *Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus* pa bi prvi redak natpisa u tom slučaju trebalo restituirati na taj način) ili Elagabalovo doba (218.–222.) (*Marcus Aurelius Antoninus Augustus*), namjerno je otući tekst toga natpisa mogao zapovjediti prvi idući nasljednik rimskoga prijestolja (Aleksandar Sever) zbog osude na zaborav vlastita prethodnika. Naime, uzimajući u obzir dimenzije postojećih slova i cijele ploče citirana se restitucija ne čini mogućom.

poslije bitke između Konstancija II. i Magnencija (351. g.). Osim toga, M. Gardaš je već spomenuti, iz Drave izvađeni građevinski materijal pripisao izvornim dijelovima toga mosta zaključivši da je on, zbog velikog broja jednakih kamenih blokova i greda, morao biti popločan, imati kamenu ogradu i biti ukrašen natpisima i kipovima.¹²⁴⁷ Isto smatra i I. Milotić kad tvrdi da je taj most postrance bio urešen reljefnim pločama, a u koji su pri obnovama bile umetane spolije od kojih su neke u dravsko dno mogle dospjeti i padom s plovilâ.¹²⁴⁸ Međutim, budući da je s osječke strane odande bilo izvađeno, te da u Dravi kod Podravlja i dalje *počiva* mnogo spolija koje nije moguće dovesti ni u kakvu vezu s mostom (npr. ulomci stela, sarkofaga, žrtvenici, edikule pa i kipovi) (**Slika 132**) – jer na ovima traga cementu kojim ih se navodno zidalo u taj most nema – autor ovih redaka smatra da nije pouzdano moguće napraviti razliku između (kamenog) materijala koji navodno jest, i koji nije bio dio mosta. Isto tako, trenutačno nije moguće odrediti ni jesu li kameni potpornji *Hadrijanova mosta* bili napravljeni na mjestu prijašnjih drvenih, koje bi se u tom slučaju (s obzirom na dataciju) moglo vezati uz doba zauzimanja krajeva sjeverno od Drave. Pritom grupiranje velikog broja kolaca na stupištima toga objekta ukazuje na to da nije riječ o privremenoj građevini nalik na, primjerice, most koji je prema Cezarovu nalogu u roku od deset dana bio izgrađen preko Rajne i potom srušen¹²⁴⁹, nego o djelu koje je imalo namjenu tamo stajati dulje vrijeme. A to što su kolci bili drveni, budući da su i danas postojani, ne može biti uzeto kao argument za to da je u pitanju bila privremena građevina. Za podizanje je stupištâ drvo vjerojatno bilo odabrano jer u blizini¹²⁵⁰ Murse nije bilo dovoljno kvalitetnog kamena u količini potrebnoj za izgradnju most(ov)a. Prema tome, cijelo je nadgrađe toga infrastrukturnog objekta vjerojatno bilo od drva, dok su mu kamenom i opekama učvršćeni mogli biti tek potpornji na ili uokolo stupištâ. Izgledno je i da nijedan iz Drave prikupljeni rimski nalaz, tj. spolije koje se tamo moglo donijeti u jednom ili više navrata, uopće nije bio dio rimskoga mosta ne izuzimajući od toga suda ni (već spomenutu) ploču s navodom *consump[tum] rest[itu]it*. No, što je – ako je to točno – moglo biti povod takvome postupanju? Naime, spomenuti je materijal na most o kojem je riječ mogao biti dostavljen kako bi ga se odande bacilo u Dravu kad se u Valensovo ili Valentinijanovo doba rušilo nekršćanske hramove¹²⁵¹, razbilo led koji je zimi, šireći se, prijetio rušenjem mosta ili pak spriječilo stvaranje leda između suprotnih obala spomenute rijeke. Opasnost od zaleđivanja

---

¹²⁴⁷ Gardaš 2002., 17, Sl. 3; Gardaš 2003., 8, 11–13, Sl. 1, 2.

¹²⁴⁸ Milotić 2010., 386.

¹²⁴⁹ http://www.mariamilani.com/ancient_rome/Ancient_Roman_Bridges.htm (8. 1. 2016.).

¹²⁵⁰ <http://www.historyofbridges.com/bridges-history/ancient-bridges/> (8. 1. 2015.).

¹²⁵¹ Minichreiter 1989.a, 181.

nije zanemariva jer pri izrazito niskim temperaturama prijeto ugroza od ledostaja i ledenih poplava. Tad je, nastajanjem ledenih barijera zbog kojih rijeke počinju rasti, najopasnije kod ušća Drave u Dunav – u Aljmašu – gdje se gomilaju sante iz obje navedene rijeke¹²⁵². O tome je da navedeni predmeti nisu bili dijelovi mosta razmišljao već M. Bulat smatrajući da su spolije u korito Drave bile postavljene kako bi joj se usporilo tok, odnosno ublažilo erozivno djelovanje na potpornje te građevine.¹²⁵³ Podatkom bi da su spolije, s obzirom na to da Drava teče od zapada ka istoku, jaružalom bile izvađene isključivo sa zapadne strane rimskoga mosta moglo biti nagoviješteno da je on bio u pravu, no takva informacija tada nije bila zabilježena. Međutim, 2011. g. jest bilo uočeno da su preostale spolije uz most između Podravlja i Osijeka pretežno bile samo s jedne strane toga objekta (i to uistinu s one zapadne) (**Crtež 14**). A kako o tom mostu ne postoji ikakav pouzdani epigrafski zapis, moguće je voditi se i mišlju da su spolije ondje bile donijete oko 351.–378., nakon što su u današnje baranjsko područje započeli prodirati *barbarski narodi*, a kako bi im se prepriječilo jedini kopneni prilaz do Murse sa sjevera. Te su spolije odatle, u neznano doba¹²⁵⁴, nakon što je opasnost minula, jednostavno mogle biti bačene u Dravu ne bi li neometano prometovanje magistralnim podunavskim putom bilo nanovo uspostavljeno. Bilo je to u razdoblju 1.–4. st. možda jedina era kad je uz Dunav kopnena komunikacija sjever-jug bila prekinuta.

Na osječkoj je strani Drave, kod prilaza rimskom mostu, arheološkim iskopavanjem bio definiran tek oko 1 m debeo i 5 m širok „nasip”.¹²⁵⁵ Idući su izgledni dijelovi trase magistralnoga podunavskog puta u Osijeku posvjedočeni kod pravoslavne crkve,¹²⁵⁶ te u Ulici M. Gubca (tada Široka 295) (*Donji grad*). Na tom su mjestu tu prometnicu, čini se, *in situ* markirala dva miljokaza. Natpis na onome iz 229./230. glasi *Im[p(erator) Ca]e[s(ar)] [Aurel(ius) Seve]rus [Alexander] pius [felix Aug(ustus)] p(ontifex) m(aximus) [trib(uniciae) pot(estatis) viii(i?) co(n)s(ul) i[ü] p(ater) p(atriciae)] rest[i]tu[it]. Ab [- - -] m(illia) p(assuum) v[- - -]* (CIL III., 6469=10650) (miljokaz *Osijek 1*) (izgubljen), dok je drugi (*Osijek 2*) bio uništen pri iskopavanju.¹²⁵⁷ S obzirom na to da položaj vojnoga objekta koji je u 1. st. morao

¹²⁵² Godine 1956. Dunav je na granici između Mađarske i Jugoslavije bio zaleđen do dna, u visini 4–5 m, a razbijen nije mogao biti ni bombardiranjem iz zraka (Piškor, Patković 2012., 5).

¹²⁵³ Bulat 1990.b, 419–431.

¹²⁵⁴ Godine 356. su Kvadi provalili u Panoniju Valeriju, a Sarmati u Panoniju Drugu (*Amm. Marc. XVI.*, 10, 20). Budući da su se Rimljani pred onima prvima mogli povući do Drave (Pinterović 1978., 94), na most su u Mursi spolije možda bile postavljene upravo tada.

¹²⁵⁵ Bulat 1972.a, 158–161. Termin „nasip” u spomenutom se kontekstu ne odnosi na rimsku prometnicu, nego višeslojno arheološko nalazište.

¹²⁵⁶ Katancivs 1782., 6; Haas 1845., 115.

¹²⁵⁷ Kubitschek, Loewy 1879., 155–159, 170; Pinterović 1978., 71. Budući da, prema citiranomu, na navedenom miljokazu nedostaje ime mjesta od kojega je bio napravljen put, nije nemoguće da je riječ o pravcu iz *Poetovionis*. Prema I. Milotiću (Milotić 2010., 387) tekst je na miljokazu *Osijek 1* glasio: *Im(perator)*

biti podignut u Mursi dosad arheološki nije verificiran – što je bitno otežano time što je prostor *Donjega grada* zahvaćen novogradnjom – nije moguće ustvrditi je li riječ o dionici koja je izvorno bila ustanovljena pokraj, oko ili kroz tamošnji vjerojatni kastel (Osijek 1/1–1/3 ili Osijek 1/1A–C), a koji u vrijeme podizanja miljokaza *Osijek 1* više nije postojao. Ipak, sudeći prema mjestu pronalaska u pitanju je mjesto koje se nalazi po istočnom izlazu iz (grada) Murse (Osijek 2/1). Podatak da su tamo pronađena dva miljokaza vjerojatno ukazuje na to da je isti put ondje bio obnovljen najmanje jedanput. Osim toga, nije nemoguće da je oznaka za udaljenost na očuvanom miljokazu očitana pogrešno, kao V umjesto X. Ako je to točno, na miljokazu *Osijek 1* je navedena razdaljina iznosila CLXII pa bi tada na potezu Bilje–Podravlje–Osijek, glavnom trasom negdašnjega rimskoga podunavskog puta, bio poznat niz od četiri pravilno, jedan od drugog, udaljena takva spomenika. Otkriće miljokazâ u Ulici M. Gubca u Osijeku ide toj hipotezi u prilog. Jednako tako, spomenuti su nalazi – s obzirom na to da se miljokaze u srednjem podunavlju podizalo na udaljenostima 1–3 m. p. od vojnih logorâ – dio slagalice koji ukazuju na to da Mursa nije bila u pozadini, nego na pravcu limesa i nakon što je rimska vojska napustila to mjesto.

Uz negdašnje je rimsko pogranično područje uz Dunav u Hrvatskoj dosad pronađeno šest miljokaza (**Tablica 15**).¹²⁵⁸ Od toga ih je pet otkriveno u ili u neposrednoj okolici Osijeka; tri sjeverno, a dva južno od Drave. Takva množina spomenika te vrste ukazuje na to da je Mursa bila jedno od središta iz kojega se obnova podunavskog puta odvijala i na sjever i na jugoistok, o čem je već prije promišljao J. Fitz¹²⁵⁹. Budući da miljokazima koji su bili podignuti u okolici Kneževa ili Podravlja precizno mjesto na kojem su bili postavljeni nije dokumentirano, nije ih moguće uporabiti za određenje trase magistralnoga puta koji je u rimsko doba bio izgrađen usporedno s Dunavom.

Caes(ar) / M(arcus) Aur(elius) Seve(rus) Alexander / pius felix Aug(ustus) / p(ontifex) m(aximus) trib(unicia) pot(estate) viii(i?) / co(n)s(ul) iii p(ater) p(atriciae) / res[- - -] VII(I) / Ab Aq(uinco) / m(illia) p(assuum).

¹²⁵⁸ U osječkom je *Gornjem gradu* također pronađen stup za koji se vjeruje da je mogao biti miljokaz (CIL III., 10648). Ipak, na tom kolonu nema oznaka ni za milijaciju ni za prometnicu na kojoj je eventualno bio podignut (*Poetovio–Mursa?*). Na tom je, dakle, stupu 293. g. bio uklesan natpis koji se odnosi na Dioklecijanove suvladare (cezare) Konstancija Klora i Galerija Maksimijana: *Const(antius) / et / M(aximianus)*, a 305. (nakon što je Dioklecijan abdicirao) tekst: *Maxim(inus) / et Sever(us)* [cezari Maksimin Daja (*Gaius Galerius Valerius Maximinus*) (308.–313.) i Valerije Sever (*Flavius Valerius Severus*) (306.–307.)]. Treći je natpis na suprotnoj strani: *Bono r(ei) p(ublicae) nato d(omino) / F(lavio) Cl(audio) Iuliano / [c]um max(imo) triumf(o) semp(er) / Aug(usto) ob deleta vitia / temporum preter(i)torum* bio napravljen za Julijana Apostate (*Flavius Claudius Iulianus*) (361.–363.) 361. g. (Miler 1889., 13, 14; Pinterović 1978., 95, 96, T. XIX., 2).

¹²⁵⁹ Fitz 1956., 197–206.

Tablica 15. Miljokazi uz limes na tlu hrvatskoga Podunavlja

Br.	Oznaka	Iz godine	S oznakom udaljenosti
1.	<i>Kneževo</i>	218.	<i>...ab Aq(uinco) m(illia) p(assuum)] CXXXVII</i>
2.	<i>Bilje (1)</i>	230.	<i>...ab Aq(uinco) m(illia) p[assuum) / CLVIII</i>
3.	<i>Bilje (2)</i>	236.	<i>...ab Aq(uinco) / m(illia) p[assuum) / CL(X)</i>
4.	<i>Podravlje</i>	199./230.	<i>...ab Aq(uinco) / m(illia) p[assuum) / CL(XI?)</i>
5.	<i>Osijek (1)</i>	230.	<i>...ab [Aq(uinco)] m(illia) p(assuum) [CLXII?]</i>
6.	<i>Osijek (2)</i>	?	?

Od Osijeka je na jugoistok rimski magistralni podunavski put, kako je to navedeno u *Itin. Ant.*, vodio pravcem *Mursa XVI (XV)–T(h)eutiburg(i)o XVI–Cornaco XVI–Cucci XVI (XV)* (243, 6–9).¹²⁶⁰ Maločas su navedene postaje na potezu Osijek–Dalj, odnosno udaljenosti između njih – jer bi u suprotnome bile veće – dokaz da uz obalu Dunava i Drave u Slavoniji prometnica nije bila izgrađena neposredno uz Dunav. S problematikom se o pružanju spomenute dionice isprepliću uvjerenja Mitje Gorenca i Branke Vikić (poslije Vikić-Belančić) te Zorana Gregla i Branke Migotti u to da su neka mjesta uz Dravu bilo zapadno bilo istočno od Osijeka po završetku ustanka dvojice Batona bila u sustavu „dravskog limesa” koji je navodno bio ustanovljen prije onog dunavskog.¹²⁶¹ Prema toj bi se zamisli – čiji je utemeljitelj bio R. Franjetić (koji pritom nije pisao o lokalitetima uz donji, već srednji tok Drave)¹²⁶² – i rimska nalazišta na potezu Osijek–Nemetin (*Suvatovo*)¹²⁶³–Sarvaš–Bijelo brdo (*Krčevine*) (u sjevernim, Dravi bližim dijelovima dvaju prethodno navedenih naselja)¹²⁶⁴–Aljmaš¹²⁶⁵ mogla smatrati dijelovima „dravskog limesa”. Međutim, s obzirom na to da je magistralni put na slavonskome tlu vodio podalje od Dunava, tj. pravcem Osijek–[Nemetin (*Močari*)]¹²⁶⁶–Dalj,¹²⁶⁷ te da limes u doba i na način na koji to predmnijevaju spomenuti autori još nije bio zamišljen (Poglavlje I.) – hipoteza o eventualnome postojanju „dravskog limesa” nema za stvarno utemeljeno uporište. Izglednije je da je u pitanju stanje slično onomu u Baranji odnosno da je, bez obzira na to što su neki rimski vojni lokaliteti u Slavoniji bili smješteni uz Dunav ili Dravu, magistralni put vodio pravcem Osijek–Sarvaš–Bijelo brdo (južno od dvaju prethodno navedenih naselja)–Dalj. Naime, upravo je na toj trasi, pri

¹²⁶⁰ Prema: Pinterović 1968., 58–60; Gračanin 2010., 19 (bilj. 47), 28.

¹²⁶¹ Gorenc, Vikić 1984., 63–65; Gregl, Migotti 2004., 132, 133.

¹²⁶² Pinterović 1969., 53; Bulat 1983.b, 263–270, prema: Franjetić R., „Kako je mogao izgledati limes na Dravi”, (MSO, inv. br. 11/63).

¹²⁶³ Sršan 1987., 360.

¹²⁶⁴ Bulat 1969., 42; Bulat 1984.b, 126.

¹²⁶⁵ Pinterović 1978., 70.

¹²⁶⁶ Bulat 1969., 42.

¹²⁶⁷ Teoretski, neki je vid obrane uz Dravu mogao biti ustanovljen nakon što su se Rimljani na tu rijeku povukli pred Sarmatima 356. g. (Pinterović 1978., 94).

izgradnji željezničke pruge, u 19. st. bilo otkriveno mnogo ostataka iz rimskoga doba.¹²⁶⁸ A nakon što su južno uz tu prugu, između Bijelog brda i Dalja, 2014. evidentirana četiri mjesta kojima je tu trasu moguće dopuniti na sljedeći način: Osijek–Nemetin (*Močari*)–*Dionice 1–Dionice 2–Trnjaci 1–Trnjaci 2* (u daljskom ataru)–Dalj (**Karta 40**),¹²⁶⁹ tamošnje je nalaze moguće smatrati naznakom da su i uz magistralni podunavski put na tlu današnje Hrvatske – u kasnorimsko doba (Poglavlje IV.) – bile podignute signalne postaje. Budući da se ostatke iz toga doba na položajima *Dionice 2*, *Trnjaci 1* i *Trnjaci 2* pritom uočilo na međusobnoj razdaljini od oko 1 km, a da udaljenost *Dionice 1–Dionice 2* iznosi oko 2 km moguće je, no ne i sigurno, da se između tih nalazi(lo) još jedno istovjetno nalazište.

Uzme li se u obzir i da je rimski magistralni put uz Dunav u Panoniji bio projektiran tako da se njime zaobiđu meandri spomenute rijeke – kao npr. na potezu *Carnuntum–Ad Flexum*, kod kastela *Ad Statuas*¹²⁷⁰ te u dijelu *Alta Ripa* (Tolna)–*Lugio*¹²⁷¹ – primjer sličan onomu iz Slavonije gdje se smatra da je jednim te istim jezičcem (Daljskom planinom) u dijelu Aljmaš–Erdut put navedene razine bio izgrađen na dvama mjestima¹²⁷² ne postoji. S obzirom na to da je Daljska planina prirodnim položajem okomita na Dunav koji oko toga brda u sjevernom dijelu (kod Aljmaša) pravi meandar dugačak oko 12 km, a u južnom (kod Dalja) (meandar dugačak) oko 8 km, širok ne više od 4 km; graditi njome magistralni put – jer bi ga to učinilo dužim za navedenu kilometražu – nije imalo smisla. Stoga je ta planina (**Slika 133**), u korist izgradnje kroz nizinsko područje, bila dijagonalno presječena glavnom trasom spomenutoga puta. Opisana je dionica, bez drugih postaja između *Mursae* i *Teutoburgii*, od mosta u Osijeku do vjerojatnog položaja kastela u Dalju, u naravi dugačka oko 23.5 km, koliko je to i označeno u *Itin. Ant. i Tab. Peut.* (XVI m. p.). To, u isto vrijeme, ne znači da uokolo Daljske planine sjevernim (do Osijeka) ili južnim, visinski nižim, dijelom brda nisu vodili puteljci ili staza.

III. VI. II. Priključak na magistralnu prometnicu u dijelu Dalj–Borovo

Zbog sličnosti je s pristupnim putovima koji su u rimsko doba na potezima Kozarac–Batina i Bilje–Kopačevo, na čijim su se krajevima nalazili rimski fortifikacijski objekti, moguće da je i od magistralnog podunavskog puta jedan odvojak bio napravljen do položaja *Gradac* kod

¹²⁶⁸ Pinterović 1969., 53, 56, prema: Franjetić R., „Kako je mogao izgledati limes na Dravi” (MSO, inv. br. 11/63).

¹²⁶⁹ Na informaciji o rimskim lokalitetima na položajima *Dionice 1*, *Dionice 2*, *Trnjaci 1* i *Trnjaci 2* sam zahvalan Hrvoju Vuliću iz GMVi-ja. Njega je na rimske artefakte (keramika, opeka, metal) tamo upozorio Mirko Adžaga iz Nuštra.

¹²⁷⁰ Visy 2003.a, 45, 46.

¹²⁷¹ Pinterović 1969., 55, 56; Visy 2003.a, 43–46; Visy 2009., 100–105.

¹²⁷² Pinterović 1978., 110.

Borova, 10-11 km južno od Dalja (računajući dužinu kraka koji je od glavne trase toga puta, dugačkog najmanje oko 2.5 km, bio izgrađen u dijelu Dalj–Borovo). Na to ukazuje osamljeni položaj rimskoga nalazišta koje se tamo nalazi na krajnjem, ka Dunavu izbočenom, dijelu kopna oko kojega Dunav prirodno meandrira. No kako zasad pouzdanih dokaza za to da je taj lokalitet dokumentiran u rimskim itinerarima nema, moguće je da je – ako je riječ o nalazištu iz doba principata – u pitanju vojni objekt ne veći od logora za numere (*numeri*), do kojega je vodila staza ili put. Ako je pak riječ o nalazištu iz doba dominata, nije isključeno da je naziv borovskoga *Gradca* očuvan u srednjovjekovnoj *Rav. Cosm.* u kojoj je postaji *Teutoburgium* kao najbliža (postaja) iz pravca *Cornaci* navedena ona s nazivom *Annama* (pod uvjetom da nije riječ o putu koji je odande vodio ka unutrašnjosti). To bi, međutim, značilo da je tamo uz vojnu bila i civilna (putna) postaja što baš i nije izgledno.

Od navedenog je, pretpostavljenog, odvojka za *Gradac* kod Borova glavna trasa magistralnog podunavskog puta vodila u pravcu *Cornaci*. R. Franjetić i M. Bulat su smatrali da je pružanje te rimske prometnice na potezu Dalj–Sotin u Srijemu prethodilo pravcima¹²⁷³ Županijske ceste 519 i Državne ceste 2. Između tamošnjih je rimskih lokaliteta kopnom bilo potrebno prevaliti oko 28 km dugačak put, a Dunavom – ako su u spomenutim mjestima bila izgrađena pristaništa – put od oko 32 km. Jugoistočno i istočno od Sotina – gdje nije identificiran samo kompleks rimskih vojnih (kasteli, beneficijarijska postaja?),¹²⁷⁴ nego i civilnih instalacija (naselje, nekropola) – na položaju *Srednje polje-Vašarište* je otkriveno više (4) plitko ukopanih kanala koji su odande vodili u pravcu *Cuccii*, tj. Iloka. Riječ je o ostacima odvodnih kanala uz put za koji po prvim sezonama istraživanja nije bilo jasno nisu li u pitanju ostatci okućnica (**Skice 14, 15**).¹²⁷⁵ Između ukopa tih kanala čvrsta podloga nije pronađena.

Idući je dio trase magistralnoga rimskog puta, promatrajući od sjevera ka jugu, bio uočen na trasi (od 5+800 do 6+000 km) tzv. Iločke transverzale na položaju *Molovinski put*, jugoistočno od Šarengrada. Jednako tako, ostatci su toga puta primijećeni na dionici Sotin–Ilok u sjevernom dijelu *Orašja* (od 0+200 do 0+400 km).¹²⁷⁶ Svaki je od tih položaja od dunavske obale danas udaljen oko 1.5 km. Zbog osobitosti krajolika, tj. surduka koji su tomu bili prepreka, magistralni put u dijelu Opatovac–Ilok uz Dunav nije bilo moguće izgraditi. A budući da je u tim vododerinama – tamo gdje su najuže, također oko 1.5 km od spomenute rijeke, a na položajima *Šmitovac* i *Česta* kod Iloka, te *Kukavac* i *Molovinski put* kod

---

¹²⁷³ Bulat 1969., 43.

¹²⁷⁴ Brunšmid 1907., 111, 112; Pinterović 1968., 70; Ložnjak Dizdar 2010., 22.

¹²⁷⁵ Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012., 11, 12; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2013., 8–11; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2014., 9–11.

¹²⁷⁶ Minichreiter 2007., 89–92, K. 1.

Šarengrada – dokumentirano postojanje poprečnih prijelaza nalik na „rampe” (vijadukte) (Slika 134) i u Srijemu su od glavnoga podunavskog puta do rimskih fortifikacija podignutih uz obalu Dunava mogli voditi pristupni putovi¹²⁷⁷, doduše, višestruko kraći (dugački oko 1.5 km) od onih u Baranji. Spomenute bi „rampe”, ukoliko su uistinu bile napravljene u rimsko doba, bile jedna od posebnosti cijeloga srijemskog dijela limesa s obzirom na iznimnu univerzalnu vrijednost (termin je u uporabi u dokumentaciji za nominiranje kulturnih dobara za UNESCO-ov Popis svjetske baštine) toga sustava.

Prema svemu sudeći, projektanti su rimskoga magistralnog podunavskog puta bili vođeni jasnom logikom – izgraditi ga čim bliže Dunavu, no ne pod svaku cijenu. To što je u Slavoniji put bio napravljen najkraćom mogućom trasom – ostavljajući po strani i Daljsku planinu i tamošnje riječne meandre, te to što ga u gornjem Srijemu podići bliže spomenutoj rijeci nije bilo moguće zbog surduka koji su tamo najširi uz samu dunavsku obalu – je dodatni argument za to da je odabir trase toga puta bio napravljen temeljem prethodno obavljenih izvida, tj. svjesnom i unaprijed planiranom odlukom rimskih zemljomjernih (mensores). A kako u Slavoniji i Srijemu (Sektor II) nasip kakav je evidentiran u Baranji [u Batini, kod Grabovca, te u dijelu Bilje–Osijek] (Sektor I) dosad nije pronađen, nije određeno je li između načina na koje je rimska prometnica u tim regijama bila izgrađena bilo sličnosti. Jednako tako, ni makadamom napravljeni put iz rimskoga doba južno od Drave zasad nije posvjedočen.

Milijacija koja se u *Itin. Ant.* odnosi na dionicu *Cornacum–Cuccium* – XVI, a ne XV *m. p.* – se podudara s dužinom podunavskoga puta duž pravca Sotin–Opatovac–Mohovo–Šarengrad–Česta (Ilok)–Ilok (*Gornji grad*) i preračunata – bilo kopnenim bilo plovnim putem – iznosi oko 23.7 km. Jugozapadno je od Iloka, na udaljenosti od oko 1.5 km od Dunava, na položaju *Ciglana* (od 1+400 do 1+600 km, Iločka transverzala) viđen bio idući dio trase puta o kojem je riječ.¹²⁷⁸ Budući da je miljokazima istočno od Osijeka najbliži onaj iz Neština u Srbiji (229./230.) (CIL III., 3703=10651),¹²⁷⁹ od Iloka je do granice s tom državom glavni podunavski put u rimsko doba, u dužini od oko 5 km, vjerojatno vodio usporedno s cestom 119. Moguće je da je upravo uz tu prometnicu, na potezu Ilok–Susek, pronađen ulomak spomenika s natpisom *Dianae sacrum* (CIL III., 3264).¹²⁸⁰ Slični su nalazi dokumentirani ne

¹²⁷⁷ Dizdar, Ložnjak Dizdar 2009., 117–121, Sl. 3, 4.

¹²⁷⁸ Minichreiter 2007., 89–92, K. 1.

¹²⁷⁹ Broj je obnašanja tribunske časti na miljokazu iz Neština očuvan djelomično [VIII(I)], a konzulske u potpunosti (III). S obzirom na to da je Aleksandar Sever tribunsku vlast po osmi ili deveti put obnašao 229. ili 230., a konzulsku po treći put od 229. [<http://www.livius.org/articles/person/severus-alexander/> (15. 6. 2015.)], miljokaz o kojem je riječ – kako je to smatrala D. Pinterović – ne može biti iz 228. g. (Pinterović 1968., 62).

¹²⁸⁰ Душанић 1995., 45, Т. VI., 1. Uz magistralni je rimski put istočno od Iloka mogao biti postavljen i žrtvenik s natpisom *Deo [So]li/ Invicto/* - - (CIL III., 15 138; Brunšmid 1901., 146; Душанић 1995., 45, Т. VI., 2).

samo u Panoniji,¹²⁸¹ nego i u Donjoj Meziji gdje je kult Dijane, Apolona i Herkula registriran uglavnom u blizini vojnih logora. Rimski su vojnici, dojam je, imali bitnu ulogu u promicanju štovanja tih božanstava uz cijeli dunavski limes.¹²⁸²

Prema navedenom, u Sektoru II je dužina glavne trase rimske magistralne prometnice izgrađene usporedno s Dunavom iznosila oko 81 km. Zbrojivši tu dužinu s onom iz Sektora I, ukupno je trasa toga puta u sjeveroistočnoj Hrvatskoj bila dugačka oko 123 km. Kad se tom broju pridoda još dužina odvojka Kozarac–Batina (oko 20.7 km), dužina je glavnih osi pograničnoga rimskog puta ondje, u naravi, iznosila oko 143.7 km. Pritom su obje, maločas spomenute vrijednosti uočljivo različite od kilometraže koja je dosad bila izdvajana za dužinu nacionalnog dijela limesa, tj. 137.5 km. Međutim, taj se često citirani podatak ne odnosi na (kopnenu) razdaljinu između krajnjih fortifikacijskih objekata uz limes u Hrvatskoj, već na dužinu suvremenoga plovnog puta Dunavom¹²⁸³ (koji je u Sektoru II dugačak oko 86 km, a u Sektoru I oko 51.5 km). No limes Rimljanima nije bio Dunav, nego u jednoj liniji izgrađeni niz vojnih instalacija u pozadini te rijeke. A za oko šest km veća dužina prometnice koja je predmet proučavanja ovoga doktorskog rada u odnosu na tok Dunava je uzrokovana okolnošću što negdašnja i suvremena obala te rijeke nisu posve usporedne pa je ta (prometnica), zbog različitih geografsko-topografskih obilježja (Bansko brdo, Kopački rit, Daljska planina, meandri, plavljenje), morala biti izgrađena podalje od Dunava.

Od cijeloga je rimskoga magistralnog podunavskog puta u Hrvatskoj trasa dosad, u dužini od oko 3.86 km, nedvojbeno određena jedino u dijelu Bilje–Podravlje, te na mjestu rimskoga mosta u Osijeku, dugačkog najmanje 150 m, a širokog ne više od 12 m.

III. VI. III. Magistralni podunavski put (Sektor I) (*Tab. Peut.*)

Drugačiji je pravac rimskoga magistralnog podunavskog puta od onoga ucrtanog u *Itin. Ant.* naznačen voditi hrvatskim dijelom Baranje u *Tab. Peut.* (smjerom *Lugione*, Mađarska)–*XII Antiana*–*XIII Donatianis*–(*XIII Ad Labores*) (**Tablica 16, Karta 25**),¹²⁸⁴ odnosno u *Rav. Cosm.* (IV., 20) smjerom (*Lugione*)–*Antiana*–*Donatianis*–(*Livorin*).¹²⁸⁵ Na tlu je to danas pravac Dunaszekcső–Popovac¹²⁸⁶–(Branjin Vrh–Beli Manastir)–Kozarac–(ili Jasenovac)–[Kopačevo–Nemetin (*Suvatovo*)]. Dijelom se taj put podudara s onim iz *Itin. Ant.*,

¹²⁸¹ Schoenwisner 1780., 245, 246.

¹²⁸² Alexandrov 2012., 276, 277.

¹²⁸³ Sanader 2003.a, 463; Sanader 2010., 225.

¹²⁸⁴ Katancivs 1782., 59–62; Pinterović 1961.a, 42–45. Iako je riječ o putu za koji navodi da je bio najbliži Dunavu, M. P. Katančić u *Tab. Peut.* spomenuti pravac opisuje kao *via mediterranea* (a ne kao *via ripensis*). U *Tab. Peut.* milijacija označuje udaljenost do prvog sljedećeg lokaliteta [Gračanin 2010., 19 (bilj. 47), 28].

¹²⁸⁵ Pinterović 1968., 58–60.

¹²⁸⁶ Várady 1897., 101.

no ako je M. P. Katančić bio u pravu tvrdeći da je navedenim mjestima mogao slijediti dvije trase, riječ je ili o različitim prometnim pravcima ili o prometnicama koje su sjeverno od Drave u funkciji bile u različita doba.¹²⁸⁷

Tablica 16. Rimski magistralni podunavski put u hrvatskom Podunavlju (prema *Tab. Peut.*)

Postaje	<i>m. p.</i>	km	Za stvarno km
<i>Antiana–Donatianis</i>	XII	17.76	<i>Pogan–Dragojlov brijeg</i> (oko 17)
<i>Donatianis–Ad Labores</i>	XIII	19.24	oko 23
<i>Ad Labores–Tittoburgo</i>	XIII	19.24	19.24
<i>Tittoburgo–Cornaco</i>	XVI	23.68	oko 28
<i>Cornaco–Cuccio</i>	XIII	19.24	23.7
Ukupno:	LXVII (67)	99.16	110.94

Za u *Tab. Peut.* je označeni put u arheološkoj znanosti u Hrvatskoj uvriježeno mišljenje da je riječ o prometnici koja je bila izgrađena uz limes. Sudeći prema onom što je navedeno u tom itineraru taj put nije vodio kroz, nego istočno od Murse; bliže Dunavu. Odatle, uostalom, i potječe zaključak da Mursa nije bila uz limes. Ni u *Rav. Cosm.*, u kojoj su putne postaje (u koruptivnom obliku) istovjetne onima u *Tab. Peut.*, Mursa nije navedena na trasi magistralnoga podunavskog puta. U citirani se pravac uzdao cijeli niz stručnjaka¹²⁸⁸ tvrdeći da je, umjesto kroz Osijek, pogranični put u rimsko doba vodio pravcem Vardarac–Nemetin,¹²⁸⁹ Bilje–Aljmaš,¹²⁹⁰ Kopačevo–Aljmaš¹²⁹¹ ili Kopačevo–Nemetin. S obzirom na to da je u naravi takav put zahtijevao uspostavljanje prijelaza preko Drave, nizvodno je od Osijeka taj (prijelaz) bio tražen kod Nemetina (*Suvatovo*). A kad fizički (tj. ljudskim rukama napravljeni) ostatci pristupa toj rijeci ondje nisu bili pronađeni, pretpostavljeno je da se Dravu na tom mjestu prelazilo skelom.¹²⁹² Na stranu to što nitko od zagovaratelja teze o postojanju toga puta nije njime i prošao; (no) taj – istočno od Osijeka – nije mogao voditi drugdje doli kroz Kopački rit – najveće poplavno područje i močvarni ekosustav u Europi¹²⁹³. Razmotrimo stoga je li tamo, s povijesnog, geografskog, projektantsko-građevinskog, vojno-strateškog i

¹²⁸⁷ Katancivs 1782., 59–62.

¹²⁸⁸ Npr. Katancivs 1782.; Várady 1897., 82, 109; Pinterović 1956.b, 67, 68, 87; Pinterović 1961.a, 42–45; Pinterović 1978., 160, T. LXXVII.; Chevallier 1997., 239; Sanader 2008., 93; Gračanin 2010., 29, 30.

¹²⁸⁹ Katancivs 1782., 59–62.

¹²⁹⁰ Várady 1897., 82, 109.

¹²⁹¹ Chevallier 1997., 239.

¹²⁹² Pinterović 1961.a, 42–45; Pinterović 1969., 53, 57–59; Pinterović 1978., 110.

¹²⁹³ „Park prirode Kopački rit” je od 1993. uvršten na popis vlažnih područja sukladno „Konvenciji o vlažnim područjima od međunarodnoga značaja” osobito kao staništa ptica močvarica, tj. Ramsarskoj konvenciji, te na listu programa IBAs (*Important Bird Areas*) [<http://www.kopacki-rit.com/oparku.html> (3. 11. 2012.)].

ekonomskog stanovišta uopće bilo moguće izgraditi prometnicu od značenja kojega je morao nositi magistralni put.

To da se u hrvatskome dijelu podunavlja podatci iz *Tab. Peut.* ne podudaraju s onima na terenu je postalo razvidno nakon što su ih detaljno usporedili M. P. Katančić i F. Várady. Ovaj je drugi i zaključio da prometnica koja je opisana u *Tab. Peut.* ili nije prolazila kroz Mursu ili da je Mursa iz toga itinerara bila izostavljena slučajno.¹²⁹⁴ Pristupi li se navedenoj problematici uzevši u obzir prirodno-geografska obilježja Kopačkoga rita, prosječna je vrijednost kotâ tamo 81.5–82.5 m nad morem (n/m). Neznatno će se višom, no presudnom razlikom za izgradnju prometnice pak pokazati prosječna visinska vrijednost položaja *Kovačke livade* (83 m n/m).¹²⁹⁵ Naime, rubom je spomenutoga rita put od Bilja vodio do Podravlja. Jednako tako, iz navedenih je nadmorskih visina razvidno da je – s izuzetkom Podravlja gdje je put na mjestu rimskoga mosta bio napravljen na koti od oko 84 m n/m – riječ o zemljištu koje je sezonski kako danas, a tako je bilo i u rimsko doba, potopljeno vodama Drave i Dunava.¹²⁹⁶ Godišnje je ta „unutrašnja delta” rijeke Drave u ovome trenutku (nakon izgradnje odvodnih kanala) prosječno poplavljena 99 (dana), a šire područje (pod koje potpada i kraj Bilje–Podravlje) 32 dana.¹²⁹⁷ Što je, imajući u vidu to da u rimsko doba močvarno stanište o kojem je riječ pod vodom nije bilo kraće od navedenog, takva okolnost mogla značiti za prebivanje čovjeka u ritu? Zlata Živaković-Kerže smatra da su zbog velike količine vlage u zraku ljudi tamo bili izloženi opasnostima poput oboljenja od malarije, kolere i trbušnog tifusa, da je stoka bila ugrožena nametnikom metiljem, a konji kokošnjim sljepilom.¹²⁹⁸ Štoviše, ne bi trebalo zanemariti ni opasnost koja ondje prijete od eksplozivnog i

---

¹²⁹⁴ „Čini se da je tabula na ovom priobalnom putu iskvarena na više mjesta. No, ipak ju zbog toga ne treba ubrojiti kao falsifikat, jer je ona kod većine mjesta veoma vjerna, kao npr. od Taurunuma do Murse te ponajviše na kopnenim putovima.” (Katancivs 1782., 76, 77, bilj. d; prema Sršan 1989., 316, bilj. 100). „U Tabuli je više pogrješaka. Izostavljen je *Altinum*, a udaljenost *Lugio–Antiana(e)* od XII m. p. je u naravi dvostruko veća. Nadalje, poslije *Antiana(e)* možemo pročitati *Donatianis*, a oba su naziva slična. Pogrešna je i udaljenost *Antiana(e)–Tittoburgo* od XXXVIII m. p. koja za stvarno iznosi oko XXX m. p. Zbog toga smatram... ..da se umjesto *Antiana(e)* može pročitati *Altino*, a umjesto *Donatianis Antiana(e)*. Dakle: *Lugione XII–Altino XII–Antiana(e) XIII Ad Labores XIII–Tittoburgo*. Prema tomu, udaljenost *Antiana(e)–Teutoburgium* je iznosila XXVI m. p., što odgovara stvarnosti u ravnoj liniji, no ne i u naravi.” (Várady 1897., 83). Jednako tako, niz je pogrješaka u *Tab. Peut.* identificiran uz Dravu (Haas 1845., 115, 116; Graf 1936., 112; Bulat 1983.b, 68, bilj. 23, 24).

¹²⁹⁵ Prema: www.geoportal.dgu.hr (15. 7. 2015.).

¹²⁹⁶ S obzirom na to da je plovidba Dunavom i Dravom zimi bila onemogućena vremenskim uvjetima, prometnice su tada morale biti prohodne. Osim činjenice da u Panoniji kvalitetnog kamena nema te da je taj materijal sklon zaleđivanju ako je vlažan, oštra je kontinentalna klima mogući razlog zbog kojega putovi (kako bi ih se učinilo vodopropusnima) ondje nisu bili pravljene od klesanog kamena, već nasipavanjem šljunka, oblutaka i keramičkih ulomaka.

¹²⁹⁷ <http://www.geografija.hr/hrvatska/kopacki-rit-turizam-u-parku-priode/> (2. 2. 2015.). Dunav je danas bržega toka nego prije. Uplitanje je čovjeka u taj jedinstveni ekosustav ostavilo negativan trag jer se riba tamo više ne mrijesti dugo kao nekoć. Unutarnja je delta u ovome trenutku velikim dijelom presušila.

¹²⁹⁸ Živaković-Kerže 2004., 85.

lako zapaljivog plina – metana, poznatog kao močvarni plin.¹²⁹⁹ Zbog tih je okolnosti upitno i je li, s ekonomskog stanovišta, eventualnim putem kroz rit moglo biti pospješeno iskorištavanje toga područja izlovljavanjem ribe, vodozemaca i divljači. Isto tako, dvojbeno je bi li uprava rimske Murse dozvolila ustanoviti alternativni riječni prijelaz tek 4.3 km (oko 3 m. p.) istočno od toga mjesta i na taj se način odrekla prihoda od mostarine. U „utvrdi” je uz taj most u Mursi kako na južnoj¹³⁰⁰, tako i na sjevernoj strani Drave mogla biti smještena manja vojna postrojba¹³⁰¹ koja je mogla naplaćivati putarinu.

Pristupi li se dilemi o postojanju rimskoga puta kroz Kopački rit s građevinskog aspekta, postavlja se pitanje kojom je vrstom materijala taj (put) mogao biti izgrađen? Naime, budući da je za izradbu cestovnoga nasipa dugačkog 1.48 km (jednu rimsku milju), visokog 2 m, a širokog 5 m – prema izračunu R. Franjetića – potrebno oko 30 000 m³ građevinskog materijala¹³⁰² te da dužina puta kroz rit od Nemetina (*Suvatovo*) do tomu mjestu najbliže postojanog zemljišta na suprotnoj strani Drave u Kopačevu nije kraća od 6 km (oko 4 m. p.), za pravljenje je spomenute dionice bilo potrebno utrošiti 120 000 m³ šute. Je li stoga put, budući da bi godišnje bio ugrožen svakom visokom vodom, ondje uopće bilo isplativo započeti graditi? Za čije bi održavanje, osim toga, bila potrebna velika opetovana ulaganja, popravci i trud? Je li, nadalje, u Mursi i bližoj okolini toga grada bilo sirovina i/ili sekundarnih sirovina koje su tomu mogle poslužiti? Nije li riječ o nepovoljnom, previše *mekanom*, tlu za izgradnju čvrstih objekata?¹³⁰³ Naime, diluvijalne se terase sastoje od gline, ilovače ili lesa, dok su one aluvijalne (kao što je Kopački rit) napravljene nanosima pijeska, oblutaka i mulja.¹³⁰⁴ Nije li, prema tome, u pitanju bio previše zahtjevan infrastrukturni objekt? Je li, s obzirom na to da bi sezonsko plavljenje Drave i Dunava dovelo do izolacije tamo možebitno stacioniranih skupina rimskih vojnika, odnosno problema pri njihovoj opskrbi, realno očekivati da su na toj navodnoj rimskoj prometnici između (većina misli) Kopačeva i Nemetina ikad bile podignute signalne postaje? Postoji li, osim možda toga, u negdašnjoj Panoniji sličan primjer, tj. je li igdje drugdje dokumentirano postojanje puta izgrađenog posred poplavnoga područja? – Ne. Nigdje uz Dunav magistralni put nije bio projektiran kroz, nego oko ili uz rubove takvih krajeva, primjerice južno od kastela *Ulcisia*

---

¹²⁹⁹ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=40379> (14. 1. 2015.).

¹³⁰⁰ Pinterović 1978., 68, K. 3.

¹³⁰¹ Gardaš 2003., 10.

¹³⁰² Prema: Bulat 1983.b, 263–265.

¹³⁰³ B. Jankulov je smatrao da je prometnica izgrađena povrh nasipa mogla imati fortifikacijsku ulogu (Jанкулов 1952., 12, 15).

¹³⁰⁴ Bulat 1983.b, 268.

Castra (Szentendre) te u dijelu *Annamatia* (Baracspusztá)–*Lussonium*¹³⁰⁵. I dio je puta koji je na nasipu bio izgrađen kroz zamočvareno područje do kastela *Aliscae (ad Latus)*¹³⁰⁶ tomu bio sličan. Međutim, ni u jednom od tih slučajeva nije riječ o pandanu putu kroz Kopački rit, već onom koji je bio podignut rubom toga rita, na potezu Bilje–Podravlje. Osim što put kroz spomenutu močvaru nije ucrtan ni u jedan od arhivskih zemljovida, iz karte je s oznakom HR-DAOS-470-C,11/18 razvidno da put do rimskoga lokaliteta u Kopačevu nije vodio iz Kopačkoga rita (usporedno s Dunavom), nego iz smjera Bilja (poprečno prema Dunavu), odnosno unutrašnjosti provincije. Kako, nadalje, protumačiti činjenicu da ostatci rimskoga puta na dionici Nemetin–Kopačevo dosad nisu ičime posvjedočeni? Pripisati to nikad tamo obavljenim terenskim istraživanjima? Dostupnošću ili uvjerljivošću slikovnoga prikaza puta ucrtanog u *Tab. Peut.*? Ili, s psihološko-filozofskog aspekta, pripisati opetovano ucrtavanje prometnice o kojoj je riječ u sve relevantne rekonstrukcije antičkih putova ponavljanju ustaljenog obrasca nastalog kontinuiranim crpenjem jedne te iste priče iz istog izvora – a čija je učestalost postala uvriježena jer je svaka nova generacija stručnjaka citirala onu prethodnu – ne propitkujući navedeni niz konvencija? Izglednije je – kad je u pitanju put koji je u *Tab. Peut.* označen istočno od Murse – da je taj bio napravljen samo na papiru.

Kad je pak riječ o mjestu označenom u *Tab. Peut.* kao *Ad Labores* (s obzirom na milijacije – za razliku od onih u *Itin. Ant.* – prijedlog *Ad* u tom itineraru ne označuje pravac kretanja, nego to mjesto sâm) ono se, uzevši u obzir udaljenost od Dalja [XIII *m. p.* (19.24 km)], moralo nalaziti u Nemetinu, južno od Drave. Međutim, ako se ta ista razdaljina, kako je to također navedeno u *Tab. Peut.*, računa od *Donatiana*e (Kozarca ili *Dragojlova brijega*), tj. iz suprotnoga pravca (sa sjevera), lokalitet se *Ad Labores* morao nalaziti u Kopačevu, sjeverno od Drave. Premda već sâm naziv *Ad Labores* ukazuje na to da su se tamo u doba izradbe *Tab. Peut.* odvijali neki građevinski poslovi, za to da su tim terminom istovremeno bila označena dva različita mjesta (Nemetin i Kopačevo) ili radovi na izgradnji puta između tih mjesta (kroz Kopački rit) nema dokaza. No je li ipak, ukoliko nije riječ o pogrješci, na još poneki način moguće objasniti vezu *Ad Labores* (ako je u pitanju Nemetin)–*Donatiana*e? Naime, što ako se razdaljina između tih mjesta (XIII *m. p.*) nije odnosila na kopneni, nego na plovni put? – U tom je slučaju od Nemetina, koji je od ušća Drave u Dunav udaljen oko 12 km, današnjim koritom Drave i dunavaca do Kopačeva potrebno prevaliti još najmanje toliko. Ipak, i to je za oko 4 km previše da bi moglo odgovarati milijaciji navedenoj u *Tab. Peut.* No zbog mnogobrojnih je umjetno prokopanih kanala koji su kroz Kopački rit napravljeni u razdoblju

---

¹³⁰⁵ Visy 2003.a, 43–46.

¹³⁰⁶ Visy 1988., 33, 119–125.

18.–20. st. u ovome trenutku nemoguće odrediti jesu li rukavci kojima se eventualno odgovarajućom udaljenošću od Nemetina moglo doći do Kopačeva do danas presahnuli ili ih ondje nikada nije ni bilo. Dakle, nije isključeno da se u rimsko doba nekom *starom Dravom* ili dunavcem od Nemetina moglo doći u Kopačevo i da je, u tom slučaju, tamošnji rimski lokalitet (računajući prema *Tab. Peut.* od juga prema sjeveru) nosio naziv *Donatiana*, te da su terminom *Ad Labores* bili označeni radovi na izgradnji, primjerice, pristaništa u Nemetinu (*Suvatovo*?). No ta zamisao nije i vjerojatna jer bi razdaljina *Donatiana–Antiana* (XII m. p.) (računajući iz te iste tabule od jugoistoka na sjeverozapad) tada bila prekratka.

III. VI. IV. Magistralni podunavski put (Sektor II) (*Tab. Peut.*)

U Sektoru II, južno od Drave, je magistralni podunavski put u rimsko doba (prema *Tab. Peut.*) vodio pravcem *Ad Labores XIII–Tittoburgo XVI–Cornaco–XIII Cuccio*, odnosno *Livorin–Clautiburgium–[Annama–Alusione?]-Cornacum–Catio* (*Rav. Cosm.* IV., 20).¹³⁰⁷ Premda se vrijednost od XIII m. p. iz *Tab. Peut.* podudara s udaljenošću od 19.24 km između Nemetina (*Suvatovo*) i Dalja, ona je od XVI m. p. (23.68 km) za dionicu *Tittoburgo–Cornaco* previše mala da se mogla odnositi na razdaljinu između Dalja i Sotina koja je dugačka oko 28 km. Pa i udaljenost *Cornacum–Cuccium* od XIII m. p. (19.24 km), koja je u tom itineraru navedena, pravcem Sotin–Opatovac–Mohovo–Šaregrad–Česta–Ilok (*Gornji grad*), je za oko 4.5 km kraća od one na terenu. Veliki broj dvojbena tumačenja te pogrješaka (uz izostavljanje Murse u Sektoru II) u milijaciji za relativno neveliko područje hrvatskoga Podunavlja navodi na zaključak da je riječ o ispravi koju se ne može smatrati pouzdanom kad je u pitanju pravac tamošnjega dijela rimske podunavske prometnice.

III. VII. Zaključak

Unatoč prijeporima uzrokovanim nevelikim brojem arheoloških istraživanja zbog kojih je pružanje magistralne i drugih rimskih prometnica u hrvatskome dijelu podunavlja danas velikim dijelom nepoznato, ipak je na više različitih načina određivo to da je u prvim stoljećima poslije Krista krajem o kojem je riječ vodilo više prometnih pravaca - žila kucavica toga područja. No budući da je u srednjopodunavskim zemljama, napose Hrvatskoj¹³⁰⁸ i Mađarskoj¹³⁰⁹, materijal kojim su ti putovi bili napravljeni nerijetko bio iskorištavan za izradbu temelja suvremenih cesta – ostatci su tih infrastrukturnih objekata tamo slabo

¹³⁰⁷ Pinterović 1968., 58–60; Gračanin 2010., 19 (bilj. 47), 28.

¹³⁰⁸ Katancivs 1782., 1, 2.

¹³⁰⁹ Visy 2008., 40, 48; Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 8.

očuvani. Premda će ondje ubuduće vjerojatno biti otkriveno još rimskih lokaliteta, pa će time i pravci spomenutih putova biti preciznije ustanovljeni, nije izgledno da će ih protokom vremena biti moguće identificirati lakše nego danas. Uslijed daljnje će promjene izgleda krajolika pošumljavanjem, niveliranja zemljišta poljodjelstvom ili intenziviranjem građevinskih djelatnosti to, vjerojatno, biti sve teže i teže.

Bitna je razlika između prethodnih i ovoga rada na temu rimskoga pograničnog puta u tome što autor ovih redaka smatra da je odvojak od magistralne podunavske prometnice u dijelu Kozarac–Batina u Hrvatskoj pogrešno predstavljen kao dio glavne trase toga puta, na što je zagovaratelj te tvrdnje moglo navesti zaključiti to što spomenuti potez nije bio promatran u kontekstu širem od nacionalnog. Umjesto toga, tj. umjesto na neprekinuti tijek te prometnice kroz sve ovdašnje rimske pogranične fortifikacije, barem bi u Baranji na takve objekte trebalo gledati kao na krajnje točke putova koji su do njih vodili granajući se od magistralnog, u pozadini Dunava izgrađenog, puta. Osim toga, iz dosadašnjih je proučavanja o pružanju rimskih putova uz limes u hrvatskom Podunavlju postalo razvidno da su podatci o dobu izgradnje tih infrastrukturnih objekata zasnovani iz logički izvedenih sudova navedenih u povijesnim izvorima, a ne iz podataka određenih arheološkim istraživanjima. Moguća ispreplitanja tih putova, puteljaka i staza pritome dovode do potencijalnih pogrješaka pri identificiranju njihovih smjerova.

Prema svemu sudeći, usporedno je s Dunavom u Hrvatskoj bio izgrađen jedan glavni (magistralni) put kojime je bila osigurana konekcija s drugim dijelovima Rimskoga Carstva. Trasa toga puta kroz cijelo rimsko doba nije morala biti ista. Umjesto, kao što je to bilo činjeno dosad, navođenja da je magistralni put vodio uz Dunav, prikladnije je u kraju o kojem je riječ tvrditi da je taj bio izgrađen usporedno s tom rijekom. Odluka za izbor trase te prometnice pritom, čini se, nije bila uvjetovana ni vojno-političkim ni geostrateškim okolnostima, nego geomorfološkim osobitostima Baranje, Slavonije i Srijema. U suprotnom, taj bi put bio izgrađen bliže Dunavu. Magistralni je podunavski put označen u *Itin. Ant.* i u sjeveroistočnoj je Hrvatskoj (Sektor I) vjerojatno bio podignut pravcem Kneževo–Popovac/Branjin Vrh–Beli Manastir–Kozarac–Čeminac–(Darda?)–Bilje–Podravlje–Osijek. U nacionalnome je kontekstu trasa toga puta ponajviše sporna u dijelu Kozarac–Bilje. Ni u *Itin. Ant.* ni u *Tab. Peut.* taj put nije ucrtan voditi u pravcu Batine.

Dokazi za to da u itinerarima, uz glavnu trasu podunavskoga puta ili barem u dijelu *Antianae–Mursa*, nisu navedeni civilni rimski lokaliteti (putne postaje) koji su bili jednakoga nazivlja kao i tamošnji kasteli ne postoje. Prema tome, to što ta magistralna prometnica jest ili nije prolazila kroz neko mjesto nije dovoljno za odrediti je li neki lokalitet bio ili nije bio u

sustavu limesa. Drugim riječima, lokalitet kroz koji je pogranična prometnica (uključujući odvojke) vodila morao je u tom slučaju biti legijski logor, kastel, naselje podignuto uza nj ili promatračnica.

Magistralna se rimska podunavska prometnica u putove od lokalne važnosti u pravcu Dunava račvala na dvama mjestima; kod Kozarca i Bilja. Najveće je čvorište putova u rimsko doba u Baranji bilo upravo kod toga mjesta (u okolici Bilja), gdje su se na glavni podunavski pravac vezali putovi s najmanje tri, a vjerojatno sa sve četiri strane svijeta. Za to pak da je uz staru dunavsku obalu sjeverno od Drave (pravcem Batina–Jasenovac–Lug–Kopačevo–Bilje–Podravlje) bio podignut zaseban vojni put kojime su bile povezane tamošnje rimske fortifikacije, odnosno da su različiti putovi ondje bili različite namjene, kao ni za to da je povlačeći najkraće linije (koje bi predstavljale putove) između tih fortifikacija moguće dokazati postojanje puta, nema dokaza. Kasteli, kasnorimske utvrde i civilna rimska naselja ni uz Dunav ni uz negdašnju dunavsku obalu (*Ad Militare*, *Ad Novas*, *Albanum*, Kopačevo, *Gradac* kod Borova) nisu bili podignuti uz glavnu trasu magistralnoga puta. Međutim, ti su isti lokaliteti bili smješteni duž pogodnih mjesta dunavskoga plovnog puta (s izuzetkom *Ad Novas* i rimskoga nalazišta u Kopačevu). Do tih su fortifikacija – od kojih su jedne bile izgrađene uz dunavsku poplavnu zaravan, a druge uz Dunav – vodili dunavci, a s kopna pristupni putovi (odvojci, priključci, kraci) kojih je dio u itinerarima dokumentiran u akuzativu, s prijedlogom *ad* (npr. *Ad Novas*). Na krajevima takvih odvojaka putnih postaja možda nije bilo (*Ad Militare*, *Ad Novas*, *Ad Labores*). Jednako tako, nema dokaza za to da su se odvojci putova koji su vodili prema kastelima uz obalu Dunava, u Hrvatskoj, nastavljali na suprotnoj strani te rijeke, u Srbiji. Autor ovih redaka smatra i da izostavljanje navođenja putova koji su u *Itin. Ant.* vodili do putnih postaja (koje su nosile ista imena kao i fortifikacije) u Sektoru I nije bilo slučajno, već da takvi putovi ondje nisu navedeni zato što te fortifikacije nisu bile uz glavnu trasu magistralnoga podunavskog puta. Osim kao krajnje točke takvih putova (odvojaka), kraći cestovni odvojci u itinerarima nisu dokumentirani. I dok nijedan kastel uz limes u Baranji nije, oni južno od Drave u Slavoniji i Srijemu – ako je suditi prema itinerarima – jesu bili podignuti uz glavnu trasu podunavskoga puta. Jesu li i pristupni putovi bili istovjetna sastava kao i onaj magistralni – nije određeno. Magistralni je rimski podunavski put bio obilježen miljokazima, a njih se uz limes u Baranji, Slavoniji i Srijemu uz kastele postavljalo jedino ako su ovi bili podignuti uz glavnu trasu toga puta. S obzirom na to da udaljenost od 137 *m. p.* koja je označena na miljokazu koji je navodno bio postavljen u krajnjem sjeveroistočnom, dosad dokumentiranom, mjestu uz nacionalni dio rimskoga pograničnog područja – u Batini – ne odgovara razdaljini *Aquincum–Ad Militare*, taj

spomenik nije mogao stajati u Batini, nego u okolici Kneževa koje se – za razliku od Batine – nalazi uz magistralni podunavski put. Prvi i jedini epigrafski podatci o popravcima rimskih prometnica u hrvatskom Podunavlju potječu iz 3. st. kad je na jednom te istom putu (magistralnom podunavskom) u dijelu Bilje–(Podravlje)–Osijek, bio podignut niz od tri pravilno udaljena miljokaza. Osim na tom potezu (Bilje–Osijek), drugih miljokaza s precizno određenim mjestom na kojem su oni bili izvorno postavljeni – nema. Navedena je dionica, sudeći prema oznakama na takvim spomenicima, bila popravljena u doba Septimija ili Aleksandra Severa, te Maksimina Tračanina. Središte je tih popravaka u prvoj trećini 3. st. bila *Mursa*. Popravci su dionica rimskoga podunavskog puta u cijelom hrvatskom Podunavlju bili napravljeni za carevanja Septimija Severa (1?) – na miljokazu koji je krajem 19. st. bio pronađen u Podravlju možda nije bilo uklesano ime Aleksandra, nego Septimija Severa – Makrina (1), Severa Aleksandra (1 ili 2) i Maksimina Tračanina (1 miljokaz). Na to da takvi građevinski radovi nisu bili obavljani stihijski, već sustavno, ukazuje činjenica da se isti ne podudaraju s godinama posjeta Septimija Severa, odnosno Maksimina Tračanina Panoniji. S iznimkom za dio Bilje–Osijek (uključujući i rimski most i nastavak do Dalja), te manje pouzdano za odvojak do Kopačeva i kraću dionicu u Batini, trasa pograničnoga rimskoga puta u tom dijelu podunavlja nije precizno dokumentirana. Činjenica da od Osijeka na sjever put o kojem je riječ nije vodio ka, nego od dunavske obale – jer je prepreka tomu, dvadesetak kilometara (25) sjevernije, bilo Bansko brdo – je doprinos zaključku da su tu prirodnu prepreku pri projektiranju u obzir uzeli i rimski zemljomjernici. Magistralna je pak podunavska prometnica koja je iz Murse u dijelu Bilje–Osijek, za principata, vodila sjeverno od Drave, bila jedina rimska prometnica na toj dionici. U Mursi je pravac toga puta bio obilježen najmanje dvama miljokazima. U tamošnji most drvo koje je bilo uporabljeno pri njegovoj izgradnji nije moralo biti ugrađeno neposredno nakon što je bilo odsječeno. Nema uvjerljivih dokaza za to da je nadgrađe toga mosta bilo napravljeno u kamenu. Razlikovati eventualne kamene dijelove toga objekta od ondje pronađenih spolija nije moguće.

Kad je riječ o *Tab. Peut.*, dionica rimskoga puta koja je u tom spisu označena kroz Kopački rit (Kopačevo–Nemetin) u naravi nije evidentirana. U tom itineraru, naime, na potezu *Donatianaē–Teutoburgium*, nije označena najmanje jedna postaja (*Mursa*). A to što put na spomenutome potezu, s obzirom na unutrašnju deltu Drave, nije bilo moguće izgraditi je dokaz da je autor *Tab. Peut.* bio u krivu kad je između – u tom dokumentu – navedenih postaja propustio navesti Mursu. Premda ne postoje dokazi za to da se termin *Ad Labores* odnosio na izgradnju pristaništa (a ne puta kroz Kopački rit), nije nemoguće – iako drugdje

takav slučaj nije evidentiran – da je dio te dionice činio plovni put. S obzirom na milijaciju *Tab. Peut.* je manje pouzdan dokument od *Itin. Ant.*

Magistralna je rimska podunavska prometnica na hrvatskome tlu južno od Drave (Sektor II) bila podignuta pravcem *Mursa–Teutoburgium–Cornacum–Cuccium* (Osijek–Dalj–Sotin–Ilok). I do putnih su postaja – ako one u Slavoniji i Srijemu nisu bile smještene uz put o kojem je riječ, nego uz dunavsku obalu – imenovanih poput tamošnjih rimskih vojnih logora, premda to tako nije označeno ni u jednom itineraru, mogli voditi odvojci, kraći od onih u Baranji. Detaljno kartirati trasu rimskih pograničnih putova na prostoru hrvatskoga podunavlja danas, bez korištenja suvremene opreme i obavljanja suvremenih terenskih pregleda, nije moguće. Stoga ni autorski zemljovid koji su u većem mjerilu priloženi ovomu radu ne ukazuju na preciznu trasu tih putova, već shematski oslikavaju način na koji su oni tamo mogli biti organizirani. Premda je I. Milotić napisao: „Rimska cestovna baština u Hrvatskoj ne pojavljuje se tek kao povijesna reminiscencija, jer jedan značajan dio suvremenih prometnica ili slijedi rimske trase ili se neposredno oslanja na logiku njihovih pravaca”¹³¹⁰, modernim je prometnicama nedvojbeno osigurana bolja povezanost nego onima iz rimskoga doba. S obzirom na sve što je dosad navedeno, odabir se mjesta za podizanje fortifikacija i trasiranje magistralne podunavske prometnice uz limes u Hrvatskoj – iako su se Rimljani pritom pridržavali općih načela – ne podudara s pružanjem toga puta drugdje. Naime, riječ je o dionici koja je, koliko je to poznato autoru ovog djela, ponajviše udaljena od korita jedne rimskodobne pogranične rijeke.

Osim zaključaka, o prometnici je uz limes u hrvatskom Podunavlju u ovome radu postavljeno nekoliko hipoteza. Moguće je, naime, da pristupni putovi u tom kraju u itinerarima nisu navedeni jer su u pitanju bili *slijepi* putovi, na čijim završecima putnih postaja nije bilo. Nije nemoguće ni da je dio trase rimskoga puta koji je u Batini u 19. st. vidio R. Fröhlich vidljiv i danas. Premda u ovome trenutku nije moguće dokazati da je rimska magistralna podunavska prometnica kod Popovca vodila između položaja *Logor*, *Pogan* i *Velike Međe* (Sektor I), izgledno je da je manji lokalitet tamo bio selište, veći utvrda, a manji *mansio* ili signalna postaja (Poglavlje IV.). Naziv se *Antianae* pritom mogao odnositi na dva ili sva tri navedena nalazišta. Miljokaz koji je nedaleko odande, iz Kneževa, bio odnijet u Budimpeštu vjerojatno nije bio postavljen neposredno kod Branjinog Vrha ili Popovca. Mjesta koja su u *Itin. Ant.* označena s prijedlogom *ad* možebitno ukazuju na to da je riječ o postajama koje nisu bile uz glavnu trasu magistralnoga podunavskog puta, nego na odvojcima od toga puta. Pritom su i

---

¹³¹⁰ Milotić 2010., xvii.

razdaljina i navod *Antianis–Ad Novas et Aureo Monte XXIII m. p.* možda označeni u koruptivnom obliku. Naime, ustaljeni je način navođenja mogao glasiti *Ad Novas X m. p. – Aureo Monte XIII m. p.* No u slučaju da se razdaljina *Antianis–Ad Novas et Aureo Monte* u *Itin. Ant.* od *XXIII m. p.* nije odnosila na udaljenost do mjesta *Ad Novas*, nego na ukupnu dužinu odvojka *Antianae–Ad Militare* (u krajnjem dijelu *Aurei Montis*, tj. Banskoga brda u Batini), naziv je *Ad Novas* – ako je citirani redosljed postaja točan – moglo nositi rimsko nalazište u Kamencu ili neko nedaleko od Jasenovca. Jednako tako, redosljed je navođenja lokaliteta na dionici *Antianae–Mursa* u *Itin. Ant.* možda naveden pogrešno, a u ispravnom je obliku mogao glasiti *Antianis–Ad Aureo Monte–Novas*. Priključne je pak putove rimska vojska prema magistralnoj podunavskoj prometnici vjerojatno započinjala graditi iz fortifikacija prema tomu putu. Na jednom je takvom odvojkju, koji je vodio na *Dragojlov brijeg*, kod *Kozaračke šume* pronađeno rúdo za jaram rimskih kola. Čini se, uostalom, i da je M. P. Katančić za trasu rimskoga magistralnog podunavskog puta pogrešno smatrao dionicu Kozarac–Jagodnjak. Sukladno svemu navedenom, izvorno su rimske prometnice u Baranji mogle biti one koje su bile projektirane usporedno (podalje od obala ili rubova negdašnjih rijeka) s tada poplavnim područjima. Nije nemoguće ni da se surduke u Baranji (kao u Srijemu) u rimsko doba *premošćivalo* vijaduktima ili rampama. Autor ovih redaka smatra i da je miljokaz koji je pronađen u Podravlju, s oznakom da je *CLXI m. p.* udaljen od *Aquinci*, izvorno bio postavljen u tom mjestu, te da su miljokazi koji su pronađeni u Osijeku dokaz da je Mursa bila podignuta na glavnom pravcu magistralne podunavske prometnice, odnosno da je to mjesto bilo nezaobilazno uz vanjsku granicu Rimskoga Carstva. Tom je analogijom, tj. to što miljokazi nisu pronađeni kod drugih fortifikacija, moguće zaključiti da one nisu bile uz glavni podunavski put. Na pravcu je pak toga puta most u Mursi vjerojatno bio napravljen od drva, dok su mu kamenom i opekom učvršćeni mogli biti potpornji oko drvenih stupišta pjeskovita korita Drave, no ne i nadgrađe koje bi, s obzirom na *mekanu* podlogu, vrlo brzo *izbacilo* tu građevinu iz ravnoteže. Most su u Mursi vjerojatno podigli pripadnici *legionis X Geminae* ili *legionis II Adiutricis*, gradeći ga iz pravca južne ka sjevernoj obali spomenute rijeke. Spolije su pritome na taj objekt mogle biti dovezene da bi ih se otamo bacilo kako bi se razbilo led koji se uhvatio za potpornje mosta ili ondje biti postavljene s namjerom da se *barbarima* u 4. st. prepriječi jedini kopneni prilaz Mursi sa sjevera. Miljokaz koji je pronađen u ulici M. Gubca u Osijeku je vjerojatno i izvorno bio podignut na tom mjestu, a nosio je oznaku da je *CLXII m. p.* udaljen od *Aquinci*. Izgledno je i da su uz rimski magistralni podunavski put u dijelu Osijek–Dalj, za dominata, na relativno pravilnim udaljenostima bile podignute najmanje četiri signalne postaje. Jednako je tako izgledno i da je u zapadnom

Srijemu ili barem porječjem Vuke rimska prometnica bila izgrađena kao nasip, te da joj je položaj bio uvjetovan poplavnim područjem te rijeke. Najsjeverniji je veći rimski lokalitet u tom kraju (Srijemu), *Gradac* kod Borova, u kasnoantičko/ranosrednjovjekovno doba možda nosio naziv *Annama*.

S obzirom na to da je magistralna prometnica koja je u rimsko doba bila izgrađena usporedno s Dunavom bila jedan infrastrukturni objekt, pri tipološkom je određivanju lokaliteta uz limes u Hrvatskoj svim dionicama toga puta, na različitim mjestima, u ovom radu pripisana jedinstvena oznaka – 5. I pri nadležnim je konzervatorskim odjelima (stoga) opisanomu putu ubuduće uputno dodjeljivati jedan registracijski broj. To bi, iz Liste zaštićenih kulturnih dobara Republike Hrvatske, mogao biti onaj s oznakom Z-3638 koji se odnosi na dionicu te prometnice identificirane na potezu Bilje–Podravlje [pod zaštitu je zasad stavljena polovina toga puta, od stare Drave kod Bilja do križanja te (rimske) prometnice sa (suvremenom) cestom Bilje–Osijek], koje bi se sadržaj u nacionalnome kontekstu moglo proširiti na cijelu trasu. Trenutačno je to jedini zasebno registrirani dio neke prometnice uz limes u hrvatskom Podunavlju – ostali se kriju pod registracijskim brojevima zaštićenih arheoloških zona imenovanih prema toponimima mjesta gdje su se ionako morali nalaziti i u kojima su, osim rimskih, ponekad lokaliteti iz drugih vremenskih razdoblja, razvrstani ondje (KOS, ne i KOVu) bez pokušaja o razumijevanju njihovih međusobnih prostornih odnosa.

IV. KASNORIMSKA POGRANIČNA VOJNA ZONA

IV. I. Uvod

Nakon što je jednolinijski rimski obrambeno-nadzorni sustav (limes) – uslijed činilaca kao što su opća kriza, nedostatak ročnika (uzrokovano građanskim ratovima i vojnim pohodima na Istok) te dolazak Gota na prostor Rimskog Carstva – kao forma u drugoj polovini 3. st. bio napušten, zaštitu je pograničnih područja države o kojoj je riječ bilo započeto organizirati kao (široku) zonu. Dio je različitih rimskih fortifikacijskih objekata otad pa do otprilike kraja 4. st. na današnjem hrvatskom tlu u to doba bio građen u istim mjestima gdje je prije bio limes, a dio na dotad u vojne svrhe neiskorištenim položajima. Razlučiti pritom koji takav položaj potječe iz doba principata, a koji iz dominata nije uvijek jednostavno no ipak je na osnovi dosad poznatoga arheološkog materijala moguće razaznati dva, u vremenu i prostoru, drugačije zamišljena načina zaštite Rimskog Carstva.

IV. II. Sektor I

Predmet su proučavanja ovoga poglavlja mjesta na kojima je u kasnom 3. i 4. st. u hrvatskom dijelu podunavlja mogla boraviti rimska vojska. Zaključci su o tome koji su lokaliteti pritom bili dio obrambene zone doneseni u skladu s trenutnim stanjem istraženosti, smještajem nalazišta, imajući u vidu rasprostiranje, postojanje ili izostanak datibilnog materijala (natpisi, opekarski proizvodi s pečatom, vojna oprema) te cijelu (rimsku) vojnu povijest. Naselja ili vile, premda dio spomenute zone – ako nisu bila temom istraživanja koju je poneki stručnjak povezo s rimskom vojskom – nisu tema ove disertacije.

Premda je, teoretski, lokalitete iz kasnorimskog doba (poput onih uz limes) također moguće razvrstati prema tipovima, to u ovome trenutku nije zahvalno učiniti jer su dokazi o tome da se njih tada (po nekoj osnovi) podizalo sustavno manjkavi. Naime, barem je jednako izgledno da su u pitanju samostalne fortifikacije koje su, osim vojnih, mogle biti i civilna središta ili zbjegovi sa skladišnim kapacitetima, te vile ili skupine vila. Štoviše, nije još dovoljno jasno ni koje bi sve građevine trebalo uvrstiti u takvu razradbu niti su tipovi tih građevina u Hrvatskoj na većini nalazišta uopće određeni. Osim toga, riječ je o lokalitetima koji nisu glavni predmet istraživanja ovoga rada, odnosno o nalazištima za koja autor ovih redaka smatra da ih nema osnove dovoditi u vezu s jednolinijski oblikovanim obrambeno-nadzornim sustavom iz doba principata. Takvi se lokaliteti, koliko je to danas poznato, u Sektoru I nalaze kod ili u sljedećim mjestima: Batina, Zmajevac, Kamenac, Popovac, Branjin Vrh, Jasenovac, Lug, Kopačevo i Osijek.

IV. II. I. Batina

Naziv je mjestu *Ad Militare* u znanim kasnorimskim izvorima dokumentiran u *Not. Dign.* (*Occ.* XXXIII., 45). Premda na sadašnjem stupnju istraženosti nije određeno je li rimska vojska ondje od 1. do 4. st. boravila konstantno – na negativan odgovor na to pitanje neizravno ukazuje činjenica što položaj fortifikacijskih objekata i grobnica iz 4. st. u Batini nije identificiran – ime je o kojem je riječ možda još od 1. st. kontradiktorno, dotad bilo očuvano zahvaljujući kontinuitetu ondašnjega (civilnog) naselja. Iz kasnorimskoga je doba – uostalom – tamo pronađeno malo nalaza, primjerice već spomenuta antropomorfna posuda u obliku ženske glave (**Kat. 4**)¹³¹¹ ili poluokruga čaša ukrašena tamnoplavim *kapljicama* kobalta (**Kat. 5**).¹³¹²

Prva je rimska postrojba koja je za dominata mogla biti stacionirana u mjestu *Ad Militare* bila *legio VI Herculia*¹³¹³ koja je ondje nešto izgradila 25. rujna 305.¹³¹⁴ ili 307. g.¹³¹⁵ Dio natpisa koji je o tome moguće restituirati glasi: - - -] [*d(omino) n(ostro) C(aio) Gal(erio) V]al(erio) M[aximiano p(ontifici) m(aximo) / Germ(anico) max(imo) V Sar(matico) max(imo) III Persic(o) max(imo) II] / [Brit(annico) ma]x(imo) II Carp[ic(o) max(imo) V Armen(iaco) max(imo) Medic(o) max(imo) Adiabenic(o)] / [max(imo) t]rib(unicia) potest(ate) [XV? co(n)s(uli) VI? p(atri) p(atriciae) proco(n)s(uli) p(io) / f(elici) inv(icto) Aug(usto)] / leg(ione) VI Herc[ul(ia) d(evota) n(umini) m(aiestati)que eius] / die VII Kal(endas) Oc[t(obres) Severo Aug(usto) et Maximino Caes(are) co(n)ss(ulibus)] (**Kat. 32**).*

No osim uz Batinu, neki stručnjaci otkriće ploče s tim tekstom vezuju uz Draž ili Beli Manastir (LUPA 7991, EDH-HD016147),¹³¹⁶ gdje rimskih vojnih logora u 4. st. nije bilo. Ipak, kako u *Not. Dign.* nije navedeno da je dio *legionis VI Herculiae* ikad boravio u *Ad Militare*, nije nemoguće da je uistinu riječ o predmetu koji bi trebalo pripisati nekom drugom nalazištu. Ondje je pak ta ploča mogla biti postavljena u zapovjedničkoj zgradi ili iznad ulaznih vrata (neznane) utvrde. Budući da, dakle, nisu otkriveni pokretni nalazi koji bi u 4. st. ukazivali na rimsku vojnu prisutnost u mjestu *Ad Militare*, zaključci poput onoga Pétera Kovácsa koji citirani tekst drži dokazom tvrdnje da je prvi logor VI. legije bio u Batini¹³¹⁷ ili onoga S. Filipović i Emila Podruga koji glasi da je građevinskog materijala *legionis II Adiutricis* – za razliku od materijala *legionis VI Herculiae* – više moguće pronaći sjeverno

¹³¹¹ Pinterović 1970.c, (MSO, Limes arhiva).

¹³¹² Даутова-Рушевљан 1995., 119, T. XVII., 6.

¹³¹³ Várady 1897., 89.

¹³¹⁴ Šašel A. i J. 1978., 170, 171.

¹³¹⁵ Kovács 2003.a, 31.

¹³¹⁶ Nagy 1964., 274–280, T. 11., 2; Šašel A. i J. 1978., 174, br. 1072.

¹³¹⁷ Kovács 2003.a, 31.

nego južno od Drave¹³¹⁸ ne djeluju uvjerljivo. Naime, baš u Baranji, u Hrvatskoj, nalaza *legionis II Adiutricis* – osim u Batini – nema, dok su južno od Drave proizvodi te vojne vrste evidentirani u Osijeku, Slavoniji, te diljem (gornjeg i donjeg) Srijema. Autor ovih redaka smatra da nije riječ o sinkronim nalazima, nego da je materijal II. legije bio napravljen prije (**Tablica 17**) onoga VI. legije koja je – nakon što je sjeverno od *Ad Militare* poslije 296. vjerojatno bila ustanovljena granica između Panonije Valerije i Druge – u Baranji od te, prvonavedene, legije preuzela nadležnost. Teoretski je – s obzirom na to da je georadarom na mjestu spavaonica u sjevernom dijelu kastela *Ad Militare (I)* razvidno mnogo nečitkih arheoloških slojeva – moguće i da je dio građevinskog materijala iz 2./3. st. u 4. st. poslužio pri izgradnji manje utvrde u kojoj je mogao boraviti ili dio VI. legije ili neka druga rimska postrojba. Iako su, dakle, nedovoljno poznati stratigrafski odnosi ono što onemogućuje određenje doba u kojem je ranorimski kastel u Batini eventualno u kasnoj antici ponovo bio stavljen u funkciju, jednu je građevinsku fazu toga mjesta – na osnovi opekarskih proizvoda s pečatom *legionis II Adiutricis* (a ne *legionis VI Herculiae*) pronađenih u sondama uz zapadni rub Banskoga brda¹³¹⁹ – bilo pokušano datirati u 3./4. st.¹³²⁰, prije ili poslije Dioklecijanova rata sa Sarmatima 293.–301. g.¹³²¹ No kako je još iskopavanjem D. Pinterović ustanovljeno da su cestom prema spomeniku „Pobjeda” bili presječeni dijelovi sjevernog¹³²² i istočnog bedema *Ad Militare (I)* (**Crteži 15, 16**), a što je razvidno i iz suvremenih istraživanja georadarom (Poglavlje III.), mogućnost je da je tom prilikom bila uništena i unutrašnjost možebitne sjeveroistočne ugaone kule potencijalne kasnoantičke (kasnoantičke jer je iz priloženih crteža moguće zaključiti da je kula o kojoj je riječ bila kružnog tlocrta) fortifikacije na tom mjestu neznatna. Naime, na skici sjeveroistočnog ugla *Ad Militare (I)* (**Crtež 16**) tlocrt ugaonih kula djeluje okrugao što bi, ako jest bio takav, značilo da su kule postojećemu kastelu u tom obliku bile dozidane u 4. st.¹³²³ Premda bi unutarnji promjer kule na spomenutom mjestu iznosio čak 15 m, moguće je da na citiranomu crtežu ta nije nacrtana u točnom mjerilu. Na navedeni izgled kule ukazuje još zemljovid *Delineatio Insulae Magnae Mohacsiensis* iz 1796. g. (A. Nagy) (HR-DAOS-470-C,1/1) u kojem je ispod rimske fortifikacije na *Gradcu* napisano „Utvrda u (Kis)Kószegu, sada već iznivelirana.” (*arx Kószeg*

---

¹³¹⁸ Filipović, Podrug 2006., 44.

¹³¹⁹ Bulat 1971., (KOS, D-151).

¹³²⁰ Filipović, Podrug 2006., 35–55.

¹³²¹ Јанкулов 1952., 14.

¹³²² Pinterović 1971.a, 56, T. XXXV., Sl. 2. Zahvaljujem Grguru Marku Ivankoviću i Dragani Rajković na uvidu u dokumentaciju o arheološkim iskopavanjima u Batini 1970.–1972. g.

¹³²³ Soproni 1973., 62–66; Soproni 1980., 222.

jam solo aequata) (**Karte 17.a, 17.b**).¹³²⁴ Iako je na mađarskom jeziku u toj karti umjesto Kiskószeg (Batina) napisano Kószeg (grad u Mađarskoj), to da je riječ o Kiskószegu nije sporno, a proizlazi i iz izgleda krajnjeg sjeveroistočnog obronka Banskoga brda i iz položaja rijeke Dunav odnosno tamošnjega teksta „Batina”. Ne smećući s uma i da je *Ad Militare (I)* sve do u 19. st. još bilo moguće vidjeti,¹³²⁵ taj je zemljovid – uz oba navedena crteža – jedino što zasad ukazuje na postojanje manje kasnoantičke utvrde koja je, najkasnije poslije vladavine Valentinijana, možda bila podignuta u sjevernoj polovici spomenutoga ranocarskog kastela. Premda se kule kružnoga plana smatra pokazateljem izgradnje i u poslijevalentinijansko doba, one u Panoniji – osim možda u Gödu u Mađarskoj – nisu identificirane.¹³²⁶ A ako je dio sjeveroistočne, u tlocrtu, okrugle kule na spomenutomu mjestu u Batini sve do početka modernog doba još bilo moguće obići, autor je citiranog zemljovida posredno mogao zaključiti da su takvi objekti bili izgrađeni i u drugim uglovima rimske „utvrde” na *Gradcu*. Iako, pritome, bedem na južnoj strani fortifikacije koja je ucrtana u zemljovid HR-DAOS-470-C,1/1 dosad nije potvrđen znanstvenim metodama, u tlu je lako raspoznatljiv pa mu postojanje nije upitno. No jesu li baš tamo u kasnorimsko doba bili stacionirani pripadnici *legionis II Adiutricis*, *legionis VI Herculiae* (u što još vjeruje poneki stručnjak¹³²⁷) ili *equites Flavianenses* (*Not. Dign. XXXIII.*, 45) kojih bi osnivanje s obzirom na naslov tetrahijskog ili konstantinovskog porijekla trebalo datirati u razdoblje od Dioklecijana do Jovijana (*Flavius Iovianus*) (363.–364.)¹³²⁸ – nije poznato. Arheološki ostatci kojima bi bilo moguće potvrditi položaj te, posljednje navedene, postrojbe u Batini dosad nisu pronađeni.

Tablica 17. Moguća posada utvrde u mjestu *Ad Militare* (na neznanom položaju u Batini)

<i>Ad Militare</i>	Vojna jedinica	Doba
	<i>equites Flavianenses</i>	poslije 286.–oko 378. g.?

¹³²⁴ Pinterović 1968., 56.

¹³²⁵ Fröhlich 1888., 289–295; <http://www.ripapannonica.hu/magyar/kulturalis2.php?id=17> (31. 3. 2011.).

¹³²⁶ Visy 2003.d, 114; Nominatión, *ripa Pannonica*, 2011., 33.

¹³²⁷ Filipović, Podrug 2006., 43.

¹³²⁸ Dodgeon, Lieu 2005., 290.

IV. II. II. Zmajevac

Lokalitet za koji u arheološkoj znanosti prevladava mišljenje da je u rimsko doba nosio naziv *Ad Novas*¹³²⁹ se nalazi uz sjeveroistočni rub lesne grede na *Várhegyju (Gradac)* u Zmajevcu, jugozapadno od rotora na cesti D-212. To je ime, ipak, budući da mu identificiranje s tim suvremenim mjestom *in situ* nije potvrđeno, dvojbeno. Prema mišljenju H. Gračanina, naziv *Ad Novas* se zapravo odnosio na rimsko nalazište na *Dragojlovom brijegu*, dok je ono na *Várhegyju* bilo imenovano *Novae*.¹³³⁰ No kako je, zahvaljujući geofizičkim istraživanjima, danas poznat tlocrt obaju navedenih lokaliteta, te da i sâm arheološki materijal odande ukazuje na to da je spomenuti položaj kod Jasenovca (*Dragojlov brijeg*) bio ustanovljen prije onoga u Zmajevcu, smislenije je – ako je uopće riječ o dvama različitim mjestima (*Novae* i *Ad Novas*) – ustvrditi da je bilo obrnuto. Naime, na to da se naziv *Novae* nije mogao odnositi na Zmajevac ukazuje to što je ta *postaja* – pod uvjetom da nije riječ o redakciji nastaloj u kasnije doba – u obliku *Ad Novas* navedena u ranocarskom *Itin. Ant.* (243, 3) prije nego što je rimski položaj tamo uopće bio ustanovljen. Kontraargument bi pak toj tezi bilo to što na *Dragojlovom brijegu* nije identificirana putna postaja premda je u drugom, manje pouzdanom itineraru – *Tab. Peut.* – između *Antianarum* i *Ad Labores* mjesto *Donatiana* nedaleko odatle (Kozarac?) eventualno moglo služiti spomenutoj svrsi. Dakle, ili *Várhegy* u itinerarima napravljenima prije dominata nije (bio) označen ili je u takvim rimskim dokumentima to mjesto – neznana imena – bilo označivano kao *Ad Novas (U pravcu Novih)* zato što je put dotamo vodio u istom pravcu kao i do fortifikacije na *Dragojlovom brijegu (Novae)* nakon što je ona možda već izišla iz uporabe. Uzgred, to što nikakav ostatak rimske prometnice koja je smjerala prema *Várhegyju* nije identificiran je također jedna od naznaka za navedeno. Osim toga, mjesto Zmajevac se ne nalazi na približno ustaljenim udaljenostima koje su Rimljani za principata podizali između kastela (Poglavlje V.).

Najstariji je dokumentirani rimski nalaz iz Zmajevca novac iz polovine 1. st. pr. Krista (*Lucius Iunius Brutus*).¹³³¹ Premda predmeti kao što su stele, *terra sigillata* ili slični iz 1.–2. st. tamo nisu otkriveni, dio stručnjaka¹³³² vjeruje da na doba nastanka rimskoga kastela (*sic*) na *Várhegyju* ukazuje već (jedan) ondje pronađeni novac napravljen za cara Klaudija, a na kontinuitet u postojanju mjesta i pojedinačni takvi nalazi iskovani za carevanja Maksimina

---

¹³²⁹ Neki su stručnjaci mišljenja da se jedan *Ad Novas* odnosio na Zmajevac, a drugi – *Ad Novas (Tabernas)* – na Haljevo (Katancivs 1782., 61; Haas 1845., 113; Várady 1897., 84; Bulat 1977.a, 83; Pinterović 1978., 110; Sanader 2006., 155; Lolić, Wiewegh 2012., 219).

¹³³⁰ Gračanin 2010., 31, 39.

¹³³¹ Spajić 1971., 157.

¹³³² Npr. Bulat 1977.a, 83; Sanader 2003.b, 138; Filipović 2010., 10–12; Ložnjak Dizdar, Dizdar 2014., 22, 23.

Tračanina.¹³³³ No tom bi logikom – budući da je nekoliko primjeraka novca s početka 1. st. poznato (i) iz, primjerice, Batine¹³³⁴ – isto moglo biti zaključeno i za jedno od tamošnjih arheoloških nalazišta. Dakako, nikome stoga tu okolnost nije palo na pamet izdvojiti kao argument za tvrdnju da je ondje već u to doba bio izgrađen kastel. Jednako tako, to što – bez obzira na to koje je mjesto u pitanju – dosad nije pronađena nijedna diploma u kojoj je naveden *Ad Novas* posredno ukazuje na činjenicu da je riječ o lokalitetu iz kasnijeg doba. A razmotri li se i sâm oblik *Várhegyja* – riječ je o nalazištu izgrađenom na prirodno oblikovanoj, prostorno ograničenoj, zaravni na nadmorskoj visini od 118 do 121 m nalik na razmjerno pravilni tetragon omeđen strmim padinama¹³³⁵ – razvidno postaje to da je riječ o lokalitetu koji je morao biti kasnoantička utvrda ili utvrđeno naselje. To što je pristup tom položaju (**Slike 135, 136**) moguć isključivo s jedne, zapadne, strane (**Slika 137**) možebitno ukazuje i na sud da je u pitanju nalazište s karakteristikama zbjega. Naime, kroz više se ulaza u nj moglo ući jedino ako je u potpunosti (od ruba do ruba) bilo izgrađeno na opisanoj gredi. Štoviše, nije nemoguće i da naziv *Novae*, odnosno *Ad Novas*, ukazuje na to da je riječ o – u odnosu na *Ad Militare* i Mursu – novoosnovanom mjestu. Uzgred, ni arheološkim iskopavanjima na obližnjoj zmajevačkoj nekropoli *Mocsolás*¹³³⁶ nisu otkriveni nalazi koje je moguće datirati prije druge polovine 3. st. Kako je, dakle, sve od navedenog odlika kasnoantičkog razdoblja, rimsko je nalazište u Zmajevcu primjer kako odabir mikrolokacije tipične za limes (kako je on opisan u ovomu radu) može biti razlog da se neko mjesto pogrešno pripiše istom.

Sukladno navedenom, na *Várhegyju* je izvorno mogla biti ustanovljena fortifikacija u kojoj je, s obzirom na otkriće opekarskih proizvoda s pečatom *legionis VI Herculiae*,¹³³⁷ najranije krajem 3. st. u vojnoj uporabi bila najmanje jedna građevina. To, naravno, ne isključuje mogućnost da Rimljani na tom položaju nisu bili i prije, na što ukazuje i način pokapanja i dio predmeta u – u Zmajevcu – pronađenim grobovima ili slučajni nalazi. No, nijedan od tih predmeta nije moguće dovesti u vezu s rimskim vojnicima iz doba principata. To je, posredno, i poznato najranije od 1927. kad su, pri pravljenju terase u dvorištu Antala Fogla u Ulici Š. Petefija 29 (danas *Vina Gerštmajer*), nekoliko desetaka metara sjeverozapadno od *Várhegyja* bili pronađeni grobovi od opeke te žara s pepelom (izgubljeno)¹³³⁸. Moguće je i da su, u toj istoj ulici, u istočnom profilu rova za plinovod iskopanog do dubine od 0.9 m slični ostatci

¹³³³ Spajić 1971., 156; Bulat 1981.e, 10.

¹³³⁴ Macdowall 1966., 126–133.

¹³³⁵ <http://www.geoportal.dgu.hr/> (22. 12. 2016.).

¹³³⁶ Filipović 2010.

¹³³⁷ Várady 1897., 87–89.

¹³³⁸ Bulat 1981.e, 10.

primijećeni i ispred k. br. 19–23 (k. č. 2702, k. o. Zmajevac). Naime, autor je ovih redaka tamo 2013. uočio jedan oveći, bagerskom žlicom, oštećeni brončani predmet. Taj je predmet – koji je u sredini bio deblji, a prema rubovima tanji – izvorno mogao biti pladanj ili štit (**Slika 138**). Pronađen je na dubini od svega 0.15 m, između suvremenog naboja i rimske jame u koju su bila umetnuta dva ulomka (rimske) opeke. Polumjer je toga, ovalnog, predmeta u najširem dijelu iznosio 0.57 m (cjeloviti je stoga morao mjeriti 1.15 m) dok mu je uži, očuvani, dio u pravcu istok-zapad iznosio 0.23 m (ukupno 0.46 m). Cijelom je spomenutom ulicom (k. br. 19–23), oko 8 m udaljenoj od jugozapadnog ruba *Várhegyja*, u rovu za plinovod bilo moguće vidjeti nekoliko *jama* s ulomcima rimskih opeka ili tegula. Ipak, s obzirom na malu širinu iskopa nije bilo moguće odrediti je li riječ o jamama, grobovima (kosti nisu uočene) ili podgrađu samog lokaliteta (**Slika 139**).¹³³⁹ Nedaleko se odande, u sjevernom profilu lesne grede *Várhegyja* uz cestu D-212 (k. č. 1598), nalazi grobnica koja je napravljena u obliku kuće (**Slika 140**). Budući da je u pitanju grobno mjesto u kojem je pokojnik najprije bio spaljen, pa položen u urnu, vjerojatno ga je moguće datirati najkasnije u prvu polovinu 3. st. Premda je profil lesnog obronka do toga otkrića poslije (2013.) bio izbetoniran, prije je već bilo razvidno da drugih arheoloških ostataka tamo nije bilo. Bez obzira na to što je možda riječ o najstarijoj, dosad dokumentiranoj grobnici u Zmajevcu, ni u tom slučaju nema dokaza za to da je riječ o nalazu koji je bio u vezi s rimskom vojskom. Istočno od *Várhegyja* arheološkim nadzorom pri iskopavanju rova na pravcu distribucijskog plinovoda uz cestu Suza–Zmajevac ostatci iz rimskoga doba nisu bili uočeni.¹³⁴⁰

F. Rómer je za *Várhegy* naveo da je u pitanju nalazište u obliku paralelograma dugačko 250, a široko 120 koraka.¹³⁴¹ J. Dombay je pak o istome napisao: „Zapadna strana položaja *Várhegy* se izdiže iz okoline, a na istočnoj se jasno vidi neprirodni nagib. Utvrda (tamo) leži u pravcu sjeverozapad-jugoistok. Jugoistočna uža stranica se nalazi odmah iza doma kulture uz lesni zid. Na sjeverozapadnom je, užem, kraju također bila neka vrsta *kanala* ili *benta*, usporedno s kojim se nalazi udubina gdje su danas stambeni objekti i podrumi. Sama je utvrda pravokutnog oblika. Gornji je dio potpuno ravan. Cijelo je područje u vlasništvu J. Pilišija. Loza je ondje. Pri sadnji loze su pronašli mnogo rimskih starina i novca.” Premda je arheološka iskopavanja na tom mjestu namjeravao provesti dr. T. Nagy, ta istraživanja nikad nisu bila realizirana. Godine 1943. J. Dombay je u Zmajevcu napravio terenski pregled: „Prema informacijama koje sam doznao o mjestima nalaza starina, krenuo sam u potragu za

¹³³⁹ Vukmanić 2014.b, (KOS, D-1865).

¹³⁴⁰ Vukmanić 2013.i, (KOS, D-1865).

¹³⁴¹ Prema: Várady 1897., 87–89; Graf 1936., 112.

civilnim dijelom naselja i civilnom nekropolom. No svi moji napori su bili uzaludni. Stoga pozornost naročito treba obratiti na prostor oko tržnice i oko 128 m nadmorske visine. Obišao sam i *Papszer* (rudinu) (op. a. položaj udaljen oko 1.6 km sjeveroistočno od *Várhegyja*, uz rub baranjske lesne grede). Gotovo je cijelo područje pod vinogradima. Na najistočnijem brežuljku sam pronašao mnogo građevinskih ostataka iz rimskoga doba.”¹³⁴² Otad pa nadalje su o veličini nalazišta na položaju *Várhegy* različito zborili M. Bulat, koji je bio uvjeren da su mu dimenzije iznosile 200 x 90 m (1.8 ha)¹³⁴³ i D. Pinterović,¹³⁴⁴ čiji su podatak (o veličini tamošnje utvrde) od 150 x 120 m (1.8 ha) citirali drugi.¹³⁴⁵ Danas je, uz pomoć alata za mjerenje dužina na Geoportalu, Arkodu ili Google Earthu, razvidno da dimenzije spomenutog položaja iznose najmanje 140–150 x 90 m (1.26 ha). No kako nije poznato je li lokalitet, osim u najvišem dijelu, obuhvaćao i prostor nešto nižeg zemljišta neposredno uz sjeverni rub grede (J. Dombay je tvrdio da jest), najveća mu je moguća veličina mogla iznositi oko 140 x 120 m (1.68 ha). Veće bi dimenzije u obzir mogle doći jedino ako se dio topografski jasno definirane lesne terase na nekoj od strana u međuvremenu urušio.

Zahvaljujući je geofizičkim istraživanjima koja su između 27. rujna 2002. i 5. listopada 2002. g. (k. č. 1618) u Zmajevcu bila napravljena georadarskom (metodom) i metodom električnog otpora¹³⁴⁶ moguće zaključiti da su arheološki ostatci na *Várhegyju* razmjerno uništeni. To je jasnije vidljivo iz rezultata istraživanja radarom (**Slika 141**), a naslućuje se iz drugospomenutih vrijednosti (**Slika 142**). Očuvani su tragovi iz rimskoga doba tamo uglavnom detektirani na dubini od oko 0.5–1 m. Ponajbolje su očuvani temelji objekta u središnjem dijelu zaravni na koji se sa svih strana nadovezuju zidovi ili slojevi urušenja, zatim ostatci neke veće građevine ili kompleksa prostorija uz sjeverozapadni ugao i zapadni rub platoa, uz negdašnji bedem. Jedan je manji objekt djelomično očuvan i uz južni, a dio bedema uz sjeverni rub *Várhegyja*. Neodređeni je broj građevina, kako je to moguće naslutiti iz mjerenja georadarom, nekoć bio podignut i uz cijeli istočni potez tamošnjega vjerojatnog bedema. No sastaviti ostatke tih građevina u smislenije tlocrte, s obzirom na to da su ta istraživanja bila napravljena u razmjerno rijetkoj *georadarskoj mreži* (u ravnim, oko 1 m međusobno udaljenim pravcima), nije moguće. Koja je bila namjena najvažnije građevine, orijentirane u pravcu sjeveroistok-jugozapad – imajući u vidu položaj, tlocrt i temelje koji su

---

¹³⁴² Dombay 1943.a, (JPM).

¹³⁴³ Bulat 1969., 41; Minichreiter 1987., 90, 136. Dimenzije koje je naveo M. Bulat se odnose na kastel *Ad Militare (I)*.

¹³⁴⁴ Pinterović 1969., 58, 59.

¹³⁴⁵ Npr. Sanader 2006., 155; Lolić, Wiewegh 2012., 219.

¹³⁴⁶ Hvala B. Mušiču na ustupljenim rezultatima o geofizičkom istraživanju na *Várhegyju* u Zmajevcu i suradnji pri interpretiranju istih.

joj napravljeni dubljima od ostalih – dimenzijâ oko 30 x 10 m, koje sjeveroistočni dio naizgled završava polukružnom apsidom, nije poznato. Općenito, u pitanju je mogla biti vojna zgrada s kraja 3. ili početka 4. st. (principija?), manja utvrda izgrađena krajem 4. st. na mjestu prijašnje (one s kraja 3. ili početka 4. st.) veće, (arijanska) kršćanska bazilika ili drugo.

Kako je to već bilo navedeno, arheološki nalazi iz Zmajevca kao što su opekarski proizvodi s pečatom ukazuju na to da su položaj na *Várhegyju*, najranije za Dioklecijanove vladavine, a najkasnije u posljednjoj četvrtini 4. st., ustanovili pripadnici *legionis VI Herculiae*.¹³⁴⁷ To što je u grobu s novcem cara Valensa tamo bila pronađena i opeka s pečatom te legije može,¹³⁴⁸ a i ne mora značiti da je riječ o dvama istodobnim nalazima. Nije sigurno, no možda bi baš uz *Várhegy* trebalo vezati već u više navrata spomenutu ploču VI. legije iz 305.¹³⁴⁹ ili 307. g.¹³⁵⁰ za koju se vjeruje da potječe iz Batine, Draža ili Belog Manastira.¹³⁵¹ Premda su u zmajevačkoj utvrdi – ako je u pitanju mjesto koje je nosilo naziv *Ad Novas* – dio vremena proveli i *equites Dalmatae* (*Not. Dign. Occ. XXXII.*, 9, 28, 40) (**Tablica 18**),¹³⁵² sastav stanovništva pokopanog na nekropoli *Mocsolás*, oko 300 m sjeverozapadno od *Várhegyja*,¹³⁵³ ne ukazuje na to da je u pitanju vojna nekropola. Ako je, stoga, ondje uistinu za dominata bila smještena konjica (*equites*), postavlja se pitanje gdje su bile izgrađene konjušnice. Naime, uspeti konje na sâm *Várhegy* nije moguće niti su ostatci konja i (rimске) konjske opreme dosad pronađeni u Zmajevcu. Jednako tako, nije isključeno ni da se termini *Ad Novas* i *auxilia Novensia*, *Arsaciana sive Novas* (*Not. Dign. Occ. XXXII.*, 37, 38) odnose na neko drugo mjesto. Umjesto *Arsacianae* je pritom možda moralo biti navedeno *Antianae* – što bi značilo da je navedena jedna te ista jedinica bila stacionirana i u *Antianis* i u *Ad Novas*.¹³⁵⁴

Autor ovoga doktorskog rada smatra da rimskih vojnika u hrvatskom Podunavlju poslije oko 395., nakon podjele Rimskoga Carstva na Istočni i Zapadni dio više nije bilo, tj. da bi nominalnu rimsku vlast u zapadnomu dijelu te države – čiji se konačni slom dogodio 476.¹³⁵⁵ – trebalo promatrati odvojeno od napuštanja tamošnjega dijela kasnoantičke vojne zone. No nasuprot takvog suda stoji tvrdnja da je u prvoj polovini 5. st. poviše Zmajevca bila stacionirana germanska posada koja je služila u *rimskoj vojsci*, o čem navodno svjedoče nalazi koji su na *Várhegyju* otkriveni 1932. i 1954. g. Tad su tamo, na zemljištu Lacija

---

¹³⁴⁷ Várady 1897., 87–89.

¹³⁴⁸ Bulat 1981.e, 10.

¹³⁴⁹ Šašel A. i J. 1978., 170, 171.

¹³⁵⁰ Kovács 2003.a, 31.

¹³⁵¹ Nagy 1964., 274–280, T. XI., 2; Šašel A. i J. 1978., 174, br. 1072.

¹³⁵² Haas 1845., 113.

¹³⁵³ Šimić 1998., 55, 56; Filipović 2005., 15–17; Filipović 2006., 22, 23; Filipović 2007., 30, 31; Filipović 2010.

¹³⁵⁴ Pinterović 1978., 109.

¹³⁵⁵ Rodgers 2007., 120.

Fehera, A. Fogla i J. Pilišija, bili pronađeni sljedeći predmeti: glinena posuda, dva zlatna okova s almandinima koji su bili dio toka mača i zlatnik (*solidus*) cara Teodozija II. (*Flavius Theodosius*) (408.–450.). Opisani su nalazi datirani u 424.–425., u *hunska doba*. Dokaza za to da je njihov vlasnik, u što je vjerovao Z. Vinski, poginuo zauzimajući tamošnju *utvrdu* – nema.¹³⁵⁶ Naime, s obzirom na to da je Panonija Valerija – koje Baranja možda jest, a možda i nije bila dio – za carevanja Teodozija II. ugovorom 433. bila predana Velikim Hunima,¹³⁵⁷ nije nemoguće da je riječ o pojedinačnome grobu iz doba seobe naroda, odnosno da Zmajevac u prvoj polovini 5. st. više nije bio naseljen. Podsjetimo, prvo su velikim dijelom Rimljani, a potom i pridošlice Goti-Sarmati-Alani potkraj 4. st. (Poglavlje I.) napustili taj kraj. Spomenute bi (hunske) predmete stoga vjerojatnije trebalo datirati poslije 433. g.

Tablica 18. Moguće vojne posade na mjestu današnjega Zmajevca u kasnorimsko doba

Zmajevac	Vojna jedinica	Doba
	<i>(vexillatio) legionis VI Herculiae</i>	oko 286.–378. g.
	<i>equites Dalmatae</i>	oko 286.–378. g.
	<i>auxilia Novensia</i>	oko 286.–378. g.

Nakon što su 1965. na dubini od oko 2 m u podnožju sjeveroistočnog dijela *Várhegyja*, tada u vlasništvu L. Fehera, bile pronađene zidane grobnice orijentirane pravcem sjever-jug s krovom na sljeme i pokojnicima bez priloga,¹³⁵⁸ a tri godine poslije slični nalazi¹³⁵⁹ na koje upućuju i rezultati terenskog pregleda iz 2009. g., pretpostavljeno je da je riječ o dijelu istoga grobljanskog kompleksa kao i *Mocsolás*.¹³⁶⁰ Na tom je položaju (*Mocsolás*), na zemljištu Ferenc Zsigmonda Kocsisa, J. Dombay još 1943. evidentirao 52 kasnorimska groba.¹³⁶¹ „Veći je broj (tih grobova) bio napravljen opekama, a manji ukupan u običnu zemljanu raku. U većini su grobova bili kosturi muškaraca. Stoga sam, kao i zbog siromašnih priloga, pretpostavio da bi to moglo biti groblje vojnog logora. Istražiti nam je uspjelo 25 ukopa (**Crtež 17**). Napominjem da groblje može biti vrlo veliko, te da ono u boljim uvjetima svakako mora biti u potpunosti istraženo... ..Na tom sam brdu, na zapadnoj strani, pronašao mnogo ostataka ljudskih kosturâ. Mjesni ljekar ondje posjeduje vinograd pa je zbog

¹³⁵⁶ Vinski 1957., 36–41, T. XXIV., 90–93; Pinterović 1969., 58, 59.

¹³⁵⁷ Gračanin 2005.b, 28.

¹³⁵⁸ Bulat 1981.e, 10.

¹³⁵⁹ Minichreiter 1987., 90, 136.

¹³⁶⁰ Bojčić et al. 2010., 81, 85, K. 1, br. 28.

¹³⁶¹ Dombay 1943.a, (JPM). D. Pinterović je netočno navela da su u Zmajevcu 1943. bila otkrivena 53 rimska groba (Pinterović 1954.a, 170).

navodnjavanja iskopao bunar. U nj su pak propali stražnji udovi kostura koje se pritom pronašlo. Gornji dio kostura smjera u pravcu zapada. Loza je već stara ondje. Vjerojatno će ju ponovo posaditi. Tada bi moglo doći do iskopavanja.”¹³⁶² Zidane su među 25 spomenutih ukopa bile grobnice koje je J. Dombay označio brojevima 3, 4, 6, 8, 10, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 23 i 24; u preostalima su pokojnici bili položeni u raku (ukupno 13 grobnica i 12 raka) (**Tablica 19**). Izuzev jednoga grobnog mjesta (grob 16) u kojemu je vjerojatno bila inhumirana žena, u drugima su [grobovi 2, 6 (možebitni vojnik jer je u Dombayevu „Dnevniku” navedeno da su mu uz noge otkrivene zakovice), 7, 11, 13, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 24 i 25] bili pokopani muškarci. Muškarci su pak mlade životne dobi tamo pronađeni inhumirani u dvama grobovima (grobovi 9, 19). O dijelu pokojnika (grobovi 1, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 12, 14, 23) podataka o spolu nema jer su otkriveni devastirani. Naime, gornji je dio jednoga groba (grob 10) otprije bio uništen oranjem, u ostalima su kosti propale. Premda su za toga iskopavanja nalazi pronađeni u tek dvama grobovima [brončana kopča i novac (grob 11); narukvica (grob 16)], nije nemoguće da ih je bilo i u uništenim grobnicama (u citiranomu se dnevniku navodi da su devastirana bila grobna mjesta 3, 4, 5, 10 i 12).

Tablica 19. Popis grobova iz Zmajevca prema podacima J. Dombaya (1943.)

Grob	Orijentacija	Tip	Spol	Prilog	Stanje
1	JZ (glava)-SI	raka	bez podataka	-	bez lubanje
2	JZ (glava)-SI	raka	muškarac	-	dobro
3	JZ-SI	zidana grobnica	bez podataka	-	devastiran
4	JZ-SI	zidana grobnica	bez podataka	-	devastiran
5	SI (glava)-JZ	raka	bez podataka	-	devastiran
6	JZ (glava)-SI	zidana grobnica	bez podataka	-	dobro
7	JZ (glava)-SI	raka	muškarac	-	dobro
8	bez podataka	zidana grobnica	bez podataka	-	dobro
9	JZ (glava)-SI	raka	mlađi muškarac	-	dobro
10	JZ-SI	zidana grobnica	bez podataka	-	devastiran
11	JZ-SI	raka	muškarac	kopča, novac	dobro
12	I (glava)-Z	raka	neodređeno	-	devastiran
13	JZ-SI	zidana grobnica	muškarac	-	dobro
14	I-Z	zidana grobnica	bez podataka	-	dobro

¹³⁶² Dombay 1943.a, (JPM).

15	SI-JZ	zidana grobnica	muškarac	-	dobro
16	I-Z	zidana grobnica	žena	narukvica	dobro
17	JZ-SI	raka	muškarac	-	dobro
18	JZ-SI	raka	muškarac	-	dobro
19	I-Z	zidana grobnica	mlađi muškarac	-	dobro
20	JI (glava)	zidana grobnica	muškarac	-	dobro
21	JZ-SI	raka	muškarac	-	dobro
22	JZ-SI	raka	muškarac	-	dobro
23	I-Z	zidana grobnica	kosti istrunule	-	dobro
24	JZ-SI	zidana grobnica	muškarac	-	dobro
25	I-Z	raka	muškarac	-	dobro

Opisano je, dakle, prvo arheološko iskopavanje na nekropoli koja je i u negdašnjoj jugoslavenskoj literaturi bila poznata kao *Mocsolás*¹³⁶³. A kad je Ida Horvat iz MSO-a 1998. arheologinji Jasni Šimić iz istoga muzeja dojavila da su mještani Zmajevca u urušenomu podrumu primijetili opeke i kosti, ova je tamo mogla razaznati ostatke triju zidanih rimskih grobnica¹³⁶⁴ s priložima iz 4. st.¹³⁶⁵ Sustavno je stoga iskopavati na zemljištu Antala Molnara u Ulici Š. Petefija 75–83 (k. č. 1185)¹³⁶⁶ bilo započeto već iduće godine (1999.) pri čem je bilo istraženo sedam grobnica s dvoslivnim krovom te šest raka.¹³⁶⁷ Ta je iskopavanja, kao arheologinja koja je pri MSO-u nadležna za rimsko razdoblje, stala voditi Slavica Filipović. Godine 2000. su na *Mocsolásu* bile istražene četiri grobnice s krovom na sljeme i sedamnaest raka,¹³⁶⁸ 2001. trideset i pet grobova,¹³⁶⁹ a 2002. trideset i dva groba.¹³⁷⁰ Godine je 2003. ondje bilo istraženo trinaest,¹³⁷¹ 2004. dvadeset i jedan,¹³⁷² 2005. osamnaest (**Slika 143**),¹³⁷³ a 2006. još sedam grobova (bez podataka o tome je li riječ o grobnicama ili rakama).¹³⁷⁴ Jedan je grob na toj nekropoli bio pronađen 2007.,¹³⁷⁵ a 2008. g. devet grobova.¹³⁷⁶ Dok je,

¹³⁶³ Јанкулов 1952., 15.

¹³⁶⁴ Šimić 1998., (KOS, D-1865).

¹³⁶⁵ Šimić 1998., 55, 56.

¹³⁶⁶ MKRH 2009.b, (KOS, D-1865).

¹³⁶⁷ Filipović 1999., (KOS, D-1865).

¹³⁶⁸ Filipović 2000., (KOS, D-1865).

¹³⁶⁹ Filipović 2001., (KOS, D-1865).

¹³⁷⁰ Filipović 2002., (KOS, D-1865).

¹³⁷¹ Filipović 2003., (KOS, D-1865).

¹³⁷² Filipović 2004., (KOS, D-1865).

¹³⁷³ Filipović 2005., (KOS, D-1865).

¹³⁷⁴ Filipović 2006., (KOS, D-1865).

¹³⁷⁵ Filipović 2007., (KOS, D-1865).

¹³⁷⁶ Filipović 2008., (KOS, D-1865).

uključujući 2008., na *Mocsolásu* od 1999. g. – sukladno citiranim izvještajima – bilo istraženo 170 (grobova) (**Tablica 20**),¹³⁷⁷ prema dosad je o tome objavljenom podatku ondje dotad bilo pronađeno 175 kasnoantičkih grobova.¹³⁷⁸ Jedanaestom je po redu kampanjom iskopavanja, 2012., tamo otkriveno još 25 takvih grobnih mjesta.¹³⁷⁹ Tu nekropolu, iznimnu po dubini ukopa do 2 m (**Slika 144**), S. Filipović smatra posebnom zaradi *žljebova* napravljenih povodom polijeganja lijesova na dužim plohama rakâ, zatim nišama *izdubenim* uz jednu od dužih stranica raka te drvenoj arhitekturi (kolcima) u njihovim uglovima.¹³⁸⁰ Dokumentirani su grobovi bili ovalnoga, pravokutnoga ili nepravilnoga oblika, a pokojnici uglavnom polegnuti u ispruženom položaju u pravcu sjeveroistok-jugozapad.¹³⁸¹ Sedam je pokojnika do 2005. bilo pronađeno inhumirano u zgrčenom položaju koji je karakterističan za sarmatska plemena.¹³⁸² Pretpostavlja se da su tim iskopavanjima određene barem južna i sjeverna granica nekropole (**Skica 16**). U 142 groba (računajući i tri prvootkrivena) nalaza jest bilo, a u 33 nije (zbrojivši navedeno, dolazi se do podatka od 175 grobova).¹³⁸³ Pribroji li se taj broj onomu s iskopavanja iz 1943. g. (J. Dombay), te onima koje je i 2012. tamo pronašla S. Filipović, dolazi se do izračuna od, na *Mocsolásu*, 225 dosad istraženih grobova. A kad su bioarheološkom analizom – pri čem su u razmatranje bila uvrštena dentalna oboljenja, fizički stres i traume – 73 od 79 u Zmajevcu 1999.–2001. g. pronađene individue (20 mlađih osoba, 25 muškaraca i 28 žena) bile uspoređene s pokojnicima iz areala kasnoantičkih nekropola iz Osijeka (istočna nekropola), Vinkovaca i Štrbinaca ustanovljeno je da je prosječni životni vijek preminulih na *Mocsolásu* kod muškaraca iznosio 40, kod žena 39, a u preostalim navedenim nekropolama za oba spola 37.4 godine. Osim što su muškarci mlađe životne dobi u Zmajevcu bili pod većim fizičkim stresom, značajnijih razlika u „kvaliteti života” između stanovništva u Baranji, Slavoniji i Srijemu potkraj 4. st. – kako su to zaključili autori citiranog članka – nije bilo.¹³⁸⁴ Činjenica da na *Mocsolásu* nisu otkriveni međusobno preslojeni grobovi vjerojatno ukazuje na to da je riječ o nalazištu koje je u funkciji bilo razmjerno kratko vremensko razdoblje, pa i na to da su grobovi nečime bili obilježeni. A to što je – vidjet ćemo – u periodu od jedne ili najviše dvije generacije tamo, osim muškaraca, bio pokopan razmjerno velik broj žena i djece možda navodi na *zaključak* da ih je smrt ondje zatekla

---

¹³⁷⁷ Prema izvještajima je S. Filipović KOS-u do 2008. na *Mocsolásu* od 170 otkrivenih grobova 11 bilo zidanih (6.47 %) (uz još 3 iz zaštitnih istraživanja – 6.35 %), a 159 (dakle 93.53 % ili 93.65 %) u rakama.

¹³⁷⁸ Filipović 2009., 65; Filipović 2010.

¹³⁷⁹ Filipović 2012., (KOS, D-1865).

¹³⁸⁰ Filipović 2010., 19; Leleković 2012., 345.

¹³⁸¹ Filipović 2006., 30, 31.

¹³⁸² Filipović 2010., 16–26.

¹³⁸³ Vekić 2012., n. p.

¹³⁸⁴ Šlaus et al. 2004., 240–263.

uslijed neke prirodne nepogode (hladnoća, glad) ili epidemije (zarazne bolesti). Fizičko stradanje izazvano ratovanjem ili unutarnjim društvenim bunama spomenutom bioarheološkom analizom nije ustanovljeno.

Tablica 20. Broj grobova pronađenih na nekropoli *Mocsolás* prema izvještajima S. Filipović KOS-u

Kampanja	Godine	Broj istraženih grobova
	1998.	3
1.	1999.	7 grobnica, 6 raka
2.	2000.	4 grobnice, 17 raka
3.	2001.	35
4.	2002.	32
5.	2003.	13
6.	2004.	21
7.	2005.	18
8.	2006.	7
9.	2007.	1
10.	2008.	9
11.	2012.	25
		Ukupno: 198

Premda dio autora, kako je to već bilo navedeno, smatra da je *Mocsolás* nekropola kojoj u regiji „nema premca”¹³⁸⁵ sličan je način pokapanja s nešto većim omjerom pokojnika u zidanim grobnicama i rakama utvrđen na brijegu *Kruševlje (Staro groblje)* u Svilošu – od 92 je tamo otkrivena pokojnika njih 11 (11.95 %) bilo inhumirano u zidanim grobnicama, a preostali (88.05 %) u rakama – u istočnome Srijemu u Srbiji. U tekstu je o tom nalazištu O. Brukner navela i druge, slične nekropole. Nekropola u Svilošu datira iz druge trećine 4. st., a zaključak autorice, izuzev nekih terminoloških nepodudarnosti koje su već bile tema ovoga rada (pojam *limes* ona koristi u najširem značenju te riječi, istoznačnom granici, zatim pitanje *federata* i dr.), vrijedi i za *Mocsolás*: „Gustina rasprostranjenosti nekropola na panonskom limesu (*Beška, Sviloš, Intercisa, Triciana, Sopianae*) sa ujednačenim načinom sahranjivanja i

¹³⁸⁵ Filipović 2010., 19; Leleković 2012., 345.

grobnim priložima, potvrđuje koncentraciju ne samo vojnika nego i civilnog stanovništva u 4. veku. I pored heterogene etničke strukture romanizovanog stanovništva i federata sa varvarske teritorije, materijalna kultura iz ovog vremena na limesu pokazuje jedinstvenost provincijalizacije, a u pojedinačnim nalazima varvarske elemente germanskog porekla.”¹³⁸⁶ Kad se navedenim istraživanjima pridodaju rezultati iskopavanja nekropola iz 4. st. u Slovačkoj, sjeverozapadno odande, jasno postaje da je cijelo srednjodunavsko područje novopridošlo *barbarsko* stanovništvo¹³⁸⁷ nastanilo sinkrono, s razlikom od otprilike ne više od desetljeće ili dva. U tom je pravcu, podijelivši taj kraj kulturološki i kronološki u dva entiteta (tip Ságvar podalje od Dunava i bez barbarske prisutnosti, a koji završava oko 400 g. i tip Csákvár uz sami Dunav s fizičkom prisutnošću barbara u 4./5. st.) razmišljao i Jaroslav Terjal još 1999. g.¹³⁸⁸ Zmajevac je u tip Csákvár – iako se s njime u potpunosti ne slaže – svrstala B. Migotti.¹³⁸⁹ Međutim, iako je iz jednog povijesnog izvora razvidno da su Sarmati Rimsko Carstvo, a poslije njih i Alani, započeli naseljavati već u drugoj polovini 3. i prvoj polovini 4. st. (*Amm. Marc.* XVII., 12, 8; XXXI., 12, 17)¹³⁹⁰, nije sigurno bi li i materijal koji je pronađen na zmajevačkomu položaju *Mocsolás* trebalo s tim (dobom) dovoditi u vezu. Premda je raniju fazu pokapanja na tom mjestu moguće vezati uz Dioklecijana¹³⁹¹, Konstantina i njegove nasljednike¹³⁹² tek je onu kasniju (fazu), za carevanja Valensa – (najkasnije) poslije 375. (nakon što je postao carem), a prije 379. g. – izglednije promatrati u sarmatskome i alanskome kontekstu koje su pak u (privremeno) nastavanje Panonije *predvodili* Goti. Prema tome, svekolika je spomenuta populacija (cijele obitelji) ondje mogla naseliti (već) postojeći rimski supstrat. Na to da je riječ o stanovništvu koje je u Baranju tada pristiglo s istoka, a ne o kontinuiranom razvoju jedne te iste, starosjedilačke (rimske) zajednice ne ukazuje samo pogrebni običaj kao što je pokapanje u zgrčenom položaju, nego i dijelovi nošnje, starozavjetni motivi na utilitarnim predmetima te novac (istočnog dijela Rimskoga Carstva) izdan za cara Valensa koji je tamo pronađen. Kako je taj car bio tolerantan prema arijanstvu (za toga su cara Goti i pokršteni), barem je dio navedenih došljaka morao biti upravo te vjeroispovijesti¹³⁹³. S obzirom na navedeno – u obzir bi ipak valjalo uzeti i razliku između prosječna životnog vijeka ondašnjega zmajevačkog stanovništva od 39.5 godina i onoga starosjedilačko-rimskog koji je na mjestu Osijeka i Vinkovaca krajem 4. st. iznosio 37.4

¹³⁸⁶ Брукнер 1995., 61, 62.

¹³⁸⁷ Musilová, Turčan 2011., 159.

¹³⁸⁸ Tejral 1999., 220–223.

¹³⁸⁹ Migotti 2015., 671–680.

¹³⁹⁰ Душанић 1995., 37, bilj. 51.

¹³⁹¹ Várady 1897., 87; Јанкулов 1952., 15.

¹³⁹² Dombay 1943.a, (JPM); Filipović 2010., 16–22.

¹³⁹³ Kovács 2003., 35, 36; Rodgers 2007., 114–116; Atanassov 2012., 353, bilj. 9.

godine. Sudeći, dakle, prema navedenom, *Mocsolás* nije isključivo rimska, nego romanizirana gotsko-alansko-sarmatska nekropola. Jesu li pritome Alani tamo bili pokopani u rakama bez priloga, a Goti i Sarmati u bogatijim grobnicama ili je riječ o naznakama raslojavanja unutar jedne te iste skupine je preuranjeno govoriti. Budući da je, osim toga, u (ženskim) grobovima na *Mocsolásu* osim rimskog pronađen nakit germanske provenijencije¹³⁹⁴, to da se arheološki i povijesni izvori podudaraju, kad je to mjesto u pitanju, nije nemoguće. Naime, u *Not. Dign.* (XXXII., 9) – ako je Zmajevac bio lokalitet koji je nosio naziv *Ad Novas* – piše da su vojna posada u 4. st. (vjerojatno ne poslije 378.) tamo bili *equites Dalmatae*, tj. regularna rimska vojna postrojba – a ne neke druge skupine. Prema tome, nema dokaza za to da su spomenuti došljaci (Goti, Alani i Sarmati) bili federati koji su u tom kraju pod svojim zapovjednikom služili rimsku vojsku nakon što su položaj *Várhegy* napustili pripadnici *legionis VI Herculiae* ili *equites Dalmatae*. Dionici se federatskog, gotsko-alansko-hunskog saveza koji su u Panoniju stigli 380., a u većem broju 382. g.¹³⁹⁵ (nakon Gota-Alana-Sarmata) nisu tamo zadržali trajno (*Jord., Get. XXVII.*, 140, 141; *Zos., Hist. IV.*, 34, 2–4). S tim se podatkom, odnosno dolaskom toga vala *barbarskih* došljaka (kronološki) podudara i izostanak nalaza s *Mocsólása* jer tih – (otad pa) u najmanje idućih pola stoljeća – tamo nema. Pokaže li se, prema tomu, da je naselje jedne, etnički raznovrsne, populacije u dijelu druge polovine 4. st. uistinu bilo podignuto na *Várhegyju* ili – budući da autor ovih redaka ima zadržke prema takvom sudu jer je nejasno zašto bi pripadnici bilo kojeg *nomadski* orijentiranog saveza nastanili tipično utvrđeno kasnorimsko mjesto – u okolici samog *Várhegyja*, moglo bi se *govoriti* o najstarijem i dosad jedinom poznatom naselju neke veće strane (etničke) skupine koja je u kasnocarsko doba privremeno obitavala u hrvatskom Podunavlju. *Summa summarum*, Goti-Alani-Sarmati su u mjestu koje danas nosi naziv Zmajevac mogli boraviti najdulje oko 356.–382.,¹³⁹⁶ a Goti-Alani-Huni 402. g.¹³⁹⁷

Nije isključeno da je i na položaju *Kigyosi Hegy* (**Slika 145**) – koji se u Zmajevcu nalazi na zaravni sjeverno od *Várhegyja* od kojega je odijeljen dubokim i širokim surdukom, a kojime na potezu Zmajevac–Batina prolazi cesta D-212 – također locirana kasnoantička nekropola. Premda je objavljeno da na rimsko razdoblje tamo ukazuju ulomci opeka i kosti, tom je mjestu – kojega su indikacija evidentiranju bili svijetli tragovi u mahovini koji veličinom

---

¹³⁹⁴ Filipović 2010.; Migotti 2015., 673, 674.

¹³⁹⁵ Whittaker 1994., 185–191.

¹³⁹⁶ Možda je neki slavenski doseljenik na mjestu današnjeg Zmajevca svojedobno pronašao standard u obliku zmijske glave (*draco*) koji su običavali nositi Sarmati i Alani [<http://www.fectio.org.uk/articles/draco.htm> (29. 11. 2016.)] nadjenuvši stoga tamošnjem naselju ime po tom nalazu.

¹³⁹⁷ Mócsy 1973., 43; Lengyel, Radan 1980., 28; Whittaker 1994., 171, 181, 253; Kovács 2003.a, 35, 36; Gračanin 2005.b, 20.

odgovaraju zidanim rimskim grobnicama¹³⁹⁸ – (iskopavanjem) potencijal tek potrebno odrediti. Mjesto *Kigyosi Hegy* su 2014. obišli T. Hršak i I. Vukmanić uočivši tamo nakupine busenja trave kojima je tada bila indicirana mjestimično veća vlažnost, tj. drugačiji sastav tla. No nikakvi arheološki nalazi tom prilikom nisu bili otkriveni. Osim navedenog, moguća su rimska groblja uz rub istočnog dijela Banskoga brda nedaleko odande evidentirana na položajima *Csatari Szanto*, *Kishegy* te *Kishegy Főle* (na dvama mjestima)¹³⁹⁹. Jednako tako, imajući u vidu mikrolokacije spomenutih nalazišta i tamošnje opskurne nalaze, nije isključeno ni da su u pitanju ostatci (kasnorimskih) promatračnica.

IV. II. III. Kamenac

U Kamencu se arheološko nalazište iz rimskoga doba nalazi uz jugozapadni rub mjesnog surduka koji s jednog od istočnih obronaka Banskoga brda vodi prema 3 km udaljenoj negdašnjoj obali Dunava. Danas su na toj lokaciji, južno od Glavne ulice, organizirane uske i dugačke dvorišne parcele pod oranicama (**Slika 146**), a u njihovu podnožju niz stambenih objekata. Lokalitet – koji se morao nalaziti uz ili na sporednome kraku puta koji je od rimske magistralne podunavske prometnice vodio u pravcu *Ad Militare* – obuhvaća prostor od Reformirane kršćanske crkve na zapadu do katoličko-reformatorskog groblja na jugoistoku (**Karte 48.a, 48.b**).

Prvi je rimske ostatke u Kamencu 1880. opisao R. Fröhlich navevši da se ondje nalaze zidovi i opkop kastela koji su Rimljani zvali *Aureus Mons*.¹⁴⁰⁰ S time se složio i F. Várady.¹⁴⁰¹ No dok se u Mađarskoj od takvoga stanovišta u drugoj polovini 20. st. odustalo – vodeći se prije svega mišlju da bi Kamenac trebalo poistovjetiti s naseljem *Antianis*¹⁴⁰² – u tadašnjoj su Jugoslaviji B. Jankulov,¹⁴⁰³ M. Bulat i K. Minichreiter još držali da je u pitanju nalazište prvonavedenog naziva *Aureus Mons*.¹⁴⁰⁴ Pritom je to što je jedan *Aureus Mons* – koji je po uređenju bio *civitas* (*Itin. Ant.* 132; *Itin. Hieros.* 564, 5) – identificiran u Seoni (*Gradište*) u Srbiji¹⁴⁰⁵ H. Gračanina navelo na zaključak da je u hrvatskom Podunavlju također u pitanju toponim, a ne oronim pa je i on tako imenovano mjesto smjestio u Kamenac ili Kotlinu (mađ.

---

¹³⁹⁸ Bojčić et al. 2009., 128, Sl. 1.

¹³⁹⁹ Bojčić et al. 2010., 81, 83, K. 1, br. 19, 24–26.

¹⁴⁰⁰ Fröhlich 1888., 289–295; Graf 1936., 112.

¹⁴⁰¹ Várady 1897., 84.

¹⁴⁰² Dombay 1957., 232, 241.

¹⁴⁰³ Јанкулов 1952., 14, 15.

¹⁴⁰⁴ Prema: Minichreiter 1987., 91.

¹⁴⁰⁵ Vučković-Todorović 1969., 124; Mócsy 1974., 224; https://de.wikisource.org/wiki/RE:Aureus_mons_1 (8. 11. 2016.).

Sepse).¹⁴⁰⁶ Ipak, takav zaključak vjerojatno nije točan jer uz taj *Aureum Montem* ni u jednom pisanom izvoru nije navedeno da je riječ o *civitati* (nego o *Monti*) (*Itin. Ant.* 243). Taj je lokalitet stoga dobar primjer za to kako jezična barijera odnosno nepoznavanje određenih faza istraživanja može utjecati na interpretaciju samog nalazišta. J. Dombay, kojega je o arheološkim ostacima u Kamencu obavijestio János Tóth, je dokumentirao da je 1941. ondje bilo moguće vidjeti opeke, kamenje, temelje zidova i žbuku neznana broja rimskih građevina. Takvi su ostatci tada bili najuočljiviji na zemljištu Lajosa Rabija i J. Tótha, a neki su ih mještani – jer su im smetali pri obrađivanju zemlje – i uništili. Pritom je navodno bilo pronađeno mnogo keramičkih, metalnih i staklenih predmeta što je „potaklo potragu za blagom te nanijelo nemalo štete”.¹⁴⁰⁷ Navodno je – isto tako – prije tamo bilo otkriveno i mnogo grobova¹⁴⁰⁸ čiji je sadržaj nestao.¹⁴⁰⁹ Neki su se od tih grobova zasigurno nalazili uz sjeverni rub povišene zaravni, na zemljištu spomenutoga dvojca, te duž dijela sjeveroistočnog obronka (lesne) grede. Kako je i Máte Simon u zapuni jednoga groba u lesnom profilu u svojem dvorištu pronašao ljudsku lubanju, J. Dombay je ondje odlučio napraviti nekoliko probnih rovova. Tom je prilikom tamo (**Crtež 18**) bilo pronađeno šest inhumiranih pokojnika od kojih je pet bilo ženskih, s priložima i nošnjom (**Slike 147, 148**), a jedan dječji. Na novcu su koji je pritom pronađen iskovana imena sljedećih rimskih careva: *Constan(tius)* (grob 2), *Constantinus*, *Constan(tinus?)* (grob 4), *Marcus Aurelius Carus* (282.–283.), *(Pr)obus*, *Marcus Aurelius Car(i)nus* (283.–285.) i *Marcus Claudius Tacitus* (grob 5) (275.–276.). Osim tih, slučajno su ondje bili pronađeni još po jedan Dioklecijanov, Krispov (*Flavius Iulius Crispus*) (cezar 317.–326.) i Konstancijev novac.¹⁴¹⁰ K. Minichreiter je smatrala da je to iskopavanje bilo poduzeto u Glavnoj 49, a M. Bulat, kako to ona navodi, u Glavnoj 59. No usprkos tomu, za opisa je te lokacije¹⁴¹¹ zapravo fotografirana kuća u Glavnoj 51 (k. č. 543, k. o. Kamenac). Danas tamo stanuje Irena Böcke (**Slika 149**)¹⁴¹² koja je autoru ovih redaka, prema sjećanju, pokazala mjesto na kojem su otkriveni navedeni grobovi. Isto su potvrdili i Lenka Moric Arpaši i Jožef Arpaši, biskup mjesne kalvinske crkve, čiji je prapradjed bio

¹⁴⁰⁶ Gračanin 2010., 31.

¹⁴⁰⁷ Dombay 1957., 232, 241.

¹⁴⁰⁸ Várady 1897., 84.

¹⁴⁰⁹ Dombay 1943.a, (JPM).

¹⁴¹⁰ Dombay 1957., 232–241, Sl. 38 (položaj grobova), 39 [T. XXX., 10 (grob 1)], 40 [T. XXX., 11–18, 19–22; T. XXXV., 8, 9 (grob 2)], 41, 42 [T. XXXI., 1, 2–5; T. XXXV., 7 (grob 3)], 43, 44 [T. XXXII., 2–4; T. XXXII., 1, 5–8; T. XXXIII., 2–6; T. XXXII., 9–15 (grob 4)], 45, 46 [T. XXXI., 6–16, 18; T. XXXI., 17 (grob 5)], 47, 48 [T. XXXV., 3; T. XXXIV., 1, 2, 6–8 (grob 6)]. Premda je u tablici na str. 304 citiranoga djela objavljeno da je u grobu 5 pronađen novac rimskoga cara Aurelijana, isti nije i uveden u evidencijske kartice JPM-a. Na tom sam podatku zahvalan G. Kovaliczkyju.

¹⁴¹¹ Minichreiter 1984., 5.

¹⁴¹² Vukmanić 2014.g, (KOS, D-1002).

spomenuti M. Simon.¹⁴¹³ Za arheološkoga je sondiranja na toj adresi 2014., na 0.6 m dubine, a poviše nekropole u lesu istražena pravokutna jama veličine 0.8 x 0.8 m, dubine 0.25 m, koja se podvlačila pod sjeverni profil sonde. Iako u toj jami nalaza nije bilo, u bašti je ondje i dalje moguće razaznati mnogo sitnih keramičkih ulomaka iz rimskoga doba.¹⁴¹⁴ I u Glavnoj 47 (k. č. 545), južno od Reformirane kršćanske crkve, je u les na dubini od 0.63 m bilo ukopano nekoliko jama različite veličine i oblika, no bez nalaza koji bi mogli ukazati na njihovu dataciju (**Slika 150**).¹⁴¹⁵ U Glavnoj 53 je pak, pri rekonstrukciji društvenog doma i iskopa za septičku jamu (2.4 x 3.4 m) (k. č. 542), utvrđeno da kulturnih slojeva i arheoloških nalaza nema.¹⁴¹⁶ Budući da, osim pravokutne jame ukopa za drveni stup veličine 30 x 30 cm, a visokog 20 cm, na 0.7 m dubine nalaza nije bilo ni u Glavnoj 43,¹⁴¹⁷ opisano je područje već moralo biti izvan prostora tamošnje nekropole.

Premda je na jednome mjestu M. Bulat ustvrdio da su u Kamencu, južno od nekropole, prije 2. svjetskog rata mađarski arheolozi istražili manju rimsku vilu¹⁴¹⁸ odakle je materijal bio prenijet u MNM,¹⁴¹⁹ drugdje je isti stručnjak¹⁴²⁰ naveo da se ondje moglo vidjeti ostatke rimskoga „kaštela”¹⁴²¹ i nekropole, tj. da se to mjesto nalazi u baštama duž Glavne 3–27,¹⁴²² istočno od nekropole i vile. No jesu li ti „ostatci” uopće mogli biti točno interpretirani kad u doba o kojem je riječ tamo više nije bilo moguće uočiti više nego ulomke rimskoga građevinskog materijala? Imajući u vidu navedeno pitanje, a kako bi se odredilo karakter nalazišta, autor je ovih redaka u Kamencu 2014. naručio obaviti geofizičko istraživanje. To su istraživanje tamo (na dijelovima k. č. 576–581), u ime tvrtke koju vodi B. Mušič, napravili M. Mori, E. Nas i F. Matijević. Geoelektričnim je kartiranjem i mjerenjima magnetometrom tada bio obuhvaćen prostor od 6500 m², pri čem se rezultatima potonjeg instrumenta moglo razaznati „linije induciranog tipa magnetizacije pojedinačnih zidova i veće površine relativno snažnije magnetizacije termoremanentnog tipa koje ukazuju na opeke, zapune jama i peći (**Slika 151**), a koje se javljaju iznad kamenih zidova i struktura u negativu.” Međutim, kanali, jarci ili opkopi ondje tom prilikom nisu bili identificirani. Tek je mjerenjem geoelektričnog otpora postalo razvidno da je ondje, u sjeveroistočnom dijelu površine obuhvaćene

¹⁴¹³ Vukmanić 2012.a, (KOS, D-1002).

¹⁴¹⁴ Vukmanić 2014.g, (KOS, D-1002).

¹⁴¹⁵ Vukmanić 2014.i, (KOS, D-1002).

¹⁴¹⁶ Šimić 2006.

¹⁴¹⁷ Vukmanić 2014.o, (KOS, D-1002).

¹⁴¹⁸ Bulat 1969., 40, 44; RZZSK 1986.d, (KOS, D-1002).

¹⁴¹⁹ Várady 1987., 87. Odgovor na upit koji je o eventualnim nalazima iz Kamenca nadležnom kustosu, a potom i tajništvu MNM-a uputio I. Vukmanić do ovoga trenutka nije stigao.

¹⁴²⁰ MKRH 2013.b, (KOS, D-1002).

¹⁴²¹ Bulat 1977.a, 79.

¹⁴²² Prema: Minichreiter 1984., 5.

istraživanjem, očuvan temelj većeg objekta, u središnjem (dijelu) građevina koje su neke prostorije prekrivene opekom ili tegulama, a uz istočni rub *sonde* temelji nekoga objekta, jame ili peći.¹⁴²³ Da su kulturni slojevi na tom lokalitetu uglavnom uništeni, odnosno preinačeni u jednu te istu stratigrafsku jedinicu – sloj šute pomiješane s humusom koji seže do dubine od 0.75 m – je i dokazano sondiranjem napravljenim u bašti na međi Glavne 5a i 5b (k. č. 575, 576). U dnu se tamošnjega iskopa, veličine 4 x 2 m, na 0.97 m, pravcem sjever-jug ocrtavala 140 cm dugačka i 40 cm široka zapuna kanala iz rimskoga doba duboka 17 cm (**Slika 152**).¹⁴²⁴ U Glavnoj 17 (k. č. 583), u sondi dimenzija 1.7 x 2.3 m, na relativnoj je dubini od 0.55 m bio dokumentiran zapečeni sloj zemlje oker-smeđe boje koji se podvlačio pod sjeverni ugao iskopa. Ispod te je rimskodobne stratigrafske jedinice u kojoj je bilo ulomaka keramike, opeka i kosti goveda te jedan brončani novac iz 4. st. dijagonalnom osi iskopa na dubini 0.95–1.38 m otkriven u zdravicu ukopan kanal orijentacije sjever-jug (**Slike 153, 154**).¹⁴²⁵

Sumirajući rezultate dosadašnjih arheoloških istraživanja u Kamencu – a jer je broj tamo pronađenih čvrstih ostataka (opeka, kamen) zanemariv (pod uvjetom da nisu naknadno iskorišteni kao sekundarna sirovina) – većina je rimskih građevina ondje morala biti napravljena od drva, s krovovima pokrivenim crjepovima. Moguće je zaključiti da je riječ o devastiranom lokalitetu koji, s obzirom na to da nikakva restrikcija po pitanju dubine oranja tamošnjim zemljištem nije uvedena, može poslužiti kao paradigma nebrige nacionalnog sustava zaštite za jedno (registrirano) nepokretno kulturno dobro. Onaj pak manji dio očuvanih *nalaza* ukazuje na to bi ostatke na tom mjestu trebalo identificirati kao objekte civilne namjene – manje naselje, prenoćište (*mansio*) ili vilu, te nekropolu. Gospodarska je podloga naseobinskom dijelu toga lokaliteta pritom moglo biti Bansko brdo pa je privreda ondje mogla biti osvojljena uzgojem vinove loze. Ako je takva hipoteza točna, bio bi to dokaz da se tu kulturu nije podizalo samo diljem zapadnih (kod Popovca), nego i istočnih obronaka *Aurei Montis*, naprema Dunavu. Nije moguće potvrditi ni tumačenje kakvo je o rimskim vilama ponudila Edith B. Thomas, tj. da je eventualna takva građevina ondje služila kao *punkt* iz kojega se opremalo obližnje kasnorimske vojne posade. Naime, premda je u međuriječju Drave i Save vila bilo već u 1. st., u unutrašnjosti ih se Panonije, kao npr. u okolici Balatona,

---

¹⁴²³ Mušič 2014.b, (KOS, D-1002).

¹⁴²⁴ Pri sondiranju obavljenom za potrebe legaliziranja bespravno podignutih objekata u Glavnoj 5a i 5b [Vukmanić 2014.e, (KOS, D-1002); Vukmanić 2014.f, (KOS, D-1002)] Zvonimir Mezge je autoru ovih redaka pokazao mjesto na istočnom obronku Banskoga brda u zapadnome dijelu Kamenca gdje su on i njegovi vršnjaci osamdesetih godina 20. st. navodno pronašli mač. Prema njegovim je riječima jedan od mještana ondje otkrio „čup pun rimskoga novca, prodao ga i za dobiveni iznos platio podizanje novoga krova.”

¹⁴²⁵ Vukmanić 2014.h, (KOS, D-1002).

nije gradilo prije kraja 3. st.¹⁴²⁶ Predmeti poput narukvica sa završecima u obliku životinjskih glava koje su pronađene u rimskim grobovima u Kamencu te keramika tamnih boja s nizovima horizontalnih linija koju je i danas moguće prikupiti diljem lokaliteta ukazuje na to da je ili riječ o Germanima zahvaćenima procesom *romanizacije* što je, jer je u pitanju materijal s kraja 3. st. – manje vjerojatno – ili o trgovinskim vezama Rimljana s tom *narodskom* skupinom. Nema dokaza za to da je bila riječ o militarizaciji, tj. uključivanju civila u kasnoantičku obrambenu zonu, ni da je možebitna *utvrda* na mjestu Kamenca za tetrahije bila napravljena u obliku skupine vila. Nije – dakle – izgledno da je u pitanju mjesto vojnog karaktera. Ondje, naime, nije evidentiran nijedan opekarski proizvod s pečatom neke od rimskih vojnih postrojba, nijedan vojni predmet ili kameni spomenik niti na takvu odrednicu ukazuje sadržaj tamo otkrivenih grobova. U mjestu o kojem je riječ nije pronađena ni ranocarska keramika, već isključivo gruba kasnoantička pjeskovite fature s ponekom, češljicom napravljenom, valovnicom. Novac koji su I. Vukmaniću pokazali mještani koji su ga i pronašli u bašti u Glavnoj 7 (k. č. 577), kao i onaj iz navedenih grobova, iz druge je polovine 3. ili prve polovine 4. st. (**Slika 155**). Prema tomu (s obzirom na dataciju), hipotetski je moguće da je tamošnje rimsko naselje (vila ili postaja) bilo napušteno prirodnim putem, odnosno depopulacijom, ali i da su se Rimljani odande odselili uoči dolaska *barbarskih* skupina na baranjsko tlo u – primjerice – Zmajevac. Arheološki materijal iz tih nalazišta – budući da onaj iz Kamenca djeluje barem pedesetak godina mlađe – na to zasad ipak ne ukazuje.

Summa summarum, to što je u *Not. Dign.* navedeno da je *Aureus Mons* bilo sjedište *praefecti legionis sextae Herculeae cohortis quintae partis superioris* (*Not. Dign. Occ.* XXXII., 45) se ne podudara s arheološkim ostacima u Kamencu. To je mjesto, kao što na to upućuju tamošnji nalazi, bilo prenočište ili vila i u tom slučaju nije moralo imati ime. Nije isključeno – iako su argument protiv takvoga zaključka vrlo bogati nalazi iz grobova – ni da su u pitanju ostatci manjeg naselja koje datira iz prijelaznoga doba između principata i dominata.

IV. II. IV. Popovac–Branjin Vrh–Kneževo

Nakon što je 1784. između Popovca i Branjinog vrha (**Karte 48.a, 48.b**) bila pronađena jedna (CIL III., 3769.a), a 1793. g. i druga opeka s pečatom *Quadribur[- - -]* (CIL III., 3769.b), dio je stručnjaka počeo cijeniti da je u pitanju mjesto koje je u rimsko doba nosilo upravo taj

---

¹⁴²⁶ U nekima je od vila (Csopak, Kékkút, Sümeg, Fenékpuszta), smještenih podalje od Dunava, kontinuitet rimskog načina života zadržan do u 9. ili 11. st. (Thomas 1973., 86–91).

naziv.¹⁴²⁷ I J. Koller¹⁴²⁸ i Josip Payr (1824.) su mislili slično: „Izvan Popovca, na branjinvrškoj strani, nalazište je negdašnjeg dvorca ili gradića prilične veličine odakle je bilo povučeno već mnogo građevnog kamena. To je nalazište rimskoga porijekla jer se kod iskopa kamena naišlo na više urna u koje su Rimljani, kako je opće poznato, spremali pepeo spaljenih mrtvaca... ..Grad se zvao *Quadriburg* ili Kvadriburka, kako to dokazuju iskopane cigle i kamenje s tim natpisom. Jedna od tih cigli se nalazi u arhivu u Kneževu. Na drugim je ciglama natpis *legio VII.*”¹⁴²⁹ O tamošnjim su arheološkim ostatcima izvijestili i J. Csaplovics¹⁴³⁰ te F. Várady koji o tome kaže: „Da je u Popovcu, na sjevernoj padini planine Szollos, bio grad dokazuju iskopani temelji zidova, urne i klesano kamenje s rimskim natpisima i imenom *Quadriburgium*. Nije poznato što Csaplovics podrazumijeva pod kamenjem s tim tekstom. Možda je mislio na istoimeni gotički dvorac koji je, prema Fényesu, stajao zapadno od toga. Međutim, vjerojatnije on (jer o kamenju saznanja nema) misli na opekarske proizvode s pečatom iz Popovca i Branjinog Vrh. Sigurno su to vojne opeke, no one ne označuju vojne postrojbe, već burg... ..Takvi su burgi bili građeni za Valentinijana, Valensa i Gracijana oko 370./371. kako bi se osiguralo trgovanje (op. a. s, možda na mjesto Zmajevca, pridošlim Gotima, Sarmatima i Alanima)... ..No opeke s pečatom *Quadriburgium* ne dokazuju da je ime Popovca ili Branjinog Vrh bilo *Quadriburgium* jer nismo ovlašteni u Panoniji trenutačno navesti više od dva takva mjesta. Premda zbog jedne, ako je točno pročitana, u MNM-u pohranjene opeke s pečatom *Quadriburana* koja potječe iz Popovca nije isključeno da je cjeloviti naziv toga mjesta bio *Quadriburgium Antianae*, isti je pogrešan u zadnjem, najvažnijem dijelu i nije nemoguće da je identičan pečatu *Quadriburasa* iz Sarisapa koji Schoenwisner tumači kao *Quadriburgium ala sagittariorum.*”¹⁴³¹ Danas je – za razliku od maločas citiranog podatka – poznato da je proizvode s pečatom *quadriburgio* moguće datirati već u kraj 3. ili prvu polovinu 4. st.¹⁴³² Takvi su predmeti, primjerice, pronađeni u mjestima *Intercisa, Brigetio, Castra Constantia=Ulcisia Castra, Aquincum, Alisca (ad Latus) i Castra ad Herculem.*¹⁴³³ One otkrivene na mjestu promatračnice *Solva 14* (Pilismarót-Basaharc), te u

¹⁴²⁷ Npr. Katancsich 1827., 476; Fényes 1851., 81; Minichreiter 1987., 132.

¹⁴²⁸ Koller 1804., 52.

¹⁴²⁹ Prema: Sršan 2002., 103. Nije izgledno da je navod o postojanju opeka s pečatom VII. legije u okolici Popovca točan, a prijeporno je i otkriće urna.

¹⁴³⁰ Csaplovics 1834., 258.

¹⁴³¹ Várady 1897., 101, 102. Dok su u mjestu *Quadriburgium* (Ságvár) u Prvoj Panoniji boravili *equites sagitarii* (*Not. Dign. XXXIV.*, 17) (Várady 1897., 102; Graf 1936., 100, 101; Soproni 1973., 64), u *Quadriborgio (sic)* (*Pone Navata?*) je u Panoniji Valeriji (Visegrád-Sibrik) (Graf 1936., 100, 101; Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 100) stolovao tribun neke neimenovane kohorte (*Not. Dign. XXXIII.*, 60) [Várady 1897., 102; <http://lukeuedasarson.com/DuxValeriae.html> (2. 10. 2015.)].

¹⁴³² Шарановић-Светек 1990., 64.

¹⁴³³ Várady 1897., 102; Graf 1936., 100, 101; Visy 2003.d, 49, 50, 61, 82, 107.

Transaquinco, Annamatiae i *Altino* Z. Visy smatra dokazom građevinske aktivnosti najkasnije u valentinijansko doba.¹⁴³⁴

Oko 4 km zapadno od središta Popovca nalazi se Branjin Vrh. Za to je suvremeno naselje M. Haas, jer je i ondje bilo pronađeno više rimskih opeka, smatrao da je nosilo naziv *Antianum* (*sic*). W. Lazius je bio mišljenja da mađarski naziv toga mjesta (Baranyavár) potječe od Varronyvár, izvedenice od termina *castrum Varronii*. I M. Haas¹⁴³⁵ i I. Szalágyi su ustvrdili da se nedaleko odande, onkraj Karašice, lijevo od prometnice koja vodi u pravcu Osijeka, moglo vidjeti ostatke rimskoga naselja.¹⁴³⁶ Isti je lokalitet bio poznat E. Fényesu¹⁴³⁷ i F. Rómeru koji je naveo da je tamošnji četverokutni *castrum* bio zaštićen opkopima.¹⁴³⁸ Taj je položaj, opisavši ga kao neistraženi *castra*, spomenuo i J. Brüstle.¹⁴³⁹ Premda su navedeni stručnjaci ustvrdili da se on nalazi kod Branjinog Vrh, vjerojatnije su mislili na mjesto koje je u arhivskome zemljovidu HR-DAOS-470/C/27/34 označeno bliže Popovcu (**Karte 42, 43, Skica 17**). A Branjin Vrh su umjesto Popovca oni mogli navesti jer se arheološki lokalitet (danas *Pogan, Mala Lačka, Logor*) tamo nalazi(o) bliže cesti koja odande vodi za Osijek. I B. Jankulov, koji je tekst već citiranih pečata na opekama pročitao kao *Ondroburgium* je – čini se – u tom kraju poistovjetio dva različita položaja. On je, naime, ustvrdio da su „utvrdu” *Quadriburgium* otkrili F. Rómer i J. Csaplovics no da ta, sudeći po dimenzijama, odgovara signalnoj postaji¹⁴⁴⁰. Ta se pak, drugonavedena tvrdnja podudara s podatkom poznatim M. Bulatu koji je, ne navodeći za taj (objekt) mjesto i položaj, napisao da su mještanima Popovca prije bili poznati temelji jedne manje, s vremenom uništene, građevine kvadratnoga tlocrta.¹⁴⁴¹ Spomenuti su navodi moguća naznaka da su uz rimsku magistralnu podunavsku prometnicu i na baranjskome tlu bile podignute signalne postaje, odnosno da je smjer toga puta, napravljenog u doba principata, bio u uporabi i u kasnocarsko doba. Premda je vjerojatno baš u Popovcu 1785. bio pronađen nadgrobni spomenik s natpisom *Iustus / cives So(pianensis) / v(ivus) sibi et / co(niugi) qu(ae) vix(it) [annos - - - (CIL III., 3293) – koji dio stručnjaka smatra svjedokom dodjeljivanja civiteta Justu i njegovoj gospođi u Trajanovo ili Hadrijanovo doba*¹⁴⁴² – u hrvatskoj se literaturi taj predmet običava pripisivati Lugu.¹⁴⁴³

¹⁴³⁴ Visy 2003.d, 49, 50, 61, 82, 107.

¹⁴³⁵ Lazius 1551., 1114; Haas 1845., 3, 4, 113.

¹⁴³⁶ Prema: Várady 1897., 103.

¹⁴³⁷ Fényes 1851., 90.

¹⁴³⁸ Prema: Várady 1897., 102.

¹⁴³⁹ Brüstle 1876., 93–95.

¹⁴⁴⁰ Јанкулов 1952., 15.

¹⁴⁴¹ Bulat 1977.a, 80.

¹⁴⁴² Katancsich 1827., 443, br. 529; Várady 1897., 141, 142, br. 89; Pinterović 1977.a, 92.

¹⁴⁴³ Npr. Pinterović 1969., 59; Pinterović 1978., 44.

U ovomu je trenutku razvidno da su okolica Popovca i Branjinog Vrha, a ne ta mjesta sama bila naseljena već u ranocarsko doba. Zapadno se od ceste Beli Manastir–Kneževo na položajima *Gajić*, *Rastić* te *Međa* kod Branjinog Vrha nalaze dva civilna ranorimska lokaliteta,¹⁴⁴⁴ a još jedan na položaju *Lajmir* zapadno od ceste Branjin Vrh–Beli Manastir.¹⁴⁴⁵ Takva je mjesta rimska vojska, koje prisutnost tamo za principata nije dokazana, nadzirala iz obližnjih kastela (Batina 1/1, Jasenovac 1/1), a za dominata iz središta od kojih je jedno moglo biti na nedalekom *Poganu*. A kad je M. Ilkić na satelitskim snimkama (Google Earth) – ne na *Poganu* nego na toponimu *Tuneli* (*Vakub*) – u Popovcu uočio pravokutno mjesto veličine 20 ha kojega unutarnji prostor mjeri 7–9 ha (**Slika 156**),¹⁴⁴⁶ pomislio je da mu je uspjelo identificirati položaj koji je početkom 19. st. na karti Albrechtova kanala označen kao „ruševine rimskoga grada” (*Rudera arcis Romanae Quadri Burgi*) (HR-DAOS-470/C/27/34) (**Crtež 39**).¹⁴⁴⁷ Osim što tumačenje toga stručnjaka da je riječ o ostatku logora VI. legije nije izgledno – jer veličina *potencijalnog* lokaliteta na tom položaju (položaj *Tuneli* ili *Vakub* nije registriran ni evidentiran kao arheološki lokalitet) premašuje ne samo dimenzije takvih logora, nego i broj vojnika u legijama tijekom 4. st. (oko 1000)¹⁴⁴⁸ – ta se lokacija ni prostorno ne podudara s *Rudera arcis Romanae Quadri Burgi* već s *Poganom* (**Karte 42, 43**). Toponim *Vakub*, isto tako, možda uopće ne bi trebalo dovoditi u vezu s rimskim dobom jer je od mještana dandanas moguće čuti da je riječ o negdašnjem previjalištu turske vojske ustanovljenom nakon Mohačke bitke. Sličan je podatak, doduše, M. Bulat evidentirao i za mjesto Suza¹⁴⁴⁹. Dok u Arkodu (www.arkod.hr) i Geoportalu (<http://www.geoportal.dgu.hr/>) *opkope* toga navodnog lokaliteta nikad nije bilo moguće jasno razaznati, to što oni nisu vidljivi na naknadno napravljenim snimkama Google Eartha ukazuje ili na to da su slojevi ondje u međuvremenu (poljoprivrednom aktivnošću) poremećeni ili da je, imajući u vidu različita doba u kojima su snimanja o kojim je riječ napravljena, u pitanju drugačiji intenzitet u vlažnosti (tamošnjega) tla.

Naziv *Quadriburgium* nije i jedini latinski naziv koji je doveden u vezu s Popovcem. K. Miller¹⁴⁵⁰ i M. Bulat su vjerovali da je riječ o mjestu *Aureus Mons*.¹⁴⁵¹ Premda središnji dio

¹⁴⁴⁴ MKRH 2008.b, (KOS, D-1022).

¹⁴⁴⁵ MKRH 2008.a, (KOS, D-1022).

¹⁴⁴⁶ Ilkić 2008.a, 199–206. M. Ilkić navodi da je položaj *Tuneli* poznat i kao *Židovsko groblje*. Ustvari, riječ je o pravoslavnom groblju. Isto je mjesto u Geoportalu [<http://www.geoportal.dgu.hr/> (22. 12. 2016.)] označeno kao *Vakub*.

¹⁴⁴⁷ Pinterović 1956.b, 79; Pinterović 1968., 55; Minichreiter 1987., 131, 132. M. Ilkić (Ilkić 2008.a, 199–203, bilj. 5, K. 2) netočno navodi da je u citiranomu zemljovidu napisano *Quadriburgi*.

¹⁴⁴⁸ Campbell 2006., 60, 61.

¹⁴⁴⁹ Bulat 1962., 367.

¹⁴⁵⁰ Prema: Pinterović 1969., 58.

zapadnog obronka Banskoga brda na *Hrvatskoj osnovnoj karti* (<http://www.geoportal.dgu.hr/>) danas nosi baš takav kroatizirani naziv (*Zlatno brdo*, njem. *Goldberg*), nema dokaza za to da je riječ o kontinuitetu nazivlja iz rimskoga doba. Izglednije je da su takvo ime tom položaju nadjenuli tzv. Podunavski Švabe (poslije *folksdojčeri*). Jednako tako, razmjerno je sigurno da je kod Popovca u rimsko doba bilo podignuto naselje, a nedaleko odande i postaja *Antiana(e)*, što je na sljedeći način dokazao F. Várady: „Razdaljina od XXIII *m. p.* koja je navedena u *Itin. Ant.* ne odgovara samo udaljenosti od Osijeka do Popovca, nego i udaljenosti od Osijeka do Batine. Razdaljina *Lugio–Antianae* od XXV *m. p.* pristaje i Batini i Popovcu. No u obzir moramo uzeti da razdaljina od *Sopianae*, koja je (tj. su) od *Antianarum* udaljena XXX *m. p.* pristaje Popovcu, no ne i Batini. Stoga je to mjesto (Popovac) potrebno poistovjetiti s *Antianis*.”¹⁴⁵² Takvo su stanovište zauzeli još R. Fröhlich¹⁴⁵³ i W. Tomaschek, koji je smatrao i da je ondje bio izgrađen „kastel”.¹⁴⁵⁴ Opisano se mjesto (**Slika 157**) nalazi na i oko položaja *Pogan* gdje je slučajno bila izorana narukvica, novac cara Aurelijana,¹⁴⁵⁵ a poslije 2. svjetskog rata su pronađene zidane grobnice s priložima iz 4. st.¹⁴⁵⁶ Na toj su lokaciji, stotinjak metara od Karašice, iskopom odvodnog kanala na nekoliko mjesta bili presječeni i ostatci rimskih temelja (**Slika 158**). No tvrdnju bi da su tamo otkriveni opekarski proizvodi s pečatom, *coh(ortis) VII Br(eucorum) An(toniniana)*, *c(ohortis) III Alp(inorum)*¹⁴⁵⁷ kao i oni s pečatom *legionis VII*¹⁴⁵⁸ trebalo uvijek uzimati s oprezom [ili ih, kako je to već bilo spomenuto, osim ovih posljednje navedenih tumačiti građevinskom aktivnošću pomoćnih jedinica rimske vojske koje su (za principata) bile smještene u kastelima Batina 1/1A2 (posredovanjem *cohortis II Asturum el Callaeocorum*) i Jasenovac 1/1A (djelovanjem *cohorti I Alpinorum*, ako je riječ o toj postrojbi, a ne o *cohorti III Alpinorum*]. Iako bi – ukoliko zaista potječu s toga mjesta – to bio posredan dokaz da je za principata u Popovcu bio podignut kastel, prema mišljenju je autora ovih redaka izglednije da je riječ o netočnim navodima. Sudeći prema satelitskoj snimci¹⁴⁵⁹ nesumnjivo je da je riječ o utvrdi iz kasnorimskoga doba, stranica veličine oko 230 m (sjeverna), 200 m (istočna), 220 m (južna), 70 m (zapadna), a bedema širine nekoliko metara. Analogije toj fortifikaciji, koliko je to autoru ove disertacije poznato,

---

¹⁴⁵¹ Bulat 1974.a, 85. Na drugom je mjestu M. Bulat ustvrdio da je *Aureus Mons* bio u Kamencu (prema: Minichreiter 1987., 91).

¹⁴⁵² Várady 1897., 83–88.

¹⁴⁵³ Prema: Várady 1897., 83.

¹⁴⁵⁴ <https://de.wikisource.org/wiki/RE:Antiana> (8. 11. 2016.).

¹⁴⁵⁵ Bulat 1960.a, 255.

¹⁴⁵⁶ Bulat 1977.a, 79, 81.

¹⁴⁵⁷ Pinterović 1969., 57; Minichreiter 1989.a, 182, 183.

¹⁴⁵⁸ Prema: Sršan 2002., 103.

¹⁴⁵⁹ <https://wego.here.com> (15. 12. 2016.).

ne postoje (kasnoantičke su fortifikacije mogle biti različita oblika). Ako je suditi prema zemljovidu HR-DAOS-470/C/27/34, nepravilni je oblik te utvrde bio uvjetovan položajem uz jedan od dunavaca. S obzirom na to da ni za iskopavanja rova za distribucijski plinovod sjevernim dijelom *Pogana*¹⁴⁶⁰ ni pri postavljanju niskonaponske mreže u Ulici V. Nazora u Popovcu kulturni slojevi nisu bili primijećeni,¹⁴⁶¹ u pitanju su mjesta koje se nalaze već izvan granica toga lokaliteta, odnosno (najmanje jedne) nekropole koja je ondje morala biti ustanovljena. Josip Vereš je za arheološkoga sondiranja u Ulici M. Gubca 76 (k. č. 267, k. o. Popovac)¹⁴⁶² I. Vukmanića upoznao s podatkom da je sredinom devedesetih godina 20. st., južno od navedene adrese, nekolicina *detektoraša* višekratno pohodila *Logor, Malu Lačku* i *Pogan* odnoseći odande džepove pune rimskoga novca, te da je oko 2000. jedan *kolekcionar* iz Siska tamo pronašao zlatni predmet u obliku ribe koji je namjeravao prodati u Pečuh. Prisjetio se i da je južno od ceste ispred njegova dvorišta, istočno od same utvrde, 1991.–1995. bila uništena jedna zidana rimska grobnica u koju je propao traktor.

Osim vojnog položaja i naselja, nekoliko je naznaka o tome da je kod Popovca u rimsko doba bila izgrađena i vila. Naime, u polju su *Velika Loza (Velika Međa)* između Kneževa i Popovca prije navodno stajali temelji kasnoantičke građevine napravljene od kamenja i opeka. Svojedobno je na tom mjestu bio izoran ulomak spomenika s prikazom goluba i vinove loze,¹⁴⁶³ a dokumentirano je i da mještani tamo barem od 1984. orući nailaze na rimske grobove.¹⁴⁶⁴ Godine 2011. uz jugozapadnu su stranu Županijske ceste 4019 na *Velikim Međama* pri iskopu rova za distribucijski plinovod evidentirani bili ulomci tegula (**Slika 159**).¹⁴⁶⁵ Iako karakter citiranih nalaza može bitno ukazuje drugačije, nije isključeno da položaj toga mjesta zapravo upućuje na zaključak da je u pitanju ostatak signalne postaje. M. Bulat je možda, znajući u Popovcu za (kako je to već bio navedeno) ostatke manje kvadratne građevine,¹⁴⁶⁶ mislio na to mjesto. Uz maločas navedeni ulomak, u vezi su s vinogradarstvom u Popovcu još dio spomenika (izgubljen) posvećenog Liberu i Liberi na kojem je bio prikaz vinogradara koji ulijeva vino u posudu te žene s košarom grožđa i žrtvenik koji je Liberu posvetio Aurelije Konstancije. On je, uz sina Venancija, tamo dao zasaditi 400 arpena vinograda, što je vidljivo iz natpisa *Deo Lib(ero) Patri / Aur(elius) Cons[tanti]us / ex pro[(uratore)] v[i]n[ea]r(um) / inst(ituendarum) qui viribus / suis inseruit / per instant(iam)*

---

¹⁴⁶⁰ Vukmanić 2011.c, (KOS, D-156).

¹⁴⁶¹ Vukmanić 2016.a, (KOS, D-156).

¹⁴⁶² Vukmanić 2015.k, (KOS, D-156).

¹⁴⁶³ Bulat 1960.a, 255.

¹⁴⁶⁴ Minichreiter 1987., 132, 133.

¹⁴⁶⁵ Vukmanić 2011.c, (KOS, D-156).

¹⁴⁶⁶ Bulat 1977.a, 80.

Ve/nanti(i) fili(i) sui / vinae arep(ennes) CCCC / ex his v(itibus) Cupenis / v(itibus) Terminis / v(itibus) Valle(n)sibus / v(itibus) Caballiori(s) (CIL III., 10275).¹⁴⁶⁷ Premda je Dion Kasije (LIX., 32, 36), koji je 224.–229. u Panoniji služio vojsku, naveo da vino koje se pravi u tom kraju nije osobite kvalitete, tek je za carevanja Proba (276.–282.) službeno bila ukinuta zabrana bavljenja vinogradarstvom koju je u provincijama uveo Domicijan.¹⁴⁶⁸ Nabrojane bi spomenike, jer je kršćanstvo tada bilo proglašeno službenom religijom Rimskoga Carstva¹⁴⁶⁹, trebalo datirati najkasnije 280.–380. g. Iako bi se, teoretski, nalaze koji su posvećeni Liberu moglo datirati i u 1./2. st. te ih dovesti u vezu s rimskom vojskom, u ovome su radu oni datirani u skladu s mišljenjem E. B. Thomas koja vile u dijelu podunavlja o kojem je riječ ne datira prije 3. st.¹⁴⁷⁰ Nije poznato odakle iz Popovca potječu spona s tijelom u obliku slova S iz 3.–4. st.,¹⁴⁷¹ dva zlatnika s likom cara Gracijana (375.–383.)¹⁴⁷² ili ulomak stele s natpisom koji se čuva u Osnovnoj školi Popovac. Tekst na toj steli glasi - - - - - *l]la [quae vixit ann(os)] / XX[- - - et me(nse)s (?) - - -] / Aellu[- - -] / et Ma[- - -] / curante [- - -]* (**Kat. 33**).¹⁴⁷³ Iz prvoga je očuvanog redka toga natpisa razvidan ili dio kognomena muškog imena kao što je npr. *[Aquil]la* ili krajnji dio imena ženske osobe koji je završavao na *-[l]la* (primjerice *Petronilla*). U redku je ispod vjerojatno bila navedena formula koja ukazuje na životni vijek pokojnika ili pokojnice, dok je iz onoga idućeg razvidno da je *persona* kojoj je spomenik podignut živjela između 20 i 39 godina. Nije poznato tko je, niti koliko je osoba postavilo tu stelu. Dio je imenske formule jedne od njih moglo započinjati s *Aellu[s - - -]*. Nejasno je i je li tekst *Ma* bio početak imena *Maxentius*, *Magnentius*, *Maximus* ili sličnog, ili oznaka za rod [*mat(er)*], a nakon kojega je tek slijedilo žensko ime. Opisane bi stelu valjalo datirati najkasnije u 2.–3. st.

Uz već navedene lokalitete, u sjevernom su dijelu Popovca na toponimu *Vodice (Sesija)* četrdesetih godina 20. st. pri oranju bili pronađeni rimski kosturni grobovi obzidani opekama. Arheološki nadzor tom prilikom nije bio napravljen.¹⁴⁷⁴ Na zemljištu su *Travnik* sjeverno od

¹⁴⁶⁷ Brunšmid 1907., 112, 113, br. 233; Pinterović 1978., 134; Душанић 1995., 38, T. I., 1; Bulat 2002., 46; Brein 2006., 2. U rimsko je doba kod Popovca navodno bilo posađeno 400 arpna (galska mjera za površinu) ili 50.364 ha vinove loze sorte *vitis Cupenis* iz mjesta *Cuvae (Cuppae)*, zatim *vitis Terminis*, tj. pograničnih vina ili vina iz Tramina u Italiji (prema tome i *Traminac*), *vitis Vallensibus* iz *vallis Poenina* te *vitis Caballioris* iz mjesta *Cabalio (Cabellio)* ili *Cabylgium* u Galiji (Brein 2006., 3–6; Dálnoky 2009., 150).

¹⁴⁶⁸ www.montenegro.yuku (16. 3. 2010.).

¹⁴⁶⁹ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60849> (5. 12. 2016.).

¹⁴⁷⁰ Thomas 1973., 86–91.

¹⁴⁷¹ Ilkić, Čurković 2008., 223, 229, br. 4., T. I., 4.

¹⁴⁷² Göricke-Lukić 1997., 64.

¹⁴⁷³ U nedatiranomu je seminaru „Žrtvenici Liberu iz Popovca” ulomak citirane stele pokušao interpretirati Željko Predojević, učitelj u Osnovnoj školi Popovac.

¹⁴⁷⁴ Minichreiter 1987., 132.

Branjinog Vrha, osim presječenih poprečnih zidova od kamena, pak bili pronađeni ulomci rimske polikromne žbuke.¹⁴⁷⁵

Imajući u vidu da je na potezu Popovac–Branjin Vrh–Kneževo evidentirano više prostorno bliskih nalazišta iz rimskoga doba i to mjestima kojima je, zaobilazeći Bansko brdo, vjerojatno vodila magistralna podunavska prometnica – izgledno je da je negdje ondje 218. g. bio podignut miljokaz koji se dosad dovodilo u vezu s Batinom (Poglavlje III.). Opisano stanje, doduše, otvorenim ostavlja pitanje koji je lokalitet u navedenom trokutu bio kojega tipa, odnosno koji je nosio koji naziv. Onaj je (tj. oni) na položajima *Logor–Pogan* vjerojatno bio nazvan *Antianae*, dok je *Quadriburgium* moglo biti ili ime ili, sudeći prema izgledu, oznaka za tip tamošnjega (*quadriburgium*) kasnorimskog vojnog objekta. No kako suvremeni stručnjaci kvadriburgije opisuju kao najranije za tetrahrije, s ugaonim kulama, središnjim dvorištem i jednim ulazom podignute manje fortifikacijske građevine¹⁴⁷⁶, izglednije je da se taj naziv tek slučajno podudara s pečatom na opekama koje su dotamo bile dopremljene iz sjevernijih krajeva Panonije ili – zašto ne – proizvedene u okolici mjesta o kojem je riječ. Osim toga, nije isključeno da je naziv lokaliteta koji je tamo (na *Poganu*) bio vojnog karaktera bilo *Quadriburgium Antianae*, odnosno da su posada te fortifikacije u kasnorimsko doba bili *Antianenses* (Crtež 40). Već je bilo navedeno da je umjesto *Arsaciana sive Novas* u *Not. Dign. (Occ. XXXII., 37, 38)* – prema mišljenju D. Pinterović – možda moralo biti navedeno *Antianae*, što bi značilo da je jedna te ista jedinica bila stacionirana i u *Antianae* i u *Ad Novas*.¹⁴⁷⁷ Alternativno gledište na to tumačenje glasi da je riječ o *pseudocomitatenses Antianenses* pod zapovjedništvom *magistri peditum Praesentalis* (*Not. Dign. Occ. V., 112, 262*).¹⁴⁷⁸ No kako su *pseudocomitatenses* bili ustanovljeni tek 406.–407. g.,¹⁴⁷⁹ a da autor ovoga doktorskoga rada smatra da Rimljana (tj. rimske vojske) u hrvatskom Podunavlju poslije oko 395. više nije bilo, on pripadnike takvih postrojba nije sklon pripisati ovom lokalitetu.

IV. II. V. Jasenovac – *Novae*?

Pri kopanju je kanala u istočnom dijelu *Dragojlova brijega* kod Jasenovca pronađen kasnorimski novac i lukovičasta fibula.¹⁴⁸⁰ Na to da je tamošnji kastel (Jasenovac 1/1A) krajem 3. st. bio renoviran i možda proširen ukazuje tlocrt poluokruglih ili okruglih kula

¹⁴⁷⁵ Bulat 1984.c, 141, Sl. 5.

¹⁴⁷⁶ Zahariade 1999., 3–16; Campbell 2009., 59; Băjenaru 2010., 169–179.

¹⁴⁷⁷ Pinterović 1978., 109.

¹⁴⁷⁸ Radman-Livaja 2012., 173, bilj. 127.

¹⁴⁷⁹ Kovács 2004., 121.

¹⁴⁸⁰ Minichreiter 1988., 55.

podignutih u njegovu sjeverozapadnom i jugozapadnom uglu (Jasenovac 1/1B). Kulu bi koja je u jugoistočnome dijelu te utvrde izgrađena u obliku lepeze pak trebalo datirati najkasnije u polovinu 4. st. (Jasenovac 1/1C1–2?)¹⁴⁸¹ (**Slike 160, 161**). Opisano je mjesto, kojega ime nije zasigurno određeno a možda je navedeno u (kasnocarkoj) *Tab. Peut.* (VI., 1) i (ranosrednjovjekovnom itineraru) *Rav. Cosm.* (IV., 20), moglo glasiti *Donatiana* ili vjerojatnije – prema mišljenju autora ovih redaka – *Novae*. Riječ je o dosad jedinom, u hrvatskom Podunavlju na znanstveni način određenom dokazu za to da je identični položaj (mikrolokacija) bio u uporabi ne samo za principata, nego i za dominata. Vojne su posade koje su ondje mogle biti smještene u razdoblju 3.–4. st. bili dijelovi *legionis VI Herculiae* (Jasenovac 1/1B), pri čem bi se već u više navrata spomenutu ploču s uklesanim natpisom na kojem je 305.¹⁴⁸² ili 307. g.¹⁴⁸³ navedena upravo ta legija moglo dovesti u vezu s ovim lokalitetom te, ako je mjesto o kojem je riječ nosilo naziv *Novae – equites Dalmatae* (Jasenovac 1/1C1?) ili *auxilia Novensia* (*Not. Dign. Occ.* XXXII., 37, 38) (Jasenovac 1/1C2?) (**Tablica 21**).

Tablica 21. Moguće građevinske faze i vojne posade u kasnorimskoj utvrđi kod Jasenovca

Jasenovac 1/1	Faza	Vojna jedinica	Doba
	B	<i>vexillatio legionis VI Herculiae</i>	oko 286.–378. g.
	C1?	<i>equites Dalmatae</i>	oko 286.–378. g.
	C2?	<i>auxilia Novensia</i>	oko 286.–378. g.

IV. II. VI. Lug – *Albanum*

Lokalitet *Gradina* se nalazi uz sâm rub negdašnje obale Dunava u središtu suvremenog naselja Lug (**Slika 162, Skica 18**). Tamošnjem višeslojnom arheološkom nalazištu (tel) – koje je od okolnoga zemljišta na sjeverozapadnoj i jugoistočnoj strani odijeljeno usjecima, a na jugozapadu se, prema Županijskoj cesti 4042 i spomeniku mještanima poginulima za 2. svjetskog rata, blago spušta – opseg u kojem su ga koristili Rimljani nije određen. No kako ta *Gradina* obuhvaća prostor od oko 200 x 140 m (2.8 ha), kompleks antičkih lokaliteta nije mogao biti veći od toga¹⁴⁸⁴. S istočne je strane – odakle je prije izgradnje novovjekovnih odvodnih kanala Baranjom pogled *pucao* ka poplavnom području Dunava i drugim mjestima uz rub negdašnje obale te rijeke – tel strmo *odsječen*. Pretpostavlja se (**Karta 44**) i da se (od

¹⁴⁸¹ Soproni 1973., 62–66; Soproni 1980., 222.

¹⁴⁸² Šašel A. i J. 1978., 170, 171.

¹⁴⁸³ Kovács 2003.a, 31.

¹⁴⁸⁴ <http://earth.google.com/intl/en/download-earth.html> (13. 4. 2014.).

Dunava) od 5. do najranije 14. st. Lugu moglo prići nekim od dunavaca – navodno je to mjesto sve do u 17. st. uživalo status lučnoga grada.¹⁴⁸⁵ Tvrdnju da su Rimljani tamo podigli grad *Monopol* E. Fényes nije obrazložio. Dok su F. Várady, R. Fröhlich, B. Jankulov, J. Klemenc i D. Pinterović smatrali da bi ondje, imajući u vidu *Not. Dign.*, trebalo tražiti *Albanum*,¹⁴⁸⁶ A. Graf, K. Minichreiter i H. Gračanin su (bili) mišljenja da bi to naselje trebalo poistovjetiti s *Donatianis*.¹⁴⁸⁷ Riječ je o kasnoantičkome mjestu na kojem, doduše, dio stručnjaka rimsku prisutnost vidi već u ranocarsko, seversko doba.¹⁴⁸⁸ No pokazatelja da je to točno nema. Naime, ni novac koji je moguće datirati prije Dioklecijanova, Maksimijanova, Licinijeva, Konstantinova ili Konstancijeva doba¹⁴⁸⁹ ni ikakvi drugi nalazi koje bi se moglo dovesti u vezu s principatom tamo dosad nisu pronađeni. Jedini je možebitni takav predmet opeka s pečatom za koju se vjeruje da nosi otisak *c(ohortis) III [Alpinorum] (Kat. 34)*¹⁴⁹⁰ koja, koliko je danas poznato, nikad nije bila stacionirana u ovomu, vjerojatnome, *Albano*¹⁴⁹¹. Mogućnosti da su opekarski proizvodi spomenute postrojbe ondje bili dostavljeni iz *Burgenae*, gdje joj je u ranocarsko doba bio kastel,¹⁴⁹² ili da ju je u 3. st. na mjestu današnjega Luga napravio detašman te kohorte koji je dotamo pristigao iz *Sisciae*¹⁴⁹³, dosad nisu bile stavljene u razmatranje. No, isto tako, nije sigurno da je opeka o kojoj je riječ uopće rimska. Da su u *Albano* najranije od 286. bili stacionirani *equites Dalmatae* je razvidno iz *Not. Dign. Occ.* (XXXII., 9, 29) (**Tablica 22**). Sukladno datiranju te posade u Mađarskoj¹⁴⁹⁴, gornja je granica obitavanja toga dijela rimske vojske i na mjestu Luga postavljena u 378. g.

Tablica 22. Vjerojatna vojna posada u mjestu *Albanum* u kasnorimsko doba

Lug	Vojna jedinica	Doba
	<i>equites Dalmatae</i>	oko 286.–378. g.

Na *Gradini* je u Lugu dosad obavljeno nekoliko zaštitnih iskopavanja. Prva je istraživanje (6 x 2 m) ondje u Crkvenoj 13 (k. č. 607, k. o. Lug), sjeverno od Reformirane kršćanske crkve, 1987. obavila K. Minichreiter (**Slika 163**). Tom su prilikom u dvjema razinama bili pronađeni

¹⁴⁸⁵ Pátaky 2003., 147–150.

¹⁴⁸⁶ Prema: Várady 1897., 84, 88; Јанкулов 1952., 14, 15; Klemenc 1961., 17; Pinterović 1968., 59.

¹⁴⁸⁷ Graf 1936., 112, 113; Minichreiter 1987., 93, 129; Gračanin 2010., 52.

¹⁴⁸⁸ Minichreiter 1989.b, 102, 103; Minichreiter 1990., 81.

¹⁴⁸⁹ Pinterović 1956.a, 237; Bulat 1977.a, 79; Minichreiter 1987., 93; Sanader 2003.b, 139; Sanader 2008., 104.

¹⁴⁹⁰ Bulat 1965.b, 14, T. III., 6; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 53.

¹⁴⁹¹ Вулић 1930., 6; Wagner 1938., 56, 57, 218, 219; Spaul 2000., 266, 267.

¹⁴⁹² <http://www.danubelimes-serbia.rs/istorija-2/dislokacija/> (11. 3. 2015.).

¹⁴⁹³ Kovács 2004., 117.

¹⁴⁹⁴ Kovács 2004., 118, 119.

temelji, popločenje i podnica iz 3. ili 4. st.¹⁴⁹⁵ Poslije je pak uokolo spomenute crkve napravljen niz ilegalnih iskopavanja. Na mjestu su podrumske prostorije za Muzej Mađarske Reformirane crkve u Crkvenoj bb takav iskop 2010. napravili djelatnici jedne privatne građevinske tvrtke (Izgradnja d. o. o.) pa je I. Vukmanić uviđaj ondje bio prinuđen obaviti naknadno i iz profilâ *sonde*. Taj je iskop (7.5 x 9 m), pravcem sjever-jug, do dubine od 2.85 m (**Slika 164**) usred tela do predzdravičnog, a gdje i zdravičnog sloja, bio napravljen strojno, a zemlja, s cijelim kulturnim slojem, odvezena pred jednu od obiteljskih kuća u južni dio Luga. Tu je zemlju autor ovih redaka također pregledao, izuzevši pritom odande nalaze koje je moguće datirati od srednjovjekovnoga do brončanoga doba. Iz stratigrafskih se odnosa u profilima iskopa tada moglo primijetiti i da je dubina kulturnog sloja tamo iznosila 1.7–2 m, s dublje ukopanim jamama u sjevernoj stranici podruma. U istočnom je profilu predmetne građevine tom prilikom bio uočen dio jedne rimske jame, široke 0.7 m, s ulomcima tegula i dnom na dubini od oko 2.5 m. U zapadnom se profilu, na dubini od 0.6 m, moglo evidentirati kompaktne ostatke tvrdo nabijene podnice debljine 8 cm, a ispod nje rastresite dijelove dvaju podova iz prapovijesnoga doba.¹⁴⁹⁶ Isti je investitor, također bez da je o tome obavijestio ikoga iz arheološke struke, 2011. tamošnjoj crkvi odlučio napraviti uzemljenje za gromobran. Tom je pak prigodom uz sjeverno pročelje toga objekta bio presječen dio rimskoga zida napravljenog od ulomaka tegula, lomljenog kamenja i žbuke, a koji je, otprilike u pravcu istok-zapad, vodio ispod same crkve (**Slika 165**). I na te je radove slučajno naišao I. Vukmanić. Skrenuvši pozornost investitoru i izvođaču spomenutoga posla da se rov, kako bi se zidu barem moglo nacrtati presjek i izmjeriti dimenzije, ne zatrpava, po povratku je na isto mjesto idućeg dana s konzervatoricom Vlatkom Revald-Radolić *teren* već bio vraćen u „*prvotno stanje*”.

Premda arheološkim nadzorom rovova, širokih 0.4 m, a dubokih 0.9–1.2 m, pri postavljanju distribucijskog plinovoda u Lugu 2013. nisu bili evidentirani nalazi iz rimskoga doba,¹⁴⁹⁷ kroz tel je investitor (HEP Plin d. o. o.) tada ipak bio dužan poduzeti zaštitno arheološko iskopavanje (k. č. 2167). Voditelj je toga istraživanja, od 2. rujna do 11. listopada, u 163 m dugačkom i 0.8 m širokom kraku u Crkvenoj ulici bio I. Vukmanić. Imajući u vidu malu širinu iskopa, rov je tamo, zapadno i sjeverno od Reformirane kršćanske crkve, bilo odlučeno produbljivati s obzirom na stratigrafske odnose i druge objektivne okolnosti. Naime, ustanovljeno je da je istim pravcem prije već bio proveden dio infrastrukturnih komunalnih

---

¹⁴⁹⁵ Minichreiter 1990., 81.

¹⁴⁹⁶ Vukmanić 2010.a, (KOS, D-1004).

¹⁴⁹⁷ Vukmanić 2013.g, (KOS, D-1004).

instalacija o kojima podataka u KOS-u nema (**Slika 166**), a pokazalo se kao prepreka da to iskopavanje mjestimično bude nastavljeno dublje. Teren je pritom bio podijeljen na sonde kojima je položaj bio uvjetovan betonskim kolnim prilazima između ceste i stambenih objekata. Najdublje je to istraživanje, ispred kuće u Crkvenoj 25, bilo napravljeno do dubine od 3.2 m. Od rimskih je nalaza u Sondi 1, najbližoj cesti 4042, dokumentiran dio jame duboke 10 cm. Ta je jama, u čijoj je zapuni bilo pečene zemlje i ulomaka keramike, otkrivena ispod srednjovjekovne peći. U Sondi 2, sjeverno od Sonde 1, je tada bio otkriven srednjovjekovni sloj iz kojega je stanovništvo Luga (u 13.–16. st.) gradeći uništilo onaj rimski, iz kojega je stoga za dio materijala nemoguće odrediti je li iz srednjeg vijeka ili rimskoga doba. Od zasigurno rimskih nalaza odatle vrijedi izdvojiti dva nečitka novca koja bi, sudeći prema veličini, trebalo datirati oko polovine 4. st. Čvrstih ostataka arhitekture, izuzev mnogo ulomaka tegula i imbreksa, na tom mjestu nije pronađeno. U Sondi 3 je, u nastavku iskopavanja za plinovod, srednjovjekovnim grobom na 0.82 m dubine pak bilo presječeno rimsko popločenje napravljeno od opeka i tegula veličine 88 x 30 cm (**Slika 167**). Slična je stratigrafska jedinica, podvlačeći se pod sjeverni profil Sonde 4, ondje dokumentirana i na relativnoj dubini od 1.2 m. Ukupne su dimenzije toga popločenja iznosile 62 x 31 cm, a bilo je napravljeno od lomljenog kamenja i dijelova rimskih opeka (**Slika 168**). Dio je arheoloških ostataka, „dakako”, bio uništen prethodno postavljenim PT instalacijama i vodovodom. Sonda 5 u istočnom, krajnjem, dijelu tela je bila iskopana do pjeskovitoga tla žućkaste boje na dubini od 0.9 m. Rimskih ostataka u njoj nije bilo.¹⁴⁹⁸ Poslije toga, na dijelu je *Gradine*, 16.–21. studenoga 2013., bilo obavljeno i geofizičko istraživanje. Tim se istraživanjem, koje je također vodio I. Vukmanić, očekivalo odrediti tip, tlocrt, orijentaciju i dimenzije rimskih građevina u Lugu. Izvoditelj je georadarskom metodom (GSSI SIR 3000, 400 MHz antena), na k. č. 606, 607, 618, 620, 621, 626, 632, 638/1 i 639, na površini od oko 4000 m², tamo tada bio B. Mušič sa suradnicima. Iz rezultata je tih istraživanja (**Slika 169**) razvidno da se arheološki ostatci na *Gradini* nalaze neposredno ispod hodne površine, dok se oni relevantniji uglavnom javljaju na dubini od 0.7–1.3 m. Detektirani su bili temelji negdašnje osnovne škole, a do dubine od oko 2 m (diljem lokaliteta) ostatci zapečene zemlje, jama, peći ili podnica, no nedovoljno precizno da je spomenutom vrstom istraživanja moguće odrediti potječu li iz rimskog ili prapovijesnog doba. Mjestimično je bilo obavljeno i mjerenje geoelektričnog otpora kojime je ukazano na ruševine (**Slika 170**). Na jednoj su parceli (k. č. 621), isto tako, bila napravljena istraživanja magnetometrom, ali tom metodom nije bilo

---

¹⁴⁹⁸ Vukmanić 2013.h, (KOS, D-1004).

moguće razaznati drugo dõli linije induciranog tipa magnetizacije koje vode u smjeru istok-zapad (**Slika 171**), a koje su vjerojatna posljedica parcelacije zemljišta. Anomalije za koje je moguće zaključiti da predstavljaju arheološke ostatke pritom nisu bile ustanovljene.¹⁴⁹⁹ Budući da zapadno od Crkvene ulice rimski zidovi u Lugu navedenim vrstama istraživanja nisu bili otkriveni, a da je arheološkim iskopavanjem na pravcu distribucijskog plinovoda baš u toj ulici pronađen veći broj ulomaka opekarskih proizvoda, vjerojatno je da su građevine na tamošnjem telu u kasnorimsko doba bile napravljene od drva. Od kamena su ili opeke pak mogli biti podignuti tek najvažniji, danas već dobrim dijelom uništeni, objekti. Na samom su telu, za legaliziranja građevine između k. č. 622/1 i 623, u sondi veličine 1.5 x 2.4 m istraženoj do dubine od oko 0.5 m pronađeni ulomci tegula. Na tom je mjestu, na toj dubini i tom prilikom bila dokumentirana podnica iz prapovijesnoga doba¹⁵⁰⁰.

U Crkvenoj 2 (k. č. 638/1) u Lugu je u dvama navratima zaštitno arheološko iskopavanje vodio N. Cingeli (Neir d. o. o.). Prvo na iskopu većeg dijela tamošnjega muzeja, pri čem je podrumom za isti (onaj nelegalno napravljeni 2010. g.) *teren* bio podijeljen u dva dijela; zapadni dimenzija 28.6 x 10 m i istočni dimenzija 8.82 x 8.02 m. Zaključak je toga arheologa također da su bogatim kulturnim slojevima iz kasnijega doba (osamdesetak grobova iz 9.–11. st., te ostacima iz kasnog i novog vijeka) potpuno uništeni rimski tragovi. Rimski su pak tom prilikom evidentirani ostatci dijelom bili uporabljeni pri izgradnji ograde Reformirane kršćanske crkve (**Slika 172**) i jednog od tamošnjih podruma (**Slika 173**). Osim toga, iz rimskoga je razdoblja ondje tada pronađeno nekoliko komada novca; jedan Probov (**Kat. 35**), jedan Konstantinov (**Kat. 36**) i tri primjerka iz doba njegovih sinova (**Kat. 37–39**). Godine 2016., pri iskopu je septičke jame (9 x 6 m) u sjeveroistočnome dijelu sonde uz spomenuti muzej (**Slika 19**) otkriven dio kasnoantičkoga objekta te ulomci rimske i germanske keramike (4.–6. st.).¹⁵⁰¹ Uzevši u obzir rezultate dosadašnjih istraživanja i navode mještana, u Lugu su, zasad, nesumljivo određena dva pravca rimskih zidova. Jedan je od tih, na k. č. 626, u pravcu istok-zapad djelomično presječen garažnim objektom dok se drugi, u pravcu sjever-jug, podvlači ispod Reformirane kršćanske crkve. Taj je zid, na k. č. 639, presječen rovom za gromobran.

U zidove je Reformirane kršćanske crkve u Lugu uzidano nekoliko spolija. U zapadno je pročelje te građevine ugrađena ploča s natpisom *Sacrum / Dis Magnis / Maioribus et / Sanctissimae / Sanctitati / v(otum) l(ibens) p(osuit) M(arcus) F(lavius) F(elix)* (CIL III.,

¹⁴⁹⁹ Mušič 2014.a, (KOS, D-1004); Vukmanić 2014.p, (KOS, D-151; D-1004).

¹⁵⁰⁰ Vukmanić 2015.i, (KOS, D-1004).

¹⁵⁰¹ Cingeli 2016.a, (KOS, D-1004); Cingeli 2016.b, (KOS, D-1004).

3292=10274).¹⁵⁰² Taj je spomenik s podnožja stražnje, sjeverne strane crkve po njezinu renoviranju 2009. bio premješten na prednje, južno pročelje te građevine. No budući da dokaza za to da je ta ploča pronađena u Lugu nema, vjerojatnije je da je tamo bila donijeta iz Osijeka¹⁵⁰³. S obzirom na to da je u Lugu i već spomenuti rimski nadgrobni spomenik podignut Justu i njegovoj gospođi (CIL III., 3293) vidio M. P. Katančić često ga se,¹⁵⁰⁴ premda je zapravo pronađen kod Popovca, dovodi u vezu s tim mjestom.¹⁵⁰⁵ S ranorimskom je nekropolom u Lugu u vezu doveden još ulomak stele ukrašene prikazom Amora, profiliranim trokutastim zabatom i hipokampom (**Kat. 40**) koji je jedno vrijeme stajao u crkvenom dvorištu¹⁵⁰⁶, a danas je također uzidan u južno pročelje tamošnje kalvinske crkve. U svim je, dakle, navedenim primjerima riječ o spomenicima koji ili nisu u vezi s rimskom vojskom ili za njih uopće nije moguće dokazati da su pronađeni u Lugu odnosno tamo donijeti iz nekoga drugog baranjskog mjesta ili Osijeka. Prema svemu sudeći, nije izgledno da je za principata na mjestu Luga bilo neko iole značajnije rimsko naselje, vojni logor ili nekropola. Premda su kod stare osnovne škole na telu, sjeverozapadno od Reformirane kršćanske crkve, mađarski arheolozi za 2. svjetskog rata navodno istražili 26 kasnorimskih grobova¹⁵⁰⁷ i iako se za opisanoga zaštitnog arheološkog iskopavanja 2013. jedan od mještana prisjetio da se u iskupu podruma za muzej (2010.) moglo vidjeti kosturni ukop, oni vjerojatno nisu bili dio rimske, nego srednjovjekovne nekropole na kojoj je dokumentirano više desetaka grobova ustanovljenih uokolo toga objekta.¹⁵⁰⁸ Nedvojbeno je pak u kasnorimsku nekropolu u Lugu moguće ubrojiti tek dva grobna mjesta koja je I. Vukmanić 2013. otkrio na trasi distribucijskog plinovoda sjeverno od crkve (k. č. 2167), u istočnom dijelu Sonde 4 (**Slika 174**). U jednom je od tih grobova bio pokopan muškarac orijentiran pravcem jug-sjever, s lubanjom koja se, kao i balčak njegova dugačka konjaničkog mača (spata) podvlačila pod južni rub sonde. Dio je lubanje te osobe iznad gornje čeljusti bio uništen PT kabelom napravljenim navodno za okupacije Baranje tijekom Domovinskoga rata devedesetih godina 20. st. (nije riječ o istim, prije spomenutim PT instalacijama). Pokojnik je u taj grob bio položen ispružen, u plitkoj raki širine 0.52 m, a u opremi mu je, osim spate koja mu je u

---

¹⁵⁰² Várady 1897., 138, br. 88; Pinterović 1969., 59. Netočan je podatak da je među spolijama uzidanima u crkvu u Lugu bila ploča s natpisom *Minervia pia fidelis* iz 1./2. st. (Degmedžić 1955., 3, 4).

¹⁵⁰³ Alföldy 1959., 132, bilj. 147.

¹⁵⁰⁴ Katanacsich 1827., 443, br. 529; Pinterović 1969., 59; Pinterović 1978., 44.

¹⁵⁰⁵ Várady 1897., 141, 142, br. 89; Pinterović 1977.a, 92.

¹⁵⁰⁶ Bulat 1977.a, 79; Minichreiter 1987., 93.

¹⁵⁰⁷ Pinterović 1956.a, 237; Bulat 1977.a, 79; Minichreiter 1987., 93. U JPM-u nema podataka o tome da su nalazi iz kasnorimskih grobova u Lugu ikad ušli u taj muzej (izvor: G. Kovaliczky). Odgovor na isto pitanje iz MNM-a autoru ovoga rada do današnjeg dana nije stigao.

¹⁵⁰⁸ Bulat 1977.a, 79; Cingeli 2016.a, (KOS, D-1004); Cingeli 2016.b, (KOS, D-1004).

mjestimično očuvanim drvenim koricama visila ili bila položena o desno rame, bio vrh dislociranoga koplja, uz desno rame bodež, a ispod spate još jedan zasad neodređeni metalni predmet (**Slike 175, 176, Crtež 19**). Na prsima mu je ogrtač pridržavala germanska fibula s podvijenom nogom, a pojas istočnogotska kopča. Prilog je tom ratniku vjerojatno bio i brončani novac uočen pri iskopavanju spate, a koji mu se mogao nalaziti u desnoj ruci ili džepu (materijal je u postupku čišćenja). Na zapadnoj su strani polovinom rake uz noge pokojnika bile dokumentirane tri plitke jame – zapune drvenih stupića promjera 9 cm, dubokih 5 cm.¹⁵⁰⁹ S obzirom na to da je sporazumom s carem Konstantinom Tervingima već 332. bilo omogućeno trgovanje i primanje naknade u novcu i hrani u zamjenu za službovanje u rimskoj vojsci (*Anon., Val. I., 31; Jord., Get. 112*) pa je taj dio Gota otad bio integriran u Rimsko Carstvo, drugim su pripadnicima toga germanskog *naroda* Rimljani, bez ugovora o federatskom statusu, legalno naseljavanje desne obale Dunava dozvolili tek od 376. g. (*Orosius, VII., 33*). U većem su pak broju Goti dijelom rimske vojske postali poslije 382., sklopivši o tome sporazum s carem Teodozijem, pri čemu im je zauzvrat bio zajamčen autonomni status i dodijeljena zemlja (*foedus*; prema tome tek otad i federati).¹⁵¹⁰ Ipak, o federatima uz rimsko pogranično područje na hrvatskome tlu u *Not. Dign.* spomena nema već su utvrde tamo, barem do 378. g. (Poglavlje I.), branili pripadnici rimskih regularnih postrojba. Stoga, opisan je grob izniman primjer pogrebnog običaja uz kasnoantičku obrambenu zonu nakon što su taj prostor počeli napućivati federati. Spomenuti je pokojnik, sukladno navedenom, mogao biti Ostrogot u rimskoj službi koji je ondje pod svojim zapovjednikom služio, uvjetno rečeno, rimsku vojsku.¹⁵¹¹ Sličan je ukop iz 4./5. st. (sa spatom od damasciranog čelika, staklenim peharom i zlatnim prstenom) pronađen u Ludbregu (*Iovia/Botivo*).¹⁵¹² Nedaleko je od opisanoga groba u Sondi 4 u Lugu otkriven bio još jedan kasnorimski ukop. U tom je grobu pokojnik zasad neodređena spola, u raku na dubini od 0.9 m, široku 0.45 m u sredini, kod nogu 0.3 m, a duboku 0.12–0.16 m, pravcem istok-zapad, bio položen na leđa (**Crtež 20, Slika 177**). Desna je podlaktica te osobe, kojoj nedostaje šaka, bila usmjerena prema sjeveru i podvučena pod sjeverni profil sonde, a lijeva ruka, bez podlaktice, položena uz tijelo. Oblik je rake pratio položaj desne, od tijela udaljene, ruke. Ispod desne je nadlaktice te ruke pronađena lukovičasta fibula. Nije isključeno da je riječ o ženskoj, 1.58 m visokoj, individui koja je (s obzirom na fibulu) bila omotana vojničkim ogrtačem. I taj je grob okvirno moguće datirati u posljednju četvrtinu 4. st., kad specifično rimski nalazi na tlu

¹⁵⁰⁹ Vukmanić 2013.h, (KOS, D-1004).

¹⁵¹⁰ Whittaker 1994., 185–191.

¹⁵¹¹ Vukmanić 2013.h, (KOS, D-1004).

¹⁵¹² Rapan Papeša 2012., 427, Sl. 62, 63.

Panonije Valerije nestaju, i dovesti u vezu s pripadnicima tzv. Przeworsk kulture. Nije isključeno da su opisani pokojnici (u Lugu) bili inhumirani u isto vrijeme i u istoj uzročno-posljedičnoj vezi.¹⁵¹³ S obzirom na to da su ta dva groba otkrivena u istočnome dijelu tela, kasnorimska je utvrda na *Gradini* vjerojatno bila izgrađena zapadno, tj. jugozapadno od mjesta njihova otkrića. No obaviti arheološka iskopavanja na tom dijelu nalazišta, a kako bi se moglo odrediti prostorno-datacijski odnos antičkih objekata i nekropole, neće biti jednostavno jer je stupanj izgrađenosti na *Gradini* vrlo visok. Osim toga, iz središnjeg je, potencijalno najvažnijeg, dijela tela zemlja u nepoznato doba bila fizički uklonjena bez da je pritom obavljen ikakav arheološki nadzor (k. č. 619). Danas se stoga ondje nalazi najmanje 2 m duboka jama veličine oko 70 x 20 m.

Između nove Osnovne škole Lug (*Laskói Általános Iskola*) i mjesnoga groblja je bagerist Tibor Pap iz Darde pri iskopavanju rova za distribucijski vodovod 2013. navodno naišao na rimske opeke (na međi k. č. 2199 i 982). Položaj se o kojem je riječ nalazi oko 580 m južno od ruba negdašnjega poplavnog područja Dunava, tj. tela u Lugu i izvan je zaštićene arheološke zone. No, s obzirom na to da tada autor ovih redaka ondje nije mogao primijetiti ikakve rimske nalaze, navedenu je tvrdnju potrebno uzeti s oprezom. Međutim, pokaže li se ubuduće da je u pitanju ostatak zidane grobnice, bit će to naznaka otkrića još jedne kasnoantičke nekropole mjesta *Albanum*. Posredno bi to bilo i potvrda da je od magistralne prometnice dotamo vodio poprečni odvojak puta uz koji je takva nekropola mogla biti organizirana.

I na oranicama se, oko 1.5 km južno od središta Luga¹⁵¹⁴ „sa zapadne i istočne strane ceste prema Vardarcu, nalaze (se) dva izrazita brežuljka, sjeverni i južni”, a tamo „uz prapovijesnu keramiku na oranicama nalazimo i tragove rimske keramike i rimskog građevinskog materijala, što ukazuje na postojanje antičkog građevinskog kompleksa.” Ostatci o kojima je riječ, prema onomu što je navedeno u jednom od nepotpisanih izvještaja KOS-a „ukazuju na manji antički kompleks koji je možda sadržavao nekoliko villa uz moguću trasu rimske ceste od Kopačeva prema sjeveru.”¹⁵¹⁵ Iako je opisani lokalitet, zahvaljujući angažmanu K. Minichreiter, stavljen pod zaštitu od 1983. g.¹⁵¹⁶ te ugrožen izgradnjom kuća i obradbom zemljišta, nije istražen.¹⁵¹⁷ Kako je to nalazište smješteno nedaleko od ruba dunavske poplavne zaravni, a postojanje promatračnica na baranjskome tlu u razdoblju 1.–3. st. nije

---

¹⁵¹³ Vukmanić 2013.h, (KOS, D-1004).

¹⁵¹⁴ Minichreiter 1989.a, 182.

¹⁵¹⁵ RZZSK 1986.e, (KOS, D-1004).

¹⁵¹⁶ Minichreiter 1987., 129.

¹⁵¹⁷ MKRH 2010., (KOS, D-1004).

dokazano, tu je lokaciju (jer se datacijski ne podudara s onim na *Gradini*) izgledno identificirati kao mjesto naseobinskog, a ne vojnog tipa.

IV. II. VII. Kopačevo

Ako su podatci koji su o međumjesnim udaljenostima navedeni u *Tab. Peut.* (VI., 2) – *Lugione–XII–Antiana–XII–Donatianis–XIII–Ad Labores–XIII–Tittoburgo* (u koruptivnome su obliku isti lokaliteti navedeni u *Rav. Cosm.* IV., 19, 20), u dijelu *Donatianis–Ad Labores* – točni, bio bi to ključni čimbenik za potvrdu da je mjesto *Donatiana*e bilo kod Jasenovca ili Kozarca. Trinaest *milliae passuum* južno odande u tom bi slučaju staciju *Ad Labores* trebalo tražiti u Kopačevu. No ako je računati prema milijaciji koja je u citiranoj dokumentaciji označena od *Tittoburgi(i)* (iz suprotnoga smjera), za mjestom bi *Ad Labores* trebalo iskati kod Nemetina.¹⁵¹⁸ S čime su točno radovi prema kojima je ta postaja dobila ime bili u vezi danas nije poznato, niti je taj naziv epigrafski u hrvatskom Podunavlju potvrđen na ijednom od rimskih lokaliteta. Dok je M. Haas smatrao da bi za *Ad Labores* trebalo tragati u Dardi,¹⁵¹⁹ u to da je ono bilo podignuto u Kopačevu su vjerovali Max Fluss, K. Miller,¹⁵²⁰ M. Bulat i K. Minichreiter.¹⁵²¹ A. Graf, koji je za *Donatianis* tragao u Lugu ili Vardarcu, je *Ad Labores* smatrao nasipom koji je od Kopačeva kroz močvaru vodio do Dalja.¹⁵²² U Vardarac pak rimski „kastel” *Donatiana*e smješta i M. Sanader,¹⁵²³ dok H. Vulić vjeruje da je riječ o nazivu „utvrde” u Kopačevu.¹⁵²⁴ No za takve ocjene, ako je suditi prema *Tab. Peut.*, nema osnova.

Iako je u konzervatorskoj dokumentaciji i, prema tome, hrvatskoj znanstvenoj literaturi za rimsko nalazište u Kopačevu navedeno da se nalazi na položaju *Mali Sakadaš*, taj se termin zapravo odnosi na jezero sjeverno od rimskoga lokaliteta. Mjesno stanovništvo za to nalazište koristi toponim *Baksád (Slike 178, 179)*¹⁵²⁵ pa bi za nj pravilnije bilo koristiti taj naziv. Rimsko se nalazište ondje nalazi uz krajnji sjeveroistočni rub negdašnjega poplavnog područja Dunava, oko 1.8 m iznad razine puta kojime je omeđeno na sjevernoj strani. Kao i tamo, to se povišeno zemljište na istoku relativno strmo obrušava prema močvarnome tlu. Prije izgradnje suvremenih kanala za navodnjavanje, s obzirom na periodičke poplave, okolica je Kopačeva povremeno mogla izgledati kao poluotok. Premda jasni obrisi samog lokaliteta danas više nisu vidljivi, taj je ondje bio uočen najkasnije 1798.–1799. kad je S. K.

¹⁵¹⁸ Várady 1897., 83.

¹⁵¹⁹ Haas 1845., 114.

¹⁵²⁰ Prema: Pinterović 1969., 59.

¹⁵²¹ Prema: Minichreiter 1987., 122, 123.

¹⁵²² Graf 1936., 114.

¹⁵²³ Sanader 2003.b, 139.

¹⁵²⁴ Vulić 2009., 122.

¹⁵²⁵ Pataky 2003., 17.

Pávai u zemljovid *Tractus pratorum terreni Kopacsiensis* (HR-DAOS-470-C,11/18) (**Karte 20, 45, Skica 20**) ucrtao pravokutni fortifikacijski objekt s pet kula unutar kojega je napisao „*Rudera*”. Međutim, nije jasno kako to da i L. F. Marsigli početkom 18. st. u mjestu o kojem je riječ – obilazeći podunavlje – nije dokumentirao ostatke te građevine odnosno rimske prometnice do Kopačeva, a krajem toga istog stoljeća onaj prvonavedeni kartograf jest. Citirani je zemljovid bio poznat već D. Pinterović koja je ustvrdila da naslikana građevina prikazuje kastel s polukružnim ugaonim kulama¹⁵²⁶. Riječ je jedinome poznatom dokumentu kojime je u Kopačevu izričito dokumentiran rimski vojni položaj. No izgled te fortifikacije, sudeći prema tom crtežu, vjerojatnije ukazuje na to da je u pitanju kvadriburgij, tj. manji vojni objekt iz 3. ili 4. st. Na to upućuje i to što je dotamo vodio tek jedan put, kroz jedan ulaz sa južne strane. Oblik ugaonih kula, osim toga, više nego na polukrugove nalikuje rombu. Međutim, usporedi li se odnos okolnoga zemljišta s veličinom fortifikacije, iz spomenutoga zemljovida (**Karta 45**) proizlazi da su dužine bedema te instalacije u svim pravcima iznosile oko 140 x 140 m. To bi značilo da u navedenoj karti nije označen kvadriburgij (iz kasnorimskog), nego rimski auxilijarni vojni logor (iz ranorimskog doba). No imajući u vidu to da iz Kopačeva – ako je suditi prema novcu koji je u Baranji skupljao Š. Trost¹⁵²⁷ Rimljana je tamo bilo i prije 2. st. – nisu poznati nalazi koje bi se moglo pripisati njihovoj vojsci iz doba principata, izgledno je da na toj lokaciji izgradnja fortifikacije kojom bi se (grad) Mursu zaštitilo sa sjeveroistoka (još dugo nakon što je oko 7 km taj južniji položaj napustila rimska vojska) nije bila započeta. Naime, oba su ta mjesta od barbarika bila zaštićena prirodnim putem – Dunavom, Dravom te golemim poplavnim područjem Kopačkoga rita. Kad je pak, za dominata, obrambena politika bila izmijenjena na način da se diljem pograničnog područja gradilo različite manje vojne instalacije, jedan je takav objekt – kako to smatra autor ovoga rada – krajem 3. ili u 4. st. mogao biti podignut i u Kopačevu. D. Pinterović, koja je u jednome od svojih radova pretpostavila da je tamo bila izgrađena „stražarnica”, su Š. Trost i A. Pataky ukazali na to da je „u Petefijevoj 88 dvorišni tarac načinjen od rimskih opeka, iskopanih u vrtu te kuće... ..(te) da su u vrtu susjedne kuće br. 86 također pri kopanju naišli na opeke i zid.”¹⁵²⁸ I ispred je spomenute kuće na br. 88, na dubini od oko 0.5 m, iskopom za distribucijski plinovod bilo presječeno nekoliko tegula (**Slika 180**). To se otkriće, nalik urušenju debljine 0.25 m, dužine 1.7 m, podvlačilo pod suvremenu cestu. Rov je na tom

---

¹⁵²⁶ Pinterović 1968., 56. Ako su ugaone kule uz bilo koju fortifikaciju iz rimskoga doba bile polukružne, to je moralo biti napravljeno čvrstim materijalom (opeka, kamen). Rimljani su takve kule prestali graditi krajem prve četvrtine 3. st. (Soproni 1973., 62–66; Soproni 1980., 222).

¹⁵²⁷ Pinterović 1956.a, 237.

¹⁵²⁸ Pinterović 1956.a, 238; Pinterović 1961.a, 45.

mjestu koliko je to, zbog kolnika, za arheološkoga nadzora bilo moguće učiniti bio proširen do 0.6 m i potom produbljen na dubinu od 1.2 m. Sudeći prema stratigrafiji u profilu rova, s istočne se strane Ulice Š. Petefija krajnji dijelovi rimskoga lokaliteta na zapadu nalaze između k. br. 80 i 90. Kod k. br. 80 je u profilu iskopa za plinovod bio uočen dio veće jame, a između k. br. 88 i 92, na dubini od 0.6 m, više ulomaka opeka i tegula.¹⁵²⁹ Budući da je Janoš Čebreš 1977. M. Bulatu dojavio da se u njegovu vrtu u navedenoj ulici na br. 93 (k. č. 590, k. o. Kopačevo) nalazi rimski zid koji se podvlači pod susjedno zemljište, ovaj je tamo odlučio napraviti arheološko iskopavanje. To je iskopavanje tada, u sondi veličine 2 x 1 m, bilo obavljeno 1.5 m južno od sjeverne i 2.5 m zapadno od istočne Čebrešove međe. U jugozapadnome je dijelu iskopa pritom, na dubini od 0.4 m, u pravcu istok-zapad bio evidentiran nepravilno oblikovani duguljasti niz ulomaka rimskih opeka i tegula. Sondu je stoga voditelj toga iskopavanja odlučio proširiti na 3 x 2 m. Duž istočnog je profila iskopa, u širini od 0.4 m u smjeru sjever-jug, tom prilikom pronađen uski rov ispunjen ulomcima rimske građevinske šute. Uz taj je rov otkrivena i „konstrukcija od poprečno položenih velikih opeka i njihovih ulomaka, postavljenih na okomito ili bočke položene seskvipedale, pravcem jugoistok-sjeverozapad, koji su stajali na velikim rimskim crijepovima, tako da se među njima obrazovala šupljina visine 36 i širine 22 cm.” Osim toga, u sondi je dokumentiran „početak drugog sličnog kanala, koji se nadovezao okomito na prvi iza nje (tj. prethodno navedene konstrukcije) sa sjeverne strane, i išao pravcem jugozapad-sjeveroistok pod susjedno zemljište. On je bio slično građen kao prvi, od bočke položenih opeka na crjepovima, ali mu je pokrov bio urušen. Širina mu je bila veća od prvog za 6 cm, t.j. 28 cm, a visina i dubina ista, tako da se nadovezivao na prvi u istoj razini, ispod njegove prve velike pokrovne opeke, gdje je u stijeni prvog bio odgovarajući otvor.” U nastavku je teksta autor naveo da u kanalima, koje je prema konstrukciji datirao u razdoblje 2.–4. st., nisu bili pronađeni ikakvi nalazi te da je riječ o dijelu kanalizacijskog uređaja pravokutnog presjeka orijentiranog pravcem istok-zapad kojime je voda iz tamošnje fortifikacije bila odvođena prema nižem, močvarnome zemljištu.¹⁵³⁰ S obzirom na to da je na istoj adresi (Petefijeva 93) sondažno arheološko iskopavanje (5 x 1.25 m) bilo napravljeno i 2013. g. – tada između vinskog podruma na zapadnoj i nužnika na istočnoj strani, 1 m daleko od zida na sjevernoj strani dvorišta – a da ni arheoloških nalaza ni kulturnog sloja ondje nije bilo, zapadni se rub vjerojatnoga rimskog vojnog objekta u Kopačevu morao nalaziti između toga mjesta i istočne

¹⁵²⁹ Vukmanić 2011.b, (KOS, D-965).

¹⁵³⁰ Bulat 1978.b, 85, 86; Bulat 1984.b, 120. Nije poznato gdje su pohranjeni crteži ili slike s toga iskopavanja.

strane spomenute ulice.¹⁵³¹ Da je tamo (u rimsko doba) bio izgrađen kastel, ostatci bi mu (s obzirom na veličinu) u toj sondi zasigurno bili pronađeni – taj se zaključak podudara s rezultatom arheološkoga nadzora do kojega je autor ovih redaka došao 2011. g. U Ulici Š. Petefija je rimski sloj evidentiran mjestimičan i jednoslojan. Dok sjeverno od k. br. 97 kulturnih naslaga više nema,¹⁵³² na br. 103 je (k. č. 5980), na dubini 0.55–1.1 m, istražen dio rimske jame koja se podvlačila pod sjeverozapadni ugao sonde. U toj su jami bile pronađene životinjske kosti, keramika i ulomci opeka, a u dnu zemlja s tragovima gorenja. Ukop je same jame, u pijesku na dubini 0.4–0.85 m, iznosio 1 x 0.7 m (**Slika 181**).¹⁵³³ Južno je odande, u Petefijevoj 82, 1974. otkrivena vapnenačka ploča kvadratnog oblika iz 3. st.¹⁵³⁴ Premda je sondiranjem na br. 78a u toj ulici (k. č. br. 611/2), nedaleko od ruba stare dunavske obale, pronađeno tek nekoliko recentnih jama, Aron Keteš koji tamo stanuje je autoru ovoga teksta naveo da se prije na toj lokaciji moglo pronaći rimski novac (4. st.), koji mu je tom prilikom i pokazao (**Slika 182**).¹⁵³⁵

Prema navedenom, a s obzirom na ostatke u spomenutim sondama odnosno izostanak istih (ostataka), istočno je od Ulice Š. Petefija na *Baksádu* morao biti podignut manji fortifikacijski objekt. K. Minichreiter je na osnovi Bulatovih podataka za tu instalaciju ustvrdila tek da se istočno od nogometnog igrališta u Kopačevu nalaze „navodno rimski bedemi (danas vjerojatno izgleda kao nasip obrastao gustom šikarom)” te da je „u sjevernom dijelu sela na kraju dviju ulica (Š. Petefija i zapadne ulice)”, na mjestu kuće dr. Mikuške „prije više godina... ..bio vidljiv bedem od zemlje koji je opasivao rimski kastrum.”¹⁵³⁶ Konstatiravši da su u Kopačevu površinski nalazi keramike, novca i građevinskog materijala iz rimskoga doba česti,¹⁵³⁷ spomenuta je konzervatorica primijetila i da na položaj objekta o kojem je riječ posredno ukazuju ostatci triju nekropola u njegovoj okolici.¹⁵³⁸

Nadajući se pouzdano odrediti izgled, veličinu i tip tamošnje rimske fortifikacije, autor je ovih redaka u Kopačevu inicirao napraviti geofizička istraživanja georadarskom metodom (GSSI SIR 3000, 400 Mhz antena) i metodom električnog otpora (Geoscan RM15). To je istraživanje ondje, 2.–6. studenoga 2016., i napravljeno obuhvativši pritom površinu od oko 5000 m² (**Slika 183**). Rezultatima je tih mjerenja, koje su obavili suradnici tvrtke Gearh d. o. o., moguće prepoznati područja relativno jačih radarskih signala koji ukazuju na ostatke

¹⁵³¹ Vukmanić 2013.c, (KOS, D-965).

¹⁵³² Vukmanić 2011.b, (KOS, D-965).

¹⁵³³ Vukmanić 2014.k, (KOS, D-965).

¹⁵³⁴ Bulat 1974.c, 27.

¹⁵³⁵ Vukmanić 2014.n, (KOS, D-965).

¹⁵³⁶ Minichreiter 1984., (KOS, D-965).

¹⁵³⁷ RZZSK 1986.f, (KOS, D-965).

¹⁵³⁸ Minichreiter 1987., 91–96, 122–124.

arhitekture, odnosno ruševina iz rimskoga doba. Mjerenjem su pak geoelektričnog otpora na krajnjem sjeveroistočnom dijelu *Baksáda* detektirani vjerojatni tragovi dijelova sjevernog i istočnog bedema vojne instalacije (**Slika 184**). No kako rezultati tih istraživanja ukazuju i na iznimnu raznolikost u amplitudama, dubinama i tlocrtnim oblicima detektiranih građevina,¹⁵³⁹ nije isključeno da je u pitanju obradbom zemljišta znatno oštećeni lokalitet (**Slika 185**). Druga je mogućnost da su rimski objekti ondje bili podignuti od drva i zemlje pa da im ostatci stoga nisu bili uočeni. No zaključiti jest moguće to da su na navedenim stranama svijeta očuvani bedemi fortifikacije veće nego što je kvadriburgij. Prema tomu – u Kopačevu možda nije bio izgrađen ni kvadriburgij ni kastel, nego (kasnoantička) utvrda.

Kad je riječ o civilnim objektima iz rimskoga doba, u Kopačevu je dosad manjim arheološkim sondama istražen tek dio istih. U Ulici je Š. Petefija 65 (k. č. 568) pronađen kanal zapunjen masnom crnom zemljom koji se, u pravcu istok-zapad, poprijeko protezao sondom (**Slika 186**). Ta je zapuna – širine 65–68 cm – dokumentirana na relativnoj dubini od 1.08 m, a na površini joj je pronađeno nekoliko ulomaka rimske keramike. Sâm je kanal – dubok 20–25 cm – s obzirom na to da je bio ukopan u pijesak morao biti nestabilnih rubova.¹⁵⁴⁰ A kad je u rovu za plinovod – širokom 0.4 m i dubokom 0.9–1.2 m, postavljanom usporedno s pravcem rovova za PT kablove, vodovod i javnu rasvjetu – u Ulici Š. Petefija 48 arheološkim nadzorom 2011. na dubini od 0.5 m bio dokumentiran sloj nalik na podnicu debljine 10 cm i dugačke 1.5 m, nije (jer ondje nisu uočeni sitni nalazi) bilo moguće odrediti jesu li u pitanju ostatci iz rimskoga doba.¹⁵⁴¹ U istoj je ulici, na k. br. 34 (k. č. 634), u južnom rovu temelja za tamošnji stambeni objekt pronađen ulomak rimske keramike i dokumentirano da se zemlja miješa s pijeskom, a da je arheoloških ostataka više u istočnom dijelu vrta, nasuprot kuće na zapadnoj strani parcele.¹⁵⁴² Zapadno je od Petefijeve ulice, u Ulici Lajoša Košuta 18, zid štale položen na rimske opeke iskopane iz tamošnjega vrta,¹⁵⁴³ dok već na broju 12b (k. č. 575, 576) – izuzev jednog ulomka rimske keramike – nisu pronađeni drugi nalazi. Stoga je K. Minichreiter zaključila da su ti predmeti odande mogli biti povraćeni pri pravljenu nasipa protiv poplave (1965. g.).¹⁵⁴⁴ U krajnjem je sjevernom dijelu Košutove, usporedno s Ritskom

---

¹⁵³⁹ Mušič, Vukmanić 2016., (KOS, D-965).

¹⁵⁴⁰ Vukmanić 2015.d, (KOS, D-965).

¹⁵⁴¹ Vukmanić 2011.b, (KOS, D-965).

¹⁵⁴² Matić 1990., (KOS, D-965).

¹⁵⁴³ Pinterović 1956.a, 238; Pinterović 1961.a, 45.

¹⁵⁴⁴ Minichreiter 1989., (KOS, D-965). Dok je K. Minichreiter napisala da je nasip za obranu od poplave u Kopačevu izgrađen oko 1950. (Minichreiter 1987., 123), više je stanovnika Kopačeva autoru ovoga rada potvrdilo da je to bilo 1965. g. Prema navodu Bogdana Đurića, zemlja je za izgradnju južnog benta (prva lenija sjeverno od nasipa za obranu od poplave) tada bila dovožena nedaleko odande, dok je zemlja zapadno od staroga nogometnog igrališta bila uporabljena za izgradnju sjevernoga nasipa oko toga mjesta.

ulicom, na 0.5 m dubine pronađen izolirani ulomak rimske opeke, a ispred kuće na br. 65 opeka s valovnicom napravljenom prstima u obliku dvostrukog slova S.¹⁵⁴⁵ Pri izgradnji je parkirališta tamo (k. č. 591), na dubini od 0.74 m, istražena jama elipsoidna oblika (1.15 x 0.6 x 0.23 m) (**Slika 187**) u kojoj su pronađene životinjske kosti,¹⁵⁴⁶ a na br. 6 (k. č. 551) dio pravokutne jame ili većeg objekta (**Slika 188**) koji se podvlačio pod jugozapadni profil sonde. Vrh je te zapune, veličine 1.03 x 1.25 m, duboke 0.66 m, u kojoj su otkriveni rijetki ulomci rimske stolne keramike bio na dubini od 0.9 m.¹⁵⁴⁷ U Košutovoj 14a (k. č. 584, 585/2), u 0.95–1.2 m dubokome sloju, su pronađena dva ulomka životinjskih kosti, ulomak oboda tamnosive posude, nekoliko ulomaka tegula i opeka koje je dio ukrašen koncentričnim, prstima napravljenim, kružnicama.¹⁵⁴⁸ U svim je izvještajima o arheološkim nadzorima pri KOS-u, osim ulomaka dviju rimskih opeka koje su otkrivene iskopavanjem rova za distribucijski plinovod u Ulici Ferenc Kiša 8 u Kopačevu (k. č. 678)¹⁵⁴⁹ evidentirana odsutnost ikakvoga kulturnog sloja. Premda obim opisanih istraživanja ne pruža dovoljno elemenata za zaključak o veličini tamošnjega rimskog naselja, izgledno je da se ono, sukladno napisanom, prostiralo na jug i zapad od vojnog objekta te da nije brojalo više od nekoliko kuća. A kako je sjeverozapadno odande, na samome ulazu u „Park prirode Kopački rit”, šezdesetih godina 20. st. bio pronađen žrtvenik iz 2./3. st. s natpisom *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) F(ulguratori) / C(aius) Ael(ius) Suri/nus de/c(urio) col(oniae) M(ursae) Iiv(iral)is q(uin)q(uennalis) / des(ignatus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (CIL III., 3560), jedna je od pretpostavki da je na tom spomeniku navedeni Surin ondje bio u posjedu gospodarstva (*villa rustica*).¹⁵⁵⁰ No kako je taj žrtvenik otkriven u pijesku na tlu koje je, prije izgradnje benta uokolo Kopačeva, bilo podložno plavljenju vjerojatno je u pitanju iz samoga Kopačeva dislocirani nalaz.¹⁵⁵¹ Autoru je ovih redaka i 2016. bilo dojavljeno da je u Kopačevu slučajno pronađen još jedan sličan nalaz. Na tom je žrtveniku pak uklesan natpis *Cauto/pati / C(aius) Iul(ius) Ach(illeus) / v(ir?) l(audabilis?)* (**Kat. 41**). Doduše, posljednje je navedena skraćena (*vl*) dvojbenja jer je mogla značiti i *v(otum) l(ibens)* ili *v(eteranus) l(egionis)*. Spomenuta se ara, pronađena za iskopavanja septičke jame u Ulici Š. Petefija 48, bez da je pritom prije dvadesetak godina bio napravljen arheološki nadzor, danas nalazi pohranjena u jednoj od

¹⁵⁴⁵ Vukmanić 2011.b, (KOS, D-965).

¹⁵⁴⁶ Vukmanić 2015.m, (KOS, D-965).

¹⁵⁴⁷ Vukmanić 2015.c, (KOS, D-965).

¹⁵⁴⁸ Vukmanić 2016.c, (KOS, D-965).

¹⁵⁴⁹ Vukmanić 2011.b, (KOS, D-965).

¹⁵⁵⁰ Bulat 1967., 359; Bulat 1969., 41, 42; Bulat, Pinterović 1971., 108, br. 6, Sl. 6; Pinterović 1978., 74, T. XV., 3; Sinobad 2010., 216, br. 212.

¹⁵⁵¹ Na podatku se o točnom mjestu pronalaska are posvećene Jupiteru Gromovniku ili Munjovniku zahvaljujem Đerđu Molnaru iz Kopačeva koji je bio prisutan otkriću iste.

čuvaonica MSO-a i ukazuje na to da je rimski lokalitet, s obzirom na vezu s Mitrom i ime dedikanta, na mjestu Kopačeva *bujao* po završetku Markomanskih ratova. Posredno je, s obzirom na navedeno, možda moguće zaključiti da je ondje podignuto civilno naselje prethodilo vojnoj fazi tamošnjega lokaliteta.

Ako je suditi prema onome što je dosad poznato o Kopačevu, u rimsko je doba tamo moglo biti nekoliko prostorno odvojenih nekropola. Premda je, slijedom napisa D. Pinterović, zabilježeno da su prije 2. svjetskog rata mađarski arheolozi ondje istražili 26 rimskih grobova¹⁵⁵² – jer u JPM-u ne postoje podatci da je takvo iskopavanje zaista i obavljeno¹⁵⁵³ – navedenu tvrdnju treba uvijek uzimati s oprezom. I tvrdnju je K. Minichreiter, koja smatra da su rimske nekropole u Kopačevu bile postavljene na izlazima iz tamošnjega „kastroma”¹⁵⁵⁴, ako je već citiranim zemljovidom (HR-DAOS-470-C,11/18) u koji je S. K. Pávai ucrtao fortifikaciju prikazano stvarno stanje, potrebno modificirati.

Prema K. Minichreiter, ona je rimska nekropola koja se nalazi zapadno od kasnoantičkog „kastroma” uništena pri iskopavanju zemlje za izgradnju nasipa protiv poplave¹⁵⁵⁵. Riječ je o zaključku zasnovanom na podatku koji je M Bulat dobio od Š. Trosta, a koji glasi da je „istočno uz (staro) nogometno igralište” u eri 1962.–1965. bilo pronađeno mnogo (rimskih) grobova. „Južno od ove lokacije nalazi se današnje groblje, a zapadno je cesta koja vodi kroz Kopačevo.”¹⁵⁵⁶ No Janoš Takač, koji je u doba izgradnje južnog nasipa protiv poplave u tomu mjestu bio poštar („kurir”), se ne sjeća da su tada u Kopačevu bili pronađeni rimski grobovi. Naveo je i da je taj bent gradila JNA kojoj je spomenuto igralište tom prilikom služilo kao parkiralište (**Slika 189**). Isto je, za iskopavanja manjih arheoloških sondi povodom legaliziranja bespravno izgrađenih objekata, autoru ovih redaka potvrdilo više mještana Kopačeva. Osim toga, usporedno je sa starim nogometnim igralištem u Kopačevu dosad proveden niz sondažnih arheoloških istraživanja. Južno je odande, u Podunavskoj ulici (k. č. 409/2–409/4, 409/6, 409/7, 409/9–11), određeno da kulturnog sloja nema, tek je na k. č. 409/1 otkriven mali komad obrađenog mramora.¹⁵⁵⁷ U Podunavskoj bb (k. č. 409/11) istočno od ceste za rit gdje je i 1986. bio obavljen arheološki nadzor,¹⁵⁵⁸ pri izgradnji dječjeg igrališta u

---

¹⁵⁵² Pinterović 1956.a, 237; Bulat 1977.a, 79; Minichreiter 1987., 93.

¹⁵⁵³ Zahvalnost na verifikaciji podatka da u JPM-u ne postoji dokumentacija o iskopavanju mađarskih arheologa u Kopačevu dugujem G. Kovalicszkyju. Isti je podatak, s istim brojem grobova, bio doveden i u vezu s Lugom. Do informacije nalaze li se spomenuti ostatci u MNM-u autor ovih redaka dosad nije uspio doći.

¹⁵⁵⁴ Minichreiter 1987., 123; RZZSK 1986.f, (KOS, D-965).

¹⁵⁵⁵ Minichreiter 1987., 123.

¹⁵⁵⁶ Minichreiter 1984., (KOS, D-965).

¹⁵⁵⁷ RZZSK 1986.a, (KOS, D-1003).

¹⁵⁵⁸ Šimić 2003., (KOS, D-965).

istoj ulici,¹⁵⁵⁹ na dvama mjestima istočno i južno od novog nogometnog igrališta (NK Kopačevo) u Podunavskoj 34 (k. č. 427) (**Slika 190**),¹⁵⁶⁰ iskopavanjem temelja za dogradnju nadstrešnice uz mrtvačnicu na k. č. 407,¹⁵⁶¹ te u Podunavskoj 24 (k. č. 409/8)¹⁵⁶² nisu dokumentirani kulturni slojevi ni arheološki ostatci. Prema tome, mogući bi se očuvani areal zapadne rimske nekropole (ako je još očuvan) mogao nalaziti istočnije nego u što se to vjeruje, a nije isključeno i da je riječ o dijelu jednog te istog kompleksa koji bi u tom slučaju bio dijelom nekropole za koju se inače pretpostavlja da se nalazi na zemljištu *Camalja*. Naime, prema navodu Mare Đurič iz Kopačeva, rimske je grobove moguće pronaći i zapadno od nogometnih igrališta, tj. spomenute ceste. S obzirom na to da je krajolik s istočne strane te prometnice, odnosno igrališta, relativno viši – nije isključeno da će navedeno ubuduće uistinu i biti potvrđeno. Jedini je dosad zasigurno otkriveni dio (jedne) rimske nekropole u Kopačevu pronađen pri iskopavanju temelja za stambeni objekt u vlasništvu J. Mikuške (**Slika 191**) 1983. g. Ta se nekropola nalazi uz vjerojatni sjeverni rub tamošnje rimske fortifikacije, odnosno rub poplavnog područja Dunava. Pokojnici su tamo, na mjestu iskopa za obiteljski bazen (koji do danas nije napravljen), bili položeni u pravcu zapad-istok i ukopani u les na dubinu 0.7–0.9 m te pokriveni ulomcima opeka. U jednom je kosturnom grobu pokojnik bio položen na leđa i prekrivenih je ruku bio orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok. Uz vrat je toj osobi bila pronađena staklena perla, oko desne podlaktice otvorena brončana narukvica, a uz desnu nadlakticu u dva dijela slomljeno listoliko željezno koplje i dio male okrugle koštane pločice. U južnom je dijelu jame za bazen, na dubini od 0.45 m, tom prilikom otkriven i jedan oštećeni kostur bez priloga i vidljivih tragova rake. Treći je pak kostur tada bio pronađen na dubini od oko 1.05 m u zapadnom dijelu iskopa (za bazen). Pokojnik je i u tom grobu bio postavljen na leđa i orijentiran kao i onaj prvo navedeni.¹⁵⁶³ Iako je u evidencijskoj kartici KOS-a navedeno da je spomenuti materijal, osim u MSO-u, bio pohranjen u Zavičajnoj zbirci Darda (koja je nestala za Domovinskoga rata), K. Minichreiter tvrdi da taj, drugonavedeni podatak, nije točan.¹⁵⁶⁴ Dio se opisane nekropole, kako je to I.

---

¹⁵⁵⁹ Vukmanić 2013.b, (KOS, D-965).

¹⁵⁶⁰ Vukmanić 2016.d, (KOS, D-965).

¹⁵⁶¹ Filipović et al. 2009., (KOS, D-965).

¹⁵⁶² Vukmanić 2011.a, (KOS, D-965); Hršak 2013., (KOS, D-965).

¹⁵⁶³ Bulat 1984.a, 20; Minichreiter 1984., (KOS, D-965); Minichreiter 1987., 122, 123. U Zapisniku je sa sjednice Komisije za registraciju arheoloških spomenika kulture RZZSKOS-a (1986.) navedeno da je u tim grobovima, osim spomenutih predmeta, bila otkrivena i željezna narukvica (KOS, D-965). Od citiranih je predmeta u MSO-u zasad identificiran tek vršak malog koplja (u raspadnome stanju). Nikakva terenska dokumentacija o tom iskopavanju dosad nije pronađena.

¹⁵⁶⁴ Spomenutu je informaciju autoru ovih redaka prenijela Višnja Gubica iz KOS-a.

Vukmaniću navela vlasnica M. Đurič, nalazi i sjeverozapadno od toga mjesta – u dvorištu Petefijeve 103.

Prema tvrdnji K. Minichreiter, jugozapadno se od Kopačeva jedna rimska nekropola¹⁵⁶⁵ nalazi i na lokalitetu *Čorda(ut)* (mađ. *Csordaút* = krdo). No nije isključeno da su i ta i ona „uništena” nekropola na (starom) nogometnom igralištu (bile) dio jednog te istog nalazišta. O tom je, drugonavedenom, lokalitetu spomenuta konzervatorica navela: „Sjeverozapadno od Kopačeva veliki je antički kompleks kojega današnja cesta za Osijek dijeli na dva dijela. Lokalitet se nalazi sa sjeveroistočne i jugozapadne strane ceste, a na sjeveru do močvarnog područja, na istoku do prvih kuća u Kopačevu, tj. do ceste, na jugu do rita (močvara), a na zapadu do oranica uz zadnje kuće u Vardarcu.”¹⁵⁶⁶ Ako je navedeno i točno, tim bi prostorom bila obuhvaćena površina od oko 1.3 x 1.8 km – nadasve nerealna za nekropolu mjesta veličine možebitnog *Ad Labores*. Naime, tek je u sjeveroistočnome dijelu *Čordauta*, *Kišpaldomba* i *Dekanj Petog*, pod oranicama, 1984. bio evidentiran mali broj sitnih ulomaka rimskih opeka. Jednako tako, iz arhivskih je podataka razvidno da se na *Camalju*, prema vodama *Okruglice*, nekoć moglo vidjeti tamne mrlje, ulomke ljudskih kosti i crvenom bojom obojane komadiće fresaka¹⁵⁶⁷. Mještani su tamo prije navodno pronalazili rimske grobove.¹⁵⁶⁸ No kako taj položaj dosad nije podvrgnut arheološkom istraživanju, u KOS-u se barata i drugačijom ocjenom o tom lokalitetu: „Na temelju nalaza može se pretpostaviti da su se na nalazištu Čorda i dr. nalazile *canabae*.”¹⁵⁶⁹

IV. III. Sektor II

U hrvatskom je dijelu podunavlja u Sektoru II, južno od Drave do granice sa Srbijom, dosad u vezu s rimskom vojskom iz razdoblja 3.–4. st. moguće dovesti nalazišta u sljedećim mjestima: Osijek, Petrijevcima, *Močari*, Dalj, Borovo, Bobota, Vukovar, *Trojstvo*, Sotin, *Zlopolje*, Tompojevci, Vinkovci, Cerić i Ilok.

IV. III. I. Osijek

Mjesto je Mursa u kontekstu 4. st. spomenuto u više povijesnih izvora, npr. *Mursa maior* (*Tab. Peut.* VI., 2; *Rav. Cosm.* IV., 19), *Μοῦρσα* (*Zos., Hist.* II., 43., 49, 50), *Mursa* (*Ruf., Hist. Eccles.* XXXII.; *Salaminius Hermias Sozomen, Historia Ecclesiastica* IV., 7).

¹⁵⁶⁵ Minichreiter 1987., 122, 123.

¹⁵⁶⁶ Minichreiter 1984., (KOS, D-965).

¹⁵⁶⁷ Minichreiter 1984., (KOS, D-965); RZZSK 1986.b, (KOS, D-965); MKRH n. d., (KOS, D-965).

¹⁵⁶⁸ RZZSK 1986.g, (KOS, D-965).

¹⁵⁶⁹ MKRH n. d., (KOS, D-965).

„Bitkom u kojoj je bilo uništeno mnogo blaga i u kojoj navodno gotovo nikad nije bio utrošen veći broj vojnika” (*Aur. Vict., De Caes.* XXXIII., 1, 2; XLI., 21–25; XLII., 4) uzurpatoru su rimskoga prijestolja Magnenciju 28. rujna 351. poraz kod Murse nanijeli car Konstancije II. (*Eutr., Brev.* X., 12) i vojni zapovjednik Ilirika (*magister peditum/militum Illyrici*) Vetranije (*Flavius Vetranio Augustus*) koji je prije toga u već nekoliko navrata promijenio stranu. Magnencije, za kojega su se borili pripadnici *legionis VI Herculiae*, je u šumarkom obrastao *stadion* u Mursi Konstanciju II. tada neuspješno postavio zasjedu (*Zos., Hist.* II., 42, 49–50; 43, 1). Za trajanja se bitke, u kojoj je izginulo 30 000 od 80 000 Konstancijevih i 24 000 od 36 000 vojnika koji su se borili za Magnencija, a pokopani su u zajedničkoj grobnici (*Zov., Έπιτ.* XIII., 8), zakoniti car odlučio skloniti u Baziliku Mučenika kod arijanskog svećenika Valenta (*Sulpicius Severus, Chronica* II., 38). To se mjesto prema mišljenju R. Franjetića, zasnovanog na temelju *karte* iz 1786. (**Karta 30**), u Osijeku nalazi južno od groblja u pravcu Frankopanske ulice. S obzirom na to da je posljedica opisanog sukoba moralo biti slabljenje posada kasnorimskih fortifikacija, odnosno da je riječ o jednoj od bitaka koja će u konačnici dovesti do propasti (zapadnoga dijela) njihova Carstva Rimljani su, smatrajući da će time pospješiti obranu granica,¹⁵⁷⁰ na svoj teritorij u drugoj polovini 4. st. – jer im je nedostajalo vojno sposobnog stanovništva – mogli biti prinuđeni dozvoliti naseljavanje populacijama pridošlim s onkraj Dunava.¹⁵⁷¹ Grobovi su toga stanovništva na baranjskome tlu otkriveni u Zmajevcu (*Mocsolás*) i Lugu (*Gradina*).

Na osnovi je u Osijeku pronađenih opekarskih proizvoda s pečatom *legionis VI Herculiae* M. P. Katančić vjerovao da je Valentinijan toj legiji u Mursi osnovao stalni logor i zapovijedao njome ondje prije nego što je postao rimskim carem.¹⁵⁷² Iako mjesto o kojem je riječ nije identificirano, logor cijele VI. legije ni u kojemu slučaju tamo nije mogao biti podignut za više od 1000 vojnika (koliko su tada brojale legije¹⁵⁷³). No kako su od Katančićeva doba do danas otkriveni nalazi koji ukazuju na ponešto drugačiji zaključak, sliku je o tome da je u pitanju bila cijela VI. legija moguće promijeniti. Naime, izglednije je da je u Mursi u 3.–4. st.

---

¹⁵⁷⁰ Várady 1897., 83, 84; Pinterović 1978., 72, 94; DuBois 2014., 89. Na jednoj je plombi koja je pronađena u Sotinu možda, pored kristograma i broda na Dravi, otisnut prikaz bitke kod Murse 351. g., dosad najstarija poznata predstava toga grada (**Kat. 42**) (Ilkić 2006., 62, 63, 74, br. 14). Posredan su dokaz te bitke, sudeći prema dobu kad su zakopane (oko 350.), ostave koje su pronađene u Batini, Gajiću, Gabošu, Bapskoj [(Mirnik 1978., 41 (br. 134, 135), 42 (br. 143), 56 (br. 199–201), 68 (br. 256, 257), 72 (br. 280), 77 (br. 313)] i Aljmašu (*Vrućak*) (Bulat 1975.c, 19; Mirnik 1978., 68, br. 255; Mirnik 1981., 76, br. 255; Bulat 1986., 11; Jarak 1994., 131, br. 194, 195).

¹⁵⁷¹ Barkóczy 1980., 115–117.

¹⁵⁷² Katancivs 1782., 84, 97, 98; Sršan 1991., 63; Mažuran 1994., 35. Tvrdnja M. P. Katančića koji je, s obzirom na to da mu je odotamo bila poznata svjetiljka s pečatom *Fortis*, zaključio da je u Mursi – prije dolaska mornarice – zimovala *legio Fortensium* nije valjana.

¹⁵⁷³ Goldsworthy 2003., 200–208.

logorovala tek jedna kohorta spomenute legije, i to ona s oznakom X. Bez obzira na to što, osim opekarskih proizvoda s pečatom te postrojbe, drugih epigrafskih podataka o tome da je ta jedinica ikad bila stacionirana u Mursi nema, takvi su predmeti na hrvatskome tlu južno od Drave razmjerno čest nalaz (Poglavlje VI.). A budući da je *legio VI Herculia* bila osnovana najranije 286., u Mursi je već nedugo poslije toga mogao boraviti odred spomenutoga dijela vojske. Gornja je pak granica obitavanja te jedinice dvojbena, tj. pitanje je je li ta tamo bila do 351., kad je rimska vojska u podunavlju bila u rasulu (*Aur. Vict., De Caes. XXXIII.*, 1, 2; *XLI.*, 21–25; *XLII.*, 4; *Zov., Έπιτ.* XIII., 8; *Zos., Hist.* II., 49, 50) ili još 358. g., kad je to mjesto posjetio Konstancije II.¹⁵⁷⁴ Iako bi posredno na to da je poslije 286., a prije 351. g. ondje mogla biti izgrađena utvrda za cijelu legiju moglo ukazivati to što su Zosim (*Hist.* II., 43, 48, 49) i *Zωναρχς (Ιωάννης ό) (Έπιτομή ίστριών XIII.*, 8) (12. st.), navevši da su se u Mursi održavale gladijatorske borbe, tamo opisali *stadion*,¹⁵⁷⁵ a jer su uz Dunav na austrijskome, mađarskome i srbijanskome tlu (tj. u Panoniji) Rimljani amfiteatre, čini se, gradili isključivo u mjestima gdje su bile stacionirane legije¹⁵⁷⁶ teško je – s obzirom na to da je riječ o djelima nastalima u srednjem vijeku (stoljećima nakon što je to mjesto već bilo napušteno) – prosuditi koliko su ti navodi vjerodostojni. Iako na planovima Osijeka jugoistočno od Tvrđe 1755., 1761. i 1772. g. jest bilo moguće razaznati denivelirani dio zemljišta¹⁵⁷⁷ te da je i R. Franjetić, prema planu iz 1786., eliptičnu jamu veličine 100 x 200 m južno od groblja u Frankopanskoj ulici i Vijencu Ivana Česmičkog (jugozapadno od Murse) smatrao logičnim za položaj stadiona – ostatci građevine toga tipa ondje nisu pronađeni.¹⁵⁷⁸ Drugo je pak uleknuce slične veličine – možebitnu arenu – dandanas moguće vidjeti u Ulici cara Hadrijana ispod željezničkog nadvožnjaka sjeverno od zgrade OLT-a, južno od zgrade HEP-a – zapadno od negdašnje Murse.

Godine 380. su Mursu razorili Goti.¹⁵⁷⁹ Budući da u *Not. Dign.* nije navedeno da je *legio VI* ondje bila i krajem 4. st., ta je postrojba – ako je *preživjela* poraz od Gota – odande morala biti izmještena drugdje. U Mursi je u to doba bilo sjedište zapovjednika dunavske riječne flote, što je dokumentirano zahvaljujući nekolicini povijesnih izvora navodom *praefectus classis Histricae, Mursae* (*Not. Dign. Occ. XXXII.*, 52; *Eutr., Brev.* IX., 8; X., 12; *Aur. Vict.*,

¹⁵⁷⁴ Gračanin 2010., 45.

¹⁵⁷⁵ Pinterović 1977.b, 96.

¹⁵⁷⁶ Graf 1936., 79–81, 98, 99; Visy 1988., 55, 56; Számádó-Borhy 2003.c, 151.

¹⁵⁷⁷ Filipović 1997., 55.

¹⁵⁷⁸ Pinterović 1956.b, 76; Lolić, Wiewegh 2012., 214.

¹⁵⁷⁹ Lengyel, Radan 1980., 28; Gračanin 2005.b, 13, bilj. 14; Rapan Papeša 2012., 415–439; Sardelić 2012., 74–76. M. Bulat je bio mišljenja da su Mursu Zapadni Goti razorili 378. g. (Bulat 1979.a, 13, 14; Bulat 1989.c, 195).

De Caes. XXXIII., 1, 2) (**Tablica 23**)¹⁵⁸⁰. Premda u tim kasnoantičkim izvorima piše da je u pitanju mornarica koja je skrbila Dunavom, zapovjedničko joj je mjesto – ako je suditi prema citiranome – bilo na *pitomijoj* Dravi. Nije, međutim, poznato je li luka tamo bila i prije, tj. za principata iako je za pretpostaviti da je prefekt navedene flote ondje za dominata stolovao stoga što su za to bili ispunjeni preduvjeti kao što je postojanje infrastrukture ili plovidbene tradicije. Na navedeno možebitno ukazuje i jedan dosad pronađeni ulomak tegule s tekstem *cl(assis) F(laviae) P(annonicae)* za koji je J. Szilágyi vjerovao da potječe iz Štrbinaca¹⁵⁸¹, a M. Bulat, što je izglednije, iz Osijeka.¹⁵⁸² Ipak, točan položaj rimske luke u Osijeku do danas nije određen. Dok dio stručnjaka smatra da bi za njom – s obzirom na to da je 1882. pri izgradnji željezničkoga mosta bio pronađen rimski (vjerojatnije trgovački nego vojni) brod na kojem su otkrivena dva lonca puna zlatnih, srebrnih i bakrenih novaca iz 2./3. st. – trebalo tragati na tom mjestu¹⁵⁸³ (iz čega posredno proizlazi da je građevina toga tipa u Mursi bila izgrađena već za principata), dio ih vjeruje da bi luku trebalo tražiti u produžetku Huttlerove ulice, tj. tamo gdje se ta ulica spaja s Dravom¹⁵⁸⁴, zapadno od rimskoga mosta. Ipak, logičnije je da je luka u vezi s Dunavom bila izgrađena istočno, tj. nizvodno od tega objekta. O samoj zgradi zapovjedništva spomenutoga dijela flote danas također nije poznato išta. Izgled je južne dravske obale od rimskoga doba do danas bitno promijenjen, a dio toka te rijeke nasipan i pretvoren u šetnicu. Jaružanje koje se povremeno obavlja duž cijeloga dravskog plovnog puta nije od pomoći očuvanju mogućih arheoloških ostataka usporednih osječkom *Donjem gradu*.

Tablica 23. Vjerojatna rimska posada u Mursi za kasnocarskoga doba

Osijek	Vojna jedinica	Doba
	<i>legionis VI Herculiae cohors X</i>	oko 286.–351./378. g.
	<i>classis Histricae</i>	poslije 378. g.

Ako je vjerovati Franjetićevoj interpretaciji skice Osijeka iz 1786.,¹⁵⁸⁵ u kasnorimsko je doba uz desnu obalu Drave na položaju *Pristanište* bila napravljena i građevina koja je služila kao „izvidnica” ili „stražarski toranj”.¹⁵⁸⁶ Iako se ponekad navodi da je zamisao o postojanju toga

¹⁵⁸⁰ Zanimović 1993., 56, 57.

¹⁵⁸¹ Szilágyi 1933., 84.

¹⁵⁸² Bulat 1965.b, 17, T. IV., 1.

¹⁵⁸³ Ljubić 1883.b, 94; Bulat 1983.e, 11.

¹⁵⁸⁴ Pinterović 1978., K. 3; Gardaš 2003., 9.

¹⁵⁸⁵ Prema: Bulat 1977.a, 67.

¹⁵⁸⁶ Pinterović 1978., 162.

objekta zasnovana na osnovi okolnosti što je zemljište na toj lokaciji povišeno, ostaci su koji su mogli biti dio te građevine ondje uistinu bili uočeni 1961. g.¹⁵⁸⁷ Ukoliko je barem dio od navedenih sudova točan, *in situ* bi u tom slučaju bio identificiran presjek jedne od dosad malobrojnih kasnoantičkih građevina u hrvatskom Podunavlju.¹⁵⁸⁸ Prema tomu, nije isključeno da je zapravo riječ o ostatku (signalne) postaje koje su Rimljani za dominata gradili s *unutarnje* strane magistralne podunavske prometnice. To bi značilo i da je u Mursi takav (u tom slučaju jedan te isti) objekt bio izgrađen zapadno (kao i drugdje uz taj put) od mosta, a uz Dravu kako bi istovremeno mogao služiti nadziranju prometovanja kopnenim i plovnim putom. Već je u više navrata bilo spomenuto da je most ključna odrednica zbog koje je Mursa, nakon što su ju poslije 1. st. napustile cjelovite rimske postrojbe, ostala sjecište putova sve do u dominat. U kasnoj je antici to mjesto, za razliku od planski projektiranih *civitatium*, bilo *oppidum Arianae legis* (neplanski podignut grad) (**Skica 21**)¹⁵⁸⁹. Dijelove je tlocrta stambenih građevina iz toga doba, otkrivenih u razdoblju 1970.–1986., objavila K. Minichreiter.¹⁵⁹⁰ Premda arheološkim iskopavanjima u Osijeku dosad (u velikom obimu) nisu pronađeni nalazi koji ukazuju na kontinuitet rimskoga načina života poslije kraja 4. st.,¹⁵⁹¹ mišljenje je B. Migotti da je takav (način života) – prema u *Rav. Cosm.* očuvanima izobličenim nazivima mjesta – u Baranji, Slavoniji i Srijemu mogao izdržati prodore Gota i Huna.¹⁵⁹² Autor ovih redaka – s obzirom na dosad navedeno i uz opasku da su za *Rav. Cosm.* i autorstvo i autentičnost dvojbeni¹⁵⁹³ – smatra da je južnu Panoniju najveći broj rimskih građana napustio najkasnije potkraj 4. st. Nije isključeno da se to dogodilo zato što je rimska vojska toliko oslabila da više nije bila u stanju braniti cijeli odnosno dio toga kraja. Zemlju su uz granicu otad napućili federati.

IV. III. II. Petrijevc

Premda je M. P. Katančić smatrao da je na mjestu Čeminca, između Darde i Kozarca, u Konstantinovo doba (prva trećina 3. st.) bio izgrađen *mutatio* ili grad koji su on¹⁵⁹⁴ i M. Haas izjednačili s *Mursa Minor* i *Mursella*,¹⁵⁹⁵ a slično je o položaju uz rub tamošnje pustare mislio

---

¹⁵⁸⁷ Bulat 1977.b, 31, prema: Franjetić R., „Kako je mogao izgledati limes na Dravi”, (MSO, inv. br. 11/63).

¹⁵⁸⁸ Bulat 1989.a, 17, 48, 49.

¹⁵⁸⁹ Bulat 1989.a, 22.

¹⁵⁹⁰ Minichreiter 1989.a, 185, 186.

¹⁵⁹¹ Bojčić, Bulat 1985., 90.

¹⁵⁹² Migotti 2009., 131; Migotti 2012., 20.

¹⁵⁹³ Sardelić 2012., 73.

¹⁵⁹⁴ Katancivs 1782., 15–17; Sršan 1987., 360.

¹⁵⁹⁵ Haas 1845., 113.

i F. Várady,¹⁵⁹⁶ te je tvrdnje odbacila D. Pinterović zaključkom da je ono moralo biti podignuto uz prometnicu izgrađenu pravcem istok-zapad, južno od Drave.¹⁵⁹⁷ Riječ je o naselju koje je, u obliku *Μουρσέλλα (Πτολ., Γεωγρ. II., 14, 163)*, bilo poznato još u ranocarsko doba. A kako je za kasnoga Carstva kao naziv te lokacije navedeno *mutatio Mursella (Itin. Hieros. 563)*, a u *Tab. Peut. (VI., 1)* i *Rav. Cosm. (IV., 19) Mursa Minor*, moguće je da isto ukazuje na to da je mjesto o kojem je riječ bilo mlađe (*minor*) od Murse (*maior*) prema kojoj je nazvano.¹⁵⁹⁸ S obzirom na to da je u ljetopisu petrijevačke župe dokumentirano da je u temeljima kapele Sv. Roka, tj. prijašnje crkve Sv. Nikole na tamošnjem groblju, pronađeno više rimskih opeka s pečatom od kojih je jedna nosila oznaku *leg(ionis) VI H(erculiae)*, u barem su jednoj od rimskih građevina u tom mjestu (ako je riječ o predmetu koji i potječe iz Petrijevacu) mogli boraviti vojnici. Nedaleko je od spomenute crkve, uz rijeku Karašicu (nije istovjetna onoj kod Popovca) – a prema navodu župnika Antuna Domaćinovića – svojedobno bilo moguće vidjeti i opkope te tel poznat kao *Mons Regius (Kraljevo brdo)*.¹⁵⁹⁹ Taj je podatak bio poznat i R. Franjetiću koji je stoga naveo da su kod groblja u Petrijevcima nekoć stajale dvije, opkopima okružene, gradine. Tu je lokaciju, a ne *Ćerine* ili *Dalagaj* – gdje je oko 90.–95. možda bio legijski logor – M. Bulat smatrao Murselom.¹⁶⁰⁰ Isti je stručnjak primijetio i da je u 19. st. *Kraljevo brdo* bilo uvelike uništeno iskopavanjem sirovine za proizvodnju opekarskih proizvoda,¹⁶⁰¹ što je i potvrđeno sondažnim arheološkim iskopavanjem koje je ondje vodila Mirjana Paušak iz Muzeja Valpovštine (k. č. 1319, k. o. Petrijevcu). Tom je, naime, prilikom pronađeno vrlo malo građevinskih ostataka koje je moguće vezati uz rimsko doba (**Slika 192**).¹⁶⁰² Ni na drugoj spomenutoj – u Petrijevcima identificiranoj gradini – dosad nisu otkriveni nalazi na osnovi kojih bi se to mjesto moglo dovesti u vezu s rimskim dobom.¹⁶⁰³

IV. III. III. Nemetin (*Suvatovo*)

Arheološke se lokalitete na položajima *Suvatovo* i *Močari* kod Nemetina običava dovoditi u vezu s rimskom vojskom. Premda je riječ o dvama nalazištima, stručnjaci ih nerijetko izjednačuju. Prvi je put Nemetin s ostacima iz rimskoga doba mogao biti doveden u vezu kad

---

¹⁵⁹⁶ Várady 1897., 84, 85.

¹⁵⁹⁷ Pinterović 1956.b., 61; Pinterović 1961.a, 42–45.

¹⁵⁹⁸ Marković 2004., 179.

¹⁵⁹⁹ Pinterović 1969., 63; Bulat 1977.a, 79; Pinterović 1978., 106, 111; Bulat 1990.a, 8, 9.

¹⁶⁰⁰ Bulat 1965.a, 294; Bulat 1977.a, 79; Bulat 1990.a, 10.

¹⁶⁰¹ Bulat 1990.a, 9, 10.

¹⁶⁰² Paušak 2007., 36, 37.

¹⁶⁰³ Petrijevice je u više navrata obišla i u problematiku tamošnje topografije autora ovoga rada uputila D. Rajković.

su W. Kubitschek i E. Loewy, putujući iz Dalja u Osijek, naveli da su blizu *Svatova* (*Suvatova*?) (**Karte 48.a, 48.b**) vidjeli natpis koji je u 2./3. st. podigao bilježnik Marko Ulpije Januarije: *Iovi Optimo Maximo / M(arcus) Ulp(ius) / Ianuarius / corn(icularius) proc(uratoris) / Aug(ustus) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (CIL III., 3275).¹⁶⁰⁴ To su mjesto (*Suvatovo*) M. P. Katančić,¹⁶⁰⁵ I. Kukuljević,¹⁶⁰⁶ Josip Bösendorfer i R. Franjetić¹⁶⁰⁷ poistovjećivali s *Ad Labores*, a D. Pinterović s položajem uz put kojime je rimski lokalitet u Kopačevu (prekodravskom vezom istočno od Murse) bio povezan s *Teutoburgio*.¹⁶⁰⁸ Tradicionalnomu se pogledu na spomenuti toponim (da je *Ad Labores* potrebno tražiti u Nemetinu) vratio i Domagoj Tončinić s Filozofskog fakulteta u Zagrebu.¹⁶⁰⁹ Arheološke ostatke iz rimskoga doba u nekoliko navrata tamo D. Dujmić i I. Vukmanić nisu uspjeli pronaći. Jednako tako, ni K. Zubčiću koji je u Dravi kod *Svatova* 2010. obavio terenski pregled (neobjavljeno) ondje nije uspjelo identificirati tragove izgradnje iz doba o kojem je riječ. No, dio se nemetinske okolice trenutačno nalazi pod minski sumnjivim područjem i nije mu moguće pristupiti, a dio je posljednjih desetljeća uvelike nasipan.

IV. III. IV. Nemetin (*Močari*)

Toponim *Močari* se odnosi na oko 1.5 km udaljeni brežuljak južno od Nemetina, tj. Drave, između željezničke pruge za Dalj i županijske ceste 417 koja iz Osijeka vodi u pravcu Vukovara (**Karte 48.a, 48.b**). Na tom su mjestu svojevremeno bili izorani ulomci rimske podne žbuke, opekâ, imbreksa i tegulâ, među kojima i onaj na kojemu je otisnut pečat *leg(ionis) VI H(er)culiae c(ohortis) X*.¹⁶¹⁰ Nedaleko je odande, pri izgradnji tvornice „Saponija” (danas Kandit d. o. o.), bio pronađen i kovčeg rimskoga sarkofaga.¹⁶¹¹ S obzirom na položaj, izgledno je da je na *Močarima* krajem 3. ili u 4. st. bila podignuta jedna od signalnih postaja uz pravac rimskoga magistralnog podunavskoga puta na potezu *Mursa–Teutoburgium*. Taj pak pravac prati prugu Osijek–Dalj uz koju su slični ostatci u daljskom ataru evidentirani na zemljištima poznatima kao *Dionice* (1 i 2) i *Trnjaci* (1 i 2).

¹⁶⁰⁴ Katancivs 1782., 85 (br. 4), 86; Kubitschek, Loewy 1879., 152, 154, 155.

¹⁶⁰⁵ Katancivs 1782., 60, 61.

¹⁶⁰⁶ Kukuljević 1873., 117.

¹⁶⁰⁷ Prema: Pinterović 1961.a, 42–45.

¹⁶⁰⁸ Pinterović 1968., 61; Pinterović 1969., 59.

¹⁶⁰⁹ Tončinić 2015., 30.

¹⁶¹⁰ Bulat 1969., 42; Minichreiter 1989.a, 184, 185.

¹⁶¹¹ Göricke-Lukić 2000., 36, br. 2, T. VIII., 1; Göricke-Lukić 2011., 73, br. 1.

IV. III. V. Dalj

Na ostatke iz kasnorimskoga doba u Dalju (**Karte 48.a, 48.b**) ukazuju rezultati iskopavanja istočno od negdašnje ciglane „Skive”. Među arheološkim je materijalom tamo otkriven novac rimskoga cara Konstancija II. Taj nalaz, kao i ulomci keramike te opekâ, možda upućuje na pravac širenja *Teutoburgii* u kasnoj antici.¹⁶¹² Ondje je, naime, uz dunavsku obalu, i prije kasnih šezdesetih godina 20. st. bilo moguće pronaći novac iz Valensova i Valentinijanova doba.¹⁶¹³ Na olovnoj je votivnoj pločici s predstavom podunavskog konjanika koji potječe iz okolice Dalja¹⁶¹⁴ predstavljen kult sličan onomu za koji je u istočnim provincijama uvriježen naziv *Kult tračkoga konjanika*, koji se najčešće dovodi u vezu s rimskom vojskom. S obzirom na dugoročnu tradiciju *Teutoburgii*, tvrdnja da je spomenuto božanstvo bilo štovano postavljanjem takvog znakovlja na mjestima koja prije kasnocarskog razdoblja nisu u većoj mjeri bila zahvaćena rimskim utjecajem, a koja vrijedi za Donju Meziju¹⁶¹⁵, ne stoji i za Donju Panoniju. To što je slične predmete na (cijelomu) tom području moguće pronaći i uz i podalje od Dunava je vjerojatnije odraz stanja koje odgovara ondašnjemu širokopojasnom pograničnom prostoru.

Sudeći prema onome što je navedeno u *Not. Dign. Occ.*, krajem su 3. i u dijelu 4. st. u mjestu *Teutiborgio (sic)* ili *Teutibarcio (sic)* bila stacionirana dva konjanička odreda rimske vojske; *cuneus equitum Dalmatarum* (XXXII., 23) i *equites promoti* (XXXII., 30). No nije poznato jesu li te jedinice ondje [*Tittoburgo (Tab. Peut. VI., 2)*; *Clautiburgium (Rav. Cosm. IV., 20)*] bile stacionirane istodobno, u jednoj ili dvjema odvojenim utvrdama, niti je određeno gdje su točno te utvrde bile izgrađene (**Slika 193**).

Budući da je u *Teutiborgio* od 378. do potkraj 4. st. sijelo imao *praefectus legionis sextae Herculiae* (*Not. Dign. Occ. XXXII., 47*) (**Tablica 24**), u njegovoj je pratnji tada mogla biti X. kohorta te (VI.) legije (**Crtež 41**).¹⁶¹⁶ Može bitna pojava toga odreda u tom mjestu nakon što je napustio Mursu – dio se ročnika VI. legije u Mursi zatekao kad su ih 378. ili 380. ondje porazili Goti – možda ukazuje na to da je tada u navedenu kraju bilo provedeno novo regrutiranje. Nije isključeno i da je razmjешtanje vojske iz Murse u *Teutoburgium* bilo učinjeno stoga što je ono prvonavedeno mjesto tom prilikom bilo previše devastirano.

¹⁶¹² Bulat 1967., 358; Bulat 1969., 43; Bulat 1977.a, 78; Bulat 1978.a, 92–94.

¹⁶¹³ Kubitschek, Loewy 1879., 155.

¹⁶¹⁴ Iskra-Janošić 1966., 50, 51, T. II., 1.

¹⁶¹⁵ Alexandrov 2012., 283.

¹⁶¹⁶ Bulat 1965.b, 13, T. II., 7, 9; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 50.

Tablica 24. Vjerojatne kasnorimske vojne posade na mjestu današnjega Dalja

<i>Teutoburgium</i>	Vojna jedinica	Doba
	<i>cuneus equitum Dalmatarum</i>	oko 286.–378. g.
	<i>equites promoti</i>	oko 286.–378. g.
	<i>legionis VI Herculiae (cohors X?)</i>	oko 378.–395. g.?

S obzirom na to da je „Prilikom nekih radova u dvorištu svoje kuće u ulici Ivana Milutinovića u Dalju, našao (je) J. Šlingar na nekoliko mjesta nekoliko željeznih kopalja i ulomaka keramike”, M. Bulat je pomislio da je riječ o ostatcima rimske nekropole. Stoga je, uz pomoć Arheološke grupe škole „Božidar Maslarić” iz Dalja, on tamo odlučio napraviti tri probne sonde. Dok su u jednoj od tih sonda (6 x 1.5 m) slojevi bili oštećeni recentnim ukopima, u drugoj su (5 x 1.5 m) pronađeni vatrište i jama u kojoj su bile životinjske kosti, ulomci keramike – *terra sigillata* i svjetiljke – zatim dno staklene posude s reljefno oblikovanim rombom, klinovi, probojac i dva ključa. U trećoj su, tom prilikom istraženoj, sondi (5 x 1 m) bili otkriveni pređica s trnom i ulomci tegula.¹⁶¹⁷ Hipoteza, dakle, da je na citiranomu mjestu bila nekropola tim iskopavanjem nije bila potvrđena. Međutim, otkrićem je rimske grobnice „na južnoj strani iskopa ciglane, bliže njegovom zapadnome rubu (misli se na stariji iskop)... ..oko 35 m sjeverno od jugoistočnog kraja ulice Ruđera Boškovića, jedne od ulica naselja Mala Dalmacija jugozapadno od ciglane” na dubini većoj od 1 m, a napravljenoj od polukružnih hipokaustnih opeka s krovom na sljeme u kojoj je bio kosturni ukop orijentiran u pravcu istok-zapad uz koji su pronađene dvije staklene boce, brončani novac i narukvica od gagata – postalo razvidno gdje se u *Teutoburgio* nalazi jedan od areala nekropole iz 3.–4. st.¹⁶¹⁸ Premda s današnjeg stanovišta nije moguće odrediti je li riječ o izoliranome grobu ili grobu koji je bio dio veće nekropole, s obzirom na mjesto otkrića, moguće je da je grobljanski kompleks za kasnog Carstva sa zapada bio proširen na istok, tj. bliže Dunavu. No, jednako tako, nije isključeno ni da je u pitanju ukop koji se nalazio na mjestu gdje je civilno (rimsko) naselje bilo već prije toga. Arheološke nalaze iz Dalja u ranom 5. st. nije više moguće dovesti u vezu s Rimljanima.

Sve što je dosad bilo navedeno o potezu Dalj–Erdut–Osijek ukazuje na to da je u Dalju bio ustanovljen najvažniji rimski vojni položaj u Hrvatskoj južno od Drave. Nažalost, s velikom je vjerojatnošću moguće zaključiti i da je mjesto kasnorimske utvrde (ili utvrdâ) – ako je i ta bila podignuta na ili nedaleko od mjesta gdje se (u Dalju) za principata nalazio kastel – u

¹⁶¹⁷ Bulat 1974.a, 85.

¹⁶¹⁸ Bulat 1977.d, 22; Bulat 1978.a, 92–94; Bulat 1984.b, 125, 126, Sl. 8., 1–4.

potpunosti uništeno djelovanjem rijeke, leda ili vjetra. Isto tako, dio je grobnih mjesta iz razdoblja dominata zasigurno uništen poslovima vezanima uz proizvodnju opeka u 20. st.

IV. III. VI. Borovo (*Gradac*)

Budući da su na potezu Osijek–Sotin ostatci iz rimskoga doba u 18. st. bili primijećeni kod Borova, a ne u Dalju, M. P. Katančić je smatrao da je *Teutoburgium* bio podignut nedaleko od te, prvonavedene, lokacije. Tad je tamo, ustvrdio je, bilo moguće vidjeti temelje zida i ostatke rimskoga utvrđenog grada („*oppidum*”).¹⁶¹⁹ Tek je gotovo stoljeće poslije toga I. Kukuljević počeo dvojiti je li *Teutoburgium* bio u Borovu ili Dalju.¹⁶²⁰ Mjesto koje su obojica navedenih stručnjaka uzela u obzir je dio borovskoga *Gradca*, koji se nalazi neposredno uz dunavsku obalu, 10–11 km južno od ciglane u Dalju, oko 3.6 km sjeveroistočno od groblja u Borovu (**Skica 22**).¹⁶²¹ Za tamošnje je arheološko nalazište, u obliku koničnog uzvišenja nalik na tel kojega se istočni obronak strmo obrušava prema Dunavu, M. Bulat naveo da je na zapadnoj strani zaštićeno djelomično očuvanim opkopom (**Slika 194**).¹⁶²² I A. Dorn je dokumentirao da se taj lokalitet „od ostalog zemljišta odvaja širim i oko dva metra dubokim valumom”, te da je „u jesen 1971. vodostaj Dunava bio (je) izuzetno nizak pa se moglo detaljno istražiti podnožje Graca sa dunavske strane, koje je kod redovnog vodostaja a osobito kod višeg teško pristupačno... ..Nešto malo dalje od ovog mjesta gdje se odronila obala zapazili smo ostatak zida dužine oko pet metara. Zid je načinjen od komada rimske cigle i kamena. Pedesetak metara uzvodno od ovog mjesta, sasvim blizu vode medju sitnim šljunkom pronašli smo veliku količinu ulomaka latenske, rimske i slavenske keramike. Pored keramike tu se našlo dosta metalnih predmeta: rimski željezni ključ, kovani čavli, vrškovi strjelica, pinceta, kliješta, noževi i drugo. Iz svega navedenog može se zaključiti da je borovski Gradac bio korišten kao manji keltski oppidum, zatim kao rimska utvrda a bio je korišten i u srednjem vijeku.” (**Karte 46, 47**).¹⁶²³ Ipak, stratigrafski odnosi na tom nalazištu dosad nisu određeni.¹⁶²⁴ Premda obrastao raslinjem, lokalitet je, kako je to dandanas moguće razaznati, omeđen dubokim opkopom. Uz sâm je rub dunavske obale ondje i dio spomenutoga rimskog zida, napravljenog od kamena i opeka povezanih žbukom, još postojan (**Slika 195**). Osim toga, uz Dunav je tamo moguće pronaći dio u tu rijeku odanle urušenih građevinskih ostataka, među kojima i ulomak opeke s otiskom pseće šape (**Slika 196**). Naknadnim je pak uvidom u

¹⁶¹⁹ Katancivs 1782., 14; Sršan 1987., 359.

¹⁶²⁰ Kukuljević 1873., 93.

¹⁶²¹ <http://www.geoportals.dgu.hr/> (22. 10. 2014.).

¹⁶²² Bulat 1969., 43.

¹⁶²³ Dorn 1973., 23.

¹⁶²⁴ RZZSK 1972., (KOVu, Z-7); Dorn 1973., 23.

GMVu-u pohranjene kutije arheoloških nalaza s *Gradca*, koje je jedan od alasa ustupio prof. FFZg-a dr. sc. Aleksandru Durmanu, a ovaj dostavio u taj muzej, utvrđeno da najveći broj predmeta u njima potječe iz srednjeg vijeka. Iz rimskoga doba odotamo vrijedi izdvojiti (jedan) novac cara Filipa I. (Arapina) (*Marcus Iulius Philippus*) (244.–249.) i dva Trebonijana Gala (*Gaius Vibius Trebonianus Gallus*) (251.–253.), nekoliko ulomaka staklenih posuda te germansku kopču s trnom iz 5. st. (**Slika 197**). Kako je iz rimskoga doba s borovskoga *Gradca* do danas objavljen tek vrh sulice iz 2./3. st. – koja pak nije nužno morala pripadati vojniku stacioniranomu u tom mjestu, nego ročniku ale koja je tada boravila u *Teutoburgio*,¹⁶²⁵ te drugim, maločas navedenim, nalazima – ondje je i za principata već mogao biti podignut kastel neke manje rimske vojne postrojbe, detašmana ili numere. Premda i oblik i tlocrt nalazišta čija veličina – ako su spomenutim opkopima omeđeni ostatci iz rimskog, a ne keltskog ili srednjovjekovnog doba – nije prelazila 75 x 45 m (oko 0.33 ha), na fotografijama snimljenima iz satelitâ ukazuju na ranocarsko doba, taj je lokalitet na jednak način mogao biti oblikovan i prije i poslije toga. Iako je teoretski – budući da od Trajanova doba do Markomanskih ratova u jugoistočnoj Panoniji tragovi te jedinice nisu pronađeni ni u *Cornaco*¹⁶²⁶ ni u *Teutoburgio*¹⁶²⁷ – na toj lokaciji mogla biti stacionirana, nije nemoguće i da je riječ o ostatku zida promatračnice koji je poslije uklopljen u znatno veću utvrdu. No s obzirom na to da borovski *Gradac*, ako je riječ o nalazištu iz doba principata, u rimskim itinerarima nije naveden, opisani su građevinski ostatci vjerojatnije dio kasnoantičke utvrde koje je naziv možda očuvan u *Rav. Cosm.* U tom je, doduše, srednjovjekovnom itineraru na potezu *Clautiburgium–Cornacum* označena postaja *Annama* što je, pod uvjetom da nije riječ o putu koji je od rimske magistralne podunavske prometnice vodio prema unutrašnjosti, mogao biti ranosrednjovjekovni naziv opisanoga nalazišta. Međutim, budući da lokalitet o kojem je na *Gradcu* riječ nije bio podignut duž kopnenog, već plovnog puta, ta je hipoteza možda bez osnova.

IV. III. VII. Bobota

Nije poznato odnosi li se naziv *Ad Labores pontis Ulcae* (*Tab. Peut.* VI., 2) na *Veliki prekop* kod Bobote¹⁶²⁸ ili Boboti obližnju Vjeru (Vera) (**Karte 48.a, 48.b**).¹⁶²⁹ Pretpostavlja se i da su spomenutim terminom u kasnorimsko doba mogli biti označeni poslovi na reguliranju toka

¹⁶²⁵ Radman-Livaja 2004., 59, br. 5; Radman-Livaja 2005., 941, Sl. 2., 9.

¹⁶²⁶ Radnóti, Barkóczy 1951., 214, 216; Klemenc 1963., 63; Душанић 1968., 98; Lőrincz 2001., 39; Radman-Livaja 2012., 173, bilj. 126.

¹⁶²⁷ Cichorius 1893., 1237; Wagner 1938., 26, 27; Ilkić 2005., 28.

¹⁶²⁸ Graf 1936., 67.

¹⁶²⁹ Kukuljević 1873., 90, 93, 119; Miller 1916., 446.

Vuke, 12 m. p. istočno od *Mursae Maiori*.¹⁶³⁰ Budući da se ta razdaljina podudara s onom iz *Itin. Hieros.* (563, 2), u kojemu je na istovjetnoj udaljenosti od Murse označeno mjesto *Leutuoani*, vjerojatno je u pitanju jedan te isti položaj.¹⁶³¹ Imajući u vidu još to da je A. Dorn ustvrdio da mu je na toponimu *Staro Ljeskovo* sjeverno od Bobote uspjelo otkriti devet vojnih objekata iz rimskoga doba – pri čem je na jednoj od ondje pronađenih opeka dokumentirao pečat [*le*]*g(ionis) VI Herculiae* – ali i da dio stručnjaka smatra da je riječ o *mutationi* uz prometnicu *Mursa–Teutoburgium*,¹⁶³² valja naglasiti da je u pitanju od Dunava previše udaljena lokacija da bi ju se moglo vezati uz postaju za izmjenu konja uz magistralni podunavski put. No nije isključeno da se mjesto *Ad Labores pontis Ulcae* nije odnosilo na melioraciju spomenutog područja, a koju su možda obavljali vojnici detašmana spomenute legije (vjerojatno X. kohorta). Premda je kod Bobote, u Klisi, evidentirano i otkriće žrtvenika s natpisom *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / L(ucius) Marcius / Avitus / b(eneficiarius) pro(curatoris) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (CIL III., 13362), izglednije je da taj nalaz potječe iz Osijeka¹⁶³³.

IV. III. VIII. Vukovar

Vukovarsko su područje Rimljani nastavali i prije kasnocarskoga doba. U ostavi su novca (oko 1000 komada) koji je pronađen u loncu kod *Velike Skele*, nedaleko od dvorca Eltz u Vukovaru, dokumentirani republikanski denariji te drahme iz Apolonije i Dirahija.¹⁶³⁴ To što je uz desnu obalu Vuke u spomenutomu mjestu (**Karte 48.a, 48.b**) pronađena diploma izdana (2. lipnja 60.) za Dazija koji je služio u *alae II Aravacorum et Hispanorum*,¹⁶³⁵ a druga (od 17. lipnja 65.) za veterana *cohortis VII Breucorum* imenom Likaj (*Liccaius*) koji je novakom postao 39.–40. ili najviše dvije godine prije toga, u Negoslavicima,¹⁶³⁶ ukazuje na to da je vukovarski kraj Rimljanima polovinom 1. st. služio za novačenje.¹⁶³⁷ Iako se Rimljani zbog poplavnog područja Vuke u većem dijelu kraja o kojem je riječ nisu mogli utvrditi¹⁶³⁸, u Vukovaru je pronađen vrh pila (*pilum*) s peticom.¹⁶³⁹ Nije poznato potječe li odande i nedovršena stela koja je uzidana u kapelicu dvorca Eltz (**Kat. 43**),¹⁶⁴⁰ te već spomenuti

¹⁶³⁰ Sardelić 2012., 73.

¹⁶³¹ H. Gračanin *Ad Labores pontis Ulcae* prevodi s „Kod Iskopa Mosta na Vuki” (Gračanin 2010., 24).

¹⁶³² Dorn 1977.a, 151; Minichreiter 1989.a, 188.

¹⁶³³ Pinterović 1978., 75, T. XVI., 3.

¹⁶³⁴ Brunšmid 1911.c, 260–271; Вулић 1930., 9.

¹⁶³⁵ Miškiv 1998., 84, bilj. 6; Dizdar et al. 2003., 69; Radman-Livaja 2004., 64.

¹⁶³⁶ Dušanić 1978., 461–475; Dorn 1984., 165–174; Bulat 1993., 179.

¹⁶³⁷ Ritterling 1925., 1244–1249.

¹⁶³⁸ Петровић 1995., 27.

¹⁶³⁹ Hoffiller 1912.b, 97, Sl. 35.

¹⁶⁴⁰ Pinterović 1969., 60.

žrtvenik koji je Herkulu podigao Tit Flavije Makijan (CIL III., 6450=10255) koji je, osim s Vukovarom,¹⁶⁴¹ doveden u vezu s Daljem¹⁶⁴² i Sotinom.¹⁶⁴³ Navedeni su nalazi bili iz doba principata.

Jedno je vrijeme bilo smatrano i da je mjesto gdje se danas nalazi Vukovar u rimsko doba nosilo naziv *Teutoburgium*. Tamo su navodno, kako je to navedeno u *starim* bilješkama, bili čuvani ulomci sarkofaga i drugih (rimskih) kamenih spomenika; novac, svjetiljke i opeke.¹⁶⁴⁴ Iz razdoblja dominata u Vukovaru su pronađeni ulomak olovne votivne pločice,¹⁶⁴⁵ te ostava (316 komada) novca iskovanog za vladavine Konstansa, Konstancija II., Konstantina Gala (*Flavius Claudius Constantius Gallus*) (351.–354.) i Julijana Apostate iz 351.–361. g.¹⁶⁴⁶ D. Pinterović je, uočivši tamo povrh Dunava dobar strateški položaj, pretpostavila da je na mjestu *Franjevačke crkve* i *Gimnazije* bila izgrađena rimska vojna ili beneficijarijska postaja.¹⁶⁴⁷ Premda je to mjesto – na kojem arheološki ostatci (ako su postojali) nisu dokumentirani – u potpunosti obuhvaćeno suvremenom izgradnjom, nije isključeno da je ondje i prije kasnorimskoga doba bila izgrađena građevina fortifikacijske namjene (promatračnica).

IV. III. IX. *Trojstvo (Reissov salaš)*

Djelatnici su GMVu-a oko 1970. na položaju *Trojstvo (Reissov salaš)* (**Karte 48.a, 48.b**) pronašli lokalitet koji su opisali kao manju rimsku utvrdu ili vilu iz 3./4. st. To se mjesto „istočno od Vučedola, prije prirodnog usjeka kojim se silazi na Dunav” nalazi na otprilike polovici puta između Vukovara i Sotina. Kako su pri sadnji vinograda ondje bili evidentirani ostatci rimske šute, opekâ, crjepova i imbreksa, podne kocke u obliku kvadra i šesterostrane prizme, a zatim i novac careva Proba i Aurelijana, fibule te vršak koplja,¹⁶⁴⁸ M. Bulat je pretpostavio da su u pitanju ostatci postaje¹⁶⁴⁹ koja je mogla biti podignuta uz tamošnji dio magistralnoga podunavskog puta. Premda je, s obzirom na Dunavu obližnji položaj na kojem je, sudeći prema navedenom, mogla biti izgrađena promatračnica, pitanje je ukazuju li na to spomenuti nalazi – napose kvalitetno napravljene podne pločice. Zapadno je od surduka koji

¹⁶⁴¹ Brunšmid, Kubitschek 1880., 102, 103.

¹⁶⁴² Mócsy 1962., 622; Šaranović-Svetek 1967., 64, 65; Pinterović 1976., 48; Bogaers 1977., 610, 611; Ilkić 2006., 64, 65.

¹⁶⁴³ Ilkić 2005., 25, 28, 30; Ilkić 2006., 64–66.

¹⁶⁴⁴ Brunšmid, Kubitschek 1880., 102, 103.

¹⁶⁴⁵ Iskra-Janošić 1966., 51.

¹⁶⁴⁶ Göricke-Lukić 1984., 201–209.

¹⁶⁴⁷ Pinterović 1968., 69, 70.

¹⁶⁴⁸ Dorn 1973., 24.

¹⁶⁴⁹ Bulat 1967., 359; Bulat 1969., 44.

se spušta prema Dunavu na *Trojstvu* arheološko iskopavanje provela D. Ložnjak Dizdar ne otkrivši ondje 2014. ostatke iz rimskoga doba¹⁶⁵⁰.

IV. III. X. Sotin

Ako je suditi prema *Not. Dign. Occ.*, posada su u *Cornaco* [*Cornacum* (*Tab. Peut.* VI., 2), *Cornacum* (*Rav. Cosm.* IV., 20)] u 4. st. bili *equites Dalmatae* (XXXI., 31) i *cuneus equitum scutariorum* (XXXII., 21, 22) (**Tablica 25**). No nije poznato jesu li te jedinice tamo bile smještene u jednoj ili dvjema utvrdama. U Sotinu (**Karte 48.a, 48.b**) je pronađene vrhove sulica piramidalnog oblika M. Ilkić doveo u vezu baš s tim konjičkim postrojbama. Jednako tako, moguće je da bi njihovoj opremi i oružju trebalo pripisati strjelice, nosač korica mača, ostruge,¹⁶⁵¹ umbo, hvataljke štita,¹⁶⁵² pločice s likom podunavskog konjanika¹⁶⁵³ te plombe od kojih su najranije one s likom cara Konstancija II. Ti su predmeti većim dijelom pronađeni na *Vručku* i nedaleko od crkve Marije Pomoćnice, a manjim u Ulici V. Nazora.¹⁶⁵⁴ Osim toga, u Sotinu su otkriveni zlatnik (*solidus*) iz Valensova doba¹⁶⁵⁵ te, pri iskopavanju temelja jedne od kuća u središtu mjesta (nije evidentirano o kojoj je kući riječ), natpis na kamenoj ploči koji je nestao za Domovinskoga rata. Tekst je na toj ploči glasio - - - *Corna(c)o* - - - - - *comes* - - - *Jdianus* - - - *co(n)s(uli)*.¹⁶⁵⁶ Budući da jedinice tipa *equites* i *cunei* nije izgledno datirati poslije 378. (Poglavlje I.) pitanje je koja je i je li neka postrojba tamo poslije toga više uopće boravila. Najkasnije su datirani rimski nalazi iz *Cornaci* lukovičasta fibula i novac s legendom *salus reipublicae* iz 388.–393. g. Naposljetku, rimska je vojska odande, prije nego što je prijestolje zapadnoga dijela Rimskoga Carstva uzurpirao Eugenije (*Flavius Eugenius*) (392.–394.) – a najkasnije prije ljeta 392. g. – bila premještena u Galiju, u Rheinzabern [gdje su pronađene opeke s pečatom *Corn(a)c(enses)*].¹⁶⁵⁷ Tamo su ti vojnici bili poznati kao *numeri intra Gallias Cornacenses*. Osim toga, u kasnoj je antici ime mjesta o kojem je riječ očuvano u nazivu *pseudocomitatenses Corn(i)acenses* (*Not. Dign. Occ.* VII.).¹⁶⁵⁸ Premda dio

¹⁶⁵⁰ Ložnjak Dizdar, Dizdar 2015., 9.

¹⁶⁵¹ Ilkić 2003., 55–67, br. 38–56, 58–62, 64, 66–68, 70, 79–82, 93–97 (M. Ilkić na osnovi br. 81 smatra dvojbenom atribuciju balističkih projektila koju je napravio I. Radman-Livaja (Ilkić 2001., 136).

¹⁶⁵² Hoffiller 1912.b, 65, 67, Sl. 26.

¹⁶⁵³ Ilkić 2003., 72, 73, 178, 179, br. 160–164; Ilkić 2010., 61, br. 24.

¹⁶⁵⁴ Ilkić 2006., 58–61, 64, 72–74.

¹⁶⁵⁵ Jarak 1994., 127, br. 183.

¹⁶⁵⁶ Ilkić 2003., 28; Ilkić 2005., 20, bilj. 3.

¹⁶⁵⁷ Ilkić 2003., 102, 128; Ilkić 2006., 60. A. Alföldy je bio mišljenja da je rimska vojska *Cornacum* napustila 395.–398. g. (Alföldy 1926., 77).

¹⁶⁵⁸ Brunšmid 1901.b, 140. *Legio palatina, legio comitatenses, legio pseudocomitatenses, auxilia palatina* i *vexillatio comitatenses* su na području današnje Srbije postojale još u 6. st. (Špehar 2010., 149).

autora smatra da kontinuitet života u *Cornaco* (tj. hrvatskom Podunavlju) s prijelaza iz 4. u 5. st. nije sporan,¹⁶⁵⁹ idući databilni nalazi otamo potječu tek iz druge polovine 5. st.¹⁶⁶⁰

Tablica 25. Vjerojatna kasnorimska vojna posada na mjestu današnjega Sotina

<i>Cornacum</i>	Vojna jedinica	Doba
	<i>equites Dalmatae</i>	oko 286.–378. g.
	<i>cuneus equitum scutariorum</i>	oko 286.–378. g.

U Ulici je M. Hrvatske 5 (**Skica 8. Kasnoantička nekropola**), koja iz Sotina vodi u pravcu Grabova, 1891. pronađena zidana rimska grobnica u kojoj su otkriveni kostur i prsten. Opeke su iz te grobnice poslije toga bile ugrađene u dvorište na toj adresi.¹⁶⁶¹ Budući da su i na oranici koja je 1904. bila u posjedu Mate Kušića pronađene karike karičastog oklopa, postavljena je hipoteza da je u pitanju veći grobljanski kompleks. U istoj su ulici, naime, u grobu od opeka od kojih je na jednoj otisnut pečat VI. legije, 1911. pronađeni umbo te hvataljka štita.¹⁶⁶² I na br. 18 su ondje 1967. bile otkrivene tri (četvrta je zatečena uništena)¹⁶⁶³ zidane grobnice iz 3./4. st. Dva su ukopa pritome bila oštećena i bez nalaza, a treći obzidan opekama, s krovom na sljeme i redom tegula na vrhu. U Ulici M. Hrvatske 16 je pak 1977. bila pronađena pojasna kopča iz 3. st., a 2000. opljačkana zidana grobnica.¹⁶⁶⁴ Prema tomu, moguće je da se na gotovo svim parcelama u navedenoj ulici nalaze zidane grobnice postavljene uz prometnicu koja je iz *Cornaci* vodila prema *Cibalis*¹⁶⁶⁵. Osim toga, u Ulici dr. F. Tuđmana 12 u jednoj su od tri manje sonde 1976. bili pronađeni ulomci amfore, posude i stakla, te svjetiljke. Za te predmete nije određeno potječu li iz kasnorimske nekropole ili naselja.¹⁶⁶⁶ Dio je toga naselja (kasnorimski horizont) u Sotinu dokumentiran na položaju *Jaroši* 2009. g. Tom su prilikom tamo, u pravcu sjeveroistok-jugozapad, istražene zapune rovova pravokutnih presjeka širokih 0.9 m. U njima je otkrivena keramika iz rimskog i prapovijesnog doba. S obzirom na to da u ukopima tih rovova čvrstoga građevinskog materijala nije bilo, stambeni su objekti ondje vjerojatno bili napravljeni od drva. A kako je *kanalom* uz prometnicu koja je iz *Cornaci* vodila prema *Cuccio* bio presječen paljevinski

¹⁶⁵⁹ Migotti 2012., 19–21. Kontinuitet života u *Cornaco* u 4./5. st. možda nije sporan, ali jest rimska vojna prisutnost.

¹⁶⁶⁰ Ilkić 2007., 277, 279, 282, br. 4, T. I., 4.

¹⁶⁶¹ Brunšmid 1901.b, 144; Hutinec 2010., 8.

¹⁶⁶² Hoffiller 1912.b, 42, 43, 65, 67, Sl. 16, 26; Ilkić 2003., 62.

¹⁶⁶³ Dorn 1967., 14, 15; Bulat 1977.b, 81.

¹⁶⁶⁴ Pinterović 1948., 220; Hutinec 2010.a, 8, 10; Hutinec 2010.b, 30, 60, br. 22.

¹⁶⁶⁵ Hutinec 2010.b, 33.

¹⁶⁶⁶ Hutinec 2010.a, 9, 10.

grob, moguće je zaključiti da taj potječe iz doba nakon što je pokapanje na tom mjestu bilo obustavljeno. U istome je pravcu vodio i širi ukop kojega je spomenuti kanal presjekao u sjeveroistočnome dijelu jedne od sonda.¹⁶⁶⁷

Potkraj je vladavine Valentinijana I. ili Valensa naselje *Cornacum* bilo prostorno reducirano, obuhvaćajući prostor uz rub povišene lesne zaravni iznad dunavske obale *Vručak* i središta Sotina. Na sjeverozapadu je krâj toga naselja surduk između *Popina brda* i *Gradine*, a na jugoistoku surduk između *Ilkićevog vinograda* i *Srednjeg polja*.¹⁶⁶⁸

IV. III. XI. Zlopolje

Zlopolje je naziv zemljišta koje jugozapadno od Sotina (**Karte 48.a, 48.b**) obuhvaća prostor veličine nekoliko hektara. Ondje je, na mjestu poznatom kao *Ritovi*, dokumentirano više rimskih lokaliteta. M. Ilkić je naveo da se tamo „uz dugu močvaru, oko 4 km južno od Sotina” nalaze ostatci četiri objekta iz rimskoga doba, od kojih je jedan (nije naveo kad) istražen zaštitnim arheološkim iskopavanjem. Tom je prilikom tamo navodno bila otkrivena i građevina kvadratnoga tlocrta, stranica dugačkih oko 7 m. Širina je temelja toga objekta, napravljenog od opeka i tegula povezanih žbukom, iznosila 0.6–0.8 m, a visina oko 0.4 m. Spomenuti stručnjak, koji je to područje i izrekognoscirao, je na *Zlopolju* pronašao ulomak rotacijskog žrvnja, T–fibulu, ulomak staklenog amuleta s prikazom dvije biste te novac careva Galijena i Konstancija II. koje je doveo u vezu s postojanjem kasnoantičke vile.¹⁶⁶⁹ Jednako tako, s obzirom na relativno male dimenzije, zatim položaj udaljen oko 1 km od dunavske obale te novac i doba izgradnje, u obzir bi za identificiranje namjene te građevine mogla doći signalna postaja. Takve su postaje, kako je to u već više navrata bilo spomenuto, Rimljani u kasnocarsko doba gradili uz magistralnu podunavsku prometnicu koje, uzgred, trasa u tome dijelu zapadnoga Srijema nije određena. Dio su toga kraja, srpnja 2014., obišli M. Mikolašević i I. Vukmanić ne pronašavši ondje ostatke iz rimskoga doba.

IV. III. XII. Vinkovci

Kasnorimski je fortifikacijski sustav kojega su nasip i opkop bili tlocrta u obliku kvadrata početkom 18. st. u Vinkovcima (**Karte 48.a, 48.b**) dokumentirao L. F. Marsigli (**Crtež 21**).¹⁶⁷⁰ Otad pa do danas je to ostao najcjelovitiji plan mjesta *Cibalae* koje se nalazi oko 17 km zapadno od Dunava (mjerivši od Vukovara) uz rijeku Bosut, u pozadini magistralne

¹⁶⁶⁷ Hutinec 2010.b, 31–33.

¹⁶⁶⁸ Ilkić 2007., 282.

¹⁶⁶⁹ Ilkić 2003., 22, br. 219, 343.

¹⁶⁷⁰ Marsigli 1726., 47, T. XIX., Sl. 8.

podunavske prometnice na putu izgrađenome u unutrašnjosti provincije Panonije, odnosno uz posavsku i podravsku magistralu¹⁶⁷¹. Navodno je dio bedema fortifikacije iz rimskoga doba oko toga grada bio napravljen zemljom.¹⁶⁷² Premda ni naziv ni tip vojne postrojbe koja je ondje povremeno mogla boraviti nisu poznati, moguće je da su to utvrđeno mjesto, za carevanja Konstantina, s vremena na vrijeme obilazili *comitatenses*.

IV. III. XIII. Cerić

Na povišenoj se lesnoj gredi orijentiranoj u pravcu sjever-jug nalazi prapovijesni lokalitet omeđen surdukom koji je – možda za Kostolačke kulture – bio dotjeran u opkop. Na toj je lokaciji sredinom položaja *Plandište*, ne većem od oko 600 x 300 m, otprilike 3 km jugoistočno od Cerića (**Karte 48.a, 48.b**) u rimsko doba bio izgrađen neznani objekt. Iz razdoblja je principata tamo slučajno prikupljen opekarski proizvod s pečatom *legionis X Geminae piae fidelis*, a iz dominata isti tip predmeta s pečatom *legionis VI Herculiae*.¹⁶⁷³ Riječ je o nalazima koji možda ukazuju na to da je u pitanju lokalitet na kojem je u različita doba mogao boraviti ili nešto u vojne svrhe izgraditi jedan od odreda spomenutih legija.

IV. III. XIV. Tompojevci

Na mjestu je današnjih Tompojevaca (**Karte 48.a, 48.b**) 1977. u Ulici V. Nazora 4 bila pronađena rimska zidana grobnica s ostacima dvoje djece i jedne odrasle osobe. Prilog su toj osobi bile koštane korice koje završavaju ukrasom u obliku stiliziranih ptičjih glava. Na grobnoj je arhitekturi tada uočen i pečat *legionis VI Herculiae*.¹⁶⁷⁴ U istoj je ulici, uz rimokatoličku crkvu i k. br. 2, 2012. g. iskopom rova za vodovod bio presječen još jedan zidani grob u kojemu su u rimsko doba bile pokopane dvije individue (muškarac i žena). Ulica V. Nazora se nalazi oko 1 km jugoistočno od rimskodobnog lokaliteta *Malat* te oko 1 km sjeverozapadno od nalazišta *Pivnice* na kojem su evidentirani tragovi rimskoga građevinskog materijala, keramike i novca. Grobovi u navedenoj ulici ukazuju na to da je kasnorimska nekropola smještena između dvaju nalazišta naseobinskoga karaktera.¹⁶⁷⁵

---

¹⁶⁷¹ Gračanin 2010., 12, 19.

¹⁶⁷² Migotti 2009., 232, 233.

¹⁶⁷³ Bulat 1965.b, 14, T. III., 5; EK *Plandište* - Cerić 1966., (GMVu, D-1548); Migotti et al. 1998., 16.

¹⁶⁷⁴ Dorn 1977.b, 25, 26; Шарановић-Светек 1990., 50.

¹⁶⁷⁵ Mikolašević 2012., (KOVu, P10).

IV. III. XV. Ilok

U *Not. Dign.*, pisanomu izvoru iz kojega su – između ostalih kasnorimskih vojnih instalacija ili postrojba – razvidni nazivi fortifikacija u hrvatskom dijelu podunavlja, je navedeno da su u mjestu *Cuccium* [*Cuccis castellum* (*Occ. XXXII.*, 25)] tada bili stacionirani *cuneus equitum promotorum* (*Occ. XXXII.*, 6, 13; 15, 25) te *equites sagitarii* (*Occ. XXXII.*, 32) (**Tablica 26**).¹⁶⁷⁶ No, kao ni drugdje, nije određeno jesu li te jedinice ondje bile smještene istodobno, u jednoj ili dvjema utverdama. Ni položaj tih utvrda u Iloku (**Karte 48.a, 48.b**) nije poznat, odnosno dvojbeno je jesu li one bile izgrađene na *Gornjem gradu* ili okolici toga mjesta. To što je riječ o kasnoantičkim instalacijama možebitno ukazuje na to da ih je vjerojatnije tražiti na povišenim položajima (kakav *Gornji grad* jest). Na građevinu koja je u kasnorimsko doba tamo mogla biti podignuta za vojnu namjenu zasad ukazuje tek nalaz tegule s pečatom [*fig*]ulinas Iven[sianas] leg(ionis) I Nor(icorum)¹⁶⁷⁷.

Tablica 26. Vjerojatne vojne posade na mjestu današnjega Iloka u kasnorimsko doba

<i>Cuccium</i>	Vojna jedinica	Doba
	<i>cuneus equitum promotorum</i>	oko 286.–378. g.
	<i>equites sagitarii</i>	oko 286.–378. g.

U itinerarima je navedeno da je od kasnog 2. do kraja 4. st. [*Cucci* (*Itin. Ant.* 232, 6), *Cuccio* (*Tab. Peut.* VI., 2) ili *Catio* (*Rav. Cosm.* IV., 20)] tamo gdje je danas Ilok bila jedna od postaja uz rimski magistralni podunavski put. Ipak, najraniji su dosad identificirani temelji stambenih objekata, napravljenih od većeg, žbukom povezanog, kamena širine 0.33–0.43 m, na *Gornjem gradu* otkriveni na mjestu dvorišta dvorca Odeschalchi. Ti su ostatci, iz druge polovine 3. st., pronađeni na lokaciji gdje je u 1. st. bila nekropola Ilok 4/4.¹⁶⁷⁸ Pri iskopavanju su zapadnoga dvorišta spomenutog dvorca, osim toga, pronađena spremišta za namirnice u obliku jama s uskim otvorom koje se vrećasto šire ka dnu, a u kojima je naknadno bila odložena štuta ili keramika. Velik je broj jama iz toga doba u sjevernom bastionu i haustoru dvorca Odeschalchijevih oštećen mladim ukopima u kojima su pronađeni ulomci svjetiljki, lukovičaste fibule i novac.¹⁶⁷⁹ Prema onomu što je dosad poznato o Iloku tamošnje je rimsko naselje, rubom zaravni odakle pogled smjera na Dunav i Bačku, u 3. st. sa zapada bilo prošireno na istok. Najintenzivnije razdoblje naseljavanja *Cuccii* je bilo baš 3.–4.

¹⁶⁷⁶ Šaranović-Svetek 1967., 66.

¹⁶⁷⁷ Szilágy 1933., 23, br. 1.c; Pinterović 1968., 71.

¹⁶⁷⁸ Tomičić, Dizdar 2007., 40; Tomičić et al. 2008., 11, 15.

¹⁶⁷⁹ Tomičić et al. 2008., 15, 16.

st.¹⁶⁸⁰ Citirani se sud o uvećanju naselja na tomu mjestu za dominata zasniva na otkriću M. Klajna 1955.–1956. kad su zaštitnim arheološkim iskopavanjem ispred osnovne škole, istočno od dvorca, bili otkriveni ulomci keramičkih i staklenih posuda te novac otisnut u Konstansovo doba.¹⁶⁸¹ I istočno su od srednjovjekovne tvrđave u Iloku, pri iskopavanju septičke jame i rova koji je vodio do iste, također pronađeni sitni rimski nalazi te obod posude u obliku muškarčeve glave.¹⁶⁸² Za to da je ondje (na 133 m n/m) bio izgrađen i vodovod su dokaz vodovodne cijevi pronađene pri postavljanju plinovoda u Ulici M. Hrvatske¹⁶⁸³ i gornjogradskome parku „Mladost”.¹⁶⁸⁴ Ostaci su takvoga infrastrukturnog objekta, koje je moguće dovesti u vezu s onima na zemljištu *Karagača* južno od Iloka, evidentirani i na oranicama *Sridelja*, na dionici od 0+900 do 1+200 km Iločke transverzale.¹⁶⁸⁵ U *Cuccium* su Rimljani vodu sproveli s izvora *Vodena glava Cigan* i *Vodena glava Fučije* koji se nalaze u poljima *Cigan*, *Skandala* (na 186 m n/m) i *Fučije* (na 171 m n/m), južno od toga mjesta. Kod polja su se *Ciglana* jugoistočno od Iloka ti vodovodi spajali i iz pravca pravoslavnoga groblja i igrališta dvama putovima vodila u *Cuccium*,¹⁶⁸⁶ do položaja na kojem se danas nalazi *Poljoprivredna škola*. Posljednje pronađeni novac iz Iloka datira iz 392. g. Mišljenja su poput onoga da je to mjesto (u rimsko doba) imalo oko 50 000 stanovnika¹⁶⁸⁷ bez osnova.

Tablica 27. Lokaliteti koji su u hrvatskom Podunavlju mogli biti dio kasnorimske pogranične vojne zone

Br.	Utvrda	Nekropola	Signalna postaja	Civilno naselje	Neodređeno
1.	Batina	Zmajevac	<i>Velike Međe</i>	Zmajevac	Petrijevci
2.	Popovac (<i>Pogan</i>)	Popovac (<i>Vodice/Sesija</i>)	Osijek	Popovac	Bobota (<i>Staro Ljeskovo</i>)
3.	Zmajevac	Kamenac (civilna)	<i>Močari</i>	Branjin Vrh	Vukovar
4.	Jasenovac	Lug	<i>Dionice 1, 2</i>	Kamenac	<i>Trojstvo</i>
5.	Lug	Kopačevo (<i>Baksád</i>)	<i>Trnjaci 1, 2</i>	Osijek	<i>Zlopolje (Ritovi)</i>
6.	Kopačevo?	Osijek (4)		Dalj	Cerić

¹⁶⁸⁰ Tomičić, Dizdar 2007., 40; Tomičić et al. 2008., 11, 15.

¹⁶⁸¹ Korda 1961., 61; Bulat 1977.a, 78. Josip Korda je naveo da je dio arheoloških predmeta iz Iloka pohranjen u GMVi-ju. Prema navodu H. Vulića, kustosa toga muzeja, tamo pohranjenih predmeta iz Iloka nema.

¹⁶⁸² Batorović 1981., 21.

¹⁶⁸³ Batorović 2000., 5.

¹⁶⁸⁴ Göricke 1976., 26.

¹⁶⁸⁵ Minichreiter 2007., 89–92, K. 1.

¹⁶⁸⁶ Barbarić 1970., 8.

¹⁶⁸⁷ Šamšalović 1973., 8.

7.	Osijek (utvrđeni grad)	Dalj		Sotin	Tompojevci
8.	Dalj	Sotin		Ilok	
9.	Borovo (<i>Gradac</i>)	Vinkovci			
10.	Sotin	Ilok			
11.	Vinkovci (utvrđeni grad)				
12.	Ilok				

Tablica 28. Ustanovljeni podatci o lokalitetima koji su mogli biti dio kasnorimske pogranične vojne zone u Hrvatskoj

Br.	Oznaka	Broj kulturnoga dobra	Površina	Datiranje	GPS (WGS84)
1.1.	Batina	Z-6604		3.–4. st.	z. š.: ? z. d.: ?
2.1.	Zmajevac (<i>Várhegy</i>)	Z-6403	1.26–1.68 ha	3.–4. st.	z. š.: 45.80155 z. d.: 18.80674
2.2.	Zmajevac (<i>Mocsolás</i>)	Z-4209	2.50 ha?	4. st.	z. š.: 45.80558 z. d.: 18.80355
3.1.	Kamenac (nekropola)	Z-6159		kraj 3. st.	z. š.: 45.76816 z. d.: 18.70589
3.2.	Kamenac (naselje)	Z-6159		kraj 3. st.	z. š.: 45.76482 z. d.: 18.70718
4.1.	Popovac (<i>Pogan</i>)	Z-6043	oko 5.61–7 ha	4. st.	z. š.: 45.80597 z. d.: 18.63899
4.2.	Popovac (<i>Velike Međe</i>)			3.–4. st.	z. š.: 45.82483 z. d.: 18.65326
4.3.	Popovac (<i>Travnik</i>)			3.–4. st.	z. š.: 45.79893 z. d.: 18.61414
4.4.	Popovac (<i>Vodica-Sesija</i>)	Z-6070		3.–4. st.	z. š.: 45.81797 z. d.: 18.66019
5.1.	Jasenovac (<i>Dragojlov brijeg</i>)	Z-6118	2.2 ha	do 378. g.	z. š.: 45.72285 z. d.: 18.74027
6.1.	Lug (utvrda)	Z-4828		do 378. g.	z. š.: 45.66442 z. d.: 18.77313
6.2.	Lug (nekropola)			4. st.	z. š.: 45.66424 z. d.: 18.77472
7.1.	Kopačevo (<i>Baksád</i>)	Z-6596	<1.96 ha	3.–4. st.	z. š.: 45.60585 z. d.: 18.79307
7.2.	Kopačevo (nekropola <i>Baksád</i>)	Z-6596		3.–4. st.	z. š.: 45.60603 z. d.: 18.79350
7.3.	Kopačevo (<i>staro igralište</i>)	uništeno		3.–4. st.	z. š.: 45.60480 z. d.: 18.78596
7.4.	Kopačevo (<i>Čordaut i dr.</i>)	Z-6363		3.–4. st.	z. š.: 45.60129 z. d.: 18.78025
8.1.	Osijek (utvrđeni grad)	Z-6380	≈26 ha?	3.–4. st..	z. š.: 45.55686 z. d.: 18.71639
8.2.	Osijek (istočna nekropola)	Z-6380	≈7 ha	3.–4. st.	z. š.: 45.55539 z. d.: 18.72222
8.3.	Osijek (zapadna nekropola)	Z-6380	≈6 ha	3.–4. st.	z. š.: 45.55629

	nekropola)				z. d.: 18.70381
8.4.	Osijek (sjeverna nekropola)	Z-6380	≈6 ha	3.–4. st.	z. š.: 45.56022 z. d.: 18.71794
8.5.	Osijek (južna nekropola)	Z-6380	≈5 ha + (4 ha)	3.–4. st.	z. š.: 45.55177 z. d.: 18.71701 +(z. š.: 45.55117 z. d.: 18.70774)
8.6.	Osijek (signalna postaja?)	Z-6380		3.–4. st.	z. š.: 45.56070 z. d.: 18.71732
9.1.	Petrijevci			3.–4. st.	z. š.: ? z. d.: ?
10.1.	Nemetin (<i>Suvatovo</i>)	Z-6400		3.–4. st.	≈ z. š.: 45.54035 ≈ z. d.: 18.78653
10.2.	Nemetin (<i>Močari</i>)			3.–4. st.	≈ z. š.: 45.52965 ≈ z. d.: 18.7770
11.1.	<i>Dionice 1</i>			3.–4. st.	z. š.: 45.50363 z. d.: 18.88760
11.2.	<i>Dionice 2</i>			3.–4. st.	z. š.: 45.49693 z. d.: 18.92150
12.1.	<i>Trnjaci 1</i>			3.–4. st.	z. š.: 45.49676 z. d.: 18.93594
12.2.	<i>Trnjaci 2</i>			3.–4. st.	z. š.: 45.49694 z. d.: 18.94924
13.1.	Dalj (<i>Bogaljevci</i>)	Z-3743		286.–395. g.	z. š.: 45.50210 z. d.: 19.01066
14.1.	Borovo (<i>Gradac</i>)	Z-5699	<0.33 ha		z. š.: 45.430021 z. d.: 19.01150
15.1.	Bobota (<i>Staro Ljeskovo</i>)	Z-4978		3.–4. st.	z. š.: 45.43861 z. d.: 18.87719
16.1.	Vukovar			3.–4. st.	z. š.: ? z. d.: ?
17.1.	<i>Trojstvo</i>			3.–4. st.	z. š.: 45.32722 z. d.: 19.06042
18.1.	Sotin (<i>Popino brdo</i>)	Z-4988		286.–392. g.	z. š.: 45.297072 z. d.: 19.098712
18.2.	Sotin (nekropola)	Z-4988		3.–4. st.	z. š.: 45.29496 z. d.: 19.09548
19.1.	<i>Zlopolje</i>				z. š.: ? z. d.: ?
20.1.	Vinkovci	Z-4447		3.–4. st.	z. š.: 45.28741 z. d.: 18.80348
21.1.	Cerić			3.–4. st.	z. š.: ? z. d.: ?
22.1.	Tompojevci			3.–4. st.	z. š.: ? z. d.: ?
23.1.	Ilok (utvrda)	Z-4062		3.–4. st.	z. š.: ? z. d.: ?
23.2.	Ilok (nekropola) = 4/1–4/3	Z-4062		3.–4. st.	= 4/1–4/3

Tablica 29. Stanje lokaliteta uz kasnorimsku vojnu zonu u Hrvatskoj

Br.	DLH oznaka				Ugroženost
		Istraživanje	Očuvanost	Prezentacija	
1.1.	Batina	-	?	-	Urbanizacija
2.1.	Zmajevac (<i>Várhegy</i>)	+	+	-	Poljodjelstvo
2.2.	Zmajevac (<i>Mocsolás</i>)	+	+	-	Poljodjelstvo
3.1.	Kamenac (nekropola)	+	-	-	Poljodjelstvo
4.1.	Popovac (<i>Pogan</i>)	+	+	-	Poljodjelstvo, komunalna infrastruktura
4.2.	Popovac (<i>Velike Međe</i>)	-	+	-	Poljodjelstvo, komunalna infrastruktura
4.3.	Popovac (<i>Travnik</i>)	-	?	-	Poljodjelstvo
4.4.	Popovac (<i>Vodice-Sesija</i>)	-	?	-	Poljodjelstvo
5.1.	Jasenovac (<i>Dragojlov brijeg</i>)	+	+	-	Poljodjelstvo
6.1.	Lug (utvrda)	+	-	-	Urbanizacija
6.2.	Lug (nekropola)	+	?	-	Urbanizacija
7.1.	Kopačevo (<i>Baksád</i>)	+	-	-	Poljodjelstvo, urbanizacija
7.2.	Kopačevo (nekropola <i>Baksád</i>)	+	?	-	Poljodjelstvo, urbanizacija
7.3.	Kopačevo (<i>staro nogometno igralište</i>)	-	-	-	Uništeno
7.4.	Kopačevo (<i>Čordaut i dr.</i>)	-	?	-	Poljodjelstvo
8.1.	Osijek (utvrđeni grad)	+	+	-	Urbanizacija
8.2.	Osijek (istočna nekropola)	+	+	-	Urbanizacija
8.3.	Osijek (zapadna nekropola)	+	+	-	Urbanizacija
8.4.	Osijek (sjeverna nekropola)	+	+	-	Urbanizacija
8.5.	Osijek (južna nekropola)	+	+	-	Urbanizacija
8.6.	Osijek (signalna postaja?)	+	-	-	Urbanizacija
9.1.	Petrijevci	-	?	-	Poljodjelstvo?
10.1.	Nemetin (<i>Suvatovo</i>)	-	?	-	Urbanizacija?
10.2.	Nemetin (<i>Močari</i>)	-	?	-	Poljodjelstvo
11.1.	<i>Dionice 1</i>	-	?	-	Poljodjelstvo
11.2.	<i>Dionice 2</i>	-	?	-	Poljodjelstvo
12.1.	<i>Trnjaci 1</i>	-	?	-	Poljodjelstvo
12.2.	<i>Trnjaci 2</i>	-	?	-	Poljodjelstvo
13.1.	Dalj (<i>Bogaljevci</i>)	+	?	-	Poljodjelstvo
14.1.	Borovo (<i>Gradac</i>)	-	+	-	Erozija
15.1.	Bobota (<i>Staro Ljeskovo</i>)	+	?	-	Poljodjelstvo
16.1.	Vukovar	-	-	-	Urbanizacija
17.1.	<i>Trojstvo</i>	-	?	-	Poljodjelstvo
18.1.	Sotin (<i>Popino brdo</i>)	-	+	-	Urbanizacija, poljodjelstvo
18.2.	Sotin (nekropola)	+	+	-	Urbanizacija, poljodjelstvo
19.1.	<i>Zlopolje</i>	+	-	-	Poljodjelstvo, urbanizacija
20.1.	Vinkovci	+	+	-	Urbanizacija
21.1.	Cerić	-	+	-	Poljodjelstvo
22.1.	Tompojevci	-	+	-	Poljodjelstvo, urbanizacija
23.1.	Ilok (utvrda)	-	?	-	Urbanizacija
23.2.	Ilok (nekropola) = 4/1–4/3	+	+	-	Urbanizacija

IV. IV. Zaključak

Za to da je rimska vojska u hrvatskom dijelu podunavlja bila kontinuirano, od principata do dominata, nema pouzdanih dokaza. Sudeći prema *Not. Dign. Occ.*, rimske su utvrde u

kasnocarsko doba tamo bile u mjestima *Ad Militare* i *Marinanae* (XXXIII.) u Priobalnoj Valeriji.¹⁶⁸⁸ Osim njih, istoj su svrsi služile fortifikacije *Marsonia*, *Ad Novas*, *Albanum*, *Teutiborgium*, *Cornacum* i *Cuccium* u Drugoj Priobalnoj, odnosno Savskoj Panoniji (XXXII., 21–40).¹⁶⁸⁹ Pritome *Marinanae* i *Marsonia* nisu bile utvrde izgrađene uz vanjsku, nego uz provincijalnu, unutarnju *granicu* Rimskoga Carstva. Ukoliko se citirani izvor – iz kojega je razvidno i da je prva linija obrane od kraja 3. do kraja 4. st. možda ponovo bila ustanovljena uz (negdašnju obalu) Dunav(a) – upotpuni s trenutačno poznatim arheološkim materijalom, jasno je da je građevina koje su u to doba u Baranji, Slavoniji i Srijemu podizali pripadnici rimske vojske bilo znatno više i da bi ih trebalo, osim u Popovcu, Zmajevcu i/ili kod Jasenovca, u Kopačevu, Osijeku, Boboti, Vinkovcima te Ceriću tražiti i u Petrijevcima, Borovu, *Močarima* te Tompojevcima, gdje na njihovo postojanje ukazuje građevinski materijal koji je označen pečatima *legionis VI Herculiae*, *legionis VI Herculiae cohortis X i figulinae Ivensiana* *legionis I Noricorum*.¹⁶⁹⁰ Štoviše, nije isključeno da je vojska u navedeno doba neke objekte podigla i na *Velikim Međama*, *Dionicama* (1, 2) i *Trnjacima* (1, 2), u Vukovaru, na *Zlopolju* te *Trojstvu*.

Bez obzira na to što je s vremenom broj rimskih vojnih položaja u hrvatskom Podunavlju postajao sve veći i veći, imajući je u vidu ne samo vlastite nego i civilne potrebe razvidno da je vojska o kojoj je riječ objekte ponekad podizala u istim mjestima gdje je prije bio limes, a ponekad na novoustanovljenim mjestima. No pretežno je, za razliku od principata, za dominata rimska vojska bila stacionirana u već otprije više ili manje napućenim sredinama. Važnija su se pak (vojna) mjesta uz rimsku magistralnu podunavsku prometnicu, podalje od Dunava, s vremenom u Sektoru I razvila u manja naseobinska središta u kojima je i u 4. st. bilo vojnih objekata. Na to, čini se, ukazuju opekarski proizvodi s pečatima već citiranih vojnih postrojba. Utvrdu bi jedne takve postrojbe – (*vexillationi*) *legionis VI Herculiae* – prije nego uz Batinu možda trebalo dovesti u vezu sa Zmajevcem ili Jasenovcem.

Dokaza za to da se na položajima koje su Rimljani osnovali u eri 3.–4. st. preminule stanovnike pokapalo u nekropolama uz prometnice, nema. Jedna od hipoteza postavljenih u ovome poglavlju glasi i da nalazi II. legije prethode onima VI. (legije), koja je od te (prvonavedene legije) – nakon što je Donja Panonija bila podijeljena u više provincija – preuzela nadležnost nad (otprilike) onim dijelom Baranje (tj. Panonije Druge) koji je danas u

---

¹⁶⁸⁸ Bulat 1991., 176; <http://lukeuedasarson.com/DuxValeriae.html> (2. 10. 2015.).

¹⁶⁸⁹ Pinterović 1978., 109; <http://lukeuedasarson.com/DuxPannoniae.html> (2. 10. 2015.).

¹⁶⁹⁰ Navedeni je zaključak iznesen u skladu s rezultatima proučavanja R. Kurzmanna (Kurzmanna 2006.) koji glasi da je opekarske proizvode s pečatom rimskih vojnih jedinica potrebno promatrati isključivo u vojnom kontekstu.

Hrvatskoj. Za principata takva podjela odgovornosti vjerojatno nije bila ostvarena (Poglavlje V.).

Na osnovi je rezultata geofizičkih istraživanja, ali i studiranjem dosad objavljenoga arheološkog materijala za neke lokalitete koje se u Hrvatskoj smatralo limitskima određeno da nema dokaza koji ukazuju na to da bi ih trebalo smatrati *Rimom* u klasičnome smislu te riječi (tj. *Rimom* iz doba principata). Takvi su lokaliteti – koji, čini se, ni međusobno nisu bili istoga tipa – identificirani u mjestima Zmajevac, Kamenac, Lug, Kopačevo i možda Ilok. U Kamencu pak rimska vojska nikad nije ni bila stacionirana, nego je ondje bilo podignuto manje naselje, vila ili *mansio* kojega je prosperitet vjerojatnije počivao na pružanju uslužnih djelatnosti u smještajnim kapacitetima nego na vinogradarstvu. Nije nemoguće, ali ni previše vjerojatno, i da se romansko stanovništvo iz toga mjesta povuklo uoči dolaska novopridošlih naroda u obližnji Zmajevac, a prije nego što će u posljednjoj trećini 4. st. Goti, Sarmati, Alani, a poslije i Huni prijeći obalu Dunava, odnosno ući na rimsko tlo. Pritom je i između navedenih naselja moguće napraviti distinkciju na one kod kojih su bili pokopani Rimljani, a gdje je moguće primijetiti barbarski utjecaj (npr. Kamenac) i onih kod kojih su bili pokopani etnički barbari (npr. Zmajevac). Slika je o tim – nesumnjivo kasnoantičkim – mjestima stoga ovim radom u potpunosti promijenjena. Vjerovati, nadalje, da je *Aureus Mons* bilo vojna postaja nije u skladu s arheološkim nalazima iz Baranje. Dok je jedan od rimskih lokaliteta u toj regiji, kod Popovca, bio naselje *Antianae*, tamošnji je *Quadriburgium* moglo biti naziv, opisna imenica ili oznaka za tip (*quadriburgium*) objekta kojega se ime tek slučajno podudara s istovjetnim pečatom na opekama koje su dotamo bile dopremljene iz sjevernijih krajeva Panonije ili proizvedene u tom kraju, zapadno odande – okolica je Popovca najranije do početka 19. st. bila močvarna (HR-DAOS-470/C/27/34). Osim toga, nije isključeno ni da je tip ili naziv jedne od građevina u tom mjestu bio *Quadriburgium Antianae*. Jedino baš za to da je u 4. st. ondje bio izgrađen legijski logor dokaza nema. Konstancijev je žrtvenik (CIL III., 10275) potvrda da je u rimsko doba kod Popovca vjerojatno bila podignuta i vila, a uz magistralni podunavski put, na *Velikim Međama*, signalna postaja. Južno je od Drave za dominata jedna takva građevina mogla biti ustanovljena zapadno od rimskoga prekodravskog mosta u Osijeku. Uz spomenuti su put, prateći pravac željezničke pruge do Dalja, takvi objekti vjerojatno evidentirani na položajima *Močari*, *Dionice 1*, *Dionice 2*, *Trnjaci 1*, *Trnjaci 2*. Jesu li slične postaje, odmorišta ili vojne građevine nekoć bile izgrađene i na *Zlopolju* ili u Tompojevcima, što je tip (lokaliteta) koji s navedenim nalazištima dosad nije bio doveden u vezu, nije određeno. Položaji *Staro Ljeskovo* u Boboti i Ceriću ne nalaze se uz spomenutu prometnicu.

Nije nemoguće i da je rimskodobnomu položaju u Zmajevcu ime *Ad Novas* (Prema Novima) – koje se s tim mjestom najčešće dovodi u vezu – pripisano jer je *preživjelo* u kolektivnoj svijesti naroda toga kraja nakon što je utvrda kod Jasenovca, na koju se naziv *Novae* (Nove) vjerojatno odnosio, izišao iz uporabe. Kad je poslije, prema kraju 4. st., *vidljiviji* postao Zmajevac, u itinerarima je i drugim kasnocarskim dokumentima to mjesto (neznana imena) moglo biti označeno kao *Ad Novas* jer je (od magistralne prometnice) put dotamo vodio u istom pravcu kao prije do utvrde u Jasenovcu. U Zmajevcu se, izgledno je, na lokaciju gdje je najranije za Dioklecijana bila podignuta rimska utvrda oko 356.–380. naselila skupina, u Rimsko Carstvo, novopridošlih *barbarskih* naroda. S obzirom na (navedeno) doba, pripadnici te skupine nisu mogli bili federati. Zmajevcu pak obližnji Lug, na osnovi trenutačno poznatih nalaza, također nije moguće dovesti u vezu s razdobljem do pred kraj principata. No za razliku od pokojnika otkrivenih na zmajevačkome položaju *Mocsolás*, u Lugu je na *Gradini* otkriven pokopan barem jedan gotski ratnik koji jest bio federat, pristigao tamo poslije 378., 380. ili 382. g. Suvremenim istraživačkim metodama nije ni potvrđeno ni opovrgnuto da je u Kopačevu u neko od rimskih razdoblja bio izgrađen fortifikacijski objekt. Dok bi, sudeći prema jedinomu slikovnome vrelu (HR-DAOS-470-C,11/18) veličina tamošnjega objekta ukazivala na to da je riječ o kastelu, prema mogućem je izgledu fortifikacije u tom istom zemljovidu vjerojatnije zaključiti da je u pitanju bio kvadriburgij. No rezultati geofizičkih istraživanja ukazuju na to da je možda riječ o ostatcima utvrde. Premda o tome očuvanih izvora nema, u Mursi je luka mogla biti izgrađena već u ranocarskom razdoblju, tj. to je mjesto moglo biti odabrano za sjedište zapovjednika dunavske flote na osnovi plovidbene tradicije. Dok je u razdoblju 1.–3. st. svojevrsni *melting pot* u kulturnome, gospodarskome, političkome i religioznome pogledu bio upravo taj grad, tu su ulogu – zahvaljujući pravovjernoj kršćanskoj aktivnosti – u prvoj polovini 4. st. od arijanske Murse preuzele *Cibalae*¹⁶⁹¹. Sjeverno od Drave arijanci su svoje sjelo u drugoj polovini 4. st. valjda imali u Zmajevcu.

Ostave su koje su otkrivene u Batini, Gajiću, Gabošu, Bapskoj¹⁶⁹² i Aljmašu (*Vrućak*)¹⁶⁹³ tamo bile zakopane prije 351. g., uoči bitke kod Murse. U ostavama je pronađenima u navedenim mjestima pohranjeni novac bio otisnut za carevanja Vetranija, Konstansa i Konstancija II.¹⁶⁹⁴ Sudeći prema dobu kad su dospjela pod zemlju, ta su *blaga* bila u vezi s (tadašnjim) građanskim ratom, a ne prodorima stranih naroda u Rimsko Carstvo. Propast se

---

¹⁶⁹¹ Migotti 2009., 130.

¹⁶⁹² Mirnik 1978., 41 (br. 134, 135), 42 (br. 143), 56 (br. 199–201), 68 (br. 256, 257), 72 (br. 280), 77, br. 313.

¹⁶⁹³ Bulat 1975.c, 19; Mirnik 1978., 68, br. 255; Mirnik 1981., 76, br. 255; Jarak 1994., 131, br. 194, 195.

¹⁶⁹⁴ Bulat 1986., 11.

kasnorimske vojne zone u tom kraju vjerojatno moglo i naslutiti otprilike od spomenutoga sukoba. S dolaskom je Gota-Alana-Sarmata u Panoniju u vezi tek ostava¹⁶⁹⁵ koja je u mjestu *Cibalae* sakrivena u eri 376.–379. g.¹⁶⁹⁶

Premda intenzitet života u hrvatskom Podunavlju u rimsko doba jest bio najintenzivniji u 4. st., arheološki nalazi ili građevinski ostatci koji bi ukazivali na to da je poslije 378. ondje bio podignut i velik broj utvrda (dosad nije pronađena nijedna) nisu uvjerljivi. Stoga ni njihov prikaz u *Not. Dign. (Crteži 22–26)*, barem kad je taj dio podunavskoga prostora u pitanju, ne treba shvaćati doslovno¹⁶⁹⁷. Rimljani su najkasnije do oko 380. g. – čini se – toliko oslabili da vlastitim snagama više nisu bili u stanju braniti kraj o kojem je riječ. Ipak, dio se pisanih izvora u kojima je navedeno da je obrambena zona uz Dunav u Panoniji egzistirala i u 5. st. ne podudara s vrelima iz kojih je razvidno da je rimska vojska onaj dio jugoistočne Panonije koji je danas u Hrvatskoj napustila prije kraja 4. st., na što ukazuju i rezultati svih tamošnjih arheoloških istraživanja. Vjerojatno nije slučajno da je najkasniji novac rimskih careva na mnoštvu lokaliteta uz Dunav u Baranji, Slavoniji ili Srijemu datiran u ili oko 392. g. To, međutim, ne znači da žitelja ili materijala koji je moguće dovesti u vezu s romanskim stanovništvom tamo nakon prodora Gota, Sarmata i Alana više nije bilo, nego da od oko 400. u tomu kraju više nije bilo novih, s rimskom vojskom u vezi, građevinskih faza. Toj je tezi – tezi diskontinuiteta – prilog i to što crkveni ustroj (koji nije bio heretički, tj. arijanski) tijekom prve polovine 5. st. ondje nije bio postojan¹⁶⁹⁸.

---

¹⁶⁹⁵ Mirnik 1978., 77, br. 313.

¹⁶⁹⁶ Brunšmid 1911.c, 272–286.

¹⁶⁹⁷ Rodgers 2007., 113.

¹⁶⁹⁸ Gračanin 2013., 155–169.

V. STUDIJA O NEGDAŠNJEM POGRANIČNOM PODRUČJU RIMSKOGA CARSTVA U SREDNJEM PODUNAVLJU

V. I. Uvod I

S obzirom na to da se ostatci rimskoga pograničnog područja u južnoj Mađarskoj zemljopisno nadovezuju na one koji se danas nalaze u sjeveroistočnoj Hrvatskoj, nije bez smisla upoznati se s izgledom, građevinskim etapama, svrhom i opstojnošću vojnih instalacija u toj državi, a potom ih usporediti i uvidjeti slične li oni jedni na druge. Od takvih ostataka pak – jer se i ti nadovezuju na tragove rimske carske granice u Hrvatskoj – ništa manje bitno nije proučiti i one u sjeverozapadnoj Srbiji. Poglavlje koje slijedi neće biti usmjereno ka pukom opisivanju spomenutih krajeva, već će studiranjem općeg dojma o rimskim fortifikacijama u Mađarskoj i Srbiji biti iskorištena prilika da se o takvim građevinama donesu sudovi ili hipoteze u Hrvatskoj. Na taj će način razvidno postati ukazuju li prirodna obilježja regionalnog krajolika na položaje koje su Rimljani odabirali za izgradnju vojnih objekata, tj. je li pritome postojalo određeno pravilo ili standard. Pokaže li se to kao istinito, spoznaje će o instalacijama o kojima je riječ – u bilo kojoj od navedenih zemalja – biti od pomoći ne samo pri razumijevanju (cijeloga) srednjodunavskog konteksta negdašnjega rimskog pograničnog područja, nego i pri odgonetavanju pozicioniranja tamošnjih nalazišta. Budući da je slika obrambenog sustava koji je predmet proučavanja ovoga rada u Hrvatskoj manje oštra od one u Mađarskoj i Srbiji, postupanje je s tim spomenikom na tom prostoru mogući putokaz pri zaštiti, istraživanju i prezentiranju ostataka negdašnje rimske carske granice i u nacionalnome kontekstu.

V. II. Negdašnje rimsko pogranično područje u Mađarskoj i Hrvatskoj

Pogranično je područje negdašnjega Rimskoga Carstva u Mađarskoj (**Karta 49**) ponajviše istraženi dio Panonije.¹⁶⁹⁹ Kad se u razmatranje uzmu geomorfološke odlike krajolika uz zapadnu (desnu) obalu Dunava u jugoistočnome dijelu spomenute rimske provincije, razvidno je da su one – na potezu od grada Tolna (*Alta Ripa*) u Mađarskoj do Aljmaša u Hrvatskoj – vrlo slične. Naime, navedena je strana Dunava ondje relativno viša od istočne (lijeve) obale te rijeke. Jednako tako, dandanas su na tom prostoru očuvana još velika poplavna prostranstva, te strmi eolski nanosi lesa (grede) kojih se propadanje uslijed djelovanja vjetra i vode najčešće nastoji spriječiti izgradnjom obaloutvrda. Podlokavanje je uz limes u Mađarskoj dokumentirano u okolici legijskog logora *Brigetio*, te kod kastelâ *Ad Mures*, *Intercisa*,

---

¹⁶⁹⁹ Soproni 1980.c., 219.

Annamatia (Baracs), *Lussonium*, *Alta Ripa*, *Lugio* i *Altinum*¹⁷⁰⁰. U Hrvatskoj je ta prirodna pojava posvjedočena nedaleko od kastela *Ad Militare (I)* (Batina 1/1)¹⁷⁰¹, zatim na mjestu gdje je vjerojatno bio podignut *Teutoburgium* (Dalj 1/1),¹⁷⁰² uz *Gradac* kod Borova te kod kastela *Cornacum* (Sotin 1/1).¹⁷⁰³ Nije nemoguće da se slično dogodilo i u okolici mjesta kojem su Rimljani nadjenuli ime *Cuccium*. Naime, baš su zbog navedene okolnosti (pojave) pripadnici njihove vojske logore s vremenom započeli podizati nekoliko desetaka metara dalje od Dunava uz čiji su neposredni tok bili podignuti prvotni rimski fortifikacijski objekti¹⁷⁰⁴. Drugi su razlog zbog kojega su vojne objekte Rimljani u porječju te rijeke gradili podalje od Dunava teško prohodna močvarna staništa.¹⁷⁰⁵ Dok je to u sjeverozapadnoj Mađarskoj bio slučaj uz dunavac između gradova Rajka i Ács-Vaspuszta (*Ad Statuas*), a u središnjoj južno od Szeksárda (u okruzima Tolna i Baranya),¹⁷⁰⁶ u onome je dijelu Baranje koji je danas u Hrvatskoj slično dokumentirano na prostoru između Batine i Osijeka (u sjeveroistočnom dijelu Republike Hrvatske) (Sektor I).¹⁷⁰⁷ Jedina su iznimka u spomenutom kontekstu vojni logori u mjestu *Ad Militare (I–4)* koji su uz krajnje zaravni Banskoga brda bili podignuti nedaleko od korita Dunava. Pronaći pak možebitne sličnosti u izgledu i pružanju rimskih fortifikacija u pograničnoj hrvatsko-mađarskoj regiji Baranji nije jednostavno jer je najslabije istraženi dio Panonije u Mađarskoj upravo onaj u južnom kraju te države, 70–50 km od granice s Hrvatskom.¹⁷⁰⁸ Kako su Rimljani vojne instalacije u tom kraju izgradili 10–20 km zapadno od Dunava, tj. uz rub poplavnoga područja te rijeke, lokaliteti na toj udaljenosti od Dunava u Baranji jesu bili limes, dok to u Slavoniji i Srijemu (Sektor II) već 1.5–2 km od te rijeke nije bio slučaj. Prema tomu, uporabni je karakter (tip) lokaliteta, a ne udaljenost od pograničnih rijeka (Rimskoga Carstva), važnija odrednica koja ukazuje na to što jest, a što nije (bio) limes (pod uvjetom da je riječ o ostacima iz doba principata. Za dominata je, naime, jednolinijski rimski obrambeno-nadzorni sustav bio preoblikovan u široku vojnu zonu). Iz toga je jasno i da su rimski stratezi pri izgradnji spomenute cjeline u Sektoru I u obzir morali uzimati i regionalne geomorfološke osobitosti i periodičko plavljenje Dunava. No nije poznato je li ih do odluke za to dovela vlastita spoznaja ili razmjena znanja s

¹⁷⁰⁰ Barkóczy et al. 1976., 35, 107, 109, 110; Visy 1988., 52, 54, 101; Katona 2003., 132–134; Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 63.

¹⁷⁰¹ Prema kazivanju žitelja Batine (Kristijan Rebernik, Atila Nađ Rađago) 2013. g.

¹⁷⁰² Bulat 1977.a, 77.

¹⁷⁰³ Ilkić 2003., 82.

¹⁷⁰⁴ Barkóczy et al. 1976., 91, 99; Visy 1988., 50; Gabler 2003.a, 37; Gabler 2003.b, 70–72.

¹⁷⁰⁵ Barkóczy et al. 1976., 110; Visy 1988., 35, 36; Sršan 1989., 311; Katona 2003., 132–134; Visy 2006., 152; Visy 2008., 44.

¹⁷⁰⁶ Graf 1936., 86–90, 111; Gábler 1976.; 26, 27; Visy 2008., 168.

¹⁷⁰⁷ Pinterović 1969., 40, 56–58; Pinterović 1978., 63.

¹⁷⁰⁸ Visy 2006., 152; Visy 2008., 44.

prapidnicima (tamošnje) starosjedilačke, keltsko-panonske, zajednice. V. Šaranović-Svetek, koja je pretpostavila da je glavni riječni komunikacijski pravac (Dunav) u Baranji – zbog prepreke u vidu Kopačkoga rita – Rimljanima bio pogodniji¹⁷⁰⁹ od kopnenog, nije u tom slučaju bila u pravu jer baš na tom prostoru pristaništa nije bilo. Naime, budući da Rimljani vojne instalacije na potezu Batina–Aljmaš nisu gradili uz Dunav (nego uz rub poplavnoga područja te rijeke), riječni je prometni put na limes, kako u hrvatskom, tako i u mađarskom dijelu Baranje morao imati manji utjecaj nego na limes u Slavoniji i Srijemu, gdje taj (fortifikacije) jest bio izgrađen tik uz Dunav. Naime, rijekom pristup rimskim vojnim logorima diljem Sektora I nije bio moguć, osim eventualno dunavcima, rječicama (Karašica, Drava, Külső-Béda) ili plovilima plitkoga gaza za poplavnih doba. Za razliku od toga, Dunav u Slavoniji i Srijemu vjerojatno nije djelovao samo kao prirodna prepreka, nego je bio i učinkovita komercijalna ruta za prijevoz tereta ili vojske. Međutim, s obzirom na to da nijedno rimsko plovilo, luka, pristanište ili mostobran tamo također (dosad) nisu identificirani, navedeno ipak ne može biti smatrano stavljenim izvan svake sumnje.

Imajući u vidu da su, osim obale, u dijelu Panonije koji je danas u Mađarskoj dunavski otoci i adae također bili pod rimskim nadzorom¹⁷¹⁰ te da su i tamo – gdje su za to postojali uvjeti i potrebe – u valentinijansko doba bile izgrađene utvrde (npr. Margaretin otok, Szentendrei-sziget,¹⁷¹¹ Csepel)¹⁷¹² i/ili promatračnice¹⁷¹³ [dok Gábor Varga tvrdi da nije sigurno je li riječ o ostatcima iz rimskoga doba¹⁷¹⁴, Z. Visy je uvjeren da je od 4. st. kod (otokâ) ili na većim dunavskim otocima bilo uobičajeno podići po četiri promatračnice – jednu uz desnu obalu, po jednu na svakoj strani otoka, i jednu uz lijevu obalu spomenute rijeke¹⁷¹⁵] te da je i na otoku Sapaja (*Translederata, Nova Lederata*) u Srbiji (Gornja Mezija) za Trajana bio izgrađen kastel, a poslije Aurelijanova carevanja i utvrda,¹⁷¹⁶ takvih je objekata (utvrda ili promatračnica u 4. st.) – budući da se hrvatsko Podunavlje nalazi između Mađarske i Srbije – moglo biti i u Hrvatskoj. No na otocima i adama te rijeke tu (Siga i Zeleni otok kod Batine, Velika Blaževica blizu Zmajevca, Inzula i Velika (Donja) ada kod Erduta, Tanja kod Dalja, Donji prud, Mlaka i Borovska ada kod Borova, Vukovarska ada, Skendra kod Vučedola, Opatovačka ada, Šarengradska (Mohovska) ada i Prud kod *Turske skele* u Iloku¹⁷¹⁷) rimska

¹⁷⁰⁹ Šaranović-Svetek 1967., 61–71.

¹⁷¹⁰ Soproni 1980.a, 59.

¹⁷¹¹ Barkóczy et al. 1976., 71, 86, 87.

¹⁷¹² Soproni 1980.a, 58.

¹⁷¹³ Tentative list, *ripa Pannonica*, 2009.

¹⁷¹⁴ Varga 2011., 83.

¹⁷¹⁵ Visy 2011.g, 26.

¹⁷¹⁶ Jovanović A. 1996., 67–72; Wilkes 2005., 209; Đorđević 2007., 95, 104.

¹⁷¹⁷ www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.).

nalazišta nisu pronađena. Doduše, na tim ih mjestima nitko dosad nije ni tražio. Ipak, potragu je za takvim lokalitetima u Hrvatskoj moguće suziti jer je većina dunavskih otoka za visokoga vodostaja tamo gotovo ili u potpunosti poplavljena (svi osim Zelenog otoka i Velike ade). Osim toga, ne treba smetnuti s uma da prije dva tisućljeća ta mjesta možda nisu ni bila otoci. Naime, geoloških istraživanja prav(a)ca toka Dunava iz rimskoga razdoblja, kao što je to napravljeno za porječje Rajne u Nizozemskoj (Donja Germanija) (*Das Rhein Limes Projekt*¹⁷¹⁸), u Hrvatskoj nije bilo tako da su pretpostavke o tokovima te rijeke kroz povijest u ovoj državi vrlo rijetke.¹⁷¹⁹ Poznato je tek da je korito Dunava na mađarskome tlu u prvim stoljećima poslije Krista bilo tamo gdje je i danas, no da je razina vode tada bila viša.¹⁷²⁰ Dakle, iako je izgledno da su neke dunavske ade danas morfološki drugačije nego prije, iz daljnjeg je razmatranja moguće isključiti zamisao da je dio nabrojanih otoka, s mogućim rimskim lokalitetima, potopljen.

Bolje je od drugih dionica uz limes u Mađarskoj istražena ona između legijskih logora *Brigetio* i *Aquincum*.¹⁷²¹ Dok je *Brigetio* (540 x 430 m) (uz pomoć pripadnika *legiones XIII Geminae, XIII Geminae* i *XV Apollinaris*) bio podignut za *legionem I Adiutricem* nasuprot plemenu Kvada u doba cara Trajana (oko 97. g.) te unutar istih dimenzija bivao redizajniran za Marka Aurelija ili Karakale, tetrahije ili u Konstantinovo doba,¹⁷²² *Aquincum* (Óbuda) je bio izgrađen *vis-à-vis* plemenu Sarmata za carevanja Domicijana (89. g.) (415 x 415 m). U tom je logoru bila stacionirana *legio II Adiutrix*. I to je mjesto bilo podvrgnuto pregradnjama; 118. (460 x 520 m),¹⁷²³ za Dioklecijana ili Konstantina (460 x 520 m), te polovinom 4. st. (300 x 720 m).¹⁷²⁴ Riječ je o jedinim fortifikacijama koje su u 1./2. st. na mađarskome tlu bile napravljene u kamenu.¹⁷²⁵

Uz riječnu su obalu u Mađarskoj Rimljani osim legijskih logora i kastela gradili promatračnice.¹⁷²⁶ Takvo je stanje različito od prilika u Gornjoj Germaniji gdje legijske logore Rimljani nisu odabrali podizati uz, nego u zaleđu Rajne stacionirajući uz tu rijeku

¹⁷¹⁸ Gerlach et al. 2008., 9, 16.

¹⁷¹⁹ Pataky 2003., 147–151. A. Pataky je u svoje djelo *Délkelet-Baranya a földrajzi nevek tükrében* ucrtao nekoliko različitih pravaca toka Dunava u razdoblju 5.–18. st. I u Hrvatskoj je, bez da se o tom provedu ikakva posebna istraživanja, jasno da je Dunav ondje barem u trima navratima promijenio tok. Dokazi za to su stara, u tlu lako razlučljiva povišena obala te rijeke kilometrima zapadno od njezina današnjeg korita, zatim katastarska granica između Hrvatske i Srbije koja prati tok Dunava u doba kad je ta (granica) bila ustanovljena, te sadašnji tok te rijeke.

¹⁷²⁰ Soproni 1980.a, 59.

¹⁷²¹ Soproni 1973., 59.

¹⁷²² Fitz 1980., 132; Számádó, Borhy 2003.a, 75–77; Visy 2003.d, 145, T. III.

¹⁷²³ Visy 1988., 83–85; Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 36.

¹⁷²⁴ Németh 2003., 99–101. G. Alföldy je smatrao da su u *Aquincum* u razdoblju 89.–92. boravili *legio IV Flavia* i *vexillationes legionis II Adiutricis* (Alföldy 1959., 134, 135).

¹⁷²⁵ Gabler 2003.a, 39; Visy 2003.d, 112.

¹⁷²⁶ Tentative list, *ripa Pannonica*, 2009.

jedino pomoćne postrojbe (odnosno kastele). Prema tome, ako je ikada postojao, koncept o jednolinijskom organiziranju fortifikacija uz prirodne prepreke nije bio jednoznačan, a nije morao ovisiti samo o geografskim osobitostima određenih regija, nego i o stupnju ugroženosti od neprijatelja na suprotnim obalama rijeka koje su Rimljani mogli smatrati pograničnima. No, dvojbeno je je li to bilo napravljeno prema zamisli o očuvanju cijeloga Carstva u tadašnjim granicama¹⁷²⁷ ili su na izgradnju vojnih objekata na takvim mjestima, npr. uz Dunav, oni bili primorani zaradi osnivanja jaziških naselja u Velikoj mađarskoj ravnici (*Alföld*) (*Strabo* VII., 3, 17; VI., 5; *Tac., Ann.* XII., 29; *Gaius Plinius Secundus Maior, Naturalis Historiae* IV., 80) – u što su, primjerice, vjerovali F. Várady i László Barkóczy.¹⁷²⁸ Podjednaki je pak broj stručnjaka, među kojima su D. Pinterović i Endre Tóth, bio ili jest mišljenja da to jedno s drugim nije bilo u vezi.¹⁷²⁹ Naime, već je samo poplavno područje Kopačkoga rita djelovalo kao dovoljno velika prirodna prepreka za uvjetovati spomenutu etničku podjelu¹⁷³⁰. Kako god, oko poplavnog su područja toga rita Rimljani, desno od Dunava, polovinom 1. st. podigli prve, pojedinačne, vojne logore u drvu i zemlji.¹⁷³¹ Ako je, kao što se to danas predmnijeva, začetak organiziranja tih fortifikacija u pogranični obrambeno-nadzorni sustav bilo posljedica Domicijanova Dačkog (85.–88.) i Suebsko-sarmatskoga rata (89.–92.)¹⁷³², to je i iduće nasljednike rimskoga prijestolja moglo nagoniti na trajno premještanje vojske iz unutrašnjosti prema Dunavu. U tom je kontekstu pojava *legionis XXI Rapacis* – koja je u Panoniji uz Dravu (a ne Dunav) 89./90. možebitno logorovala nedaleko od *Mursellae* (Petrijevcu), a koju je poslije 92./93. (jer su tu legiju uništili Jazigi) tamo možda zamijenila *legio XIII Gemina*¹⁷³³ – nebitna jer nije riječ o trajnom nego privremenom premještanju rimske vojske vezanom uz određeni ratni pohod. Prve su drveno-zemljane kastele u Panoniji – kako za pješake (1.2–4 ha),¹⁷³⁴ tako i one u kojima je boravila konjica (veličine 6 ha)¹⁷³⁵ – Rimljani u kamenu započeli (re)konstruirati oko 140. g.,¹⁷³⁶ i to na dionici *Quadrata–Intercisa*. Sama je pak pregradnja tim materijalom u većem dijelu srednjodunavskoga područja bila dovršena ili po okončanju Markomanskih

¹⁷²⁷ Visy 2003.d, 109; Visy n. d., 7, 113.

¹⁷²⁸ Várady 1897., 74–77; Klemenc 1961., 4; Barkóczy 1980., 90–93, 100; Fitz 1993.–1995., 111; Musilová, Turčan 2011., 37; Boteva 2012., 16, 21.

¹⁷²⁹ Tóth 2003.a, 23.

¹⁷³⁰ Dimitrijević 1961., 100, 101; Piletić, Rašić 1961., 88; Pinterović 1969., 61–64; Lengyel, Radan 1980., 29.

¹⁷³¹ Visy 2003.d, 148, 149, T. III.; Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 32, 36.

¹⁷³² Lórinz 2003., 25.

¹⁷³³ Fitz 1980., 131; Visy 1988., 20.

¹⁷³⁴ Barkóczy et al. 1976., 27.

¹⁷³⁵ Visy 1988., 30; Sanader 2003.a, 466.

¹⁷³⁶ Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 33.

ratova ili u Komodovo doba,¹⁷³⁷ a najkasnije prije kraja 2. st.¹⁷³⁸ S obzirom na to da se prvonavedeni postupak kronološki podudara s izgradnjom kastela *Ad Militare (1)*, kojega su temelji u kamenu najvjerojatnije bili podignuti u razdoblju 138.–161. g.,¹⁷³⁹ izgledno je da bi spomenutu dionicu trebalo produžiti barem na potez *Quadrata–Ad Militare (1)*. Za drugi identificirani kastel koji je na hrvatskome tlu mogao biti izgrađen na takav način – Jasenovac 1/1 – nije zasigurno određeno je li bio izgrađen uoči, za, ili po okončanju Markomanskih ratova. Sudeći prema preliminarnim nalazima iz tamošnje nekropole, to se dogodilo najranije oko 140. g.

Dok je S. Soproni bio mišljenja da su *barbarske* skupine za Markomanskih ratova uz limes u gornjem i srednjem podunavlju napale *priličan* broj kastela,¹⁷⁴⁰ N. Rodgers je uvjerenja da je tim plemenima, predvođenima Kvadima i Sarmatima, pogranične rijeke uspjelo prijeći jer su legije prije toga bile odaslane u rat s Partima odnosno da su do Italije oni tada mogli doći zaobilazeći podunavske kastele [godine 167. su navedene skupine napale Grado (*Aquilea*)].¹⁷⁴¹ Na takvu tvrdnju, čini se, ukazuje i stanje u hrvatskom Podunavlju gdje na arheološkim nalazištima iz doba principata – u Batini, kod Kneževih Vinograda (*Oranica Ciglana*), na *Dragojlovom brijegu*, Sotinu ili Iloku – iskopavanjem nije primijećen paljevinski sloj ili bilo koji drugi dokaz za to da su za Markomanskih ratova tamo protutnjali *barbari*. Iako je spomenuta stratigrafska jedinica iz približno toga doba na više mjesta dokumentirana u Osijeku i često ju se dovodi u vezu s napadom na taj grad¹⁷⁴², nije nemoguće da bi taj trag zapravo trebalo vezati uz katastrofu uzrokovanu prirodnim putem (požar).¹⁷⁴³ Osim toga, S. Soproni je vjerovao i da su gotovo svi podunavski lokaliteti u Panoniji ponovo (krajem principata) 260.–270. bili meta Kvada, Sarmata, Vandala i Sveva, temeljeći taj zaključak na ruševinskome sloju jednoga nalazišta – kastela otkrivenog na položaju *Albertfalva* u Budimpešti – iz 259./260. g.¹⁷⁴⁴ No D. Gabler je tu datacijsku odrednicu osporio ustvrdivši da

---

¹⁷³⁷ Premda je prije, vjerojatno na osnovi analogije što je Hadrijanov zid u kamenu bio izgrađen 122. g. (Breeze 2006., 100), bilo smatrano da je graditi kastele tim materijalom i na panonskome tlu bilo započeto u Hadrijanovo doba (Soproni 1973., 61), poslije je dokazano da su Rimljani za izgradnju, a neovisno o dobu, pretežno upotrebljavali sirovinu koja im je bila dostupna lokalno (Nomination, *The Antonine Wall*, 2007., 11). Ni na donjodunavskome području, u Donjoj Meziji (Bugarska), nema osnova ustvrditi da je izgradnja rimskih fortifikacija u kamenu bila implementirana prije Hadrijanova doba (Иванов 1999., 170).

¹⁷³⁸ Gabler 2003.a, 39.

¹⁷³⁹ Vukmanić 2016., 275–278.

¹⁷⁴⁰ Soproni 1980.c, 222.

¹⁷⁴¹ Rodgers 2007., 83, 94.

¹⁷⁴² Bulat, Pinterović 1968., 5, 8–21; Gabler 1977., 110, 111; Pinterović 1978., 60, 105. D. Pinterović je smatrala da Mursa za Markomanskih ratova nije izbjegla ratna zbivanja, odnosno da na to – osim paljevinskoga sloja – ukazuju porušene pa tamo nanovo postavljene beneficijarijske are (Osijek 1/3).

¹⁷⁴³ Migotti 2012., 12, bilj. 89.

¹⁷⁴⁴ Soproni 1978., 314.

je to mjesto bilo napušteno već prije toga.¹⁷⁴⁵ Treće po redu Sopronijevo stanovište od kojega se do danas odustalo glasi da se građevine uz Dunav na mađarskome tlu sukcesivno nadograđivalo do propasti Rimskoga Carstva.¹⁷⁴⁶ Premda takvo stanje jest dokumentirano uz npr. limes u nizini Hohenloh u Njemačkoj,¹⁷⁴⁷ suvremene spoznaje o rimskom pograničnom području u Mađarskoj (**Tablica 30**) i Hrvatskoj (**Tablica 31**) ukazuju na to da je svaki od lokaliteta uz tamošnje dijelove *ripae Pannonicae* – jer se kronološki ne podudaraju – prikladnije razmatrati zasebno. Naime, u Hrvatskoj je kontinuitet u eri 1.–4. st. dokaziv tek u Mursi, ali se ni tamo on ne odnosi na fortifikacije. Stoga je i izglednije da je uz dio Dunava o kojem je riječ, umjesto opetovanog nadograđivanja, bilo implementirano više kraćih građevinskih etapa – sukladno potrebama na pojedinim ili, političkom odlukom, svim tamošnjim rimskim vojnim lokalitetima – najmanje svakih tridesetak godina.

Za usporedbu je između unutrašnjosti izgleda rimskih fortifikacija u Mađarskoj i onih na hrvatskome tlu uzorak koji je za to trenutačno moguće izuzeti relativno mali. Za to je u razmatranje iz Hrvatske danas – budući da planovi kastela u Slavoniji i Srijemu nisu poznati – moguće uključiti tek dva takva baranjska nalazišta, u Batini (1/1) i Jasenovcu (1/1). Međutim, i to je već dovoljno za zaključak da logorâ koji su bili podijeljeni samo na prednji i stražnji, a ne na prednji, središnji i stražnji, dio s principijom u središtu u Mađarskoj nije bilo (tj. nisu pronađeni). Najsličniji su odande ovdješnjim kastelima, sudeći prema obliku, bili *Azaum* (**Crtež 27**) i *Vetus Salina* (**Crtež 28**) iako je – s obzirom na orijentaciju i to da im raspored građevina u unutrašnjosti nije određen – moguće da su i oni zapravo napravljeni kao odraz uvriježene podjele prostora u fortifikacijama toga tipa u tri dijela. Ipak, spomenuta je tvrdnja (zaključak) možda varljiva jer iz mađarskog dijela Baranje nije poznat tlocrt nijednog kastela, a baš je za te – jer su najbliži dijelu te regije koji je danas u Hrvatskoj – najizglednije da su bili nalik jedni drugima. Usporede li se pak tlocrti navedenih kastela iz Hrvatske s onima uz limes u drugim državama, bilo da su bili izgrađeni od drva, zemlje ili kamena, analogije su im *Traiectum* u Utrechtu, *Praetorium Agrippinae* u Valkenbergu (**Crtež 29**),¹⁷⁴⁸ *Nigrum Pullum* u Zwammerdammu (**Crtež 30**)¹⁷⁴⁹ i *Albaniana* u Alphen an den Rijnu u Nizozemskoj,¹⁷⁵⁰ zatim *Dimum* u Belenama (**Crtež 31**) u Bugarskoj¹⁷⁵¹ te *Abusina* u Einingu u Njemačkoj

---

¹⁷⁴⁵ Gabler 2005., 519.

¹⁷⁴⁶ Soproni 1973., 60.

¹⁷⁴⁷ Nomination, *Upper German – Raetian Limes*, 2004., 16.

¹⁷⁴⁸ Chorus 2015., 47 (2a, b), 49, 5a, b; <http://peter.mackenzie.org/history/hist153.htm> (14. 3. 2015.).

¹⁷⁴⁹ Enckevort et al. 2006., 108, 109.

¹⁷⁵⁰ Plan je kastela u Alphen an der Rijnu Julia Chorus predočila na Limeskongresu u Ingolstadt 2015. g.

¹⁷⁵¹ Ivanov 2012., 31, Sl. 5.

(**Crtež 32**) iz kladijevskog ili flavijejsko-trajanskoga doba.¹⁷⁵² Nalikuju li ti kasteli, podignuti diljem Rimskoga Carstva u Europi, jedan drugomu slučajno ili zato što su ih Rimljani sve izgradili uz močvarne krajeve – nije još dovoljno jasno. Isto tako, nije poznato ni je li odluka o izgledu tih logora bila donesena planski, tj. jesu li ih njihovi zapovjednici bili dužni izgraditi prema unaprijed dostavljenome im nacrtu ili ne. Usporede li se i zgrade zapovjedništva iz kastela uz Dunav na hrvatskome tlu s onima iz Mađarske, razvidno je da tamo dosad nije otkriven nijedan takav objekt (principija) kojega je apsida – kao u kastelu *Ad Militare (1)* – bila napravljena polukružno. Tlocrt građevine koja je mogla biti u toj funkciji na *Dragojlovom brijegu* kod Jasenovca nije u potpunosti određen tako da nije isključeno da je zapravo riječ o pretoriju. Uz kastel *Ad Militare (1)* ugaone kule, čini se, nisu bile izgrađene, dok im u Jasenovcu oblik pouzdano neće biti moguće odrediti *a priori* arheoloških iskopavanja. Naime, rezultati geofizičkih istraživanja provedenih na mjestima gdje su takvi objekti tamo izgrađeni – nisu konkluzivni. Ako su ugaone kule u logoru na toj lokaciji bile podignute s unutarnje strane bedema to je onda moglo biti učinjeno najkasnije za Karakale (Jasenovac 1/1A). One su pak kule koje su tamo, u različitim uglovima kastela, u tlocrtu bile okrugle ili nalik na lepezu (kao u mjestima *Intercisa*, *Ulcisia Castra*, *Campona*) uz bedem bile dograđene u Konstantinovo doba (Jasenovac 1/1B–C2?)¹⁷⁵³. Govoreći o rimskoj fortifikaciji u Kopačevu, mogući je tlocrt toga objekta ucrtan u jedan arhivski zemljovid (HR-DAOS-470-C,11/18) (**Crtež 33 usporediti s Crtežom 37 i 38**). U pitanju je lokalitet kojega izgled, ako je tlocrt o kojem je riječ vjerodostojan, ukazuje na to da bi ga trebalo datirati najranije za tetrahije i razvrstati u tip *quadriburgium*¹⁷⁵⁴ – manju utvrdu s jednim ulazom, četiri vanjske poligonalne ugaone kule, te s po (u bedemima) jednom međukulom – koji je bio čest uz donjodunavsko područje.¹⁷⁵⁵ No ako je suditi prema veličini (fortifikacije označene u citiranome zemljovidu), ta je instalacija morala biti kastel ili utvrda.

Pokuša li se pak ustanoviti jesu li Rimljani kastele uz rijeke gradili na ujednačenom razmaku doći će se do spoznaje da taj nije svugdje bio takav. August von Cohausen koji je izračunao da je razdaljina između kastela uz limes (dugačak oko 550 km) u Njemačkoj u prosjeku iznosila 8 km (5.5 *m. p.*) je tu vrijednost smatrao udaljenošću koju je vojna ophodnja mogla prijeći između dva takva logora za pola dana i vratiti se na polazište.¹⁷⁵⁶ No u Mađarskoj se

---

¹⁷⁵² Ramstetter 2015., 170; <http://peter.mackenzie.org/history/hist153.htm> (14. 3. 2015.).

¹⁷⁵³ Kocsis 2003., 107; Visy 2003.b, 117, 118; Visy 2003.e, 98.

¹⁷⁵⁴ Campbell 2009., 59.

¹⁷⁵⁵ Gróf, Gróh 2011., 104.

¹⁷⁵⁶ Cohausen 1884., 335; Várady 1897., 97–100, 104.

kastele – gdje je obrambeno-nadzorni sustav o kojem je riječ dugačak oko 417 km¹⁷⁵⁷ – nije gradilo na razdaljinama sličnim onima u Njemačkoj. Kod *dunavskoga koljena* u Mađarskoj je razmak između logora u kojima su bile stacionirane pomoćne postrojbe rimske vojske iznosio oko 10 km (6.7 m. p.),¹⁷⁵⁸ a drugdje u toj zemlji 15–22.2 km (10–15 m. p.). Manji je razmak bio implementiran u okolici legijskih logora, a veći kod dunavaca i močvarnih područja. Najveća je udaljenost između dva susjedna kastela tamo dokumentirana na potezu *Solva* (Esztergom)–*Cirpi*, raščlanjenomu planinskim lancem Cserhát, u dužini od 47 km (32 m. p.).¹⁷⁵⁹ U Hrvatskoj – gdje su pokušaji izračuna o udaljenostima između logora za kohorte ili ale dosad poglavito bili bazirani na milijaciji koja je navedena u itinerarima¹⁷⁶⁰ – je to najpreciznije, obuhvativši time zapravo cijeli tadašnji mađarski dio Baranje, još u 19. st. pokušao napraviti F. Várady. On je ustanovio da je razmak između „kastelâ” *Mursa–Albanum* pravocrtno mjerio 14 km (9.5 m. p.), u dijelu *Albanum–Aureus Mons* (u tom slučaju Kamenac) 11 km (7.5 m. p.), na potezu *Aureus Mons–Ad Novas* (Zmajevac) 8 km (5.5 m. p.), a na dionici *Ad Novas–Ad Militare* 7 km (4.7 m. p.). To je, posljednje navedeno mjesto, u rimsko doba bilo podignuto 20 km (13.5 m. p.) nizvodno od kastela *Altinum* od kojega je pak 11 km (7.5 m. p.) uzvodno bio izgrađen *Lugio* (*Florentia*). Budući da bi razdaljina, da je na polovini puta *Albanum–Aureus Mons* i *Altinum–Lugio* bio po još jedan kastel iznosila tek 5.5 km, F. Várady je zaključio da drugih logora slične veličine između njih nije bilo. Na isti je način, razmotrivši razdaljinu od 14 km, pretpostavio da je na potezu *Mursa–Albanum* morao biti još jedan vojni logor za koji je smatrao da je bio izgrađen u Dardi, polovicom toga puta.¹⁷⁶¹ No lokalitet vojnog karaktera koji je tražio nije bio tamo već u Kopačevu,¹⁷⁶² i to vjerojatno tek od dominata. A s obzirom na to da je danas – što *novim* istraživanjima, što reinterpetacijom postojećih podataka – određeno da neka od nalazišta koja je citirani stručnjak uključio u navedeni izračun nisu bila ni istoga tipa ni iz istoga doba – jer dokaza za to da su u Zmajevcu, Kamencu i Lugu za principata bili vojni logori nema – navedene je izmjere potrebno modificirati i u njih uvrstiti tek Batinu (1/1), Jasenovac (1/1) i prvi idući logor koji je jedno vrijeme bio podignut južno (ali i prije njih) odande, u Osijeku (1/1–1/3 ili 1/1A–C). Prema tome, razdaljina između kastelâ odnosno većih mjesta uz limes u hrvatskom Podunavlju u dijelu Batina–Jasenovac iznosi najviše 20 km, a u dijelu Jasenovac–Osijek oko 23 km, što je na gornjem rubu, no i dalje u prosjeku udaljenosti kakve su Rimljani između

¹⁷⁵⁷ Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 8; <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5452/> (3. 12. 2014.).

¹⁷⁵⁸ Soproni 1973., 66.

¹⁷⁵⁹ Visy 1988., 68; Visy 2003.d, 112; Visy 2008., 62; Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 37.

¹⁷⁶⁰ Katancivs 1782., 57 (I), 59, II.; Haas 1845., 115; Kukuljević 1873., 116, 117.

¹⁷⁶¹ Várady 1897., 98, 99, 104.

¹⁷⁶² Bulat 1978.b, 85, 86.

vojnih instalacija uz Dunav ustanovljavali u Mađarskoj. Naime, da su svi lokaliteti koje se u Hrvatskoj tradicionalno smatra kastelima to zaista i bili (a nisu), u Baranji bi oni jedan od drugog bili udaljeni 4–6 km (2.7–4 m. p.)¹⁷⁶³ – dvostruko ili trostruko bliže nego u Mađarskoj ili gotovo dvostruko bliže jedan drugomu nego u Njemačkoj. No kako su dva najveća rimska fortifikacijska kompleksa u Baranji (u Batini i kod Jasenovca) bila izgrađena gotovo pa u vidokrugu, uokolo dunavskoga poplavnog područja, graditi između njih manje objekte za nadzor nije bilo nužno. Logori su u navedenim mjestima – određeno je – u funkciji bili i u antoninsko i u seversko doba, što je u koliziji s Eadiejevom hipotezom da dijelu podunavlja o kojem je riječ od početka 2. st. (otkad tom prostoru navodno nije prijetila opasnost od invazije) do prve polovine 3. st. (otkad klijenti više nisu mogli braniti provale *barbara* u Dakiju) nije bilo potrebno stacionirati veći broj vojnika¹⁷⁶⁴. Naime, upravo mjesta Batina 1/1 i Jasenovac 1/1 ukazuju na to da potreba za određenim brojem vojnika nije bila uvjet za premještanje fortifikacija s toga područja drugdje. Osim toga, nije isključeno da je to što je dio podunavlja koji je danas u Hrvatskoj bio dovoljno zaštićen prirodnim odlikama, odnosno čovjekovim podjarmljivanjem tih odlika u obrambene svrhe, imalo utjecaja na donošenje odluke da se kastele u Sektoru I (u rimsko doba) podigne na rubu veće (no ipak prosječne) razdaljine nego u Mađarskoj. Kad je pak riječ o razmaku između lokaliteta uz limes u Slavoniji i Srijemu (Sektor II), D. Pinterović je izračunala da su oni tamo, na potezu Aljmaš–Erdut–Dalj–Borovo–Vukovar–Sotin–Šaregrad–Ilok, međusobno udaljeni oko 10 km (6.7 m. p.)¹⁷⁶⁵ Međutim, dokazi su za postojanje većih rimskih vojnih objekata u ovome trenutku nepobitni tek za Dalj (možda Borovo), Sotin i možda Ilok, a međusobno su udaljeni 24–28 km (13–16 m. p.) – na većoj razdaljini nego u Baranji i Mađarskoj. Dio je odgovora na pitanje zašto je to tako možda potrebno tražiti u tome što je desna obala Dunava diljem Sektora II – na kojoj su ti lokaliteti smješteni – najmanje 30–50 m (na potezu Vukovar–Ilok)¹⁷⁶⁶ viša od lijeve pa je to područje, vizualno, strateški i topografski, (bilo) u bitnoj prednosti u odnosu na nizinski prostor u Bačkoj, u Srbiji.¹⁷⁶⁷ U Sektoru I su kasteli bili ustanovljeni uz rub poplavnoga područja Kopačkog rita. Drugi je mogući razlog za to što ondje, na lijevoj obali Dunava – gdje je spomenuta rijeka rukavcima mogla plaviti velik dio priobalnog područja – nije bilo većih sarmatskih naselja.

---

¹⁷⁶³ Prvotno je D. Pinterović smatrala da je na potezu Jasenovac–Kopačevo, na razmacima 4–6 km, bio podignut niz „postaja” (Pinterović 1968., 61).

¹⁷⁶⁴ Eadie 1977., 209, 218–221.

¹⁷⁶⁵ Pinterović 1969., 63.

¹⁷⁶⁶ Roglić 1975., 43.

¹⁷⁶⁷ Heim 1970., 22; Ilkić 2003., 1.

Dok je uz negdašnje pogranično područje Rimskoga Carstva u Hrvatskoj u središtu pozornosti dosad bilo ubiciranje vojnih logora, težište je istraživanja u Mađarskoj od poodavna usmjereno na bitne dijelove (ulazna vrata, ugaone kule, građevine u unutrašnjosti)¹⁷⁶⁸ tih, ili drugih tipova ondje identificiranih građevina¹⁷⁶⁹ – privremenih vojnih logora i promatračnica kad su u pitanju objekti iz doba principata, a mostobrana, kontrafortifikacija i signalnih postaja kad je riječ o građevinama iz doba dominata. Kasnorimske utvrde mađarske stručnjake do ovoga trenutka nisu potakle na veća istraživanja.

U vojnim su pak logorima uz *limes* privremenog karaktera (vježbovni, pokretni logori, logori vezani uz pohode ili odabir lokacija za stalne logore) – boraviti mogle sljedeće vojne vrste: legijski detašmani, pomoćne jedinice (kohorte), *allae (milliariae)* ili *cohortes milliariae, numeri* i veksilacije. U Mađarskoj je u mjestima Horvátkimle i Győr otkriven po jedan takav logor¹⁷⁷⁰, a kod Komároma (Szöny) najmanje trideset i četiri. Te fortifikacije vjerojatno datiraju iz doba Markomanskih ratova. Na to da je riječ o privremenim instalacijama ukazuje to što im u unutrašnjosti nisu pronađeni tragovi izgradnje pa se pretpostavlja da su vojnici ondje boravili u šatorima.¹⁷⁷¹ U Hrvatskoj su mogući dijelovi opkopa takvih fortifikacija otkriveni u Sotinu (*Jaroši*) (Sotin 1/2),¹⁷⁷² kod Kneževih Vinograda (*Oranica Ciglana*) (Kneževi Vinogradi ?/2)¹⁷⁷³ i možda u Batini (*Sredno*) (Batina 1/3 i Batina 1/4).¹⁷⁷⁴ No kako unutrašnjost tih logora nije istražena, interpretaciju da je riječ baš o privremenim logorima valja uzeti s oprezom. Na najranije doba izgradnje tih fortifikacija ukazuje oblik opkopa napravljenih u obliku slova V, a na osnovi kojih ih je – uz neke druge tamo iskopane nalaze (Poglavlje III.) – moguće datirati relativno prije onih u Mađarskoj, tj. u 1./2. st. (za Domicijana ili Trajana). No bi li te (opkope) trebalo pripisati pojačanjima ili proputovanjima vojnih postrojba prema drugim ratištima ili stalnim kastelima, zasad nije određeno.

Tablica 30. Veće rimske fortifikacije (logori, utvrde) u Mađarskoj¹⁷⁷⁵

Klaudije–Neron	<i>Arrabona, Brigetio, Solva</i> (Esztergom), <i>Aquincum III</i> , (?) Budimpešta-Viziváros, <i>Gorsium</i> (Tác), <i>Lussonium, Lugio</i> , (?)
----------------	--

¹⁷⁶⁸ Visy 2008., 41.

¹⁷⁶⁹ Pinterović 1978., 95, 96, T. XIX.; Mažuran 1994., 34, 35; Tentative list, *ripa Pannonica*, 2009.

¹⁷⁷⁰ Visy 2003.d, 34–38, 111; Szabó, Visy 2011., 110, 111.

¹⁷⁷¹ Számadó, Borhy 2003.b, 78, 79; Lóki et al. 2011., 64; Szabó, Visy 2011., 107–111; Visy 2011.b, 14; Visy 2011.c, 37–40, Sl. 38.

¹⁷⁷² Ložnjak Dizdar 2010., 22.

¹⁷⁷³ Vukmanić 2014.p, (KOS, D-151; D-1004).

¹⁷⁷⁴ Hršak et al. 2013., 12–19; Hršak et al. 2014., 14–20.

¹⁷⁷⁵ Prema: Gabler 2003.b, 72; Kovács 2003.b, 121; Merczi 2003., 90; Visy 2003.d, 144–149, T. III.; Visy 2003.e, 97; Kovács 2008., 126; Visy 2011.b, 14; Visy 2011.c, 37–40.

	Sárszentágota?
Vespazijan	<i>Aquincum, Cirpi, Solva</i> (Esztergom), <i>Aquincum II</i> , (?) Budimpešta-Albertfalva, <i>Vetus Salina, Gorsium</i> , (?) Sárszentágota?, <i>Intercisa</i>
Domicijan	<i>Campona</i> (Budimpešta-Nagytétény), <i>Brigetio, Solva</i> (Esztergom), <i>Alta Ripa, Aquincum</i> (Óbuda) (legijski logor), (?) Budimpešta-Albertfalva, <i>Vetus Salina, Gorsium</i> , (?) Sárszentágota?, <i>Annamatia, Ad Statuas</i> (Várdomb)
Trajan/Hadrijan	<i>Arrabona, Brigetio, Solva</i> (Esztergom), <i>Ad Statuas</i> (Ács-Vaspuszta), <i>Brigetio</i> (legijski logor), <i>Aquincum I?</i> , (?) Budimpešta-Albertfalva, <i>Aquincum</i> (Óbuda) (legijski logor), <i>Gorsium, Annamatia, Lussonium, Alisca, Lugio, Quadrata, Azaum/Odiavum</i> (Almásfüzitő), <i>Ulcisia Castra, Matrica, Vetus Salina, Intercisa</i> , (?)~Szekszárd, <i>Ad Statuas</i> (Várdomb), <i>Altinum</i>
Antonin Pio–Marko Aurelije	<i>Ad Flexum, Brigetio, Brigetio I–XXXIV, Odiavum, Crumerum, Solva</i> (Esztergom), <i>Campona, Cirpi, Ulcisia Castra, Aquincum II, Vetus Salina, Annamatia</i>
Komod	<i>Carnuntum</i> (kastel), <i>Ad Statuas</i> (Ács-Vaspuszta), <i>Quadrata, Odiavum, Cirpi, Ulcisia Castra, Campona, Matrica, Vetus Salina, Intercisa, Annamatia, Lussonium, Alta Ripa, Alisca, Altinum, Lugio</i>
Karakala–Aleksandar Sever	<i>Quadrata, Brigetio, Cirpi, Ulcisia Castra, Campona, Matrica, Vetus Salina, Intercisa, Alta Ripa, Alisca</i>
Tetrarhija	<i>Brigetio, Solva</i> (Esztergom), <i>Castra ad Herculem</i> , (?) Visegrád-Gizellatelep, <i>Cirpi, Aquincum</i> (Óbuda) (legijski logor), <i>Intercisa, Lussonium, Alisca, Ad Statuas</i> (Várdomb), <i>Lugio, Altinum</i>
Konstantinova dinastija	<i>Quadrata, Ad Statuas</i> (Ács-Vaspuszta), <i>Ad Flexum, Arrabona, Brigetio, Odiavum, Crumerum, Castra ad Herculem, Pone Navata?</i> , (?) Kisoroszi-Kápolna, <i>Cirpi, Constantia?=Ulcisia Castra, Aquincum</i> (Óbuda) (legijski logor), <i>Campona, Matrica, Vetus Salina, Intercisa, Ad Statuas</i> (Várdomb), <i>Annamatia, Lussonium, Alta Ripa</i>
Valentinijanova dinastija	<i>Ad Statuas</i> (Ács-Vaspuszta), (?) Tokod, <i>Solva</i> (Esztergom-Hidegtelep), <i>Castra ad Herculem</i> , (?) Visegrád-Gizellatelep, <i>Pone Navata?, Ulcisia Castra, Annamatia</i> , (?) Kisoroszi-Kápolna
Poslijevalentinijansko	<i>Ad Statuas</i> (Ács-Vaspuszta), <i>Cirpi, Pone Navata?, Ulcisia Castra</i>

doba	(prema arheološkom istraživanju). <i>Solue, Intercisa, Nuncinercisa, Conradcuha, Altino, Odiabo, Crumero, Solua, Ad Herculem, Cirpi, Constantia, Campona, Matrice, Vetusalina, Intercisa, Adnamantia, Lussonio, Ripalta, Ad Statuas, Florentia</i> [prema <i>Not. Dign. (Bibliothecae Bodleja)</i>]
Iz nepoznatoga doba	<i>Ad Mures, Crumerum</i> (Nyergesújfalu), (?) Iváncsa

Tablica 31. Moguće veće rimske fortifikacije (*praesidia?*, kasteli, privremeni logori, utvrde) u Hrvatskoj¹⁷⁷⁶

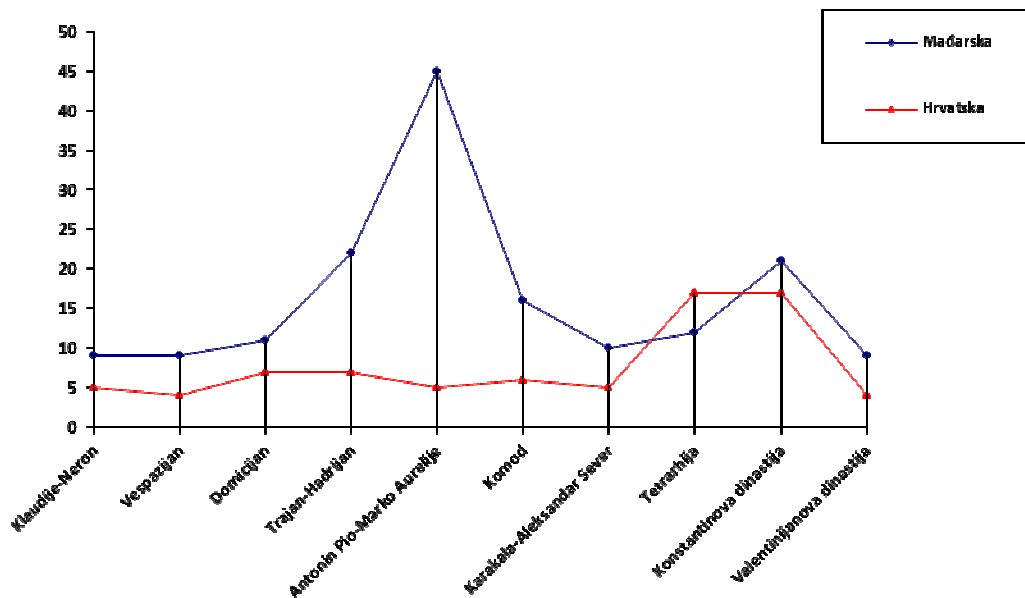
Klaudije–Neron	<i>Mursa, (?) Sarvaš?, Teutoburgium, Cornacum, Cuccium?</i>
Domicijan	<i>Mursa, Teutoburgium, Cornacum (1), Cornacum (2), Cuccium?, Ad Militare (3), Ad Militare (4)?</i>
Trajan/Hadrijan	<i>Ad Militare (1), Ad Militare (3), Ad Militare (4)?, Mursa, Teutoburgium, Cornacum, Cuccium?</i>
Antonin Pio–Marko Aurelije	<i>Ad Militare (1), Novae (Jasenovac), Teutoburgium, Cornacum, Cuccium?</i>
Komod	<i>Ad Militare (1), Ad Militare (2)?, Novae (Jasenovac), Teutoburgium, Cornacum, Cuccium</i>
Karakala–Aleksandar Sever	<i>Ad Militare (1), Novae (Jasenovac), Teutoburgium, Cornacum, Cuccium</i>
Tetrarhija	<i>Ad Militare?, Ad Novas, Novae (Jasenovac), Mursa, Teutoburgium, Cornacum, Cuccium, Antianae (quadriburgium), (?) Kopačevo, (?) Borovo, (Mursa Minor) Petrijevci, (?) Močari, (?) Vukovar, (?) Tompojevci, (?) Cerić, (?) Bobota, Cibalae. Prema Not. Dign.: Ad Militare, Ad Novas, Albanum (Lug), Teutoburgium, Cornacum, Cuccium</i>
Konstantinova dinastija	<i>Ad Militare?, (Novae) Jasenovac, Teutoburgium, Cornacum, Cuccium, Novae?, Antianae (quadriburgium), Aureus Mons?, (?) Kopačevo, (?) Borovo, (Mursa Minor) Petrijevci, (?) Močari, (?) Vukovar, (?) Tompojevci, (?) Cerić, (?)</i>

¹⁷⁷⁶ Prema: CIL XVI., 31; Pinterović 1971.a, 55–58; Ilkić 2003., 82; Sanader 2003.b, 141 i vlastitim istraživanjima (Poglavlja III., IV.).

	Bobota, <i>Cibalae</i>
Valentinijanova dinastija	<i>Ad Militare?</i> , <i>Ad Novas?</i> , <i>Antianae (quadriburgium)</i> , <i>Albanum</i>
Poslijevalentinijansko doba	<i>Ad Militare</i> , <i>Novas</i> , <i>Albano</i> , <i>Teutibarzio</i> , <i>Cornaco</i> , <i>Cuccis</i> [prema <i>Not. Dign. (Bibliothecae Bodleja)</i>]
Iz nepoznatoga doba	(?) <i>Oranica Ciglana</i> , (?) Vukovar

Dijagram 1. Trend brojnosti većih rimskih fortifikacijskih objekata uz negdašnje rimsko pogranično područje u Mađarskoj i Hrvatskoj (1.–4. st.)¹⁷⁷⁷

Iz **Dijagrama 1** je razvidno da je broj vjerojatnih rimskih vojnih logora uz limes na hrvatskome tlu bio razmjerno konstantan. To je i za Hrvatsku i za Mađarsku zaključio već Z. Visy, ustvrdivši da je limes tamo od Hadrijanova do Dioklecijanova doba (ne računajući privremene logore) većim dijelom ostao nepromijenjen¹⁷⁷⁸. No razlika je između dijelova te cjeline, kako je to vidljivo i iz spomenutog dijagrama, ipak bilo. Naime, uz dio je ostataka sustava o kojem je riječ u Hrvatskoj rimskih vojnika ponajviše moglo biti krajem 1. st. – u doba Suebsko-sarmatskih ratova, dok je u Mađarskoj broj ročnika te vojske bio najveći u

¹⁷⁷⁷ Izračun je za limes pritome zasnovan na temelju (gdjgdje oskudnih) rezultata arheoloških istraživanja, a ne povijesnih izvora.

¹⁷⁷⁸ Visy 2011.b., 14.

posljednjoj četvrtini 2. st. – za Markomanskih ratova. Pritom to što privremeni logori – koji su najvećim dijelom odgovorni za to povećanje – nisu bili ustanovljavani duž cijelog toka Dunava, nego grupirani na manjim zemljopisnim područjima ukazuje na sud da su u pitanju bila zbivanja kratkotrajnog karaktera od mjesnog, a ne svecarskog značenja. Budući da se ta zbivanja ne podudaraju s vladavinama careva iz istih dinastija, izgradnja je uz limes od takve političke odrednice morala biti neovisna. Kad je pak riječ o rimskim utvrđenim položajima iz doba dominata, zbog relativno je malog broja istraživanja i u Hrvatskoj i u Mađarskoj broj lokaliteta iz toga doba u Dijagram 1 uvršten prvenstveno sukladno navedenom u povijesnim izvorima (*Not. Dign.*), a ne rezultatima arheoloških iskopavanja kao za prethodno razdoblje, tj. principat. I dok je za Konstantinove dinastije – čini se – broj takvih fortifikacija na mađarskome tlu ponovo porastao, u hrvatskome je dijelu podunavlja njihov broj ostao jednak kao za tetrarhije, opadajući prema kraju 4. st. u obje zemlje.

Manje su vojne instalacije, promatračnice (*burgi*), Rimljani uz obalu pograničnih rijeka u Europi¹⁷⁷⁹ podizali bez pravilnosti u međusobnu razmaku. Taj je razmak na Gornjogermansko-retijskom dijelu limesa oko 165. g. iznosio 100–1100 m,¹⁷⁸⁰ a na mađarskome dijelu *ripae Pannonicae* 400¹⁷⁸¹–2000 m.¹⁷⁸² Zbog takvih je, neujednačenih, razdaljina i bila postavljena hipoteza da određujući faktor pri podizanju toga tipa građevina nije bila ravnomjerna udaljenost, nego međusobna vidljivost.¹⁷⁸³ Budući da je do prve polovine 2. st. – premda na Trajanovom stupu u Rimu izgleda kao da su napravljene od kamena (**Slika 198**) – većina promatračnica bila izgrađena od drva,¹⁷⁸⁴ nije nemoguće da ih se žbukalo, a potom i oslikavalo kako bi sličile na nizove klesanoga kamena, kao duž bedemâ nekih kastela u Germaniji¹⁷⁸⁵. Drvene su promatračnice kvadratnoga tlocrta uz Dunav u Mađarskoj locirane u mjestima kao što su Ács-Lovadi, Győr-Esztergeto,¹⁷⁸⁶ Pilismarót i Visegrád.¹⁷⁸⁷ Nije poznato je li podizanje takvih građevina uz spomenutu rijeku u nizu naložio

---

¹⁷⁷⁹ Fabricius 1926., 599–601; Visy 1988., 33; Visy 2008., 45, 68, 168.

¹⁷⁸⁰ Krieger 2015., 38; Sommer 2015., 29.

¹⁷⁸¹ Soproni 1973., 67.

¹⁷⁸² Visy 2008., 65.

¹⁷⁸³ Barkóczi et al. 1976., 7, 8. Da je kriterij pri izgradnji promatračnica bio jednoličan razmak, otkrićem bi se jednog takvog objekta moglo pronaći i sve druge, projicirajući jednom utvrđenu razdaljinu lijevo ili desno od te. Koristeći je digitalne modele zemljišta kompjutorskim *softwareom* danas moguće izračunati zone teoretske vidljivosti između bilo kojega arheološkog lokaliteta i njegova okruženja. Uz Antoninov je nasip to napravljeno u Škotskoj (Dower 2008., 113–116).

¹⁷⁸⁴ Visy 2003.c, 165.

¹⁷⁸⁵ Connolly 2003., 9.

¹⁷⁸⁶ Barkóczi et al. 1976., 25, 29.

¹⁷⁸⁷ Gabler 2003.a, 39. Vrlo su rijetke promatračnice kojih je tlocrt bio u obliku kruga. Takvi su objekti u Mađarskoj locirani u mjestima Kalinberg (Visy 1988., 62), Szigetmonostor (*Szigetcsúcs*), Bölcske (Barkóczi et al. 1976., 75, 109) i Budimpešta (*Gellertberg*) (Visy 1988., 86). Prema nekim mišljenjima (Szabó et al. n. d.a, n. p.; Szabó et al. n. d.b, n. p.) uokolo prvotnih je drvenih promatračnica bio praviljen okrugli jarak.

Trajan¹⁷⁸⁸ ili je to bilo napravljeno u Hadrijanovo doba,¹⁷⁸⁹ prije nego što je taj car 118.¹⁷⁹⁰ ili 124. g. posjetio Panoniju.¹⁷⁹¹ Dok Z. Visy smatra da prikazi na Trajanovom stupu ukazuju na to da je niz o kojem je riječ (niz promatračnica) u kamenu¹⁷⁹² bio podignut već početkom 2. st.,¹⁷⁹³ D. Gabler je mišljenja da to nije bilo napravljeno prije Komodova doba.¹⁷⁹⁴ Sudeći prema skupini sličnih natpisa taj je drugonavedeni car 184.–185., poslije Markomanskih ratova (*SHA, Commodus VI.*, 1; *XIII.*, 5), promatračnice zapovjedio podići uz cijelu dunavsku obalu (*ripa omnis*) ne bi li spriječio pljačku i krijumčarenje. Međutim, arheološki nalazi ukazuju na to da je i taj posao bio obavljen od mjesta do mjesta i tek na potezu *Aquincum–Intercisa*¹⁷⁹⁵ te da je ostao nedovršen.¹⁷⁹⁶ Termin *lutrunculi* koji je naveden na natpisima pronađenima u promatračnicama iz toga doba Péter Kovács nije doveo u vezu s lokalnim razbojnicima ili krijumčarima, nego s etničkom pripadnošću cijelih skupina – Jazigima – smatrajući pritom *burgos* dijelom obrambenog sustava jugoistočnog dijela Panonije. On tvrdi da se ondje na prijelazima preko Dunava takve građevine podiglo u doba mira jer su za ratova Jazigi na natpisima bili opisani kao *hostes*. Zaključak je toga stručnjaka da *praesidia* i *burgi* s tih natpisa nisu istovjetni *burgis* i *turris* (signalnim postajama) koje su Rimljani podizali uz magistralnu podunavsku prometnicu.¹⁷⁹⁷ Premda se izgradnju promatračnica u okolini kastela *Ulcisia Castra* također pripisuje Komodu, nije isključeno¹⁷⁹⁸ da su u pitanju građevine koje su tamo bile podignute u posljednjoj trećini 4. st. (**Crtež 34**).¹⁷⁹⁹ A s obzirom na to da je u jednom pisanom izvoru (*Dio LXXI.*, 15–19) dokumentirano da je Markomanima, Kvadima i Jazigima 175. bilo dopušteno pristupiti podunavskim trgovištima, te da je i na natpisu iz 371. koji je pronađen u Esztergomu (njem. Gran) uklesano da je bio uglavljen u *burgum* naziva *commercium* (trgovište) (...*burgum qui nomen commercium qua causa et factus est...*) (*CIL III.*, 3653)¹⁸⁰⁰, opravdano je sumnjati u to da su promatračnice u svakome slučaju bile namijenjene vojsci. Dakle, za razliku od natpisa iz npr. Bate¹⁸⁰¹, iz kojega je razvidno da su u *burgis* (za principata) boravile vojne posade, na ploči je

¹⁷⁸⁸ Soproni 1980.c, 220.

¹⁷⁸⁹ Barkóczy 1980., 93, 94.

¹⁷⁹⁰ Visy 2003.c, 164.

¹⁷⁹¹ Lőrincz 2003., 26, 28.

¹⁷⁹² Visy 1988., 62.

¹⁷⁹³ Visy 2003.c, 164.

¹⁷⁹⁴ Gabler 2003.a, 39.

¹⁷⁹⁵ Várady 1897., 100; Fabricius 1926., 635; Barkóczy 1980., 97, 99; Kovács 2008., 125–138.

¹⁷⁹⁶ Visy 2003.d, 140.

¹⁷⁹⁷ Kovács 2008., 128.

¹⁷⁹⁸ Visy 2003.c, 166.

¹⁷⁹⁹ Barkóczy 1980., 115–118.

¹⁸⁰⁰ Whittaker 1994., 121, 139 (Sl. 38), 294, bilj. 37; Elton 1996., 87.

¹⁸⁰¹ Várady 1897., 100.

iz Esztergoma navedeno da je svrha najmanje jednoga takvog objekta – dva stoljeća kasnije (za dominata) – bila drugačija nego u prijašnjem razdoblju.

Najveći je broj promatračnica (kamenom) bio izgrađen u blizini logora *Brigetio*¹⁸⁰² te na potezu *Solva–Aquincum–Intercisa–Lugio* za carevanja Konstancija II. i Valentinijana.¹⁸⁰³ U okolici *Intercisae* i *Annamatiae* se takve građevine i poslije 370. gradilo od drva, s krovom poduprtim na jednom ili četiri unutarnja stupa.¹⁸⁰⁴ Prema tomu, materijalna odrednica nije pouzdan pokazatelj o dobu izgradnje ne samo toga nego bilo kojega tipa fortifikacija uz krajnji dio Rimskoga Carstva.¹⁸⁰⁵ No kako se promatračnice s vremenom pravilo sve većim i većim te za sve veći broj *vojnika*, veličina u slučaju takvih objekata jest pokazatelj doba izgradnje.¹⁸⁰⁶ Premda je u nekim promatračnicama u kasnocarsko doba moglo boraviti do dvadesetak ročnika tek se rijetki stručnjaci u Mađarskoj zalažu za to da ih se (takve objekte) tipološki svrsta u manje utvrde.¹⁸⁰⁷ Budući da potez *Brigetio–Aquincum* obiluje nalazima opekarskih proizvoda s pečatom iz promatračnica za čije su podizanje krajem 4. st. (za Valentinijana) odgovorni bili *duces*,¹⁸⁰⁸ a koji na hrvatskome tlu nisu pronađeni, L. Barkóczy je smatrao da one tamo nisu ni bile napravljene (navodno jer taj dio Rimskoga Carstva nije bio ugrožen prodorima *barbarskih* skupina).¹⁸⁰⁹ Riječ je o prostoru od Szeksárda¹⁸¹⁰ do Osijeka. No pristizanje takvih skupina u Baranji, već je bilo navedeno, jest dokumentirano. Dakle, ukoliko *izostanak* promatračnica nije posljedica relativno slabe istraženosti moguće je da su i u hrvatskomu i u mađarskomu dijelu te regije topografske okolnosti uzrok što ondje – rubom poplavnoga područja Dunava – u vidokrugu nije bilo nužno podizati manje vojne objekte jer su za obranu i nadziranje tamo dostajali oni veći (tj. kasteli). Druga je mogućnost da su Rimljani promatračnice – kako bi izbjegli traćenje resursa – tamo izgradili jedino na odabranim mjestima, ne toliko *gusto* kao drugdje. A ako je pritom dio tih građevina uistinu bio ili je mogao biti namijenjen trgovanju, u tu ih svrhu ondje nije imalo smisla podizati jer bi se nalazile podalje i od rijeke i od sarmatskoga područja, odakle ih se nije moglo vidjeti. Naime, od 175. g. su Rimljani (Sarmatima) Jazigima zabranili prilaziti Dunavu na manje od 76 stadija (5 km) (*Dio* LXXI., 16.1)¹⁸¹¹.

---

¹⁸⁰² Soproni 1973., 65.

¹⁸⁰³ Visy 1988., 33; Visy 2003.d, 123; Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 39.

¹⁸⁰⁴ Visy 2003.d, 124; Visy 2006., 152; Visy 2008., 66, 67; Visy 2011.a, 10.

¹⁸⁰⁵ Pinterović 1969., 54, 64.

¹⁸⁰⁶ Szabó et al. n. d.a, n. p.; Szabó et al. n. d.b, n. p.; Visy 2003.d, 87, 124.

¹⁸⁰⁷ Varga 2011., 81.

¹⁸⁰⁸ Szilágyi 1933., 94–102; Bulat 1965.b, 7–24; Lőrincz 2003., 25–30.

¹⁸⁰⁹ Barkóczy 1980., 115–118.

¹⁸¹⁰ Whittaker 1994., 168; Visy 2008., 165–168.

¹⁸¹¹ Fabricius 1926., 638, 639.

Sjeverno je od Drave u hrvatskom dijelu podunavlja dokumentirano nekoliko mjesta na kojima su mogle biti izgrađene promatračnice. No dok za to na položaju Batina 3/2 (vinograd *Zelember*) uistinu postoje naznake, više od zamisli o tome da je takav objekt bio podignut na zemljištu *Grovišće* između Batine i Zmajevca¹⁸¹² ne postoji. D. Pinterović je smatrala da su promatračnice u Baranji, ne navodeći ni u koje doba ni mjesta na koja je mislila, rimski vojnici gradili na međusobnu razmaku 4–6 km.¹⁸¹³ Nije isključeno i da će se u slučaju položaja kao što su *Reformirana kršćanska crkva* u Kneževim Vinogradima (Kneževi Vinogradi ?/1) ili *Oranica Ciglana* (Kneževi Vinogradi ?/2) pokazati da je riječ upravo o takvim građevinama, što bi značilo da je taj razmak bio barem prepolovljen. Južno od Drave, u Srijemu, su u vezu s promatračnicama dovedeni položaji *Sotin-Trojstvo*, *Sotin Jakobovac zapad*, *Sotin Jaroši*, *Sotin Kalinski put jugozapadni rub sela*, *Sotin Dunavska ulica*, *Sotin–Srednje polje/Vašarište*, *Sotin–Plandište zapad*, *Sotin Trstenik*, *Opatovac Trščanik zapad*, *Opatovac Sokolovac Istok*, *Opatovac Šanac istok*¹⁸¹⁴, *Franjevačka crkva* ili *Gimnazija* u Vukovaru,¹⁸¹⁵ *Mjesna rudina* kod Šarengrada, *Turska skela* i *Veliko Renovo* kod Iloka,¹⁸¹⁶ te jedno nedovoljno precizno određeno mjesto istočno od Vučedola.¹⁸¹⁷ S takvim bi se objektima, sudeći prema položaju nedaleko od dunavske obale, no zasad bez pravih dokaza i poznate mikrolokacije, u vezu moglo dovesti i sitne nalaze evidentirane na položajima *Kuruzeb* zapadno od Šarengrada¹⁸¹⁸ te *Petri Skela* u Vukovaru.¹⁸¹⁹ Nikakvi drugi, detaljniji podatci o nabrojanim lokalitetima ne postoje. No to što se ti, maločas spomenuti, položaji u Hrvatskoj nalaze u Sektoru II – s obzirom na povijest toga kraja – možda ukazuje na to da je riječ o građevinama iz neznana dijela 2. st. (tj. iz Trajanova, Hadrijanova ili Komodova doba). Naime, na zaključak da u Srijemu uopće jest bilo promatračnica posredno ukazuje to što vidljivost između kastela tamo nije bila moguća pa se te manje nadzorne objekte ondje moglo graditi između većih (kastela). A za to što promatračnice do danas tamo nisu locirane je možda odgovorna promjena u izgledu krajolika, suvremena građevinska ili poljodjelska

---

¹⁸¹² Bojčić et al. 2008., 2 (br. 2). Na položaju se *Grovišće* rimska promatračnica navodno nalazi u šumovitom, šikaru obraslom, zemljištu. Terenskim pregledom taj objekt nije bio pronađen (Bojčić et al. 2009., 125–128, Sl. 1). To su mjesto 2014. obišli i T. Hršak i I. Vukmanić, no zbog guste se vegetacije tamo ni tada nije moglo pristupiti. Godine 2015. D. Dujmić i I. Vukmanić nisu ondje pronašli ostatke iz rimskoga doba.

¹⁸¹³ Pinterović 1969., 63. Na drugom je mjestu D. Pinterović navela da se u tekstu navedena udaljenost odnosila na putne postaje (Pinterović 1968., 61).

¹⁸¹⁴ Ložnjak Dizdar et al. 2014., 159–163, Sl. 1, 2.

¹⁸¹⁵ Pinterović 1968., 69, 70.

¹⁸¹⁶ Dorn 1973., 27; Ilkić 2003., 23; Balen-Letunić 2004., 18, T. IX., 3; Balen-Letunić, Radman-Livaja 2008., 423, Sl. 4.

¹⁸¹⁷ Usmeno priopćenje M. Dizdara i J. Koledina. M. Dizdar je mislio na položaj *Trojstvo*, dok J. Koledin to mjesto nije želio odati.

¹⁸¹⁸ EK *Kuruzeb* 1978., (KOVu, Z-25).

¹⁸¹⁹ EK *Petri Skela* 1965., (KOVu, Z-35).

djelatnost odnosno erozija lesne grede koja je, zajedno s dijelom takvih građevina uslijed stoljetnog djelovanja kiše i vjetra, mogla zauvijek nestati. Stoga danas, kao i u okruzima Tolna i Baranya u Mađarskoj, nije moguće nedvojbeno ustvrditi jesu li promatračnice duž cijeloga hrvatskog Podunavlja uopće bile izgrađene, odnosno je li između njih bio ustanovljavan jednoličan razmak. Kako su kamenolomi na panonskome tlu rijetki, a dovoljno kvalitetne sirovine za klesanje ondje nema¹⁸²⁰, te da ni les nije prikladno tlo za rast drveća,¹⁸²¹ promatračnice su u Sektoru I – ako ih je ondje ikada bilo – morale biti napravljene od drva koje nije bilo pribavljeno lokalno, nego donde dopremljeno sa srednje velikih udaljenosti [(oko 50–80 km ako se drvo dotamo dostavalo iz županjske posavine (okolica Spačve)]. No to što se promatračnice dosad nije pronašlo u Baranji ne znači da ih nije bilo u Slavoniji i Srijemu, gdje one jesu mogle biti napravljene od organskog materijala (spačvansko je područje od Sotina udaljeno oko 30 km). Na opseg problema o kojem je riječ ukazuje i to što je u tentativnoj listi za svjetsku baštinu za limes u Austriji navedeno da promatračnice starije od 4. st. ondje nisu dokumentirane, ali da ih tamo jest bilo – jer je tako utvrđeno u Mađarskoj¹⁸²². No taj je zaključak, budući da ondje (u Austriji) takve građevine zasad nisu pronađene, jednako vrijedan onome da ih tamo nije ni bilo. Ujednačenost u razmaku nije svugdje bila kriterij pri podizanju promatračnica. Naime, međusobno je slična razdaljina pri izgradnji (toga tipa) fortifikacija dokumentirana mjestimično, južno od *dunavskog koljena* u Mađarskoj gdje je iznosila oko 400 m,¹⁸²³ te u dijelu Gornjogermansko-retijskog limesa u Njemačkoj gdje je mjerila 300–800 m. Ipak, pitanje je je li u tim slučajevima riječ o pravilu ili su i te vrijednosti rezultat slučajnog odabira zavisna o topografskim okolnostima.¹⁸²⁴ Kako god, jedini je sigurno implementirani koncept pravilnosti u razdaljinama između promatračnica (*towers*) dokumentiran duž Hadrijanova zida u Engleskoj gdje su one bile podignute svakih 1.6 km (*De rebus bellici* VI., 20), te duž *Agri Decumates* u Njemačkoj, na

---

¹⁸²⁰ A. Mócsy je smatrao da je sirovina (kamen) za izgradnju kastela *Lugio* bila dopremana s brda Geresd u Baranyi (Mócsy 1962., 674). U hrvatskom je dijelu te regije ležište kamena locirano kod Popovca, tj. Kamenca (mađ. Kő=kamen=Kamenac), te u Batini. Iz tamošnjega su kamenoloma, kako je to vjerovao M. Bulat, Rimljani brali kamen za izgradnju Murse (Bulat 1977.a, 70, 74). Teoretski, ta je sirovina dotamo mogla biti transportirana i iz gorja Villány, južno od Pečuha (Knezović 2012., 243). I dok je prvotnim analizama sarkofagâ iz MSO-a bilo određeno da kamen od kojega su bili napravljeni potječe ili iz kamenolomâ *Sirač* i *Lipovljani* kod Novske ili sa šireg područja Papuka (Pinterović 1978., 154–155), suvremenom je analizom nekih mramornih spomenika iz toga muzeja dokazano da je u pitanju sirovina iz Pohorja u Sloveniji i Gummerna u Austriji (Djurić et al. 2009., 9–17). Kad je riječ o kamenu koji je bio upotrebljavan u *Cibalis*, analizom se uzoraka iz vinkovačkog muzeja pokazalo da je taj tamo pristizao sa Slavenskoga gorja, Ravne gore, iz sjeverne Bosne (*Motajic, Ozren, Konjuh*) i Cera u Srbiji (Vikić-Belančić 1971., 162). Žučkasti je vapnenac porijeklom s Fruške gore nerijetko bio upotrebljavan pri izgradnji fortifikacija ili drugih građevina u Srijemu (Milin 2004., 264). Nije isključeno da je tom vrstom kamena bila izgrađena kasnorimska fortifikacija na *Poganu* u Baranji.

¹⁸²¹ <http://education.nationalgeographic.org/encyclopedia/loess/> (7. 4. 2016.).

¹⁸²² <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/6004/> (15. 4. 2016.).

¹⁸²³ Soproni 1973, 67.

¹⁸²⁴ Nomination, *Upper German – Raetian Limes*, 2004., 16.

svakih 530 m.¹⁸²⁵ Dakle, moguće je da je uz prepreke koje su bile napravljene fizički promatračnice bilo zamišljeno graditi na unaprijed usuglašenom razmaku koji nije svugdje bio jednak. No s obzirom na to da je uz Dunav dosad otkriven relativno mali broj takvih objekata (osim u Mađarskoj gdje je od 1973. broj otkrivenih promatračnica sa sto¹⁸²⁶ do danas udvostručen¹⁸²⁷), eventualnu pravilnost u razmacima između njih nije moguće definirati.

Građevine za koje nije poznato jesu li bile podignute uz limes – jer nisu dokumentirane prije kasnocarskoga doba – su signalne postaje. U Panoniji Valeriji su identificirana dva tipa takvih fortifikacijskih objekata. Jedan je (u Mađarskoj prozvan tipom 1), s početka 4. st., bio građen u drvu i zaštićen romboidnim jarkom, a drugi, vjerojatno iz treće četvrtine 4. st., omeđen dvama pravokutnim jarcima obliha uglova (tip 2),¹⁸²⁸ palisadom ili zidom. Velik je broj spomenutih postaja evidentiran u okolici Dunaújvárosa, Almásfüzitőa (*Pusztadomb*), Bölcseka i Szekszárda (*Bárányfok*).¹⁸²⁹ Temelji su im bili veličine 8 x 8 ili 16 x 16 m, unutarnji opkop oko 20 x 20 m, a vanjski 36 x 36 m (podtip 2.A). Oko 25–30 m je pak bila veličina unutarnjeg, a 50–60 m vanjskog opkopa drugonavedenog podtipa signalnih postaja (podtip 2.B).¹⁸³⁰ Mnogo je takvih objekata pronađeno na potezu *Intercisa–Lussonium*, dok ih na potezu *Solva–Aquincum* nije bilo.¹⁸³¹ U Hrvatskoj su građevine jednoga od dva posljednje navedena tipa postaja uz rimsku magistralnu podunavsku prometnicu sjeverno od Drave možda evidentirane kod Popovca (*Velike Međe*), a južno od te rijeke zapadno od rimskoga mosta u Osijeku, te na položajima *Močari*, *Dionice 1*, *Dionice 2*, *Trnjaci 1*, *Trnjaci 2*, *Zlopolje* i *Trojstvo* (Poglavlje IV.).

Osim već spomenutih građevina, u rimske je pogranične instalacije iz kasnocarskoga doba potrebno ubrojiti mostobrane. U Panoniji Prvoj i Panoniji Valeriji je dosad otkriveno četrnaest takvih objekata koji su dijelom bili na kopnu, a dijelom u vodi (**Crtež 36**).¹⁸³² Gradilo ih se u više katova,¹⁸³³ u parovima, te na suprotnim obalama Rajne i Dunava¹⁸³⁴, od Dioklecijanova do Konstantinova doba (do 324. g.).¹⁸³⁵ Poslije 378. je taj tip građevine već izišao iz

---

¹⁸²⁵ N. Rodgers smatra da su u promatračnicama u *Agres Decumates* boravila po dvojica stražara (Rodgers 2007., 81).

¹⁸²⁶ Soproni 1973., 66, 67.

¹⁸²⁷ Visy 2008., 65.

¹⁸²⁸ Visy 1988., 33, 106; Visy 2003.d, 74, 77, 79, 98, 103; Visy 2008., 55, 68, 168; Szabó 2011., 131, 132.

¹⁸²⁹ Barkóczy et al. 1976., 31, 37, 41, 104, 105, 109.

¹⁸³⁰ Szabó et al. n. d.a, n. p.; Szabó et al. n. d.b, n. p.; Visy 2003.d, 87, 124; Szabó 2011., 131, 132.

¹⁸³¹ Visy 2003.c, 166.

¹⁸³² Barkóczy 1980., 101–105, 110–115; Visy 2003.c, 164–168.

¹⁸³³ Graf 1936., 133; Barkóczy et al. 1976., 21; Soproni 1980.c., 236; Visy 1988., 112; Visy 2008., 58.

¹⁸³⁴ Nomination, *ripa Pannonica*, 2011., 38.

¹⁸³⁵ Visy 2003.d, 126. S. Soproni je smatrao da bi mostobrane trebalo datirati u doba carevanja Konstancija II. (Soproni 1973., 64; Soproni 1980., 222, 223).

uporabe.¹⁸³⁶ U Mađarskoj je mostobran najbliži Hrvatskoj lociran kod kastela *contra Florentia* u Panoniji Valeriji,¹⁸³⁷ dok je to u Srbiji onaj u Baču, (jedini) u Drugoj Panoniji.¹⁸³⁸ Na hrvatskome tlu do ovoga trenutka nije otkriven nijedan takav objekt. Od autora koji su se u ovoj zemlji bavili temom rimske granice je tek D. Pinterović pretpostavila da je takva građevina uz tamošnji dio *ripae (Pannonicae)* mogla biti podignuta u Aljmašu¹⁸³⁹. Iako to jest izgledno, mostobran ondje do danas nije otkriven. A kako Rimljani fortifikacijske objekte diljem Sektora I nisu gradili uz dunavsku obalu, nego kilometrima daleko od korita te rijeke, moguće je da je takva građevina tamo (za *dominata*) bila podignuta tek u Batini, nedaleko od ušća Karašice u Dunav. No o toj strukturi ne postoje ikakvi pisani podatci ni arheološki tragovi. S obzirom na to da bi odande pa sve do Aljmaša mostobrani bili ugroženi plavljenjem spomenute rijeke i, prema tome, povremeno izvan funkcije, nije nemoguće da ih ondje nije ni bilo ili da su bili upotrebljavani sezonski. Vjerojatna su mjesta za pronaći ih u Sektoru II u Srijemu Sotin i Ilok, a općenito u hrvatskome dijelu podunavlja položaji koji su dunavcima ili pritocima te rijeke bili povezani s negdašnjom dunavskom obalom (Lug, Vukovar), zatim mjesta gdje brzina Dunava nije velika, blage okuke, krivine ili *koljena* (Aljmaš, Erdut), te plićaci i mjesta nasuprot pješćanih sprudova. No u svim je tim slučajevima riječ o logički izvedenim pretpostavkama za koje arheoloških potvrda nema.

I na Rimskome su Carstvu suprotnim obalama Rajne i Dunava Rimljani gradili fortifikacije. Prvi poznati dokument o izgradnji objekata vojne namjene uz lijevu obalu Dunava datira iz Dioklecijanova (*Chronica Minora* I., 230), a uz desnu obalu Rajne iz Julijanova i Valentinijanova doba (*Amm. Marc.* XVII., 1, 11; XVIII., 2, 15; XXX., 7, 6; XXVIII., 2, 1). U Mađarskoj je, uz lijevu obalu Dunava, dosad pronađen mali broj takvih utvrda [*Transaquincum, Contra Aquincum,*¹⁸⁴⁰ *contra Florentiam* (Dunafalva-Topolovac)¹⁸⁴¹]. Dva su lokaliteta toga tipa u Slovačkoj, Bratislava-Rušovce (*Gerulata*) i Iža (*Kelemantia*), pod okriljem spomenika *Granice Rimskoga Carstva* odabrana biti uvrštena u UNESCO-ov Popis svjetske baštine.¹⁸⁴²

---

¹⁸³⁶ Visy 2003.d, 125.

¹⁸³⁷ Gábor 2003.b, 179.

¹⁸³⁸ Visy 1988., 35, 36.

¹⁸³⁹ Pinterović 1978., 70, 135.

¹⁸⁴⁰ Visy 2003.d, 61, 62; Visy 2008., 45.

¹⁸⁴¹ Gabor 2003.b, 179.

¹⁸⁴² Barkóczy et al. 1976., 7, 121–127; Harmadyova et al. 2008., 48–89.

V. III. Zaključak

Zahvaljujući je velikome broju arheoloških istraživanja u Mađarskoj struci omogućen razmjerno širok uvid u važna saznanja o životu uz tamošnji dio negdašnje rimske carske granice. Iz te zemlje, od druge polovine 19. st. do danas, vrijedi izdvojiti niz stručnjaka koji su se pomnije od drugih bavili proučavanjem (arheoloških) ostataka uz limes. To su (bili): F. Rómer, R. Fröhlich, F. Várady, J. Szilágyi, A. Graf, A. Mócsy, S. Soproni, J. Fitz, L. Barkóczi, D. Gabler, B. Lőrincz, Z. Visy, P. Kovács i Z. Mráv. Nasuprot tomu, u Hrvatskoj – gdje su veća arheološka iskopavanja izostala – je većina arheologa pozornost bila prinuđena posvetiti studiranju udaljenosti između mjesta koja su uz krajnji rub tamošnjega dijela rimske države označena u itinerarima, poistovjećujući ih na različite načine s modernim naseljima ili objavljujući odande slučajno prikupljene nalaze. S takvom su praksom započeli M. P. Katančić, I. Kukuljević, J. Brunšmid i V. Hoffiller, a nastavili ju i unaprijedili D. Pinterović, V. Šaranović-Svetek i M. Bulat. Nemali je doprinos proučavanju nekih lokaliteta predmetu o kojem je riječ dala i K. Minichreiter. Arheolozi ili povjesničari koji se u Hrvatskoj danas pokušavaju baviti temom rimske granice su M. Dizdar, S. Filipović, I. Radman-Livaja, H. Gračanin, M. Ilkić, T. Leleković, T. Hršak, M. Sanader, D. Tončinić i I. Vukmanić.

Premda je dio tekstova o rimskom limesu ili širokopojasnoj obrambenoj zoni na mađarskome jeziku autoru za izradbe ovoga rada bio nedostupan, neke je zaključke o srednjodunavskome dijelu *ripae Pannonicae* ipak moguće donijeti. Naime, većina je lokaliteta koji su u Hrvatskoj s tim krajem dovedeni u vezu – za razliku od onih u Mađarskoj – višeslojna. Podizanje je rimskih vojnih instalacija na ravnima brežuljaka u Hrvatskoj pritom nalik običaju koji su na prostoru današnje Austrije imali Kelti¹⁸⁴³. Takav običaj u Mađarskoj nije dokumentiran, što ukazuje na to da razjedinjene skupine toga *naroda* pri podizanju naselja nisu poštovale jednoznačnu normu. M. Ilkić, koji smatra da je *Cornacum* bio razvijen povrh keltske naseobine¹⁸⁴⁴, nije naveo osnovu po kojoj je takav sud i donio. Ni navod A. Domić Kunić da je sustav keltskih opida u 1. st. bio preoblikovan u niz rimskih kastela¹⁸⁴⁵ nije uvjerljiv jer bi, osim što u hrvatskom Podunavlju nije istraženo nijedno cjelovito keltsko naselje, ustanoviti da je u latensko doba sustavno negdje bio napravljen niz fortifikacija bilo prvorazredno otkriće. A budući da su lokaliteti uz limes u Baranji danas u većoj mjeri istraženi i od onih u Slavoniji i Srijemu, i od onih u mađarskome dijelu te regije, neki bi od zaključaka ili hipoteza iz ovoga rada mogli biti od koristi stručnjacima pri razumijevanju tamošnjega dijela rimskoga

---

¹⁸⁴³ Jilek 2003., 47.

¹⁸⁴⁴ Ilkić 1999., 33, 34, K. 1; Ilkić 2003., 9, 22, 131–133, K. 4–7.

¹⁸⁴⁵ "The system of oppida along the Danube was transformed by the Romans during the 1st century AD into the borderline fortifications (castella)." (Domić Kunić 2012., 38).

pograničnog prostora. Napokon, iz proučavanja su geografsko-topografskih odlika, građevinskog materijala, etapa izgradnje i izgleda rimske carske granice duž podunavlja u Hrvatskoj i Mađarskoj proizišli sljedeći zaključci. Hrvatsko se podunavlje odlikuje dvama međusobno različitim geomorfološkim područjima. Jedno je Baranja, a drugo Slavonija i Srijem. U navedenom je smislu Baranji sličan dio istoimene regije koji je danas u Mađarskoj (Baranya). Pri odabiru položaja za izgradnju vojnih objekata, bilo sjeverno bilo južno od Drave, Rimljani uz Dunav u razmatranje jesu uzimali topografske osobitosti. Imajući u vidu sličnosti između krajolika u susjednim državama, proučavati je različita obilježja rimskoga pograničnog područja u zemljama koje baštine taj *spomenik* smislenije u izvornom, nego u suvremenom administrativnom okruženju. Pri podizanju su vojnih uporišta u Baranji Rimljani i u ranocarsko i u kasnocarsko doba u obzir uključili periodičko plavljenje Dunava, gradeći ih uz rub poplavnog područja te rijeke. Identificirati su regionalne geomorfološke odlike pritom oni mogli sami ili u razmjeni znanja s pripadnicima domicilne, keltsko-panonske, zajednice. Pogranične su vojne objekte, dakle, u cijelome hrvatskom dijelu podunavlja Rimljani podizali na strateški pogodnim mjestima, ne isključujući iz vida ni stupanj ugroženosti od žitelja na suprotnoj obali Dunava. Kad je u pitanju limes, uporabni je karakter lokaliteta, a ne udaljenost od desne obale Dunava, čimbenik od većeg značenja koji ukazuje na to što jest, a što nije (bio) dio toga sustava. S obzirom na krajolik, izgledno je da je za opskrbu rimskih fortifikacija u Baranji važnija od riječne bila cestovna mreža. Sjeverno od Drave (u Baranji) Rimljani kastele nisu izgradili bliže jednog drugomu nego u Mađarskoj, tj. razdaljine su između njih u većem dijelu Mađarske u prosjeku slične baranjskima. No, razdaljine između kastela u mađarskom dijelu podunavlja su u prosjeku manje nego u Slavoniji i Srijemu. Prema tome, i udaljenosti su između kastela u Sektoru I manje nego između takvih mjesta južno od Drave, u Sektoru II. Dakle, limes je u mađarskome dijelu Baranje, s obzirom na pozicioniranje fortifikacija, nalik limesu u hrvatskome dijelu te pogranične regije. Međutim, kad je u pitanju izgled, izrazitih sličnosti između (poznatih) rimskih kastela koji su uz Dunav bili podignuti u tim dvjema državama – nema. Premda su slične vojne logore onima iz hrvatskog Podunavlja Rimljani u najvećem broju izgradili uz porajnje u Donjoj Germaniji (Nizozemska), tu okolnost zasad nije moguće argumentirano objasniti. Studiranjem se izgleda kastela pokazalo da on u razdoblju 1.–2. st. nije jasni pokazatelj doba izgradnje.

Dok je najveći broj rimskih vojnika na području hrvatskoga dijela podunavlja mogao boraviti za Suebsko-sarmatskih ratova, u Mađarskoj je to bilo za Markomanskih ratova. Eventualna pojava *legionis XXI Rapacis* i *legionis XIII Geminae* na hrvatskome tlu nije (za Domicijana) bila u vezi s premještanjem rimske vojske kako bi ona tamo ostala za stalno (tj. limesom),

nego s premještanjem vezanim uz određeni ratni pohod (Suebsko-sarmatski rat). Za Markomanskih ratova u kastele uz limes u Hrvatskoj, osim eventualno u grad Mursu, Kvadi i Sarmati nisu prodrli. Jednako tako, dosad nisu pronađeni dokazi da su se skupine njihovih ratnika u ovdješnje rimske logore tada uopće pokušale probiti. Stoga je vjerojatno i da su do italskoga prostora Kvadi i Sarmati u posljednjoj trećini 2. st. stigli zaobišavši kastele u hrvatskome dijelu podunavlja, tj. da nije riječ o prostoru gdje su ušli na rimsko tlo. Građevinski je kontinuitet u eri 1.–4. st. na prostoru Baranje, Slavonije i Srijema u ovome trenutku dokaziv jedino u Mursi, ali se ni tamo ne odnosi na objekte fortifikacijskog karaktera.

Nije određeno jesu li i kada uz Dunav u sjeveroistočnoj Hrvatskoj Rimljani podigli niz promatračnica. Štoviše, dosad ondje nije identificiran tlocrt nijedne takve građevine. Ako uz rub lesne grede sjeverno od Drave promatračnica jest bilo, one su tamo vjerojatno bile napravljene od sirovina dopremljenih sa srednje velikih udaljenosti. Nije nemoguće da su u tom slučaju takvi objekti bili izgrađeni na najmanje dva dunavska otoka (Zeleni otok, Velika ada), a na Daljskoj planini sredinom (ili povrh) toga brda. Međutim, iz daljnjeg je razmatranja moguće isključiti zamisao da su u Hrvatskoj otoci ili ade s eventualnim promatračnicama danas potopljeni. Dok je lokalitetima (toga tipa) u drugoj polovini 2. st. namjena bila obrambeno-nadzorna, u drugoj je polovini 4. st. najmanje jedna promatračnica služila kao trgovište. A ako je dio takvih objekata služio *međunarodnoj* trgovini, u Baranji ih možda nije imalo smisla podizati jer ih se sa jaziškoga područja nije moglo vidjeti.

Južno su od Drave u Hrvatskoj vojne položaje Rimljani izgradili neposredno uz maticu Dunava. Prema tomu, najizglednija se mjesta na kojima je moglo biti promatračnica nalaze upravo u Sektoru II, gdje su mogle biti izgrađene od organskog materijala. Nije isključeno da su promatračnice iz 2. st. tamo (ako su postojale) bile napravljene od drva, a onda ožbukane ili oslikane uzorkom nalik na nizove klesanoga kamena. Međutim, dio je takvih građevina u Slavoniji i Srijemu možda uništen erozivnim djelovanjem vjetra, vode ili čovjeka (opetovanom izgradnjom na jednim te istim mjestima ili poljodjelskom aktivnošću). A imajući je u vidu i dosad najveći broj lokaliteta uz rimsko pogranično područje na hrvatskome tlu moguće postaviti dosad nerazmotrenu hipotezu koja glasi da su položaji kasnoantičkih utvrda uz staru obalu Dunava zapravo mjesta na kojima su u ranocarsko doba bile izgrađene promatračnice. Ako je to točno, veći broj takvih objekata nije moguće identificirati jer su nad njima za dominata bile izgrađene utvrde. Jednako tako, na tim se mjestima živjelo u srednjem vijeku ili se obitava u moderno doba.

Privremene vojne logore Rimljani nisu osnivali cijelom dužinom Dunava već su ih, sukladno potrebama, povremeno grupirali na užim zemljopisnim područjima. No tvrdnje da su u Sotinu, Batini ili okolici Kneževih Vinograda pronađeni vojni logori toga tipa valja zasad uzimati s oprezom. Iako takvi nisu poznati, mostobrane su Rimljani, od drva ili opeka, mogli podizati i prije kasnocarskoga doba na mjestima koja su dunavcima ili pritocima Dunavu bila povezana s lokalitetima uz poplavnu zaravan te rijeke, zatim tamo gdje brzina matice nije bila velika, kod krivina, plićaka ili nasuprot pješćanih sprudova. Između Batine i Aljmaša mostobrana vjerojatno nije bilo, a osim kod Aljmaša u hrvatskom bi ih dijelu podunavlja trebalo tražiti u Batini, Sotinu i Iloku. Naime, eventualni bi mostobrani na potezu Batina–Aljmaš periodički bivali oštećivani ili uništavani plavljenjem Dunava.

Sudeći prema posljednjim otkrićima, najmanje su četiri stanovišta koja je zastupao S. Soproni danas nevažeća: onaj da su za Markomanskih ratova *barbarske* skupine prodrle na rimsko tlo napavši uz limes u južnoj Panoniji *velik* broj kastela, zatim da su gotovo svi lokaliteti uz Dunav u Panoniji između 260. i 270. g. bili meta Kvada, Sarmata, Vandala i Sveva, potom onaj da su Rimljani građevine u podunavlju na mađarskome tlu sukcesivno nadograđivali sve do propasti Rimskoga Carstva, te da većina mostobrana datira iz doba Konstancija II. Ni zaključak L. Barkóczyja o tome da rimska vojna zona u Hrvatskoj za carevanja Valentinijana nije bila ugrožena navalama s onkraj Dunava se nije pokazao kao točan.

Osim zaključaka, u ovom su poglavlju bile postavljene sljedeće hipoteze (koje posljedično ne moraju proizlaziti jedna iz druge ili prethodno navedenih zaključaka). Premda fizički ostatci pretpostavljenih prvotnih rimskih vojnih logora uz limes u hrvatskome Podunavlju nisu identificirani, slična je udaljenost između sinkronih nalaza na tamošnjim lokalitetima (možda) ono što ukazuje na to da je riječ o kastelima. Pritom je to što tamo, južno od Drave, Rimljanima nije prijetila opasnost od invazije većih razmjera moglo utjecati na odluku da ih se podigne na neznatno većem razmaku nego u Mađarskoj. Doduše, isto je moglo biti posljedica topografskih okolnosti. Za opskrbu je rimskih podunavskih fortifikacija u Slavoniji i Srijemu od kopnenog mogao biti važniji plovni put. Čini se i da je kriterij pri izgradnji vojnih objekata uz limes na hrvatskome tlu bila intervizualnost. Ta je intervizualnost uz staru obalu Dunava u Baranji (gotovo pa) mogla biti osigurana kastelima, a u Slavoniji i Srijemu promatračnicama. Tamo gdje između kastela vidljivost jest bila (gotovo pa) osigurana, promatračnice Rimljani nisu gradili. Uostalom, takve objekte oni uz rubove poplavnih područja Dunava nisu ni morali podizati. Nije bez izgleda ni hipoteza da su kastele slične onima u Baranji Rimljani gradili i drugdje, a jer su njihovi zapovjednici baratali sličnim planovima. Nema dokaza za to da je to tako bilo odlučeno napraviti zbog sličnih terenskih

odlika. Budući da, naime, močvarna područja duž obaju obala rimskih pograničnih rijeka u Europi (Rajna, Dunav) nisu bila gusto naseljena, velik broj vojnih logora uz njih nije morao biti ustanovljavan. Izgradnju je takvih fortifikacija u kamenu oko 140. g. s dionice *Quadrata–Intercisa* moguće produžiti barem na potez *Quadrata–Ad Militare (I)*, a možda i do kastela koji je identificiran kod Jasenovca (*Novae?*). Radovi su na održavanju, tj. osuvremenjivanju pojedinačnih fortifikacija, prvo uz limes, a potom i u kasnorimskoj vojnoj zoni vjerojatno bili implementirani periodički, svakih tridesetak godina, no ne u velikome obimu.

Kriteriji pri podizanju fortifikacijskih objekata za dominata nisu razjašnjeni. Neki su od njih bili izgrađeni u mjestima gdje su prije toga bili limitski lokaliteti, a neki na novoodabranim – ili nizinskim ili visinskim – položajima. Premda za to zasad nema dokaza, nije (zbog sličnosti sa zapadnom Srbijom) nemoguće da su Rimljani već krajem principata i u Slavoniji i Srijemu nastojali utvrditi magistralnu podunavsku prometnicu. Koji su lokaliteti u pitanju je navedeno u Poglavlju IV.

V. IV. Uvod II

Krajnji je dio (negdašnjega) rimskog, pograničnog, obrambeno-nadzornog sustava u sjeveroistočnome dijelu Hrvatske na sjevernoj strani omeđen teritorijem suvremene mađarske države, a na istoku i jugoistoku teritorijem Republike Srbije. S obzirom na to da je – spletom povijesnih okolnosti – spomenuti prostor danas smješten na rubovima svih navedenih država, najslabije su istraženi dijelovi te cjeline i u Mađarskoj i u Srbiji upravo oni koji vode ka Hrvatskoj. U nastavku će doktorskoga rada „Dunavski limes u Hrvatskoj” stoga biti predstavljen pravac pružanja, izgled, svrhovitost i vremensko razdoblje opstojanja onih rimskih vojnih objekata koji su na srbijanskome tlu u razdoblju 1.–6. st. bili izgrađeni u neposrednoj pozadini Dunava. Poseban će naglasak pritom biti stavljen na one takve lokalitete koji se otamo nastavljaju na Srijem (**Karta 50**), regiju danas podijeljenu između Srbije (istočni ili donji Srijem, tj. Srem) i Hrvatske (zapadni ili gornji Srijem), kojemu je ime nadjenuto prema gradu *Sirmio*. To će biti učinjeno zato jer jedna od postavki disertacije glasi da je organiziranje dijelova sustava o kojem je riječ jedno drugome bilo nalik jer je dijelilo geomorfološke odlike krajolika u kojem ih se gradilo.

V. V. Negdašnje rimsko pogranično područje u Srbiji i Hrvatskoj

U geomorfološkom je smislu cijelo negdašnje pogranično područje Rimskoga Carstva u Srbiji moguće podijeliti u tri dijela. Najbliži je Hrvatskoj od tih istočni ili donji Srijem – pretežno

ravničarski kraj sličnih prirodnih osobitosti kao Slavonija i Srijem, s lesnom obalom koja je, poviše Dunava, mjestimično raščlanjena surducima i Fruškom gorom. Taj je, nekoć jedinstveni, prostor danas administrativno podijeljen između Hrvatske i Srbije, s međunarodno priznatom granicom na otprilike polovici puta između Iloka i Neština. Na donji se Srijem – od ušća Save u Dunav, na širem području grada Beograda, preko Šumadije do zapadnog dijela Braničevskog okruga¹⁸⁴⁶ – kod Golubca (*Cuppae*) pak nastavlja Đerdap. Dunav ondje protječe kroz oko 100 km dugačak kanjon koji završava između Kladova¹⁸⁴⁷ i Kostola (*Pontes*). Treća je od spomenutih cjelina u Srbiji prostor istočno od Đerdapa, kojega se kraj nalazi kod Radujevca, blizu ušća Timoka u Dunav.¹⁸⁴⁸ Dunavski je obalni pojas tamo relativno nizak, a krajolik pretežno ravničarski (**Karta 51**).

Iz kartografske izmjere koju su u podunavlju na srbijanskome tlu tijekom 18. st. vodili L. F. Marsigli,¹⁸⁴⁹ u 19. st. Felix Kanitz,¹⁸⁵⁰ a početkom 20. st. Erich Swoboda¹⁸⁵¹ i Vladimir J. Fewkes¹⁸⁵² je razvidno da su ostatci rimskih fortifikacijskih objekata u toj zemlji na pragu modernoga doba bili uočljiviji od onih u Hrvatskoj. U istočnome Srijemu, koji je do kraja 19. st. bio dio tadašnje hrvatske države (Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije)¹⁸⁵³, su arheološka istraživanja onomad provodili zainteresirani stručnjaci Narodnog muzeja iz Zagreba – Š. Ljubić i J. Brunšmid. Oni su za taj muzej odande nabavljali arheološki materijal, pokušavajući pritom identificirati *Bassianae* (smještajući to mjesto u Donje Petrovce),¹⁸⁵⁴ *Rittium*¹⁸⁵⁵ i *Acumincum* (Stari Slankamen?)¹⁸⁵⁶. Osvajačke su pohode u taj kraj [Slavoniju i (cijeli) Srijem] Rimljani (16.–9./8. g. pr. Kr.) poduzimali sa zapada, pacificiravši ga poslije 9. g. No za teritorij istočno od donjeg Srijema do *Gornje klisure* u Đerdapu nije određeno je li bio zauzet sa zapada ili istoka.¹⁸⁵⁷ Ako je suditi prema Tacitovim navodima, po dvije su

¹⁸⁴⁶ <https://hr.wikipedia.org/wiki/Srbija> (4. 5. 2016.).

¹⁸⁴⁷ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16904> (4. 5. 2016.).

¹⁸⁴⁸ Sommer von Bülow 2006., 162.

¹⁸⁴⁹ Marsigli 1726.

¹⁸⁵⁰ F. Kanitz je od Beograda do srbijansko-bugarske granice evidentirao 72 rimska fortifikacijska objekta (Kanitz 1892.; Kanitz 1904. –1914.). Naknadnim rekognosciranjima dio tih objekata nije bio pronađen.

¹⁸⁵¹ Swoboda 1939.

¹⁸⁵² Fewkes 1939., 9–11.

¹⁸⁵³ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62423> (10. 5. 2016.).

¹⁸⁵⁴ Ljubić 1880., 30, 31; Brunšmid 1895.b, 180, 181. Premda se prije smatralo i da je mjesto *Bassianae* potrebno tražiti u Dobrinčima (Brunšmid 1895.b, 168; Brunšmid 1901.c, 151), veći broj stručnjaka vjeruje da se ono moglo nalaziti u Solnoku (Ljubić 1883.a, 33–50, 65–70; Dautova Ruševljan, Vujović 2006., 22, 66; Đorđević 2007., 42, 47, 48).

¹⁸⁵⁵ Brunšmid 1901.c, 155; Димитријевић 1957., 301.

¹⁸⁵⁶ Brunšmid 1895.b, 180–182. U Starom Slankamenu do danas nisu pronađeni ostatci koje bi se pouzdano moglo pripisati *Acumincum*. Dok Velika Dautova Ruševljan smatra da bi taj lokalitet trebalo tražiti u Čortanovcima (*Prosjanice*) (Датуова Рушевлан, Петровић 1994., 13–31; Đorđević 2007., 69), gdje se tradicionalno smješta *Ad Herculis (castra Herculis)* (Đorđević 2007., 64, 70), Dragoslav Piletić i Bogdan Rašić vjeruju da se to mjesto nalazi istočno od Slankamena, u pravcu Surduka (Piletić, Rašić 1961., 91).

¹⁸⁵⁷ Wilkes 2005., 137–140, 150.

rimске legije i u Panoniji i u Meziji bile već 23. g.: ...*ripamque Danuvii legionum duae in Pannonia, duae in Moesia* (Ann. IV., 5; V., 3).¹⁸⁵⁸ I dok je o potencijalnim postrojbama toga tipa na panonskome tlu bilo govora i prije, u Meziji (Đerdap) su tada boravile *legio III Scythica* i *legio V Macedonica*.¹⁸⁵⁹ Nije nemoguće da je u jugoistočnu Panoniju već od toga časa bilo započeto nastavati veterane, a da je isti postupak u Meziji bio iniciran od Klaudijeva doba.¹⁸⁶⁰ U toj će, drugonavedenoj, provinciji kod ušća Save u Dunav, gdje se danas nalazi Beograd (*Kalemegdan*), 86.–89. biti podignut jedan od dva legijska logora u Srbiji – *Singidunum*. U tom je logoru 92.–101. mogla biti stacionirana *legio II Adiutrix*¹⁸⁶¹, a otad, u logoru veličine 500 x 315 m,¹⁸⁶² *legio III Flavia* (poslije *Felix*) kojoj je mjesto boravka do oko 106. osim *Singiduni* mogao biti *Margum* (*Orašje* kod Dubravnice) (do danas logor te veličine tamo nije otkriven).¹⁸⁶³ U mjestu Kostolac (*Čajir/Čair*), gdje je izgrađen drugi rimski legijski logor na srbijanskome tlu – *Viminacium* (442 x 385 m) – su od 33./34. logorovale *legiones III Scythica* i *V Macedonica*, a poslije i *legio VII Claudia*¹⁸⁶⁴ koja je na Dunav pristigla najkasnije 66.–68. g. Nije isključeno i da je baš ondje, prije nego u *Singiduno*, neko vrijeme bila stacionirana već spomenuta *legio III Flavia*.¹⁸⁶⁵ Osim tih, u podunavlju je u Srbiji bilo pokušaja lociranja drugih možebitnih legijskih logora. Zagovornici su tvrdnje o postojanju takvih fortifikacija smatrali da je za Domicijana logor *legionis I i II Adiutrices* bio u Mitrovici (*Sirmium*)¹⁸⁶⁶, a logor *legionis II Adiutricis*, za ili poslije Antonina Pija, u Starom Slankamenu [taj se logor tamo tražilo zbog pogrešno navedenog pojma pisca Ptolomeja – *Акобѣнѣков* umjesto *Акобѣнѣков* (*Гεωργ.* II., 15, 3)],¹⁸⁶⁷ Surduku¹⁸⁶⁸ ili Dobrincima (kod Donjih Petrovaca).¹⁸⁶⁹ Međutim, arheološkim je iskopavanjima ustanovljeno da ni u Mitrovici ni u Starom Slankamenu logor predmnijevane veličine nije mogao biti izgrađen. Doduše, u Solnoku (*Gradina*) (*Not. Dign. Occ.* XXXII., 59) tijekom 2. i 3. st. jest logorovao *vexillatio* spomenute (II.) legije, a što je otkriveno zahvaljujući natpisu *filio pientissimo Pinnio, militi*

¹⁸⁵⁸ Mirković 1968., 24; Mirković 1996., 30; Dautova Ruševljan, Vujović 2006., 58.

¹⁸⁵⁹ Petrović 1986., 92, 93; Vasić 1986., 176.

¹⁸⁶⁰ Mirković 1968., 117.

¹⁸⁶¹ Alföldy 1959., 121, 140; Todorović 1963., 73–75.

¹⁸⁶² Petrović 1986., 92, 93; Vasić 1986., 176.

¹⁸⁶³ Mirković 1968., 27, 29, 30, 50, 51; Mirković 1996., 34–37.

¹⁸⁶⁴ Popović 1966., 181–185; Mirković 1968., 56–73; Petrović 1986., 93; Ćirić, Jovanović 2010., 70, 71; <http://viminacium.org.rs/viminacium/istorija-grad-a-i-legijskog-logora/> (9. 5. 2015.).

¹⁸⁶⁵ Mirković 1968., 27, 29; Mirković 1996., 34–37.

¹⁸⁶⁶ Душанић 1968., 89.

¹⁸⁶⁷ Горенц, Димитријевић 1956., 151–155; Димитријевић 1957., 301, 303; Dimitrijević, Kovačević 1965., 115–120; Душанић 1968., 89; Dimitrijević 1969., 81. Miroslava Mirković je smatrala da je *legio II Adiutrix* u Meziji boravila već oko 86. g. (Mirković 1968., 27, 29).

¹⁸⁶⁸ Vasić 2003., 149; Đorđević 2007., 73.

¹⁸⁶⁹ Brunšmid 1895.b, 168; Brunšmid 1901.c, 151.

legiones secundes (Adiutricis) defuncto Bassianis (CIL III., 8489=12799) pronađenomu u Konjicu.¹⁸⁷⁰

Prvotne su, manje fortifikacijske objekte Rimljani u 1. st. nastojali podizati u neposrednoj blizini keltskih naselja. Takva su mjesta uz Dunav u istočnom Srijemu identificirana u podnožju Petrovaradinske tvrđave (*Cusum*)¹⁸⁷¹, Starom Slankamenu, Banoštoru (*Bononia/Malata*), Beočinu/Dumbovu (*Iosista*), na *Brestovim međama* i Zemun Polju.¹⁸⁷² Smještaj je tih fortifikacija blizu položaja gdje su prebivali Kelti vjerojatno bio posljedica potrebe ročnika (rimске vojske) za prehrambenim proizvodima.¹⁸⁷³ Ranorimske su naseobine u donjem Srijemu, bliže Savi nego Dunavu, otkrivene i u, primjerice, Mitrovici, Rumi, Hrtkovicima, Šimanovicima,¹⁸⁷⁴ Gomolavi¹⁸⁷⁵ i Svilošu (*Selište*).¹⁸⁷⁶ Premda se vjeruje da je izgradnja njihovih fortifikacija na ravnima brežuljaka – koje uz Dunav u Hrvatskoj i Srbiji mjesno stanovništvo naziva *čukama* – diljem Srijema dokumentirana u Iloku, Petrovaradinu, Slankamenu i Surduku, dosadašnjim su arheološkim iskopavanjima u tim mjestima otkriveni tek neznatni arheološki ostatci iz 1.–4. st.¹⁸⁷⁷ Takvi su nalazi ranoitalski importi koji, prema mišljenju O. Brukner, ukazuju na prvu fazu izgradnje rimskih vojnih instalacija. Međutim, baš same takve građevine u istočnom Srijemu dosad nisu identificirane.¹⁸⁷⁸ Dio su predmeta pronađenih u toj regiji iz polovine 1. st. diplome iz kojih je moguće iščitati podatke o kastelima ili pomoćnim jedinicama koje su ondje boravile. Najstarija je dosad poznata diploma iz Panonije pronađena u mjestu Bijela Crkva kod Rače (CIL XVI., 2) (iz 54.)¹⁸⁷⁹ u kojoj je (očuvan) naziv jedne rimske kohorte,¹⁸⁸⁰ dok je iz Mezije to ona iz Velikoga Gradca kod Donjeg Milanovca (*Taliatae*) (iz 75.) u kojoj su navedeni nazivi deset kohorta.¹⁸⁸¹ S obzirom na to da je u vremenski idućem takvom nalazu, pronađenom u Belegu, navedeno da je u Panoniji 85. g. bilo pet ala i petnaest kohorta,¹⁸⁸² J. Klemenc je povećanje broja jedinica toga roda vojske (u toj provinciji) doveo u vezu s Domicijanovim ratovima s Dačanima,

¹⁸⁷⁰ Петровић 1995., 11; Dautova Ruševljan, Vujović 2006., 22, 66; Đorđević 2007., 42, 47, 48.

¹⁸⁷¹ Budući da Dunav od Iloka do Slankamena krasi plićaci, rukavci, sprudovi, ade i otoci, rimski su fortifikacijski objekti tamo bili zaštićeni već samim prirodnim osobitostima. Osim toga, taj je kraj, čas južno, čas sjeverno od Dunava, plavan. Od ušća Tise do ušća Save u Dunav korito je te rijeke duboko, bez meandara i otočića (Piletić, Rašić 1961., 87–92; Đorđević 2007., 14, 68).

¹⁸⁷² Dimitrijević 1963., 106–108; Đorđević 2007., 17, 65, 77.

¹⁸⁷³ Петровић 1995., 29.

¹⁸⁷⁴ Đorđević 2007., 16–19, 49, 55, 68.

¹⁸⁷⁵ Брукнер 1971., 103–121.

¹⁸⁷⁶ Брукнер 1995., 61.

¹⁸⁷⁷ Горенц, Димитријевић 1956., 151–155; Dimitrijević, Kovačević 1965., 115–120.

¹⁸⁷⁸ Брукнер 1995., 62, 63.

¹⁸⁷⁹ Dautova Ruševljan, Vujović 2006., 19.

¹⁸⁸⁰ Brunšmid 1897., 2.

¹⁸⁸¹ Vučković-Todorović 1969., 129, 132–135.

¹⁸⁸² Đorđević 2007., 65.

promatrajući cijelo srednje podunavlje u kontekstu prolaska rimskih trupa prema Dakiji za koje je vjerovao da ih se ka jugoistoku upućivalo iz *Aquinci*.¹⁸⁸³ Iako je prvi dio toga navoda u Hrvatskoj (jer hipoteza dosad nije bila komentirana) valjda općeprihvaćen, spomenuti ga stručnjak nije zasnovao na rezultatima arheoloških iskopavanja ni povijesnim izvorima, već je moguće da ga je na takvo promišljanje nagnala jedinstvenost geopolitičkog prostora u kojem je živio (SFRJ). Naime, zapadna granica Dačkog kraljevstva krajem 1. st. nije prelazila rijeku Tisu¹⁸⁸⁴ koja je od *Cuccii*, u Panoniji, Dunavom udaljena oko 70 km. A kako je između Panonije i buduće rimske provincije Dakije bio još cijeli sjeverni dio (treće po redu rimske provincije uz tu rijeku u srednjem podunavlju) Mezije, autoru se ovoga rada – na tragu Barkóczyjeva stanovišta¹⁸⁸⁵ – izglednijim čini da su Rimljani fortifikacije od Dakije do Panonije podizali anticipirajući mogućnost povezivanja teritorija dačkog kraljevstva s onime na kojem su obitavali Sarmati. Jednako tako, dokaza za to da je rimska vojska na istok bila upućivana brodovljem iz pravca *Aquinci* – nema. Da je, naime, odlazak te vojske u pravcu o kojem je riječ bio organiziran na spomenuti način, u potpunosti bi – jer pristaništa tamo nije bilo – bio zaobiđen i mađarski i hrvatski dio Baranje. Dakle, umjesto ili osim na takav način, rimska je vojska ka Dakiji mogla odlaziti marširajući ili brodovljem Savom ili Dravom uz koju su, nedaleko od *Mursellae*, na mjestu današnjih Petrijevacata tada kratkotrajno mogle logorovati jedna ili dvije rimske legije.¹⁸⁸⁶

Do u doba je vladavine idućeg rimskoga cara – Trajana – cijeli Srijem, nakon što je u eri 86.–106. mogao biti dijelom Gornje Mezije, ponovo postao dijelom provincije Panonije. Godine 106., spomenuti je car (kao prije toga oko 86. g. Meziju) i Panoniju odlučio podijeliti na Gornju i Donju. Nakon što je Donja Panonija Dioklecijanovom odlukom 296. bila dodatno parcelirana (na Panoniju Valeriju i Panoniju Drugu), Srijem je ušao u sastav Panonije Druge.¹⁸⁸⁷ Nije li se stoga opravdano zapitati je li i rimski pogranični obrambeno-nadzorni sustav na tako organiziranom prostoru u dobima o kojima je riječ bio uređen na sličan način? – Stanovište je Dušanke Vučković-Todorović o tome da izgradnja rimskih fortifikacija na istočnoj (lijevoj) obali Dunava u Bačkoj i Banatu poslije 106. nije predstavljala negaciju dunavskog limesa¹⁸⁸⁸ različito od gledišta Nevenke Petrović koja je ustvrdila da je Trajanovim osvajanjem i osnivanjem provincije Dakije (također 106.) intenzitet utvrđivanja

---

¹⁸⁸³ Klemenc 1961., 8, 9; Klemenc 1963., 55–68.

¹⁸⁸⁴ <http://www.romanianhistoryandculture.com/burebista.htm> (9. 5. 2016.).

¹⁸⁸⁵ Barkóczy 1980., 90–93, 100–105, 110–115.

¹⁸⁸⁶ Ritterling 1925., 1736; Alföldy 1959., 126; Mócsy 1962., 629; Fitz 1980., 125–140; Pinterović 1978., 44.

¹⁸⁸⁷ Alföldy 1959., 115, 121–128; Klemenc 1961., 6; Mócsy 1962., 586; Mócsy 1974., 72. M. Mirković teza da je Srijem krajem 1. ili početkom 2. st. bio dio Gornje Mezije nije prihvatljiva (Mirković 1968., 8, 9, 27, 29).

¹⁸⁸⁸ Vučković-Todorović 1961.a, 107.

uz zapadnu (desnu) obalu te rijeke bio smanjen¹⁸⁸⁹ ili, kako je to mislio M. Vasić, u potpunosti obustavljen.¹⁸⁹⁰ Ta su razmatranja i M. Mirković navela promisliti je li za očuvanje mira u slabo naseljenoj južnoj Panoniji otad uopće bio potreban veći broj rimskih vojnika. Naime, ta je stručnjakinja postavila hipotezu da je rimska vojska bilo u Panoniji bilo u Meziji mogla boraviti prema potrebi. Do takvog ju je suda doveo broj identificiranih kastela u donjem Srijemu koji je veći od identificiranoga broja pomoćnih postrojba u toj regiji.¹⁸⁹¹ Ta je ocjena potom Slobodana Dušanića ohrabrila pretpostaviti da se jedne te iste odrede spomenutog roda vojske ondje raspoređivalo u više kastela.¹⁸⁹² Slično je bilo i uz dio *ripae* na potezu *Viminacium–Dimum* (u Bugarskoj) koji od 106. također više nije bio dijelom vanjske granice Rimskoga Carstva – Rimljani su tamo tek po napuštanju Dakije 275. ponovo započeli graditi vojne objekte.¹⁸⁹³ Međutim, istovjetan zaključak ne može vrijediti i za dijelove podunavlja u Hrvatskoj ili Mađarskoj jer je državna rimska *granica* tamo konstantno bila uz Dunav, a gdje je svaka od postrojba boravila u vlastitom kastelu (u Hrvatskoj je to upitno za Osijek i Dalj). Osim toga, taj podatak ne kazuje išta o tome je li hipoteza da su povremeni posjeti legionara iz *Aquinci* i *Singiduni* bili dostatni za očuvanje mira u tim dijelovima Rimskoga Carstva.¹⁸⁹⁴ No ako takvih, periodički organiziranih posjeta odreda iz ta dva legijska logora u baranjski ili srijemski prostor jest bilo, logično je u središte zanimanja postaviti pitanje razgraničenja tih ophodnji. Naime, ukoliko zone odgovornosti između njih jesu postojale (u ovome trenutku ništa ne ukazuje na to), *razgraničenje* između legija nije moglo biti uvjetovano Dravom – nalaza (natpisi, opekarski proizvodi) *legionis II Adiutricis* (iz *Aquinci*) osim u Batini ima i u Osijeku, tj. i na sjevernoj i na južnoj obali te rijeke – nego eventualno prvom većom planinom (Daljska planina) južno od Drave, sjeverno od Dalja. Promatrajući to područje s jugoistoka, bez obzira na to što građevinska djelatnost *legionis III Flaviae* (iz *Singiduni*) uz Dunav u Hrvatskoj nije pouzdano dokumentirana,¹⁸⁹⁵ ipak u potpunosti nije moguće odbaciti zamisao da su manje skupine vojnika te legije povremeno patrolirale većim dijelom Srijema (do Daljske planine) ne zadržavajući se niti gradeći tamo išta. Za tumačenje su se da je taj kraj bio prostor od interesa raspodijeljenog između više legija zalagali još J. Klemenc¹⁸⁹⁶ i S. Dušanić¹⁸⁹⁷ smatrajući, isto tako, da je razgraničenje

---

¹⁸⁸⁹ Petrović 1961., 143.

¹⁸⁹⁰ Vasić 1986., 179.

¹⁸⁹¹ Mirković 1968., 13, 33, 35.

¹⁸⁹² Душанић 1968., 111.

¹⁸⁹³ Jilek 2011., 25, 27, 37.

¹⁸⁹⁴ Eadie 1977., 209–221.

¹⁸⁹⁵ Szilágyi 1933.

¹⁸⁹⁶ Клеменс 1961., 13.

¹⁸⁹⁷ Душанић 1968., 100.

između njih bilo kod Dalja. No ti su stručnjaci pogrešno zaključili da je ophodnju donde obavljala legija iz (danas je poznato, nepostojećeg logora) *Sirmii* (mislili su na *legionem II Adiutricem*). No kako je prisutnost II. legije u podunavlju, osim u Panoniji, dokumentirana u Meziji, nalaze je toga dijela rimske vojske vjerojatnije tumačiti povremenim posjetima specijaliziranih legijskih odreda, pojačanjima, ili redovnim premještanjima cjelovitih postrojba neovisnim o postojanju zona o kojima je riječ. Premda osnivati legijske logore uz unutarnje, tj. provincijalne granice Rimljanima nije bilo strano, slučaj da su *vexillationes* iz takvih logora redovito naizmjenično patrolirali jednom pa drugom provincijom autoru ovoga rada nije poznat. U tom je kontekstu možda potrebno promotriti i dvije, u MSO-u pohranjene, opeke s pečatom *legionis VII Claudiae*. Od tih je onoj s inv. br. AA 5954 porijeklo nepoznato, dok je ona označena inv. br. AA 5962 bila pronađena u Kostolcu, gdje toj legiji i jest bio logor¹⁸⁹⁸. Za primjer je izuzet baš materijal legije koja je po dolasku na Dunav bila stacionirana u *Viminacio* jer u Hrvatskoj uz tu rijeku nije evidentiran nijedan (opekarski) proizvod pečatiran tekstem *legionis III Flaviae* čiji je tabor *Singidunum* tamošnjem dijelu limesa bio bliži nego *Viminacium*. Prema tomu, ako su u zapadni Srijem povremeno organizirano i po službenoj dužnosti navraćali pripadnici VII. (a ne III.) legije, to je onda argument protiv postojanja ikakvih prostorno organiziranih zona odgovornosti. Navedeno može biti točno jedino ako se pokaže da opeke VII. legije nisu iz polovine 3. st. Proizvoda je pečatiranih oznakom *legionis VII Claudiae* u Osijeku zasigurno bilo više, nekolicina ih je i pronađena zaštitnim arheološkim iskopavanjem na Trgu bana Josipa Jelačića 2008. g.¹⁸⁹⁹

D. Vučković-Todorović i Borislav Jovanović, koji su na potezu *Aquincum–Singidunum* proučili razdaljine između rimskih fortifikacija, su zaključili da su one tamo bile izgrađene na ujednačenim razmacima (ne navodeći o kolikim je vrijednostima riječ) sličnim onima u dijelu *Singidunum–Aquae* (Prahovo) u pravcu srbijansko-bugarske granice.¹⁹⁰⁰ Dok je duž oko 320 km dugačkog toka Dunava u Srbiji¹⁹⁰¹ dosad pouzdano dokumentirano najmanje stotinjak fortifikacijskih objekata iz rimskoga doba (**Tablica 32**),¹⁹⁰² broj je takvih lokaliteta uz oko 137 km dugačak tok te rijeke u Hrvatskoj relativno nepouzdan. Za to je odgovorno to što na nekim nalazištima za koje se ondje sumnja da su bila u vezi s rimskom vojskom arheološka istraživanja do danas nisu provedena pa to je li riječ o lokalitetima vojnog ili svjetovnog

¹⁸⁹⁸ Bulat 1965.b, 11 (br. 19), 14, br. 32.

¹⁸⁹⁹ Usmeno priopćenje T. Lelekovića.

¹⁹⁰⁰ Vučković-Todorović 1961.a, 107; Jovanović Đ. 1996., 263.

¹⁹⁰¹ Sommer von Bülow 2006., 157.

¹⁹⁰² Arheološka su iskopavanja na rimskim lokalitetima uz Dunav u Srbiji objavljena u časopisima *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, *Arheološki pregled*, *Rad vojvođanskih muzeja (Rad muzeja Vojvodine)*, *Vjesnik Vojnog muzeja*, *Starinar* i *Đerdapske sveske*.

karaktera nije određeno. Ipak, broj takvih (većih rimskih vojnih) nalazišta u Hrvatskoj, izražen brojčano, nije manji od jedanaest (**Tablica 27**). No čak i da je broj lokaliteta o kojima je riječ u tim dvjema zemljama točno određen, ne znači da je dijeljenjem navedenih kilometraža s brojem identificiranih nalazišta moguće izračunati njihov prosječni međusobni razmak. Naime, dio je tih lokaliteta grupiran na jednim te istim mjestima. Uspoređujući tim povodom pograničnu regiju (Slavoniju i Srijem, u razmatranje je za taj izračun moguće uzeti tek tamošnje vjerojatne kastele. Dok su oni u tom kraju bili podignuti na prosječnoj razdaljini od oko 26 km (Osijek–Sotin–Ilok), u istočnom je Srijemu to, pravcem Ilok–Čerević (16 km)–Rakovac (18 km)–Petovaradin (9 km)–Čortanovci (15 km)–Slankamen (18 km)–Surduk (12 km)–Novi Banovci (15 km)–Zemun (12 km), bilo učinjeno na udaljenostima koje su prosječno iznosile manje od 15 km.¹⁹⁰³ Tako je pak velika razlika između vojnih logora za pomoćne jedinice rimske vojske na prostoru sličnih geomorfoloških obilježja unutar jedne te iste rimske provincije već krajem 1. ili početkom 2. st. mogla značiti da su:

1. rimska vojna uporišta u Srijemu u Srbiji bila izgrađena bitno bliže jedna drugima nego u Srijemu u Hrvatskoj, odnosno da je zaključak D. Vučković-Todorović i B. Jovanovića netočan, ili da
2. u Slavoniji i Srijemu nisu identificirani svi kasteli pa da je taj razmak u odnosu na srbijanski dio Srijema tek prividno veći. U tom je kontekstu moguće pomišljati na to da je u zapadnom dijelu te regije za principata u uporabi bio lokalitet *Gradac* kod Borova (za što su dokazi trenutačno manjkavi) dok bi drugi, pretpostavi li se da se nalazi na otprilike polovici puta *Cornacum–Cuccium*, trebalo tražiti u okolici Mohova. A ukoliko bi se u tom slučaju pokušalo usporediti planove kastela uz Dunav u gornjem i donjem Srijemu, nema elemenata koji bi za to trenutačno mogli biti uzeti. Naime, nijedan nedvojbeno određeni dio nekog rimskog vojnog logora tamo (ni u Hrvatskoj ni u Srbiji), od Drave do ušća Save u Dunav zasad nije poznat. Doduše, približno je takvim fortifikacijama u istočnom Srijemu građevinske faze evidentirao P. Petrović, navevši da ih je potrebno razvrstati u:
  1. kraj 1. st./početak 2. st. (za Dačkih ratova),
  2. početak 3. st. (seversko razdoblje),
  3. kraj 3. st./početak 4. st. (tetrahija), te u
  4. drugu polovinu 4. st. (Konstantinova dinastija–valentinijansko doba)¹⁹⁰⁴. Iz citiranih je podataka razvidno da kronološki najranija faza u istočnome Srijemu odgovara onoj

¹⁹⁰³ Udaljenosti su izračunate zahvaljujući web-stranici <https://www.google.hr/maps> (9. 5. 2016.).

¹⁹⁰⁴ Petrović 1986., 93.

koja je ustanovljena u Slavoniji i zapadnome Srijemu, dok za preostale to nije sigurno. Usporedimo li pak spomenute etape s onima koje je D. Pinterović odredila za (grad) Mursu –

1. druga petina 2. st. (Hadrijanovo doba),
2. druga polovina 2. st. (Antonin Pio–Komod),
3. kraj 2. st./početak 3. st. (seversko razdoblje) te
4. prva polovina 4. st. (tetrahija i Konstantinova dinastija)¹⁹⁰⁵ – pokazat će se da se one međusobno ne podudaraju, odnosno da je razvitak toga mjesta kao civilnog središta uslijedio nakon izgradnje prvotnih rimskih vojnih instalacija u savsko-dravsko-dunavskome međuriječju. Potom je taj razvitak prethodio drugoj po redu fazi izgradnje takvih građevina u donjem Srijemu, a u Severovo (Septimije), Dioklecijanovo i Konstantinovo doba, te u doba njegovih sinova se s tom (fazom) približno podudarao. Premda je intenzitet života u regiji o kojoj je riječ tada bio najснаžniji,¹⁹⁰⁶ bez obzira na to što su uz Dunav na potezu *Cuccium–Taurunum* tijekom 4. st. uz neke starije bili izgrađeni novi fortifikacijski objekti (Rakovac, Beočin, Čortanovci),¹⁹⁰⁷ isto možda nije bilo poduzeto i završetkom toga (stoljeća). Naime, valentinijansko je razdoblje u Mursi i diljem Srijema potpuna nepoznanica.

Građevinske su pak etape koje je za prostor između istočnoga dijela Srijema i Đerdapa ustanovila M. Mirković datirane kako slijedi:

1. prva polovina 1. st. (od Augusta do osnivanja provincije Trakije 46. g.),
2. treća četvrtina 1. st. (46.–68.) [od osnivanja Trakije do ratova sa Sarmatima (*Tac., Hist., I., 79; IV., 54*)],
3. sedamdesete i osamdesete godine 1. st. (69.–86.) (doba građanskih ratova i Domicijanovih ratova s Dačanima), te
4. 1./2. st. (86.–117.) (od Domicijanovih ratova s Dačanima do Hadrijanova doba). U citiranom slučaju nije riječ o civilnim, nego o etapama vojne povijesti navedenog dijela Gornje Mezije¹⁹⁰⁸.

Ono što Srijem izdvaja od drugih podunavskih regija je niz umjetno napravljenih plovnih kanala kojima je tamošnji dio rimskoga pograničnog područja bio povezan s unutrašnjošću,

---

¹⁹⁰⁵ Pinterović 1978., 57–72.

¹⁹⁰⁶ Dimitrijević 1969., 90–92, 98, 112. Podalje je od Dunava u *Sirmio* u razdoblju 3.–5. st. bilo sjedište upravitelja Panonije Druge i povremeno sjedište prefektura Ilirik (Đorđević 2007., 15–27). Uz *Sirmium*, drugi su veći grad u istočnom Srijemu bile *Bassianae* (Ljubić 1883.a, 37–45, 49; Brunšmid 1900.b, 194–199; Dimitrijević 1968., 102).

¹⁹⁰⁷ Radman-Livaja 2012., 178.

¹⁹⁰⁸ Mirković 1968., 23, 46, bilj. 48.

odnosno pozadinom toga dijela dunavskoga prostora. U istočnom su Srijemu u Srbiji ukopi toga infrastrukturnog objekta pronađeni kod Galovice, Jarčine¹⁹⁰⁹ i Velikog Begeja.¹⁹¹⁰ I u Đerdapu je između Sipa (*Ducis pratum?*) i Karataša (*Diana*) 101. g., oko 150 m od dunavske obale – kako bi se izbjeglo brzace i olakšalo plovidbu – bio prokopan kanal dugačak 3.22 km, a širok 57 m, uz koji je na obje strane bio podignut 10–14 metarski nasip. No taj se kanal od onih u Srijemu razlikuje po tom što nije bio napravljen prema, nego usporedno s Dunavom.¹⁹¹¹ Zapadni je Srijem, u Hrvatskoj, s unutrašnjošću (Savom) bio povezan (rijekama) Vukom, Ervenicom, Bosutom, Spačvom, Studvom, Biđem i Beravom (**Karta 52**).¹⁹¹² Još su Johann Nepomuk Spannbauer i Johann Peters na Vuki tamo otkrili ostatke brodica, ustava i kanala zaključivši stoga da je ta rijeka u rimsko doba bila plovna i povezana s Dravom, a preko Ervenice i Bosuta sa Savom.¹⁹¹³ Budući da je spomenuti prostor dio područja čija je melioracija bila dovršena tek po isušanju močvare *Palače* (između Osijeka i Vukovara) iskopom Bobotskog kanala 1895.–1925.,¹⁹¹⁴ istom je (močvarom) možda bio uvjetovan položaj tamošnje dionice (rimske) magistralne podunavske prometnice. To je, naime, i razlog koji je Rimljane mogao nagnati na to da taj put podignu podalje od ušća Vuke u Dunav (trasa te prometnice tamo dosad nije evidentirana). Konačno, spomenuti su vodeni putovi izdvojeni kao jedna od posebnosti uz limes u hrvatskom dijelu podunavlja i predloženi za kriterij iznimne univerzalne vrijednosti pri nominiranju toga spomenika na UNESCO-ov popis svjetske kulturne baštine u revidiranoj tentativnoj listi za nacionalni dio limesa koju je autor ovih redaka 2014. podnio MKRH-u.

Primat je u arheološkim istraživanjima u Srbiji tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. st. – a prije tamošnjega namjerno uzrokovanog podizanja razine vode zbog izgradnje hidroelektrana (*Đerdap I*) kod Sipa¹⁹¹⁵ (poslije 1964.) i (*Đerdap II*) kod Kusjaka¹⁹¹⁶ (poslije 1977.) – sa Srijema bio premješten na Đerdap.¹⁹¹⁷ Zbog toga su razloga i ostatci rimskih pograničnih građevina u Gornjoj Meziji u toj državi istraženi u većem obimu nego u Donjoj Panoniji. No, tek su dva rimska lokaliteta u Đerdapu tada bila istražena u cijelosti – Boljetin

---

¹⁹⁰⁹ Kanal *Jarčina* je napravljen nedaleko od *Bassianae* (Ljubić 1883.a, 45). Taj je kanal kod Progara bio povezan sa Savom, a vjerojatno je izgrađen za carevanja Proba (Димитријевић 1957., 299; Петровић 1995., 14).

¹⁹¹⁰ Димитријевић 1957., 301; Dimitrijević 1963., 83, 106–108; Dimitrijević 1969., 83, 84.

¹⁹¹¹ Kanitz 1892., 50, 51; Mirković 1968., 32; Špehar 2010., 19, 26, Sl. 7. Kastel *Diana* je najočuvaniji kastel u Đerdapu, s bedemima visokim do 8 m (Kondić 1965.a, 86).

¹⁹¹² Korda 1961., 59; Iskra-Janošić 2009., 111–116.

¹⁹¹³ Spannbauer, Peters 1876., 26–32; Brašnić 1878., 16–19; Pinterović 1956.b, 77.

¹⁹¹⁴ Živaković-Kerže 2004., 83–88.

¹⁹¹⁵ Kondić 1965.a, 71–75.

¹⁹¹⁶ Petrović 1996., 7.

¹⁹¹⁷ <http://www.eps.rs/Lat/Article.aspx?lista=Sitemap&id=86> (5. 12. 2014.).

(*Gradac na Lepeni*) (*Smorna*)¹⁹¹⁸ i Ravna (*Timacum minus?*) (kod Porečke reke) (*Camps*),¹⁹¹⁹ dok je na ostalima iskopavanje bilo napravljeno tzv. „skokovitim sondiranjima”.¹⁹²⁰ S obzirom na to da pozornost pri iskopavanju pritom nije bila usmjerena na prostor izvan fortifikacija, o opkopima kojima su ove eventualno mogle biti okružene nije poznato mnogo. Određeno je tek da su presjeci od po jedne *fossae* u mjestima Mora Vagei (Stara Vodenica) i Kostol bili u obliku slova V,¹⁹²¹ a onih na području beogradskoga *Donjeg grada* (prije dolaska *legionis IIII Flaviae* u to mjesto)¹⁹²² i u Karatašu, u obliku slova W.¹⁹²³ Po tom je istraživanju Đerdapu do današnjih dana bilo posvećeno relativno malo pozornosti. Prema nekim je mišljenjima početak Đerdapu mogao biti kod Rama. Ako se taj podatak uzme kao istinit, promatrajući bi iz pravca zapada, otok (negda poluotok) Sapaja bio smješten na samome ulazu u taj kraj.¹⁹²⁴ No budući da tek kod Golubca, oko 40 km istočno od Rama, krajolik iz nizinskoga tla uzduž obje dunavske obale počinje poprimati oblik visokog i uskog stjenovitog kanjona, veći broj stručnjaka to mjesto smatra začetkom Đerdapa.¹⁹²⁵ Budući da su fortifikacije koje su Rimljani tamo izgradili – stigavši ondje s donjeg Dunava¹⁹²⁶ – planinskim masivom odijeljene od zaleđa, dobro su očuvane.¹⁹²⁷ A uzrok je činjenici da ih se u Đerdapu napustilo skoro po ustanovljivanju¹⁹²⁸ – u npr. Boljetinu, Velikome Gradcu i Čezavi (*Novae*)¹⁹²⁹ – N. Petrović prepoznala u tom što je vanjska granica Rimskoga Carstva 106. odande bila izmještena na sjever.¹⁹³⁰ Relativno kratko razdoblje koje su fortifikacijski objekti (stoga) ondje bili u funkciji ne pruža dovoljno podataka za zaključak jesu li pritom bili podignuti na međusobno ujednačenim razdaljinama ili ne. Oni identificirani su jedan od drugoga tada bili izgrađeni na neujednačenom razmaku: Golubac–Čezava (oko 20 km)–Boljetin (oko 10 km)–Veliki Gradac (oko 10 km)–Tekija (oko 30 km)–Karataš, tj.

¹⁹¹⁸ Zotović, Petrović 1965., 94–97; Zotović, Petrović 1967., 69–71; Zotović, Petrović 1968., 78–82; Zotović 1969.a, 111–113; Zotović 1969.b, 114–118.

¹⁹¹⁹ Kondić 1965.b, 97–99; Kondić 1966., 96–99; Kondić 1967., 65–69; Kondić 1968.a, 76–78; Mirković 1968., 90, 125, 138; Kondić 1969., 110, 111; Vučković-Todorović 1969., 131; Bošković 1970., 47–50; Kondić 1970., 66, 67.

¹⁹²⁰ Pribaković, Piletić 1966., 103–108.

¹⁹²¹ Petrović, Vasić 1996., 23.

¹⁹²² Mirković 1996., 34.

¹⁹²³ Kondić 1996., 83.

¹⁹²⁴ Medović 1966., 108–110; Vučković-Todorović 1969., 137. Na Sapaji je u Trajanovo doba bio izgrađen kastel (Medović 1966., 108–110; Mirković 1968., 98–100). Tamošnja se pak kasnorimska utvrda od drugih u Đerdapu razlikuje po tome što joj trijem i ugaone kule nisu bili izgrađeni s vanjske, nego s unutarnje strane bedema (Rašajski 1967., 83–85; Mirković 1968., 98–100; Rašajski 1969., 160, 161; Rašajski 1970., 94, 95; Đorđević 2007., 93, 95).

¹⁹²⁵ Npr. Янкулов 1952., 19; Mirković 1968., 106–109.

¹⁹²⁶ Wilkes 2005., 140, 150.

¹⁹²⁷ Dimitrijević 1969., 82.

¹⁹²⁸ Špehar 2010., 28.

¹⁹²⁹ Mirković 1996., 39; Wilkes 2005., 153.

¹⁹³⁰ Petrović 1961., 143.

Kostol (oko 30 km). Od tetrarhije pa nadalje razdaljina je između utvrda u Đerdapu ponegdje bila dvostruko, a ponegdje trostruko manja od maločas navedenih vrijednosti.¹⁹³¹

Između svih je većih rimskih fortifikacija, usporedno s Dunavom, bio izgrađen put. Dok dio stručnjaka vjeruje da je taj infrastrukturni objekt na potezu *Aquincum–Singidunum* bio zgotovljen već za Nerona,¹⁹³² u Mađarskoj i Hrvatskoj dokaza za to nema. Pravac je toga puta duž srednjeg podunavlja vodio rubovima poplavnih područja, močvarnim staništima [kod kastelâ *Alisca (ad Latus)* i *Mursa*], nasipom, mostom,¹⁹³³ ravnica (Baranja, Slavonija, Srijem), duž brdovitoga područja (*Alma Mons*) te usjekom u živu stijenu (Đerdap).¹⁹³⁴ Za dio je puta o kojem je riječ u *Gornjoj klisuri* poznato da su ga napravili pripadnici *legiones III Scythicae* i *V Macedonicae*, kako je to posvjedočeno tzv. Tiberijevim pločama iz 46. g. S izgradnjom je te dionice bilo započeto još 33., a nastavljeno za Klaudija i Domicijana. Cijeli je put u Đerdapu, do *Donje klisure*, bio dovršen za Trajana oko 100. g.,¹⁹³⁵ što je dokumentirano tzv. Trajanovom pločom (*Tabula Traiana*).¹⁹³⁶ Podalje je od Dunava, usporedno s tom rijekom, magistralna rimska prometnica na srbijanskome tlu bila izgrađena na potezima *Višnjica (Octavum)–Vinča (Vincea)*, te pokraj Plavničkog jezera i Ritopeka (*Tricornium*),¹⁹³⁷ a poprečno kroz Đerdap pravcem *Veliki Gradac–Brza Palanka (Egeta)*.¹⁹³⁸ Na tom je području put, kako je to određeno u Batajnici, bio napravljen od lomljenog kamenja postavljenog na nabijenu zemlju i *flankiran* odvodnim kanalima.¹⁹³⁹ Sve maločas navedeno ukazuje na visok stupanj prilagodbe građevinskih rješenja terenu čemu su Rimljani bili vični.¹⁹⁴⁰ Osim *in situ* fizički identificiranih ostataka, na trasu magistralnoga puta ukazuju miljokazi. Njih se uz Dunav u Srbiji pronašlo nedaleko od Neština (230.) (CIL III., 3700–3703=10651),¹⁹⁴¹ između Banoštora i Petrovaradina (CIL III., 3700–3702) (96.–98.),¹⁹⁴² kod

---

¹⁹³¹ Udaljenosti su izračunate zahvaljujući web-stranici <https://www.google.hr/maps> (9. 5. 2016.).

¹⁹³² Dautova Ruševljan, Vujović 2006., 14, 15.

¹⁹³³ Visy 1988., 33, 119–125.

¹⁹³⁴ Wilkes 2005., 146.

¹⁹³⁵ Petrović 1986., 92, 93; Vasić 1986., 176. Duž rimskoga je puta u *Gornjoj Klisuri* pronađeno pet natpisa (Vučković-Todorović 1961.a, 106). Nije razjašnjeno jesu li ih podigli carevi Tiberije, Klaudije i Vespazijan (Kondić 1965.a, 78, 79) ili Tiberije (dvije ploče), Klaudije i Domicijan (dvije ploče) (Šašel 1961., 155–165; Minić, Kovačević 1968., 101, 102; Petrović, Vasić 1996., 19).

¹⁹³⁶ Petrović 1969.a, 86–88. Tekst Trajanove table glasi: *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) pontif(ex) maximus trib(unicia) pot(estate) IIII pater patriae co(n)s(ul) III montibus excisi[s] anco[ni]bus sublat[i]s via[m] r[e]fecit* [<http://www.ajmonegde.com/Tabula-Traiana.html> (12. 5. 2013.)].

¹⁹³⁷ Kondić 1961., 120–123; Mirković 1968., 95–97; Wilkes 2005., 208.

¹⁹³⁸ Vučković-Todorović 1961.a, 106.

¹⁹³⁹ Dimitrijević 1966., 124–127; Đorđević 2007., 65.

¹⁹⁴⁰ Pinterović 1969., 55, 56; Visy 2003.a, 43–46.

¹⁹⁴¹ Brunšmid 1911.a, 127; Graf 1936., 115; Vasić 2003., 144.

¹⁹⁴² Eadie 1977., 214; Петровић 1995., 24.

Beočina (1. st.),¹⁹⁴³ Novog Slankamena¹⁹⁴⁴ i u Prahovu (99.).¹⁹⁴⁵ Da su za zaštitu toga puta od razbojnika Rimljani tijekom 3. st. u Srbiji podigli i velik broj signalnih postaja¹⁹⁴⁶ ukazuju pojedini povijesni izvori u kojima se u Dobrudži spominje močvarno područje na koje su prodirale takve interesne skupine, ne zanimajući se za drugo doli pljačku (*Them., Or. X.*, 136–138).¹⁹⁴⁷ A to što se upade u Rimsko Carstvo u 3. st. dovelo u vezu s razbojništvom – a ne etničkom pripadnošću tih razbojnika – govori o tome da je bila riječ o povremenim upadima pojedinaca iz *plemena* Jaziga u Rimsko Carstvo, a ne o organiziranim vojnim pohodima toga naroda. Imajući je pak u vidu međusobne razdaljine između odmorišta označenih u *Tab. Peut.*, ustanovljeno je da su one¹⁹⁴⁸ – kao i u Hrvatskoj – na srbijanskome tlu manje točne nego one koje su označene u *Itin. Ant.* P. Petrović smatra da su uzrok tomu bili različiti putovi koji su u tim itinerarima ucrtani.¹⁹⁴⁹

Podizanje rimskih fortifikacija kamenom uz Dunav na mađarskome (izuzevši Baranyu gdje za to podataka nema) i hrvatskome tlu nije bilo sinkrono onomu u Srbiji. U Đerdapu su Rimljani, kako su to na osnovi arheoloških iskopavanja zaključile Ljubica Zotović i N. Petrović, niz vojnih logora tom sirovinom započeli graditi već krajem 1. st.¹⁹⁵⁰, prije nego u Mađarskoj i Hrvatskoj. Dok A. Johnson smatra da je u pograničnim područjima taj postupak bio ovisan o mirnodopskim uvjetima¹⁹⁵¹, isto je moglo biti potaknuto i blizinom kamenolomâ, željom za ostavljanjem dojma na neprijatelja, cara, upravitelja provincije ili zapovjednika susjednog kastela ili utvrde (tj. prestižu), te komoditetom. Za veća rimska vojna uporišta u Gornjoj Meziji – iako neka manja tad jesu bila utvrđena [Saldum (*Gratiana*), Boljetin, Ravna]¹⁹⁵² – nije određeno jesu li na navedeni način bila obnovljena prije, za ili poslije Markomanskih ratova.¹⁹⁵³ Gerda Sommer von Bülow je mišljenja da se to moralo dogoditi nakon tih ratova, vjerujući da su ova tada bila porušena,¹⁹⁵⁴ pri čem se jednog od malobrojnih, tim povodom, obnovljenih logora smatra onaj u Kladovu.¹⁹⁵⁵ Dok je na mađarskome tlu proces izgradnje

---

¹⁹⁴³ Klemenc 1961., 32.

¹⁹⁴⁴ Piletić, Rašić 1961., 88.

¹⁹⁴⁵ Vučković-Todorović 1969., 123. Nije sigurno odnosi li se natpis iz Prahova (iz 99.) – za koji se vjeruje da je riječ o miljokazu – na dovršetak prometnice ili pristaništa (Petrović, Vasić 1996., 20). To je pitanje potaknuto otkrićem natpisa iz 101. na kojemu je ondje spomenuta izgradnja luke (Mirković 1996., 38).

¹⁹⁴⁶ Shaw 1984., 3–52.

¹⁹⁴⁷ Whittaker 1994., 174.

¹⁹⁴⁸ Mirković 1968., 6, 98–100; Đorđević 2007., 61.

¹⁹⁴⁹ Петровић 1995., 9, 10.

¹⁹⁵⁰ Zotović, Petrović 1967., 69–71; Kondić 1996., 86.

¹⁹⁵¹ Johnson A. 1983., 68, 69.

¹⁹⁵² Wilkes 2005., 148, 160.

¹⁹⁵³ Đorđević 2007., 66.

¹⁹⁵⁴ Sommer von Bülow 2006., 159.

¹⁹⁵⁵ Petrović, Vasić 1996., 21. U Trajanovo je doba, 103.–105., između Kladova i Turnu Severina poprijeko Dunava bio izgrađen (tzv. Apolodorov) most koji su već po završetku ratova s Dačanima sami Rimljani

čvrstim materijalom maha uzeo po završetku Markomanskih ratova¹⁹⁵⁶ u Hrvatskoj i Srbiji to, čini se, nije bio slučaj. Općenito, u rimskim su fortifikacijskim objektima u Đerdapu utvrđene građevinske faze koje je moguće datirati u:

1. drugu polovinu 1. st. (Klaudijevo doba)¹⁹⁵⁷ –početak 2. st. (Trajanovo doba)¹⁹⁵⁸,
2. posljednju trećinu 3. st.–početak 4. st. Budući da su rimske fortifikacije u Đerdapu u eri 260.–270. bile oštećene prodorima Sarmata, Kvada, Vandala i Sveva,¹⁹⁵⁹ te da je Aurelijan iz Dakije povlačenje zapovjedio 275. g.,¹⁹⁶⁰ s izgradnjom je tih objekata ondje bilo započeto najkasnije u Dioklecijanovo doba.¹⁹⁶¹ Osim niza utvrda različite veličine, oblika i namjene, tada se tamo pravilo još zbjegove i spremišta.¹⁹⁶² Iduća je pak građevinska etapa u Đerdapu datirana u:
  3. sedmo i osmo desetljeće 4. st. (valentinijansko doba). Prije je bilo smatrano da je u svim rimskim fortifikacijama u Đerdapu iz Valentinijanova ili Valensova doba moguće pronaći sloj paljevine koji je pritome bio tumačen kao dokaz prodora Gota.¹⁹⁶³ Takav je sloj uistinu pronađen u kvadriburgiju u Saldumu, uništenome navalom toga naroda 376./378. g. No takvih je, pouzdano određenih podataka u Srbiji – iako istraživanja rimskih vojnih objekata pri izgradnji spomenutih (dunavskih) brana ondje jest bilo – malo.¹⁹⁶⁴ Slično je i u Hrvatskoj, gdje fortifikacijski objekti iz Valentinijanova doba dosad nisu otkriveni. Prema tome, izgledno je da Goti u srednjem podunavlju u doba o kojem je riječ nisu napali sve, nego neke gradove ili fortifikacije. Naime, pojedinačne *barbarske* predmete koje je od posljednje četvrtine 4. st. pa nadalje moguće pronaći na negdašnjim rimskim lokalitetima u regiji nije nužno tumačiti napadima na te lokalitete. Osim za Mursu koja je, sudeći prema pisanim izvorima, 378.¹⁹⁶⁵ ili 380. bila uništena napadom Gota¹⁹⁶⁶, nema dokaza da se slično dogodilo i drugdje u Baranji ili Srijemu. Iduća je građevinska faza u Đerdapu datirana u:

---

onesposobili za daljnje prometovanje (Mirković 1969., 32.). Prema posljednjim je mjerenjima taj most bio dugačak 1158.33 m (Karović et al. 2007., 119–130; Špehar 2010., 145).

¹⁹⁵⁶ Gabler 2003.a, 39.

¹⁹⁵⁷ Wilkes 2005., 140, 150.

¹⁹⁵⁸ Zotović, Petrović 1967., 69–71; Kondić 1996., 86.

¹⁹⁵⁹ Rankov 1986., 182, 183; Даутова Рушевљан, Петровић 1994., 13–31; Petrović, Vasić 1996., 22. U Njemačkoj je limes bio napušten oko 260., a pojedine su fortifikacije nakon toga, do polovine 4. st., u funkciju bivale stavljene povremeno (Fabricius 1926., 597).

¹⁹⁶⁰ Petrović 1961., 143.

¹⁹⁶¹ Bošković 1966., 67–69; Даутова Рушевљан, Петровић 1994., 13–31.

¹⁹⁶² Rankov 1986., 182, 183.

¹⁹⁶³ Rankov 1986., 182, 183.

¹⁹⁶⁴ Vagalinski 2012., 316.

¹⁹⁶⁵ Bulat 1979.a, 13, 14; Bulat 1989.c, 195.

¹⁹⁶⁶ Rapan Papeša 2012., 415–439; Sardelić 2012., 74–76.

4. kraj 4. st.–prvu polovinu 5. st. (Arkadije–Teodozije II.). Obnavljanje je nekih rimskih fortifikacija u Đerdapu naredio posljednji car jedinstvenog Rimskoga Carstva Teodozije I. (*Flavius Theodosius*) (379.–395.).¹⁹⁶⁷ Tamošnje su objekte posade koje su ondje bile stacionirane napustile nakon što su ih u eri 441.–447. (*Pr., Fragm.1, 1b, 7*),¹⁹⁶⁸ a vjerojatno 443. g., oštetili Huni.¹⁹⁶⁹ Iduća je građevinska etapa u Đerdapu datirana u:
5. kraj 5. st.–prvu polovinu 6. st. Za carevanja je Anastazija I. (*Anastasius*) (491.–517.) i Justinijana (*Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus*) (527.–565.) u tom kraju ponovo bila uspostavljena rimska vlast (Istočno Carstvo). Tom su prigodom fortifikacije ondje bile obnovljene po posljednji put.¹⁹⁷⁰

Krajnje je geomorfološki određivo područje uz Dunav u Srbiji najistočniji prostor te zemlje koje od istočnog kraja Đerdapa – Kladova ili Kostola – seže do Radujevca kod ušća Timoka u Dunav. Za razdaljine je između tamošnjih kasnorimskih fortifikacija određeno da su također, slično kao u Đerdapu, bile ujednačene.¹⁹⁷¹ Riječ je o lokalitetima identificiranim u mjestima: Rtkovo (Glamija)–Korbovo (7 km)–Vajuga (7.6 km)–Milutinovac (4 km)–Ljubičevac (7.5 km)–Brza Palanka (7 km)–Ušće Slatinske reke (6.8 km)–Mihajlovac (7 km)–Mora Vagei (4 km)–Borđej (4 km)–Prahovo (6.5 km) i Radujevac (6 km).¹⁹⁷² U pitanju je malo istražen, slabo naseljeni prostor koji je srbijanskim stručnjacima predstavljao najmanje zanimljivo područje nacionalnog dijela *ripae* (*Moesicae*), nedaleko od suvremene srbijansko-bugarske granice. Stoga je potencijal za to da se ondje pronađe određeni broj dobro očuvanih vojnih instalacija razmjerno velik.

Uspoređujući je broj tipova rimskih fortifikacijskih objekata u Srbiji s onime u Hrvatskoj razvidno da je tih u prvonavedenoj državi otkriveno više. No, za razliku od stanja na mađarskome ili hrvatskome tlu, u Srbiji se privremene vojne logore dosad nije pronašlo. Promatračnice su za principata (iz 1./2. st.) u srbijanskome dijelu Srijema identificirane na sljedećim lokalitetima: Beočin (*Dumbovo/Marin do*), Rakovac (*Gradina*),¹⁹⁷³ Sremski

¹⁹⁶⁷ Pribaković, Piletić 1965., 105–108; Pribaković, Piletić 1966., 103–108; Pribaković, Piletić 1967., 77–80; Pribaković et al. 1968., 108–110; Pribaković 1969., 150–154; Pribaković 1970., 86–91; Tomović 1996., 79.

¹⁹⁶⁸ Špehar 2010., 19; Jilek 2011., 25, 27, 37.

¹⁹⁶⁹ Rankov 1986., 182, 183.

¹⁹⁷⁰ Bošković 1966., 67–69. Pisac Prokopije (*Προκόπιος*) (kraj 5.–početak 6. st.) je mjesta (naselja i utvrde) koja su u podunavlju za Justinijana bila opasana bedemima zvao terminom *polizma* (*Singidunum, Caput Bovis, Zanes, Pontes*) (Mirković 1968., 150; Špehar 2010., 19, 152).

¹⁹⁷¹ Petrović 1996., 7; Sommer von Bülow 2006., 162.

¹⁹⁷² Špehar 2010., 17, K. 2. Navedene su razdaljine približno izračunate prema web-stranici <https://www.google.hr/maps> (9. 5. 2016.).

¹⁹⁷³ Graf 1936., 114; Dautova Ruševljan, Vujović 2006., 60, 64; Đorđević 2007., 63, 66, 67, 145.

Karlovcima (*Čeretski breg*),¹⁹⁷⁴ Stari Slankamen (*Dugorep*),¹⁹⁷⁵ Batajnica¹⁹⁷⁶ i Zemun (*Kamendin, Trafostanica*),¹⁹⁷⁷ a za dominata (iz doba Konstancija II.) u Slankamenu (*Humka*)¹⁹⁷⁸ i Zidincu (Đerdap).¹⁹⁷⁹ Pretpostavlja se da su takvi objekti tamo bili podignuti i u mjestima: Neštin,¹⁹⁸⁰ Susek, Belegiš¹⁹⁸¹ i Novi Banovci¹⁹⁸², u Šumadiji u Vinči,¹⁹⁸³ a istočno od Kostolca u Ramu (*Majur*) i Zatonju (*Karaula*).¹⁹⁸⁴ U Đerdapu su pak promatračnice locirane na nalazištima Gospodin Vir,¹⁹⁸⁵ Velike Livadice, Lepena,¹⁹⁸⁶ Rečica, Milkov potok,¹⁹⁸⁷ Donji Milanovac (*Kraku straža*),¹⁹⁸⁸ Porečka reka (*Glavica*),¹⁹⁸⁹ Čezava/Dobra (*Turski potok*) i Malo Golubinje (*Nešin potok*).¹⁹⁹⁰ Jednako tako, vjeruje se da su takvi objekti ondje bili podignuti kod Golubca (*Jelenski potok*), u Brnjici (*Vladimirov potok*), kod Male Orlove,¹⁹⁹¹ Pesače,¹⁹⁹² u Lepenskom Viru¹⁹⁹³ i Malom Štrbcu.¹⁹⁹⁴ Okrugla je u tlocrtu promatračnica evidentirana na lokalitetu *Pen(j)istan* kod Velikog Golubinja.¹⁹⁹⁵

U Đerdapu su Rimljani, osim promatračnica, za dominata gradili još najmanje dva tipa fortifikacija. Jedan su od tih tipova bile utvrde tipa Mora Vagei, ukupnih dimenzija oko 20 x 20 m. Takvim je utverdama tlocrt bio u obliku kvadrata (bez ugaonih kula), s manjom kulom u unutarjerm dvorištu koju su nosila četiri masivna pilona (**Crtež 35**). Građevine o kojima je riječ u Srbiji datiraju s kraja 3. ili početka 4. st., što je otkriveno zahvaljujući natpisu iz Donjih Butorka (*Zanes*) iz 292. g.¹⁹⁹⁶ Slične se objekte, ili središnje kule u tim utverdama, na donjodunavskom području zvalo *praesidiis* (nije istovjetno pojmu *praesidiis* iz ranocarškoga doba), a u njihove je zidove nerijetko bio uglavljen identičan tekst: *...post debellatas hostium*

¹⁹⁷⁴ Đorđević 2007., 69.

¹⁹⁷⁵ Dautova Ruševljan, Vujović 2006., 63; Đorđević 2007., 73.

¹⁹⁷⁶ Đorđević 2007., 65, 77.

¹⁹⁷⁷ Dautova Ruševljan, Vujović 2006., 61.

¹⁹⁷⁸ Piletić 1986., 138.

¹⁹⁷⁹ Kondić 1965.a, 77, 79; Petrović 1969.b, 148, 149; Wilkes 2005., 209; Sommer von Bülow 2006., 162.

¹⁹⁸⁰ Dautova Ruševljan, Vujović 2006., 60.

¹⁹⁸¹ Đorđević 2007., 65.

¹⁹⁸² Dautova Ruševljan, Vujović 2006., 60.

¹⁹⁸³ Mirković 1968., 97, 98; Wilkes 2005., 208.

¹⁹⁸⁴ Kondić 1965.a, 72.

¹⁹⁸⁵ Kondić 1965.a, 79; Minić, Kovačević 1968., 101, 102; Minić 1969.a, 140, 141; Petrović 1986., 94; Sommer von Bülow 2006., 162.

¹⁹⁸⁶ Vasić 1986., 179.

¹⁹⁸⁷ Popović 1967., 62.

¹⁹⁸⁸ Kondić 1965.a, 83; Vučković-Todorović 1967., 62.

¹⁹⁸⁹ Mirković 1968., 106–109; Vučković-Todorović 1968., 71; Petrović 1970., 60–62.

¹⁹⁹⁰ Popović 1967., 62; Vasić 1986., 179.

¹⁹⁹¹ Pindić 1961., 133, 134; Wilkes 2005., 209.

¹⁹⁹² Minić, Kovačević 1968., 88, 89; Minić 1969.b, 127, 128.

¹⁹⁹³ Petrović, Vasić 1996., 18.

¹⁹⁹⁴ Wilkes 2005., 210.

¹⁹⁹⁵ Kondić 1965.a, 82, T. XXVII., 1; Popović 1967., 62; Popović 1968., 68, 69; Popović 1970., 58, 59.

¹⁹⁹⁶ Rankov 1986., 183; Špehar 2010., 44–46. P. Kovács natpis iz Donjih Butorki datira u 299./300. g. (Kovács 2008., 133).

gentes pro futurum in aeternum reipublicae praesidium constituerunt (...nakon što je pobijedio narode neprijatelja zauvijek je za ubuduće državi presidij ustanovljen).¹⁹⁹⁷ Za razliku od toga, dio stručnjaka u vezu s podizanjem takvih građevina dovodi naredbu koju je u posljednjoj četvrtini 4. st. izdao *dux* provincije *Daciae Ripensis* Tautomed (*Them., Or. X*).¹⁹⁹⁸ Na mađarskom se tlu, u Panoniji, objekte toga tipa nije gradilo prije Valentinijanova i Valensova doba, pri čem za tip *Mora Vagei* stručnjaci iz te zemlje upotrebljavaju termin promatračnica ili *burgus*. Razlikâ u izgledu i dimenzijama između tih objekata nije bilo (**usporediti Crteže 34 i 35**) jedino što ih se na tlu današnje Srbije – koliko je danas poznato – gradilo na višekilometarskom razmaku, na većoj međusobnoj razdaljini i osamdesetak godina prije nego u Mađarskoj.

Idući je tip dosad identificiranih kasnoantičkih fortifikacijskih objekata u Đerdapu tip *quadriburgium*. Riječ je o, kako je to već bilo navedeno, manjim četverokutnim utverdama s kulama koje su im uz vanjske uglove bile napravljene u obliku kvadrata¹⁹⁹⁹ ili kruga, ukupnih dimenzija od oko 20 x 20 m do oko 50 x 50 m (**Crtež 37**). Gradilo ih se od prve do u drugu polovinu 4. st.²⁰⁰⁰ No izazov pri identificiranju takvih objekata u Srbiji predstavlja (njihova) sličnost s tipom *Mora Vagei*, odnosno dvojbeni prostorno-vremenski odnos eventualne manje i veće građevine u unutrašnjosti tih objekata (**Crtež 38, usporediti Crteže 37 i 38**). To je i razlog zbog kojega određeni broj kvadriburgija jedni ubrajaju u taj (tip kvadriburgij), a drugi u tip *Mora Vagei*. Na hrvatskome bi se tlu s kvadriburgijem u vezu možda moglo dovesti rimsku fortifikaciju u Kopačevu.

Osim spomenutih tipova kasnorimskih fortifikacija, u Dioklecijanovo je doba – kako u Panoniji, tako i u Meziji – bilo naloženo graditi pristaništa.²⁰⁰¹ U Srbiji je na obje dunavske obale dosad otkriveno dvadesetak takvih građevina, i to u mjestima: Bač (kanal *Mostonge*),²⁰⁰² Novi Banovci, Zemun (*Taurunum*),²⁰⁰³ Beograd,²⁰⁰⁴ Dubravica,²⁰⁰⁵ Kostolac,²⁰⁰⁶ Čezava,²⁰⁰⁷ Tekija, Veliko Gradište (*Pincum*),²⁰⁰⁸ Sapaja, Veliki Gradac,

---

¹⁹⁹⁷ Kovács 2008., 133, 134.

¹⁹⁹⁸ Rankov 1986., 183; Špehar 2010., 44–46.

¹⁹⁹⁹ Rankov 1986., 183, 184.

²⁰⁰⁰ Špehar 2010., 38, 41, 43, 48.

²⁰⁰¹ Đorđević 2007., 66.

²⁰⁰² Мбсы 1969., 72; Петровић 1995., 14, 28; Vasić 2003., 143.

²⁰⁰³ Душанић 1968., 107.

²⁰⁰⁴ Mirković 1968., 35.

²⁰⁰⁵ Јанкулов 1952., 18.

²⁰⁰⁶ Mirković 1968., 35.

²⁰⁰⁷ Pribaković et al. 1968., 108–110; Pribaković 1970., 86–91.

²⁰⁰⁸ Karović 1996., 267.

Karataš,²⁰⁰⁹ Kostol, Hajdučka vodenica,²⁰¹⁰ Kusjak,²⁰¹¹ Prahovo, Begeč,²⁰¹² Brza Palanka,²⁰¹³ Kurvingrad²⁰¹⁴ i Malo Golubinja.²⁰¹⁵ Osim u Baču,²⁰¹⁶ nije poznato je li pristaništa u Bačkoj bilo i drugdje. Vjerojatno ne, jer je istočna obala spomenute rijeke relativno niža od zapadne pa ju je Dunav mogao periodički plaviti. Zbog toga je razloga *kontrafortifikacijama* u Srbiji²⁰¹⁷ moguće smatrati uporišta koja su tamo bila izgrađena podalje od lijeve dunavske obale – *Castellum Onagrinum* (Begeč),²⁰¹⁸ *contra Bononia* (Begeč) i *contra Acumincum* (Titel?) nasuprot istočnog Srijema,²⁰¹⁹ *Castra Augustoflaviensia=Flaviana* (Kovin) i *Contra Margum=Constantia* (Ostrovo kod Kovina) nasuprot, a na pola puta između krajnjeg dijela donjeg Srijema i Đerdapa, te *Contra Pincum=Bosisiana* (Pojejana de sus), *Contra Tierna*²⁰²⁰ [*Transdierna* (Tekija)]²⁰²¹ i *Drobeta=Teodora* (Turnu Severin) u Rumunjskoj (Đerdap).²⁰²² Već su srbijanski stručnjaci došli do zaključka da su zbog nejednakih geomorfoloških odlika istočnog Srijema i Đerdapa graditelji rimskih vojnih objekata u tim krajevima bili primorani tražiti različita rješenja pri odabiru mjesta, građevinskog materijala i tipova fortifikacija. Ta je ocjena bila popraćena zaključkom da je visoki stupanj organiziranosti za principata bio moguć jedino planski i unutar vojne strukture. Za dominata, različite se fortifikacije – smatra se – gradilo stihijski, kao odgovor na lokalne, povijesne i društveno-gospodarske prilike.²⁰²³ Dio je tih objekata danas ugrožen prirodnim, a dio ljudskim faktorom. Naime, podlokavanje je dunavske obale evidentirano u Banoštoru, Zemunu, selu Vince (*Umka-Kuzmino brdo*), Kurvingradu, Saldumu i Velikom Gradištu.²⁰²⁴ Nalazišta u Golubcu i Karatašu su pak jedno vrijeme služila kao izvori građevinskog materijala.²⁰²⁵

²⁰⁰⁹ Rašajski 1967., 83–85; Rašajski 1969., 160, 161; Rašajski 1970., 94, 95; Đorđević 2007., 95.

²⁰¹⁰ Čerškov 1967., 57–59; Čerškov 1968., 65–67.

²⁰¹¹ Jovanović Đ. 1996., 264.

²⁰¹² Vasić 2003., 143; Wilkes 2005., 207; Dautova Ruševljan, Vujović 2006., 65; Đorđević 2007., 86, 87.

²⁰¹³ Vučković-Todorović 1962.a, 208–210; Mirković 1968., 35; Vučković-Todorović 1969., 123.

²⁰¹⁴ Petrović, Vasić 1996., 20.

²⁰¹⁵ Kondić 1965.a, 82.

²⁰¹⁶ Visy 1988., 127. Maja Đorđević ostatke rimske građevine u Baču tumači kastelom (Đorđević 2007., 82, 86).

²⁰¹⁷ Đorđević 2007., 95, 104. Prema mišljenju Johna J. Wilkesa, *kontralimes* je pojam koji se odnosi na rimske fortifikacije na lijevoj dunavskoj obali, u „romaniziranoj” zoni između Rimskoga Carstva i *barbarika* (Wilkes 2005., 165). Dio mađarskih stručnjaka vjeruje da su utvrde istočno od Dunava u prvoj trećini 4. st. bile u vezi sa šančevima – potencijalnom međom sarmatskog teritorija. U novijoj je srbijanskoj literaturi pak postavljena teza da su šančevi bili dio irigacijskog sustava kojime je bilo moguće ribariti ili ploviti. Nasip je uz šanac pritome protumačen kao put kojime su volovi vukli plovila plitkog gaza (Stanojević 2000., 29–43).

²⁰¹⁸ Vasić 2003., 143; Wilkes 2005., 207; Dautova Ruševljan, Vujović 2006., 65; Đorđević 2007., 86, 87.

²⁰¹⁹ Soproni 1980.c, 222, 223; Đorđević 2007., 60, 88.

²⁰²⁰ Mirković 1968., 51, 101–103; Ćirić, Jovanović 2010., 70.

²⁰²¹ Vučković-Todorović 1962.b, 210, 211.

²⁰²² Mirković 1968., 106–116; Dautova Ruševljan, Vujović 2006., 65.

²⁰²³ Petrović 1986., 91, 92.

²⁰²⁴ Kondić 1965.a, 71–78; Manojlović 1967., 92, 93; Popović 1996., 103; Vasić 2003., 149.

²⁰²⁵ Pindić 1961., 133; Kondić 1965.a, 75, 89.

To što su neke fortifikacije na tlu današnje Srbije Rimljani izgradili nasuprot dunavskih ada (*Diana* u Đerdapu, *Aquae* istočno od Đerdapa) ili sprudova (kod Donjeg Milanovca)²⁰²⁶ ukazuje na mogućnost da ih je na sličnim položajima bilo i na hrvatskome tlu. Bez obzira na to što prostor o kojem je riječ geomorfološki jedan drugomu nije sličan, mjesta je nalik njima autor ovih redaka detaljno proučio na fotografijama koje su iz zraka u hrvatskom dijelu podunavlja bile snimljene prije 1968. i poslije 2010. g.²⁰²⁷ Naročitog uspjeha pri identificiranju nekih novih vojnih instalacija iz rimskoga doba pritome nije bilo. Ipak, prije iznošenja zaključka o tome jesu li one tamo ili nisu bile napravljene, područje će o kojem je riječ biti potrebno i fizički pregledati. Iz toga bi se pregleda – jer obrazac kojime su veći rimski vojni objekti bili izgrađeni uz rub poplavnoga područja, a manji na otocima usred dunavskoga korita drugdje ne postoji i nesumnjivo bi doveo do izoliranosti tamošnjih posada (jer do takvih mjesta put nije mogao biti napravljen) – unaprijed moglo isključiti spomenuti aluvijalni dio baranjskoga područja.

S obzirom na sve što je dosad navedeno, potkraj je ovoga poglavlja moguće zaključiti da je *limes*, s obzirom na pozicioniranje vojnih instalacija, jedan drugomu vjerojatno bio nalik u pograničnome prostoru Mađarske i Hrvatske (Baranya/Baranja), te da neke indicije ukazuju na to da je slično bilo i kad su u pitanju Slavonija i (cijeli) Srijem. Ipak, za donijeti je takav sud zasad u tom kraju identificirano premalo tlocrta cjelovitih građevina iz rimskoga doba. Đerdapski dio, i topografski i prema tipu fortifikacija te dobu njihove izgradnje i napuštanja od spomenutoga prostora jest bio drugačiji.

Ono što cijeli srbijanski dio negdašnje rimske carske granice izdvaja od onoga u Hrvatskoj i Mađarskoj su fizički napravljene prepreke, tj. zidovi koji su tamo uz Dunav dokumentirani na lokalitetima Brnjica, Kožica-Saldum i Porečka reka (**Crtež 42**)²⁰²⁸. Iako pojedinci vjeruju da je riječ o djelu za koje je uvriježen naziv *claustra* ili *clausura*²⁰²⁹ vjerojatno su – s obzirom na to da je riječ o relativno kratkim zidinama – u pitanju lokalna rješenja zaštite onih dunavskih prijelaza za koje su Rimljani procijenili da im je prijetila *invazija* s nasuprotne obale (te) rijeke.

---

²⁰²⁶ Špehar 2010., 19.

²⁰²⁷ Te je fotografije moguće pronaći na web-adresi www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.).

²⁰²⁸ Pindić 1961., 133; Vučković-Todorović 1967., 62–65; Vučković-Todorović 1968., 69–71; Petrović 1970., 60–62; Trbuhović 1970., 59, 60; Petrović 1986., 94.

²⁰²⁹ Pindić, Kovačević 1970.a, 92.

Tablica 32. Rimski vojni lokaliteti (kasteli, utvrde) uz Dunav u Srbiji (1.–4. st.)²⁰³⁰

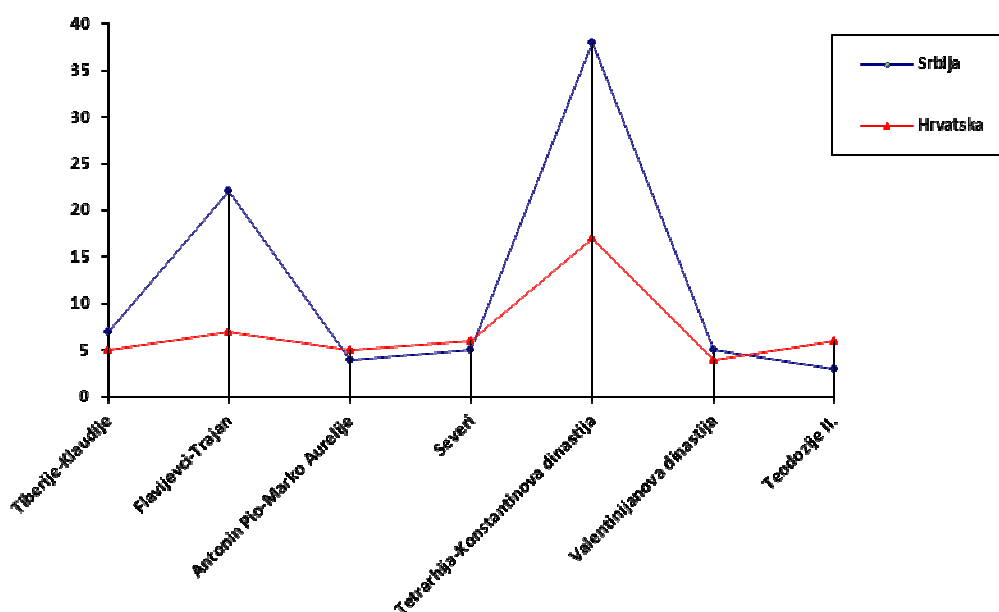
Tiberije–Klaudije	(?) Čerević, <i>Taurunum</i> , <i>Gratiana</i> , <i>Smorna</i> , (?) Čezava, <i>Taliata</i> , <i>Diana</i>
Flavijevci–Trajan	(?) Neštin, <i>Bononia=Malata</i> , (?) Rakovac, <i>Cusum</i> , <i>Acumincum</i> (Slankamen?), <i>Rittium</i> , <i>Burgenae</i> , (?) Čortanovci, <i>Taurunum</i> , <i>Tricornium</i> , <i>Aureus Mons</i> (Seona), (?) Čezava, <i>Lederata</i> (Ram), (?) Sapaja, (?) Golubac, (?) Boljetin (<i>Greben</i>), (?) Tekija, <i>Taliata</i> , <i>Diana</i> , <i>Pontes</i> , <i>Egeta</i> , (?) Ušće Slatinske reke
Antonin Pio–Marko Aurelije	(?) Boljetin, <i>Diana</i> , <i>Gratiana</i> , <i>Campsa</i>
Septimije Sever–Karakala	<i>Burgenae</i> , <i>Malata</i> , <i>Taurunum</i> , <i>Pontes</i> , <i>Campsa</i> (najraniji <i>quadriburgium?</i>)
Tetrarhija–Konstantinova dinastija	(?) Susek, <i>Bononia</i> , (?) Rakovac (<i>Stručica</i>), (?) Dobrinici, (?) Dumbovo, <i>Cusum</i> , <i>Rittium</i> , <i>Burgenae</i> , <i>Taurunum</i> , Čortanovci, <i>Tricornium</i> , <i>Aureus Mons</i> , (?) Vince (<i>Umka/Kuzmino brdo</i>), (?) Golubac (<i>Livadice</i>), (?) Sapaja, (?) Donji Milanovac (<i>Mali Gradac</i>), <i>Timacum minus</i> , <i>Campsa</i> , <i>Ducis pratum</i> , (?) Tekija, <i>Gratiana</i> , (?) Malo Golubinje, (?) Donje Butorke, (?) Hajdučka Vodenica, (?) Mihajlovac (<i>Blato</i>) (<i>Clenora/Clevora?</i>), (?) Ušće Slatinske reke, <i>Pontes</i> , (?) Kostol II, (?) Rtkovo (<i>Glamija I</i>), (?) Veliko Gradište (<i>Pincum</i>), <i>Margum</i> (<i>Constantia ili Flaviana</i>), (?) Ljubičevac (<i>Glamija</i>), (?) Zidinac, (?) Male Livadice, (?) Mora Vagei, (?) Prahovo (<i>Glamije</i>), (?) Radujevac (<i>Karamizar/Gradić; Borđej/Ćetaće</i>)
Konstancije II.	<i>Acumincum</i> , <i>Diana</i> , (?) Zidinac, (?) Male Livadice, (?)

²⁰³⁰ Prema: Vučković-Todorović 1961.a, 106; Vučković-Todorović 1961.b, 139; Kondić 1965.a, 74–89; Pribaković, Piletić 1965., 105–108; Petrović, Pavlović 1966., 99, 100; Pribaković, Piletić 1966., 103–108; Truhović 1966., 87, 88; Čerškov 1967., 57–59; Kondić 1967., 86; Petrović 1967., 75–77; Pribaković, Piletić 1967., 77–80; Čerškov 1968., 65–67; Kondić 1968.b, 102–104; Mirković 1968., 51, 83–85, 92–116; Petrović 1968., 106–108; Pribaković et al. 1968., 108–110; Petrović 1969., 98–100; Petrović 1969.b, 146, 147; Pribaković 1969., 150–154; Vučković-Todorović 1969., 125, 130; Zotović 1969.a, 111; Pindić, Kovačević 1970.b, 92–94; Pribaković 1970., 86–91; Piletić 1986., 137; Rankov 1986., 183–187; Vasić 1986., 176–180; Korać 1996., 106; Tomović 1996., 79; Vasić 2003., 147; Wilkes 2005., 140, 148, 150, 160, 207–211; Dautova Ruševljan, Vujović 2006., 65; Sommer von Bülow 2006., 162; Đorđević 2007., 61, 66, 67, 93; Špehar 2010., 19, 22, 34, 38, 41, 43, 46, 145.

	Donje Butorke, (?) Rtkovo, (?) Ljubičevac, (?) Mora Vagei, (?) <i>Borđej</i>
Valentinijanova dinastija	<i>Diana, Gratiana</i> , (?) Hajdučka Vodenica, (?) Mihajlovac (<i>Blato</i>), (?) Prahovo
Teodozije II.	(?) Čezava, <i>Diana, Pontes</i>
Nepoznato doba	(?) Veliko Golubinje, <i>Cuppae</i> (Golubac) („kastum”), (?) Dobra (Bosman), (?) Vajuga (<i>Karaula</i>), (?) Milutinovac (<i>Rimski grad</i>), (?) Pesača, (?) Slanci, (?) Mali Štrbac, (?) Kladovo I, (?) Kladovo II, (?) Miroč (<i>Gerulatis</i>), (?) Velika Kamenica

Dijagram 2. Trend brojnosti većih rimskih fortifikacija (vojnih logora, utvrda) uz negdašnje pogranično područje Rimskoga Carstva u Srbiji i Hrvatskoj (1.–4. st.)²⁰³¹

Uzevši je u obzir broj rimskih kastela iz doba principata razvidno da je on u Slavoniji i zapadnome Srijemu, od 1. do 3. st., bio razmjerno konstantan, s možebitnim smanjenjem za jedan (onaj u Iloku) krajem ranocarškoga doba ili prije. S obzirom na takvo stanje, možda je moguće zaključiti da je ustaljeni broj posada u kastelima u tom kraju bio dovoljan za učinkovito nadziranje i obranu okolnoga područja. No u istočnome Srijemu to – čini se – nije

²⁰³¹ Izračun je zasnovan na temelju arheoloških nalaza, a ne povijesnih izvora.

bio slučaj jer je broj takvih logora ondje već u Trajanovo/Hadrijanovo doba bio uvećan za jedan. Prema tomu, ili je donji Srijem tada prodorima Jaziga bio ugroženiji nego prije pa je ondje bila stacionirana potpuno nova postrojba, ili je jedna te ista jedinica iz gornjeg Srijema (Iloka?) onomad bila premještena istočnije (u donji Srijem). I dok je u sjeveroistočnoj Hrvatskoj u 3.–4. st. broj utvrđenih rimskih položaja mogao biti otprilike trostruko veći nego u 1.–3. st. (**Dijagram 2**), u Srbiji je broj takvih fortifikacija za dominata bio više nego usedmerostručen. Je li povećanje o kojem je riječ – jer je srednjodunavski prostor, za razliku od donjodunavskog, krajem 3. st. bio relativno neizložen prodorima Gota – posljedica važnosti *Sirmii*, ili je u pitanju bio svjestan strateški postupak kako bi se (u cijelome Srijemu) ujednačilo broj takvih objekata ili i jedno i drugo, je dvojbeno. U valentinijansko je doba broj fortifikacija duž srednjeg podunavlja bio manji nego prije. Uspoređujući je pak broj vojnih logora i kasnorimskih utvrda u Hrvatskoj s onim u Srbiji razvidno da se njihovo povećanje odnosno smanjenje podudaralo s razdobljima vladavine istih careva, s blagim odstupanjem u posljednjoj trećini 4. st. Općenito, povijesni je slijed pri utvrđivanju jugoistočnog dijela Panonije i krajnjeg sjevernog dijela Mezije od 1. do 4. st. bio sinkron. Istočno je odande povijesni razvoj bio drugačiji, pod jačim istočnim utjecajem.

V. VI. Zaključak

Unatoč nastojanjima da tekst o usporedbama između rimskog pograničnog područja u Srbiji i Hrvatskoj bude napravljen što sličnije onome u Mađarskoj i Hrvatskoj, te se zamisli nije bilo moguće u potpunosti pridržavati. Osim što je problem autoru ovoga rada za to predstavljalo nepoznavanje jezika ili nedostupnost dijela stručno-znanstvene literature iz navedenih država, za to su još odgovorne različite teme kojima su se stručnjaci u tim zemljama bavili, a koje su proizišle iz nejednakog obima istraživanja tamošnjih rimskih ostataka. Naime, dok je uz Dunav u Mađarskoj u središtu pozornosti bilo istraživanje ranorimskih lokaliteta, u Srbiji su povijesne i političko-gospodarske okolnosti arheolozima uvjetovale istraživanja na nalazištima iz kasnorimskoga doba. Tamo, osim toga, dosad u središte zanimanja nije bilo postavljeno proučavanje itinerara ili udaljenosti između rimskih nalazišta, ali je kao i u Hrvatskoj naglasak opetovano bio stavljan na povijesne okolnosti ili njihov slijed.

Proučavanje je rimskih pograničnih građevina u Mađarskoj, Hrvatskoj i Srbiji na sličnim (početnim) položajima bilo do u 18. ili 19. st. kad su taj prostor obilazili L. F. Marsigli, M. P. Katančić i F. Kanitz. Poslije je nastao značajan diskurs u istraživanjima između tih zemalja u korist Mađarske (osim Baranye) i Srbije (s naglaskom na Đerdap). Premda u hrvatskom dijelu podunavlja dosad nisu evidentirani svi tipovi fortifikacija kao u dvije, maločas, navedene

države (mostobrani, neki tipovi kasnoantičkih utvrda, pristaništa), nije isključeno i da tih tamo uopće nije bilo.

Uspoređujući je stanje uz srednji tok Dunava u Srbiji s onime u Hrvatskoj moguće doći do sljedećih zaključaka. Geomorfološki, Slavonija i zapadni Srijem su slični istočnom Srijemu. Premda osnivanje prvotnih rimskih fortifikacija u blizini keltskih naselja duž srednjodunavskoga područja nije bilo rijetkost, svaki je od tamošnjih lokaliteta potrebno proučiti zasebno. Izgledno je da su u onim podunavskim dijelovima Mađarske, Hrvatske i Srbije u kojima je krajobraz bio sličan, slične bile i metode koje su Rimljani upotrijebili za iskorištavanje toga krajobraza u obrambeno-nadzorne svrhe. U Mađarskoj je opstojnost rimskih fortifikacijskih građevina određena preciznije nego u Hrvatskoj i Srbiji. Na trenutačnom stupnju istraženosti iz razmatranja nije moguće isključiti tezu da je za Domicijanovih dačkih ratova dio rimskih postrojba sa sjevera prema jugoistoku bio prevezen brodovljem, bez da je uopće logorovao na hrvatskome tlu. Nema dokaza ni za to da se građevinske etape na civilnim rimskim lokalitetima duž srednjeg podunavlja podudaraju s vojnim. Štoviše, na primjeru je Murse razvidno da se značajniji razvitak toga mjesta kao civilnog središta dogodio kasnije nego razvitak najstarijih rimskih vojnih uporišta u Slavoniji i diljem Srijema. Taj se grad potom od uporišta o kojima je riječ razvijao neovisno, podudarajući se ponekad s građevinskim etapama fortifikacija u preostalom dijelu te regije. Nije vjerojatno da su između rimskih legija u Srijemu, unutar jedne te iste provincije, za principata bile ustanovljene zone odgovornosti. Ustaljeni broj kastela u zapadnome Srijemu jest bio dovoljan za učinkovito nadziranje i obranu toga prostora, a u istočnome (u 1. st.) vjerojatno nije. Moguće je da je jedna, zasad još uvijek neidentificirana, postrojba iz gornjeg Srijema (Iloka?) već u flavijejsko doba stoga bila premještena u donji Srijem. U ovome trenutku usporediti tlocrte rimskih vojnih logora uz limes u Srijemu u Hrvatskoj s onima u toj regiji u Srbiji nije moguće jer nijedan od njih, ni u jednoj od tih zemalja, zasad nije znan. Ipak, određivo je da izgradnja kastela kamenom na prostoru današnje Mađarske nije bila sinkrona onoj u Hrvatskoj i Srbiji.

Prvi su miljokazi uz magistralni rimski podunavski put na srbijanskome tlu bili postavljeni najmanje stoljeće prije negoli u Hrvatskoj. U 3.–4. st. je broj objekata koji su na prostoru Slavonije i cijelog Srijema bili u vezi s rimskom vojskom bio umnogostručen. No planovi, gdje gdje čak i tipovi tih fortifikacija još nisu određeni. Nije poznato ni je li rimskih vojnih građevina bilo uz lijevu dunavsku obalu u Bačkoj; istočno od Đerdapa jest. Kad je riječ o izgradnji takvih instalacija, stanje na donjodunavskome području nije jednako onome duž srednjeg toka Dunava. Naime, Rimljani u razdoblju 106.–275. uz Dunav u Srbiji, a nasuprot

Dakiji fortifikacije nisu gradili. Iako je za dominata u Đerdapu u uporabi bilo više tipova rimskih fortifikacija nego za principata, terminologija takvih objekata na srednjeeuropskome prostoru nije ujednačena. Vojne instalacije koje u Srbiji stručnjaci zovu tipom Mora Vagei u Mađarskoj zovu *burgis*. Takve su objekte Rimljani na srbijanskome tlu gradili gotovo stoljeće prije nego u Mađarskoj. Pritome razlučiti koji su od njih tamo (u Srbiji) bili tip Mora Vagei, a koji kvadriburgiji nije moguće jer ih ondje nerijetko poistovjećuju (npr. Špehar 2010.). Osim toga, suvremeni srbijanski znanstvenici ustaljeno datiranje rimskih kastela i utvrda u toj državi ne smatraju pouzdano određenim (usmeno preneseni podatak Nemanje Mrđića).

Za to da su u Valentinijanovo ili Valensovo doba Goti na donjodunavskom i srednjodunavskom području *spalili* sve rimske utvrde ili gradove – neke jesu (npr. one na mjestu današnjeg Salduma i Osijeka) – nema dokaza. Pojedinačni *barbarski* predmeti iz posljednje četvrtine 4. ili prve polovine 5. st. – prema mišljenju autora ovoga rada – ne ukazuju na više nego na pojedinačnu prisutnost *barbara* na nekim kasnorimskim nalazištima.

U Srijemu i Đerdapu nisu identificirani isti tipovi rimskih fortifikacija. Razlike su u izgledu između njih vjerojatno posljedica toga što taj prostor jedan od drugog nije bio različit tek geomorfološki, nego i u kulturno-povijesnome smislu (limes je po osnivanju Dakije s donjeg Dunava bio izmješten na sjever). Jednako tako, izgled je limesa prije ovisio o prirodnim faktorima (tj. topografskim okolnostima), nego administrativnome ustrojstvu, što je i razvidno na primjeru Donje Panonije. Limes, dakle, unutar jedne te iste provincije nije morao izgledati jednako (Baranja ≠ Slavonija i Srijem). I na hrvatskome i na srbijanskome tlu se povećanje, odnosno smanjenje broja rimskih fortifikacija podudaralo s razdobljima vladavine jednih te istih careva Rimskoga Carstva. Povijesni je slijed pri utvrđivanju jugoistočnog dijela Panonije i krajnjeg sjevernog dijela Mezije od 1. do 4. st. bio sinkron. U valentinijansko je pak doba broj fortifikacijskih objekata u tim krajevima bio manji nego prije. Rimska se obrambena zona u srednjem podunavlju nije urušila istodobno. U većem se dijelu Mađarske to napokon dogodilo polovinom 5. st., u hrvatskom dijelu podunavlja i istočnome Srijemu u posljednjoj četvrtini 4. st., a istočnije u Srbiji, u Đerdapu, krajem 6. st. S obzirom na to da je kasna antika tamo (u Đerdapu) pojava koja traje do u posljednje navedeno doba, dio je srbijanskih stručnjaka pri objavi tamošnjih arheoloških iskopavanja koristio baš tu sintagmu, ne preciziravši je li riječ o ostacima iz 4. ili 6. st. Stoga je danas, bez revizije tih istraživanja, slika o broju utvrda iz 4. st., kao i ocjena da je neka od njih kasnoantička (kad je riječ o tom području), nedovoljno precizna. *Govoreći* pak o prezentiranju rimskih lokaliteta uz Dunav, ta je aktivnost i u Mađarskoj i u Srbiji ispred one u Hrvatskoj. Razlog je taj što su turistička središta ondje smještena uz tu rijeku, dok su u Hrvatskoj to ona uz obalu Jadranskoga mora.

Osim zaključaka, u ovome su poglavlju bile postavljene i sljedeće hipoteze (koje ne moraju nužno proizlaziti jedna iz druge ili iz prethodno navedenih zaključaka). Podizanje kastela uz onaj dio *ripae Pannonicae* koji je danas u Hrvatskoj nije za Domicijanovih dačkih ratova bilo u vezi s proputovanjem rimskih postrojba ka Dakiji. Rimske su trupe tada sa zapada na istok (ka Dakiji) vjerojatnije nego uz Dunav odlazile marširajući ili brodovljem, Savom ili Dravom. U to su doba Rimljani onaj dio Carstva u Slavoniji i Srijemu mogli utvrditi zbog predostrožnosti, tj. iz straha da Sarmatima i Dačanima duž južnog dijela Karpatske kotline na um ne padne stvoriti kompaktno, neprijateljski im nastrojeno, područje. Ako, za principata, zona odgovornosti između *legiones II Adiutricis* i *III Flaviae* jest postojala, nije bila ustanovljena uz rijeku (Dravu), nego uz (Daljsku) planinu. Izgledno je i da je u srednjem podunavlju graditi kamenom u eri 1.–4. st. prvenstveno bilo ovisno o blizini izvorišta toga sirovinskog materijala. S obzirom na to da su u onom dijelu Srijema koji je danas u Srbiji rimski vojni logori bili izgrađeni bliže jedan drugome nego u hrvatskome dijelu te regije, manji je međusobni razmak možebitna naznaka toga da je donji Srijem za principata bio izložen snažnijem pritisku Jaziga nego gornji. Sjevernije je prepreka tomu bio Kopački rit, odnosno ušće Drave u Dunav. Teoretski, razmak je između rimskih vojnih logora u zapadnome Srijemu možda veći nego u istočnome zato što tamo još nisu otkrivene sve takve fortifikacije. Zbog sličnosti je sa istočnim Srijemom i u zapadnome dijelu toga kraja tijekom 2. st. moralo biti promatračnica. Stalni broj rimskih fortifikacija kako u Slavoniji, tako i u Srijemu od 1. do 4. st. jest bio dovoljan za učinkovit nadzor nad tim prostorom. Duž lijeve obale Dunava u Bačkoj 1.–3. st. nije bilo rimskih kastela. Krajem 3. i u 4. st. tamo možda jest bilo rimskih utvrda. Oveći je broj rimskih fortifikacija u cijelom Srijemu za dominata mogao biti posljedica važnosti *Sirmii*, jedinstvenoga regionalnog strateškog plana ili iščekivanja prodora *barbarskih naroda*. Tek je krajem 3. st., kako to u ovome času izgleda, broj vojnih instalacija koji su Rimljani izgradili u gornjem Srijemu počeo biti izjednačavan s onim u donjem dijelu te regije. Izgradnjom je brana u Đerdapu nepovratno izgubljen neznani broj arheoloških nalazišta.

VI. OPEKARSKI PROIZVODI S PEČATOM UZ NEGDAŠNJE RIMSKO POGRANIČNO PODRUČJE U HRVATSKOJ

VI. I. Uvod

Predmet su proučavanja završnog dijela ovoga doktorskog rada opekarski proizvodi na kojima je utisnut pečat rimskih vojnih jedinica, a pronađeni su uz dio rimskoga pograničnog područja koji je danas u Hrvatskoj. Pozornost je toj vrsti materijala odlučeno posvetiti jer je – kako na to ukazuju rezultati posljednjih arheoloških studija – izvorno bio ugrađen u građevine fortifikacijske namjene ili, rjeđe, objekte koje je rimska vojska napravila za javnu uporabu. Sukladno trenutačnim znanstvenim spoznajama, dijelu je takvih predmeta iz Baranje, Slavonije i Srijema u nastavku teksta predloženo i novo datiranje.

Pripadnici su rimskih legija opekarske proizvode započeli proizvoditi za kasne Republike ili u ranocarsko doba. Prve su pečate na tu građu rimski vojnici utisnuli sredinom 1. st. u Germaniji.²⁰³² Nekoliko je razloga zašto su opeke, tegule ili imbreksi mogli biti označeni na taj način. J. Szilágyi je smatrao da je pečat, kao u djelatnikâ privatnih ciglana, bio garancija kvalitete.²⁰³³ Osim toga, pečat je mogao služiti kao pojašnjenje da na spomenuti materijal nije bilo potrebno platiti porez, biti udaren u svrhe oglašivanja ili kako bi ime autora ili izvoditelja radova simbolično bilo uzidano u objekt za čiju je izgradnju ovaj bio odgovoran.²⁰³⁴ Pretpostavljalo se i da se pečatiti opekarske proizvode moglo kako bi se označilo sadržaj²⁰³⁵ ili postrojbu kojoj je pošiljka bila upućena. Nije nemoguće i da je, premda ne uvijek, pečatom bila označena ona građa koju se premještalo s područja na kojem je bila napravljena. I dok je David Peacock bio mišljenja da su Rimljani pečate na opekama, tegulama i imbreksima otiskivali tek nakon što je na novoosvojenom području bio dostignut određen razvojni stupanj,²⁰³⁶ na tragu je tvrdnji koje je iznio Georg Spitzlberger²⁰³⁷ zaključak R. Kurzmann – kojoj su pečati na opekarskim proizvodima bili tema disertacije – da je riječ o znaku nadležnosti kojime je namjera bilo spriječiti neovlaštenu uporabu.²⁰³⁸

Studiranjem će se onih opekarskih proizvoda s pečatom za koje se smatra da su u hrvatskom Podunavlju bili u vezi s rimskom vojskom u nastavku teksta nastojati razlučiti:

---

²⁰³² Najstariji je otisak pečata na nekom opekarskom proizvodu onaj *legionis I Germanicae* iz 39. g. (Kurzmann 2006., 21, 88, 202).

²⁰³³ Szilágyi 1957., 7.

²⁰³⁴ Kurzmann 2006., 30, 31, 268.

²⁰³⁵ Brandl 1999., 30, 31; Kurzmann 2006., 202.

²⁰³⁶ Peacock 1982., 138, 139.

²⁰³⁷ Spitzlberger 1968., 82.

²⁰³⁸ Kurzmann 2006., 241.

1. postoje li dokazi da je pri izgradnji građevina bila korištena roba vlastite proizvodnje,
2. ukazuju li pečati na tom materijalu i na smještaj postrojbe koja je na njem navedena, te
3. je li takve predmete moguće dovesti u vezu s gomilanjem trupa uz određene vojne pohode.

Prije toga, valja napomenuti da u različitim europskim državama stručnjaci pri izučavanju materijala o kojem je riječ koriste različitu metodologiju. U Britaniji je pri proučavanju opekarskih proizvoda najčešća petrološka analiza,²⁰³⁹ tj. proučavanje sirovine od koje su ti proizvodi napravljeni pri čem je zapravo svejedno je li na njoj ili nije otisnut pečat. Teoretski, takvom je analizom moguće odrediti mjesto proizvodnje, broj radionica koje su opekarskim proizvodima namirivale određeni vojni logor, te pratiti dostavne pravce i domet istih. Opeke je, tegule ili imbrekse s pečatom, osim toga, ponekad moguće datirati proučavanjem arheološkog konteksta – u relativnom odnosu s obzirom na druge stratigrafske jedinice. Treća je metoda pri proučavanju spomenute građe najčešća u kontinentalnom dijelu Europe gdje se na temelju stilske analize slova pečata određeni opekarski proizvod nastoji smjestiti u čim uži vremenski raspon (epigrafska metoda). No kako je danas poznato da izgled slova nije pouzdan kriterij za datiranje, tu je metodu uputno provoditi zajedno s interpretiranjem arheološkog konteksta i/ili petrološkom analizom. Dakako, optimalno bi za istraživanje materijala koji je u pitanju bilo upotrebljavati sve tri navedene metode. Naime, interpretirajući arheološki kontekst ili primjenjujući epigrafsku metodu nije moguće isključiti sekundarnu uporabu (tih) predmeta.²⁰⁴⁰

Premda opekarskim proizvodima na koje je udaren pečat neke postrojbe nije u svakom slučaju moguće dokazati da je riječ o mikrolokaciji na kojoj je ta postrojba boravila,²⁰⁴¹ tako obilježeni materijal može ukazivati barem na oznaku (broj), etnitet (tj. porijeklo jedinice ili cara koji je određenu jedinicu i osnovao, odnosno doba izradbe)²⁰⁴² ili građevinsku fazu objekta u kojemu je pronađen.²⁰⁴³ Teoretski, zbog nedostatka je sirovine i/ili ljudstva postrojba označena na pečatu vlastite opekarske proizvode mogla dostaviti drugdje ili u pomoć pri proizvodnji toga materijala iz vlastita logora privremeno u neko drugo mjesto uputiti dio jedinice navedene na pečatu. Pritome, prema zaključku R. Kurzmann a uz neke

---

²⁰³⁹ Petrološkom se analizom pokazalo da je drugačija boja opekarskih proizvoda posljedica pečenja na različitim temperaturama, a ne različitosti u sastavu gline (Dolata 1998., 95).

²⁰⁴⁰ Kurzmann 2006., 1–3, 22, 25, 63, 75, 89, 94, 98, 132, 192, 199, 202, 271.

²⁰⁴¹ Lőrincz 1978., 145.

²⁰⁴² Visy 1988., 27.

²⁰⁴³ Filipović, Podrug 2006., 45.

ograda o kojima će biti govora kasnije, prisutnost velikog broja opekarskih proizvoda s pečatom jedne te iste postrojbe na nekom lokalitetu znači da je cjelovita ili dio jedinice navedene na tim predmetima uistinu bila na mjestu na kojem je taj materijal i pronađen. Mišljenja je i da su diplome i stele manje sigurno sredstvo za određenje smještaja postrojba nego što su to ostali natpisi u kamenu, te da preciznu kronologiju ili tipologiju opekarskih proizvoda²⁰⁴⁴ – jer su međusobno previše različiti – nije moguće napraviti.²⁰⁴⁵

VI. II. Opekarski proizvodi s pečatom

Opekarske je proizvode s pečatom iz rimskoga doba V. Šaranović-Svetek podijelila u četiri skupine: vojne, carske, gradske i privatne. Predmet su proučavanja u ovom radu isključivo pečati vojnog porijekla.²⁰⁴⁶ Prema toj su odrednici i svi dosad poznati takvi nalazi iz hrvatskog Podunavlja evidentirani u tablicama priloženima ovom poglavlju (**Tablice 33, 34**). Osnova su te evidencije nalazi iz AMO-a, MSO-a, AMZ-a, GMVu-a, MNM-a, JPM-a, GMSO-a i Zbirke Mate Ilkića (ZMI).

Pretpostavlja se da je u donjem i srednjem podunavlju otiskivanje pečata na opekarskim proizvodima otpočelo za Flavijevaca. Prema mišljenju Tadeusza Sarnowskog, u Meziji je na najstarijim pečatima, iz ere 69.–96. g., navedeno ime *legionis I Italicae*.²⁰⁴⁷ U to je doba i Anka Milošević datirala pečate *legionis I Adiutricis* te *legionis X Geminae* iz Panonije (*Sirmium*).²⁰⁴⁸ No problem je pritome to što u onome dijelu te provincije gdje su danas Baranja, Slavonija i Srijem nije pronađeno mnogo opekarskih proizvoda kojima je arheološki kontekst pouzdano određen. Prve su nalaze vrste predmeta o kojoj je riječ u Osijeku i Petrijevcima dokumentirali M. P. Katančić,²⁰⁴⁹ W. Kubitschek i E. Loewy,²⁰⁵⁰ te I. Bojničić.²⁰⁵¹ Iako je dijelu te građe, navodno označene pečatima *leg(ionis) IIAAd(iutricis)*, *(cohortis) IIIAlp(inorum)*, *leg(ionis)* i *leg(ionis) VIHe(rculiae)* – koji je J. Dombay s T. Nagyjem navodno pronašao u Zmajevcu²⁰⁵² – trag izgubljen, potvrda bi o postojanju takvih predmeta s pečatom *leg(ionis) IIAAd(iutricis)* ili *(cohortis) IIIAlp(inorum)* mogla poslužiti kao dodatni argument objašnjenju datiranja navedenog lokaliteta kako ga je u ovom radu i predstavio autor ovih redaka (Poglavlje IV.). Pečate je na opekama i tegulama iz Muzeja

²⁰⁴⁴ Tipologiju su uz negdašnje rimsko pogranično područje u Hrvatskoj pokušali koristiti M. Bulat i M. Ilkić.

²⁰⁴⁵ Kurzmann 2006., 5, 150, 269–271.

²⁰⁴⁶ Шарановић-Светек 1990., 45.

²⁰⁴⁷ Sarnowski 1995., 497.

²⁰⁴⁸ Milošević 1971., 97–99.

²⁰⁴⁹ Katančič 1782., 96, 97.

²⁰⁵⁰ Kubitschek, Loewy 1879., 152–159.

²⁰⁵¹ Bojničić 1879., 175, 176.

²⁰⁵² Dombay 1943.a, (JPM); Dombay 1943.b, (JPM).

Slavonije 1965. objavio i M. Bulat²⁰⁵³ primijetivši da je Hans Liebl nekima od njih – koje je tamo vidio 1900. g.²⁰⁵⁴ – možda kao mjesto otkrića pogrešno naveo Osijek jer se, osim onoga s oznakom *IVM*, ne nalaze u tom muzeju.²⁰⁵⁵ Premda je na mogućnost sekundarne i tercijarne uporabe materijala koji je subjekt studiranja ovoga poglavlja još 1957. upozorio J. Szilágyi,²⁰⁵⁶ među stručnjacima koji su se od sredine šezdesetih godina 20. st. u hrvatskom Podunavlju bavili antičkim ciglarstvom nije bila razvijena svijest o tome da na njem otisnuti pečati nisu pouzdan kriteriji za datiranje. Na to, primjerice, ukazuje tvrdnja da je tom građom bezuvjetno moguće „datirati nalaze rimskih zidova i grobnica u kojima se nalaze.”²⁰⁵⁷ Jednako tako, sedamdesetih se godina 20. st., kad za to arheološki kontekst nije bio uziman u obzir u jednakoj mjeri kao danas, vjerovalo da je rimska vojska takve predmete mogla prodavati ili razmjenjivati s civilima.²⁰⁵⁸ Stoga je i D. Pinterović navela da su „vojne jedinice svoju robu i prodavale i transportirale u druga mjesta, prvenstveno vodenim putem nizvodno.”²⁰⁵⁹ Danas ipak prevladava stanovište da su opekarski proizvodi s pečatom vojnih postrojba bili upotrebljavani isključivo za potrebe vojske, tj. da je prema mjestima njihova otkrića moguće odrediti razgraničenja između vojnih i civilnih zona, naročito kad su u pitanju oznake legije. Iznimkom se od toga pravila može smatrati ako se opeke, tegule ili imbrekse sa skraćenicom *l(egio)* ili *leg(io)* pronađe u javnim građevinama (beneficijarijske postaje, hramovi, kupelji) koje su izgradili vojnici. Otkrije li se, dakle, spomenute nalaze u civilnom kontekstu, riječ o sekundarnoj uporabi²⁰⁶⁰. Međutim, u hrvatskom Podunavlju je takva mogućnost dosad razmotrena tek u slučaju opekarskih proizvoda koji su od 1970. do 1972. pronađeni u Batini, te onih koji su između 2001. i 2004. otkriveni na području osječke vojarnе „Drava”. Da su zaključci S. Filipović i Emila Podruga, koji su pritom naveli da su različiti kalupi u optjecaju mogli biti istodobno te da se „grad (Mursa) morao osloniti na provjerenu graditeljsku djelatnost vojnih jedinica”, točni²⁰⁶¹ – bio bi to prvi dokaz da je rimska vojska sudjelovala u izgradnji jednoga grada, odnosno nalaz nekog opekarskog proizvoda s oznakom legije ili kohorte u civilnom kontekstu. No je li u ruševinskim slojevima na terenu kakav je *Vojarna* moguće odrediti jesu li takvi proizvodi bili uporabljeni *in situ*, po prvi ili u više navrata?

---

²⁰⁵³ Bulat 1965.b.

²⁰⁵⁴ Liebl 1900., 103; Bulat 1965.b, 19, 20.

²⁰⁵⁵ Bulat 1965.b, 13, T. II., 5; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 49.

²⁰⁵⁶ Szilágyi 1957., 7.

²⁰⁵⁷ Bulat 1965.b, 7.

²⁰⁵⁸ Mócsy 1972., 148, 149.

²⁰⁵⁹ Pinterović 1978., 104, bilj. 63.

²⁰⁶⁰ Kurzmann 2006., 68, 215, 221, 223, 232, 233, 238, 241.

²⁰⁶¹ Filipović, Podrug 2006., 36, 42, 46, 50.

Neki od navoda koje je u članku o opekarskim proizvodima s pečatom rimskih postrojba iz Sotina napisao M. Ilkić također zahtijevaju pojašnjenja. Takav je npr. sud da je tom građom moguće „utvrđivanje vojne posade”, odnosno da je ista važna za „utvrđivanje glavnih građevinskih faza”.²⁰⁶² I dok je prvi dio prethodne rečenice već bio razmotren, drugi je moguće smatrati ispravnim samo ako se *in situ* utvrdi da naknadnog premještanja opekarskih proizvoda iz vojne u civilnu zonu ili iz starijeg kastela u mlađi nije bilo. Premda autor citiranoga članka u Sotinu spomenute zone jest pokušao razlikovati, zaključio je da materijala vojnog porijekla ima i na mjestu naselja, ne razmotrivši pritom mogućnost da je taj tamo bio uporabljen sekundarno ili da su u pitanju ostatci građevine koju je ondje (izvan kastela) podigla rimska vojska.

Proučavajući je pak međusobni omjer između vrsta opekarskih proizvoda s pečatom, a s obzirom na to da je u MSO-u do 1965. bio pohranjen tek jedan tako označeni imbreks, zaključeno da se njih pečatilo rjeđe nego opeke i tegule.²⁰⁶³ I M. Ilkić je četrdeset godina poslije također ustvrdio da se na imbrekse pečat otiskivalo rijetko.²⁰⁶⁴ Međutim, u Britaniji i Njemačkoj je i ta vrsta krovne opeke često bila označena pečatom.²⁰⁶⁵ S. Filipović i E. Podrug, koji su mišljenja da se omjer označenih prema neoznačenim opekarskim proizvodima na arheološkim nalazištima kreće oko 1:80, smatraju da su „broj opekarskih proizvoda koji je bio dio jedne serije i njezino vremensko određenje ovisili o organizaciji pojedinih radionica.”²⁰⁶⁶ Do istog su zaključka došli i Ulrich Brandl²⁰⁶⁷ te R. Kurzmann. No odnos je između postotka opekarskih proizvoda s i bez pečata moguće odrediti samo ako je na nekom nalazištu dokumentiran sav na taj način označeni materijal.²⁰⁶⁸ Ni uspoređivanje broja različitih opekarskih proizvoda s pečatom između različitih nalazišta nema previše smisla (npr. Ilkić 2005., 29, grafikon 1), pogotovo ako lokaliteti koji su predmet takve usporedbe nisu istraženi u sličnoj mjeri ili (nisu) iz istog doba. Korisni mogu biti tek podatci o broju prikupljenih opeka, tegula ili imbreksa s pečatom svih poznatih postrojba na pojedinom nalazištu premda je i taj (broj) relativan u odnosu na njihovu ukupnu produkciju (koja nije poznata). Naime, upravo velik broj opekarskih proizvoda s pečatom neke postrojbe, zajedno s nazivom te iste postrojbe na nekoj drugoj vrsti predmeta, bitno povećava mogućnost da je

---

²⁰⁶² Ilkić 2005., 19, 20 (bilj. 3, 4), 22.

²⁰⁶³ Bulat 1965.b, 8, 14.

²⁰⁶⁴ Ilkić 2005., 21.

²⁰⁶⁵ Kurzmann 2006., 9, T. I.

²⁰⁶⁶ Filipović, Podrug 2006., 49, 50. Werner Böckling je ustvrdio da je svaki deseti, stoti ili tisućiti opekarski proizvod bio označen pečatom (Böckling 1978., 113).

²⁰⁶⁷ Brandl 1999., 32.

²⁰⁶⁸ Kurzmann 2006., 22, 270.

jedinica koja je na njima citirana bila na lokalitetu na kojem je spomenuti proizvod pronađen²⁰⁶⁹.

VI. III. Izgled i opis

Otisnuta je kratica na pečatu nekog opekarskog proizvoda mogla biti u nominativu, genitivu ili dativu jednine.²⁰⁷⁰ Dok M. Ilkić pečate s takve građe transkribira u nominativu,²⁰⁷¹ M. Bulat,²⁰⁷² S. Filipović i E. Podrug su to učinili u genitivu jednine.²⁰⁷³ A kako je arheološkim iskopavanjima i pronađena nekolicina cjelovitih pečata upravo u tom padežu,²⁰⁷⁴ isto je vjerojatno točno. Pritom ih, budući da se opekarske proizvode pravilo za potrebe (velikog) *aparata* kao što je vojska, nije moguće uspoređivati s pečatima na posuđu ili svjetiljkama koje se izrađivalo za pojedinačne (individualne) potrebe.²⁰⁷⁵ Prema željama se pojedinca moglo praviti još nadgrobne natpise, dok su u sličnoj kategoriji s opekarskim proizvodima s pečatom fibule ili amfore koje se također moglo praviti za skupinu (a ne individuu) te označiti pečatom **(Kat. 44)**.

Na kraticama je pečata na opekarskim proizvodima vojnog porijekla najprije navedena oznaka koja se odnosila na tip postrojbe, npr. *l(egionis)*, *le(gionis)*, *leg(ionis)* ili *c(ohortis)*, *coh(ortis)*. Nakon toga je slijedio broj, pa naziv jedinice. Iza toga je još moglo biti otisnuto osobno ime, (vojnički) čin autora pečata ili ime mjesta. Carske se naslove, npr. *Antoniniana*, *Aurelia* ili *Gordiana*, na pečatima uvijek pozicioniralo prije titula kao što su *pia fidelis* ili *felix*. No kako se na pečatima najčešće navodilo kratice, nije uvijek moguće odrediti jesu li na njima označene vojne postrojbe ili pojedinci.²⁰⁷⁶ Primjerice, opekarske proizvode pod brojevima 29, 36, 37 i 38 koje je iz vlastite zbirke M. Ilkić pripisao *cohorti II Aureliae Dacorum Antoniniana* (posadi kastela *Cornacum*) – jer je od tih očuvano tek početno slovo, tj. *c(ohortis)*²⁰⁷⁷ – nije nesumnjivo moguće pripisati baš toj postrojbi. Isto je slovo (*c*), teoretski, premda je to manje vjerojatno, moglo biti i početak skraćenice *c(aesaris nostri)*²⁰⁷⁸, ondje biti dopremljeno iz Murse i potjecati iz Hadrijanova doba. Osim toga, tom je oznakom mogla biti obilježena i neka druga, tamo stacionirana, pješaka postrojba.

²⁰⁶⁹ Kurzmann 2006., 5, 150, 269–271.

²⁰⁷⁰ Kurzmann 2006., 22, 75, 79, 81, 82, 94, 101, 125, 241.

²⁰⁷¹ Ilkić 2005., 39–46.

²⁰⁷² Bulat 1965.b.

²⁰⁷³ Filipović, Podrug 2006.

²⁰⁷⁴ Npr. Szilágyi 1933., 92, (br. 7, 53), T. XXV., 53.

²⁰⁷⁵ Swan 1984., 19.

²⁰⁷⁶ Le Bohec 1981., 153, 155; Berard et al. 1995., 195; Kurzmann 2006., 22, 94, 161.

²⁰⁷⁷ Ilkić 2005., 44 (br. 29, 36), 45, br. 37, 38.

²⁰⁷⁸ Bulat 1965.b, 9.

VI. IV. Datiranje

Budući da je dio opekarskih proizvoda s pečatom iz hrvatskoga Podunavlja datiran dvoznačno, komentar je njihove datacije također predmet proučavanja ovoga rada. U razmatranje su ti predmeti uzeti uz pretpostavku da im je izradba bila ograničena na vrijeme podizanja vojnih objekata, tj. da ih se nije skladištilo i za navedenu namjenu koristilo naknadno²⁰⁷⁹. Datirati je stoga određeni takav nalaz, odnosno fazu izgradnje neke građevine, moguće ako je poznato doba u kojemu je na pečatu navedena postrojba boravila na određenom položaju, provinciji ili širem području gdje je taj pronađen. Od pomoći su za to i natpisi, povijesne okolnosti ili bitke u kojima su rimske jedinice mogle zaslužiti odgovarajući naslov.²⁰⁸⁰ No navodi su poput onih da su „mnoge postrojbe dobile (su) počasni naziv, što redovito olakšava datiranje natpisa, ovisno o vremenu za kojega su cara izrađene”²⁰⁸¹ točni tek djelomično.²⁰⁸² Usprkos tomu, M. Ilkić smatra da je titulu *Antoniniana* na opekarskim proizvodima *cohortis II Aureliae Dacorum* potrebno vezati isključivo uz Karakalu i Elagabala.²⁰⁸³ Premda slično i za *cohortis VII Breucorum (Antoniniana)* tvrde S. Filipović i E. Podrug,²⁰⁸⁴ već je istekom prve trećine 20. st. William F. Grimes posumnjao,²⁰⁸⁵ a na osnovi je interpretacije jednog natpisa iz *Viminacii* B. Lőrincz i dokazao da je kognomen *Antoniniana* bio upotrebljavan još za carevanja Septimija Severa.²⁰⁸⁶ On je, kad se proglasio sinom Marka Aurelija, svojega sina Bazijana (*Bassianus*, tj. *Caracalla*) već 195. nazvao *Marcus Aurelius Antoninus*.²⁰⁸⁷ U struci je stoga – jer titule na pečatu nisu morale biti otisnute – prihvaćeno mišljenje da njihov izostanak nije kriterij za datiranje nekog opekarskog proizvoda. Drugim riječima, ako titula *Antoniniana* na pečatu nije bila otisnuta ne znači da taj pečat nije, ali je mogao biti napravljen u antoninsko doba.²⁰⁸⁸ Sukladno navedenom, sve je pečate *cohortis II Aureliae Dacorum*, *cohortis II Aureliae Dacorum Antoniniana*, *cohortis VII Breucorum* i *cohortis VII Breucorum Antoniniana* moguće datirati sinkrono, a od tih one s oznakom *Antoniniana* poslije 195., odnosno petnaestak godina ranije nego što se to u arheološkoj znanosti u Hrvatskoj vjeruje. Jednako tako, uz već je spomenute opekarske proizvode, prema mišljenju autora ovog rada, datiranje najmanje tri opeke s pečatom *legionis*

---

²⁰⁷⁹ Prema: Baatz 1965., 124.

²⁰⁸⁰ Kurzmann 2006., 4, 255, 266.

²⁰⁸¹ Ilkić 2005., 24–26, 30.

²⁰⁸² Kurzmann 2006., 171.

²⁰⁸³ Ilkić 2005., 30.

²⁰⁸⁴ Filipović, Podrug 2006., 45.

²⁰⁸⁵ Grimes 1930., 124.

²⁰⁸⁶ Lőrincz 1982., 142–144.

²⁰⁸⁷ Birley 1971., 184.

²⁰⁸⁸ Kurzmann 2006., 75, 79–82, 101, 125, 151, 241, 265.

II Adiutricis iz Batine (MSO 13771; MSO 13772; MSO 13773) u 3./4. st. učinjeno dvojbena interpretiranjem povijesnih okolnosti, tj. tvrdnjom da su „u tom razdoblju opekarske radionice (u *Aquinco*) radile punom parom, među kojima je prednjačila radionica legionis II *Adiutricis* pri obnovi i dogradnji kastela u Batini”.²⁰⁸⁹ Podatak da su te opeke pronađene u temeljima bedema kastela *Ad Militare (I)* morao bi ipak ukazivati na nešto ranije doba, prije kraja principata (kako je to i navedeno u Poglavlju III.), u doba namjesnikovanja Decija Tricijana.

VI. V. Legijski pečati

Idejni je začetnik tvrdnje da je u logorima uz Rajnu – gdje su rimske postrojbe imale običaj međusobno se opskrbljivati opekarskim proizvodima – na osnovi pečata moguće odrediti koja je od njih izgradila koju građevinu bio Harald von Petrikovits.²⁰⁹⁰ To možda ukazuje na sud da su već Rimljani mogli pomisliti da sirovinski materijal korišten pri izradbi takvih predmeta nije svugdje bio jednake kvalitete. Imajući u vidu navedeno, R. Kurzmann je pretpostavila da je stanje slično kao u Germaniji vrijedilo i za dunavski limes u Panoniji, no da je zbog brojnih razmjena porijeklo toga materijala tamo teško odrediti. Kako su i uz Rajnu opekarski proizvodi s pečatom legijskih jedinica čest nalaz i u legijskim logorima i u kastelima, ustvrdila je da je jedino petrološkom analizom moguće odrediti jesu li ti predmeti tamo bili dostavljeni ili proizvedeni *in situ*.²⁰⁹¹ U podunavlju takvu analizu u ovome trenutku nije zahvalno napraviti jer, osim za pojedinačne lokalitete, ne postoje komparativni podaci o sastavu sirovine s kojima bi se tu građu (međusobno) usporedilo.

Pečat na opeci *leg(ionis) XIV Gem(inae)* (CIL III., 10243; CIL III., 3755) koja je pronađena u Petrijevcima (izgubljena) je najstariji opekarski proizvod s pečatom iz hrvatskoga Podunavlja. Taj nalaz, ako je suditi prema interpretaciji dijela stručnjaka²⁰⁹², datira iz oko 90. g. Iako su opeke s pečatom spomenute legije navodno bile pronađene i u Osijeku²⁰⁹³ tu je tvrdnju, jer nije poznato gdje se nalaze, potrebno uzeti s oprezom.

Trajanove je ratove s Dačanima veći dio iduće, u hrvatskom dijelu podunavlja posvjedočene rimske legije, *legio X.* razdoblje 102.–107. provela logorujući u mjestu *Aquincum*.²⁰⁹⁴ Titulu je *pia fidelis* tom dijelu vojske bila dodijeljena u Domicijanovo doba. Spomenuti je car poslije Saturninove pobune 89. svim jedinicama u Donjoj Germaniji dodijelio navedeni naslov

²⁰⁸⁹ Filipović, Podrug 2006., 43.

²⁰⁹⁰ Petrikovits von 1950., 102.

²⁰⁹¹ Kurzmann 2006., 66, 70, 113, 168, 268.

²⁰⁹² Ritterling 1925., 1736; Alföldy 1959., 125, 126, 137; Mócsy 1962., 629; Pinterović 1978., 44, 45, 103; Fitz 1980., 125–140.

²⁰⁹³ Bulat 1989.c, 196–198.

²⁰⁹⁴ Bulat 1965.b, 20; Kurzmann 2006., 120.

kojega se one (kako je to razvidno iz diploma) nisu odrekle barem do 127. g.²⁰⁹⁵ Dvije su opeke s pečatom – *leg(ionis) X G(eminae) p[(iae) f(idelis)]* i *(l)eg(ionis) X G(eminae) p(iae) f(idelis)* – te legije iz Osijeka²⁰⁹⁶ J. Klemenc i M. Bulat datirali u eru od spomenutih pet godina, a slični su nalazi prikupljeni u Nuštru²⁰⁹⁷ te Ceriću²⁰⁹⁸. S obzirom na to da iz istoga doba iz Murse potječe i nadgrobni spomenik koji je podigao *Verecundus*, vojnik te iste legije,²⁰⁹⁹ tj. da postoji više predmeta različite vrste na kojima je navedena ista postrojba, izgledno je da je dio X. legije jedno vrijeme uistinu bio stacioniran u tomu mjestu (Poglavlje III.). Za razliku od toga, broj je opekarskih proizvoda s pečatom *legionis VII Claudiae* koji su otkriveni u Osijeku²¹⁰⁰, uz izostanak drugih predmeta na kojima je u hrvatskom Podunavlju tom dijelu rimske vojske naveden naziv, premalen za izvesti relevantne zaključke o dobi i mogućem boravku detašmana te legije u Mursi. Ta je legija mnogo više proizvoda o kojima je riječ u 1.–2. st. napravila u Gornjoj Meziji ili Dakiji.²¹⁰¹ Nije poznato jesu li možda njene postrojbe oko 260. g. bile u Mursi.

Legio I Adiutrix je u podunavlje pristigla 85. g.²¹⁰² Budući da je titulu *pia fidelis* tom dijelu rimske vojske dodijelio car Nerva,²¹⁰³ proizvodi s naslovom *Adpf* datiraju poslije 98. g. U mjesto *Brigetio* je ta legija bila upućena 97.–101.²¹⁰⁴ ili 107.–114. g. Premda naslov *pia fidelis* na spomeniku *Verekundu* iz 102.–107. nije naveden,²¹⁰⁵ titule koje nedostaju (kako je to već bilo navedeno) nisu zgodan kriterij za datiranje. U Slavoniji je opeka s možebitnim pečatom *legionis I Adiutricis* (**Kat. 45**) pronađena zaštitnim arheološkim iskopavanjem koje je 2010. u Ulici Branka Radičevića 3 u Osijeku vodio autor ovih redaka.

Legioni II Adiutrici je pak naslov *pia fidelis* bio dodijeljen za carevanja Vespazijana²¹⁰⁶ oko 70. g. Na Dunav je u Meziji ta legija stigla 85./86., a u *Aquincum* 107. g., gdje je i ostala do završetka 4. st.²¹⁰⁷ Opekarski su proizvodi s pečatom *legionis II Adiutricis* u Baranji, Slavoniji i Srijemu pronađeni u Osijeku²¹⁰⁸ i Batini, gdje ih se posljednji put dosad pronašlo 1972. g.²¹⁰⁹

---

²⁰⁹⁵ Holder 1999., 237, 238, 250.

²⁰⁹⁶ Szilágy 1933., 57, br. 145.p, T. XIII., 145; Bulat 1965.b, 11, 12, T. II., 1, 2; Pinterović 1978., 111.

²⁰⁹⁷ Pinterović 1960., 60.

²⁰⁹⁸ EK *Plandište* - Cerić 1966., (GMVu, D-1548); Pinterović 1968., 71, br. 1; Шарановић-Светек 1990., 49.

²⁰⁹⁹ Klemenc 1961., 19; Eadie 1977., 212, 218; Šašel A. i J. 1986., 452, br. 3103; Fitz 1993.–1995., 114, 115, 371, 372.

²¹⁰⁰ Bulat 1965.b, 11, 12.

²¹⁰¹ Karavas 2001., 67, 69, 71–76, 80, 81, 90, 93–97, 101–103, 154–158.

²¹⁰² Kurzmann 2006., 88.

²¹⁰³ Milošević 2001., 96.

²¹⁰⁴ Kurzmann 2006., 33, 110.

²¹⁰⁵ Holder 1999., 239.

²¹⁰⁶ Holder 1999., 237.

²¹⁰⁷ Filipović, Podrug 2006., 42.

²¹⁰⁸ Bulat 1965.b, 11, 12, 20, 21, T. II., 3; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 48.

Krajem je 3. st. car Dioklecijan osnovao *legionem I Noricorum*. Građevinski je materijal s pečatom *figulinas Ivensianas legionis I Noricorum* u hrvatskome Podunavlju dosad pronađen u Borovu,²¹¹⁰ Sotinu²¹¹¹ i Iloku.²¹¹² Za navedene predmete M. Ilkić smatra da su u taj kraj dospjeli kao gotov proizvod trgovanjem.²¹¹³ A to što su produkti spomenute radionice pronađeni isključivo uz Dunav južno od Drave ukazuje na zaključak da je riječ o predmetima koji su tamo mogli stići nizvodno, Dravom. Moguće je da potječu iz oko 286., 290., 293., 294 ili 295. g. kada je Dioklecijan posjetio podunavlje kako bi potaknuo utvrđivanje tamošnjih gradova (*Cod. Theod.* XV., 1, 24, 33, 37)²¹¹⁴. U suprotnom, riječ bi bila o filijali koju je spomenuti proizvođač otvorio u Srijemu.

Više je oprečnih datiranja opekarskih proizvoda s pečatom *exerciti Pannoniae Inferioris*. M. Bulat je smatrao da su tu vojsku činile *legio VI Herculia* i *legio V Iovia*, te da je središnja opekarska radionica tih trupa u 3.–4. st. bilo mjesto *Burgenae*, gdje su ih navodno proizvodili vojnici *legionis V Ioviae*.²¹¹⁵ A. Milošević je pak bila mišljenja da je ta vojska bila aktivna poslije Markomanskih ratova i u 4. st.²¹¹⁶ Dok Z. Visy proizvode jedinica te vojske datira u 3. st.,²¹¹⁷ suvremeni im hrvatski stručnjaci (na tragu zaključaka A. Milošević) vrhunac uporabe vide za obnove panonskih fortifikacija u čvrstoj građevinskoj fazi neposredno poslije spomenutih sukoba.²¹¹⁸ Lőrinczovo je stanovište da pečati vojske o kojoj je riječ nisu bili napravljeni prije tetrarhije.²¹¹⁹ I Milena Dušanić je već prije toga zaključila da je pečate *exercitus Pannoniae Inferioris* morala prestati proizvoditi krajem 3. st. jer je Donja Panonija otad bila podijeljena na Panoniju Drugu i Valeriju (tj. više nije postojala).²¹²⁰ Donja je granica proizvodnje tih predmeta Trajanovo doba (koji je jedinstvenu Panoniju zapovjedio podijeliti na Gornju i Donju).²¹²¹ Predmeti su s navedenim pečatom u Hrvatskoj pronađeni u Osijeku²¹²² i Sotinu.²¹²³ Kako je, u (dvama) posljednje navedenim slučajevima, riječ o nazivima jedina

---

²¹⁰⁹ Npr. CIL III., 3750a; Várady 1897., 186, br. 1.a–d; Szilágy 1933., 29, br. 59.g, T. VI., 59; Pinterović 1968., 71, br. 2; Pinterović 1978., 111, bilj. 95; Bulat 1984.b, 119; Шарановић-Светек 1990., 48; Filipović, Podrug 2006., 36, 37. D. Pinterović je u djelu iz 1978. navela da je u Batini 1972. bilo pronađeno 12 opeka s pečatom *legionis II Adiutricis*. Nije poznato gdje se ti predmeti nalaze.

²¹¹⁰ Ilkić 2005., 22, 35, 21.

²¹¹¹ Szilágy 1933., 23, br. 1.k; Ilkić 2005., 35, br. 9.

²¹¹² Szilágy 1933., 23, br. 1.c; Pinterović 1968., 71, br. 7.

²¹¹³ Ilkić 2005., 22.

²¹¹⁴ Visy 2003.d, 113, bilj. 35.

²¹¹⁵ Bulat 1965.b, 14, 21.

²¹¹⁶ Milošević 1971., 106; Шарановић-Светек 1990., 62.

²¹¹⁷ Visy 2003.d, 93.

²¹¹⁸ Ilkić 2012., 352.

²¹¹⁹ Lőrincz 1991., 245.

²¹²⁰ Душанић 1988., 88.

²¹²¹ Ilkić 2005., 21.

²¹²² Bulat 1965.b, 14, T. III., 4; Pinterović 1968., 71, br. 8, T. IV., 7.d; Pinterović 1978., 111, 112, T. XXI., Sl. 3.

²¹²³ Szilágy 1933., 85, br. 11.c, T. XXIII.; Pinterović 1978., 111; Ilkić 2005., 33, br. 1–8.

dva, prema provincijama nazvana dijela rimske vojske, autor ovih redaka smatra da (ti nalazi) potječu iz doba kad je bila osnovana *legio I Noricorum* te da ih je moguće datirati u relativno kratko razdoblje, između Dioklecijanovih vojnih reforma 286.–295. g. – dok još radionice građevinskog materijala nisu ustanovile *legiones V Iovia* i *VI Herculia*. Opekarski su pak proizvodi s pečatom *legionis VI Herculiae* iz 3./4. st. uz Dunav pronađeni diljem Srijema i Bačke, na razmeđi Panonija Druge²¹²⁴ i Valerije, u Baranji – Zmajevcu²¹²⁵ i Batini.²¹²⁶ Osim u tim mjestima, dokumentirani su i u Osijeku,²¹²⁷ Petrijevcima,²¹²⁸ Dalju,²¹²⁹ Klisi,²¹³⁰ Tompojevcima²¹³¹ te Ceriću.²¹³² Iako M. Bulat²¹³³ i M. Ilkić²¹³⁴ navode da velik broj različitih tipova pečata *legionis VI* ukazuje na to da ih se proizvodilo dulje vrijeme, uvriježeno mišljenje – zasnovano na nalazu zatvorenih cjelina iz Xantena (*Vetera*) u Njemačkoj gdje je ustanovljeno da su pojedinci pri otiskivanju pečata na opekarski proizvod pravili vlastite kalupe²¹³⁵ – glasi da su predmeti s pečatom iz istoga doba mogli izgledati različito.²¹³⁶ Drugi je skupni nalaz koji je protumačen na sličan način otkriven u Progaru (*Progarski vinogradi*) u Srbiji.²¹³⁷ Prema tome, budući da su u radionicama istovremeno mogli biti upotrebljavani različiti kalupi, tip slova – kako je to u već više navrata citirano – ne može biti dobar kriterij za datiranje opekarskih proizvoda s pečatom. Premda je M. Ilkić u članku iz 2012. ustvrdio i da su pečati Desete kohorte VI. legije u Sotinu brojniji nego oni bez oznake za tu kohortu, ta interpretacija nije dovoljno precizna jer za br. 3–5 (u tom članku) to da je riječ o pečatu X. kohorte spomenute legije nije moguće zaključiti. I br. 6 je u istomu radu transkribiran bez oznake za X. kohortu iako je *tabula ansata* na tom predmetu oštećena pa nije jasno je li ona (takva oznaka) ondje bila otisnuta ili ne. Slično je spomenuti stručnjak napravio i s dijelom pečata kohorte Dačana pripisavši im oznaku *Antoniniana* (br. 8–10, 12),²¹³⁸ a što iz tih predmeta nije razvidno. Opekarski su proizvodi s otiskom *legionis VI Herculiae cohortis X* u

---

²¹²⁴ Ilkić 2005., 23.

²¹²⁵ CIL III., 10665h; Pinterović 1968., 71, br. 6; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 50.

²¹²⁶ CIL III., 10665i; Várady 1897., 187, br. 3; Pinterović 1968., 71; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 50.

²¹²⁷ Npr. CIL III., 10665e–g; Vojničić 1879., 176; Szilágy 1933., 42, br. 2.a, T. IX., 2, 3; Bulat 1965.b, 13, T. II., 6, 8; Шарановић-Светек 1990., 49.

²¹²⁸ Pinterović 1978., 106, 111; Шарановић-Светек 1990., 49.

²¹²⁹ Bulat 1965.b, 13, T. III., 9–12; Шарановић-Светек 1990., 62.

²¹³⁰ Bulat 1984.c, 43.

²¹³¹ Dorn 1977.b, 25, 26; Шарановић-Светек 1990., 50.

²¹³² Bulat 1965.b, 14, T. III., 5; Migotti et al. 1998., 16.

²¹³³ Bulat 1965.b., 21, 22.

²¹³⁴ Ilkić 2005., 23.

²¹³⁵ Hanel 1995., 253–281.

²¹³⁶ Boon 1984.

²¹³⁷ Dimitrijević 1968., 142–145; Dimitrijević 1969., 112, Sl. 12.

²¹³⁸ Ilkić 2012., 351, 352, 354–357.

hrvatskom Podunavlju pronađeni u Osijeku,²¹³⁹ na *Močarima*,²¹⁴⁰ Dalju²¹⁴¹ i Sotinu.²¹⁴² Za razliku od pečata cijele VI. legije, Deseta je kohorta te trupe dokumentirana isključivo južno od Drave. A. Milošević je smatrala da primjerci s brojem i imenom *legionis VI Herculiae* potječu iz predkonstantinskoga doba, a one s oznakom *legionis VI Herculiae cohortis X* – jer su u *Sirmio* pronađene s poslijekonstantinskim novcem – iz doba nakon toga²¹⁴³. Nije nemoguće no takav se sud ne podudara s dobom boravka tih jedinica koji je u Panoniji možda razvidan iz *Not. Dign.* (Poglavlje IV.). U tom bi smislu vrijedilo ustanoviti i koji je točno poslijekonstantinski novac u pitanju.

Tablica 33. Popis evidentiranih rimskih legijskih opekarskih proizvoda s pečatom u hrvatskom Podunavlju

Postrojba	Br.	Tip	Nalazište	Datacija	Pečat
<i>Legio XIII Gemina Martia Victrix</i>	1.	opeka	Osijek	kraj 1. st.	nije poznato ²¹⁴⁴
	2.	opeka	Petrijevci	kraj 1. st.	LEG XIII GMV ²¹⁴⁵
<i>Legio X Gemina pia fidelis</i>	3.	opeka	Osijek	102.–107. g.	LECXGP ²¹⁴⁶
	4.	opeka	Osijek	102.–107. g.	ECXGPF ²¹⁴⁷
	5.	opeka	Nuštar	102.–107. g.	LEGXGEPF ²¹⁴⁸
	6.	imbreks	Cerić	102.–107. g.	LEG X G P F ²¹⁴⁹
	7.	nije poznato	Cerić	102.–107. g.	LEG X G P F ²¹⁵⁰
<i>Legio VII Claudia pia fidelis</i>	8.	opeka	Osijek	oko 260. g.?	LEGVIICL ²¹⁵¹
	9.	opeka	nepoznato	oko 260. g.?	LEGVIICLPF ²¹⁵²
<i>Legio I Adiutrix (Philippiana?)</i>	10.	opeka	Osijek	244.–249. g.	EGIADP ²¹⁵³

²¹³⁹ Npr. Bulat 1965.b, 13, T. II., 10 (T. III., 1, 2), 19, 20; Pinterović 1978., 111, T. XXII., Sl. 3.

²¹⁴⁰ Bulat 1965.b, 13, T. III., 3; Pinterović 1978., 111.

²¹⁴¹ Bulat 1965.b, 13, T. II., 9; Pinterović 1978., 111.

²¹⁴² Szilágy 1933., 42, br. 7 (T. IX., 7), 8 (T. IX., 8), 9.a, T. IX., 9; Bulat 1965.b, 13, T. II., 6; Ilkić 2005., 22 (bilj. 9), 36, br. 10–18.

²¹⁴³ Milošević 1971., 101.

²¹⁴⁴ Bulat 1989.c, 197.

²¹⁴⁵ Katancsich 1827., 427; CIL III., 3755; Pinterović 1968., 71, br. 3; Pinterović 1978., 106, 111; Шарановић-Светек 1990., 49.

²¹⁴⁶ Szilágy 1933., 57, br. 145.p, T. XIII., 145; Bulat 1965.b, 11, 12, T. II., 1; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 49.

²¹⁴⁷ Bulat 1965.b, 11, 12, T. II., 2; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 49.

²¹⁴⁸ Pinterović 1960., 60.

²¹⁴⁹ EK *Plandište* - Cerić 1966., (GMVu, D-1548); Pinterović 1968., 71, br. 1; Шарановић-Светек 1990., 49.

²¹⁵⁰ Pinterović 1968., 71, br. 1; Шарановић-Светек 1990., 49.

²¹⁵¹ Liebl 1900., 103; Bulat 1965.b, 13, T. II., 4; Pinterović 1978., 111, T. XXII., Sl. 2; Шарановић-Светек 1990., 48.

²¹⁵² Liebl 1900., 103; Bulat 1965.b, 11, 12, T. II., 4; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 48.

²¹⁵³ MSO, inv. br. 202061 (neobjavljeno).

<i>Legio II Adiutrix (pia fidelis)</i>	11.	tegula	Batina	218.–260. g.	LEGIAD ²¹⁵⁴	
	12.	tegula	Batina	218.–260. g.	LEGIAD ²¹⁵⁵	
	13.	tegula/imbreks	Batina	218.–260. g.	LEGIAD ²¹⁵⁶	
	14.	tegula	Batina	218.–260. g.	LEG II AD ²¹⁵⁷	
	15.	tegula	Batina	218.–260. g.	LEG II AD ²¹⁵⁸	
	16.	tegula	Batina	218.–260. g.	LEG II AD ²¹⁵⁹	
	17.	tegula	Batina	218.–260. g.	LEGIAD ²¹⁶⁰	
	18.	tegula	Batina	218.–260. g.	LEGIAD ²¹⁶¹	
	19.	opeka	Batina	218.–260. g.	LEG II AD ²¹⁶²	
	20.	opeka	Batina	218.–260. g.	LEÇ ²¹⁶³	
	21.	opeka/tegula	Batina	218.–260. g.	LEÇ II AD ²¹⁶⁴	
	22.	opeka/tegula	Batina	218.–260. g.	LEÇ II AD ²¹⁶⁵	
	23.	opeka/tegula	Batina	218.–260. g.	LEG II AD ²¹⁶⁶	
	24.	tegula	Batina	218.–260. g.	LEG ²¹⁶⁷	
	25.	opeka	Batina	218.–260. g.	nije navedeno ²¹⁶⁸	
	26.	nije navedeno	Zmajevac	3./4. st.	LEG II AD ²¹⁶⁹	
	27.	opeka	Osijek	2.–4. st.	LEGI ²¹⁷⁰	
	28.	tegula	nepoznato/ Osijek	2.–4. st.	GIIADPF ²¹⁷¹	
	29.	tegula	nepoznato	2.–4. st.	GIIAD ²¹⁷²	
	<i>Legio I Noricorum</i>	30.	opeka	Borovo	286.–295. g.	nije objavljeno ²¹⁷³
		31.	opeka	Borovo	286.–295. g.	nije objavljeno ²¹⁷⁴
		32.	opeka	Sotin	286.–295. g.	FIGVLINAS IVENSIANAS L ²¹⁷⁵

²¹⁵⁴ Шарановић-Светек 1990., 48; Filipović, Podrug 2006., 36, br. 1.

²¹⁵⁵ Pinterović 1968., 71, br. 2; Filipović, Podrug 2006., 37, br. 2.

²¹⁵⁶ Szilágyi 1933., 29, br. 59.g, T. VI., 59; Pinterović 1969., 71, br. 2.

²¹⁵⁷ Bulat 1984.b, 117, 119; Шарановић-Светек 1990., 48.

²¹⁵⁸ Bulat 1984.b, 117, 119; Шарановић-Светек 1990., 48.

²¹⁵⁹ Bulat 1984.b, 117, 119; Шарановић-Светек 1990., 48.

²¹⁶⁰ Шарановић-Светек 1990., 48.

²¹⁶¹ Шарановић-Светек 1990., 48.

²¹⁶² CIL III., 3750.a; Várady 1897., 186, br. 1.a.

²¹⁶³ Várady 1897., 186, br. 1.b.

²¹⁶⁴ Várady 1897., 186, br. 1.c.

²¹⁶⁵ Várady 1897., 187, br. 1.d.

²¹⁶⁶ Várady 1897., 187, br. 1.d.

²¹⁶⁷ Filipović, Podrug 2006., 37, br. 3.

²¹⁶⁸ Pinterović 1978., 111, bilj. 95 (navodno 12 komada, ali nije poznato gdje se nalaze).

²¹⁶⁹ Dombay 1943.a, (JPM).

²¹⁷⁰ Bulat 1965.b, 20, 21; Pinterović 1978., 111.

²¹⁷¹ Bulat 1965.b, 11, 12, T. II., 3; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 48.

²¹⁷² MSO, inv. br. bb.

²¹⁷³ Ilkić 2005., 22; Bubić 2012., 818.

²¹⁷⁴ Ilkić 2005., 22; Bubić 2012., 818.

²¹⁷⁵ Szilágyi 1933., 23, br. 1.k; Шарановић-Светек 1990., 49; Ilkić 2005., 35, br. 9.

<i>Exercitus Pannoniae Inferioris</i>	33.	opeka	Ilok	286.–295. g.	ULINAS IVEN ²¹⁷⁶
	34.	opeka	Osijek	286.–295. g.	EXERPANINI ²¹⁷⁷
	35.	opeka	Osijek?	286.–295. g.	EXERPANINI ²¹⁷⁸
	36.	opeka	Sotin	286.–295. g.	EXERPAN INF ²¹⁷⁹
	37.	tegula	Sotin	286.–295. g.	EXERPAN ²¹⁸⁰
	38.	tegula	Sotin	286.–295. g.	ANI ²¹⁸¹
	39.	opeka/tegula	Sotin	286.–295. g.	NF ²¹⁸²
	40.	tegula	Sotin	286.–295. g.	EXERPANI ²¹⁸³
	41.	imbreks	Sotin	286.–295. g.	PANIN ²¹⁸⁴
	42.	opeka	Sotin	286.–295. g.	EXERPANINI ²¹⁸⁵
	43.	opeka	Sotin	286.–295. g.	EXERPAN INF ²¹⁸⁶
	44.	opeka	Sotin	286.–295. g.	EXERPAN INF ²¹⁸⁷
	45.	opeka	Sotin	286.–295. g.	EXERPAN INF ²¹⁸⁸
	46.	imbreks	Sotin	286.–295. g.	N ²¹⁸⁹
<i>Legio VI Herculia</i>	47.	nije navedeno	Batina	3./4. st.	LE VI ²¹⁹⁰
	48.	nije navedeno	Batina	3./4. st.	LE VI HE ²¹⁹¹
	49.	nije navedeno	Batina	3./4. st.	LEG VI HE ²¹⁹²
	50.	nije navedeno	Zmajevac	3./4. st.	LE VI HE ²¹⁹³
	51.	nije navedeno	Zmajevac	3./4. st.	LEG VI HE ²¹⁹⁴
	52.	nije navedeno	Zmajevac	3./4. st.	LEG ²¹⁹⁵
	53.	nije navedeno	Zmajevac	3./4. st.	LEG VI HE ²¹⁹⁶

²¹⁷⁶ Szilágyi 1933., 23, br. 1.c; Pinterović 1968., 71, br. 7; Шарановић-Светек 1990., 49.

²¹⁷⁷ Bulat 1965.b, 14, T. III., 4; Pinterović 1968., 71, br. 8, T. IV., 7.d; Pinterović 1978., 111, 112, T. XXI., 3; Шарановић-Светек 1990., 51.

²¹⁷⁸ Bulat 1965.b, 14; Pinterović 1978., 111, T. XXI., Sl. 3.

²¹⁷⁹ Szilágyi 1933., 85, br. 11.c, T. XXIII.; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 51; Ilkić 2005., 33, br. 1.

²¹⁸⁰ Ilkić 2005., 34, br. 5.

²¹⁸¹ Ilkić 2005., 34, br. 6.

²¹⁸² Ilkić 2005., 35, br. 8.

²¹⁸³ Ilkić 2012., 354, br. 1.

²¹⁸⁴ Ilkić 2005., 35, br. 7.

²¹⁸⁵ Szilágyi 1933., 85.

²¹⁸⁶ Ilkić 2005., 33, br. 2.

²¹⁸⁷ Ilkić 2005., 33, br. 3.

²¹⁸⁸ Ilkić 2005., 34, br. 4.

²¹⁸⁹ Ilkić 2012., 354, br. 2.

²¹⁹⁰ Várady 1897., 187, br. 3.

²¹⁹¹ CIL III., 10665i.

²¹⁹² Pinterović 1968., 71, br. 6; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 50.

²¹⁹³ CIL III., 10665h; Bulat 1981.e, 10.

²¹⁹⁴ Pinterović 1968., 71, br. 6; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 50.

²¹⁹⁵ Dombay 1943.a, (JPM).

²¹⁹⁶ Dombay 1943.a, (JPM).

54.	nije navedeno	Zmajevac	3./4. st.	nije navedeno ²¹⁹⁷
55.	opeka	Osijek	3./4. st.	EÇVIH ²¹⁹⁸
56.	opeka	Osijek	3./4. st.	EÇVIH ²¹⁹⁹
57.	nije navedeno	Osijek	3./4. st.	LEG VI H ²²⁰⁰
58.	nije navedeno	Osijek	3./4. st.	LEG VI H ²²⁰¹
59.	nije navedeno	Osijek	3./4. st.	LEG VI ²²⁰²
60.	opeka	Osijek	3./4. st.	LEGVI ²²⁰³
61.	opeka	Osijek	3./4. st.	LVIH ²²⁰⁴
62.	opeka	nepoznato/ Osijek?	3./4. st.	LEÇVI H ²²⁰⁵
63.	tegula	Petrijevci	3./4. st.	LEG VI H ²²⁰⁶
64.	opeka	Klisa	3./4. st.	nije navedeno ²²⁰⁷
65.	opeka/tegula	Dalj	4. st.	I ²²⁰⁸
66.	nije navedeno	Dalj	4. st.	nije navedeno ²²⁰⁹
67.	nije navedeno	Dalj	4. st.	nije navedeno ²²¹⁰
68.	nije navedeno	Dalj	4. st.	nije navedeno ²²¹¹
69.	nije navedeno	Dalj	4. st.	nije navedeno ²²¹²
70.	nije navedeno	Dalj	4. st.	nije navedeno ²²¹³
71.	nije navedeno	Dalj	4. st.	nije navedeno ²²¹⁴
72.	imbreks	Cerić	4. st.	L VI H ²²¹⁵
73.	opeka	Sotin	3./4. st.	nije navedeno ²²¹⁶
74.	opeka/tegula	Sotin	3./4. st.	VIH ²²¹⁷
75.	opeka	Sotin	3./4. st.	L VI HR ²²¹⁸

²¹⁹⁷ Dombay 1943.a, (JPM).

²¹⁹⁸ Bojničić 1879., 176; Szilágyi 1933., 42, br. 3, T. IX., 3; Bulat 1965.b, 13, T. II., 6, Шарановић-Светек 1990., 49.

²¹⁹⁹ Bulat 1965.b, 13, T. II., 8; Шарановић-Светек 1990., 49.

²²⁰⁰ Katancivs 1782., 96, 97; CIL III., 10665e=CIL III., 3759?

²²⁰¹ CIL III., 10665f.

²²⁰² CIL III., 10665g.

²²⁰³ Szilagy 1933., 42, 2.a, T. IX., 2.

²²⁰⁴ Bulat 1977.a, 79.

²²⁰⁵ Bulat 1965.b, 13, T. II., 7; Шарановић-Светек 1990., 49.

²²⁰⁶ Pinterović 1978., 106, 111; Шарановић-Светек 1990., 49.

²²⁰⁷ Bulat 1984.c, 43.

²²⁰⁸ Kubitschek, Loewy 1879., 152, 154, 155.

²²⁰⁹ Bulat 1965.b, 13, T. III., 9.

²²¹⁰ Bulat 1965.b, 13, T. III., 10.

²²¹¹ Bulat 1965.b, 13, T. III., 11.

²²¹² Bulat 1965.b, 13, T. III., 12.

²²¹³ Bulat 1965.b, 13, T. II., 11; Шарановић-Светек 1990., 50.

²²¹⁴ Bulat 1965.b, 13, T. II., 12; Шарановић-Светек 1990., 50.

²²¹⁵ Bulat 1965.b, 14, T. III., 5; Migotti et al. 1998., 16.

²²¹⁶ Hoffiller 1912.b, 67; Ilkić 2003., 62.

²²¹⁷ Ilkić 2005., 38, br. 18.

²²¹⁸ Ilkić 2012., 354, br. 3.

	76.	opeka	Sotin	3./4. st.	VI H ²²¹⁹
	77.	opeka	Sotin	3./4. st.	LVI H? ²²²⁰
	78.	opeka	Sotin	3./4. st.	LEGVI ²²²¹
	79.	opeka	Sotin	3./4. st.	GVI H ²²²²
	80.	nije navedeno	Tompojevci	3./4. st.	LEG VI H ²²²³
	81.	nije navedeno	Tompojevci	3./4. st.	LEG VI H ²²²⁴
Legio VI Herculia cohors X	82.	nije navedeno	Zmajevac	3./4. st.	LEG VI HR ²²²⁵
	83.	opeka	Osijek	3./4. st.	VIHRCX ²²²⁶
	84.	opeka	nepoznato/ Osijek?	3./4. st.	LVI HR CX ²²²⁷
	85.	opeka	nepoznato/ Osijek?	3./4. st.	LVIHRCX ²²²⁸
	86.	opeka	nepoznato/ Osijek?	3./4. st.	VIHRCX? ²²²⁹
	87.	opeka	Močari	3./4. st.	VI HRCX ²²³⁰
	88.	tegula	Dalj	4. st.	HRCX ²²³¹
	89.	nije navedeno	Dalj	4. st.	LEG VI HR CX ²²³²
	90.	opeka	Bobota	3.–4. st.	G VI HERCULIAE ²²³³
	91.	nije navedeno	Bobota	3.–4. st.	I HI ²²³⁴
	92.	opeka	Sotin	3./4. st.	LVI H R CX ²²³⁵
	93.	opeka	Sotin	3./4. st.	LVIH RCX ²²³⁶
	94.	nije navedeno	Sotin	3./4. st.	L VI H CX ²²³⁷
	95.	opeka	Sotin	3./4. st.	VI HRCX ²²³⁸
	96.	opeka	Sotin	3./4. st.	LVI H RCX ²²³⁹
	97.	opeka	Sotin	3./4. st.	LVIH RC ²²⁴⁰

²²¹⁹ Ikić 2012., 355, br. 4.

²²²⁰ Ikić 2012., 355, br. 5.

²²²¹ Ikić 2012., 355, br. 6.

²²²² Ikić 2012., 356, br. 7.

²²²³ Шарановић-Светек 1990., 50.

²²²⁴ Шарановић-Светек 1990., 50.

²²²⁵ Pinterović 1969., 58.

²²²⁶ MSO, inv. br. 201992.

²²²⁷ Bulat 1965.b, 13, T. II., 10; Pinterović 1978., 111.

²²²⁸ Bulat 1965.b, 13, T. III., 1; Pinterović 1978., 111, T. XXII., Sl. 3.

²²²⁹ Bulat 1965.b, 13, T. III., 2.

²²³⁰ Bulat 1965.b, 13, T. III., 3; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 49.

²²³¹ Bulat 1965.b, 13, T. II., 9; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 50.

²²³² Шарановић-Светек 1990., 50.

²²³³ Dorn 1977.a, 151; Minichreiter 1989.a, 188.

²²³⁴ Шарановић-Светек 1990., 51, 57 (tvrdi da je u pitanju pečat *cohortis I Hispanorum*).

²²³⁵ Ikić 2005., 36, br. 10.

²²³⁶ Szilágyi 1933., 42, br. 8, T. IX., 8; Шарановић-Светек 1990., 50; Ikić 2005., 36, br. 11.

²²³⁷ Шарановић-Светек 1990., 50.

²²³⁸ Szilágyi 1933., 42, br. 7, T. IX., 7; Шарановић-Светек 1990., 50; Ikić 2005., 36, br. 12.

²²³⁹ Ikić 2005., 37, br. 13.

²²⁴⁰ Ikić 2005., 38, br. 17.

98.	opeka	Sotin	3./4. st.	LVI HRCX ²²⁴¹
99.	opeka	Sotin	3./4. st.	LVI H R ²²⁴²
100.	tegula	Sotin	3./4. st.	I H R ²²⁴³
101.	opeka	Sotin	3./4. st.	nije navedeno ²²⁴⁴
102.	opeka	Sotin	3./4. st.	L VI HRCX ²²⁴⁵
103.	opeka	Sotin	3./4. st.	L VI ²²⁴⁶
104.	opeka	Sotin?	3./4. st.	LVI HRCX ²²⁴⁷

VI. VI. Opekarski proizvodi s pečatom pomoćnih jedinica rimske vojske

Premda je V. Šaranović-Svetek ustvrdila da je najstariji pečat jedne rimske pomoćne postrojbe u hrvatskom Podunavlju onaj s otiskom [*cohortis*] *I Hi[spanorum]* koji je pronađen u Boboti (Sektor II),²²⁴⁸ nije izgledno da je takva interpretacija točna. Naime, vjerojatnije je u pitanju pečat [*legionis VI*] *H[ercu]ll[iae (cohortis X?)]*. Sjeverno su od rijeke Drave u Hrvatskoj (Sektor I) najstariji pečatirani opekarski proizvodi oni *cohortis II Asturum et Callaeocorum*²²⁴⁹, odnosno *cohortis II H Asturum et Callaeocorum* koji su pronađeni u Batini.²²⁵⁰ Uz već su objavljene pečate te ili tih jedinica slučajno u posljednje vrijeme pronađena još dva slična proizvoda. To su ulomak tegule s pečatom *coh(ortis) I(I) [(Asturum)]* (Kat. 46)²²⁵¹ koji bi prema Szilágyijevoj katalogizaciji bio tip s oznakom nalik na slovo *H* koji je on kao posebnost izdvojio jer nije otisnut s cjelovitim tekstom *cohortis*, te ulomak tegule s pečatom [*coh*]ortis [*IIH*Ast(urum)] (Kat. 47). Nije poznato za što je pritome bila oznaka *H*. Spomenuti je stručnjak smatrao da je riječ o *cohorti II Hemesonorum*. No, ako je zaista riječ o slovu, *H* je teoretski moglo biti skraćena za *Helveticum* ili *Hispanorum* (povijest tih jedinica na to ne ukazuje). Isti je znak, osim toga, mogao biti dio brojčane oznake za *III cohortem Asturum et Callaeocorum*. Moguću sekundarnu uporabu predmeta s takvom oznakom – kao i proizvoda *cohortis VII Breucorum* ili *legionis II Adiutricis*²²⁵² koji su

²²⁴¹ Ilkić 2005., 37, br. 15.

²²⁴² Ilkić 2005., 38, br. 16.

²²⁴³ Ilkić 2005., 37, br. 14.

²²⁴⁴ Bulat 1965.b, 13, T. II., 6.

²²⁴⁵ Ilkić 2005., 22, bilj. 9.

²²⁴⁶ Ilkić 2005., 22.

²²⁴⁷ Szilágyi 1933., 42, br. 9.a, T. IX., 9.

²²⁴⁸ Шарановић-Светек 1990., 51, 57. Za Hadrijana je, 138. g., *cohors I Hispanorum* bila u kastelu *Arutelae* (Bivolari) u Moldaviji (Fabricius 1926., 644).

²²⁴⁹ Szilágyi 1933., 92, br. 52; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 51; Lőrincz 2001., 29; Vukmanić 2016., 275–278.

²²⁵⁰ CIL III., 10674a, b; Várady 1897., 187, br. 4.a–e, 5; Szilágyi 1933., 92, br. 53, T. XXV., 53; Pinterović 1978., 111.

²²⁵¹ Vukmanić 2015.I, (KOS, D-151).

²²⁵² Brunšmid 1900.a, 23, 24; Pinterović 1978., 53, 54, T. VIII., 1; Vukmanić 2016., 276, 277.

također pronađeni u Batini – jer im arheološki kontekst nije poznat – nije moguće staviti u razmatranje. Jednako tako, u ovom trenutku nije moguće nedvojbeno odrediti ni je li neke građevine tamo (istodobno) izgradila jedna (*legio II Adiutrix*) postrojba, a druge druga (*cohors VII Breucorum*) ili je riječ o različitim građevinskim etapama jednog te istog kastela [*Ad Militare (I)*] (Poglavlje III.).

Opekarski su proizvodi s navodnim pečatom *cohortis III Alpinorum* uz limes u Hrvatskoj navodno pronađeni u Batini,²²⁵³ Popovcu,²²⁵⁴ Lugu²²⁵⁵ i Bilju.²²⁵⁶ Datiraju iz 3. st. kad je ta postrojba bila u *Sisciae* (*Not. Dign.*).²²⁵⁷ No nije sigurno je li barem dio tih pečata (iz Batine ili Luga) točno interpretiran (**Kat. 30**), odnosno ne bi li ih možda trebalo protumačiti kao dio pečata *cohortis II H Asturum*. Naime, ni u jednom od ta dva slučaja – osim početnog slova – naziv za Alpsku kohortu nije očuvan.

Pečat (*cII*)*AurDAnt* na opeci iz Sotina J. Szilágyi nije umio pročitati.²²⁵⁸ Dio je stručnjaka, kao što su Aladár Radnóti i L. Barkóczy, smatrao da bi tu kraticu trebalo (pro)tumačiti kao *cohortis I(I) Aureliae Dardanorum*.²²⁵⁹ Ipak, većina stručnjaka taj tekst danas iščitava kao *cohortis I(I) Aureliae Dacorum*. Ta je jedinica, prema kronološkim oznakama u dosad objavljenim diplomama, u Donjoj Panoniji bila barem 168.–222. g. To što su predmeti s pečatom *cohortis II Aureliae Dacorum Antoniniana*e uz Dunav pronađeni isključivo u kastelu *Cornacum* je razmjerno jasna okolnost koja ukazuje na to da ta postrojba nije bila samo stacionirana u tom kastelu, nego da je ondje te proizvode i napravila.²²⁶⁰

Iako je J. Szilágyi smatrao da je *cohors VII Breucorum* u Donjoj Panoniji bila od 85. (CIL XVI., 31),²²⁶¹ pouzdano je to određeno tek za razdoblje 143.²²⁶²–249. g.²²⁶³ Premda se vjeruje i da su pripadnici te jedinice opekarske proizvode u to doba pekli u mjestu *Lugio*, autori koji su se do 2003. bavili proučavanjem toga lokaliteta nisu naveli da je takva radionica tamo dotad bila pronađena.²²⁶⁴ Zbog velikog je broja nalazišta gdje su otkriveni predmeti *cohortis VII Breucorum* s titulom *Antoniniana*e prisutnost te postrojbe pri izvođenju graditeljskih zahvata diljem srednjeg podunavlja malo vjerojatna. Prema tomu, ili je riječ o importu iz

²²⁵³ Várady 1897., 187, br. 6; Szilágyi 1933., 87; Bulat 1965.b, 14, T. III., 6.

²²⁵⁴ CIL III., 3759a; Szilágyi 1933., 87; Bulat 1965.b, 22; Pinterović 1978., 111.

²²⁵⁵ Bulat 1965.b, 14, T. III., 6; Pinterović 1978., 111.

²²⁵⁶ CIL III., 3759b; Szilágyi 1933., 87; Bulat 1965.b, 22; Pinterović 1968., 71; Pinterović 1978., 111.

²²⁵⁷ Kovács 2004., 117.

²²⁵⁸ Szilágyi 1933., 109, T. XXXI., 48. U knjizi je *A Pannoniai bélyeges téglak* J. Szilágyi pečat (*cII*) *AurDAnt* uvrstio u poglavlje „Függelék. Válogatott magánbélyegek.” („Slijepi put. Odabrani privatni pečati.”).

²²⁵⁹ Radnóti, Barkóczy 1951., 214.

²²⁶⁰ Ilkić 2005., 26, 30.

²²⁶¹ Szilágyi 1957., 7–17.

²²⁶² Roxan 1999., 265.

²²⁶³ Spaul 2000., 325, 326.

²²⁶⁴ Gábor 2003.a, 130–132.

Lugionis ili o prisutnosti pripadnika posade toga kastela pri izgradnji ili dogradnji tamošnjih fortifikacija²²⁶⁵ nakon Markomanskih ratova.²²⁶⁶ Već je bilo navedeno da M. Bulat nije morao biti u pravu smatrajući da je moguće razlikovati dva kronološki različita tipa opekarskih proizvoda s pečatom *cohortis VII Breucorum*. On je, naime, pečate s pravilnijim slovima te postrojbe datirao u 2. st., a one s dodatkom *Antoniniana*e u prvu polovinu 3. st.,²²⁶⁷ a slično su napravili i S. Filipović i E. Podrug. No nema – vidjeli smo – prepreka zaključiti da su ti predmeti bili napravljeni istodobno. Osim toga, pečat je *coh VII* na onome s inventarnom oznakom MSO AA 20111 dvoje posljednje navedenih kustosa pročitao kao *coh(ortis) VII [Br(eucorum) An(toniniana)e]*²²⁶⁸ ne navodeći kako su došli do zaključka da je na njemu bio otisnut naslov *Antoniniana*. Opekarski su proizvodi s pečatom *cohortis VII Breucorum* u hrvatskom Podunavlju pronađeni u Batini²²⁶⁹ i Osijeku²²⁷⁰, a *cohortis VII Breucorum Antoniniana*e u Batini,²²⁷¹ Osijeku²²⁷² te navodno Popovcu²²⁷³ i Bilju.²²⁷⁴

Napokon, u temeljima je kastela nedaleko od Jasenovca pronađena i opeka s pečatom *CIAlpPan*. K. Minicheriter²²⁷⁵ i V. Šaranović-Svetek²²⁷⁶ su smatrale da bi navedeni tekst trebalo transkribirati kao *cohortis I Ulpiae Pannoniorum*. Ta je jedinica od 118./119.²²⁷⁷ ili u eri oko 200.–270. g. bila smještena u kastelu *Solva*.²²⁷⁸ Osim toga, pečati su te postrojbe pronađeni u Višegradu-Gizellatelepu te na mjestu burgus Cirpi 3.²²⁷⁹ No spomenuti je znak s *Dragojlova brijega* vjerojatno pročitano pogrešno, a M. Ilkić ga je²²⁸⁰ zahvaljujući natpisu na tamo pronađenoj insigniji²²⁸¹ protumačio kao *c(ohortis) I Alp(inorum) p(editatae) An(toniniana)e*. Prema tome, riječ je o relativno sigurnoj potvrdi toga da je baš ta jedinica bila

²²⁶⁵ Filipović, Podrug 2006., 45.

²²⁶⁶ Ilkić 2005., 39; Kurzmann 2006., 51.

²²⁶⁷ Bulat 1965.b, 20.

²²⁶⁸ Filipović, Podrug 2006., 39, 45.

²²⁶⁹ CIL III., 3757c; CIL III., 10668; Várady 1897., 187, br. 7.a; Pinterović 1968., 75; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52.

²²⁷⁰ Npr. Szilágyi 1933., 88, br. 23, T. XXIII., 23; Bulat 1965.b, 14, T. III., 7, Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52; Filipović, Podrug 2006., 37, 38.

²²⁷¹ CIL III., 3737c; Várady 1897., 187, br. 7.b; Szilágyi 1933., 90; Bulat 1965.b, 21, 22; Pinterović 1968., 71; Pinterović 1978., 111.

²²⁷² Npr. Szilágyi 1933., 89, br. 35, T. XXIV., 35; Bulat 1965.b, 16, T. IV., 1–5, 17; Pinterović 1978., 111; Filipović, Podrug 2006., 38.

²²⁷³ Katancsich 1827., 476; Pinterović 1968., 71; Pinterović 1978., 111.

²²⁷⁴ Szilágyi 1933., 90; Pinterović 1968., 71; Pinterović 1978., 111.

²²⁷⁵ Minichreiter 1987., 91, 120; Minichreiter 1989.a, 182; Minichreiter 1989.b, 102, 103; Minichreiter 1990., 147, 148.

²²⁷⁶ Шарановић-Светек 1990., 52.

²²⁷⁷ Bogusz, Kováts 2011., n. p.

²²⁷⁸ Musilová, Turčan 2011., 152.

²²⁷⁹ Visy 2003.d, 51, 55.

²²⁸⁰ Ilkić 2009., 157.

²²⁸¹ Radman-Livaja 2003., 118; Radman-Livaja 2012., 174, bilj. 133.

u navedenom mjestu, a s kojom je u vezu moguće dovesti i natpis koji je podigao namjesnik Donje Panonije Kastin (Poglavlje III.)²²⁸².

Tablica 34. Popis evidentiranih opekarskih proizvoda s pečatom pomoćnih jedinica rimske vojske u hrvatskom Podunavlju

Postrojba	Br.	Grada	Nalazište	Datacija	Pečat
<i>Cohors II Asturum</i>	1.	nije navedeno	Batina	oko 126.–218. g.	COHIIAST ²²⁸³
	2.	tegula	Batina	oko 126.–218. g.	COHIIAST ²²⁸⁴
	3.	tegula	Batina	oko 126.–218. g.	COHIIAST ²²⁸⁵
	4.	tegula	Batina	oko 126.–218. g.	COHIIAST ²²⁸⁶
	5.	tegula	Batina	oko 126.–218. g.	COHIIAST ²²⁸⁷
	6.	tegula	Batina	oko 126.–218. g.	COHIIAST ²²⁸⁸
	7.	tegula	Batina	oko 126.–218. g.	COHIIAST ²²⁸⁹
	8.	nije navedeno	Batina	oko 126.–218. g.	COH II AST ²²⁹⁰
	9.	tegula	Batina	oko 126.–218. g.	ORTIS ²²⁹¹
	10.	tegula	Batina	oko 126.–218. g.	COH ²²⁹²
<i>Cohors II Hast[- - -]</i>	11.	tegula	Batina	oko 126.–218. g.	ORTISIIHAST ²²⁹³
	12.	opeka	Batina	oko 126.–218. g.	ASTR ²²⁹⁴
	13.	opeka	Batina	oko 126.–218. g.	HORTIS ²²⁹⁵
	14.	opeka	Batina	oko 126.–218. g.	COH II AST ²²⁹⁶
	15.	nije navedeno	Batina	oko 126.–218. g.	COH II ²²⁹⁷
	16.	opeka	Batina	oko 126.–218. g.	COH II A ²²⁹⁸
<i>Cohors III Alpinorum</i>	17.	nije navedeno	Batina	3. st.	COH III ²²⁹⁹

²²⁸² Brunšmid 1900.a, 25; Pinterović 1960., 29; Pinterović 1977.b, 94, 95; Pinterović 1978., 65, 66, T. XII., 1; Lőrincz 2001., 233, br. 250.

²²⁸³ Szilágyi 1933., 92, br. 50; Lőrincz 2001., 29.

²²⁸⁴ Szilágyi 1933., 92, br. 52; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 51; Lőrincz 2001., 29.

²²⁸⁵ Szilágyi 1933., 92, br. 52; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 51.

²²⁸⁶ Szilágyi 1933., 92, br. 52; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 51.

²²⁸⁷ Szilágyi 1933., 92, br. 52; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 51.

²²⁸⁸ Szilágyi 1933., 92, br. 52; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 51.

²²⁸⁹ Szilágyi 1933., 92, br. 52; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 51.

²²⁹⁰ Шарановић-Светек 1990., 51.

²²⁹¹ Vukmanić 2016., 277, 2a.

²²⁹² Vukmanić 2016., 277, 2b.

²²⁹³ CIL III., 10674a; Várady 1897., 187, br. 4.a; Szilágyi 1933., 92, br. 53, T. XXV., 53; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 51.

²²⁹⁴ Várady 1897., 187, br. 4.c.

²²⁹⁵ Várady 1897., 187, br. 4.b.

²²⁹⁶ CIL III., 10674b; Várady 1897., 187, br. 4.d.

²²⁹⁷ Várady 1897., 187, br. 5.

²²⁹⁸ Várady 1897., 187, br. 4.e.

²²⁹⁹ Várady 1897., 187, br. 6.

	18.	nije navedeno	Popovac	3. st.	COH III ALP ²³⁰⁰
	19.	tegula	Lug	3. st.	C III ²³⁰¹
	20.	nije navedeno	Bilje	3. st.	COH III ALP ²³⁰²
	21.	opeka	Sotin	3. st.	nije navedeno ²³⁰³
<i>Cohors I? Aurelia Dacorum Antoniniana</i>	22.	opeka	Sotin	195.–222. g.	CI AVR DANT ²³⁰⁴
<i>Cohors II Aurelia Dacorum (Antoniniana)</i>	23.	tegula	Sotin	168.–222. g.	CI ²³⁰⁵
	24.	tegula	Sotin	168.–222. g.	CIIA ²³⁰⁶
	25.	tegula	Sotin	168.–222. g.	C ²³⁰⁷
	26.	tegula	Sotin	168.–222. g.	CIIAV ²³⁰⁸
	27.	tegula	Sotin	168.–222. g.	DA ²³⁰⁹
	28.	tegula	Sotin	168.–222. g.	C ²³¹⁰
	29.	nije navedeno	Sotin	168.–222. g.	CH AV ²³¹¹
	30.	tegula	Sotin	168.–222. g.	C ²³¹²
	31.	tegula	Sotin	168.–222. g.	C ²³¹³
	32.	tegula	Sotin	168.–222. g.	C II AV ²³¹⁴
	33.	opeka	Sotin	168.–222. g.	nije navedeno ²³¹⁵
	34.	tegula	Sotin	168.–222. g.	IIAVR ²³¹⁶
	35.	tegula	Sotin	168.–222. g.	CIIA ²³¹⁷
	36.	tegula	Sotin	168.–222. g.	AVR ²³¹⁸
	37.	tegula	Sotin	168.–222. g.	C ²³¹⁹
	38.	tegula	Sotin	195.–222. g.	T ²³²⁰
	39.	tegula	Sotin	195.–222. g.	IIAV[ANT?] ²³²¹

²³⁰⁰ CIL III., 3759a; Szilágyi 1933., 87; Bulat 1965.b, 22; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 53.

²³⁰¹ Bulat 1965.b, 14, T. III., 6; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 53.

²³⁰² CIL III., 3759b; Szilágyi 1933., 87; Bulat 1965.b, 22; Pinterović 1968., 76, br. 10; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 53.

²³⁰³ Ilkić 2005., 20.

²³⁰⁴ Ilkić 2005., 39, br. 20.

²³⁰⁵ Ilkić 2005., 46, br. 40.

²³⁰⁶ Ilkić 2005., 46, br. 41.

²³⁰⁷ Ilkić 2005., 45, br. 38.

²³⁰⁸ Ilkić 2005., 45, br. 39.

²³⁰⁹ Ilkić 2005., 41, br. 27.

²³¹⁰ Ilkić 2005., 42, br. 29.

²³¹¹ Шарановић-Светек 1990., 52.

²³¹² Ilkić 2005., 44, br. 36.

²³¹³ Ilkić 2005., 45, br. 37.

²³¹⁴ Ilkić 2005., 24, bilj. 12.

²³¹⁵ Ilkić 2005., 24, bilj. 10.

²³¹⁶ Ilkić 2012., 356, br. 8.

²³¹⁷ Ilkić 2012., 356, br. 9.

²³¹⁸ Ilkić 2012., 357, br.10.

²³¹⁹ Ilkić 2012., 357, br. 12.

²³²⁰ Ilkić 2012., 357, br.11.

²³²¹ Ilkić 2005., 39, br. 21.

	40.	tegula	Sotin	195.–222. g.	CIIA[ANT?] ²³²²
	41.	tegula	Sotin	195.–222. g.	RDA[NT?] ²³²³
	42.	opeka	Sotin	195.–222. g.	RDA[NT?] ²³²⁴
	43.	tegula	Sotin	195.–222. g.	CII AVRD[ANT?] ²³²⁵
	44.	tegula	Sotin	195.–222. g.	RDA[NT?] ²³²⁶
	45.	opeka	Sotin	195.–222. g.	CI AVR D ANT ²³²⁷
	46.	tegula	Sotin	195.–222. g.	VRDANT ²³²⁸
	47.	nije navedeno	Sotin	195.–222. g.	IIAVRDANT ²³²⁹
	48.	nije navedeno	Sotin	195.–222. g.	VRDANT ²³³⁰
	49.	tegula	Sotin	195.–222. g.	DANT ²³³¹
	50.	tegula	Sotin	195.–222. g.	ANT ²³³²
	51.	tegula	Sotin	195.–222. g.	ANT ²³³³
	52.	tegula	Sotin	195.–222. g.	I AVR DANT ²³³⁴
	53.	tegula	Sotin	195.–222. g.	AVRDANT ²³³⁵
	54.	tegula	Sotin	195.–222. g.	AVRDANT ²³³⁶
	55.	tegula	Sotin	195.–222. g.	VRDANT ²³³⁷
	56.	tegula	Sotin	195.–222. g.	I AVR DANT ²³³⁸
<i>Cohors VII Breucorum (Antoniniana)</i>	57.	nije navedeno	Batina	oko 143.–249. g.	COH VII BR ²³³⁹
	58.	nije navedeno	Batina	oko 143.–249. g.	COH VII BR ²³⁴⁰
	59.	nije navedeno	Osijek	oko 143.–249. g.	COH ²³⁴¹
	60.	tegula	Osijek	oko 143.–249. g.	II•BR ²³⁴²
	61.	tegula	Osijek	oko 143.–249. g.	COH•VI ²³⁴³

²³²² Ilkić 2005., 40, br. 22.

²³²³ Ilkić 2005., 40, br. 23.

²³²⁴ Ilkić 2005., 40, br. 24.

²³²⁵ Ilkić 2005., 42, br. 30.

²³²⁶ Ilkić 2005., 44, br. 35.

²³²⁷ Brunšmid 1901.a, 145; Szilágyi 1933., 109, T. XXXI., 48; Шарановић-Светек 1990., 51.

²³²⁸ Ilkić 2005., 24, bilj. 11.

²³²⁹ Brunšmid 1901.b, 143, 144.

²³³⁰ Ilkić 2005., 24, bilj. 11.

²³³¹ Ilkić 2005., 41, br. 25.

²³³² Ilkić 2005., 41, br. 26.

²³³³ Ilkić 2005., 42, br. 28.

²³³⁴ Ilkić 2005., 43, br. 31.

²³³⁵ Ilkić 2005., 43, br. 32.

²³³⁶ Ilkić 2005., 43, br. 33; Ilkić 2010., 60, br. 23.

²³³⁷ Ilkić 2005., 44, br. 34.

²³³⁸ Ilkić 2012., 358, br. 13.

²³³⁹ Pinterović 1968., 71, 75, br. 13; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52.

²³⁴⁰ CIL III., 3757c; CIL III., 10668; Várady 1897., 187, br. 7.a.

²³⁴¹ Brunšmid, Kubitschek 1880., 98.

²³⁴² Szilágyi 1933., 88, br. 23, T. XXIII., 23; Bulat 1965.b, 14, T. III., 7; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52.

²³⁴³ Hampel 1878., 78; Bulat 1965.b, 16, T. III., 8; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52.

	62.	tegula	Osijek	oko 143.–249. g.	OHVII ²³⁴⁴
	63.	tegula	Osijek	oko 143.–249. g.	COH•VII•BR ²³⁴⁵
	64.	tegula	Osijek	oko 143.–249. g.	OH•VII•B ²³⁴⁶
	65.	tegula	Osijek	oko 143.–249. g.	OH•V ²³⁴⁷
	66.	tegula	Osijek?	oko 143.–249. g.	OH•VII•BR ²³⁴⁸
	67.	tegula	nepoznato	oko 143.–249. g.	COH•V ²³⁴⁹
	68.	tegula	Osijek	oko 143.–249. g.	COHVII ²³⁵⁰
	69.	nije navedeno	Batina	195.–222. g.	COH VII BR AN ²³⁵¹
	70.	nije navedeno	Batina	195.–222. g.	COH VI BRAN ²³⁵²
	71.	nije navedeno	Popovac	195.–222. g.	COH VII BR AN ²³⁵³
	72.	nije navedeno	Bilje	195.–222. g.	COH VII BR AN ²³⁵⁴
	73.	opeka	Osijek	195.–222. g.	COHVII•BRAN ²³⁵⁵
	74.	opeka/tegula	Osijek	195.–222. g.	HVIIBRAN ²³⁵⁶
	75.	tegula	Osijek	195.–222. g.	VII•BRAN ²³⁵⁷
	76.	opeka	Osijek	195.–222. g.	COHVII(BRAN?) ₂₃₅₈
	77.	opeka	Osijek	195.–222. g.	OHVII•BR•AN ²³⁵⁹
	78.	opeka	Osijek	195.–222. g.	COHVII•BRA ²³⁶⁰
	79.	opeka	Osijek?	195.–222. g.	VII•BRAN ²³⁶¹
	80.	opeka	Osijek?	195.–222. g.	COH VII•BR•AN ²³⁶²
<i>Cohors I Alpinorum peditata Antoniniana</i>	81.	opeka/tegula	Jasenovac	oko 195.– 222./260. g.	I ALP PAN ²³⁶³
<i>Nepoznato</i>	82.	opeka/tegula	Плок	1.–4. st.	COH ²³⁶⁴

²³⁴⁴ Bulat 1965.b, 16, T. III., 11; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52.

²³⁴⁵ Filipović, Podrug 2006., 37, br. 4.

²³⁴⁶ Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52; Filipović, Podrug 2006., 38, br. 5.

²³⁴⁷ Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52; Filipović, Podrug 2006., 38, br. 6.

²³⁴⁸ Szilágyi 1933., 28.d; Bulat 1965.b, 16, T. III., 10; Шарановић-Светек 1990., 52.

²³⁴⁹ Bulat 1965.b, 16, T. III., 9; Шарановић-Светек 1990., 52.

²³⁵⁰ Filipović, Podrug 2006., 39, br. 8.

²³⁵¹ Szilágyi 1933., 90; Pinterović 1968., 75, br. 13; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52.

²³⁵² CIL III., 3737c; Várady 1897., 187, br. 7.b.

²³⁵³ Katancsich 1827., 476; Pinterović 1968., 71, 75, br. 13; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52.

²³⁵⁴ Szilágyi 1933., 90; Pinterović 1968., 71, 75, br. 13; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52.

²³⁵⁵ Szilágyi 1933., 89, br. 35, T. XXIV., 35; Pinterović 1978., 111.

²³⁵⁶ Bulat 1965.b, 16, T. IV., 1; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52.

²³⁵⁷ Bulat 1965.b, 16, T. IV., 2; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52.

²³⁵⁸ Bulat 1965.b, 16, T. IV., 3; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52.

²³⁵⁹ Bulat 1965.b, 16, T. IV., 5; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52.

²³⁶⁰ Filipović, Podrug 2006., 38, br. 7.

²³⁶¹ Bulat 1965.b, 16, T. IV., 4; Pinterović 1978., 111, T. XXI., Sl. 4; Шарановић-Светек 1990., 52.

²³⁶² Bulat 1965.b, 17; Шарановић-Светек 1990., 52.

²³⁶³ Minichreiter 1987., 91, 120; Minichreiter 1988., 56; Minichreiter 1989.a, 182; Minichreiter 1989.b, 102, 103; Шарановић-Светек 1990., 52; Пкиć 2009., 157.

²³⁶⁴ Tomićić et al. 2008., 15, 16.

VI. VII. Opekarski proizvodi s pečatom dvojbenog porijekla

Rimski su opekarski proizvodi iz hrvatskoga Podunavlja kojima je vojni karakter dvojben uvršteni u **Tablicu 35**. S obzirom na to da je na Dunavu rimska riječna flota bila osnovana za Flavijevaca (*Tac., Ann. XII., 30*), pečat je *clFP* od druge polovine 1. st. pa nadalje mogao biti oznaka za istu (*classis Flavia Pannonica*).²³⁶⁵ No kako u mađarskome dijelu negdašnje Donje Panonije pečati s tom oznakom nisu pronađeni,²³⁶⁶ to i nije posve sigurno. Naime, spomenuta je kratica mogla biti ime autora pečata ili vlasnika neke civilne radionice. Isto tako je, jer je *Flavia* titula koju su rimski carevi koristili i u razdoblju od Dioklecijana do Jovijana²³⁶⁷, moguće pomišljati da takvi nalazi potječu iz 4. st. U Hrvatskoj je zasad poznata jedna tegula s tekstom *clFP* kojoj mjesto otkrića nije poznato. M. Bulat je bio mišljenja da je J. Szilágyi pogriješio kad je naveo da ta potječe iz Štrbinaca, smatrajući da je zapravo iz Osijeka²³⁶⁸. A ako je zaista u pitanju pečat riječne flote, taj je u neko od tih mjesta mogao biti donijet iz *Progarskih vinograda* gdje ih je pronađen velik broj²³⁶⁹.

Premda je M. Bulat kraticu *IVM* na jednoj osječkoj teguli protumačio pečatom *legionis V Macedonicae*,²³⁷⁰ identično je sjedinjenje slova bilo često na proizvodima civilnih radionica. Kategorički stoga tvrditi da je u pitanju produkt spomenute legije nije moguće.²³⁷¹ Dok je M. Bulat citirani primjerak iz Osijeka datirao u doba nakon odlaska V. legije iz Dakije za Galijenova carevanja u mjesto *Poetovio* (Ptuj),²³⁷² D. Pinterović je bila mišljenja da proizvodi legija stacioniranih u Meziji (*legio V Macedonica, legio VII Claudia*) datiraju iz 1.–2. st. dok je još jugoistočni dio Panonije bio sjedinjen s tom provincijom.²³⁷³ Spomenute legije, naime, nikad nisu bile stacionirane u Panoniji već su tamo, najranije 89.–92., mogli biti tek njihovi detašmani.²³⁷⁴ U drugim dijelovima Panonije pečati s tekstom *IVM* zasad nisu pronađeni.²³⁷⁵

Opekarski proizvodi s pečatom *c(oho)pT(cR)* su uz dunavski limes u Hrvatskoj pronađeni u Sotinu²³⁷⁶ i Štrbincima.²³⁷⁷ Prema spisu *Not. Dign. Occ. (XXXII., 59) cohors I Thracum civium Romanorum* je u Panoniji Drugoj boravila u 4. st.²³⁷⁸ Međutim, nije sigurno i da je

²³⁶⁵ Szilágyi 1933., 84; Bulat 1965.b, 17, T. IV., 1.

²³⁶⁶ Шарановић-Светек 1990., 60.

²³⁶⁷ Dodgeon, Lieu 2005., 290.

²³⁶⁸ Szilágyi 1933., 84; Bulat 1965.b, 17.

²³⁶⁹ Dimitrijević 1969., 112, Sl. 12.

²³⁷⁰ Bulat 1965.b, 13, T. II., 5; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 49.

²³⁷¹ Todd 1966., 29, 30.

²³⁷² Bulat 1965.b, 21.

²³⁷³ Pinterović 1978., 111.

²³⁷⁴ Alföldy 1959., 127.

²³⁷⁵ Шарановић-Светек 1990., 59, 61.

²³⁷⁶ Ilkić 2005., 23, 39, br. 19.

²³⁷⁷ Bulat 1965.b, 14, T. III., 5; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 57.

²³⁷⁸ Ilkić 2005., 23.

navedena ili slična skraćenica uistinu bila oznaka za tu postrojbu jer je R. Kurzmann zaključila da su pečatima bez brojčane oznake najčešće bile označene radionice privatnih majstora. Prema tome, možebitni spomenik s nazivom te kohorte, s natpisom - - - - -]r iz Sotina²³⁷⁹ u ovom slučaju nije od prevelike koristi jer je ono što na njemu piše također prijeporno.

A. Milošević je smatrala da je tekst kratice *aD[S?]* na opeci koja je pronađena u Sotinu oznaka za *alam Dalmatarum sagittariorum* ili *alam Decimam Sirmiensis*.²³⁸⁰ M. Ilkić je jednu takvu opeku (ZMI br. 42) datirao u 4. st.,²³⁸¹ vjerujući pritom u Bulatove zaključke o tome da je stil pisanja (izgled slova) moguće koristiti kao datacijsku odrednicu.²³⁸² No, kako je to već bilo napomenuto, stil su pisanja i oblik slova zapravo bili ovisni o inspiraciji autora pečata i nemaju datacijsku vrijednost. Osim toga, prema tumačenju R. Kurzmann, Rimljani su brojeve običavali pisati brojevima, a ne (kao i na predmetu s pečatom *cPTcR*) inicijalima.²³⁸³ Stoga je i interpretacija da je u navedenim slučajevima riječ o skraćenicama naziva vojnih jedinica dvojben. Jednako tako, kratica *AD[S]* je mogla predstavljati inicijale imena neznana civilnog majstora.

Predma opeku iz Sotina s pečatom [- - -]q[- - -] M. Ilkić transkribira kao *Equites Dalmatae Aureomonte*²³⁸⁴ podataka je da bi se to zaključilo na temelju tek jednog očuvanog slova na tom predmetu premalo. Štoviše, jedinica koju navodi nije poznata ni iz jednog povijesnog izvora.

Tablica 35. Popis evidentiranih rimskih opekarskih proizvoda za koje nije sigurno jesu li vojnog ili civilnog porijekla

Br.	Grada	Nalazište	Datacija	Pečat
1.	tegula	Popovac	4. st.	QUADRIBURANA ²³⁸⁵
2.	tegula	Osijek	253.–268. g.	IVM ²³⁸⁶
3.	opeka	Osijek/Štrbinci	1.–4. st.	CLFP ²³⁸⁷
4.	imbreks	Štrbinci	101.?-oko 167. g.	CHO PTC ²³⁸⁸

²³⁷⁹ Gerstner 1996., 4.

²³⁸⁰ Milošević 1971., 103; Ilkić 2005., 26, 46, br. 42.

²³⁸¹ Ilkić 2005., 26, 46.

²³⁸² Bulat 1965.b.

²³⁸³ Kurzmann 2006., 125.

²³⁸⁴ Ilkić 2005., 27.

²³⁸⁵ Várady 1897., 101, 102.

²³⁸⁶ Liebl 1900., 103; Bulat 1965.b, 13, T. II., 5; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 49.

²³⁸⁷ Szilágyi 1933., 84, T.XXII.; Bulat 1965.b, 17, T. IV., 1; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 53.

²³⁸⁸ Bulat 1965.b, 14, T. III., 5; Pinterović 1978., 111; Шарановић-Светек 1990., 52.

5.	tegula	Sotin	101.?-oko 167. g.	OHO ²³⁸⁹
6.	opeka	Sotin	101.?-oko 167. g.	COHOPT ²³⁹⁰
7.	opeka	Sotin	4. st.?	AD ²³⁹¹
8.	opeka	Sotin	nije određeno	---]E[---]A[--- ²³⁹²
9.	opeka	Sotin	nije određeno	A ²³⁹³
10.	opeka	Sotin	nije određeno	Q ²³⁹⁴

VI. VIII. Potencijalna mjesta radionica opekarskih proizvoda

Sastav je tla u hrvatskom Podunavlju takav da je jama korištenih za iskop gline moglo biti nedaleko od većine tamošnjih kastela ili utvrda. Na nužnost postojanja ciglana na baranjskome, slavonskome i srijemskome tlu u rimsko doba ukazuje okolnost što se ondje, uz Dunav, nalazi relativno malo kamena i šumski kvalitetnog područja. Građevine su stoga rimski vojnici tamo mogli podizati od opeka.

J. Klemenc je smatrao da su prve opekarske proizvode s pečatom u hrvatskom Podunavlju početkom 2. st. u Mursi napravili ciglari *legionis X Geminae*,²³⁹⁵ a M. Bulat da se tu vrstu građe kroz dulje vrijeme proizvodilo u ili u bližoj okolini toga mjesta.²³⁹⁶ I D. Pinterović je vjerovala da su takve predmete u Mursi pekli majstori različitih legijskih detašmana²³⁹⁷ što bi objasnilo i prisutnost tih predmeta i odsutnost logora u kojemu ili u kojima su ondje boravili legionari. V. Šaranović-Svetek je pak zauzela stanovište da je na području Batine „van kanabe” vojnog logora *Ad Militare (I)* mogla biti ciglana *cohortis II Asturum et Callaeocorum*. Ustvrdila je i da je s proizvodnjom opekarskih proizvoda u Panoniji bilo započeto u hadrijansko doba,²³⁹⁸ nešto kasnije nego što je to mislio J. Klemenc. S. Filipović i E. Podrug se pitaju nije li prije nego što su se u *Ad Militare* smjestili *equites Flavianenses* i odred *legionis II Adiutricis* tamo otvorio opekarsku radionicu.²³⁹⁹ M. Ilkić vjeruje da su kastel *Cornacum (I)* u 2. st. izgradili ročnici *cohortis I Thracum civium Romanorum* (kojoj boravak na toj lokaciji nije dokazan) ondje proizvedenim opekarskim proizvodima. Pretpostavio je i da su predmeti s pečatom *cohortis II Aureliae Dacorum Antoniniana*e također bili proizvedeni u

²³⁸⁹ Ilkić 2005., 23.

²³⁹⁰ Ilkić 2005., 39, br. 19.

²³⁹¹ Ilkić 2005., 26, 46, br. 42.

²³⁹² Ilkić 2005., 26, 48, br. 46.

²³⁹³ Ilkić 2005., 26, 48, br. 47.

²³⁹⁴ Ilkić 2005., 27, br. 44, 45.

²³⁹⁵ Klemenc 1961., 1, 17–19.

²³⁹⁶ Bulat 1965.b, 20, 22.

²³⁹⁷ Pinterović 1978., 124.

²³⁹⁸ Шарановић-Светек 1990., 41, 49, 62, 65, 66.

²³⁹⁹ Filipović, Podrug 2006., 44.

tomu mjestu.²⁴⁰⁰ Geofizičkim je (pak) istraživanjem magnetometarskom metodom napravljenom kod Jasenovca 2013. postalo razvidno da se tamo, neposredno uz sjeverni i zapadni kraj rimske fortifikacije, nalaze jame s tragovima pečene zemlje koje su možda bile peći (**Slika 88**).²⁴⁰¹ No dok ondje ne budu obavljena arheološka iskopavanja neće biti moguće navesti za što su te potencijalne peći točno bile iskorištene. Jedini su objekti za pečenje opekarskih proizvoda u hrvatskom Podunavlju dosad istraženi (Kaducej d. o. o.) na položaju *Popova zemlja* između Petlovca i Belog Manastira (neobjavljeno) (**Slike 115, 116**). Nije poznato je li riječ o otkriću koje je moguće dovesti u vezu s rimskom vojskom.

Na sadašnjem se stupnju istraženosti čini da su opekarski proizvodi s pečatom *legionis VI Herculiae* posljednji takvi rimskodobni predmeti koji su uz Dunav napravljeni na hrvatskome tlu. M. Bulat, V. Šaranović-Svetek i M. Ilkić su mišljenja da su pripadnici te legije opekarske proizvode, s naglaskom na *Teutoburgium*, mogli za šire područje praviti u nekom od tamošnjih središta *legionis VI Herculiae*.²⁴⁰² Za razliku od stanja uz dunavsku obalu u Hrvatskoj gdje građevinska faza u fortifikacijama iz posljednje četvrtine 4. st. (za carevanja Valentinijana) nije identificirana, a za koje su materijal o kojem je riječ otiskivali *duces*, u Mađarskoj ona jest potvrđena.²⁴⁰³ Prema tome, izgledno je da područje južno od *Ad Militare* uistinu nije bilo pod vlašću istog komesa (provincije) kao i ono sjeverno odande, a što bi moglo značiti da je provincijalna granica između Panonije Valerije i Panonije Druge bila u okolini toga mjesta (kao što je i navedeno u *Not. Dign.*), tj. da *dux* Panonije Druge nije bio jednako propulzivan kao onaj u (Panoniji) Valeriji.

Jedna od posljednjih hipoteza u ovom doktorskom radu, a koja je već bila spomenuta, glasi da je – otkrije li ih se na različitim mjestima više – na temelju (mjesta) otkrića opekarskih proizvoda s pečatima gradskih radionica u Baranji, Slavoniji i Srijemu moguće nazrijeti (ne i odrediti jer se pitanjem importa i eksporta takvih predmeta u tom kraju nitko nije detaljno bavio) granice rimskodobne podjele zemljišta. Za to bi od koristi mogli biti predmeti s pečatom *Quadriburgium* (CIL III., 3769.a; CIL III., 3769.b) (možda s centrom u Popovcu) i *Dec(urionem)* (s centrom u Vinkovcima)²⁴⁰⁴. Naime, teritoriji su tih gradskih središta, teoretski, možda razvidni već iz samih lokacija na kojima su otkriveni proizvodi s takvim pečatima (ovi su drugonavedeni, primjerice, pronađeni na *Starom Ljeskovu* kod Bobote, u

---

²⁴⁰⁰ Ilkić 2005., 23–26, 30. Umjesto pojma kastel M. Ilkić upotrebljava termin „*augzilizarni kastrum*”.

²⁴⁰¹ Mušič et al. 2013., 106–109.

²⁴⁰² Bulat 1965.b, 13, 20, 22; Шарановић-Светек 1990., 41, 49, 62, 65, 66; Ilkić 2005., 21–24.

²⁴⁰³ Szilágyi 1933., 94–102.

²⁴⁰⁴ Iskra-Janošić 2001., 66, 68.

Ceriću i Sotinu²⁴⁰⁵). No kako je riječ o predmetima koji nisu u vezi s rimskom vojskom, isti nisu i predmet proučavanja ovoga rada.

VI. IX. Zaključak

Budući da standard pri opisivanju rimskih opekarskih proizvoda s pečatom nije postojan, kvaliteta i kvantiteta pritom objavljenih podataka ovisi o interesu ili znanju autora koji tu građu objavljuje. Metode koje on u tom času koristi, a odnosi se na hrvatsko Podunavlje, su epigrafska metoda i analiza odnosa stratigrafskih jedinica. Uglavnom se, dakle, predmete o kojima je riječ odande tu pokušava što točnije datirati i staviti u kontekst boravljenja određene postrojbe na nekom lokalitetu. U tom je smislu od male pomoći to što je uz dio Dunava u Baranji, Slavoniji i Srijemu i prije nego što je bilo započeto sa suvremenim arheološkim iskopavanjima bio prikupljen velik broj primjeraka opekarskih proizvoda s pečatima za koje podataka o arheološkom kontekstu nema.

Imajući u vidu isključivo dobâ u kojima su rimske jedinice uz Dunav bile na hrvatskome tlu, nije moguće dokazati da vrsta materijala o kojoj je riječ (sama za sebe) ukazuje na koncentriranje određenih postrojba uoči točno određenih ratova, bilo da su u pitanju Domicijanovi ili Trajanovi ratovi s Dačanima bilo ratovi Marka Aurelija s Kvadima i Sarmatima. Opekarski proizvodi s pečatom – čini se – nisu toliko datacijski zahvalni. Osim toga, vojska taj materijal nije uvijek morala označiti pečatom.

Zasad je najranije datirani opekarski proizvod neke rimske postrojbe iz pozadine Dunava u Hrvatskoj pečat *legionis XIV Geminae Martiae Victricis* (iz Petrijevac) koji je u kraj 1. st. datiran na osnovi interpretiranja povijesnih okolnosti (a ne stratigrafskoga konteksta). Uz limes su pak to opeke s pečatom *legionis X Geminae*. Posljednji su napravljeni pečati na toj vrsti materijala u kraju o kojem je riječ oni *legionis VI Herculiae*. Proizvoditi je opeke, tegule ili imbrekse ta legija u hrvatskom Podunavlju mogla započeti poslije 295. g., desetak godina nakon što je bila osnovana. Opekarski su proizvodi u Srijem – ukoliko jedna norička vojna radionica (*figulinas Ivensianas*) nije ondje otvorila filijalu – s područja današnje Austrije mogli biti dostavljeni Dravom. Takva je pak roba otad drugdje mogla biti transportirana iz luke u Mursi koju se u pisanim izvorima spominje najranije 378. g. Kao i kad je u pitanju Dunav, izglednije je da je ta građa plovnom putom bila premješšana nizvodno nego uzvodno. Pečati su koji su dokumentirani na lokalitetima uz limes u sjeveroistočnoj Hrvatskoj iz 2./3. st. isključivo vojnog porijekla (Batina 1/1, Jasenovac 1/1, Sotin 1/1, Ilok 1/1?) dok je na

---

²⁴⁰⁵ Prema: Ilkić 2005., 27.

nalazištima iz 4. st. – koja su bila dio široke zone – osim vojnih moguće pronaći pečate gradskih ili privatnih (civilnih) radionica (Sotin, Popovac, Osijek, Vinkovci). Budući da na položajima koje dio stručnjaka u Hrvatskoj smatra kastelima iz doba principata (Zmajevac, Kopačevo, Ilok, Dalj) opekarski proizvodi s pečatom vojnih postrojba ili nisu pronađeni ili su im otkrića prijeporna, moglo bi biti da su ili bila kratkotrajno zaposjednuta ili da ih je nužno datirati u kasnije doba – kako je to i učinjeno u ovom radu. Iznimka je od spomenutoga nalazište u Dalju kojega je vojnička jezgra do danas u potpunosti uništena. I dok je u ranocarsko doba još u određenim slučajevima – ako je na pečatu nekog opekarskog proizvoda naveden identični naziv jedinice kao i na nekoj drugoj vrsti predmeta – s više ili manje uspjeha moguće pretpostaviti je li neka postrojba bila na nekom lokalitetu, to za kasnocarsko doba, jer je i takvih proizvoda i općenito natpisa koje je za takvo što moguće koristiti tada bilo manje, i nije tako izgledno. Ipak, isti su uvelike pomogli odrediti relativnu širinu kasnoantičke pogranične vojne zone.

Dio je nalaza koji su bili predmet proučavanja posljednjeg poglavlja ovoga doktorskog rada u rimsko doba vjerojatno napravljen mjesnom ili sirovinom iz regije. No da bi to moglo biti i određeno je potrebno napraviti petrografsku analizu srodnosti toga materijala i dobivene rezultate usporediti s uzorcima iz Mađarske i Srbije. Međutim, o navedenom trenutačno ne postoji ikakva baza podataka niti su takve analize, koliko je to autoru ovih redaka poznato, dosad u spomenutim zemljama sustavno obuhvatile vrstu građe o kojoj je riječ. Vjerojatno je i da su neke od pošiljki opekarskih proizvoda uz limes na današnje hrvatsko tlo, u jednom ili više navrata, bile dopremljene nizvodno s prostora današnje Mađarske, bilo kao gotov proizvod bilo kao sirovina. Ako je to bilo (u)činjeno rijekom, uz desnu su obalu Dunava već za principata morala biti izgrađena pristaništa. No ni pristaništa ni ostatci teretnih plovila iz rimskoga doba uz tu rijeku na tom području dosad nisu otkriveni. Sedma Breučka kohorta je pritome logore za principata mogla opskrbiti nizvodno Dunavom do Drave, a radionica *Ivensiana legionis I Noricorum* i *exercitus Panoniae Inferioris* južno od te rijeke.

Postoji li u Baranji, Slavoniji i Srijemu gdje (još), potrebno je prekinuti s praksom odbacivanja nepečatiranih opekarskih proizvoda već za samih arheoloških iskopavanja, a barem da ih se prije toga – jer će to ubuduće predstavljati problem pri analizi sirovine te odgonetavanju omjera između pečatiranih i nepečatiranih primjeraka takvog materijala – tipološki ne razvrsta ili prebroji.

VII. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Napokon, jedan je od rezultata ovoga doktorskog rada ustanovljenje resursa kojima Republika Hrvatska raspolaže uz dio negdašnjega rimskog pograničnog područja koje baštini. Za odrediti je te resurse, bez obzira na izvor, tijekom više godina morao biti preispitan velik broj spoznaja o tamošnjim nalazištima.

Dok je za principata zaštita koju su na tlu današnjega hrvatskog Podunavlja obavljali rimski vojnici bila osigurana nizom fortifikacija izgrađenih u jednoj liniji, za dominata je taj posao bio činjen na više razina, iz – uvjetno rečeno – manjih *ćelija*, s organiziranom (dubinskom) logističkom potporom u zoni razmjerno nejasnih rubova u kojoj je osim vojnih bilo i civilnih lokaliteta. No dok je onaj prvonavedeni način za kontrolu nad teritorijem bio napravljen planski, za drugonavedeni nema dokaza da je bio osmišljen odnosno implementiran sustavno, a ne *ad hoc*. Nadzor je, kako nad okolišem, tako i nad populacijama koje su obitavale i unutar i izvan Rimskoga Carstva ono što je bilo u žiži zanimanja kroz cijelu rimsku povijest. Između pak ranocarskog i kasnocarskog doba postoji i određeno međurazdoblje koje je moglo potrajati najdulje oko 235.–284. g., koje se podudara s erom u kojoj je Panonija bila izvorište velikog broja ambicioznih vojnih zapovjednika koji su željeli ovladati Carstvom, bez pouzdane potvrde o tome gdje je rimska vojska tada bila stacionirana. Valja podsjetiti i da se doba rimskoga *osvajanja* područja Baranje, Slavonije i Srijema ne podudara s izgradnjom limesa, odnosno da italski import nije i dokaz da su u 1. st. tamo bile podignute njihove fortifikacije. Iako nije riječ o istoznačnicama, mnogi u Hrvatskoj pojam *limes* danas poistovjećuju s najširim značenjem toga termina – *granica* – pripisujući mu postojanje od 1. do 5. st. No na tragu suvremenih tumačenja, pojam *granica* terminu *limes* može biti jedino nadređeni pojam. A s obzirom na to da rijetki arheološki nalazi ukazuju na to da su u jugoistočnom dijelu Karpatske kotline u mjestima *Mursa*, *Teutoburgium*, *Cornacum* i *Cuccium* opskrbna središta s vojnim posadama (*praesidia*?) mogla biti podignuta već za Tiberija, dio je stručnjaka zaključio da je za vladavine toga cara, Kaligule ili Klaudija već riječ o lokalitetima kojima je u podunavlju bila markirana (rimska) državna granica. No kako su početkom 1. st. Rimljani fortifikacije gradili i u zaleđu Dunava, od Siska do Mitrovice (diljem Srijema), izgledno je da su navedeni carevi još bili usmjereni stabiliziranju stanja u unutrašnjosti toga kraja, a ne Dunavu kao o vanjskom rubu države koju su vodili. Drugim riječima, u pitanju su lokaliteti koji izdvojeni iz konteksta (tj. unutrašnjosti) djeluju kao da uz Dunav (na početku 1. st.) tvore niz. Jednako tako, ni izgradnja pojedinačnih kastela koja je pri završecima tradicionalnih putova ili nedaleko od ušća pograničnih rijeka sredinom 1. st.

možda uslijedila nakon prvotnih *praesidiorum* nije značilo konstruirati limes jer se *ne radi* o fortifikacijama koje su (u Panoniji) bile podignute na približno jednakim, smisleno ustanovljenim, udaljenostima od oko 25 km. To što posade ondašnjih instalacija nisu poznate vjerojatno također posredno ukazuje na to da kastele duž Dunava tada nije bilo izgrađeno mnogo. A kako ih je i iz flavijevskoga doba identificiran mali broj, vojne logore Rimljani ni tada nisu u svakome slučaju podizali uz, nego podalje od Dunava. Unatoč tomu, nije isključeno da je spomenuta rijeka kao svojevrsna linija razgraničenja (između stanovnika Rimskoga Carstva i barbara) bila zamišljena i prije, no izgradnja kastele duž jedne linije (uz rijeku) prema svemu sudeći ne koincidira s dobom osnivanja provincije Panonije, već s dobom osnivanja provincije Donje Panonije. Naime, određeni je broj fortifikacija uz onaj dio *ripae Pannonicae* koji je danas u Hrvatskoj za Domicijanovih ratova s Dačanima mogao biti izgrađen privremeno, u vezi s proputovanjem rimskih postrojba ka Dakiji, a niz fortifikacija izvorno ustanovljen iz predostrožnosti ako bi se Sarmati i Dačani na suprotnoj dunavskoj obali drznuli stvoriti kompaktno, Rimu neprijateljski nastrojeno područje. Dakle, s obzirom na to da je rimske vojne objekte uz desnu obalu Dunava u nizu na hrvatskome tlu moguće razaznati najranije od Trajanova doba, ne postoji opravdanje za uporabu pojma *limes* prije vladavine toga cara.

Unatoč uvriježenome mišljenju, pojam *limes* nije nužno istoznačan vojsci, odnosno nije prisutnost rimskih vojnika ono što određuje je li neki lokalitet bio dio toga obrambeno-nadzornog sustava. Naime, ročnici su Carstva o kojem je riječ bili smješteni i u mjestima koja nisu bila uz limes (npr. u Aleksandriji u Egiptu). Osim toga, njih je moglo biti i u, uz putove izgrađenim, postajama. Pogrešno je i isključivo lokalitete koji su najbliži negdašnjim rimskim pograničnim rijekama bespogovorno smatrati limitskima jer je uz njihove obale moralo biti više ili manje stalnih (privatnih) objekata gospodarske namjene u kojima vojnih posada nije ili nije moralo biti.

Uspoređujući je pak položaje na kojima su Rimljani na današnjemu mađarskome, hrvatskome i srbijanskome tlu podizali fortifikacije moguće zaključiti da je na mjestima gdje je krajobraz bio sličan, sličan bio i izbor metoda uporabljenih za iskorištavanje toga krajobraza u obrambeno-nadzorne svrhe. Pritom su razdaljine između kastele izgrađenih u većem dijelu Mađarske u prosjeku (bile) sličnije onima u hrvatskome dijelu Baranje, nego u Srijemu. Prema tome, moguće je da je to što Rimljanima južno od Drave (u Slavoniji i Srijemu) nije prijetila opasnost od invazije većih razmjera utjecalo na odluku da oni kastele tamo podignu na neznatno većem razmaku nego u Mađarskoj ili Baranji. A budući da su u istočnome Srijemu (u Srbiji) rimski vojni logori jedan drugome bili izgrađeni bliže nego u zapadnom (u

Hrvatskoj), manji je međusobni razmak između njih možebitna naznaka (za to) da je za principata donji Srijem bio izložen snažnijem pritisku Jaziga. Sjevernije su, naime, prepreka napredovanju toga *naroda* (na zapad) bili Kopački rit, ušće Drave u Dunav te poplavno područje navedenih rijeka. Iako je limes u mađarskom dijelu, s obzirom na pozicioniranje vojnih objekata, nalik limesu u hrvatskom dijelu Baranje, izgled rimskih kastela na tom prostoru nije bio ujednačen. Jednako tako, ni izgradnja kastela čvrstim materijalom u Mađarskoj nije bila sinkrona onoj u Hrvatskoj i Srbiji. Kako to danas izgleda, pri podizanju je rimskih fortifikacija (kastela) u Baranji važnija odrednica od slična međusobna razmaka bila intervizualnost. Dok je taj čimbenik tamo barem približno mogao biti osiguran (nekim) vojnim logorima, u Slavoniji i Srijemu je to u neznatome dijelu 2. st. vjerojatnije bilo učinjeno promatračnicama. Takav je sud moguć s obzirom na slični kulturno-povijesni razvitak istočnog dijela te regije, gdje takve građevine jesu identificirane. No ipak, iako ranorimski lokaliteti u mjestima Zmajevac, Lug ili Kopačevo (u Baranji) nisu pronađeni, nije u potpunosti moguće isključiti zamisao da baš to nisu bili neki od položaja na kojima su za principata bile izgrađene promatračnice. A ukoliko – u tom slučaju – između njih nije bilo sličnih objekata, promatračnice su Rimljani ondje podigli na međusobno višekilometarskoj razdaljini. Bez obzira na to što u ovome trenutku za to nema dokaza, moguće je da u tim mjestima takve građevine nisu otkrivene jer su ih u kasnocarsko doba Rimljani zamijenili utverdama ili urbanizacijom.

Nemali je broj naznaka koje ukazuju na to da je prostor hrvatskoga Podunavlja u rimsko doba bio poprište dvaju različitih entiteta, Baranje (Sektor I) te Slavonije i Srijema (Sektor II). Razlike su između lokaliteta u tim entitetima u prvome redu mogle nastati jer su navedene regije međusobno različite u geomorfološkom i povijesnom smislu. Naime, vojne su instalacije Rimljani južno od Drave započeli graditi prije nego sjeverno od te rijeke. Da li to što su razdaljine između kastela u Baranji pritom bile manje od onih u Slavoniji i Srijemu ukazuje na to da između njih nije bilo drugih vojnih instalacija (to su mogle biti jedino promatračnice) – nije određeno. Poznato je tek da su u obje spomenute regije lokaliteti o kojima je riječ bili podignuti na strateški osjetljivim, pomno odabranim mjestima. I dok su kastelima južno od Drave bila nadjenuta imena koja je itekako moguće dovesti u vezu s predrimskim stanovništvom i koja su – prema tomu – mogla biti modificirana nazivlja kasnolatenskih naselja (*Mursa, Teutoburgium, Cornacum*), vojni su logori i naselja sjeverno odande nosili tipično (opisna) novoustanovljena rimska imena (*Ad Militare, Ad Novas, Ad Labores*). Pritom je to što nazivi većine tih, drugonavedenih, mjesta započinju s prijedlogom *ad* naznaka za to da im se moglo prići (jedino?) sporednim krakom puta koji se račvao od

onoga glavnog, podunavskog. A to što su uz nacionalni dio krajnjeg dijela Rimskoga Carstva – gdje je neke vojne instalacije moglo uništiti erozivno djelovanje Dunava ili vjetra (Batina, Dalj), a nad drugima djelomično biti razvijena suvremena naselja (Batina, Lug, Kopačevo, Osijek, Dalj, Sotin, Ilok) – određeni nazivi svih kastela osim onoga kod Jasenovca možda ukazuje na to da je tamošnji logor, a ne mjesto s kojime se u vezu uglavnom dovodi Zmajevac, bio naziva *Novae Teutoburgium* i *Cuccium*, te neke druge manje vojne instalacije koje su opisane u ovome radu – budući da im položaj nikada nije bio precizno dokumentiran ili su do danas od tih preostali pojedinačni predmeti koji na njihovo postojanje ukazuju posredno – nije, osim približno, moguće smjestiti u prostor. O drugima je, kojima položaj jest ustanovljen (Kopačevo), kad je u pitanju izgled – moguće tek nagađati. Činjenica pak da se većina ranorimskih lokaliteta nalazila podalje, a kasnoantičkih uz rub stare obale Dunava možda ukazuje na to da su između tih (posljednjih) bili napravljeni novi prometni pravci. Na koje je sve načine Dunav u rimsko doba na današnjemu hrvatskome tlu bio korišten nije poznato, no vjerojatno je za opskrbu fortifikacija u Baranji, s obzirom na to da one tamo nisu bile podignute uz samu rijeku, već uz plićinu ili dunavce, od većeg značenja bila cestovna mreža. U Slavoniji i Srijemu je vjerojatno važniji bio vodeni put kako dunavski, tako i onaj koji je pritocima te rijeke mogao voditi u unutrašnjost provincije. Od zaposjedanja je savsko-dravsko-dunavskoga međuriječja relativna snaga rimske vojske već morala biti uvjetovana nekim prethodno određenim aspektima, primjerice, gustoćom naseljenosti. Vojnika je – bez sumnje – isprva više nego u Baranji bilo (potrebno) u napućenijem Srijemu (odakle su Rimljani regrutirali dio od najmanje osam kohorta Breuka i na taj način, u prvoj polovini 1. st., doprinijeli depopulaciji toga kraja). Izuzevši Mursu, vojne su instalacije u Sektoru II, bilo da je riječ o dobu principata ili dominata, Rimljani izgradili uz korito Dunava. U Sektoru I su pak takvi objekti, osim u Batini, bili ustanovljeni podalje od riječne matice. Rimljanima stoga za uspješan nadzor nad Baranjom nije bio potreban *preveliki* broj vojnika. Njihov pak točan broj u cijelome hrvatskom Podunavlju u ovom trenutku nije moguće odrediti. Sudeći je prema broju pouzdano dokumentiranih kastela (Batina 1/1, Jasenovac 1/1, Dalj 1/1, Sotin 1/1) u doba nakon što je rimska vojska napustila Mursu njih (vojnika) ondje krajem 2. st. za *stalno* moglo boraviti najmanje oko 2000; 2500 ako je u Sotinu bila *milliaria*. Nije dokazano, a prema tome ni isključeno, da su jednu postrojbu Rimljani smjestili i tamo gdje je danas Ilok. Ubroyi li se i potencijalna posada iz toga mjesta u navedeni izračun, na prostoru je od Batine do Iloka u razdoblju 1.–3. st. boravilo 2500–3000 njihovih ročnika. A kako je povijest vojske o kojoj je riječ po pitanju brojnosti, kronološkog okvira i mjesta boravka u 3.–4. st. također dvojbena, broj ročnika u Baranji, Slavoniji i Srijemu ni iz toga doba nije moguće zasigurno

ustanoviti. Uzimajući u obzir *Not. Dign.*, s toga bi područja u izračun o kojem je riječ trebalo uvrstiti *equites* (*Ad Militare, Ad Novas, Albanum, Teutoburgium, Cornacum, Cuccium*) te neznani broj pripadnika flote (*Mursa*). Na osnovi su arheoloških iskopavanja tamo dokumentirani još ročnici *legionis VI Herculiae* (Zmajevac, možda Jasenovac, Osijek, Dalj) (ukupno njih ne više od 1000–1500). S obzirom na to da se vjeruje da su *equites* mogli biti organizirani u skupinama od po 120, a *sagitarii* (*Cuccium*) (u skupinama od po) 360 vojnika²⁴⁰⁶, ukupno je za principata u hrvatskom Podunavlju, premda na manjem broju položaja, bilo stacionirano otprilike jednako ili više rimskih vojnika (2500–3000) kao i za dominata kad je tamo, na većem broju lokaliteta, (za stalno) boravilo 2080–2580 ročnika. Neznani broj federata (npr. Lug) s kraja 4. st. nije uzet u ovo razmatranje. Ukoliko se netko pita bi li uz limes u Hrvatskoj moglo biti otkriveno još kastela, takve je rimske instalacije – prema mišljenju autora ove disertacije – moguće očekivati jedino u navedenim mjestima (Batina, Jasenovac, Osijek, Dalj, Sotin, Ilok).

Danas dio jedne te iste države, Baranja, Slavonija i Srijem iz rimskoga doba baštine i neke zajedničke karakteristike. Limes tamo, kao ni drugdje uz rijeke, nije (bio) očit, tj. raspoznatljiv. Naime, putnik namjernik nije morao imati saznanja o tome da se nalazi na pravcu *njegova* pružanja. Termin pravac u prethodnoj rečenici označuje magistralnu podunavsku prometnicu koja je u Baranji djelovala kao supraregionalna prometnica izgrađena u pozadini, usporedno s Dunavom. Pritom je izgledno da je potez Kozarac–Batina, tj. dio odvojka *Antianae–Ad Militare*, jedan od najdužih ili najduži takav (slijepi) krak uz cijeli limes. Dolje potpisani kustos smatra i da je taj krak dosad bio pogrešno predstavljan kao dio glavnog pravca podunavskoga puta. Izbor je za trasu te prometnice – čini se – bio uvjetovan geomorfološkim osobitostima samoga kraja. Naime, nema dokaza za to da je put o kojem je riječ (barem ne za principata) bio podignut uz rub negdašnje obale Dunava niti je s pravca kojime je vodio poznat ijedan arheološki nalaz kojime bi na to pouzdano moglo biti ukazano. Pravac je rimske magistralne podunavske prometnice opisan u *Itin. Ant.*, dok put koji je naveden u *Tab. Peut.* u naravi nije evidentiran. I dok u cijeloj Baranji nijedan kastel nije bio podignut uz glavnu trasu spomenutoga puta (nego na krajnjim točkama odvojaka od toga puta), južno su od Drave (sudeći prema itinerarima) uz tu rijeku bili izgrađeni svi kasteli. Premda to nije razvidno ni iz jednog itinerara, do putnih su postaja – ako su one u Slavoniji i Srijemu bile smještene nedaleko od kastela – također mogli voditi odvojci, no uvelike kraći od onoga baranjskog. Nije isključeno i da su prometnice u hrvatskome Podunavlju

---

²⁴⁰⁶ <http://legvi.tripod.com/valentiniani/the-late-roman-army.html> (5. 6. 2016.).

Rimljani gradili s predumišljajem, nekoliko desetaka metara daleko od rubova poplavnih područja tamošnjih rijeka ili rječica, a da su tek predrimski ili manje važni (putovi) vodili neposredno uz te rubove. Budući da je magistralni podunavski put bio obilježen miljokazima, onaj je takav nalaz koji je otkriven u Podravlju, uz lijevu obalu Drave nasuprot Osijeku i izvorno vjerojatno bio podignut na toj lokaciji. Drugi je takav nalaz iz Baranje, za koji se vjeruje da je pronađen u Batini, vjerojatnije bio postavljen u okolini današnjeg Kneževa. Ondje je, na potezu u koji bi trebalo ubrojiti još Popovac i Branjin Vrh, evidentirano više rimskih nalazišta između ili nedaleko kojih je bila izgrađena prometnica navedenoga ranga. Na to da su trasu te prometnice uz Dunav Rimljani tijekom prve trećine 3. st. opetovano održavali ukazuje niz miljokaza otkrivenih između Bilja (Darde) i Osijeka. Most u Mursi, koji je također bio napravljen duž spomenutoga pravca, vjerojatno nije izgledao kako je to dosad bilo pretpostavljeno, a izgled je kojega – kao i većinu tamo pronađenih spomenika – moguće objasniti na više načina. Naime, spolije su na taj objekt mogle biti dopremljene kako bi ih se otamo bacilo da bi se razbilo led koji se uhvatio za njegova stupišta ili ondje biti postavljene kako bi se *barbarima* u razdoblju 356.–380. prepriječilo jedini kopneni prilaz Mursi sa sjevera. To što su Rajna, Dunav i pritoci tih rijeka zimi podložni smrzavanju, a opadanju razine vode ljeti je Gotima-Sarmatima-Alanima bitno olakša(va)lo prelaske preko istih²⁴⁰⁷. Primjerice, u suvremenoj je evidenciji o vodostajima zabilježeno da se 1928. g. Dunav moglo prijeći kolima i konjima, te da se led na toj rijeci 1965. zadržao 6. siječnja–10. veljače.²⁴⁰⁸ U potpunosti je Dunav u dužini od oko petnaestak kilometara od Dalja do borovskoga *Gradca* bio zaleđen i u siječnju 2017. g.

Imajući u vidu prodore *barbarskih naroda* na hrvatsko tlo, velik je broj ostataka pritome moguće (pro)tumačiti dvojako. Prema tomu, potrebno je donekle promijeniti sud koji je napisao M. Bulat: „Ovdje je na granici prema barbarima tada (1.–4. st.) bila svojevrsna vojna krajina, u kojoj je stanovništvo bilo uvijek izloženo upadima barbara s druge strane granice, i naviklo na borbu i opasnost.”²⁴⁰⁹ Naime, rezultati arheoloških iskopavanja u ovome trenutku ne ukazuju na to da su, osim možda za Markomanskih ratova i možda u Mursu, u druga mjesta uz limes u Hrvatskoj Kvadi i Sarmati (u 2. st.) uopće pokušali prodrijeti. Prema tome, živjeti u kraju o kojem je riječ, realno, nije bilo mnogo opasnije nego nešto dalje od Dunava. Drugo je pitanje nije li rimskim zapovjednicima – koje stanovništvo u unutrašnjosti Panonije nije imalo priliku vidati tako često kao ono uz državnu granicu – odgovaralo održavati stalne

---

²⁴⁰⁷ Rodgers 2007., 80.

²⁴⁰⁸ Cvitanović 1965., 60, 61.

²⁴⁰⁹ Bulat 1983.c, 44.

tenzije s susjedima, odnosno Jazigima, stvarajući na taj način među *običnim* pukom psihozu kako bi se dulje održali na položaju i financijska sredstva usmjerili u vlastite odnosno vojne potrebe. Kao i uvijek, u većem je strahu ili frustracijama, za ratnog stanja – jer obitava u iščekivanju – strana koja se brani. Dakle, povremeni, ponekad vjerojatno inscenirani, *preventivni* sukobi s *barbarima* na lijevoj, a ne desnoj obali Dunava za rimske vojnike nisu (u tom smislu) morali biti *teški* koliko za pogranično civilno stanovništvo. U unutrašnjosti je provincije razvoj bio sporiji nego uz Dunav, na drugačijim ekonomskim osnovama i bez toliko kulturne raznolikosti.

Uz neke iznimke kao što je Mursa (koja se nalazi u sredini nacionalnog dijela limesa) stupanj istraženosti lokaliteta iz rimskoga doba u hrvatskom Podunavlju opada od sjevera prema jugu. Ukoliko se takav trend nastavi, ta će razlika s vremenom biti sve veća i veća. Istovremeno, dio će nalazišta južno od te rijeke ostati dulje prirodno konzerviran i na raspolaganju novim metodama istraživanja. Upravo je na takve položaje, te na one kojima se vojni karakter zasad samo predmnijeva, potrebno usmjeriti napore u istraživanju. Premda je limes u kraju o kojem je riječ bio napušten najkasnije 261., izgledno je da je slabljenje toga jednolinijskog obrambeno-nadzornog sustava otpočelo već poslije oko 235. g. Iako je u unutrašnjosti Rimskoga Carstva, duž Julijskih Alpa u to doba bilo započeto podizati niz zidom povezanih utvrda, prekid je u izgradnji fortifikacija uz državne granice tada stupio na snagu kao posljedica promjena u političko-strateškom promišljanju zaštite kasne rimske države do koje su doveli i unutarnji i vanjski čimbenici. Razlika je s obzirom na podizanje fortifikacija – bilo uz bilo u zaleđu Dunava – u 3./4. st. nestala jer su ih Rimljani uz pogranična područja sve uklopili u razmjerno široku zonu. Takvu je zonu u Baranji, Slavoniji i Srijemu u većoj mjeri osnažio Dioklecijan i to na temeljima kojima je put, s obzirom na organiziranje vojnih postrojba, utro već jedan od njegovih prethodnika, Galijen. Nije isključeno da je na položajima *Velike Međe*, *Osijek*, *Dionice 1*, *Dionice 2*, *Trnjaci 1*, *Trnjaci 2*, a možda i *Zlopolje*, *Trojstvo* te Tompojevci u upravo to doba bilo započeto s utvrđivanjem magistralnoga podunavskog puta, odnosno podizanjem signalnih postaja uz taj put. Premda je lokaliteta iz 3.–4. st. u Sektorima I i II identificirano više nego onih iz razdoblja 1.–3. st., ni na jednome od njih zasad nije poznat tlocrt neke cjelovite samostalne (manje vojne) građevine. Trenutačno, najmonumentalniji ostatci iz 4. st. djeluju oni iz Popovca, Zmajevca i Jasenovca. Iako uz oko 137 km dugačak tok Dunava u Hrvatskoj dosad nije pronađen nijedan mostobran ili luka, i iz samoga rimskoga doba postoji zabilješka (*Not. Dign.*) o tome da je takav objekt bio podignut u Mursi (na Dravi). Potencijalne bi mostobrane ili manja pristaništa uz Dunav u tomu kraju trebalo tražiti u Batini, Aljmašu, Sotinu i Iloku. Do prekida je u održavanju

pogranične vojne zone u hrvatskome Podunavlju moglo doći već poslije 351. ili 378. g., nakon bitaka kod mjesta *Mursa* i *Hadrianopolis*, a koje su u mnogočemu zapečatile sudbinu stanovnika prostora o kojem je riječ. No nije izgledno da su Goti (i narodi koji su ih pratili), prodrijevši u posljednjoj četvrtini 4. st. na donjodunavsko i srednjodunavsko područje, *spalili* sve rimske utvrde ili gradove, no jesu neke (npr. Mursu). Osim toga, nijednu kasnorimsku utvrd u jugoistočnome dijelu negdašnje Panonije nije moguće datirati poslije oko 395. g. Dakle, *pad* se Rimskoga Carstva (476. g.) ne podudara s demilitarizacijom kasnoantičke pogranične zone. Imajući u vidu povijesne izvore i arheološke nalaze, pokapanje je prvaka *barbarskih* naroda u prvoj polovini 5. st. na mjestima negdašnjih kastela ili utvrda stoga moglo biti posljedica okolnosti da ih je rimska vojska već prije napustila, a ne – kako se u Hrvatskoj nalaze iz toga doba običava tumačiti – (posljedica) napada na te fortifikacije. Naime, prema mišljenju autora ovih redaka, prije nego na to da je riječ o pravilu, takvi nalazi ukazuju na pojedinačnu *barbarsku* prisutnost. U većem su dijelu Mađarske pograničnu vojnu zonu rimski vojnici napustili polovinom 5. st., u hrvatskom Podunavlju i istočnome Srijemu u Srbiji u posljednjoj trećini 4. st., a istočno od donjeg Srijema, u Đerdapu u Srbiji, krajem 6. st.

Summa summarum, izradbom su ovoga rada ispunjeni sljedeći ciljevi: iznesena su nova saznanja o pravcu pružanja, datiranju i prostornom rasporedu različitih vojnih instalacija uz negdašnje rimsko pogranično područje u Hrvatskoj, a stanje istraženosti toga kraja svedeno na znanstveni stupanj u skladu s trenutačnim nalazima ili otkrićima. Gdje je to bilo moguće – sukladno financijskim sredstvima i stanju na terenu – identificirani su bili i tipovi lokaliteta, određen izgled nekih građevina u njihovoj unutrašnjosti te dimenzije, pri čem je ranorimska faza jasno odvojena od kasnorimske. Za takvo su se što iznimno bitnim pokazali opekarski proizvodi s pečatom rimskih vojnih postrojba.

Usprkos osjetnom napretku posljednjih godina, proučavanje se rimskih fortifikacijskih *sustava* u hrvatskom Podunavlju nije (još) primaklo kraju.

VIII. POPIS TERENSKIH BILJEŠKI I IZVJEŠTAJA

Bojčić et al. 2008., (KOS, D-151) – Z. Bojčić, M. Dizdar, T. Hršak, T. Leleković, „Izvešće o terenskom pregledu područja Batine u razdoblju od 16.-21. studenog 2008.“, Osijek 2008., (KOS, D-151)

Bulat 1971., (KOS, D-151) – M. Bulat, „Iskopavanje u Batina-skeli *Gradac* od 15. 8. do 15. 9. 1970.“, Osijek, 26. 3. 1971., 3–6, (KOS, D-151)

Cingeli 2016.a, (KOS, D-1004) – N. Cingeli, „Izvešće o zaštitnom arheološkom istraživanju u Lugu, Crkvena 2, k. č. br. 638/1, k. o. Lug“, Split, svibanj 2016., (KOS, D-1004)

Cingeli 2016.b, (KOS, D-1004) – N. Cingeli, „Preliminarno izvješće o nastavku zaštitnog arheološkog istraživanja u Lugu, Crkvena 2, k. č. br. 638/1, k. o. Lug“, Split, srpanj 2016., (KOS, D-1004)

Dombay 1943.a, (JPM) – J. Dombay, *Bilješke*, Pécs 1943., (JPM)

Dombay 1943.b, (JPM) – J. Dombay, *Dnevnik*, Zmajevac, 10. 9. 1943., (JPM)

Dujmić 2009., (KOS, D-151) – D. Dujmić, „Izveštaj o arheološkom nadzoru u sklopu projekta izgradnje vodoopskrbnog cjevovoda vodospremnik Batina – Dom Batinske bitke“, Osijek, 24. 6. 2009., (KOS, D-151)

Dujmić 2010., (KOS, D-965) – D. Dujmić, „Izveštaj o arheološkom nadzoru u Kopačevu, k. o. Kopačevo, k. č. br. 1090, 655, 1094, 654, 1078, 1084“, Osijek, 12. 7. 2010., (KOS, D-965)

Dujmić 2013., (KOS, D-151) – D. Dujmić, „Izveštaj o sondažnom arheološkom istraživanju u Batini, Planina Zapad 2“, Osijek, 10. 12. 2013., (KOS, D-151)

Dujmić 2014.a, (KOS, D-190) – D. Dujmić, „Izveštaj o sondažnom arheološkom istraživanju u Dalju – Bajer, k. č. br. 1585“, Osijek, 7. 7. 2014., (KOS, D-190)

Dujmić 2014.b, (KOS, D-190) – D. Dujmić, „Izveštaj o sondažnom arheološkom istraživanju u Dalju – Bajer, k. č. br. 1478/2“, Osijek, 5. 9. 2014., (KOS, D-190)

Dujmić 2014.c, (KOS, D-190) – D. Dujmić, „Izveštaj o sondažnom arheološkom istraživanju u Dalju – Bajer, k. č. br. 1532/1“, Osijek, 19. 9. 2014., (KOS, D-190)

Dujmić 2014.d, (KOS, D-190) – D. Dujmić, „Izveštaj o sondažnom arheološkom istraživanju u Dalju – Bajer, k. č. br. 1555/6“, Osijek, 2. 10. 2014., (KOS, D-190)

Dujmić 2014.e, (KOS, D-190) – D. Dujmić, „Izveštaj o sondažnom arheološkom istraživanju u Dalju – Bajer, k. č. br. 1555/30“, Osijek, 12. 12. 2014., (KOS, D-190)

EK *Kuruzeb* 1978., (KOVu, Z-25) – Evidencijska kartica *Kuruzeb*, Osijek 1978., (KOVu, Z-25)

EK *Petri Skela* 1965., (KOVu, Z-35) – Evidencijska kartica *Petri Skela*, Osijek 1965., (KOVu, Z-35)

EK *Plandište - Cerić* 1966., (GMVu, D-1548) – Evidencijske kartice *Plandište - Cerić*, Osijek 1966., (GMVu, D-1548)

Filipović 1999., (KOS, D-1865) – S. Filipović, „Izvešće o arheološkom istraživanju lokaliteta Zmajevac”, Várhegy-Mocsolás, Osijek, 10. 12. 1999., (KOS, D-1865)

Filipović 2000., (KOS, D-1865) – S. Filipović, „Izvešće o arheološkom istraživanju lokaliteta Zmajevac”, Várhegy-Mocsolás, Osijek, 14. 11. 2000., (KOS, D-1865)

Filipović 2001., (KOS, D-1865) – S. Filipović, „Izvešće o arheološkom istraživanju lokaliteta Zmajevac”, Várhegy-Mocsolás, Osijek, 13. 12. 2001., (KOS, D-1865)

Filipović 2002., (KOS, D-1865) – S. Filipović, „Izvešće o arheološkom istraživanju lokaliteta Zmajevac”, Várhegy-Mocsolás, Osijek, 30. 10. 2002., (KOS, D-1865)

Filipović 2003., (KOS, D-1865) – S. Filipović, „Izvešće o arheološkom istraživanju lokaliteta Zmajevac”, Várhegy-Mocsolás, Osijek, 18. 8. 2003., (KOS, D-1865)

Filipović 2004., (KOS, D-1865) – S. Filipović, „Izvešće o arheološkom istraživanju lokaliteta Zmajevac”, Várhegy-Mocsolás, Osijek, 18. 10. 2004., (KOS, D-1865)

Filipović 2005., (KOS, D-1865) – S. Filipović, „Izvešće o arheološkom istraživanju lokaliteta Zmajevac”, Várhegy-Mocsolás, Osijek, 30. 11. 2005., (KOS, D-1865)

Filipović 2006., (KOS, D-1865) – S. Filipović, „Izvešće o arheološkom istraživanju lokaliteta Zmajevac”, Várhegy-Mocsolás, Osijek, 26. 10. 2006., (KOS, D-1865)

Filipović 2007., (KOS, D-1865) – S. Filipović, „Izvešće o arheološkom istraživanju lokaliteta Zmajevac”, Várhegy-Mocsolás, 7. 12. 2007., (KOS, D-1865)

Filipović 2008., (KOS, D-1865) – S. Filipović, „Izvešće o arheološkom istraživanju lokaliteta Zmajevac”, Várhegy-Mocsolás, Osijek, 26. 8. 2008., (KOS, D-1865)

Filipović 2012., (KOS, D-1865) – S. Filipović, „Izvešće o arheološkom istraživanju lokaliteta Várhegy-Mocsolás 2012.”, Osijek, 16. 10. 2012., (KOS, D-1865)

Filipović et al. 2009., (KOS, D-965) – S. Filipović, M. Kovač, D. Rajković, „Izvešće o arheološkom nadzoru u Kopačevu, dogradnja nadstrešnice uz mrtvačnicu”, Osijek, 6. 4. 2009., (KOS, D-965)

Goricke-Lukić 2004., (KOS, D-965) – H. Goricke-Lukić, „Izveštaj o arheološkom nadzoru u Kopačevu, Crkvena ulica”, Osijek, 7. 12. 2004., (KOS, D-965)

Hršak 2013., (KOS, D-965) – T. Hršak, „Izvešće o arheološkom nadzoru u Kopačevu, k. č. br. 409/8, k. o. Kopačevo”, Osijek, 29. 7. 2013., (KOS, D-965)

Ložnjak Dizdar, Hutinec 2010., (KOVu, Z-17/1) – D. Ložnjak Dizdar, M. Hutinec, „Izveštaj o probnim arheološkim istraživanjima u Sotinu u razdoblju od 3. do 15. svibnja 2010. godine”, Zagreb 2010., (KOVu, Z-17/1)

Matić 1990., (KOS, D-965) – P. Matić, „Izveštaj o zaštitnom arheološkom iskopavanju u Kopačevu, P. Šandora 34”, Beli Manastir, 27. 6. 1990., (KOS, D-965)

Mikolašević 2012., (KOVu, P10) – M. Mikolašević, „Tompojevci, Ulica V. Nazora, antičko arheološko nalazište – k. č. br. 446, k. o. Tompojevci”, *Obrazac za legendiranje digitalizirane građe (za središnju fototeku Ministarstva kulture*, Vukovar 2012. (KOVu, P10)

Minichreiter 1984., (KOS, D-965) – K. Minichreiter, „Izveštaj s rekognosciranja Baranje dana 12. 4. 84. g.” (Kopačevo, Vardarac, Lug, Grabovac, Suza), Osijek 1984., (KOS, D-965)

Minichreiter 1988., (KOS, D-156; D-1021) – K. Minichreiter, „Rekognosciranje terena općine Beli Manastir”, Osijek 1988., (KOS, D-156; D-1021)

Minichreiter 1989., (KOS, D-965) – K. Minichreiter, „Izveštaj s izvršenog nadzora nad probnim iskopom u Kopačevu dana 2. 2. 1989.”, Osijek, 3. 2. 1989., (KOS, D-965)

MKRH 2008.a, (KOS, D-1022) – MKRH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Osijeku, *Rješenje*, Osijek, 29. 5. 2008., (KOS, D-1022)

MKRH 2008.b, (KOS, D-1022) – MKRH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Osijeku, *Rješenje*, Osijek, 4. 9. 2008., (KOS, D-1022)

MKRH 2008.c, (KOS, D-999) – MKRH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, *Rješenje*, Osijek, 30. 6. 2008. (Karanac), (KOS, D-999)

MKRH 2009.a, (KOS, D-151) – MKRH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Osijeku, *Rješenje*, Osijek, 30. 3. 2009., (KOS, D-151)

MKRH 2009.b, (KOS, D-1865) – MKRH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Osijeku, *Rješenje*, Zagreb, 16. 7. 2009., (KOS, D-1865)

MKRH 2010., (KOS, D-1004) – MKRH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, *Rješenje*, Zagreb, 12. 10. 2010. (Siladž-Okrajak), (KOS, D-1004)

MKRH 2013.a, (KOS, D-156) – MKRH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, *Rješenje*, Osijek, 10. 7. 2013., (KOS, D-156)

MKRH 2013.b, (KOS, D-1002) – MKRH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, *Rješenje*, Zagreb, 12. 11. 2013. (Kamenac), (KOS, D-1002)

MKRH n. d., (KOS, D-965) – MKRH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, *Rješenje*, n. l., n. d., (KOS, D-965)

Mušič 2010., (KOS, D-151) – B. Mušič, „Izvešće o geofizikalnim istraživanjima na lokalitetu Batina”, Maribor, 10. 5. 2010., (KOS, D-151)

Mušič 2013., (KOS, D-151) – B. Mušič, „Izvešće o geofizičkim istraživanjima na lokalitetu Batina”, Maribor, 7. 7. 2013., (KOS, D-151)

Mušič 2014.a, (KOS, D-1004) – B. Mušič, „Izvešće o geofizičkim istraživanjima na lokalitetu Lug”, Maribor, 27. 2. 2014., (KOS, D-1004)

Mušič 2014.b, (KOS, D-1002) – B. Mušič, „Izvešće o geofizičkim istraživanjima na lokalitetu Kamenac kod Kneževih Vinograda”, Maribor, 14. 11. 2014., (KOS, D-1002)

Mušič, Vukmanić 2016., (KOS, D-965) – B. Mušič, I. Vukmanić, „Izvešće o geofizičkim istraživanjima u Kopačevu”, Maribor, 10. 11. 2016., (KOS, D-965)

Pinterović 1970.a, (MSO, Limes arhiva) – D. Pinterović, *Projekt Batina (I.)*, Batina, 6. 8. 1970.–1. 9. 1970., (MSO, Limes arhiva)

Pinterović 1970.b, (MSO, Limes arhiva) – D. Pinterović, *Projekt Batina (II.)*, Batina, 1. 9. 1970.–10. 10. 1970., (MSO, Limes arhiva)

Pinterović 1970.c, (MSO, Limes arhiva) – D. Pinterović, *Batina Skela (III.)*, Batina, 11. 10. 1970.–23. 11. 1970., (MSO, Limes arhiva)

RZZSK 1972., (KOVu, Z-7) – Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, „Rješenje o registraciji prahistorijskog i srednjovjekovnog arheološkog lokaliteta *Gradac* kod Borova”, Osijek 1972., (KOVu, Z-7)

RZZSK 1986.a, (KOS, D-1003) – Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, „Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u predmetu određivanja svojstva spomenika kulture, lokalitet Čorda i dr.”, Osijek, 19. 4. 1986., (KOS, D-1003)

RZZSK 1986.b, (KOS, D-965) – Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, *Rješenje*, Osijek, 19. 4. 1986., (KOS, D-965)

RZZSK 1986.c, (KOS, D-999) – Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, *Rješenje*, Osijek, 4. 6. 1986. (Karanac), (KOS, D-999)

RZZSK 1986.d, (KOS, D-1002) – Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, *Rješenje*, Osijek, 18. 4. 1986. (Kamenac), (KOS, D-1002)

RZZSK 1986.e, (KOS, D-1004) – Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, *Rješenje*, Osijek, 17. 4. 1986. (Silađ-Okrajak), (KOS, D-1004)

RZZSK 1986.f, (KOS, D-965) – Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, *Zapisnik sa sjednice Komisije za registraciju arheoloških spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture*, Osijek, 19. 12. 1986. (Mali Sakadaš), (KOS, D-965)

RZZSK 1986.g, (KOS, D-965) – Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, *Zapisnik sa sjednice Komisije za registraciju arheoloških spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture*, Osijek, 13. 12. 1986., (KOS, D-965)

Skelac 2007., (KOS, D-1021) – G. Skelac, „Zaštitna arheološka istraživanja na trasi magistralnog plinovoda Belišće – Osijek DN 400/500 I MRS Mece”, Zagreb 2007., (KOS, D-1021)

Šimić 1998., (KOS, D-1865) – J. Šimić, „Zmajevac-Várhegy”, Osijek, 27. 1. 1998., (KOS, D-1865)

Šimić 2003., (KOS, D-965) – J. Šimić, „Izvještaj o arheološkom nadzoru u Kopačevu, Podunavska bb”, Osijek, 31. 5. 2003., (KOS, D-965)

Vukmanić 2010.a, (KOS, D-1004) – I. Vukmanić, „Izvještaj o stručnom arheološkom nadzoru u Lugu, Crkvena bb”, 12. 5. 2010., (KOS, D-1004)

Vukmanić 2010.b, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o provedenom geofizičkom istraživanju u Batini (R-231)”, Osijek, 4. 6. 2010., (KOS, D-151)

Vukmanić 2011.a, (KOS, D-965) – I. Vukmanić, „Izvješće o zaštitnom arheološkom istraživanju u Kopačevu, k. č. br. 409/8, k. o. Kopačevo”, Osijek, 29. 8. 2011., (KOS, D-965)

Vukmanić 2011.b, (KOS, D-965) – I. Vukmanić, „Izvještaj o stručnom arheološkom nadzoru na pravcu distribucijskog plinovoda kroz Kopačevo”, Osijek, 30. 11. 2011., (KOS, D-965)

Vukmanić 2011.c, (KOS, D-156) – I. Vukmanić, „Izvještaj o stručnom arheološkom nadzoru na pravcu distribucijskog plinovoda kroz Popovac”, Osijek, 29. 12. 2011., (KOS, D-156)

Vukmanić 2012.a, (KOS, D-1002) – I. Vukmanić, „Izvješće o stručnom arheološkom nadzoru (k. č. br. 541, k. o. Kamenac, Glavna ulica 55, Kamenac)”, Osijek, 10. 4. 2012., (KOS, D-1002)

Vukmanić 2012.b, (KOS, D-151; D-152) – I. Vukmanić, „Izvješće o Programu financiranja zaštite kulturnih dobara u 2012. godini s obzirom na arheološka istraživanja (Limes)”, Osijek, 13. 11. 2012., (KOS, D-151; D-152)

Vukmanić 2013.a, (KOS, D-151; D-152) – I. Vukmanić, „Stručno izvješće o rezultatima arheološkog istraživanja na hrvatskom dijelu limesa u 2012. godini”, Osijek, 29. 1. 2013., (KOS, D-151; D-152)

Vukmanić 2013.b, (KOS, D-965) – I. Vukmanić, „Izvješće o stručnom arheološkom nadzoru u Kopačevu, na k. č. br. 409/13, k. o. Kopačevo”, Osijek, 30. 4. 2013., (KOS, D-965)

Vukmanić 2013.c, (KOS, D-965) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 590, k. o. Kopačevo, P. Šandora 93, Kopačevo)”, Osijek, 29. 5. 2013., (KOS, D-965)

Vukmanić 2013.d, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 384, k. o. Batina, Planina Zapad, Batina)”, Osijek, 29. 5. 2013., (KOS, D-151)

Vukmanić 2013.e, (KOS, D-151) – I. Vukmanić., „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 381, k. o. Batina, Planina Zapad 14, Batina)”, Osijek, 1. 6. 2013., (KOS, D-151)

Vukmanić 2013.f, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 387, k. o. Batina, Planina Zapad 8, Batina)”, Osijek, 22. 6. 2013., (KOS, D-151)

Vukmanić 2013.g, (KOS, D-1004) – I. Vukmanić, „Izvješće o stručnom arheološkom nadzoru u Lugu i Grabovcu”, Osijek, 14. 10. 2013., (KOS, D-1004)

Vukmanić 2013.h, (KOS, D-1004) – I. Vukmanić, „Izvještaj o zaštitnom arheološkom iskopavanju u Lugu (k. č. 2166, 2167, 2168, k. o. Lug, Lug)”, Osijek, 13. 11. 2013., (KOS, D-1004)

Vukmanić 2013.i, (KOS, D-1865) – I. Vukmanić, „Izvješće o stručnom arheološkom nadzoru u Zmajevcu”, Osijek, 14. 10. 2013., (KOS, D-1865)

Vukmanić 2013.j, (KOS, D-Arheologija - općine) – I. Vukmanić, „Izvješće o stručnom arheološkom nadzoru na pravcu lateralnog kanala između Zmajevca i Kneževih Vinograda”, Osijek, 19. 12. 2013., (KOS, D-Arheologija - općine)

Vukmanić 2014.a – I. Vukmanić, *Frontiers of the Roman Empire (extension), The Danube Limes in Croatia (Tentative list)*, Osijek 2014.

Vukmanić 2014.b, (KOS, D-1865) – I. Vukmanić, „Izvješće o stručnom arheološkom nadzoru na pravcu distribucijskog plinovoda u Zmajevcu”, Osijek, 22. 1. 2014., (KOS, D-1865)

Vukmanić 2014.c, (KOS, D-1865) – I. Vukmanić, „Izvještaj o obavljenom rekognosciranju na pravcu provođenja kabela KB 10(20)kV priključni za TC CS Zmajevac”, Osijek, 21. 3. 2014., (KOS, D-1865)

Vukmanić 2014.d, (KOS, D-1865) – I. Vukmanić, „Izvještaj o obavljenom rekognosciranju na pravcu provođenja kabela KB 10(20)kV, spojni između DV 10(20)kV TS 35/10kV Draž-Batina i DV 10(20)kV TS 35/10kV Kneževi Vinogradi-Zmajevac”, Osijek, 21. 3. 2014., (KOS, D-1865)

Vukmanić 2014.e, (KOS, D-1002) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju u Kamencu na k. č. br. 575, k. o. Kamenac, Glavna 5a”, Osijek, 2. 5. 2014., (KOS, D-1002)

Vukmanić 2014.f, (KOS, D-1002) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju u Kamencu na k. č. br. 576, k. o. Kamenac, Glavna 5b”, Osijek, 2. 5. 2014., (KOS, D-1002)

Vukmanić 2014.g, (KOS, D-1002) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju u Kamencu na k. č. br. 543, k. o. Kamenac, Glavna 51”, Osijek, 2. 5. 2014., (KOS, D-1002)

Vukmanić 2014.h, (KOS, D-1002) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju u Kamencu na k. č. br. 583, k. o. Kamenac, Glavna 17”, Osijek, 15. 5. 2014., (KOS, D-1002)

Vukmanić 2014.i, (KOS, D-1002) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju u Kamencu na k. č. br. 545, k. o. Kamenac, Glavna 47”, Osijek, 24. 6. 2014., (KOS, D-1002)

Vukmanić 2014.j, (KOS, D-Arheologija - općine) – I. Vukmanić, „Izveštaj o stručnom arheološkom nadzoru na pravcu distribucijskog plinovoda za industrijsku zonu Kneževi Vinogradi”, Osijek, 6. 6. 2014., (KOS, D-Arheologija - općine)

Vukmanić 2014.k, (KOS, D-965) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju u Kopačevu, k. č. br. 5940, k. o. Kopačevo, P. Šandora 103 u Kopačevu”, Osijek, 13. 10. 2014., (KOS, D-965)

Vukmanić 2014.l, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 610, k. o. Batina, Planina Istok 85, Batina)”, Osijek, 23. 10. 2014., (KOS, D-151)

Vukmanić 2014.m, (KOS, D-151; D-152) – I. Vukmanić, „Stručno izvješće o probnom arheološkom iskopavanju na pravcu dunavskog limesa u Hrvatskoj 2014. (Baranja)”, Osijek, 24. 11. 2014., (KOS, D-151; D-152)

Vukmanić 2014.n, (KOS, D-965) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju u Kopačevu, k. č. br. 611/2, k. o. Kopačevo, P. Šandora 78a u Kopačevu”, Osijek, 9. 12. 2014., (KOS, D-965)

Vukmanić 2014.o, (KOS, D-1002) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju u Kamencu na k. č. br. 547/2, k. o. Kamenac, Glavna 43”, Osijek, 19. 12. 2014., (KOS, D-1002)

Vukmanić 2014.p, (KOS, D-151; D-1004) – I. Vukmanić, „Izvješće o izvršenom programu Baranja, Dunavski limes u Hrvatskoj i namjenskom korištenju sredstava državnog proračuna (Ugovor br: 49-790-13),” Osijek 2014., (KOS, D-151; D-1004)

Vukmanić 2015.a, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 371/1, k. o. Batina, Planina Zapad 22, Batina)”, Osijek, 9. 7. 2015., (KOS, D-151)

Vukmanić 2015.b, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 640, 637/2 k. o. Batina, Planina Zapad 31, Batina)”, Osijek, 3. 4. 2015., (KOS, D-151)

Vukmanić 2015.c, (KOS, D-965) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju u Kopačevu (k. č. br. 551, k. o. Kopačevo, L. Košuta 6 u Kopačevu)”, Osijek, 3. 4. 2015., (KOS, D-965)

Vukmanić 2015.d, (KOS, D-965) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju u Kopačevu (k. č. br. 568, k. o. Kopačevo, P. Šandora 65 u Kopačevu)”, Osijek, 3. 4. 2015., (KOS, D-965)

Vukmanić 2015.e, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 388/1, k. o. Batina, Planina Zapad 7, Batina)”, Osijek, 10. 4. 2015., (KOS, D-151)

Vukmanić 2015.f, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 590 i 591, k. o. Batina, Planina Istok 71, Batina)”, Osijek, 17. 4. 2015., (KOS, D-151)

Vukmanić 2015.g, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 605, k. o. Batina, Planina Istok 75, Batina)”, Osijek, 17. 4. 2015., (KOS, D-151)

Vukmanić 2015.h, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 366 i 367, k. o. Batina, Gradac-Zapad, Planina Zapad 11 i 16, Batina)”, Osijek, 21. 5. 2015., (KOS, D-151)

Vukmanić 2015.i, (KOS, D-1004) – I. Vukmanić, „Izvješće o provedenom sondažnom arheološkom istraživanju u Lugu, Crkvena 23, k. č. br. 622/1, 622/2 i 623, k. o. Lug”, Osijek, 8. 6. 2015., (KOS, D-1004)

Vukmanić 2015.j, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 800, k. o. Batina, Planina Istok 87, Batina)”, Osijek, 14. 7. 2015., (KOS, D-151)

Vukmanić 2015.k, (KOS, D-156) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju u Popovcu, k. č. br. 267, k. o. Popovac, M. Gupca 76 u Popovcu”, Osijek, 17. 7. 2015., (KOS, D-156)

Vukmanić 2015.l, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvještaj o stručnom arheološkom nadzoru na pravcu podizanja javne rasvjete na spomeničkom putu i pješačkoj stazi u Batini”, Osijek, 10. 9. 2015., (KOS, D-151)

Vukmanić 2015.m, (KOS, D-965) – I. Vukmanić, „Izvješće o arheološkom nadzoru u Kopačevu, izgradnja dvorišnog parkirališta za osobna vozila”, Osijek, 11. 11. 2015., (KOS, D-965)

Vukmanić 2016.a, (KOS, D-156) – I. Vukmanić, „Izvješće o stručnom arheološkom nadzoru na pravcu niskonaponske električne mreže – rasplet TS Popovac, k. o. Popovac”, 26. 10. 2016., (KOS, D-156)

Vukmanić 2016.b, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o arheološkom nadzoru (k. č. br. 388/2, k. o. Batina, Planina Zapad 7, Batina)”, Osijek, 28. 4. 2016., (KOS, D-151)

Vukmanić 2016.c, (KOS, D-965) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju u Kopačevu, k. č. br. 584 i 585/2, k. o. Kopačevo, L. Košuta 14a u Kopačevu”, Osijek, 28. 4. 2016., (KOS, D-965)

Vukmanić 2016.d, (KOS, D-965) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju u Kopačevu, na k. č. br. 427, k. o. Kopačevo, Podunavska 34”, Osijek, 2. 9. 2016., (KOS, D-965)

Vukmanić 2016.e, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 774, k. o. Batina, Planina Zapad 74, Batina)”, Osijek, 2. 9. 2016., (KOS, D-151)

Vukmanić 2016.f, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 592, k. o. Batina, Planina Istok 73, Batina)”, Osijek, 17. 10. 2016., (KOS, D-151)

Vukmanić 2016.g, (KOS, D-151) – I. Vukmanić, „Izvješće o sondažnom arheološkom iskopavanju (k. č. br. 843, k. o. Batina, Planina Istok 51, Batina)”, Osijek, 17. 10. 2016., (KOS, D-151)

IX. POPIS KARATA

Karta 1. Granice Rimskoga Carstva s označenim položajem hrvatskoga Podunavlja [Just 2014. prema: <http://archeurope.eu/index.php?page=frontiers-of-the-roman-empire> (14. 4. 2014.)]

Karta 2. Povijesne regije u sjeveroistočnoj Hrvatskoj [prema: <https://www.mapbox.com> (20. 10. 2015.)]

Karta 3. Položaji mogućih rimskih vojnih posada (*praesidia*) uz Dunav u Hrvatskoj prije 68. g. [prema: <https://www.mapbox.com> (20. 10. 2015.)]

Karta 4. Istočna Panonija – krajnji dio Rimskoga Carstva [<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4e/Limes4.png> (13. 11. 2015.)]

Karta 5. Mjesta rimskih kastela u hrvatskom Podunavlju oko 69.–138. g. [prema: <https://www.mapbox.com> (20. 10. 2015.)]

Karta 6. Položaji rimskih kastela u hrvatskom Podunavlju oko 138.–235. g. [prema: <https://www.mapbox.com> (20. 10. 2015.)]

Karta 7. Moguća podjela Panonije na Gornju i Donju poslije 296., s provincijalnom granicom uz rijeku Dravu [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f8/Illyricum_%26_Dacia_-_AD_400.png (13. 11. 2015.)]

Karta 8. Moguća podjela Panonije na Gornju i Donju poslije 296., s provincijalnom granicom sjeverno od *Ad Militare* [<http://pecsiegyhazmegye.hu/tudomany-es-kultura/a-pecsi-puspokseg-rovid-tortenete/a-pecsi-egyhazmegye-tortenete-1543-ig> (13. 11. 2015.)]

Karta 9. Položaji možebitnih rimskih fortifikacija u hrvatskom Podunavlju poslije 296. g. [prema: <https://www.mapbox.com> (20. 10. 2015.)]

Karta 10. Hrvatski dio podunavlja u bakrorezu *Pannoniae et Illyrici veteris tabula ex conatibus geographicis Abrahami Ortelii Antverpiani* (NSK, S-JZ-XVI-8)

Karta 11. Ostatci rimskih prometnica kod Osijeka (AA) te između Osijeka i Bilja – *agger longissimus* – (B) (Marsigli 1726., T. XXI., Sl. 11)

Karta 12. Zemljovid podunavlja od Darde do Iloka s ucrtanim pravcem rimske prometnice (*Agger Romano Antiquus*) na potezu Bilje–Podravlje (Marsigli 1726., Sectio X.)

Karta 13. Hrvatski dio podunavlja s označenom dionicom rimske magistralne prometnice (*Ant. Rom.*) u dijelu Bilje–Podravlje [<http://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=4244> (4. 3. 2015.), prema: Marsigli 1726.]

Karta 14. Hrvatski dio podunavlja u dijelu Mohač–Ilok (Fritsch oko 1845., prema: Mikoviny oko 1750. g.)

Karta 15. Katančićev plan Murse (b), rimskoga mosta (c) i prometnice (iscrtkano) između *Donjeg grada* u Osijeku (*Suburbium inferius*) i mjesta Bilje (Belye), te položajem (a) na kojem je pronađen miljokaz (*Bilje 2*) iz 236. g. (Katancivs 1782., 1)

Karta 16. Rimski most (*Römische Brücken*) i prometnica (*Römische Strassen*) u dijelu Bilje–Podravlje, s označenim mjestom otkrića miljokaza (*Monument*) iz 236. g. (*Bilje 2*) [Dost oko 1785. (*Országos Széchényi Könyvtár*, inv. TK. 57)]

Karta 17.a. Batina – dio zemljovida s dijelom Banskoga brda, položajem rimskoga kastela (*Arx*) i mogućom promatračnicom (*Turris*) [Nagy 1796. (HR-DAOS-470-C,1/1)]

Karta 17.b. Batina – dio zemljovida s označenim položajem rimskoga kastela [Nagy 1796. (HR-DAOS-470-C,1/1)]

Karta 18. Zemljovid *Pars Terreni Possessionis Belle* s označenim položajem *Mursiae magnae Romanorum* i naknadno ucrtanim dijelovima rimske prometnice [Pávai 1796. (DAOS 26/7)]

Karta 19.a. Ruševine rimskoga mosta (*Rudera Pontis Lapidei*) na rijeci Dravi u Osijeku na koje se nastavlja prometnica iz 236. g. [Pávai 1798. (DAOS 26/8)]

Karta 19.b. Pravac rimske prometnice u dijelu Podravlje–Bilje (*Rudera Via antiquae Romanorum per C. I. V. Maximinum Romanorum Imperatorem Anno Chr. 236 extractae*) [Pávai 1798. (DAOS 26/8)]

Karta 20. „Ruševine” (*Rudera*) rimske fortifikacije u Kopačevu i smjer rimskoga puta koji je dotamo vodio [Pávai 1798.–1799. (HR-DAOS-470-C,11/18)]

Karta 21. Plan Osijeka i okolice s označenim položajem Murse (C), rimskoga mosta (D), prometnice (Bilje–Podravlje) (A) i miljokaza (*Bilje 2*) iz 236. g. (E) (Pinterović 1978., T. LXXVII., prema: Koller 1804.)

Karta 22. Pravac rimskoga puta (*Alte Römer Strasse*) na potezu Podravlje–Bilje [Obadiel 1852. (NSK XI-SK-J-104)]

Karta 23. Pravac rimskoga magistralnog podunavskog puta u hrvatskom Podunavlju prema mišljenju D. Pinterović (Pinterović 1978.)

Karta 24. Dio Ptolomejeve karte [(*Geographia, Qvinta Evropae Tabula* (VIII.))] s rimskim naseljima u hrvatskom Podunavlju [http://www.swaen.com/zoomV2.php?id=23054&zif_first=true (5. 3. 2015.)]

Karta 25. Dio *Tab. Peut.* (Sektor V.) s mjestima uz rimsku magistralnu podunavsku prometnicu u hrvatskom Podunavlju [http://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/5_campania (21. 12. 2015.)]

Karta 26. Neki rimski pogranični lokaliteti u kontekstu trenutnog političko-administrativnog ustroja Republike Hrvatske (općine) (Klarić, Telišman Košuta 2013., 9, Sl. 2.) i Sektori I i II

Karta 27. Batina – situacijski plan [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Karta 28. Kneževi Vinogradi, Jasenovac – situacijski plan [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Karta 29. Osijek – situacijski plan [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Karta 30. „Rekonstrukcija rimske Murse prema planu iz god. 1786.” (prema: Pinterović 1978., Karta III.)

Karta 31. Dalj – situacijski plan [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Karta 32. Dalj 1/1? – mogući položaj kastela *Teutoburgium* (Topografska karta 1:25000) [prema: <http://www.geoportal.dgu.hr/> (22. 10. 2014.)]

Karta 33. Dalj 1/1? – mogući položaj kastela *Teutoburgium* (Hrvatska osnovna karta) [prema: <http://www.geoportal.dgu.hr/> (22. 10. 2014.)]

Karta 34. Sotin – situacijski plan [prema: <http://www.geoportal.dgu.hr/> (22. 10. 2014.)]

Karta 35. Šarengrad – katastarski plan (1) (HR-DAOS-477-C-30/10). Mjesto na kojem se – prema mišljenju J. Brunšmida – nalazi rimska promatračnica.

Karta 36. Šarengrad – katastarski plan (2) (HR-DAOS-477-C-30/11). Mjesto na kojem se – prema mišljenju J. Brunšmida – nalazi rimska promatračnica.

Karta 37. Ilok – situacijski plan [prema: <http://www.geoportal.dgu.hr/> (22. 10. 2014.)]

Karta 38. Pravci trasa rimskoga magistralnog podunavskog puta (crveno, ružičasto) u hrvatskom dijelu Baranje prema tvrdnjama M. P. Katančića (Sektor I) [prema: <https://www.google.hr/maps> (9. 5. 2016.)]

Karta 39. Kasnorimska pogranična vojna zona (Sektor I) – izgledni pravac rimskoga magistralnog podunavskog puta (crveno), položaji otkrivenih miljokaza (ljubičasto) [prema: <https://www.google.hr/maps> (9. 5. 2016.)]

Karta 40. Kasnorimska pogranična vojna zona (Sektor II) – izgledni pravac rimskoga magistralnog podunavskog puta (crveno), položaji otkrivenih miljokaza (ljubičasto) [prema: <https://www.google.hr/maps> (9. 5. 2016.)]

Karta 41.a. Hrvatsko Podunavlje – fortifikacijski objekti uz limes (lat.)

Karta 41.b. Hrvatsko Podunavlje – fortifikacijski objekti uz limes (hrv.)

Karta 42. Popovac – poplavno zemljište s ucrtanim pravcem Albrechtova kanala i utvrdom *Rudera arcis Romanae Quadri Burgi* (HR-DAOS-470/C/27/34)

- Karta 43.** Popovac – plan rimske utvrde (*Rudera arcis Romanae Quadri Burgi*) na položaju *Pogan* (HR-DAOS-470/C/27/34)
- Karta 44.** Baranja – pretpostavljeni tok Dunava u razdoblju 5.–7. st. (Pataky 2004., 147)
- Karta 45.** Kopačevo – odnos zemljišta 2016. [<http://www.geoportal.dgu.hr/> (22. 10. 2014.)] i 1798. g. (HR-DAOS-470-C,11/18)
- Karta 46.** Borovo – vjerojatni rimski kastel ili utvrda na položaju *Gradac* kako je ucrtan u katastar iz 19. st. [<http://mapire.eu/en/> (16. 5. 2016.)]
- Karta 47.** Borovo – na mjestu je vjerojatnoga rimskoga lokaliteta na položaju *Gradac* u eri 1806.–1869. g. (tzv. Druga vojna izmjera Habsburške monarhije) bila ucrtana *Turska gradina* [<http://mapire.eu/en/> (16. 5. 2016.)]
- Karta 48.a.** Hrvatsko Podunavlje – kasnoantička pogranična vojna zona (lat.)
- Karta 48.b.** Hrvatsko Podunavlje – kasnoantička pogranična vojna zona (hrv.)
- Karta 49.** Mađarska – *ripa Pannonica* (Hajnóczi et al. 1995., 31)
- Karta 50.** Srbija – rimska nalazišta u istočnom Srijemu (Đorđević 2007., 6, 7)
- Karta 51.** Srbija – limes od ušća Save do ušća Timoka u Dunav (Petrović 1996., 12, 13)
- Karta 52.** Srijem – rimski plovni put *kanalom* Dunav–Sava (Iskra-Janošić 2009., 113)

X. POPIS SKICA

Skica 1. Batina 1/1, 1/2 – položaji kastela *Ad Militare (1)* i *Ad Militare (2)* u suvremenom kontekstu [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Skica 2. Batina 1/1, 1/2 – položaji kastela *Ad Militare (1)* i *Ad Militare (2)* na ortofotografiji iz 1968. g. [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Skica 3.a. Batina 1/3, 4/3, 1/4, 4/4 – položaji kastela i nekropola [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Skica 3.b. Batina 1/1, 1/2, 1/3, 4/3, 1/4, 4/4 – položaji kastela i nekropola [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Skica 4. Jasenovac 1/1, 4/1, 5 – položaj kastela, nekropole i pristupnog puta [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Skica 5. Osijek 2/1, 4/1, 4/4, 5 – Mursa u Hadrijanovo doba [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.); Leleković T., *Colonia Aelia Mursa* (prezentacija na radionici *EU IPA-I South East Europe – Danube Limes Brand*, Osijek, 16.–17. lipnja 2014.)]

Skica 6. Osijek 2/1, 4/1, 4/2, 4/3, 4/4, 5 – Mursa u seversko doba [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.); Leleković 2012., 328, Sl. 14.]

Skica 7. Dalj 1/1, 2/1, 4/1, 4/2, 5 – mogući položaji i granice rimskih lokaliteta u Dalju [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Skica 8. Sotin 1/1, 1/2, 2/1, 4,1, 4/2, 4/3, 5 – vjerojatne granice rimskih lokaliteta u Sotinu [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.); Dizdar 2010., 17 i kazivanju M. Dizdara)]

Skica 9. Sotin 1/1 – položaj kastela *Cornacum (1)* [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Skica 10. Ilok 4/1, 4/2, 4/3, 4/4 – izgledni položaji rimskih lokaliteta u Iloku [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Skica 11. Batina 1/1 – mogući pravac rimskoga puta koji je vodio do kastela *Ad Militare (1)* te puta koji je od Dunava surdukom vodio ka glavnim vratima toga vojnog logora [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Skica 12. Putovi koji su iz pravca lokaliteta Jasenovac 1/1 vodili do odvojka rimske magistralne podunavske prometnice Kozarac–Batina i možda Luga [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Skica 13. Rekonstruirani pravac rimskoga magistralnog podunavskog puta u dijelu Bilje–Podravlje–Osijek [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

- Skica 14.** U Sotinu su, jugoistočno od rimskoga naselja, možda dokumentirani ukopi kanala dviju rimskih prometnica (Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012., 10, Sl. 1)
- Skica 15.** Po četiri su usporedna kanala (crveno) u sondama odvodi uz put koji je iz *Cornaci* vodio u pravcu *Cuccii* [Ložnjak Dizdar, Hutinec 2013., 9 (Sl. 1), 10, Sl. 2]
- Skica 16.** Zmajevac – položaj i tipovi lokaliteta [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]
- Skica 17.** Popovac – mogući kasnoantički položaji [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]
- Skica 18.** Lug – položaj i tipovi kasnoantičkih lokaliteta [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]
- Skica 19.** Lug – arheološka iskopavanja u razdoblju 2013.–2016. [prema: Cingeli 2016.b, (KOS, D-1004)]
- Skica 20.** Kopačevo – položaj i tipovi kasnoantičkih lokaliteta [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]
- Skica 21.** Osijek – „*Oppidum Arianæ legis*” *Mursa* [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.); Leleković T., *Colonia Aelia Mursa* (prezentacija na radionici *EU IPA-I South East Europe – Danube Limes Brand*, Osijek, 16.–17. lipnja 2014.)]
- Skica 22.** Borovo – položaj rimske fortifikacije na *Gradcu* [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

XI. POPIS CRTEŽA

- Crtež 1.** Batina 1/1 – položaj kastela *Ad Militare (1)* (Pinterović 1971.a, T XXXV., Sl. 2)
- Crtež 2.** Batina 1/1 – položaji i izgled sondâ na mjestu kastela *Ad Militare (1)* (1970.–1972.) (Tucakov 1972.)
- Crtež 3.** Batina 1/1 – tlocrt građevina u kastelu *Ad Militare (1)*
- Crtež 4.** Batina – set možebitnih rimskih medicinskih instrumenata [<http://www.sagittabarbarica.org/riproduzioni.html> (5. 9. 2016.)]
- Crtež 5.** Batina 1/2 – položaj i izgled vjerojatnoga kastela [Pinterović 1970.c, (MSO, Limes arhiva)]
- Crtež 6.** Batina 1/4 – sjeveroistočni dio opkopa kastela *Ad Militare (4)* (Hršak et al. 2013., 13., Sl. 1)
- Crtež 7.** Kneževi Vinogradi ?/2 – presjek opkopa (Radman 2012.)
- Crtež 8.a.** Jasenovac 1/1 – magnetometarskom metodom detektirani dijelovi tlocrta rimske fortifikacije
- Crtež 8.b.** Jasenovac 1/1 – magnetometarskom metodom pretpostavljeni dijelovi tlocrta rimske fortifikacije
- Crtež 9.** Osijek 4/3 – jedan od grobova s rimskom vojnom obucom (Divalentova 120, grob 41) (Radman 2009.)
- Crtež 10.** Osijek 4/4 – etažni paljevinski grob časnika rimske vojske (Bulat 1977.c, 80, Sl. 1)
- Crtež 11.** Šarengrad 3/1 – mjesto kod Šarengrada na kojem je J. Brunšmid označio rimsku promatračnicu (Balen-Letunić, Radman-Livaja 2008., 423, Sl. 4)
- Crtež 12.** Miljokaz *Bilje (2)* – postavljen 236. g. uz istočni rub rimske prometnice na potezu Bilje–Podravlje (Katancivs 1782., 123)
- Crtež 13.** Podravlje 5 – raspored vidljivih kolaca na položaju rimskoga mosta uz lijevu obalu Drave između Podravlja i Osijeka (Radman 2011.). Prema shemi M. Gardaša (Gardaš 2001., 7, 15–22; Gardaš 2002., 11–15) riječ je o potpornjima C i D.
- Crtež 14.** Podravlje 5 – raspored kolaca stupišta C i D rimskoga mosta između Podravlja i Osijeka s ucrtanim položajem spolija, pretežno uz zapadnu stranu te građevine (Radman 2011.)
- Crtež 15.** Batina – dio tlocrta moguće (okrugle) kule utvrde *Ad Militare* presječene *Spomeničkim putom* (Vencelj 1970.)
- Crtež 16.** Batina – dio tlocrta moguće (okrugle) kule utvrde *Ad Militare* presječene *Spomeničkim putom* (neznani autor 1970.)

- Crtež 17.** Zmajevac – raspored kasnorimskih grobova evidentiranih na zemljištu Ferenca Zsigmonda Kocsisa 1943. g. [Dombay 1943.b, (JPM)]
- Crtež 18.** Kamenac – položaj i orijentacija kasnorimskih grobova (Dombay 1957., 233, Sl. 38)
- Crtež 19.** Lug – grob gotskog ratnika (Crkvena ulica, grob 4) (Radman 2014.)
- Crtež 20.** Lug – grob osobe s fibulom (Crkvena ulica, grob 4) (Radman 2014.)
- Crtež 21.** Vinkovci – utvrđeni grad *Cibalae* (Marsigli 1726., 47, T. IXX., Sl. 8)
- Crtež 22.** *Not. Dign. (Bibliothecae Bodleja)* – u hrvatskom Podunavlju su označene utvrde *Cornacu, Teutiborgio, Cuccis, Novas, Albano, Teutibarcio, Cornaco i Cuccis* [<http://lukeuedasarson.com/DuxPannoniae.html> (2. 10. 2015.)]
- Crtež 23.** *Not. Dign.* (izdanje Johanna Frobeni) – u hrvatskom Podunavlju su označene utvrde *Cornacu, Teutiborgus, Cuccis, Novae, Albano, Teutiborgus, Cornaco i Cuccis* [<http://lukeuedasarson.com/DuxPannoniae.html> (2. 10. 2015.)]
- Crtež 24.** *Not. Dign.* (prvi dio Minhenskoga rukopisa) – u hrvatskom Podunavlju su označene utvrde *Cornacu, Teutiborgio, Cuccis, Novas, Albano, Teutibarcio, Cornaco i Cuccis* [<http://lukeuedasarson.com/DuxPannoniae.html> (2. 10. 2015.)]
- Crtež 25.** *Not. Dign.* (drugi dio Minhenskoga rukopisa) – u hrvatskom Podunavlju su označene utvrde *Cornaci, Teutiborgio, Cuccis, Novas?, Albano, Teitibartio?, Cornaco i Cuccis* [<http://lukeuedasarson.com/DuxPannoniae.html> (2. 10. 2015.)]
- Crtež 26.** *Not. Dig.* (Pariški rukopis) – u hrvatskom Podunavlju su označene utvrde *Cornacii, Cuccis, Novas, Albano, Teutibarcio, Cornaco i Cuccis* [<http://lukeuedasarson.com/DuxPannoniae.html> (2. 10. 2015.)]
- Crtež 27.** Almásfüzitő – tlocrt kastela *Azaum* (Horváth 2003., 81)
- Crtež 28.** Adony – tlocrt kastela *Vetus Salina* (Visy 2003., 112)
- Crtež 29.** Valkenburg – tlocrt kastela *Praetorium Agrippinae* [<http://peter.mackenzie.org/history/hist153.htm> (14. 3. 2015.)]
- Crtež 30.** Zwammerdam – tlocrt kastela *Nigrum Pullum* (Marco 2012., 1)
- Crtež 31.** Belene – tlocrt kastela *Dimum* (Ivanov 2012., 31, Sl. 5)
- Crtež 32.** Eining – tlocrt kastela *Abusina* [<http://www.antikefan.de/staetten/deutschland/limes/abusina/abusina.html> (24. 3. 2015.)]
- Crtež 33.** Kopačevo – tlocrt rimske fortifikacije (prema: HR-DAOS-470-C,11/18)
- Crtež 34.** Budakalász – *burgus* *Ulcisia Castra 2* (Barkóczy et al. 1976., 79, 80; Visy 2003.c, 165, Sl. 6)
- Crtež 35.** Bordej – utvrda tipa *Mora Vagei* (Špehar 2010., 45, Sl. 26)

Crtež 36. Dunafalva – mostobran (Gábor 2003., 180)

Crtež 37. Radujevac – kvadriburgij (Špehar 2010., 48, Sl. 28)

Crtež 38. Donje Butorke – utvrda tipa kvadriburgij ili (tipa) Mora Vagei (Špehar 2010., 30, Sl. 11)

Crtež 39. Popovac – tlocrt kasnoantičke fortifikacije *Rudera arcis Romanae Quadri Burgi* (prema: HR-DAOS-470/C/27/34)

Crtež 40. Izgled štita kakav su nosili *Antianenses* u (slijeva na desno): Bodlejskom (Oxford), Pariškom i Minhenskom (treći i četvrti uzorak) rukopisu, te u izdanju J. Frobena [<http://lukeuedasarson.com/DuxPannoniae.html> (2. 10. 2015.)]

Crtež 41. Izgled štita kakav su u razdoblju 3.–4. st. nosili *Herculiani seniores* [<http://lukeuedasarson.com/MIR-Shields.html> (2. 10. 2015.)]

Crtež 42. Ušće Porečke reke u Dunav – „*Claustra*” iz 3./4. st. (Špehar 2010., 21, Sl. 2)

XII. POPIS SLIKA

Slika 1. *Jezičac* Banskoga brda na kojem se nalazi mjesto *Ad Militare* (Foto: Vukmanić 2011.)

Slika 2. Batina 1/1 – trenutačno stanje lokaliteta (Foto: Vukmanić 2010.)

Slika 3. Batina 1/1 – ugao kastela *Ad Militare* (1) (Foto: Bulatova arhiva 1970.)

Slika 4. Batina 1/1 – presjek zida u Sondi X (Foto: Bulatova arhiva 1972.)

Slika 5. Batina 1/1 – presjek Sonde 4-I (Foto: Bulatova arhiva 1970.)

Slika 6. Batina 1/1 – Sonda XXI/3 (Foto: Bulatova arhiva 1972.)

Slika 7. Batina 1/1 – rezultati istraživanja georadarskom metodom (Izradio: Mušič 2013.)

Slika 8. Batina 1/1 – interpretacija rezultata istraživanja georadarskom metodom (Izradio: Mušič 2013.)

Slika 9. Batina 1/1 – interpretacija rezultata istraživanja georadarskom metodom

Slika 10. Batina 1/1 – principija, prostorija u obliku apside (Izradio: Mušič 2013.)

Slika 11. Batina 1/1 – ostatci krova na mjestu poprečne prostorije podignute između principije i pretorija (Foto: Vukmanić 2013.)

Slika 12. Batina 1/1 – dio presjeka zida poprečne prostorije podignute između principije i pretorija (Foto: Vukmanić 2013.)

Slika 13. Batina – odnos položaja kastela *Ad Militare* (1) i tamošnjega kamenoloma (Izradio: Mušič 2013.)

Slika 14. Batina – kamenolom (Foto: Vukmanić 2012.)

Slika 15. Batina 1/1 – dio zapadnog zida poprečne prostorije principije (Planina Zapad 11/16) (Foto: Vukmanić 2015.)

Slika 16. Batina 1/1 – zid ili popločenje (Planina Zapad 22) (Foto: Vukmanić 2015.)

Slika 17. Batina 1/1 – dio spavaonice 4 (Planina Zapad bb) (Foto: Vukmanić 2013.)

Slika 18. Batina 1/1 – dio mogućega rimskoga ognjišta na mjestu spavaonice 3 (Planina Zapad 8) (Foto: Vukmanić 2013.)

Slika 19. Batina 1/1 – ostatci spavaonice 4 (Planina Zapad 7) (Foto: Vukmanić 2015.)

Slika 20. Batina 1/1 – istočni bedem kastela (Foto: Vukmanić 2013.)

Slika 21. Batina 1/1 – istraživanje georadarom na mjestu gdje je *Spomeničkim putom* presječen istočni bedem kastela (Foto: Vukmanić 2012.)

Slika 22.a. Batina 1/1 – kompjutorska vizualizacija (1) (Izradili: MSO, DD3D 2014.)

Slika 22.b. Batina 1/1 – kompjutorska vizualizacija (2) (Izradili: MSO, DD3D 2014.)

Slika 22.c. Batina 1/1 – kompjutorska vizualizacija (3) (Izradili: MSO, DD3D 2014.)

- Slika 23.** Batina 1/1 – mogući, no malo vjerojatni položaj međukule u jugoistočnom bedemu kastela (Izradio: Vukmanić 2013.)
- Slika 24.** Batina 1/1 – sjeverni rub kastela (Foto: Vukmanić 2012.)
- Slika 25.** Batina 1/1 – dio sjevernog bedema i sjeverozapadnog ugla kastela (Foto: Vukmanić 2015.)
- Slika 26.** Batina 1/1 – sjeverozapadni predio kastela *Ad Militare (1)* (Foto: Vukmanić 2015.)
- Slika 27.** Batina 1/1 – područje zapadno od kastela *Ad Militare (1)* (Foto: Vukmanić 2015.)
- Slika 28.** Batina 1/1 – sjeverozapadni ugao kastela *Ad Militare (1)* (Foto: Vukmanić 2012.)
- Slika 29.** Batina 1/1 – visinska razlika neposredno izvan zapadnog bedema (Foto: Vukmanić 2014.)
- Slika 30.** Batina 1/2 – u prvom je planu položaj vjerojatnog kastela *Ad Militare (2)* (Foto: Hromatko 2012.)
- Slika 31.** Batina 1/2 – mogući južni bedem kastela *Ad Militare (2)* (Planina Zapad 3) (Foto: Vukmanić 2011.)
- Slika 32.** Batina 1/2 – dio podnice (Planina Zapad 2) (Foto: Dujmić 2013.)
- Slika 33.** Batina 1/2 – presjek slojeva u istočnom dijelu kastela *Ad Militare (2)* (Planina Zapad 3) (Foto: Vukmanić 2014.)
- Slika 34.** Batina 1/2 – zapadni profil kastela *Ad Militare (2)* prije podzidanja (Planina Zapad 3) (Foto: Vukmanić 2014.)
- Slika 35.** Batina 1/1, 1/2 – krajnji sjeveroistočni dio *Gradca* snimljen pod infra-crvenom svjetlošću [Foto: Geofoto 2004. (niz 1, film 58, detalj)]
- Slika 36.** Batina 1/3 – presjek potencijalnog opkopa kastela *Ad Militare (3)* na *Srednom* (Hršak et al. 2014., 20, Sl. 9)
- Slika 37.** Batina 1/3 – ostatci temelja rimske građevine u rovu javne rasvjete s istočne strane *Spomeničkoga puta* (Foto: Vukmanić 2015.)
- Slika 38.** Batina 1/4 – dio opkopa u obliku slova V (Foto: Hršak 2010.)
- Slika 39.** Batina 1/4 – ostatci temelja zida građevine iz rimskoga doba (Planina Zapad 129) (Foto: Vukmanić 2015.)
- Slika 40.** Batina 2/1 – arheološko iskopavanje na mjestu budućeg *Spomendoma Batinskoj bitci* (Foto: KOS 1976.)
- Slika 41.** Batina 2/1 – ostatci kulturnog sloja uz *Spomenički put* (Foto: Vukmanić 2015.)
- Slika 42.** Batina 2/1 – profil sonde na Planini Istok 51 (Foto: Vukmanić 2016.)
- Slika 43.** Batina 2/1 – stupanj istraženosti sonde (Planina Istok 73) (Foto: Vukmanić 2016.)
- Slika 44.** Batina 2/1 – položaj sonde (Planina Zapad 31) (Foto: Vukmanić 2015.)

- Slika 45.** Batina 3/2 – položaj moguće promatračnice (Foto: Vukmanić 2009.)
- Slika 46.** Batina 3/2 – obrisi moguće palisade ili opkopa promatračnice (Foto: Vukmanić 2009.)
- Slika 47.** Batina 3/2 – rezultati istraživanja metodom geoelektričnog otpora (Izradio: Mušič 2012.)
- Slika 48.** Batina 3/2 – područje relativno jačeg geoelektričnog signala s izglednim arheološkim ostacima (Izradio: Mušič 2012.)
- Slika 49.** Batina 3/2 – rezultati istraživanja magnetometrom (Izradio: Mušič 2012.)
- Slika 50.** Batina 3/2 – interpretacija istraživanja magnetometrom s naznačenim linijama inducirano tipa magnetizacije (crveno). Takve se linije najčešće javljaju iznad negativa kao što su opkopi ili jarci. Površine snažnije magnetizacije termoremanentnog tipa (žuto) su ostaci spaljene gline, peći, izgorjelih drvenih stupova ili jama s keramičkim materijalom (Izradio: Mušič 2012.).
- Slika 51.** Batina 3/2 – ulomci tegula (Foto: Vukmanić 2013.)
- Slika 52.** Batina 3/2 – ulomci ranorimskih posuda (Foto: Vukmanić 2013.)
- Slika 53.** Batina – stambeni horizont Halštat A i B na mjestu Batina 3/2 (Foto: Vukmanić 2013.)
- Slika 54.** Batina 4/1 – grob djeteta (Planina Istok 71) (Foto: Vukmanić 2015.)
- Slika 55.** Batina 4/1 – grob odrasle osobe (Planina Istok 85) (Foto: Vukmanić 2014.)
- Slika 56.** Batina 4/4 – sonda u kojoj su otkriveni rimski grobovi (Foto: Hršak 2012.)
- Slika 57.** Batina 4/4 – grob 73 (Foto: Hršak 2012.)
- Slika 58.** Suza ?/1 – *Kovač čarda, fossa* (Foto: Vukmanić 2011.)
- Slika 59.** Suza 4/1 – *Kovač čarda, bustum* (Foto: Vukmanić 2011.)
- Slika 60.** Suza 4/1 – *Kovač čarda*, presjek paljevinskoga groba i jame (Foto: Vukmanić 2011.)
- Slika 61.** Kneževi Vinogradi ?/1 – razlomljena rimska opeka uzidana u Reformiranu kršćansku crkvu (Foto: Vukmanić 2012.)
- Slika 62.** Kneževi Vinogradi ?/2 – zapuna opkopa rimskog vojnog objekta (*Oranica Ciglana*) (Foto: Vukmanić 2012.)
- Slika 63.** Kneževi Vinogradi ?/2 – ukop ulaznoga dijela opkopa u rimski vojni objekt (*Oranica Ciglana*) (Foto: Vukmanić 2012.)
- Slika 64.** Kneževi Vinogradi ?/2 – sonda na položaju *Oranica Ciglana* (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 65. Kneževi Vinogradi ?/2 – profil opkopa (*fossa*) u sjevernom profilu odvodnog kanala (*Oranica Ciglana*) (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 66. Kneževi Vinogradi ?/2 – niz tegula uz rub kanala (*Oranica Ciglana*) (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 67. Kneževi Vinogradi ?/2 – dijelovi temelja stope u dnu rimskoga kanala (*Oranica Ciglana*) (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 68. Kneževi Vinogradi ?/2 – presjek slojeva u istočnom dijelu sonde (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 69. Kneževi Vinogradi ?/2 – rov (1) za distribucijski plinovod (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 70. Kneževi Vinogradi ?/2 – rov (2) za distribucijski plinovod (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 71. Kneževi Vinogradi ?/2 – pogled na *Dragojlov brijeg* (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 72. Kneževi Vinogradi ?/3 – položaj mogućeg rimskoga opkopa u iskupu lateralnog kanala između Zmajevca i Kneževih Vinograda (*Prosina*) (Foto: Vukmanić 2013.)

Slika 73. Kneževi Vinogradi ?/3 – položaj mogućeg opkopa (*Prosina*) (Foto: Vukmanić 2013.)

Slika 74. Jasenovac 1/1 – položaj nekropole i rimske fortifikacije (*Dragojlov brijeg*) (Foto: Vukmanić 2011.)

Slika 75. Jasenovac 1/1 – razlika u boji i sastavu tla na mjestu lokaliteta i okolnog zemljišta (*Dragojlov brijeg*) (Foto: Vukmanić 2015.)

Slika 76. Jasenovac 1/1 – sonda, pogled s juga (*Dragojlov brijeg*) (Foto: Minichreiter 1987.)

Slika 77. Jasenovac 1/1 – ostatci zidina (*Dragojlov brijeg*) (Foto: Bulatova arhiva 1987.)

Slika 78. Jasenovac 1/1 – sonda, pogled na Bansko brdo (Foto: Minichreiter 1987.)

Slika 79. Jasenovac 1/1 – sonda, pogled s juga (Foto: Minichreiter 1987.)

Slika 80. Jasenovac 1/1 – rezultati istraživanja metodom geoelektričnog otpora (Izradio: Mušič 2013.)

Slika 81. Jasenovac 1/1 – rezultati istraživanja magnetometrom (Izradio: Mušič 2013.)

Slika 82. Jasenovac 1/1 – rezultati istraživanja gradijentnom metodom (Izradio: Mušič 2013.)

Slika 83. Jasenovac 1/1 – rezultati istraživanja magnetometrom na digitalnom modelu reljefa (Izradio: Mušič 2013.)

Slika 84. Jasenovac 1/1 – mogući izgled građevina u unutrašnjosti fortifikacije (Izradio: Mušič 2013.)

Slika 85. Jasenovac 1/1 – građevinski ostatci naglašeni bojama (Izradio: Mušič 2013.)

Slika 86. Jasenovac 1/1 – tlocrt rimske fortifikacije na *Dragojlovom brijegu* (Izradio: Mušič 2013.)

Slika 87. Jasenovac 1/1 – položaj fortifikacije i izgled okolnog zemljišta (Izradio: Mušič 2013.)

Slika 88. Jasenovac 1/1 – rezultati geofizičkih istraživanja (Izradio: Mušič 2013.)

Slika 89. Jasenovac 1/1, 4/1 – fortifikacija i nekropola desno od ceste; lijevo rov za plinovod, a naprijed Bansko brdo (Foto: Vukmanić 2012.)

Slika 90. Jasenovac 4/1 – dio nalaza *terrae sigillatae* s nekropole (Foto: Vukmanić 2013.)

Slika 91. Kopački rit u pravcu Osijeka [Foto: <http://panglu.hr/drava-u-kopackom-ritu> (7. 3. 2016.)]

Slika 92. Kopački rit [Foto: <https://sites.google.com/site/turistinforbaranjaaleksandra/home/kopacki-rit> (7. 3. 2016.)]

Slika 93. Osijek 4/3 – ostatci rimske vojne obuće iz Divaltove 120 (grob 7) (Foto: Mesarić 2009.)

Slika 94. Aljmaš – ušće Drave u Dunav, pogled u pravcu Osijeka [Foto: <http://twistedsifter.com/2012/04/confluences-around-the-world/> (17. 7. 2016.)]

Slika 95. Erdut 3/1 – položaj srednjovjekovne kule, s pogledom na Dunav i Bačku (Foto: Vukmanić 2010.)

Slika 96. Dalj 1/1 – ciglana, *Banjkas*, *Bajer* [Foto: <http://www.panoramio.com/photo/47265860> (10. 10. 2016.)]

Slika 97. Dalj 1/1 – ciglana, *Banjkas*, *Bajer*, Bačka [Foto: <http://opcina-erdut.hr/galerija/zracna-panorama-opcine-erdut/> (22. 12. 2016.)]

Slika 98. Dalj 1/1 – iskop ciglane „Skive” (Foto: KOS n. d.)

Slika 99. Dalj 1/1 – dunavska obala prije izgradnje obaloutvrde (Foto: KOS n. d.)

Slika 100. Dalj 2/1 – dio rimskoga stupa (Foto: Bulatova arhiva 1961.)

Slika 101. Dalj 2/1 – arheološka sonda sjeverozapadno od ciglane (Foto: Bulatova arhiva 1966.)

Slika 102. Dalj 2/1 – istočni profil sonde (Šetalište J. Kemenjija - Joce 48) (Foto: Dujmić 2014.)

Slika 103. Dalj 2/1 – zapuna mogućeg opkopa (Hrvatskih žrtava Domovinskog rata 8) (Foto: Dujmić 2014.)

Slika 104. Dalj 2/1 – ukop etažne jame (Hrvatskih žrtava Domovinskog rata 6) (Foto: Dujmić 2014.)

Slika 105. Dalj 4/1? – stela s prikazom oružja (Foto: Bulatova arhiva 1961.)

Slika 106. Dalj 4/2 – kosturni grob (Ulica M. Gupca 9) (Foto: Dujmić 2014.)

Slika 107.a. Sotin 1/1 – položaj kastela *Cornacum (I)* na ortofotografiji iz 1968. g. [prema: www.geoportal.dgu.hr (22. 12. 2016.)]

Slika 107.b. Sotin 1/1 – položaj kastela *Cornacum (I)* snimljenog pod infra-crvenom svjetlošću [Foto: Geofoto 2004. (niz 18, film 58, detalj)]

Slika 108. Sotin 1/1 – središnji dio kastela (*Gradac*) (Foto: Vukmanić 2009.)

Slika 109. Sotin 1/1 – sjeverni dio kastela (*Gradac*) (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 110. Sotin 1/1, 1/2 – južni dio kastela (*Gradac*) (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 111. Sotin 1/1 – stup ispred crkve Marije Pomoćnice kršćana (Foto: Vukmanić 2009.)

Slika 112. Sotin 1/1 – presjek rimskoga zida u zapadnom profilu *Gradca* (Ilkić 2003., 19, Sl. 20)

Slika 113. Sotin 1/3 – istočni presjek opkopa rimskoga vojnog logora (*Jaroši*) [Ložnjak Dizdar, Hutinec 2010., (KOVu, Z-17/1)]

Slika 114. Ilok (*Gornji grad*), Dunav [Foto: <http://www.kigo.hr/46-ilocka-berba-grozda-31-08-08-09-2013/> (30. 3. 2015.)]

Slika 115. *Popova zemlja* – veća lončarska peć (Foto: Vukmanić 2015.)

Slika 116. *Popova zemlja* – manja lončarska peć (Foto: Vukmanić 2015.)

Slika 117. Pogled iz Batine na sjeverne obronke Banskoga brda (Foto: Vukmanić 2013.)

Slika 118. Rub poplavnog područja Dunava u Topolju (Foto: Vukmanić 2016.)

Slika 119. Rub poplavnog područja Dunava zapadno od Topolja (Foto: Vukmanić 2015.)

Slika 120. Rub poplavnog područja Dunava sjeverno od Grabovca (Foto: Vukmanić 2013.)

Slika 121. Pogled s Dunava na krajnji dio Banskoga brda u Batini (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 122. Surduk (*Crkvena ulica*) kojime se moglo uspjeti prema glavnim vratima kastela *Ad Militare (I)* (Foto: Vukmanić 2013.)

Slika 123. Batina – ravnocrtna greda uočena u ravnini s principijom kastela *Ad Militare (I)*, vjerojatni dio rimskoga puta (Foto: Vukmanić 2012.)

Slika 124. Batina – dio nasipa, vjerojatni ostatak rimskoga puta (Foto: Vukmanić 2015.)

Slika 125. Batina – mogući završetak (vidljivi dio) vjerojatnog rimskoga puta (Foto: Vukmanić 2015.)

Slika 126. Zmajevac – rub lesne grede (Foto: Vukmanić 2012.)

Slika 127. Cesta Kneževi Vinogradi–Kamenac – ostatci rimske prometnice ili *otresnika* (Foto: Vukmanić 2012.)

Slika 128. Postavljanje plinovoda uz Županijsku cestu 4042 u dijelu Grabovac–Lug (Foto: Vukmanić 2013.)

- Slika 129.** Bilje – istraženi dio rimske prometnice (*Kovačke livade*) [Skelac 2007., (KOS, D-1021)]
- Slika 130.** Podravlje – ostatci potpornjâ (C i D) i spolijâ na mjestu rimskoga mosta (Foto: Vukmanić 2011.)
- Slika 131.** Osijek – seskvipedalne opeke postavljene uz potporanj D rimskoga mosta uz lijevu obalu Drave (Foto: Vukmanić 2011.)
- Slika 132.** Spolije izvađene iz Drave s položaja rimskoga mosta podignutog između Osijeka i Podravlja (Foto: Bartolović 1985.)
- Slika 133.** Daljska Planina u pozadini ciglane u Dalju, pogled s juga (Foto: Vukmanić 2014.)
- Slika 134.** Moguća trasa rimskoga puta u surduku *Lovka* na položaju *Česta* kod Iloka (Dizdar, Ložnjak Dizdar 2009., 119, Sl. 4)
- Slika 135.** Zmajevac – položaj kasnorimskoga utvrđenog naselja ili utvrde na *Várhegyju*. Snimljen pod infra-crvenom svjetlošću [Foto: Geofoto 2004. (niz 2, film 58, detalj)]
- Slika 136.** Zmajevac – stanje položaja *Várhegy* (Foto: Vukmanić 2009.)
- Slika 137.** Zmajevac – rov distribucijskog plinovoda uz zapadni rub *Várhegyja* (Foto: Vukmanić 2013.)
- Slika 138.** Zmajevac – uništeni brončani pladanj ili štit presječen rovom za distribucijski plinovod podno zapadnog ruba *Várhegyja* (Foto: Vukmanić 2013.)
- Slika 139.** Zmajevac – arheološki ostatci u dnu rova za distribucijski plinovod podno zapadnog ruba *Várhegyja* (Foto: Vukmanić 2013.)
- Slika 140.** Zmajevac – grobnica u obliku kuće (Ulica Š. Petefija 47) (Foto: Vukmanić 2013.)
- Slika 141.** Zmajevac – rezultati istraživanja georadarskom metodom na *Várhegyju* na dubini 95–115 cm (Izradio: Mušič 2017.)
- Slika 142.** Zmajevac – rezultati istraživanja metodom električnog otpora na *Várhegyju* (Izradio: Mušič 2017.)
- Slika 143.** Zmajevac – arheološka sonda na položaju *Mocsolás* (Foto: Filipović 2005.)
- Slika 144.** Zmajevac – *Mocsolás* (grob 141) (Foto: Filipović 2005.)
- Slika 145.** Zmajevac – stanje položaja *Kigyosi Hegy* (Foto: Vukmanić 2014.)
- Slika 146.** Kamenac – rimski lokalitet (Foto: Vukmanić 2014.)
- Slika 147.** Kamenac – grob ženske osobe (grob 4) (Dombay 1957., 236, Sl. 43)
- Slika 148.** Kamenac – inventar groba 4 (Dombay 1957., T. XXXII., T. XXXIV.)
- Slika 149.** Kamenac – arheološko sondiranje (Glavna 51). U pozadini je mjesto na kojem je J. Dombay istražio šest kasnoantičkih grobova (Foto: Vukmanić 2014.)
- Slika 150.** Kamenac – arheološko sondiranje (Glavna 47) (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 151. Kamenac – rezultati istraživanja magnetometarskom metodom (Izradio: Mušič 2014.)

Slika 152. Kamenac – dio kanala (Glavna 5a/5b) (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 153. Kamenac – ognjište (Glavna 17) (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 154. Kamenac – dio kanala (Glavna 17) (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 155. Kamenac – slučajno prikupljeni kasnorimski novac (Glavna 7) (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 156. Popovac – navodni rimski legijski logor na položaju *Vakub* (Ilkić 2008., 202, Satelitska snimka 1)

Slika 157. Popovac – tlocrt kasnoantičke fortifikacije na *Poganu* [prema: <https://wego.here.com/> (15. 12. 2016.)]

Slika 158. Popovac – presjek rimskoga zida u kanalu na *Poganu* (Foto: Bulatova arhiva 1972.)

Slika 159. Popovac – ulomci tegula iz rova za plinovod na *Velikim Međama* (Foto: Vukmanić 2014.)

Slika 160. Jasenovac – sjeverozapadna kula polukružna ili potkovasta oblika na *Dragojlovom brijegu* (Izradio: Mušič 2012.)

Slika 161. Jasenovac – jugoistočna kula u obliku potkove na *Dragojlovom brijegu* (Izradio: Mušič 2012.)

Slika 162. Lug – položaj *Gradina* snimljen pod infra-crvenom svjetlošću [Foto: Geofoto 2004. (niz 6, film 58, detalj)]

Slika 163. Lug – sonda na *Gradini* (Crkvena 13) (Foto: Bulatova arhiva 1987.)

Slika 164. Lug – nelegalno napravljeni iskop za podrumsku zgradu mjesnog muzeja na *Gradini* (Foto: Vukmanić 2011.)

Slika 165. Lug – presjek rimskoga zida u profilu iskopa za gromobran Reformirane kršćanske crkve na *Gradini* (Foto: Vukmanić 2011.)

Slika 166. Lug – recentni ostatci u rovu za distribucijski plinovod na *Gradini* (Foto: Vukmanić 2013.)

Slika 167. Lug – popločenje 1 na *Gradini* (Sonda 3) (Foto: Vukmanić 2013.)

Slika 168. Lug – popločenje 2 na *Gradini* (Sonda 3) (Foto: Vukmanić 2013.)

Slika 169. Lug – rezultati istraživanja georadarom na 1.3 m dubine na *Gradini* (Izradio: Mušič 2014.)

- Slika 170.** Lug – rezultati mjerenja geoelektričnog otpora za raspon vrijednosti otpora 20–55 Ohma na *Gradini*. Crvene i plave površine prikazuju područja visokog otpora na mjestima ostataka arhitekture ili ruševine (Izradio: Mušič 2014.)
- Slika 171.** Lug – rezultati istraživanja magnetometrom s označenim linijama induciranog tipa magnetizacije na *Gradini* (Izradio: Mušič 2014.)
- Slika 172.** Lug – rimske opeke ugrađene u ogradu Reformirane kršćanske crkve na *Gradini* (Crkvena 2) (Foto: Cingeli 2015.)
- Slika 173.** Lug – rimske opeke ugrađene u novovjekovni podrum na *Gradini* (Crkvena 2) (Foto: Cingeli 2015.)
- Slika 174.** Lug – *Gradina* (Sonda 4) (Foto: Vukmanić 2013.)
- Slika 175.** Lug – grob gotskog ratnika na *Gradini* (Sonda 4) (Foto: Vukmanić 2013.)
- Slika 176.** Lug – grob gotskog ratnika na *Gradini* (Sonda 4, detalj) (Foto: Vukmanić 2013.)
- Slika 177.** Lug – grob osobe s fibulom na *Gradini* (Sonda 4) (Foto: Vukmanić 2013.)
- Slika 178.** Kopačevo – položaj rimskoga lokaliteta na *Baksádu* snimljenog pod infra-crvenom svjetlošću [Foto: Geofoto 2004. (niz 8, film 58, detalj)]
- Slika 179.** Kopačevo – stanje lokaliteta *Baksád* fotografirano s kuće dr. Mikuške [Foto: KOS 1984.)
- Slika 180.** Kopačevo – ulomci rimskih opeka i tegula iz rova za plinovod na *Baksádu* (Ulica Š. Petefija 88) (Foto: Vukmanić 2011.)
- Slika 181.** Kopačevo – dio rimske jame na *Baksádu* (Ulica Š. Petefija 103) (Foto: Vukmanić 2014.)
- Slika 182.** Kopačevo – slučajno pronađeni kasnorimski novac (Ulica Š. Petefija 78a) (Foto: Vukmanić 2014.)
- Slika 183.** Kopačevo – rezultati istraživanja georadarom na *Baksádu* na 1–1.25 m dubine (Izradio: Mušič 2016.)
- Slika 184.** Kopačevo – rezultati geoelektričnog kartiranja na *Baksádu* (Izradio: Mušič 2016.)
- Slika 185.** Kopačevo – stanje lokaliteta *Baksád* (Foto: Vukmanić 2016.)
- Slika 186.** Kopačevo – ukop dijela kanala na *Baksádu* (Ulica Š. Petefija 65) (Foto: Vukmanić 2015.)
- Slika 187.** Kopačevo – jama, *parkiralište Bubalo* na *Baksádu* (Foto: Vukmanić 2015.)
- Slika 188.** Kopačevo – ukop dijela stambenog objekta na *Baksádu* (Ulica L. Košuta 6) (Foto: Vukmanić 2015.)
- Slika 189.** Kopačevo – staro nogometno igralište (Foto: Vukmanić 2015.)
- Slika 190.** Kopačevo – Sonda Igralište 2 (Podunavska 34) (Foto: Vukmanić 2016.)

Slika 191. Kopačevo – geofizička istraživanja ispred kuće dr. Mikuške na *Baksádu* (Foto: Vukmanić 2016.)

Slika 192. Petrijevcí (*Kraljevo brdo*) – očuvani dio tela (Paušak 2008., 37)

Slika 193. Daljska planina – pogled na dunavsku krivinu i Dalj (Foto: Vukmanić 2011.)

Slika 194. Borovo – opkop na *Gradcu* (Foto: Vukmanić 2015.)

Slika 195. Borovo – dio rimskoga zida neposredno uz Dunav na *Gradcu* (Foto: Vukmanić 2015.)

Slika 196. Borovo – ulomak opeke s otiskom pseće šape na *Gradcu* (Foto: Vukmanić 2015.)

Slika 197. Borovo – germanska pojasna kopča iz 5. st. s *Gradca* (Foto: Vukmanić 2015.)

Slika 198. Kompozitna slika rimskih promatračnica uz Dunav na Trajanovom stupu u Rimu (scene 1/1; IV-V/1) [Foto: <http://www.trajans-column.org/?flagallery=trajans-column-scenes-xxi-1-21> (13. 4. 2015.)]

XIII. POPIS TABLICA

Tablica 1. Hijerarhijski prikaz znanstvenih teza o krajnjem dijelu Rimskoga Carstva

Tablica 2. Arheološka istraživanja uz negdašnje rimsko pogranično područje u Hrvatskoj prije 1991. g.

Tablica 3. Arheološka istraživanja uz negdašnje rimsko pogranično područje u Hrvatskoj poslije 1991. g.

Tablica 4. Oznake za tipove rimskih vojnih lokaliteta uz limes

Tablica 5. Tipovi mogućih rimskih lokaliteta u kasnoantičkoj pograničnoj vojnoj zoni

Tablica 6. Vjerojatne rimske postrojbe i građevinske faze na mjestu kastela *Ad Militare* (1)

Tablica 7.a. Moguća rimska vojna postrojba u kastelu *Ad Militare* (3)

Tablica 7.b. Moguća rimska vojna postrojba u kastelu *Ad Militare* (4)

Tablica 8. Vjerojatna rimska posada u kastelu Jasenovac 1/1

Tablica 9.a. Rimske vojne jedinice u Mursi za principata (ako im je logor bio na jednom mjestu)

Tablica 9.b. Rimske vojne jedinice u Mursi za principata (ako je svaka od njih boravila u vlastitom logoru)

Tablica 10. Vjerojatni slijed građevinskih faza odnosno rimskih vojnih postrojba u kastelu *Teutoburgium*

Tablica 11. Pomoćne jedinice rimske vojske u mjestu *Cornacum* (1)

Tablica 12. Ustanovljeni podatci o lokalitetima uz dunavski limes u Hrvatskoj

Tablica 13. Stanje lokaliteta uz dunavski limes u Hrvatskoj

Tablica 14. Magistralni podunavski put u hrvatskom dijelu podunavlja (prema *Itin. Ant.*)

Tablica 15. Miljokazi uz limes na tlu hrvatskoga Podunavlja

Tablica 16. Rimski magistralni podunavski put u hrvatskom Podunavlju (prema *Tab. Peut.*)

Tablica 17. Moguća posada utvrde u mjestu *Ad Militare* (na neznanom položaju u Batini)

Tablica 18. Moguće vojne posade na mjestu današnjega Zmajevca u kasnorimsko doba

Tablica 19. Popis grobova iz Zmajevca prema podacima J. Dombaya (1943.)

Tablica 20. Broj grobova pronađenih na nekropoli *Mocsolás* prema izvještajima S. Filipović KOS-u

Tablica 21. Moguće građevinske faze i vojne posade u kasnorimskoj utvrdi kod Jasenovca

Tablica 22. Vjerojatna vojna posada u mjestu *Albanum* u kasnorimsko doba

Tablica 23. Vjerojatna rimska posada u Mursi za kasnocarskoga doba

Tablica 24. Vjerojatne kasnorimske vojne posade na mjestu današnjega Dalja

Tablica 25. Vjerojatna kasnorimska vojna posada na mjestu današnjega Sotina

Tablica 26. Vjerojatne vojne posade na mjestu današnjega Iloka u kasnorimsko doba

Tablica 27. Lokaliteti koji su u hrvatskom Podunavlju mogli biti dio kasnorimske pogranične vojne zone

Tablica 28. Ustanovljeni podatci o lokalitetima koji su mogli biti dio kasnorimske pogranične vojne zone u Hrvatskoj

Tablica 29. Stanje lokaliteta uz kasnorimsku vojnu zonu u Hrvatskoj

Tablica 30. Veće rimske fortifikacije (logori, utvrde) u Mađarskoj

Tablica 31. Moguće veće rimske fortifikacije (*praesidia?*, kasteli, privremeni logori, utvrde) u Hrvatskoj

Tablica 32. Rimski vojni lokaliteti (kasteli, utvrde) uz Dunav u Srbiji (1.–4. st.)

Tablica 33. Popis evidentiranih rimskih legijskih opekarskih proizvoda s pečatom u hrvatskom Podunavlju

Tablica 34. Popis evidentiranih opekarskih proizvoda s pečatom pomoćnih jedinica rimske vojske u hrvatskom Podunavlju

Tablica 35. Popis evidentiranih rimskih opekarskih proizvoda za koje nije sigurno jesu li vojnog ili civilnog porijekla

XIV. POPIS DIJAGRAMA

Dijagram 1. Trend brojnosti većih rimskih fortifikacijskih objekata uz negdašnje rimsko pogranično područje u Mađarskoj i Hrvatskoj (1.–4. st.)

Dijagram 2. Trend brojnosti većih rimskih fortifikacija uz negdašnje rimsko pogranično područje u Srbiji i Hrvatskoj

XV. POPIS LITERATURE

- Alexandrov 2012. – O. Alexandrov, "Roman Army Religion in the Province of Lower Moesia", u: L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbarov (ur.), *The Lower Danube Limes (1st – 6th C. AD)*, Sofia 2012., 271–288
- Alföldi 1952. – A. Alföldi, "The Moral Barrier on the Rhine and Danube", u: E. Birley (ur.), *The Congress of Roman Frontier Studies*, Durham 1952., 1–16
- Alföldy 1926. – A. Alföldy, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I, II*, Berlin-Leipzig 1924.–1926.
- Alföldy 1959. – G. Alföldy, „Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des 1. Jahrhunderts”, *Acta Archaeologica II*, Budapest 1959., 113–141
- Atanassov 2012. – G. Atanassov, "Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman Provinces of Dacia Ripensis, Moesia Secunda and Scythia Minor (4th – 6th c. AD)", u: L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbarov (ur.), *The Lower Danube Limes (1st – 6th C. AD)*, Sofia 2012., 327–389
- Baatz 1965. – D. Baatz, „Die gestempelten Ziegel aus dem Bad des Limeskastells Echzell”, *SJ 22*, Saalburg 1965., 118–138
- Bach 1936. – I. Bach, „Antikni figuralni brončani predmeti Arheološko-historijskog muzeja u Zagrebu”, *VHAD XVII*, Zagreb 1936., 151–181
- Băjenaru 2010. – C. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca 2010.
- Balen-Letunić 2004. – D. Balen-Letunić, „Prilog arheološkoj topografiji šarengradskog prostora”, *OZ 27*, Osijek 2004., 15–34
- Balen-Letunić, Radman-Livaja 2008. – D. Balen-Letunić, I. Radman-Livaja, „Izvorište arhivskih podataka, izvadci iz putnih bilježnica Josipa Brunšmida o rimskim nalazima s Dunavskog limesa”, *VAMZ XLI*, Zagreb 2008., 417–438
- Balogh et al. 2011. – A. Balogh, F. Fazekas, B. Nagy, D. Schwarcz, A. Szabó, Zs. Péterfi Várady, Z. Visy, "Emperor statues in military forts", u: A. Szabó (ur.), *The Emperor's Legacy*, Exhibition catalogue, Paks 2011., 20
- Baranyai 1977. – J. Baranyai, *Vízbe vesző nyomokon*, Szabadka 1977.
- Barbarić 1970. – D. Barbarić, „Iločki vodovod kroz vijekove”, *IL 20*, Ilok 1970., 8
- Barker 2015. – P. Barker, *The Armies and Enemies of Imperial Rome*, Worthing 2015.

- Barkóczi et al. 1976. – L. Barkóczi, E. Biró, J. Fitz, F. Fülep, D. Gabler, A. Mócsy, T. Nagy, K. Póczy, R. Pusztai, S. Soproni, Z. Visy, *Der Römische Limes in Ungarn*, Székesfehérvár 1976.
- Barkóczi 1980. – L. Barkóczi, "History of Pannonia", u: A. Lengyel, G. T. B. Radan (ur.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980., 85–124
- Barkóczi 1996. – L. Barkóczi, „Grabmäler frühzeitiger Auxiliar-Soldaten aus Gorsium und Intercisa (Dunaújváros)”, *Festschrift für Jenő Fitz*, Székesfehérvár 1996., 15–27
- Batorović 1981. – M. Batorović, „Novi arheološki nalaz u Iloku”, *GSM 42*, Vukovar 1981., 19–21
- Batorović 2000. – M. Batorović, „Arheološki nalaz u Iloku”, *IL 66-67*, Ilok 2000., 5
- Bauer 1942. – A. Bauer, „Vukovar i okolica u predrimsko doba”, *Spomenica pedesetogodišnjice opstanka Državne realne gimnazije u Vukovaru*, Vukovar 1942.
- Becker 2006. – M. Becker, „Der Limes in Europa”, u: G. Klose, A. Nünnerich-Asmus (ur.), *Grenzen des Römischen Imperiums*, Mainz 2006., 42–50
- Beneš 1970. – J. Beneš, „Die römischen auxiliarformationen im unteren Donaauraum”, *Sborník prací Filosofické Brněnské Fakulty University, E, Řada archeologicko-klasická 19 (E-15)*, Brno 1970., 159–210
- Berard et al. 1995. – F. Berard, Y. Le Bohec, M. Reddé, „Les tuiles estampillées”, u: M. Reddé, R. Goguy (ur.), *Le camp légionnaire de Mirebau*, Mainz 1995., 191–267
- Bilić 2012. – T. Bilić, „Coin circulation 3rd century BC-AD 193”, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford 2012., 359–388
- Birley 1971. – R. Birley, „Legio VI Victrix in Britain”, u: R. M. Butler (ur.), *Soldier and civilian in Roman Yorkshire: essays to commemorate the nineteenth centenary of the foundation of York*, Leicester 1971., 81–96
- Birley 2009. – R. Birley, *Vindolanda, a Roman frontier fort on Hadrian's Wall*, Chalford 2009.
- Biró 1976. – R. Biró, „Azaum”, u: J. Fitz (ur.): *Der Römische Limes in Ungarn*, Székesfehérvár 1976., 39
- Bíró 2011. – S. Bíró, „The Road Station at Gönyű”, u: Z. Visy (ur.), *Romans on the Danube: The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site*, Pécs 2011., 94–98
- Bishop 1999. – M. C. Bishop, „Praesidium: social, military, and logistical aspects of the Roman army's provincial distribution during the early principate”, u: A. Goldsworthy, I. Haynes (ur.), *The Roman Army as a Community, Journal of Roman Archaeology supplementary series 34*, Portsmouth 1999., 111–118

- Böckling 1978. – W. Böckling, *Die Römer am Niederrhein: die Ausgrabungen in Xanten, Westfalen und Niedersachsen*, Frankfurt 1978., 111–117
- Bogaers 1977. – J. E. Bogaers, "Auxiliaria", u: J. Fitz (ur.), *Limes: Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, Budapest 1977., 601–632
- Bojčić 1977. – Z. Bojčić, „Gradac, Batina – prehistorijsko nalazište”, *AP 19*, Beograd 1978., 41–43
- Bojčić, Bulat 1985. – Z. Bojčić, M. Bulat, „Mursa, Donji grad Osijeka – rimska kolonija”, *AP 24*, Beograd 1985., 87–90
- Bojčić et al. 2009. – Z. Bojčić, M. Dizdar, T. Hršak, T. Leleković, „Terenski pregled područja Batine”, *AIA V*, Zagreb 2009., 125–129
- Bojčić et al. 2010. – Z. Bojčić, M. Dizdar, T. Hršak, I. Vukmanić, D. Dujmić, T. Leleković, „Terenski pregled područja između Batine i Suze”, *AIA VI*, Zagreb 2010., 80–87
- Bojčić et al. 2011. – Z. Bojčić, M. Dizdar, T. Hršak, T. Leleković, „Rezultati probnih istraživanja nalazišta Batina-Sredno 2010. godine”, *AIA VII*, Zagreb 2011., 13–19
- Bojničić 1879. – I. Bojničić, „Epigraphischer Bericht aus Croatien”, *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn 3*, Wien 1879., 174–179
- Boon 1984. – G. C. Boon, *Laterarium Iscanum – the antifices, bricks and stamps of the Second Augustan Legion*, Cardiff 1984.
- Borusz, Kováts 2011. – K. Borusz, I. Kováts, *Centuries of Visegrad. The Beginning of the Roman Age in the Danube-bend*, Kolárovo 2011.
- Bösendorfer 1940. – J. Bösendorfer, *Nešto malo o našoj Baranji*, Osijek 1940.
- Bošković 1966. – Đ. Bošković, „Arheološka istraživanja na području Đerdapa”, 1966. godine”, *AP 8*, Beograd 1966., 67–69
- Bošković 1970. – Đ. Bošković, „Arheološka istraživanja u Đerdapu 1970. godine”, *AP 12*, Beograd 1970., 47–50
- Boteva 2012. – D. Boteva, "Ancient Literary tradition on Moesi/Moesia (Mid 1st c. BC – Mid 1st c. AD)", u: L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbarov (ur.), *The Lower Danube Limes (1st – 6th C. AD)*, Sofia 2012., 9–22
- Boyanov 2012. – I. Boyanov, "Veterans and Society in Lower Moesia and Thrace during the Principate", u: L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbarov (ur.), *The Lower Danube Limes (1st – 6th C. AD)*, Sofia 2012., 251–269
- Brandl 1999. – U. Brandl, „Untersuchungen zu den Ziegelstempeln römischer Legionen”, *Passauer Universität zur Archäologie 6*, Rahden 1999.

- Brašnić 1878. – M. Brašnić, „Močvare između Murse (Osijeka) i Cibala (Vinkovaca)”, *Izveštaj o velikoj gimnaziji u Vinkovcih*, Osijek 1878., 16–19
- Breeze, Dobson 1976. – D. J. Breeze, B. Dobson, *Hadrian's Wall*, London 1976.
- Breeze 2006. – D. Breeze, „Die Grenzen in Britannien”, u: G. Klose, A. Nünnerich-Asmus (ur.), *Grenzen des Römischen Imperiums*, Mainz 2006., 98–104
- Breeze, Jilek 2005. – D. J. Breeze, S. Jilek, „Strategy, tactics, operation – How did frontiers actually work?”, u: Z. Visy (ur.), *Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*, Pécs, Hungary, September 2003, Pécs 2005., 141–146
- Breeze, Jilek 2008. – D. J. Breeze, S. Jilek, „The Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site”, u: D. J. Breeze, S. Jilek (ur.), *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh 2008., 25–28
- Breeze et al. 2008. – D. J. Breeze, S. Jilek, A. Thiel, *Frontiers of the Roman Empire*, Pecs 2008.
- Brein 2006. – F. Brein, „Edelreben für den Goldenen Berg (CIL III 10275)”, *Forum Archaeologiae* 38/III/2006 [prema: <http://farch.net> (14. 6. 2016.)]
- Broderici 1688. – I. Broderici, *Narratio de proelio quo ad Mohatzium anno 1526*, Argentorati 1537.
- Brukner 1963. – O. Brukner, „Gradac, Čerević-antičko utvrđenje”, *AP* 5, Beograd 1963., 109–111
- Brukner 1971. – O. Brukner, „Osnovne forme i tehnike rimsko-provincijske keramike u Sirmijumu”, *Materijali VIII*, Beograd 1971., 31–46
- Брукнер 1971. – О. Брукнер, „Римски слој на Гомолави”, *РВМ* 20, Нови Сад 1971., 103–121
- Brukner 1981. – O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd 1981.
- Brukner 1987. – O. Brukner, „Importovana i panonska keramička produkcija sa aspekta društveno-ekonomskih promena”, *Počeci romanizacije u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Novi Sad 1987., 25–44
- Брукнер 1995. – О. Брукнер, „Импортована и панонска керамика: Прилог топографским истраживањима Фрушке горе”, u: Н. Тасић (ur.), *Фрушка гора у античко доба*, Нови Сад 1995., 57–109
- Brunšmid 1886. – J. Brunšmid, „Skrovište rimskih obiteljskih denara između Valpova i Osieka”, *VAMZ* 8, Zagreb 1886., 105–114

Brunšmid 1895.a – J. Brunšmid, „Našašće rimskih obiteljskih denara izmedju Valpova i Osieka”, *Njekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji II.*, *VHAD I*, Zagreb 1895., 108–114

Brunšmid 1895.b – J. Brunšmid, „Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije”, *VHAD I*, Zagreb 1895., 161–183

Brunšmid 1897. – J. Brunšmid, „Rimski vojnički diplom iz Bijele Crkve kod Rače (kotar mitrovački)”, *VHAD II*, Zagreb 1897., 1–6

Brunšmid 1900.a – J. Brunšmid, „Colonia Aelia Mursa”, *VHAD IV*, Zagreb 1899.-1900., 21–42

Brunšmid 1900.b – J. Brunšmid, „Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije” (Klisa, Bijelo brdo), *VHAD IV*, Zagreb 1899.-1900., 187–189

Brunšmid 1901.a – J. Brunšmid, „Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije (Ilok)”, *VHAD V*, Zagreb 1901., 145–147

Brunšmid 1901.b – J. Brunšmid, „Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije (Sotin)”, *VHAD V.*, Zagreb 1901., 139–145

Brunšmid 1901.c – J. Brunšmid, „Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije (Srem)”, *VHAD V*, Zagreb 1901., 146–168

Brunšmid 1907. – J. Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu III”, *VHAD IX*, Zagreb 1906.-1907., 83–184

Brunšmid 1909. – J. Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu”, *VHAD X*, Zagreb 1909., 151–222

Brunšmid 1911.a – J. Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu”, *VHAD XI*, Zagreb 1911., 63–144

Brunšmid 1911.b – J. Brunšmid, „Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji, XXXIII.”, *VHAD XI*, Zagreb 1910., 241–277

Brunšmid 1911.c – J. Brunšmid, „Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji, XXXIV do XXXVI””, *VHAD XII*, Zagreb 1911., 260–286

Brunšmid 1914. – J. Brunšmid, „Antikni figuralni bronsani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu”, *VHAD XIII*, Zagreb 1913.-1914., 207–268

Brunšmid, Kubitschek 1880. – J. Brunšmid, W. Kubitschek, „Bericht über eine Reise in die Gegend zwischen Esseg und Mitrovica”, *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich IV*, Wien 1880., 97–124

Brüsztle 1876. – J. Brüsztle, *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque Ecclesiensis II*, Quinque-Ecclesiis 1876.

- Bubić 2012. – V. Bubić, "Roman Military Brick Stamps on the Danubian Limes in Croatia", *Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies*, Ruse, Bulgaria, 6th–11th September 2012, Sofia 2015., 815–820
- Bulat 1958. – M. Bulat, „Obilasci arheološkog terena od 1. XI. 1956. do 1. XI. 1958. i važnije arheološke prinove”, *OZ 6*, Osijek 1958., 310–313
- Bulat 1960.a – M. Bulat, „Obilasci arheološkog terena od 1. XI. 1958. do 31. XII. 1960. i važnije arheološke prinove”, *OZ 7*, Osijek 1960., 253–256
- Bulat 1960.b – M. Bulat, „Spomenici Mitrinog kulta iz Osijeka”, *OZ 7*, Osijek 1960., 5–12
- Bulat 1961. – M. Bulat, „Nalazi s Donjogradskog pristaništa u Osijeku”, *OZ 16*, Osijek 1977., 11–78
- Bulat 1962. – M. Bulat, „Obilasci arheološkog terena od 1. I. 1961. do 31. XII. 1962. i važnije prinove”, *OZ 8*, Osijek 1961., 364–368
- Bulat 1964. – M. Bulat, „Rekognosciranje limesa između Batine Skele i Iloka”, *AP 6*, Beograd 1964., 63, 64
- Bulat 1965.a – M. Bulat, „Rekognosciranje arheološkog terena od 1. I. 1963. do 31. X. 1965.”, *OZ 9-10*, Osijek 1965., 293, 294
- Bulat 1965.b – M. Bulat, „Rimske opeke i crijepovi s pečatima u Muzeju Slavonije”, *OZ 9-10*, Osijek 1965., 7–24
- Bulat 1965.c – M. Bulat, „Antičko ropstvo u Slavoniji”, *Revija 5/2*, Osijek 1965., 69–75
- Bulat 1965.d – M. Bulat, „Batina Skela: kratki pregled”, *Mala štampa*, Osijek 1965., 13
- Bulat 1966. – M. Bulat, „Stanovnici Osijeka u antičko doba”, *Slavonski godišnjak*, Osijek 1966., 211–217
- Bulat 1967. – M. Bulat, „Vijesti arheološkog odjela: Rekognosciranje arheološkog terena od 1. XI. 1965. do 1. XI. 1967. godine”, *OZ 11*, Osijek 1967., 357–359
- Bulat 1968.a – M. Bulat, „Osijek (Mursa) – sondažni radovi u 1968. godini”, *AP 10*, Beograd 1968., 127, 128
- Bulat 1968.b – M. Bulat, „Razvoj Osijeka”, *GS 25*, Osijek 1968., 70–74
- Bulat 1969. – M. Bulat, „Topografska istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji”, *OZ 12*, Osijek 1969., 39–49
- Bulat 1970.a, – M. Bulat, „Gradac, Batina Skela – naselje od srednjobrončanog do željeznog doba i rimski logor”, *AP 12*, Beograd 1970., 42, 43
- Bulat 1970.b – M. Bulat, „Najnovija istraživanja u Batini Skeli”, *GSM 14*, Vukovar 1970., 17, 18

Bulat 1970.c – M. Bulat, „Mursa, Donji grad Osijeka – rimski grad”, *AP 12*, Beograd 1970., 122–124

Bulat 1971.a – M. Bulat, „Zaštitni arheološki radovi na terenu Murse u 1971. godini - Antički i praistorijski nalazi”, *AP 13*, Beograd 1971., 76–81

Bulat 1971.b – M. Bulat, „Rimski antifiksi u Muzeju Slavonije”, *OZ 13*, Osijek 1971., 79–89

Bulat 1971.c – M. Bulat, „Obilazak rimskih šančeva u Baranji”, *GSM 16*, Vukovar 1971., 21–23

Bulat 1971.d – M. Bulat, „Novi arheološki nalazi na području Osijeka”, *GSM 17*, Vukovar 1971., 22–24

Bulat 1972.a – M. Bulat, „Rekognosciranje na području Osijeka i njegove šire okoline u 1972. godini”, *AP 14*, Beograd 1972., 158–161

Bulat 1972.b – M. Bulat, „Najnoviji nalazi u Muzeju Slavonije”, *GSM 19*, Vukovar 1972., 18–21

Bulat 1973.a – M. Bulat, „Nalaz ostataka rimske gradjevine u Osijeku”, *GSM 23*, Vukovar 1973., 30–35

Bulat 1973.b – M. Bulat, „Osijek, Donji grad – zaštitna istraživanja”, *AP 15*, Beograd 1973., 54–57

Bulat 1974.a – M. Bulat, „Dalj – antičko naselje”, *AP 16*, Beograd 1974., 85, 86

Bulat 1974.b – M. Bulat, „Mursa, Osijek – antičko naselje”, *AP 16*, Beograd 1974., 83, 84

Bulat 1974.c – M. Bulat, „Nalaz rimskog kamena u Kopačevu”, *GSM 25*, Vukovar 1974., 26, 27

Bulat 1974.d – M. Bulat, „Jedna vaza – kulturno svjedočanstvo stare Murse”, *GS 31*, Osijek 1974., 9

Bulat 1975.a – M. Bulat, „Arheološke zbirke i arheološka istraživanja u Slavoniji”, *Muzeologija 19*, Zagreb 1975., 42–69

Bulat 1975.b – M. Bulat, „Izvještaj o sondiranju u Dalju krajem prošle godine”, *GSM 27*, Vukovar 1975., 17, 18

Bulat 1975.c – M. Bulat, „Daljska – planina”, *GSM 28*, Vukovar 1975., 17–22

Bulat 1976. – M. Bulat, „Antičko staklo u Muzeju Slavonije”, *Arheološki Vestnik 25*, Ljubljana 1976., 88–101

Bulat 1977.a – M. Bulat, „Stanje istraživanja antičkih naselja u Slavoniji”, *Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima, Materijali XIII, Simpozijum antičke sekcije SADJ*, Varaždin 1975., Beograd 1977., 63–86

- Bulat 1977.b – M. Bulat, „Nalazi s donjogradskog Pristaništa u Osijeku”, *OZ 16*, Osijek 1977., 11–77
- Bulat 1977.c – M. Bulat, „Rimski paljevinski grob iz Osijeka”, *OZ 16*, Osijek 1977., 79–90
- Bulat 1977.d – M. Bulat, „Rimsko staklo iz Dalja”, *GSM 34*, Vukovar 1977., 22
- Bulat 1978.a – M. Bulat, „Ciglana u Dalju-rimski grob od opeka”, *AP 19*, Beograd 1978., 92–94
- Bulat 1978.b. – M. Bulat, „Kopačevo - nalaz rimskih kanalizacionih uređaja”, *AP 9*, Beograd 1977., 85, 86
- Bulat 1979.a – M. Bulat, „Kratki pregled najstarije prošlosti Slavonije”, *Amaterska muzeološka sekcija jugozapadne Bačke: Bilten 15-16*, Bačka Palanka 1978.-1979., 1–16
- Bulat 1979.b – M. Bulat, „Novi podaci o antičkim Cibalama,” *Godišnjak za kulturu, suvremena, društvena i ekonomska pitanja 8*, Vinkovci 1979., 263–267
- Bulat 1979.c – M. Bulat, „Izveštaj o arheološkom iskopavanju u Dalju”, *GSM 40*, Vukovar 1979., 41–44
- Bulat 1981.a – M. Bulat, „Rekognosciranja Arheološkog odjela Muzeja Slavonije”, *AP 22*, Beograd 1981., 181–187
- Bulat 1981.b – M. Bulat, „Osijek u prehistoriji”, *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa Osijek kao polarizacijsko žarište*, Osijek 1981., 87–92
- Bulat 1981.c – M. Bulat, „Arheološki nalazi iz Dalja”, *GSM 43*, Vukovar 1981., 23–25
- Bulat 1981.d – M. Bulat, „Antički nalazi iz Slavonije”, *GS 38*, Osijek 1981., 9
- Bulat 1981.e – M. Bulat, „Antička utvrda kod Zmajevca”, *GS 38*, Osijek 1981., 10
- Bulat 1983.a – M. Bulat, „Ponovo otkriće rimske ceste”, *GS 40*, Osijek 1983., 7
- Bulat 1983.b – M. Bulat, „Dio rimske ceste Poetovio – Mursa u Podravini”, *Podravski zbornik 9*, Koprivnica 1983., 263–270
- Bulat 1983.c – M. Bulat, „Rimsko oružje u Slavoniji”, *Đakovački vezovi: prigodna revija 14*, Đakovo 1983., 43, 44
- Bulat 1983.d – M. Bulat, „Važnija rekognosciranja Arheološkog odjela Muzeja Slavonije u Osijeku na području Osijeka i susjednih općina u 1981. godini – razdoblje antike”, *GSM 47*, Vukovar 1983., 1–6
- Bulat 1983.e – M. Bulat, „Rimski brod na Dravi”, *GS 40*, Osijek 1983., 11
- Bulat 1984.a – M. Bulat, „Terenski radovi Arheološkog odjela Muzeja Slavonije u 1983. godini”, *ObHAD 16/1*, Zagreb 1984., 20, 21

- Bulat 1984.b – M. Bulat, „Neki noviji antički nalazi iz Slavonije i Baranje”, *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji*, HAD, Znanstveni skup Vukovar, 6.–9. listopada 1981., *Izd. HAD-a 9*, Zagreb 1984., 117–128
- Bulat 1984.c – M. Bulat, „Antičko zidno slikarstvo u Slavoniji”, *Zbornik radova sa Četvrtog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Slavonska Požega-Zvečevo, 26.–28. listopada 1983., Osijek 1984., 138–148
- Bulat 1985. – M. Bulat, „Mursa, Donji grad Osijeka – rimska kolonija”, *AP 24*, Beograd 1985., 87–93
- Bulat 1986. – M. Bulat, *Donacije Muzeju Slavonije 1877.-1986.: katalog izložbe*, Osijek, svibanj-rujan 1986., 1–18
- Bulat 1987. – M. Bulat, „Sakralni život u Mursi”, *Osijek: Katolička crkva jučer i danas*, Đakovo 1987., 15–20
- Bulat 1988. – M. Bulat, „Vadjenje ostataka stupova rimskog mosta u Dravi kod Osijeka 1985.”, *GSM 54-55*, Vukovar 1987.-1988., 51–54
- Bulat 1989.a – M. Bulat, *Mursa*, Osijek 1989.
- Bulat 1989.b – M. Bulat, „Novi rimski natpisi iz Osijeka”, *OZ 20*, Osijek 1989., 31–51
- Bulat 1989.c – M. Bulat, „Novi podaci za baziliku mučenika u Mursi”, *ЛИХНИД, Зборник на трудови 7*, Охрид 1989., 195–203
- Bulat 1990.a – M. Bulat, „Valpovačko područje u rimsko doba i za seobe naroda”, *Odjeci prošlosti 7*, Valpovo 1990., 3–11
- Bulat 1990.b – M. Bulat, „Novija istraživanja antičke Murse”, *La Venetia nell'area Padano-Danubiana*, Padova 1990., 419–431
- Bulat 1990.c – M. Bulat, „Zanimljivi dvostruki natpis iz Osijeka”, *AV: Šašselov zbornik 41*, Ljubljana 1990., 617–622
- Bulat 1991. – M. Bulat, „Novi votivni reljefi Dionisa iz Dalja i Osijeka”, *OZ 21*, Osijek 1991., 37–50
- Bulat 1993. – M. Bulat, „Antička naselja u Slavoniji”, *Izd. HAD-a 16*, Zagreb 1993., 173–179
- Bulat 1997. – M. Bulat, „Spomenici kulta Kabira iz Osijeka”, *OZ 22-23*, Osijek 1997., 21–32
- Bulat 2004. – M. Bulat, „Vodoopskrba i odvodnja vode na području Slavonije u rimsko doba”, *OZ 27*, Osijek 2004., 49–55
- Bulat, Pinterović 1967. – M. Bulat, D. Pinterović, „Novi rimski natpisi iz Osijeka”, *OZ XI*, Osijek 1967., 87–100
- Bulat, Pinterović 1968., „Izvještaj o arheološkom ispitivanju na terenu Murse u 1968. godini”, *OZ 13*, Osijek 1968., 3–78

- Bulat, Pinterović 1971. – M. Bulat, D. Pinterović, „Novi rimski natpisi iz Osijeka i okolice”, *OZ 13*, Osijek 1971., 101–120
- Cagnat 1913. – R. Cagnat, *L'armée romaine de l'Afrique*, Paris 1913.
- Campbell 2006. – D. B. Campbell, *Roman Legionary Fortresses 27 BC–AD 378*, Oxford 2006.
- Campbell 2009. – D. B. Campbell, *Roman Auxiliary Forts 27 BC–AD 378*, Oxford 2009.
- Cermanović-Kuzmanović 1981. – A. Cermanović-Kuzmanović, *Rimska keramika*, Beograd 1981.
- Chant, Goodman 1999. – C. Chant, D. Goodman, *Pre-industrial Cities and Technology*, New York 1999.
- Cholakov 2012. – I. Cholakov, "Ancient Economy south of the Lower Danube Limes (the Territory of Present-day North Bulgaria) based on Finds of Tools from the Period of the 1st – the beginning of the 7th c. AD", u: L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbarov (ur.), *The Lower Danube Limes (1st – 6th C. AD)*, Sofia 2012., 62–81
- Chorus 2015. – J. Chorus, "Timber Forts along the Rhine in the West Netherlands: New Thoughts Derived from Old Field Drawings. Vechten – Utrecht – Valkenburg", *Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies*, Ruse, Bulgaria, 6th–11th September 2012, Sofia 2015., 45–51
- Cichorius 1893. – C. Cichorius, "Ala", *RE I*, Stuttgart 1893., 1224–1270
- Cichorius 1900. – C. Cichorius, "Cohors", *RE IV*, Stuttgart 1900, 231–356
- Cohausen 1884. – A. von Cohausen, *Der Römische Grenzwall in Deutschland*, Wiesbaden 1884.
- Connolly 2003. – P. Connolly, *The Roman Fort*, Oxford 2003.
- Cosme 2008. – P. Cosme, "The Roman Frontier on the Danube", u: J. J. Aillagon (ur.), *Rome and the Barbarians: Identities – the birth of a new World*, Milano 2008., 102–106
- Csaplovics 1819. – J. von Csaplovics, „Slavonien und zum Theil Croatien I", Pesth 1819.
- Csaplovics 1834. – J. von Csaplovics, „Neueste geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien und Slavonien", Leipzig 1834.
- Cupcea 2015. – G. Cupcea, "The evolution of Roman frontier concept and policy", *JAHA 2.1*, Cluj-Napoca 2015., 12–22
- Cvitanović 1965. – A. Cvitanović, *Na Dunavu: život rijeke od izvora do ušća*, Zagreb 1965.
- Čerškov 1967. – E. Čerškov, „Hajdučka vodenica-Ćetaće - kasnoantički castellum", *AP 9*, Beograd 1967., 57–59

- Čerškov 1968. – E. Čerškov, „Hajdučka vodenica - rimsko i paleovizantijsko utvrđenje”, *AP 10*, Beograd 1968., 65–67
- Ćirić, Jovanović 2010. – A. Ćirić, T. Jovanović, „Feljton Dunav”, *Vreme*, Beograd, 22. 4. 2010., 68–72
- Dálnoky 2009. – O. Dálnoky, ”Collected or cultivated? Exotic and indigenous fruit remains from Celtic to Roman times in Pest County”, *Plants and Culture: seeds of the cultural heritage of Europe*, Edipulgia 2009.
- Dautova-Ruševljan 1983. – V. Dautova Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad 1983.
- Dautova Ruševljan 1986. – V. Dautova Ruševljan, *Gomolava, Od praistorije do srednjeg veka*, Novi Sad 1986.
- Dautova Ruševljan 1987. – V. Dautova Ruševljan, „Numizmatički nalazi i trgovački promet”, *Počeci romanizacije u jugoistočnom delu provincije Panonije*, u: M. Stojanov (ur.), Novi Sad 1987., 45–64
- Даутова Рушевлјан, Петровић 1994. – В. Даутова Рушевлјан, П. Петровић, „Римско утврђење код Чортановаца”, *РМВ 36*, Нови Сад 1994., 13–31
- Даутова-Рушевлјан 1995. – В. Даутова-Рушевлјан, „Занатскн производи и нумизматички налази”, u: Н. Тасић (ur.): *Фрушка гора у античко доба*, Нови Сад 1995., 111–170
- Dautova Ruševljan, Vujović 2006. – V. Dautova Ruševljan, M. Vujović, *Rimska vojska u Sremu*, Novi Sad 2006.
- Davison 1989. – D. P. Davison, ”The Barracks of the Roman Army from the 1st to 3rd Centuries AD: A comparative study of the barracks from fortresses, forts and fortlets with an analysis of building types and construction, stabling and garrisons”, *BAR S472*, Oxford 1989.
- Degmedžić 1955. – I. Degmedžić, „Što znači Limes Panoniae”, *Slavonija Danas, kolovoz-rujan 1955.*, Osijek 1955., 3, 4
- Demo 1994. – Ž. Demo, „Katalog”, u: B. Migotti (ur.), *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde – Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb 1994.
- Димитријевић 1957. – Д. Димитријевић, „Рад Земунског Народног музеја на римском лнмесу у Срему”, *Старинар VII-VIII*, Београд 1956.-1957., 299–308
- Dimitrijević 1961. – D. Dimitrijević, „Nekoliko podataka o rimskom limesu u istočnom Sremu”, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 93–103
- Dimitrijević 1963. – D. Dimitrijević, „Zemun Polje, Zemun - rimsko naselje i nekropola iz Seobe naroda”, *AP 5*, Beograd 1963., 106–108

- Dimitrijević 1966. – D. Dimitrijević, „Vojka-Ugrinovci, Stara Pazova-Zemun, lok. Brestove međe – rimsko utvrđenje sa civilnim naseljem”, *AP 8*, Beograd 1966., 124–127
- Dimitrijević 1968. – D. Dimitrijević, „Progar, Zemun, lokalitet Progarski vinogradi rimsko naselje i srednjevekovna nekropola”, *AP 10*, Beograd 1968., 142–145
- Dimitrijević 1969. – D. Dimitrijević, „Istraživanje rimskog limesa u istočnom Sremu s posebnim osvrtom na pitanje komunikacija”, *OZ 12*, Osijek 1969., 81–121
- Dimitrijević, Kovačević 1965. – D. Dimitrijević, J. Kovačević, „Stari Slankamen (Acumincum), Inđija-praistorijska, antička i srednjevekovna nalazišta”, *AP 7*, Beograd 1965., 115–120
- Dizdar 2001. – M. Dizdar, *Latenska naselja na vinkovačkom području*, Zagreb 2001.
- Dizdar 2010. – M. Dizdar, „Arheološka istraživanja u Sotinu – zadaci i ciljevi”, *Arheološke spoznaje o Sotinu: rezultati probnih istraživanja 2008.–2010.*, Vukovar 2010., 15–19
- Dizdar 2012. – M. Dizdar, ”The Archaeological Background to the Formation of Ethnic Identities”, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford 2012., 117–136
- Dizdar, Ložnjak Dizdar 2008. – M. Dizdar, D. Ložnjak Dizdar, „Terenski pregled trase zapadne zaobilaznice oko grada Belog Manastira”, *AIA IV*, Zagreb 2008., 98–101
- Dizdar, Ložnjak Dizdar 2009. – M. Dizdar, D. Ložnjak Dizdar, „Terenski pregledi područja općina Ilok, Lovas i Tovarnik u 2008. g.”, *AIA V*, Zagreb 2009., 117–121
- Dizdar, Radman-Livaja 2010. – M. Dizdar, I. Radman-Livaja, ”Continuity of the La Tène warrior elite in the Early Roman Period in south-eastern Pannonia”, *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 79*, Rzeszów 2012., 209–227
- Dizdar et al. 2003. – M. Dizdar, R. Šoštarić, K. Jelinčić, „Ranorimski grob iz Iloka kao prilog poznavanju romanizacije zapadnog Srijema”, *PIA 20*, Zagreb 2003., 57–77
- Dizdar et al. 2009. – M. Dizdar, D. Ložnjak Dizdar, M. Ilkić, M. Hutinec, T. Leleković, „Sotin, terenski pregled 2008. g.”, *AIA V*, Zagreb 2009., 122–124
- Djurić et al. 2009. – B. Djurić, H. W. Müller, S. Filipović, „Karakteriziranje mramornih spomenika rimske Murse”, *OZ 29*, Osijek 2009., 9–17
- Dodgeon, Lieu 2005. – M. H. Dodgeon, S. N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363: A Documentary History*, London-New York 2005.
- Dolata 1998. – J. Dolata, „Archäologische und archäometrische Untersuchungen an römischer Baukeramik und Ziegelstempeln”, *Archäologie und Denkmalpflege-Kurzberichte*, Bochum 1998., 93–95
- Dombay 1957. – J. Dombay, „Kesőromai temetők Baranyában/Kő”, *Janus Pannonius*

Múzeum Évkönyve, Pécs, 1957., 232–241, 304, 305

Domić Kunić 2012. – A. Domić Kunić, "Literary sources before the Marcomannic wars", u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford 2012., 29–69

Dorn 1967. – A. Dorn, „Nalaz rimskih grobova u Sotinu”, *GSM 3*, Vukovar 1967., 14–15

Dorn 1973. – A. Dorn, „Rekognosciranje limesa na području vukovarske općine”, *GSM 23*, Vukovar 1973., 22–30

Dorn 1976. – A. Dorn, „Iz arheološke zbirke Gradskog muzeja u Vukovaru”, *GSM 30*, Vukovar 1976., 12–14

Dorn 1977.a – A. Dorn., „Rekognosciranje trase rimskog puta i naselja u dionici Tovarnik – Osijek”, *AP 19*, Beograd 1977., 149–152

Dorn 1977.b – A. Dorn., „Nalaz rimskih grobova u Tompojevcima”, *GSM 33*, Vukovar 1977., 25, 26

Dorn 1984. – A. Dorn., „Rimska vojnička diploma iz Negoslavaca”, *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji*, HAD, Znanstveni skup Vukovar, 6.–9. listopada 1981., *Izd. HAD-a 9*, Zagreb 1984., 165–174

Dower 2008. – B. Dower, "The Antonine Wall: The definition of buffer zones", u: D. J. Breeze, S. Jilek (ur.), *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh 2008., 113–119

Drinkwater 1987. – J. F. Drinkwater, *The Gallic Empire. Separation and Continuity in the North-Western Provinces of the Roman Empire A. D. 260-274*, Stuttgart 1987.

Drummond, Nelson 1994. – S. K. Drummond, L. H. Nelson, *The western frontiers of imperial Rome*, London-New York 1994.

DuBois 2014. – M. S. DuBois, *Auxillae: cohortes peditatae & equitatae I*, Raleigh 2014.

Душанић 1968. – С. Душанић, „Рмска војска у источном Срему”, *Зборник Филозофског Факултета, књига х-1*, Београд 1968., 89–113

Dušanić 1978. – S. Dušanić, "A Military diploma of A. D. 68", *Germania 56*, Berlin 1978., 461–475

Душанић 1988. – М. Душанић, „Римске опеке са жигом са панонског лimesa (одсек Succium-Taurunum),” *Старинар XXXIX*, Београд 1988., 85–97

Душанић 1995. – М. Душанић, „Становништво фрушкогорске обласци према епиграфским изворима”, u: Н. Тасић (ur.), *Фрушка гора у античко доба*, Нови Сад 1995., 33–56

- Dzino, Domić Kunić 2012. – D. Dzino, A. Domić Kunić, "Pannonians: Identity-perceptions from the late Iron Age to Later Antiquity", u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford 2012., 93–115
- Đorđević 2007. – M. Đorđević, *Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini*, Beograd 2007.
- Eadie 1977. – J. W. Eadie, "The Development of the Pannonian Frontier south of the Drave", *Limes: Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, Budapest 1977., 209–222
- Egri 2012. – M. Egri, "A Warrior never dies? The Manipulation of tradition in Early Funerary Contexts from Pannonia", u: S. Berecki (ur.), *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian basin*, Târgu Mureş 2012., 503–529
- Elton 1996. – H. Elton, *Frontiers of the Roman Empire*, London-Batsford 1996.
- Enckevort et al. 2006. – H. van Enckevort, T. Hazenberg, W. Vos, E. Graafstal, R. Polak, „Die Grenze in der Niederlanden”, u: G. Klose, A. Nünnerich-Asmus (ur.), *Grenzen des Römischen Imperiums*, Mainz 2006, 105–111
- Fabricius 1926. – E. Fabricius, „Limes”, *RE XXV/1*, Stuttgart 1926., 572–671
- Fassbinder 2008. – J. Fassbinder, „Neue Ergebnisse der Geophysikalischen Prospektion am Obergermanisch-Raetischen Limes”, *NF 3*, Stuttgart 2008., 154–172
- Faulkner 2008. – N. Faulkner, *Rome: Empire of the Eagles*, New York 2008.
- Febvre 1922. – L. Febvre, *La terre et l'évolution humaine*, Paris 1922.
- Febvre 1928. – L. Febvre, „Frontière: le mot et la notion”, *Bulletin du Centre International de Synthèse, Revue de Synthèse Historique 45*, Paris 1928., 31–44
- Fényes 1851. – E. Fényes, *Magyarország geographiai szótára. Mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben, körülményesen leíratik I, II*, Pesten 1851.
- Fewkes 1939. – V. J. Fewkes, "Report on the 1938 Summer Term of the School", *Bulletin of the American School of Prehistoric research 15*, Old Lyme 1939., 6–12
- Filipović 1997. – S. Filipović, „Rimljani”, u: M. Radić (ur.), *Kelti i Rimljani na području Osijeka*, Osijek 1997., 52–103
- Filipović 2004. – S. Filipović, „Colonia Aelia Mursa”, u: M. Šašel Kos, P. Scherrer, B. Kuntić-Makvić, L. Borhy (ur.), *Situla 42, The autonomus towns of Noricum and Pannonia, Pannonia 2*, Ljubljana 2004., 157–168
- Filipović 2005. – S. Filipović, „Varhegy-Mocsolás”, *HAG 1/2004.*, Zagreb 2005., 15–17
- Filipović 2006. – S. Filipović, „Varhegy-Mocsolás”, *HAG 2/2005.*, Zagreb 2006., 22–23
- Filipović 2007. – S. Filipović, „Varhegy-Mocsolás”, *HAG 3/2006.*, Zagreb 2007., 30, 31

- Filipović 2008. – S. Filipović, „Osijek – Donji grad (Obrtnička škola)”, *HAG 4/2007.*, Zagreb 2008., 17, 18
- Filipović 2009. – S. Filipović, „Varhegy-Mocsolás”, *HAG 5/2008.*, Zagreb 2009., 65–67
- Filipović 2010. – S. Filipović, „Kasnoantička nekropola u Zmajevcu-Mocsolás”, katalog izložbe, Osijek 2010.
- Filipović, Podrug 2006. – S. Filipović, E. Podrug, „Neobjavljene rimske opeke i tegule s radioničkim pečatima iz Muzeja Slavonije”, *OZ 28*, Osijek 2006., 35–55
- Filipović, Sanader 2003. – S. Filipović, M. Sanader, „Roman towns along the Ripa Pannonica/Mursa”, u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pecs 2003., 161, 162
- Firinger 1954.a – K. Firinger, „Ponovno otkriće rimske prometnice preko baranjskih dravskih močvara kod Osijeka”, *OZ 4*, Osijek 1954., 148–152
- Firinger 1954.b – K. Firinger, „Ruševine Murse početkom 19. stoljeća”, *OZ 4*, Osijek 1954., 41–49
- Fitz 1956. – J. Fitz, „Útjavítások Aquincum és Mursa között”, *AE 83*, Budapest 1956., 197–206
- Fitz 1962. – J. Fitz, „A Military history of Pannonia from the Marcomann Wars to the death of Alexander Severus (180-235)”, *AAntHung 14*, Budapest 1962., 25–112
- Fitz 1980. – J. Fitz, „Administration and Army”, u: A. Lengyel, G. T. B. Radan (ur.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980., 125–140
- Fitz 1993.–1995. – J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I–IV*, Budapest 1993.–1995.
- Fremersdorf 1937. – F. Fremersdorf, „Rheinische Export nach Donauraum, Laurea Aquincenses”, *DissPann, ser. 2, no. 10*, Budapest 1937., 167–172
- Fröhlich 1888. – R. Fröhlich, „Két Római mértföldmutató Kö”, *AE 8*, Budapest 1888., 289–295
- Fülep 1980. – F. Fülep, „Pannonia research in Hungary”, u: A. Lengyel, G. T. B. Radan (ur.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980., 34–56
- Gábler 1976. – D. Gábler, „Ad Statuas”, u: J. Fitz (ur.): *Der Römische Limes in Ungarn*, Székesfehérvár 1976., 26, 27
- Gabler 1977. – D. Gabler, „Sigillaten aus Mursa im Ungarischen Nationalmuseum”, *OZ 16*, Osijek 1977., 99–114

- Gabler 1980. – D. Gabler, "The structure of the Pannonian frontier on the Danube and its development in the Antonine period", *Proceedings of the XIIth International Congress of Roman Frontier Studies, BAR Int. Ser. 71*, Oxford 1980., 637–654
- Gabler 2003.a – D. Gabler, "The Ripa Pannonica", u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pecs 2003., 37–42
- Gabler 2003.b – D. Gabler, "Ad Statuas castellum", u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pecs 2003., 70–72
- Gabler 2003.c – D. Gabler, "The History of *Limes* Research in Hungary", u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pecs 2003., 9–18
- Gabler 2005. – D. Gabler, „Limesforschungen in Ungarn (1999-2002)“, u: Z. Visy (ur.), *Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*, Pécs, September 2003, Pécs 2005., 513–524
- Gábor 2003.a – O. Gábor, "Lugio castellum", u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 130–132
- Gábor 2003.b – O. Gábor, "Dunafalva fortlet", u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 179, 180
- Gaertner 2005. – J. F. Gaertner, *Ovid, Epistulae ex Ponto, Book 1*, New York 2005.
- Gardaš 2001. – M. Gardaš, „Neki novi podaci o rimskom mostu pokraj Murse“, *Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku 17*, Zagreb-Osijek 2001., 7–26
- Gardaš 2002. – M. Gardaš, „Ostaci rimskog mosta u koritu rijeke Drave pokraj Osijeka prije i nakon raščišćavanja 1985. godine“, *Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku 18*, Zagreb-Osijek 2002., 7–21
- Gardaš 2003. – M. Gardaš, „Neke pretpostavke o izgledu rimskog mosta pokraj Murse“, *Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku 18*, Zagreb-Osijek 2003., 7–15
- Gencheva 2012. – E. Gencheva, "Roman Military Equipment from the Bulgarian Lands (1st – 3rd c. AD)", u: L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbarov (ur.), *The Lower Danube Limes (1st – 6th C. AD)*, Sofia 2012., 83–119
- Gerlach et al. 2008. – R. Gerlach, T. Becker, J. Meurers-Balke, I. Herzog, „Das Rhein-Limes Projekt“, *NF 3*, Stuttgart 2008., 8–18
- Геров 1980. – В. Геров, „Земевладението в римска Тракия и Мизия (I-III в.)“, *Годишник на Софийския университет - Факултет по класически и нови филологии 72/2*, София 1980.
- Gerstner 1996. – F. Gerstner, *Povijesne bilješke Sotina*, Zagreb 1996.

- Gnecchi 1890. – Fr. Gnecchi, „I contrassegni sulle monete della repubblica e del principio dell' impero”, *Rivista italiana di numismatica III*, Milano 1890., 21–49
- Goldsworthy 2003. – A. Goldsworthy, *The Complete Roman Army*, London 2003.
- Горенц, Димитријевић 1956. – М. Горенц, Д. Димитријевић, „Градина у Старом Сланкамену”, *PBM 5*, Нови Сад 1956., 151–155
- Gorenc, Vikić 1984. – М. Gorenc, В. Vikić, „Antičko nasljeđe ludbreškog kraja”, u: V. Mađarić (ur.), *Ludbreg*, Ludbreg 1984., 59–72
- Göricke 1976. – H. Göricke, „Pregled arheoloških lokaliteta na području grada Iloka”, *GSM 31*, Vukovar 1976., 25, 26
- Göricke-Lukić 1984. – H. Göricke-Lukić, „Skupni nalaz rimskog novca IV. stoljeća iz Vukovara”, *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji*, HAD, Znanstveni skup Vukovar, 6.–9. listopada 1981., *Izd. HAD-a 9*, Zagreb 1984., 201–209
- Göricke-Lukić 1997. – H. Göricke-Lukić, „Rimski zlatni novac u Muzeju Slavonije Osijek”, *OZ XXII-XXIII*, Osijek 1997., 45–70
- Göricke-Lukić 2000. – H. Göricke-Lukić, *Sjeveroistočna nekropola rimske Murse*, Zagreb-Osijek 2000.
- Göricke-Lukić 2001. – H. Göricke-Lukić, „Novi rezultati o paljevinskim grobovima rimske Murse”, *HA 7*, Pula 2001., 173–176
- Göricke-Lukić 2011. – H. Göricke-Lukić, *Nekropole rimskodobne Murse*, Osijek 2011.
- Gračanin 2005.a – H. Gračanin, „Illyricum of the 2nd and 3rd Centuries AD in the Works of Latin and Greek Historians”, *Illyrica antiqua: ob honorem Duje Rendić Miočević*, Zagreb 2005., 287–295
- Gračanin 2005.b – H. Gračanin, „Huni i južna Panonija”, *SS 5*, Slavonski Brod 2005., 9–47
- Gračanin 2010. – H. Gračanin, „Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji”, *SS 10*, Slavonski Brod 2010., 9–69
- Gračanin 2013. – H. Gračanin, „Crkveni ustroj u kasnoantičkoj južnoj Panoniji”, *Znakovi i riječi IV*, Zagreb 2013., 155–169
- Graf 1936. – A. Graf, *Übersicht der antiken geographie von Pannonien*, Budapest 1936.
- Grbić 1961. – M. Grbić, „Nekoliko reči o rimskom limesu u našem Podunavlju”, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 3, 4
- Gregl 1984. – Z. Gregl, „Rimski medicinski instrumenti iz Hrvatske II (Prilog poznavanju farmacije u Panoniji)”, *VAMZ XVI-XVII*, Zagreb 1983.-1984., 175–181
- Gregl, Migotti 2004. – Z. Gregl, B. Migotti, „Civitas Iovia (Botivo)”, *Pannonia II*, 131–143

Grimes 1930. – W. F. Grimes, "Holt, Denbighshire – the work depot of the Twentieth Legion at Castle Lyons", *Y Cymmrodor* 41, London 1930.

Gróf, Gróh 2011. – P. Gróf, D. Gróh, "Roman Fortlet at the Danube Bend – Visegrád-Gizellamajor", u: Z. Visy (ur.), *Romans on the Danube: The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site*, Pécs 2011., 104–108

Gróh, Gróf 2003. – D. Gróh, P. Gróf, "Visegrád Gizellatelep fortlet", u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 90–93

Guichonnet, Raffestin 1974. – P. Guichonnet, C. Raffestin, *Géographie des frontières*, Paris 1974.

Haas 1845. – M. Haas, *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben: Emlékirat, mellyel a Pécssett MCCCXLV aug. elején összegyűlt magyar orvosok és természetvizsgálóknak kedveskedik nagykéri Scitovszky János, pécsi püspök és k. valóságos bencs titkos tanácsnok, a' szépművészetek, bölcsészet és hittudományok és tanára, a' kir. Magyar természettudományi római t. arcadiai társulat' tagja, a m. orvosok és természetvizsgálók VI nagy gyűlésének elnöke*, Pécs 1845.

Hajnóczy et al. 1995. – G. Hajnóczy, T. Mezős, M. Nagy, Z. Visy, „Pannonia Hungarica Antiqua”, *Itinerarium Hungaricum I*, Budapest 1995.

Halfmann 2005. – H. Halfmann, *Gallienus 253–268*, u: M. Clauss (ur.), *Die römischen Kaiser*, Beck-München 2005., 262–270

Hampel 1877. – J. Hampel, „Archäologisch-epigraphischer berichte aus Ungarn (1877)”, *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen II*, Wien 1877., 67–80

Hanel 1995. – N. Hanel, *Vetera I - die Funde aus den römischen Lagern auf dem Fürstenberg bei Xanten*, Cologne 1995., 253–281

Hanson 1989. – W. S. Hanson, "The nature and function of Roman frontiers", u: J. C. Barret, A. P. Fitzpatrick, L. Macinnes (ur.), *Barbarians and Romans in North-West Europe*, Oxford 1989., 55–63

Harmadyova et al. 2008. – K. Harmadyova, J. Rajtar, J. Schmidtova, *Roman Frontiers and Slovakia*, Nitra 2008., 48–89

Haverfield 1911. – F. J. Haverfield, *The Cambridge Medieval History I*, New York 1911., 379

Heather 2008. – P. Heather, "Consolidating the Limes", u: J. J. Aillagon (ur.), *Rome and the Barbarians: Crisis and Transformation*, Milano 2008., 196–199

Heim 1967. – D. Heim, „Korisna inicijativa oko erdutske gradine”, *GSM 4*, Osijek 1967., 12–

- Heim 1970. – D. Heim, „Restauratorski radovi na gradini u Erdutu”, *GSM 14*, Vukovar 1970., 22–24
- Hoffiller 1911. – V. Hoffiller, „Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva”, *VHAD XI*, Zagreb 1910.-1911., 145–240
- Hoffiller 1912.a – V. Hoffiller, „Novi rimski kameni spomenici u Osijeku”, *VHAD XII*, Zagreb 1912., 1–7
- Hoffiller 1912.b – V. Hoffiller, „Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva II”, *VHAD XII*, Zagreb 1912., 16–123
- Hoffiller 1951. – V. Hoffiller, „Rimski oklop za glavu konja iz Dalja”, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1*, Zagreb 1951., 93–99
- Holder 1999. – P. A. Holder, „Exercitus Pius Fidelis: The Army of Germania Inferior in AD 89”, *ZPE 128*, Bonn 1999., 237–250
- Horváth 2003. – F. Horváth, „Azaum castellum”, u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 80–82
- Hršak et al. 2013. – T. Hršak, T. Leleković, M. Dizdar, „Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2012. godine”, *AIA IX*, Zagreb 2013., 12–19
- Hršak et al. 2014. – T. Hršak, T. Leleković, M. Dizdar, „Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2013. godine”, *AIA X*, Zagreb 2014., 14–20
- Hršak et al. 2015. – T. Hršak, T. Leleković, M. Dizdar, „Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2014. godine”, *AIA XI*, Zagreb 2015., 18–22
- Hršak et al. 2016. – T. Hršak, T. Leleković, M. Dizdar, „Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2015. godine”, *AIA XII*, Zagreb 2016., 14–28
- Hutinec 2010.a – M. Hutinec, „Povijest istraživanja”, *Arheološke spoznaje o Sotinu: rezultati probnih istraživanja 2008.–2010.*, Vukovar 2010., 8–10
- Hutinec 2010.b – M. Hutinec, „Sotinska groblja u antici”, *Arheološke spoznaje o Sotinu. Rezultati probnih istraživanja 2008.–2010.*, Vukovar 2010., 29–33
- Ilkić 2003. – M. Ilkić, „Cornacum: Sotinski prostor i njegovo mjesto u organizaciji južnog dijela provincije Panonije”, neobjavljena doktorska disertacija, Zadar 2003.
- Ilkić 2005. – M. Ilkić, „Pečati na antičkim opekama i krovnim crepovima”, *VAMZ XXXVIII*, Zagreb 2005., 19–54
- Ilkić 2006. – M. Ilkić, „Antičke plombe iz Sotina (Cornacum)”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 48*, Zadar 2006., 57–80
- Ilkić 2007. – M. Ilkić, „Nalazi seobe naroda i ranog srednjeg vijeka iz Sotina”, *PIA 24*, Zagreb 2007., 277–288

- Ilkić 2008.a – M. Ilkić, „Popovac – lokalitet Tuneli”, *VAMZ XLI*, Zagreb 2008., 199–206
- Ilkić 2008.b – M. Ilkić, „Prilog poznavanju rimske vojske na limesu u hrvatskom Podunavlju”, *ObHAD 2*, Zagreb 2008., 21
- Ilkić 2009. – M. Ilkić, „Rimska vojna diploma iz Sotina (*Cornacum*)”, *PIA 26*, Zagreb 2009., 143–164
- Ilkić 2010. – M. Ilkić, „Arheološki dokazi kontinuiteta naseljenosti Sotina”, *Arheološke spoznaje o Sotinu: rezultati probnih istraživanja 2008.–2010.*, Vukovar 2010., 11–14, 60, 61
- Ilkić 2012. – M. Ilkić, „Noviji nalazi rimskih opeka i crjepova s pečatima iz Sotina (*Cornacum*)”, *HA 21*, Pula 2012., 351–362
- Ilkić, Ćurković 2008. – M. Ilkić, I. Ćurković, „Prilog poznavanju spona s korpusom u obliku slova S”, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 101*, Split 2008., 221–231
- Informationsbroschüre, *ORL*, 2005.–2008. – *Informationsbroschüre UNESCO-Weltkulturerbe Obergermanisch-Raetischer Limes*, Stuttgart 2005.–2008.
- Isaac 1988. – B. Isaac, „The meaning of the Terms *limes* and *limitanei*”, *JRS 17*, Cambridge 1988., 125–147
- Isaac 1990. – B. Isaac, *The limits of empire: The Roman army in the East*, Oxford 1990.
- Isaac 1998. – B. Isaac, „The meaning of Limes and Limitanei in ancient sources”, *The Near East under Roman rule*, Leiden 1988., 345–387
- Iskra-Janošić 1966. – I. Iskra-Janošić, „Rimske votivne pločice od olova u Jugoslaviji - prilog tipologiji i rasprostranju”, *OA 6*, Zagreb 1966., 49–68
- Iskra-Janošić 2001. – I. Iskra-Janošić, *Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta*, Vinkovci 2001.
- Iskra-Janošić 2009. – I. Iskra-Janošić, „Kopnene i vodene komunikacije u rimsko doba u Panoniji Inferior”, u: V. Kusin, B. Šulc (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb 2009., 111–116
- Ivanković, Grubišić 2003. – G. M. Ivanković, A. Grubišić, *Ostavština osječke slobodnozidarske loze „Budnost”*, Osijek 2003.
- Иванов 1999. – Р. Иванов, *Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий*, София 1999.
- Ivanov 2012. – R. Ivanov, „The Roman Limes in Bulgaria (1st – 6th C. AD)”, u: L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbarov (ur.), *The Lower Danube Limes (1st – 6th C. AD)*, Sofia 2012., 23–42
- Јанкулов 1952. – Б. Јанкулов, „Утврђења Римљана и варвара из доба сеобе народа у Бачкој и Банату”, *PBM 1*, Нови Сад 1952., 7–37

- Jelinčić 2003. – K. Jelinčić, „Rimska keramika iz Iloka”, *PIA 20*, Zagreb 2003., 79–88
- Jilek 2003. – S. Jilek, ”Fortifications along the Ripa Pannonica”, u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 47–52
- Jilek 2008. – S. Jilek, ”The definition of River Frontiers”, u: D. J. Breeze, S. Jilek (ur.), *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh 2008., 65–71
- Jilek 2011. – S. Jilek, ”The Danube Limes - definition, history and national sections”, u: P. Dyczek, S. Jilek, M. Lemke (ur.), *In the footsteps of the Romans*, Warsaw 2011., 25–39
- Johnson A. 1983. – A. Johnson, *Roman Forts of the 1st and 2nd centuries AD in Britain and the German provinces*, London 1983.
- Johnson S. 1983. – S. Johnson, *Late Roman fortifications*, London 1983.
- Jones et al. 1971. – A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire I: AD260–395*, London 1971.
- Jovanović A. 1996. – A. Jovanović, ”The Problem of the Location of Lederata”, u: P. Petrović (ur.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996., 67–72
- Jovanović Đ. 1996. – Đ. Jovanović, ”Topography of Aquae-Prahovo”, u: P. Petrović (ur.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996., 263, 264
- Jovanović 2000. – A. Jovanović, ”Romanization and ethnic elements in burial practise in the southern part of Pannonia Inferior and Moesia Superior”, u: J. Pearce, M. Millet, M. Struck (ur.), *Burial, Society and Context in the Roman World*, Oxford 2000., 204–214
- Kanitz 1892. – F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892.
- Kanitz 1904.–1914. – F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenfolk*, Leipzig-Berlin 1904. –1914.
- Karavas 2001. – J. Karavas, *The evolution of Roman frontier defence systems and fortifications in the lower Danube provinces in the first and second centuries AD*, Durham 2001., doktorski rad
- Karović 1996. – G. Karović, ”The Possibilities of Underwater Archaeological Research in the Iron Gate Area”, u: P. Petrović (ur.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996., 265–268
- Karović et al. 2007. – G. Karović, D. Mihajlović, D. Vučković, ”Trajan’s bridge over the Danube. The current results of underwater archeological research”, *Istros 14*, International Colloquium Important Sites from the Pre-Roman and Roman Time on the Lower Danube Valley (4th century BC – 4th century AD), Proceedings of the International Colloquium Galați, 10th – 12th of May 2007, Galați 2007., 119–130

- Katancivs 1782. – M. P. Katancivs, *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta*, Eszeki 1782.
- Katancsich 1824. – M. P. Katancsich, *Orbis antiquus I*, Budae 1824.
- Katancsich 1827. – M. P. Katancsich, *Geographica I, II*, Budae 1826.-1827.
- Katona 2003. – Z. Katona, "Altinum castellum", u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 132–134
- Kelemen 1987. – M. Kelemen, "Roman amphorae in Pannonia, North Italian Amphorae", *ActaArchHung* 39, Budapest 1987., 3–45
- Klarić, Telišman Košuta 2013. – Z. Klarić, N. Telišman Košuta, *Turistički potencijal dunavskog limesa*, Zagreb, Osijek 2013., studija, (MSO, Limes arhiva)
- Klemenc 1928. – J. Klemenc, „Novi rimski vojnički natpis iz Murse”, *VHAD* 15, Zagreb 1928., 274–277
- Klemenc 1961. – J. Klemenc, „Limes u Donjoj Panoniji”, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 5–34
- Klemenc 1963. – J. Klemenc, „Der Pannonische Limes in Jugoslawien”, *Quintus Congressus internationalis limitis Romani studiosorum*, ARR 3, Zagreb 1963., 55–68
- Knezović 2012. – I. Knezović, "Construction materials and techniques", u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford 2012., 225–249
- Knight 1991. – D. J. Knight, "The Movements of the Auxilia from Augustus to Hadrian", *ZPE* 85, Bonn 1991., 190–208
- Kocsis 2003. – L. Kocsis, "Campona Castellum", u: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 106–108
- Kojić 1967. – S. Kojić, „Култ речних божанстава у нашим крајевима”, *Старинар XVII*, Београд 1967., 119–121
- Коледин 2000. – Ј. Коледин, „Римска војничка диплома из Вуковара”, *Гласник Српског археолошког друштва 15-16*, Београд 1999.-2000., 231–238
- Koller 1804. – J. Koller, *Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiarum*, Posonii 1804.
- Kondić 1961. – V. Kondić, „Singidunum-Castra Tricornia”, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 117–123
- Kondić 1965.a – V. Kondić, „Rekognosciranja: II Antički i srednjevjekovni lokaliteti na Dunavu od Dubrvice do Radujevaca”, *AP* 7, Beograd 1965., 70–89
- Kondić 1965.b – V. Kondić, „Ravna, Donji Milanovac-rimski kastel”, *AP* 7, Beograd 1965., 97–99

- Kondić 1966. – Kondić V., „Ravna-rimsko i ranovizantijsko utvrđenje”, *AP 8*, Beograd 1966., 96-99
- Kondić 1967. – V. Kondić, „Ravna-rimsko i ranovizantijsko utvrđenje”, *AP 9*, Beograd 1967., 65-69
- Kondić 1968.a – V. Kondić, „Ravna-rimsko i ranovizantijsko utvrđenje”, *AP 10*, Beograd 1968., 76, 77
- Kondić 1968.b. – V. Kondić, „Bosman-rimsko i ranovizantijsko utvrđenje”, *AP 10*, Beograd 1968., 102–104
- Kondić 1969. – V. Kondić, „Ravna-rimsko i ranovizantijsko utvrđenje”, *AP 11*, Beograd 1969., 110, 111
- Kondić 1970. – V. Kondić, „Ravna-rimsko i ranovizantijsko utvrđenje”, *AP 12*, Beograd 1970., 66, 67
- Kondić 1996. – J. Kondić, ”The Earliest Fortifications of Diana”, u: P. Petrović (ur.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996., 81–86
- Korać 1996. – M. Korać, ”Late Roman and Early Byzantine Fort of Ljubičevac”, u: P. Petrović (ur.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996., 105–109
- Korda 1961. – J. Korda, „Tragom limesa od Vukovara do Iloka s osobitim obzirom na Cibalae”, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 59–67
- Kordić et al. 2010. – B. Kordić, A. Đapo, B. Pribičević, ”Multibeam and sidescan sonar application for determining the position and shape of the remains of Hadrian bridge on Drava river”, *FIG Congress 2010, Facing the Challenges – Building the Capacity*, Sydney, Australia, 11–16 April 2010., 1–8
- Kos 1984. – P. Kos, „Ein pannonischer Gegenstempel der Ala II Arvacorum”, *Germania 62/1*, Mainz am Rhein 1984., 47–54
- Kosanović 1965. – N. Kosanović, „Dravski prijelaz kod Osijeka u svjetlu novih podataka”, *OZ 9-10*, Osijek 1965., 105–119
- Kosanović 1979. – N. Kosanović, „Evolucija naselja u Slavoniji – Od najranijeg naseljavanja do savremenih urbanih formi (oblikovanje naselja, gravitacioni faktori i procesi) (Urbanizacija antičkih naselja u Slavoniji)”, *OZ 17*, Osijek 1979., 156–158
- Kovács 2003.a – P. Kovács, ”The Late Roman Army”, u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 31–36
- Kovács 2003.b – P. Kovács, ”Annamatia castellum”, u: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 119–121

- Kovács 2004. – P. Kovács, "The Late Roman Army in Pannonia", *AAntHung* 44, Budapest 2004., 115–122
- Kovács 2008. – P. Kovács, "Burgus building inscriptions of Commodus from Pannonia", *Sylloge epigraphica Barcinonensis VI*, Barcelona 2008., 125–138
- Kovács 2015. – P. Kovács, „Der Bernsteinstraßenraum und seine Bewohner”, u: U. Lohner-Urban, P. Scherrer (ur.), *Der obere Donauraum 50 v. bis 50 n. Chr.*, Berlin 2015., 217–226
- Krieger 2015. – E. Krieger, "Watchtowers on the Upper German-Raetian Limes", u: S. Matešić, C. Sebastian Sommer (ur.), *At the Edge of the Roman Empire: Tours along the Limes in Southern Germany*, München 2015., 38, 39
- Kubitschek, Loewy 1879. – W. Kubitschek, E. Loewy, „Bericht über eine Reise in Ungarn, Slavonien und Croatien”, *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn* 3, Wien 1879., 152–174
- Kukuljević 1873. – I. Kukuljević, „Panonija rimska”, *Rad JAZU XXIII*, Zagreb 1873., 86–152
- Kuttner 2008. – E. Kuttner, "Presenting archaeological sites of cultural heritage on websites – Guidelines for site – oriented databases", u: D. J. Breeze, S. Jilek (ur.), *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh 2008., 95–99
- Kuzmová, Rajtar 2003. – K. Kuzmová, J. Rajtar, "The Roman army in the Barbaricum", u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 194–196
- Lazius 1551. – W. Lazius, *Commentariorum Reipublicae Romanae illius, in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, libri XII*, Basel 1551.
- Le Bohec 1981. – Y. Le Bohec, „Les marques sur briques et les surnoms de la Légion Auguste”, *Epigraphica* 43, Paris 1981., 127–160
- Leleković 2009. – T. Leleković, „Osijek – Trg bana Jelačića”, *HAG* 5/2008., Zagreb 2009., 45–51
- Leleković, Hršak 2009. – T. Leleković, T. Hršak, *Os_Div 120*, Osijek 2009.
- Leleković 2012. – T. Leleković, "Cemeteries", u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford 2012., 313–357
- Leleković, Rendić-Miočević 2012. – T. Leleković, A. Rendić-Miočević, "Rural settlements", u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford 2012., 279–311
- Lénárd 2002. – T. Lénárd, *Der ostgermanische Aspekt in der Frühgeschichte des Volksnamens „deutsch"*, Wien 2002.
- Lengyel, Radan 1980. – A. Lengyel, G. T. B. Radan, *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980.

- Liebl 1900. – H. Liebl, "Epigraphisches aus Slavonien und Süd-Ungarn", *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien III*, Wien 1900., 97–104
- Lóki 2011.a – R. Lóki, "Geophysical surveys of the sites of the Ripa Pannonica", u: Z. Visy (ur.), *The Danube Limes Project Archaeological Research Between 2008–2011*, Pécs 2011., 113–127
- Lóki 2011.b – R. Lóki, "Catalogue of the Sites Surveyed by the Research Team of University of Pécs", u: Z. Visy (ur.), *The Danube Limes Project Archaeological Research Between 2008–2011*, Pécs 2011., 163–169
- Lóki, Szabó 2011. – R. Lóki, M. Szabó, "The Limes Road", u: Z. Visy (ur.), *The Danube Limes Project Archaeological Research Between 2008–2011*, Pécs 2011., 101–106
- Lóki et al. 2011. – R. Lóki, M. Szabó, Z. Visy, "Catalogue of sites surveyed by the research team of University of Pécs", u: Z. Visy (ur.), *The Danube Limes Project Archaeological Research Between 2008–2011*, Pécs 2011., 53–99
- Lolić, Wiewegh 2012. – T. Lolić, Z. Wiewegh, "Urbanism and Architecture", u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford 2012., 191–224
- Lőrincz 1978. – B. Lőrincz, „Pannonische Stempelziegel II., Limes-Strecke Vetvs Salina-Intercisa”, *Dissertationes Archaeologicae, ser. 2. no. 7*, Budapest 1978.
- Lőrincz 1991. – B. Lőrincz, „Pannonische Stempelziegel und die militärischen Territorien”, u: V. A. Maxfield, M. J. Dobson (ur.), *Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Canterbury, England 1989, 2–10 September, Exeter 1991., 244–247
- Lőrincz 2001. – B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Wien 2001.
- Lőrincz 2003. – B. Lőrincz, "The Linear Frontier Defence System and its Army", u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 25–30
- Lőrincz 2005. – B. Lőrincz, „Zu den Besatzungen der Auxiliarkastelle in Ostpannonien”, u: M. Mirković (ur.), *Römische Städte und Festungen an der Donau – Akten der regionalen Konferenz*, Beograd 2005., 53–66
- Ložnjak Dizdar 2010. – D. Ložnjak Dizdar, „Rezultati probnih istraživanja i terenskih pregleda 2008.–2010.”, *Arheološke spoznaje o Sotinu: rezultati probnih istraživanja 2008.–2010.*, Vukovar 2010., 20–23
- Ložnjak Dizdar, Dizdar 2014. – D. Ložnjak Dizdar, M. Dizdar, „Terenski pregled i arheološki nadzor na rekonstrukciji državne ceste D212, Kneževi Vinogradi – Zmajevac”, *AIA X*, Zagreb 2014., 21–24

- Ložnjak Dizdar, Dizdar 2015. – D. Ložnjak Dizdar, M. Dizdar, „Sotin i Opatovac, probna arheološka istraživanja višeslojnih nalazišta 2014. godine”, *AIA XI*, Zagreb 2015., 9–13
- Ložnjak Dizdar, Hutinec 2010. – D. Ložnjak Dizdar, M. Hutinec, „Sotin-Jaroši, probna arheološka istraživanja 2009.”, *AIA VI*, Zagreb 2010., 7–10
- Ložnjak Dizdar, Hutinec 2011. – D. Ložnjak Dizdar, M. Hutinec, „Sotin, probna arheološka istraživanja 2010.”, *AIA VII*, Zagreb 2011., 9–12
- Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012. – D. Ložnjak Dizdar, M. Hutinec, „Sotin, probna arheološka istraživanja 2011. godine.”, *AIA VIII*, Zagreb 2012., 9–13
- Ložnjak Dizdar, Hutinec 2013. – D. Ložnjak Dizdar, M. Hutinec, „Sotin – arheološka istraživanja 2012. godine”, *AIA IX*, Zagreb 2013., 8–11
- Ložnjak Dizdar, Hutinec 2014. – D. Ložnjak Dizdar, M. Hutinec, „Sotin – rezultati istraživanja 2013. godine”, *AIA X*, Zagreb 2014., 9–13
- Ložnjak Dizdar et al. 2003. – D. Ložnjak Dizdar, M. Dizdar, B. Šiljeg, „Rezultati terenskog pregleda područja grada Iloka godine 2003.”, *ObHAD XXXVI/1*, Zagreb 2004., 45–50
- Ložnjak Dizdar et al. 2010. – D. Ložnjak Dizdar, M. Dizdar, M. Ilkić, M. Hutinec, „Sotin, terenski pregled 2009. g.”, *AIA VI*, Zagreb 2010., 77–79
- Ložnjak Dizdar et al. 2014. – D. Ložnjak Dizdar, M. Hutinec, M. Dizdar, „Terenski pregled područja između Sotina i Opatovca”, *AIA X*, Zagreb 2014., 159–163
- Ložnjak Dizdar et al. 2016. – D. Ložnjak Dizdar, M. Dizdar, G. Kušić, „Sotin, Srednje polje i Zmajevac, istraživanja višeslojnih nalazišta u Podunavlju 2015. godine,” *AIA XII*, Zagreb 2016., 10–13
- Lunn-Rockliffe 2007. – S. Lunn-Rockliffe, *Ambrosiaster's Political Theology*, New York 2007.
- Luttwak 1976. – E. N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century AD to the Third*, Baltimore, London 1976.
- Ljubić 1880. – Š. Ljubić, „Dopisi”, *VHAD II*, Zagreb 1880., 28–32
- Ljubić 1881. – Š. Ljubić, „Rimski nadpis u Osjeku izkapan”, *VAMZ 3*, Zagreb 1881., 84, 85
- Ljubić 1883.a – Š. Ljubić, „Arheološka izkapanja na Petrovačkoj gradini u Sriemu, gdje tobož starorimska Bassianis I, II”, *VHAD V*, Zagreb 1883., 33–50, 65–70
- Ljubić 1883.b – Š. Ljubić, „Dopisi, razne viesti”, *VHAD V*, Zagreb 1883., 88–96
- MacDonald, Pangerl 2003. – D. MacDonald, A. Pangerl, „A new diploma of Pannonia Inferior from 192 A. D.”, *Archäologisches Korrespondenzblatt 33/2*, Mainz 2003., 259–271
- Macdowall 1966. – D. W. Macdowall, „An early imperial countermark from Pannonia”, *Numismatic Chronicle VI*, London 1966., 126–133

- Maier 2013. – I. G. Maier, "Descriptive names of military units in the *Compilation 'notitia dignitatum'*", n. 1. 2013., 1–13 [<http://members.iinet.net.au/~igmaier/notitia.htm> (13. 7. 2015.)]
- Majnarić-Pandžić 1973. – N. Majnarić-Pandžić, „Kasnatenski keltski grobovi iz Sotina”, *VAMZ VI-VII*, Zagreb 1972.-1973., 55–74
- Majnarić-Pandžić 1984. – N. Majnarić-Pandžić, „Prilog problematici kasnatenskih utvrđenih naselja u Slavoniji”, *OA 9*, Zagreb 1984., 23–34
- Majnarić-Pandžić 1994. – N. Majnarić-Pandžić, „Granica na Dunavu u antičko doba i Velika seoba naroda”, *Vukovar - Vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb 1994., 81–91
- Majnarić-Pandžić 1996. – N. Majnarić-Pandžić, „CORNACUM (Sotin) and CIBALAE (Vinkovci) as Examples of the Early Romanization of the La Tène Communities in Southern Pannonia”, *Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebiet) in der Zeit um Christi Geburt*, Krakow 1996., 23–33
- Malbaša 1977. – M. Malbaša, „Stručno osoblje zaposleno u muzeju od osnutka do danas”, *OZ 16*, Osijek 1977., 351–361
- Mann 1974. – J. C. Mann, "The frontiers of the Principate", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II/1*, Berlin 1974., 508–533
- Mann 1979. – J. C. Mann, "Power, force and the frontiers of the empires", *JRS 69*, Cambridge 1979., 175–183
- Manojlović 1967. – M. Manojlović, „Begeč-Kuva, Atske-Noví Sad-antičko utvrđenje”, *AP 9*, Beograd 1967., 92, 93
- Marco 2012. – M. Marco, "The Roman nails of Zwammerdam ships: a proposal for provenance, conservation and technological level", *Tesi di laurea in "Ancient metallurgy"*, Bologna 2012., magistarski rad
- Marević 2000. – J. Marević, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik I, II*, Velika Gorica 2000.
- Marković 2004. – M. Marković, *Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske*, Zagreb 2004.
- Marsigli 1726. – L. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus*, Hague-Amsterdam 1726.
- Matić 1988. – P. Matić, „Informacija o muzejskoj djelatnosti Baranje”, *GSM 54-55*, Vukovar 1987.-1988., 7–9
- Mattern 1999. – S. Mattern, *Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate*,

Berkeley-Los Angeles 1999.

Mažuran 1994. – I. Mažuran, „Rimska Mursa”, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Osijek 1994., 27–37

Maxfield 1987. – V. A. Maxfield, „The Frontiers: Mainland Europe”, u: J. Wachter (ur.), *The Roman World I*, London-New York 1987., 139.

Mayer 1935. – A. Mayer, „Ime Mursa”, *VHAD XVI*, Zagreb 1935., 5–8

Medović 1966. – P. Medović, „Sapaja-Rimska i srednjovjekovna tvrđava”, *AP 8*, Beograd 1966., 108–110

Mellor 1979. – R. Mellor, „A new Roman military diploma”, *The J. Paul Getty Museum Journal 6–7*, Los Angeles 1978.-1979., 173–184

Merczi 2003. – M. Merczi, „Pilismarót fort”, u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 89, 90

Metzner-Nebelsick 1992. – C. Metzner-Nebelsick, „Eine tönernerne Herdplatte aus Hallstatt”, *Fundberichte aus Österreich 30*, Wien 1992., 77–80

Migotti 1994. – B. Migotti, „Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj”, u: Ž. Demo (ur.): *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde*, Zagreb 1994., 41–70

Migotti 2009. – B. Migotti, „Kasna antika i rano kršćanstvo”, u: V. Kusin, B. Šulc (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb 2009., 129–135

Migotti 2012. – B. Migotti (ur.), „The Archaeology of Roman Southern Pannonia”, The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia, *BAR Int. Ser. 2393*, Oxford 2012.

Migotti 2015. – B. Migotti, „Pagans, Christians and Barbarians at the Late Roman Cemeteries of Štrbinci and Zmajevac (NE Croatia)”, *Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies*, Ruse, Bulgaria, 6th–11th September 2012, Sofia 2015., 671–680

Mihăilicescu-Birliba 1981. – V. Mihăilicescu-Birliba, „Review of H. Wolfram and F. Dain, Die Völker an der mittleren Donau”, *Dacia 25*, București 1981., 412, 413

Miler 1889. – F. Miler, „Dva rimska napisa, nadjena u Osieku”, *VHAD XI*, Zagreb 1889., 13, 14

Miller 1916. – K. Miller, *Itineraria Romana: Romische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart 1916.

Miloglav, Tončinić 2015. – I. Miloglav, D. Tončinić, „Metodologija sustavnog terenskog pregleda dunavskog limesa u Osječko-baranjskoj županiji”, *ObHAD XLVII*, Zagreb 2015., 9–14

- Milošević 1971. – A. Milošević, "Roman brick stamps from Sirmium", u: V. Popović (ur.), *Sirmium-Archaeological Investigations in Sirmium, Pannonia*, Beograd 1971., 95–116
- Milošević 2001. – P. Milošević, *Arheologija i istorija Sirmijuma*, Novi Sad 2001.
- Milotić 2010. – I. Milotić, *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske*, Zagreb 2010.
- Minichreiter 1976. – K. Minichreiter, „Batina skela, Općina Beli Manastir – prahistorijski i antički lokalitet”, *AP 18*, Beograd 1976., 37–40
- Minichreiter 1984. – K. Minichreiter, „Rekognosciranje arheoloških lokaliteta Baranje”, *ObHAD XVI/2*, Zagreb 1984., 32–36
- Minichreiter 1987. – K. Minichreiter, *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku 5*, Osijek 1986.-1987.
- Minichreiter 1988. – K. Minichreiter, „Zaštitna arheološka istraživanja na Dragojlovom brijegu kod Kneževih Vinograda u Baranji”, *GSM 54-55*, Vukovar 1987.-1988., 55–57
- Minichreiter 1989.a – K. Minichreiter, „Prilog poznavanju kasnoantičke arhitekture na području Slavonije i Baranje”, *ЛИХНИД, Зборник на трудови 7*, Охрид 1989., 181–194
- Minichreiter 1989.b – K. Minichreiter, „Kneževi vinogradi/Dragojlov brijeg: Halštatsko naselje i antičko utvrđenje na limesu”, *API987*, Ljubljana 1989., 102, 103
- Minichreiter 1989.c – K. Minichreiter, „Baranja, rekognosciranje”, *AP 1987*, Ljubljana 1989., 191, 192
- Minichreiter 1990. – K. Minichreiter, „Lug/Gradina, prapovijesno i antičko naselje”, *AP 1988*, Ljubljana 1990., 81, 82
- Minichreiter 2007. – K. Minichreiter, „Arheološki lokaliteti na trasi Počke transverzale, brze prometnice od Iloka do Lipovca”, *AIA III*, Zagreb 2007., 89–92
- Minić, Kovačević 1968. – D. Minić, M. Kovačević, „Gospodin vir, rimska stražara”, *AP 10*, Beograd 1968., 101, 102
- Minić 1969.a – D. Minić, „Manastir, Gospodin vir - antičko naselje i srednjovekovna nekropola”, *AP 11*, Beograd 1969., 140–142
- Minić 1969.b – D. Minić, „Pesčača - antičko utvrđenje i srednjovekovna nekropola”, *AP 11*, Beograd 1969., 127, 128
- Mirković 1961. – M. Mirković, „Fragmenti iz istorije rimskog Singidunuma”, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 109–115
- Mirković 1968. – M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968.
- Mirković 1971. – M. Mirković, "Sirmium - its History from the I Century A. D. to 582 A. D.", *Sirmium I*, Beograd 1971., 5–94

- Mirković 1996. – M. Mirković, "The Iron Gates (Đerdap) and the Roman Policy on the Moesian Limes AD 33-117", u: P. Petrović (ur.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996., 27–40
- Mirnik 1978. – I. Mirnik, "Coin hoards on the territory of modern Yugoslavia", *Thesis presented for the degree of doctor of philosophy at the University of London I, II*, London 1978.
- Mirnik 1981. – I. Mirnik, "Coin hoards in Yugoslavia", *BAR Int. Ser. 95*, Oxford 1981.
- Miškić 1998. – J. Miškić, „Rimska vojnička diploma iz Slavenskog Broda”, *VAMZ XXX-XXXI*, Zagreb 1997.-1998., 83–101
- Mócsy 1962. – A. Mócsy, „Pannonia”, *RE, Supplementband I*, Stuttgart 1962., 516–776
- Mócsy 1969. – A. Mócsy, „Eine spätrömische Überfestung in der Batschka”, *OZ 20*, Osijek 1969., 71–79
- Mócsy 1971. – A. Mócsy, „Zur Besatzungsperiode”, *ActaArchHung XXIII*, Budapest 1971., 1–4, 41–46
- Mócsy 1973. – A. Mócsy, „Zur Geschichte Pannoniens in der Römerzeit”, u: P. Weniger (ur.), *Die Römer an der Donau: Noricum und Pannonien*, Petronell 1973., 31–44
- Mócsy 1974. – A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston 1974.
- Mommsen 1856. – T. Mommsen, *Römische Geschichte 8*, Leipzig 1856. (München 1976.)
- Mráv 2003. – Z. Mráv, "Hatvan-Gombospuszta fortlet", u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 207–209
- Mráv 2010. – Z. Mráv, "Roman militaria from Croatia in the Hungarian National Museum, Budapest", u: I. Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, Zagreb 2010., 213–219
- Mráv 2011. – Z. Mráv, "In the Land of Barbarians: Roman Fortresses and Watch Towers on the Left Bank of the Danube", u: Z. Visy (ur.), *Romans on the Danube: The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site*, Pécs 2011., 99–103
- Musilová, Turčan 2011. – M. Musilová, V. Turčan, *Roman Monuments on the Middle Danube from Vindobona to Aquincum*, Bratislava 2011.
- Mušič, Vukmanić 2011. – B. Mušič, I. Vukmanić, „Batina – Gradac”, *HAG 7/2010.*, Zagreb 2011., 7–9
- Mušič et al. 2013. – B. Mušič, I. Vukmanić, I. Medarič, M. Matjaž, E. Nas, „Geofizikalne raziskave rimskih vojaških taborov vzdolž podonavskega limesa na Hrvaškem”, *Geološki zbornik 22*, Ljubljana 2013., 106–109

- Nađ I. i J. 1964. – I. Nađ, P. Nađ, *Katalog arheološke zbirke Dr Imre Frey-a*, Sombor 1964.
- Nađ 2012. – M. Nađ, "Coin circulation AD 193-423", u: B. Migitti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford 2012., 389–414
- Nagy 1964. – T. Nagy, „Zu den Militär- und Verwaltungsreformen Diokletians im pannonischen Raum“, *Akte des IV. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik*, Wien 1964., 274–280
- Németh 2003. – M. Németh, "Aquincum castra legionis", u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 99–101
- Nomination, *The Antonine Wall*, 2007. – Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, *The Antonine Wall I*, Nomination for Extension of the World Heritage Site, Edinburgh 2007.
- Nomination, *ripa Pannonica*, 2011. – Frontiers of the Roman Empire, *Ripa Pannonica in Hungary (RPH)*, *Nomination Statement I*, Budapest 2011.
- Nomination, *Upper German – Raetian Limes*, 2004. – Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, *Upper German – Raetian Limes I*, Nomination for Inclusion on the World Heritage List, n. l. 2004.
- Ortelius 1573. – A. Ortelius, *Synonymyia geographica sive populorum, regionum, insularum, urbium, opidorum, montium & nomina*, Antuerpiae 1578.
- Patsch 1900. – C. Patsch, „Cornacum“, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft IV/I*, Stuttgart 1900., 1246, 1247
- Pataky 2003. – A. Pataky, *Délkelet-Baranya a földrajzi nevek tükrében*, Osijek 2003.
- Paušak 2008. – M. Paušak, „Petrijevci-Kraljevo brdo“, *HAG 4/2007.*, Zagreb 2008., 36, 37
- Peacock 1982. – D. P. S. Peacock, *Pottery in the Roman World*, New York 1982., 129–151
- Perinić Muratović 2003. – Lj. Perinić Muratović, „Vojnički kultovi u Mursi“, *VAMZ XXXVI*, Zagreb 2003., 97–112
- Petculescu 2006. – L. Petculescu, "The Roman Army as a Factor of Romanisation in the north-eastern Part of Moesia Inferior", u: T. Bekker-Nielsen (ur.), *Rome and the Black Sea region: Domination, Romanisation, Resistance*, Aarhus 2006., 31–41
- Petrikovits Von 1950. – H. Von Petrikovits, „Zu einem Ziegelstempel der Legio XV Primigenia aus Bonn“, *Bonner Jahrbücher 150*, Bonn 1950., 102, 103
- Petrović 1961. – N. Petrović, „Utvrdjenja na limesu kod Negotina“, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 141–144
- Petrović, Pavlović 1966. – N. Petrović, S. Pavlović, „Hajdučka vodenica – Ranovizantijsko utvrđenje“, *AP 8*, Beograd 1966., 99, 100

- Petrović 1967. – P. Petrović, „Gradac, Saldum, s. Dobra-rimsko utvrđenje”, *AP 9*, Beograd 1967., 75–77
- Petrović 1968. – P. Petrović, „Saldum-Gradac - rimsko i paleovizantijsko utvrđenje”, *AP 10*, Beograd 1968., 106–108
- Petrović 1969. – N. Petrović, „Hajdučka vodenica - kasnoantičko i ranovizantijsko utvrđenje”, *AP 11*, Beograd 1969., 98–100
- Petrović 1969.a – P. Petrović, „Karataš-antička nekropola”, *AP 11*, Beograd 1969., 86–88
- Petrović 1969.b – P. Petrović, „Gradac, Saldum - antičko utvrđenje”, *AP 11*, Beograd 1969., 146, 147
- Petrović 1970. – P. Petrović, „Ušće Porečke reke - antičko utvrđenje i naselje”, *AP 12*, Beograd 1970., 60–62
- Petrović 1986. – P. Petrović, „Odbrambeni sistemi u antici (jugoistočni sektor)”, *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali XXII*, Referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad, 9.–12. oktobar 1984., Novi Sad 1986., 91–100
- Петровић 1995. – П. Петровић, „Римски лимес на Дунаву у Доњој Панонији”, у: Н. Тасић (ur.), *Фрушка гора у античко доба*, Нови Сад 1995., 9–32
- Petrović 1996. – P. Petrović, „Editorial”, у: P. Petrović (ur.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996., 7, 8
- Petrović, Vasić 1996. – P. Petrović, M. Vasić, „The Roman Frontier in Upper Moesia: Archaeological Investigations in the Iron Gate Area-Main Results”, у: P. Petrović (ur.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996., 15–26
- Petrovitsch 2006. – H. Petrovitsch, „Legio II Italica”, *Forschungen in Lauriacum 13*, Linz 2006.
- Pichler 1904. – F. Pichler, *Austria Romana. Geographisches Lexikon aller zu Römer-zeiten in Österreich genannten Berge, Flüsse, Iläfen, Inseln, Länder, Meere, Postorte, Seen, Städte, Straßen, Völker II/III*, Leipzig 1904.
- Piletić, Rašić 1961. – D. Piletić, B. Rašić, „Pregled radova Vojnog muzeja JNA na limesu od Novih Banovaca do Sremskih Karlovaca”, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 87–92
- Piletić 1986. – D. Piletić, „Acumincum i Burgenae – Dva važna uporišta na donjopanonskom limesu”, *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali XXII*, Referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad, 9.–12. oktobar 1984., Novi Sad 1986., 137–143
- Pindić 1961. – M. Pindić, „Ostaci antičke vojne arhitekture i lokaliteti duž Dunava u srezu Požarevac”, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 130–135

Pindić, Kovačević 1970.a – M. Pindić, M. Kovačević, „Brnjica - ostaci antičkog pregradnog zida (klausura)”, *AP 12*, Beograd 1970., 91, 92

Pindić, Kovačević 1970.b – M. Pindić, M. Kovačević „Gradac, Livadice, Golubac - rimski castel”, *AP 12*, Beograd 1970., 92–94

Pinterović 1948. – D. Pinterović, „Rimski grob od opeka”, *OZ II-III*, Osijek 1948., 25–36

Pinterović 1954.a – D. Pinterović, „Iskapanja i arheološki nalazi na terenu Osijeka i njegove okolice od 16. X. 1948. do kraja 1954.g.”, *OZ 4*, Osijek 1954., 169–173

Pinterović 1954.b – D. Pinterović, „Najnoviji nalazi iz Dalja, značajnog arheološkog nalazišta”, *OZ 4*, Osijek 1954., 19–31

Pinterović 1956.a – D. Pinterović, „Iskapanja i arheološki nalazi na terenu Osijeka i njegove okolice od listopada 1954. do kraja listopada 1956. god.”, *OZ 5*, Osijek 1956., 236–240

Pinterović 1956.b – D. Pinterović, „Prilog topografiji Murse”, *OZ 5*, Osijek 1956., 55–94

Pinterović 1958.a – D. Pinterović, „Zaštitno iskapanje na Vukovarskoj cesti”, *OZ 6*, Osijek 1958., 89–92

Pinterović 1958.b – D. Pinterović, „Novi i neobjavljeni rimski kameni spomenici s terena Murse i okolice”, *OZ 6*, Osijek 1958., 23–64

Pinterović 1960. – D. Pinterović, „Mursa za dinastije Severa”, *OZ 7*, Osijek 1960., 17–42

Pinterović 1961.a – D. Pinterović, „O rekognosciranju baranjskog sektora limesa”, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 43–45

Pinterović 1961.b – D. Pinterović, „Prilog topografiji Murse”, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 35–42

Pinterović 1962. – D. Pinterović, „O rimskoj bronci s terena Osijeka i okolice”, *OZ 8*, Osijek 1962., 71–122

Pinterović 1965.a – D. Pinterović, „Da li je u rimskoj koloniji Mursi postojala sinagoga”, *OZ 9-10*, Osijek 1965., 61–75

Pinterović 1965.b – D. Pinterović, „O rimskoj bronci u arheološkoj zbirci osječkog muzeja”, *OZ 9-10*, Osijek 1965., 77–95

Pinterović 1968. – D. Pinterović, „Limesstudien in der Baranja und in Slawonien”, *Archaeologia Iugoslavica 9*, Beograd 1971., 55–83

Pinterović 1969. – D. Pinterović, „Problemi u istraživanju Limesa na sektoru Batina Skela – Ilok”, *OZ 12*, Osijek 1969., 53–69

Pinterović 1971.a – D. Pinterović, „Batina – praistorijski i antički nalazi”, *AP 13*, Beograd 1971., 55–58

Pinterović 1971.b – D. Pinterović, „Neka razmatranja o gliptici na primjerima zbirke Muzeja

- Slavonije”, *Rad JAZU* 360, Zagreb 1971., 187–196
- Pinterović 1975. – D. Pinterović, „Istraživanje limesa u Slavoniji i Baranji”, *Muzeologija* 19, Referati sa Simpozija o muzejskoj djelatnosti u Slavoniji, Slavonska Požega, 10.-11. XI. 1975., Zagreb 1975., 69–82
- Pinterović 1976. – D. Pinterović, „Mursa u svjetlu novih izvora i nove literature”, *OZ* 11, Osijek 1976., 23–65
- Pinterović 1977.a – D. Pinterović, „Nepoznati rimski natpisi iz Osijeka”, *OZ* XVI, Osijek 1977., 91–97
- Pinterović 1977.b – D. Pinterović, „Što znamo o urbanom razvoju Murse”, *Antički gradovi i naselja u Južnoj Panoniji i graničnim područjima, Materijali XIII, Simpozijum antičke sekcije SADJ*, Varaždin 1975., Beograd 1977., 89–104
- Pinterović 1978. – D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978.
- Piškor, Patković 2012. – M. Piškor, N. Patković, „Prijeti 8 metara visok smrtonosni val ledene vode”, *Jutarnji list*, Zagreb, 9. 2. 2012., 5
- Póczy 1980. – K. Póczy, „Pannonian cities”, u: A. Lengyel, G. T. B. Radan (ur.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980., 239–274
- Popović 1966. – V. Popović, „Kostolac-Rekognosciranje Viminaciuma”, *AP* 8, Beograd 1966., 181–185
- Popović 1967. – V. Popović, „Malo Golubinje - rimski kastrum”, *AP* 9, Beograd 1967., 61, 61
- Popović 1968. – L. Popović, „Malo Golubinje-Rimski castrum”, *AP* 10, Beograd 1968., 68, 69
- Popović 1970. – LJ. Popović, „Malo i Veliko Golubinje – praistorijsko naselje i antičko utvrđenje”, *AP* 12, Beograd 1970., 58, 59
- Popović 1996. – P. Popović, „Konopište-Roman Architectural Complex (I-II Century A. D.)”, u: P. Petrović (ur.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996., 101–103
- Preshlenov 2012. – H. Preshlenov, „Barrier and Corridor. The Southwest Black Sea Coast as a Cross-Border Region of the *Imperium Romanum*”, u: L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbarov (ur.), *The Lower Danube Limes (1st – 6th C. AD)*, Sofia 2012., 43–62
- Pribaković, Piletić 1965. – D. Pribaković, D. Piletić, „Čezava, Dobra, Veliko Gradište - rimsko-vizantijsko utvrđenje”, *AP* 7, Beograd 1965., 105–108
- Pribaković, Piletić 1966. – D. Pribaković, D. Piletić, „Čezava, Dobra, opština Golubac - rimsko-vizantinsko utvrđenje”, *AP* 8, Beograd 1966., 103–108
- Pribaković 1967. – D. Pribaković, „Čezava - antičko utvrđenje”, *AP* 9, Beograd 1967., 77–80

- Pribaković et al. 1968. – D. Pribaković, M. Vasić, B. Rašić, „Čezava - rimsko-vizantijsko utvrđenje”, *AP 10*, Beograd 1968., 108–110
- Pribaković 1969. – D. Pribaković, „Čezava - rimsko-vizantijsko utvrđenje”, *AP 11*, Beograd 1969., 150–154
- Pribaković 1970. – D. Pribaković, „Castrum Novae, Čezava - rimsko-vizantijsko utvrđenje”, *AP 12*, Beograd 1970., 86–91
- Radnóti, Barkóczi 1951. – A. Radnóti, B. Barkóczi, ”The Distribution of troops in Pannonia Inferior during the 2nd Century A.D.”, *ActaArchHung 3-4*, Budapest 1951., 191–230
- Radman-Livaja 2001. – I. Radman-Livaja, „Rimski projektili iz Arheološkog muzeja u Zagrebu”, *VAMZ XXXIV*, Zagreb 2001., 123–152
- Radman-Livaja 2002. – I. Radman-Livaja, „Nalazi rimske vojne opreme iz sjeverne Hrvatske u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu”, Zagreb 2002., magistarski rad
- Radman-Livaja 2003. – I. Radman-Livaja, „Rimska brončana pločica iz Baranje”, *VAMZ XXXVI*, Zagreb 2003., 113–133
- Radman-Livaja 2004. – I. Radman-Livaja, „Rimske brončane sulice iz Dalja”, *ARR 14*, Zagreb 2004., 59–75
- Radman-Livaja 2005. – I. Radman-Livaja, ”Finds of Roman military equipment from Teutoburgium”, *LIMES XIX, Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*, Pécs, Hungary, September 2003, Pécs 2005., 941–953
- Radman-Livaja 2012. – I. Radman-Livaja, ”The Roman Army”, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford 2012., 159–189
- Radman-Livaja, Dizdar 2010. – I. Radman-Livaja, M. Dizdar, ”Archaeological Traces of the Pannonian Revolt 6–9 AD: Evidence and Conjectures”, u: R. Aßkamp, T. Esch (ur.), *IMPERIUM – Varus und seine Zeit*, Beiträge zum internationalen Kolloquium des LWL – Röermuseums am 28. und 29. April 2008. in Münster, Veröffentlichungen der Altertumskommission für Westfalen Landschaftsverband Westfalen-Lippe XVIII, Münster 2010., 47–58
- Radman-Livaja et al. 2010. – I. Radman-Livaja, S. Filipović, M. Dizdar, H. Vulić, „Katalog nalaza”, u: I. Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, Zagreb 2010., 236–243
- Ramstetter 2015. – K. Ramstetter, ”Eining”, u: S. Matešić, C. Sebastian Sommer (ur.), *At the Edge of the Roman Empire: Tours along the Limes in Southern Germany*, München 2015., 170–175.

- Rankov 1986. – J. Rankov, „Kasnoantički limes u Đerdapu”, *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali XXII*, Referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad, 9.–12. oktobar 1984., Novi Sad 1986., 182–188
- Rankov 2005. – B. Rankov, „Do rivers make good frontiers?”, u: Z. Visy (ur.), *Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*, Pécs, Hungary, September 2003, Pécs 2005., 175–181
- Rapan Papeša 2012. – A. Rapan Papeša, „Early Medieval Barbarian Elements in Late Antique Southern Pannonia”, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford 2012., 415–439
- Rašajski 1967. – R. Rašajski, „Ostrvo Sapaja, Stara Palanka, Grad - višeslojno utvrđenje”, *AP 9*, Beograd 1967., 83–85
- Rašajski 1969. – R. Rašajski, „Sapaja, Stara Palanka - višeslojno utvrđenje”, *AP 11*, Beograd 1969., 160, 161
- Rašajski 1970. – R. Rašajski, „Sapaja, Banatska Palanka - višeslojno utvrđenje”, *AP 12*, Beograd 1970., 94, 95
- Ravlić 2008. – „Tabula Peutingeriana”, u: S. Ravlić (ur.), *Hrvatska Enciklopedija 10*, Zagreb 2008., 586
- Rendić-Miočević 2009. – A. Rendić-Miočević, „Nadgrobnna ploča Marka Aurelija Serena iz Iloka (Cuccium)”, *OA 33*, Zagreb 2009., 79–103
- Ritterling 1925. – E. Ritterling, „Legio”, *RE XII*, Stuttgart 1924.-1925., 1211–1829
- Rodgers 2007. – N. Rodgers, *The Roman Army, Legions, Wars and Campaigns*, London 2007.
- Roglić 1975. – J. Roglić, „Prirodna obilježja, Istočna Hrvatska,” *Geografija SR Hrvatske III*, Zagreb 1975., 17–45
- Rómer 1866. – F. Rómer „Magyar régészeti krónika,” *Archaeologiai Közlemények 6/4*, Budapest 1866., 164–187
- Roxan 1999. – M. M. Roxan, „Two Complete Diplomas of Pannonia Inferior: 19 May 135 and 7 Aug. 143”, *ZPE 127*, Bonn 1999., 249–273
- Ruske 2007. – A. Ruske, „Die Carnuntiner Schatzfunde”, u: M. Alram, F. Schmidt-Dick (ur.), *Numismata Carnuntina – Forschungen und Material, Die antiken Fundmünzen im Museum Carnuntinum*, Wien 2007., 341–476
- Salagius 1777.–1800. – S. Salagius, *De statu eclessiae Pannonicae libri VII, Quinque-Eclessias IV*, Quinque-Eclessias 1777.–1800., 277–281
- Sanader 1994. – M. Sanader, „O kultu Herkula u Hrvatskoj”, *OA 18*, Zagreb 1994., 87–114

- Sanader 2000. – M. Sanader, „Znanstveni skupovi: Svjetski arheološki kongres o limesu”, *ObHAD* 3, Zagreb 2000., 30, 31
- Sanader 2003.a – M. Sanader, „Rimske legije i njihovi logori u hrvatskom dijelu panonskog limesa”, *OA* 27, Zagreb 2003., 463–467
- Sanader 2003.b – M. Sanader, „The Ripa Pannonica in Croatia”, u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 135–142
- Sanader 2006. – M. Sanader, „Die Grenze in Kroatien”, u: G. Klose, A. Nünnerich-Asmus (ur.), *Grenzen des Römischen Imperiums*, Mainz 2006., 153–156
- Sanader 2008. – M. Sanader, *Imago Provinciarum*, Zagreb 2008., 61–77
- Sanader 2009. – M. Sanader, „Vojne građevine na dunavskom limesu”, u: V. Kusin, B. Šulc (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb 2009., 105–109
- Sanader 2010. – M. Sanader, „O problemima topografije hrvatskog dijela Dunavskog limesa”, u: I. Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, Zagreb 2010., 221–231
- Sanader 2013. – M. Sanader, „Proseucha in Mursa im Lichte neuer Ausgrabungen”, u: L. Zerbini (ur.): *Proceedings of the 2nd International Conference on the Roman Danubian Provinces*, Ferrara 2013., 267–278
- Sardelić 2012. – M. Sardelić, „Literary Sources from the End of the 2nd to the End of the 6th Century”, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford 2012., 71–92
- Sarnowski 1995. – T. Sarnowski, „Legionsziegel an militärischen und zivilen Bauplätzen der Prinzipatszeit in Niedermösien”, u: W. Groenman van Waateringe, B. L. van Bek, W. J. H. Willems, S. L. Wynia (ur.), *Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Oxford 1997., 497–501
- Schoenwisner 1780. – S. Schoenwisner, *Commentarius geographicus In Romanorum iter per Pannoniae ripam*, Budim 1780.
- Scott 2008. – A. G. Scott, *Change and Discontinuity Within the Severan Dynasty: The Case of Macrinus*, New Brunswick-New Jersey 2008.
- Seidl 1846. – J. Seidl, „Chronik der archäologischen Funde in der österreichischen Monarchie”, *Österreichische Blätter für Literatur und Kunst* 3, Wien 1846., 145–152
- Sekereš 1986. – L. Sekereš, „Problem takozvanih Rimskih šančeva u Bačkoj”, *Odrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali XXII*, Referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad, 9.–12. oktobar 1984., Novi Sad 1986., 144–152
- Shaw 1984. – B. D. Shaw, „Bandits in the Roman Empire”, *Past & Present* 105, Oxford 1984., 3–52

- Sinobad 2010. – M. Sinobad, „Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske”, *OA 34*, Zagreb 2010., 145–228
- Skelac, Vodička 2007. – G. Skelac, K. Vodička, „Rimska prometnica”, *HAG 3/2006.*, Zagreb 2007., 29, 30
- Sommer 2015. – C. S. Sommer, „The Limes in Southern Germany – The History of a Roman Frontier”, u: S. Matešić, C. S. Sommer (ur.), *At the Edge of the Roman Empire: Tours along the Limes in Southern Germany*, München 2015., 14–25
- Sommer von Bülow 2006. – G. Sommer von Bülow, „Die Donaugrenze in Serbien”, u: G. Klose, A. Nünnerich-Asmus (ur.), *Grenzen des Römischen Imperiums*, Mainz 2006., 157–162
- Soproni 1973. – S. Soproni, „Militär und Befestigungen am pannonischen Limes”, u: P. Weniger (ur.), *Die Römer an der Donau: Noricum und Pannonien*, Petronell 1973., 59–68
- Soproni 1978. – S. Soproni, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentende, Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert*, Budapest 1978.
- Soproni 1980.a – S. Soproni, „Geography of Pannonia”, u: A. Lengyel, G. T. B. Radan (ur.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980., 57–63
- Soproni 1980.b – S. Soproni, „Roads”, u: A. Lengyel, G. T. B. Radan (ur.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980., 207–218
- Soproni 1980.c – S. Soproni, „Limes”, u: A. Lengyel, G. T. B. Radan (ur.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980., 219–238
- Spajić 1971. – E. Spajić, „Rimski novci nađeni u Baranji”, *OZ 13*, Osijek 1971., 133–157
- Spannbauer, Peters 1876. – J. Spannbauer, J. Peters, *Kanalisation der slawonischen Drau-Donau-Ebene*, Essek 1876., 26–32
- Spaul 2000. – J. Spaul, *Cohors 2: the evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the imperial Roman army*, Oxford 2000.
- Spitzlberger 1968. – G. Spitzlberger, „Die römischen Ziegestempel im nördlichen Teil der Provinz Rätien”, *SJ 25*, Saalburg 1969., 65–183
- Sršan 1987. – S. Sršan, „Rasprava o rimskom miljokazu pronađenom kod Osijeka od Petra Katančića”, *OZ 18-19*, Osijek 1987., 349–373
- Sršan 1989. – S. Sršan, „Rasprava o rimskom miljokazu pronađenom kod Osijeka od Petra Katančića”, *OZ 20*, Osijek 1989., 299–317
- Sršan 1991. – S. Sršan, „Rasprava o rimskom miljokazu pronađenom kod Osijeka...”, *OZ 21*, Osijek 1991., 51–75
- Sršan 2002. – S. Sršan, „Stanovništvo i gospodarstvo Baranje 1766. i 1824. godine”, *Građa za povijest Osijeka i Slavonije XIV*, Osijek 2002.

- Станојев 2000. – Н. Станојев, „Римски шанчеви-водопривредни систем Панонске низије”, *РМВ 41-42*, Нови Сад 1999.-2000., 29–43
- Стојановић 2009. – С. Стојановић, „Римске опеке са жигом из Градског музеја Сомбор”, *Годишњак Градског музеја Сомбор 2-3*, Сомбор 2009., 87–116
- Suić 1969. – М. Suić, „Uvodna riječ”, *OZ 12*, Osijek 1969., 3, 4
- Suić 1985. – М. Suić, „Mvrsensia quaedam (ad *CIL* III 3288; *CIL* III 3289, 10260)”, *VAMZ XVIII*, Zagreb 1985., 57–70
- Sulk 2015. – S. Sulk, „Watchtower and Shrine at Eining-Weinberg”, u: S. Matešić, C. S. Sommer (ur.), *At the Edge of the Roman Empire: Tours along the Limes in Southern Germany*, München 2015., 178, 179
- Sunko et al. 2008. – A. Sunko, V. Katavić, T. Jerončić, „Osijek – Huttlerova (Silos)”, *HAG 4/2007.*, Zagreb 2008., 20–26
- Szabó 2003. – E. Szabó, „A Pannoniai városok igazgatása: Urbanizáció, önkormányzat és városi elit a Kr. u. 1.-3. Században a feliratok tükrében”, Debrecen 2003., doktorski rad
- Szabó 2011. – M. Szabó, „Results of the research on the watch towers of the Ripa Pannonica”, u: Z. Visy (ur.), *The Danube Limes Project Archaeological Research Between 2008–2011*, Pécs 2011., 129–137
- Szabó, Visy 2011. – M. Szabó, Z. Visy, „Marching Camps in the vicinity of Brigetio”, u: Z. Visy (ur.), *The Danube Limes Project Archaeological Research Between 2008–2011*, Pécs 2011., 107–112
- Szabó et al. n. d.a – M. Szabó, R. Lóki, A. Priskin, „Őrszemek a Duna mentén”, n. l. n. d., n. p.
- Szabó et al. n. d.b – M. Szabó, R. Lóki, A. Priskin, „Sentinels along the Danube”, n. l. n. d., n. p.
- Számadó, Borhy 2003.a – E. Számadó, L. Borhy, „Brigetio castra legionis”, u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 75–77
- Számado, Borhy 2003.b – E. Számado, L. Borhy, „Brigetio Temporary Camps”, u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 78, 79
- Számadó, Borhy 2003.c – E. Számadó, L. Borhy, „Roman towns along the Ripa Pannonica”, u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 151–153
- Szilágyi 1933. – J. Szilágyi, *Inscriptiones Tegularum Pannonicorum, DissPann, ser. 2, no. 1*,

Budapest 1933.

Szilágyi 1957. – J. Szilágyi, „Beschriftete und Bezeichnete Ziegel”, *AH XXXVI, Intercisa II*, Budapest 1957., 7–17

Szőnyi 2003. – E. Szőnyi, „Arrabona castellum”, u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 68, 69

Swan 1984. – V. Swan, *The pottery kilns of Roman Britain*, London 1984.

Swoboda 1939. – E. Swoboda, *Forschungen am Obermösichen Limes*, Wien 1939.

Šamšalović 1973. – M. Šamšalović, „Iz davne prošlosti Poka”, *IL 35, Ilok 1973.*, 8

Šaranović-Svetek 1967. – V. Šaranović-Svetek, „Raspored rimskih legija i pomoćnih trupa na dijelu limesa od Dalja do Petrovaradina”, *Godišnjak ogranka Matice Hrvatske Vinkovci 5*, Vinkovci 1966.-1967., 61–72

Šaranović-Svetek 1981. – V. Šaranović-Svetek, „Ranocarska lončarska radionica u Cibalama”, *Starinar XXXI*, Beograd 1981., 17–33

Šaranović-Svetek 1986. – V. Šaranović-Svetek, *Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad 1986.

Шарановић-Светек 1990. – В. Шарановић-Светек, „Цигларство као значајна привредна грана на подручју југословенског дела провинције Доње Паноније”, *PBM 32*, Нови Сад 1990., 41–79

Šašel 1961. – J. Šašel, „Rimski natpisi u Đerdapu”, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 155–165

Šašel 1972. – J. Šašel, „Die Limes-Entwicklung in Illyricum”, *Actes du IXe Congrès International D'Études sur les frontières romaines*, Mamaia, 6–13 septembre 1972., Bucurerşti-Köln-Wien 1974., 193–199

Šašel A. i J. 1978. – A. Šašel, J. Šašel, „Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt”, *Situla 19*, Ljubljana 1978., 159–174

Šašel A. i J. 1986. – Šašel A. i J., „Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter anno MCMII et MCMXL repertae et editae sunt”, *Situla 25*, Ljubljana 1986., 435, 450–453

Šašel Kos 1996. – M. Šašel Kos, „The Defensive Policy of Valentinian I in Pannonia – A Reminiscence of Marcus Aurelius?”, u: R. Bratož (ur.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit, Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi, Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, Situla 34*, Ljubljana 1996., 145–175

Šiljeg, Kalafatić 2016. – B. Šiljeg, H. Kalafatić, „Zračno rekognosciranje, Osječko-baranjska županija 2015. godine”, *AIA XII*, Zagreb 2016., 213–222

- Šimić 1998. – J. Šimić, „Otkriće rimskih grobova u Zmajevcu (Baranja)”, *ObHAD 1*, Zagreb 1998., 55, 56
- Šimić et al. n. d. – J. Šimić, M. Bulat, P. Matić, *Arheološko naslijeđe Baranje*, Osijek
- Šlaus et al. 2004. – M. Šlaus, N. Pećina-Šlaus, H. Brkić, „Life stress on the Roman limes in continental Croatia”, *HOMO – Journal of Comparative Human Biology 54/3*, Stuttgart 2004., 240–263
- Špehar 2010. – P. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Beograd 2010.
- Taube 1778. – W. von Taube, *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien*, Leipzig 1777.-1778.
- Tejral 1999. – J. Tejral, „Die spätantiken militärischen Eliten beiderseits der norisch-pannonischen Grenze aus der Sicht der Grabfunde”, u: T. Fischer, G. Precht, J. Tejral (ur.), *Germanen beiderseits des spätantiken Limes. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 14*, Köln-Brno, 217–292
- Tentative list, *ripa Pannonica*, 2009. – Frontiers of the Roman Empire, *Tentative list of the ripa Pannonica as a World Heritage Site*, n. 1. 2009.
- Tentea, Matei-Popescu 2004. – O. Tentea, F. Matei-Popescu, *Acta Musei Napocensis 39-40/I*, Cluj-Napoca 2002.-2003. (2004.), 259–296
- Thiel 2006. – A. Thiel, „Die Grenzen in Deutschland-Die Provinzen Obergermanien und Raetien”, u: G. Klose, A. Nünnerich-Asmus (ur.), *Grenzen des Römischen Imperiums*, Mainz 2006., 112–122
- Thomas 1973. – E. B. Thomas, „Die Villen Pannoniens als Kultur und Wirtschaftsfaktoren” , u: P. Weniger (ur.), *Die Römer an der Donau: Noricum und Pannonien*, Petronell 1973., 85–94
- Timon 1754. – S. Timon, *Imago Antiquae Hungariae, Repraesentans Terras, Adventus, Et Res Gestas Gentis Hunnicae*, Vienna 1754.
- Todd 1966. – M. Todd, „Roman stamped tiles from Lincoln and their origin”, *Lincolnshire History and Archaeology I*, Gainsborough 1966., 29, 30
- Todorović 1963. – J. Todorović, „Singidunum - Beograd-praistorijsko, antičko i rimsko nalazište i Gornji grad, Kalemegdan - praistorijsko naselje”, *AP 5*, Beograd 1963., 73–75
- Todorović 1971. – J. Todorović, „Keramička proizvodnja Skordiska u vreme rimske dominacije”, *Materijali VIII*, Zenica 1971., 125–134
- Tomičić, Dizdar 2007. – Ž. Tomičić, M. Dizdar, „Ilok – Dvor knezova Iločkih”, *HAG 3/2006.*, Zagreb 2007., 39, 40

- Tomičić et al. 2005. – Ž. Tomičić, M. Dizdar, B. Šiljeg, D. Ložnjak Dizdar, „Ilok - dvor knezova Iločkih. Rezultati istraživanja 2004.“, *AIA I*, Zagreb 2005., 9–13
- Tomičić et al. 2006. – Ž. Tomičić, M. Dizdar, B. Šiljeg, H. Kalafatić, K. Jelinčić, „Ilok, dvor knezova Iločkih, rezultati istraživanja 2005.“, *AIA II*, Zagreb 2006., 9–12
- Tomičić et al. 2007. – Ž. Tomičić, M. Dizdar, B. Šiljeg, H. Kalafatić, K. Jelinčić, K. Turkalj, J. Belaj, „Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja Dvora knezova Iločkih 2006. godine“, *AIA III*, Zagreb 2007., 7–16
- Tomičić et al. 2008. – Ž. Tomičić, K. Minichreiter, K. Jelinčić, K. Turkalj, G. Mahović, K. Botić, M. Dizdar, H. Kalafatić, S. Kovačević, Z. Marković, „Ilok – Dvor knezova Iločkih, crkva Sv. Petra apostola, kula 8 i bedemi, rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja 2007.“, *AIA IV*, Zagreb 2008., 7–22
- Tomović 1996. – M. Tomović, „Ravna - The Roman and Early Byzantine Fortification“, u: P. Petrović (ur.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996., 73–80
- Tonc, Filipović 2010. – A. Tonc, S. Filipović, „Novi osvrt na ACO pehar iz Osijeka“, *VAMZ XLIII*, Zagreb 2010., 503–518
- Tončinić 2015. – D. Tončinić, „Der Limes in Kroatien“, *Der Limes - Nachrichtenblatt der Deutschen Limeskommission 2015/1*, Bad Homburg 2015., 28–33
- Tóth 2003.a – E. Toth, „The Occupation of Pannonia“, u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 19–24
- Tóth 2003.b – E. Toth, „Late Roman fort in Transdanubia“, u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 181–193
- Traina 2015. – G. Traina, „Mapping the New Empire: A Geographical look at the Fourth Century“, u: R. Dijkstra, S. van Poppel, D. Slotjes (ur.), *East and West in the Roman Empire of the Fourth Century: An End to Unity?*, Leiden-Boston 2015., 49–62
- Truhović 1966. – V. Truhović, „Mali Gradac“, *AP 8*, Beograd 1966., 87, 88
- Truhović 1970. – V. Truhović, „Ušće Porečke reke“, *AP 12*, Beograd 1970., 59, 60
- Tully 2002. – G. D. Tully, *Vexillatio: temporary units and special commands of the Roman army 211 BC-AD 268*, Brisbane 2002., doktorski rad
- Vaday 2003. – A. Vaday, „Limes Sarmatiae“, u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 204–207
- Varbanov 2012. – V. Varbanov, „Barbarian Invasions in the Roman Provinces of Lower Mosia and Thrace in the Mid-3rd c. AD and the Coin Hoards from that Period“, u: L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbarov (ur.), *The Lower Danube Limes (1st – 6th C. AD)*, Sofia 2012., 289–309

- Vagalinski 2012. – L. Vagalinski, "The Problem of Destruction by Warfare in Late Antiquity: Archaeological Evidence from the Danube Limes", u: L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbarov (ur.), *The Lower Danube Limes (1st – 6th C. AD)*, Sofia 2012., 311–326
- Várady 1897. – F. Várady, *Baranya múltja és jelenje*, Pécs 1897.
- Varga 2011. – G. Varga, "Roman Age Watch Towers in Pest County and Budapest", u: Z. Visy (ur.), *Romans on the Danube: The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site*, Pécs 2011., 79–83
- Vasić 1986. – M. Vasić, „Castrum Pontes i problematika rimskog limesa na području Đerdapa između I i III veka”, *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali XXII*, Referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad, 9.–12. oktobar 1984., Novi Sad 1986., 176–181
- Vasić 2003. – M. Vasić, "The Ripa Pannonica in Serbia", u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 143–150
- Vekić 2012. – N. Vekić, „Slavica Filipović – dobitnica ugledne Godišnje nagrade Josip Brunšmid”, *GS* (bez zabilježenih podataka o broju stranice i izdanju), Osijek 2012.
- Velenrajter 1961. – P. Velenrajter, „Dosadašnji rezultati ispitivanja limesa u Bačkoj”, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 51–58
- Velkov 1977. – V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in late antiquity*, Amsterdam 1977.
- Vikić-Belančić 1971. – B. Vikić-Belančić, antičke svejtiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *VAMZ 5*, Zagreb 1971., 97 – 182
- Vinski 1957. – Z. Vinski, „Arheološki spomenici Velike seobe naroda u Srijemu”, *Situla 2*, Ljubljana 1957., 36–41
- Vinski-Gasparini 1959. – K. Vinski-Gasparini, „Keltski ratnički grob iz Batine”, *ARR 1*, Zagreb 1959., 281–297.
- Visy 1988. – Z. Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn*, Budapest 1988.
- Visy 1989. – Z. Visy, *A római limes Magyarországon*, Corvina 1989.
- Visy 2003.a – Z. Visy, "The Limes-road along the Danube", u: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 43–46
- Visy 2003.b – Z. Visy, "Intercissa castellum", u: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 116–118
- Visy 2003.c – Z. Visy, "Towers and fortlets", u: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 164–168
- Visy 2003.d – Z. Visy, *The Ripa Pannonica in Hungary*, Budapest 2003.

- Visy 2003.e – Z. Visy, "Castellum Ulcisia Castra", u: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 97, 98
- Visy 2003.f – Z. Visy, "Vetus Salina castellum ", u: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs 2003., 111–113
- Visy 2005. – Z. Visy, "Similarities and differences in the Conservation and setting of the Great Wall in China and the *Limes Romanus* as listed and planned World Heritage Site", *Proceedings of ICOMOS 15th General Assembly and Scientific Symposium*, Xi'an 2005., 198–211
- Visy 2006. – Z. Visy, „Die Grenzen in Ungarn“, u: G. Klose, A. Nünnerich-Asmus (ur.), *Grenzen des Römischen Imperiums*, Mainz 2006., 147–152
- Visy 2008. – Z. Visy, *The Roman Limes in Hungary*, Pécs 2008.
- Visy 2010. – Z. Visy, "The Connections between Pannonia and Dacia in a Historical Context", u: M. V. Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindet, V. Bottez (ur.), *Antiquitas Istro-Pontica: Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca 2010., 83–90
- Visy 2011.a – Z. Visy, "The Limes of the Roman Empire", u: Z. Visy (ur.), *Romans on the Danube: The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site*, Pécs 2011., 3–11
- Visy 2011.b – Z. Visy, "The Pannonian Limes in Hungary", u: Z. Visy (ur.), *Romans on the Danube: The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site*, Pécs 2011., 12–21
- Visy 2011.c – Z. Visy, "Military Camps in the Area of Brigetio", u: Z. Visy (ur.), *Romans on the Danube: The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site*, Pécs 2011., 37–41
- Visy 2011.d – Z. Visy, "Intercisa", u: Z. Visy (ur.), *Romans on the Danube: The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site*, Pécs 2011., 52–58
- Visy 2011.e – Z. Visy, "Lussonium", u: Z. Visy (ur.), *Romans on the Danube: The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site*, Pécs 2011., 59–66
- Visy 2011.f – Z. Visy, "The Frontiers of the Roman Empire as a Unified World Heritage Site", u: Z. Visy (ur.), *Romans on the Danube: The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site*, Pécs 2011., 109–115
- Visy 2011.g – Z. Visy, "Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site", u: Z. Visy (ur.), *The Danube Limes Project Archaeological Research Between 2008–2011*, Pécs 2011., 23–26
- Visy 2011.h – Z. Visy, "The Significance and Universal World Heritage Value of the Ripa Pannonica", u: Z. Visy (ur.), *The Danube Limes Project Archaeological Research Between 2008–2011*, Pécs 2011., 27–31

- Visy n. d. – Z. Visy, *The frontier of Pannonia as a World Heritage Site*, n. l. n. d.
- Visy et al. 2011. – Z. Visy, M. Szabó, R. Lóky, "Report on the scientific research on the Ripa Pannonica in Hungary", u: P. Dyczek, S. Jilek, M. Lemke (ur.), *In the footsteps of the Romans*, Warsaw 2011., 53–66
- Vučković-Todorović 1961.a – D. Vučković-Todorović, „Stanje i zadaci na ispitivanju limesa u Srbiji”, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 105–107
- Vučković-Todorović 1961.b – D. Vučković-Todorović, „Iskopavanja kod Donjeg Milanovca i u Prahovu”, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961., 137–139
- Vučković-Todorović 1962.a – D. Vučković-Todorović, „Brza Palanka - Svetilište Jupitera Dolihena”, *AP 4*, Beograd 1962., 208–210
- Vučković-Todorović 1962.b – D. Vučković-Todorović, „Transdierna, Tekija - Naselje”, *AP 4*, Beograd 1962., 210-211
- Vučković-Todorović 1967. – D. Vučković-Todorović, „Ušće Porečke reke - antičko utvrđenje”, *AP 9*, Beograd 1967., 62–65
- Vučković-Todorović 1968. – D. Vučković-Todorović, „Ušće Porečke reke - rimsko-vizantijski bedemi i utvrđenje”, *AP 10*, Beograd 1968., 69–71
- Vučković-Todorović 1969. – D. Vučković-Todorović, „Istraživanja Limesa u SR Srbiji u okviru međuakademijskog odbora”, *OZ 12*, Osijek 1969., 123–137
- Vukmanić 2009. – I. Vukmanić, „Granice Rimskoga Carstva – Spomenik svjetske baštine”, *OZ 29*, Osijek 2009., 25–36
- Vukmanić 2011. – I. Vukmanić, „Osijek – Ulica Branka Radičevića 3”, *HAG 7/2010.*, Zagreb 2011., 47–50
- Vukmanić 2013. – I. Vukmanić, "The Danube Limes in Croatia – Limes office activities 2008-2010", *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference*, 24–27 May 2010, Zagreb 2013., 549–553
- Vukmanić 2016. – I. Vukmanić, "Stamped tiles from the Danube Limes fort *Ad Militare*, Croatia. Results from archaeo-geophysical prospection in 2010 and 2012", *Journal of Roman Military Equipment Studies 17, Proceedings of the 18th International Roman Military Equipment Conference (ROMECC) in Copenhagen 2013*, Oxford 2016., 275–278
- Vukmanić, Mušič 2015. – I. Vukmanić, B. Mušič, "Archaeogeophysical prospection upon the Danube Limes fort *Ad Militare* in Batina (2010)", *Proceedings of the XIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Ruse, Bulgaria, 6th–11th September 2012, Sofia 2015., 871–879

- Vулић 1930. – Н. Вулић, „Срем у најстарије доба”, *Гласник Историског друштва у Новом Саду, Свеска I, књига III*, Сремски Карловци 1930., 1–9
- Vulić 2009. – Н. Vulić, „Rana antika”, u: V. Kusin, B. Šulc (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb 2009., 119–126
- Zahariade 1999. – M. Zahariade, ”The tetrarchic building activity at the Lower Danube: I. Quadriburgia”, u: G. von Bülow, A. Milceva (ur.), *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*, Sofia 1999., 3–16
- Zaninović 1993. – M. Zaninović, ”Classis Flavia Pannonica”, *Arheološka istraživanja u Slavanskom Brodu i Brodskom Posavlju*, Znanstveni skup Slavonski Brod, 18.–20. listopada 1988., Slavonski Brod 1993., 53–58
- Zaninović 2003. – M. Zaninović, ”Breuci od Sirmija do Marsonije”, *OA 27*, Zagreb 2003., 443–449
- Zotović, Petrović 1965. – Lj. Zotović, N. Petrović, „Gradac na Lepeni, Boljetin, Donji Milanovac”, *AP 7*, Beograd 1965., 94–97
- Zotović, Petrović 1967. – Lj. Zotović, N. Petrović, „Gradac na Lepeni kod Boljetina - rimsko utvrđenje”, *AP 9*, Beograd 1967., 69–71
- Zotović, Petrović 1968. – Lj. Zotović, N. Petrović, „Boljetin - Gradac na Lepeni”, *AP 10*, Beograd 1968., 78–82
- Zotović 1969.a – Lj. Zotović, „Gradac na Lepeni, Boljetin - antičko utvrđenje”, *AP 11*, Beograd 1969., 111–113
- Zotović 1969.b – Lj. Zotović, „Boljetin, Lepena kod Karaule - rimska nekropola spaljenih pokojnika”, *AP 11*, Beograd 1969., 114–118
- Zubčić 2009. – K. Zubčić, „Osijek – rijeka Drava (rimski most)”, *HAG 5/2008.*, Zagreb 2009., 44, 45
- Zubčić 2010. – K. Zubčić, „Osijek - rimski most”, *HAG 6/2009.*, Zagreb 2010., 35–37
- Živaković-Kerže 2004. – Z. Živaković-Kerže, „Od močvare do oranice (Osvrt na povijest preobrazbe okoliša osječkog kraja hidromelioracijom porječja Vuke i isušanjem močvare Palače)”, *OZ 27*, Osijek 2004., 83–90
- Quast 2008. – D. Quast, ”Pannonia in the Fifth Century”, u: J. J. Aillagon (ur.), *Rome and the Barbarians: Crisis and Transformation*, Milano 2008., 277–279
- Wagner 1938. – W. F. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin 1938.

- Webster 1985. – G. Webster, *The Roman Imperial Army of the first and second centuries A. D.*, London 1985.
- Weiß 1997. – P. Weiß, „Neue Militardiplome“, *ZPE 117*, Bonn 1997., 233–238
- Wells 1972. – C. M. Wells, *The German Policy of Augustus*, Oxford 1972.
- Wheeler 1926. – R. E. M. Wheeler, ”The Roman fort near Brecon”, *Y Cymmrodor 37*, London 1926., 1–260
- Whittaker 1994. – C. R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study*, Baltimore-London 1994.
- Wilkes 2005. – J. J. Wilkes, ”The Roman Danube: An Archaeological Survey”, *JRS 95*, Cambridge 2005., 124–225
- Winkler 1971. – G. Winkler, *Die römerzeitlichen Steininschriften aus Lauriacum*, Enns 1971.

XVI. POPIS WEB-STRANICA

<https://archive.org/details/ravennatisanonym00geoguoft> (7. 1. 2015.)

http://de.wikipedia.org/wiki/Kastelle_von_Welzheim (16. 4. 2011.)

<https://de.wikisource.org/wiki/RE:Antiana> (8. 11. 2016.) (W. Tomaschek 1894.)

https://de.wikisource.org/wiki/RE:Aureus_mons_1 (8. 11. 2016.) (W. Tomaschek 1896.)

https://de.wikisource.org/wiki/RE:Aureus_mons_2 (8. 11. 2016.) (W. Tomaschek 1896.)

<http://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=4224> (30. 12. 2014.)

<http://earth.google.com/intl/en/download-earth.html> (13. 4. 2014.)

<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD015137> (26. 10. 2015.)

<http://education.nationalgeographic.org/encyclopedia/loess/> (7. 4. 2016.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Open_border (13. 2. 2014.)

<http://farch.net> (14. 6. 2016.)

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55005956k> (7. 1. 2015.)

<http://hips.hr/baranja/> (31. 3. 2011.)

http://hr.wikipedia.org/wiki/Baranja_%28regija%29 (17. 4. 2014.)

<http://hr.wikipedia.org/wiki/NUTS> (28. 8. 2014.)

<http://hr.wikipedia.org/wiki/NUTS:HR> (28. 8. 2014.)

<https://hr.wikipedia.org/wiki/Srbija> (4. 5. 2016.)

<http://legvi.tripod.com/valentiniani/the-late-roman-army.html> (5. 6. 2016.)

<http://lukeuedasarson.com/DuxPannoniae.html> (2. 10. 2015.)

<http://lukeuedasarson.com/DuxValeriae.html> (2. 10. 2015.)

<http://lukeuedasarson.com/MIR-Shields.html> (2. 10. 2015.)

<http://mapire.eu/en/> (16. 5. 2016.)

<http://members.iinet.net.au/~igmaier/notitia.htm> (13. 7. 2015.)

http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2012_04_39_1003.html (21. 3. 2013.)

<http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/288612.html> (14. 2. 2013.)

<http://opcina-erdut.hr/galerija/zracna-panorama-opcine-erdut/> (22. 12. 2016.)

<http://orbis.stanford.edu/> (20. 11. 2014.)

<http://panglu.hr/drava-u-kopackom-ritu> (7. 3. 2016.)

<http://Pécsiegyhazmegye.hu/tudomany-es-kultura/a-Pécsi-puspokseg-rovid-tortenete/a-Pécsi-egyhazmegye-tortenete-1543-ig> (13. 11. 2015.)

<http://peter.mackenzie.org/history/hist153.htm> (24. 3. 2015.)

<http://povijest.net/goti-dokumentarni-film/> (7. 10. 2015.)

<http://proleksis.lzmk.hr/46649/> (30. 12. 2014.)

http://roman-britain.co.uk/places/great_chesters.htm (5. 6. 2016.)

<https://sites.google.com/site/turistinforbaranjaaleksandra/home/kopacki-rit> (7. 3. 2016.)

<http://twistedstifter.com/2012/04/confluences-around-the-world/> (17. 7. 2016)

<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4e/Limes4.png> (13. 11. 2015.)

<https://uprava.gov.hr/o-ministarstvu/ustrojstvo/uprava-za-politicki-sustav-drzavnu-upravu-te-lokalnu-i-podrucnu-regionalnu-samoupravu/lokalna-i-podrucna-regionalna-samouprava/842> (12. 6. 2016.)

<http://viminacium.org.rs/viminacium/istorija-grad-a-i-legijskog-logora/> (9. 5. 2015.)

<https://wego.here.com> (15. 12. 2016.)

<http://whc.unesco.org/en/list> (1. 9. 2015.)

<http://whc.unesco.org/en/tentativelists/2014/> (3. 12. 2014.)

<http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5452/> (3. 12. 2014.)

<http://whc.unesco.org/en/tentativelists/6004/> (15. 4. 2016.)

<http://www.ajmonegde.com/Tabula-Traiana.html> (12. 5. 2013.)

<http://www.antikefan.de/staetten/deutschland/limes/abusina/abusina.html> (24. 3. 2015.)

<https://www.arkod.hr> (31. 3. 2011.)

<http://www.claustra.org/hr/> (7. 2. 2017.)

<http://www.danubelimes-serbia.rs/istorija-2/dislokacija/> (11. 3. 2015.)

<http://www.danube.travel/main-menu/highlights/roman-emperors-/the-roman-imperial-fleet-on-the-danube.410.html> (1. 10. 2015.)

<http://www.dnevno.hr/ekalendar/na-danasnji-dan/feldmarsal-nadvojvoda-albrecht-najbogati-ji-austrijski-rodak-cara-franje-josipa-1895-115274> (30. 11. 2015.)

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16904> (4. 5. 2016.)

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=40379> (14. 1. 2015.)

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60849> (5. 12. 2016.)

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62423> (10. 5. 2016.)

<http://www.encyclopedia.com/topic/Augustus.aspx> (25. 8. 2015.)

<http://www.eps.rs/Lat/Article.aspx?lista=Sitemap&id=86> (5. 12. 2014.)

http://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/5_campania (21. 12. 2015.)

<http://www.fectio.org.uk/articles/draco.htm> (29. 11. 2016.)

<http://www.fectio.org.uk/articles/numbers.htm> (15. 10. 2015.)

<http://www.geografija.hr/hrvatska/kopacki-rit-turizam-u-parku-prirode/> (2. 2. 2015.)

<https://www.geoportal.dgu.hr> (22. 12. 2016.)

<http://www.glas-slavonije.hr/210622/4/Ljubitelj-starina-iz-Bilja-pronasao-rimski-miljokaz> (15. 6. 2015.)

<https://www.google.hr/maps> (9. 5. 2016.)

<http://www.historyofbridges.com/bridges-history/ancient-bridges/> (8. 1. 2015.)

<http://www.kigo.hr/46-ilocka-berba-grozda-31-08-08-09-2013/> (30. 3. 2015.)

<http://www.kopacki-rit.com/oparku.htm> (3. 11. 2012.)

<http://www.livius.org/articles/legion/legio-ii-adiutrix/> (7. 10. 2016.)

<http://www.livius.org/articles/legion/legio-viii-hispana/> (4. 7. 2016.)

<http://www.livius.org/articles/legion/legio-xv-apollinaris/> (14. 2. 2016.)

<http://www.livius.org/articles/person/commodus/> (15. 6. 2015.)

<http://www.livius.org/articles/person/licinius/> (15. 6. 2015.)

<http://www.livius.org/articles/person/maximian/> (15. 6. 2015.)

<http://www.livius.org/articles/person/severus-alexander/> (15. 6. 2015.)

<http://www.livius.org/concept/damnatio-memoriae/> (15. 6. 2015.)

http://www.mariamilani.com/ancient_rome/Ancient_Roman_Bridges.htm (8. 1. 2015.)

<http://www.mdc.hr/hr/muzeji-u-hrvatskoj/hvm-pregled-muzeja/adresar-muzeja/?prikazi=adresar> (15. 11. 2014.)

<http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=244541448> (Registar kulturnih dobara RH-a) (25. 10. 2016.)

<https://www.montenegro.yuku> (16. 3. 2010.)

http://www.oakstone-keep.com/Legio_II.html (31. 3. 2011.)

<http://www.panoramio.com/photo/47265860> (10. 10. 2016.)

<http://www.ripapannonica.hu/magyar/kulturalis2.php?id=17> (31. 3. 2011.)

<http://www.ripapannonica.hu/magyar/kulturalis2.php?id=20> (20. 8. 2014.)

<http://www.romanarmy.net/Latearmy.shtml> (3. 12. 2014.)

<http://www.romanianhistoryandculture.com/burebista.htm> (9. 5. 2016.)

<http://www.roman-britain.org/military/coh2ast.htm> (5. 6. 2016.)

<http://www.sagittabarbarica.org/riproduzioni.html> (5. 9. 2016.)

<http://www.sangiuseppedemerode.it/pdf/materiali%20didattici/alessandro/letteratura%20latina%20web/La%20Gemma%20Augustea.htm> (4. 1. 2017.)

http://www.swaen.com/zoomV2.php?id=23054&zif_first=true (5. 3. 2015.)

http://www.trajans-column.org/?page_id=107 (28. 9. 2015.)

<http://www.ubi-erat-lupa.org/img/monuments/7991-2.jpg> (17. 10. 2016.)

<http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=4292> (17. 10. 2016.)

<http://www.vortigernstudies.org.uk/artsou/notitia.htm> (15. 10. 2015.)

XVII. POPIS IZVORA

Acta Arvalia

Αἴλιος Ἀριστείδης, Εἰς Πώμην

Ambrosiaster, Quaestiones Veteris et Novi Testamenti

Ammianus Marcellinus, Historia Romana

Anonymus, De Rebus Bellici

Anonymus (SHA), Aurelianus

Anonymus (SHA), Commodus

Anonymus (SHA), Marcus Aurelius

Anonymus (SHA), Triginta Tyranni

Anonymus (SHA), Vita Hadriani

Anonymus, Valentinianus

Ἀππιανός, Ἡ Ρωμαϊκὴ Αυτοκρατία

Augustus, Res Gestae

Aurelius Ambrosius, De fide

Aurelius Victor, De Caesares

Ausonius, Gratiarum Actio

CIL III – *Corpus inscriptionum Latinarum, Volumen tertium*, u: T. Mommsen (ur.), *Inscriptiones Asiae, Provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*. Berolini 1873.; *Voluminis tertii supplementum*, u: T. Mommsen, O. Hirschfeld, A. von Domaszewski (ur.), *Inscriptiones Orientis et Illyrici Latinae*, Berolini 1889.–1902.

Cicero, Hortensius sive de Philosophia

Chronica Minora

Chronicon Paschale

Codex Theodosianus

Dio Cassius, Epitome de Caesares

Eutropius, Breviarium ab Urbe condita

Florus, Epitome

Frontinus, Strategemata

Gaius Plinius Secundus Maior, Naturalis Historiae

Gaius Plinius Caecilius Secundus, Panegyricus

Ἡρωδιάνος, ἥς μετὰ Μάρκον Βασιλείας ἱστορία

Hydatius, Fasti (Consularia Constantinopolitana)

Hyginus, De munitationibus castrorum
Itinerarium Hierosolymitanum
Itineraria Romana
Jordanes, Getae
Jordanes, Romana
Κλαύδιος Πτολεμαῖος, Γεωγραφική Ὑφήγησις
Malalas, Chronographia
Notitia Dignitatum Occidentis
Notitia Dignitatum Orientis
Orosius, Historiarum adversum Paganos libri VII
Ovidius, Epistulae ex Ponto
Pacatus, Panegyricus Theodosio Augusto dictus
Panegyrici Latini
Polybius, Historiae
Prisci Panitae Fragmenta
Procopius, Anecdota
Ravennatis Anonymi Cosmographia
Rufinus, Historia Ecclesiastica
Rufius Festus, Breviarum rerum gestarum populi Romani
Seneca, Naturales quaestiones
Socrates, Historia Ecclesiastica
Salaminius Hermias Sozomen, Historia Ecclesiastica
Στέφανος Βυζάντιος, Τα Εθνικά
Strabo, Geographia
Suetonius, Augustus
Suetonius, Domitianus
Suetonius, Tiberius
Sulpicius Severus, Chronica
Tacitus, Agricola
Tacitus, Annales
Tacitus, Germania
Tacitus, Historiae
Themistius, Orationes
Titus Livius Patavinus, Ab Urbe condita

Vegetius, Epitoma rei militaris

Vergilius, Aeneis

Velleius Paterculus, Historiae Romanae

Zosimos, Historia nova

Ζωναράς (Ιωάννης ό), Έπιτομή ίστριών

XVIII. POPIS KRATICA

AAntHung – *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*

ActaArchHung – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*

AE – *Archaeologiai értesítő*

AH – *Archaeologica Hungarica*

AIA – *Annales Instituti Archaeologici*

AMO – Arheološki muzej Osijek

AMZ – Arheološki muzej u Zagrebu

AP – *Arheološki pregled*

ARR – *Arheološki radovi i rasprave*

AV – *Arheološki vestnik*

BAR – *British Archaeological Reports*

BB – Bez broja

Bilj. – Bilješka

BR. – Broj

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*

CM – Centimetar

D. – Dužina

D – Dosije

Deblj. – Debljina

DissPann – Dissertationes Pannonicae

EDH – *Epigraphische Datenbank Heidelberg*

EU – Europska unija

FFZd – Filozofski fakultet u Zadru

FFZg – Filozofski fakultet u Zagrebu

G. – Godina

GMI – Gradski muzej Ilok

GMSo – *Gradski muzej Sombor*

GMVi – Gradski muzej Vinkovci

GMVu – Gradski muzej Vukovar

GS – *Glas Slavonije*

GSM – Glasnik slavonskih muzeja

GPS – global positioning system

HA – *Histria Antiqua*
HAD – Hrvatsko arheološko društvo
HAG – *Hrvatski arheološki godišnjak*
HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HE – Hrvatska enciklopedija
HEP – Hrvatska elektroprivreda
I – Istok
IARH – Institut za arheologiju
i. e. – *id est*
IL – *Iločki list*
Izd. HAD-a – *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*
JAHA – *Journal of Ancient History and Archeology*
JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JNA – Jugoslavenska narodna armija
JPM – *Janus Pannonius Múzeum*
JRS – *The Journal of Roman Studies*
JZ – Jugožapad
K. – Karta
K. br. – Kućni broj
K. č. – Katastarska čestica
K. o. – Katastarska općina
KM – Kilometar
KOS – Konzervatorski odjel u Osijeku
KOVu – Konzervatorski odjel u Vukovaru
M – Metar
MGNS – *Muzej grada Novog Sada*
MKRH – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
MNM – *Magyar Nemzeti Múzeum*
M. p. – *millia passuum*
MSO – Muzej Slavonije u Osijeku
N. d. – Nije datirano
NF – *Neue Forschungen am Limes*
N. l. – Nema lokacije
NKPJS – Nacionalna klasifikacija prostornih (teritorijalnih) jedinica za statistiku

N. m. (n/m) – Nad morem
N. P. – Nije paginirano
NSK – Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu
NUTS – *Nomenclature des unités territoriales statistique*
Not. Dign. Occ(identis)/Or(ientis) – *Notitia omnium Dignitatum et administrationum tam civilium quam militarum*
OA – *Opuscula archaeologica*
ObHAD – *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*
Op. a. – opaska autora
OSK – *Országos Széchényi Könyvtár*
OZ – *Osječki zbornik*
PBM – *Рад Војвођанских Музеја*
PIA – *Prilozi Instituta za arheologiju*
PMB – *Рад Музеја Војводине*
Pr. – Promjer
PT – pošta, telefon
Rav. Cosm. – *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*
RE – *Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft*
RomiCRO – *Between the Danube and the Mediteranean. Exploring the role of Roman military in the mobility of people and goods in Croatia during the Roman Era*
RV. – Revers
RZZSK – Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture
SADJ – Savez arheoloških društava Jugoslavije
SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SHA – *Scriptores Historiae Augustae*
SI – Sjeveroistok
SJ – Sjeveroistok, *Saalburg Jahrbuch*
Sl. – Slika
SR Hrvatska – Socijalistička Republika Hrvatska
SS – *Scrinia Slavonica*
ST. – Stoljeće
Š. – Širina
T. – Tabla
Tab. Peut. – *Tabula Peutingeriana*

UCLA – *University of California, Los Angeles*

UNESCO – *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation*

V. – *Visina*

VAMZ – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*

VHAD – *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*

Z – *Zapad*

ZPE – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*